

EGYETEMES TÖRTÉNET

NÉGY KÖTETBEN

A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTETTÉK

HÓMAN BÁLINT
SZEKFŰ GYULA
KERÉNYI KÁROLY

MÁSODIK KÖTET
KÖZÉPKOR

B U D A P E S T
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RT
1936

A KÖZÉPKOR TÖRTÉNETE

ÍRTA
VÁCZY PÉTER

Tizenöt térképpel

BUDAPEST
AMAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG
KIADÁSA

Első Könyv

**HALDOKLÓ ANTIK
ANTI KÖZÉPKOR**

BEVEZETÉS

A KÖZÉPKOR, *media aetas* fogalma a XV—XVI. sz. renaissance és humanista mozgalmában érlelődött ki, azoknak a szellemi kataklizmáknak idején, amelyek a középkori világrend felbomlását kísérték. A renaissance emberei úgy érezték, hogy új kor küszöbén állnak s megtagadtak minden szellemi közösséget a közvetlen múlttal. A lekicsinylés és a gyűlölet hangján nevezik el azt az időszakot, amely a csodálatos Róma és saját koruk közt tátong, „közép“-kornak, *media aetas*-nak. Így a szó csakhamar harci riadó lesz, vagy élesre fent bárd a kárhozatra dobott múlt felett. Ebben a fogalomban eszmélt az újkor tulajdonképpen önmagára. A renaissance azt az ellenkezést s ellenszenvet, amelyet a közvetlen múlt emberei és eszméi iránt táplált, mind beléöntötte ebbe a szóba: középkor. Ráolvassák, hogy Róma miatta pusztult el, hogy ő volt az, aki kioltotta az antik világ fényét s helyette a barbárság sötétségét bocsátotta az emberiségre. Művészetét az Örök Város első barbár fosztogatójának, Alariknak népe után gúnnyal gót stílusnak nevezik el. Tagadják, hogy valaha is köze volt a középkornak az antikhoz. Az antik megbecsülését sajátmaguk számára foglalják le. Ezzel áthághatatlan árkot vonnak az antik és a középkor közé s míg az egyiket fénybe vonják, minden nagysággal felöltöztetik, addig a megvetett másikat sötétségbe vetik, a barbárság korának keresztelik el, amelyről jobb minél kevesebbet tudni. A renaissance-nak ezt a pártos történelemszemléletét azután magáévá teszi a német humanizmus és reformáció, örökségként veszi át a felvilágosultság, végül újra feleleveníti a legújabbkori liberalizmus. Egyedül az ellenreformáció és a romantika kora tudja a középkor értékeit és szépségeit igazán megérteni.

Ma már tudjuk, hogy a renaissance saját maga és a középkor megítélésében nagyot tévedett. Igaz ugyan, hogy az olasz quattrocento az antikot zajos csodálattal ünnepelte, de amikor saját formanyelvét kialakította, nem a császárkori alkotásokra nyúlt vissza, — görög klasszicizmusról ne is beszéljünk — hanem a toscanai román stílus emlékeire. Mihelyt átugrotta a gótikát, a közvetlen múltat, már azt hitte, belekerült az antik világ kellős közepébe. Így esett meg, hogy az antik mintát a kora-renaissance számára a középkor (román stílus) szolgáltatta. A kora-renaissance megindítói Róma antik romjai mellett érdektelenül mentek el. Ami lekötötte szemüket, az már az antik formának középkori változata volt, de erről persze nem tudtak. Ugyanez áll a kora-humanizmusra is. A humanisták szenvedőn epedeznek az ó-római élet után, latinságukat mégis nem a klasszikus auctorok írásain tisztítgatják, hanem a középkort beköszöntő Boethius, Symmachus, Hieronymus és Szent Ágoston nyelvezetén, őket tartják az antik világ vezérlő képviselőinek. Az úgynevezett humanista írás csak neve után „antiqua“, igazában Karoling, tehát koraközépkori betűformákat elevenített fel. Már ezekből a példákból is jól láthatjuk, hogy a renaissance pusztán a közvetlen múlt, a gótika kora ellen fordult, míg a középkor első felét, összetévesztve az antikkkal, nemcsak hogy nem ítélte el, hanem egyenesen feldicsőítette.

Hasonlóképpen igaztalanul járt el a renaissance történelemszemlélete a középkorral, amikor szemére vetette, hogy az antik világot elnémitotta. A renaissance humanistái természetesen megtagadtak minden antik-hagyományt a középkortól s úgy állították be szerepüket, mint hogyha az antik az ő korukig Csipkerózsika hosszú álmát aludta volna. A következő fejezetekből az tűnik ki, hogy a renaissance itt is hamis képet alkotott magának a történelem menetéről. Mennyire hibásan rajzolta meg már a középkor megindulását is! A középkor — tudnunk kell — nem vihar módjára seprte el az antik világot, hanem lassú érésben, fokról-fokra bontakozott ki antik köntöséből. A Krisztus utáni III. század közepén kezd távolodni a történelem pályája az antik vonaltól, hogy azután a VI. század közepe táján végleg beérjen a középkorba.» E két pont között még igazi római élet lüktet a Földközi-tenger kultúrterületén, még római-antik módra éreznek és gondolkodnak az emberek. A ruházat, a gesztusok az antik szabályhoz igazodnak, de már új megnyilatkozások szolgálatába szegődnek. Nem Alarik gótjai döntötték meg az antik világot. Hol voltak ezek még akkor, amikor az első kísérletek történtek a középkori élet berendezésére, izig-vérig rómaiak azok, akik először szemlélik a világot a középkori

ember szemével. A római birodalomban egységessé hangolt földközi-tengeri kultúra önerejéből veti le az antik életformát s alakít ki magának egy új világot. Ebben a csodálatos áthasonulásban cserélt lelket a Földközi-tenger kultúrvilága. Nincs tehát szakadék antik- és középkor között, ellenkezőleg, a két kultúrvilág határai észrevétlenül toldódnak egymásba.

De még másra is tanít a történelem. Meglepetve fogjuk látni, hogy mily kevésbé egységes a középkor a maga életmegnyilvánulásában. A középkornak is megvoltak a maga renaissance-ai. Ebből a szemzőgből nézve a középkorra, úgy tűnik fel, hogy egy ciklikusan váltakozó folyamattal állunk szemben. A középkor a keresztény transzcendens gondolat és az antik immanens világrend folytonos gyürkőzéséből és kiegyenlítődéséből alakult ki. A kereszténység magához idomítja az antikot, az antik viszont a keresztény gondolatra üti kép-mását. A kereszténység, amint érzi, hogy túlságosan antikizálódott, meglazítja kötelékeit az antikkal s a szerzetesi szellemet segíti diadalra. Ez a keresztény pragmatizmus vezeti be a tulajdonképpeni középkort — a kései antikkkal szembeállítva — a VI. század közepe körül (Nagy Gergely kora). A szerzetesek korát azonban a keresztény humanizmus és antikizáló renaissance időszaka követi: a Karoling renaissance (VIII. század közepe—X. század közepe). A román stílus kora újra a szerzetesi ideál jegyében áll (cluny-szellem!), hogy aztán a XII. század második felében ismét renaissance jelenségekkel találkozhatunk. Így ad kezdet a tulajdonképpeni renaissance — Jacob Burckhardt renaissance-a — közbülső tagok révén Boéthius, Symmachus és Cassiodorus korának. Ha a Karoling renaissance-ből jutunk a román kori művészet ormáin keresztül a quattrocentóhoz, minden nagyszabású előkészületnek tűnik fel az eljövendő számára. Egyre teljesebben illeszkedik be a keresztény világrend az antik formába, egyre testibbé válik a testetlen gondolat. A Karoling renaissance még nem ismeri a kerekded plasztikát, az antik e legkifejezőbb művészetét, a román kori szobrok még elvontak, de a XII. század felé egyre gömbölyödők. Erre a fokra nyúl vissza azután a renaissance, mint kiindulási pontra, a gótika megkerülésével s erről a fokról segíti végül az immanens, újkori életmagatartást diadalra. A középkornak nemcsak az antik, de a renaissance felé is elmosódnak a határai.

Mégis balgaság lenne, ha mindeme kultúrfolytonosság láttán megfeledkeznénk az ókor—középkor—újkor között tátongó különbségekről. A természetes, organikus továbbfejlődés, amely kibontogatta a középkort az antikból, a régivel szemben valami egészen újat alkotott.

Ép az a csodálatos a fejlődésben, hogy a kultúra főnixként megújul, ha idegen behatások érik is, tulajdonképpen mindig önmagából s egészen mássá lesz, arcot cserél. Az antik világ szentélyében és a középkor szívében más-más kultúrideál trónol — nevezzük így egyszerűen egy kor lényegét. Egészen más erők keresnek utat a kifejezésre az antikban és a középkorban. A világtörténetnek éppen az a feladata, hogy megkeresse azokat a határpontokat, ahol a kultúrideál hatóereje véget ér. Mert a korszakokat kör módjára kell elképzelnünk, organikus egységeknek kell felfognunk minden életmegnyilvánulásukban. És miként a körnek összes pontjai a középponttól függenek, éppúgy ezt az életegészet is belülről, egy pontból, a kultúrideál igazgatja. A korszakoknak ott szakadnak meg a határai, ahol az egyik kultúrideál átadja a hatalmat a másiknak. Ilyenkor az életben minden újra rendeződik, új szint, új arcot kap állam, társadalom, művészet. A kultúrideálok élete azonban nemcsak időben, hanem térben is határolt. Kultúrkörökről (nagyobb) s kultúrtájokról (kisebb) is beszélhetünk. Az egyetemes történet írójának mindenekelőtt ki kell jelölnie a nagy kultúrköröket s kutatnia kell ezeknek a köröknek időnkénti terület-változásait.

ELSŐ RÉSZ
A NAGY INVÁZIÓ
ELSŐ FEJEZET

A GERMÁNSÁG KIALAKULÁSA

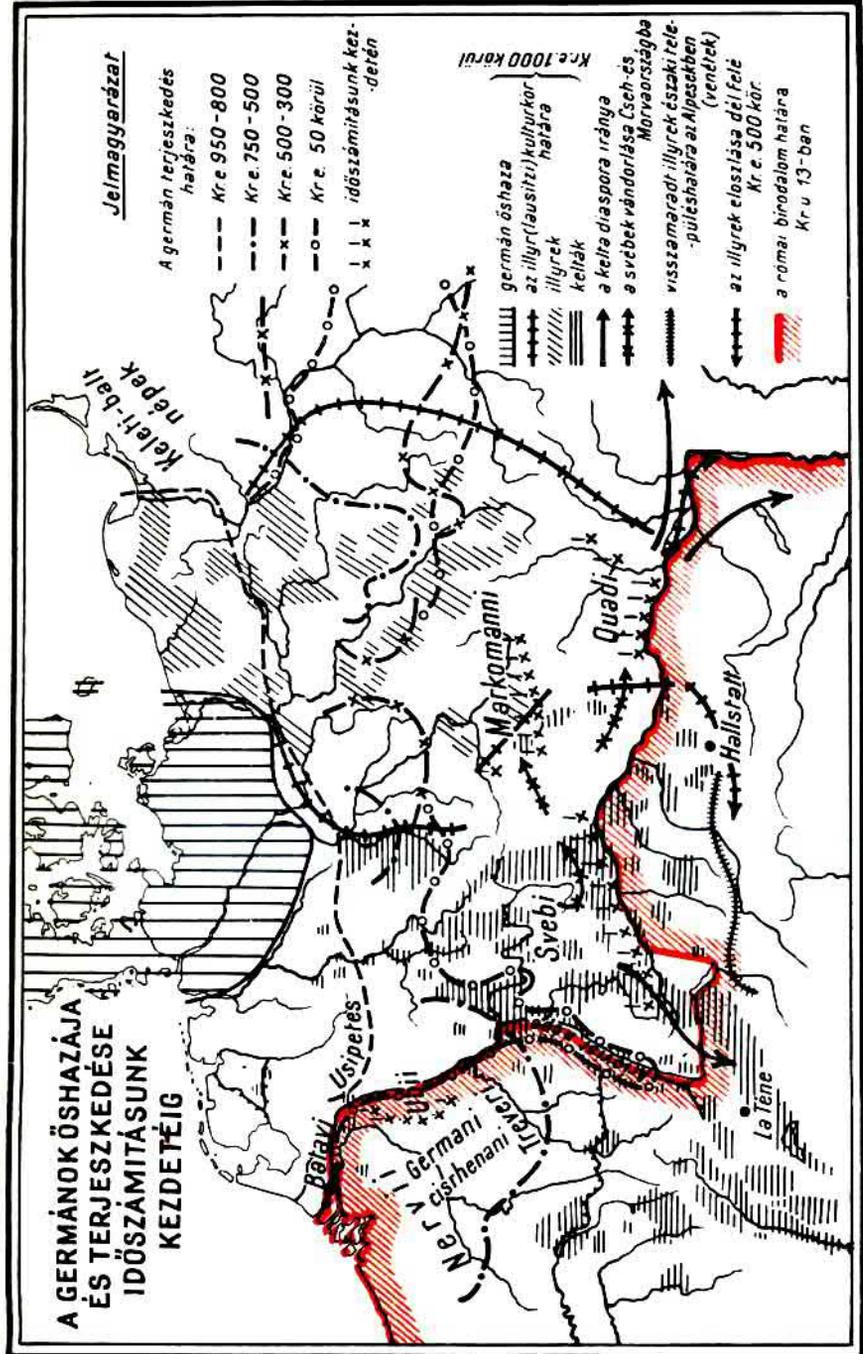
ELET legrégebb története bizonyosságot tesz arról a nagy kultúrformáló erőről, amelyet a harcos pásztornépek jelentettek az első magas kultúrák létrehozásában. Európában hasonló kép tárul szemünk elé. Az eurázsiai steppe Európába nyúló oldaláról a nomád kultúra benyomul Közép-Európa paraszt-kultúrterületére s ott nagyarányú változásokat idéz elő. De ami Ázsiában a világtörténet nagy eseményeként játszódott le, az Európában már csak apró hullámverésekben, egy másodlagos folyamat keretében ismétlődött meg. A neolit-kor végén (Kr. e. 2500 körül, vagy a 3. és 2. évezred fordulóján) Európa fiatal parasztkultúráját az eurázsiai steppe felől nomád hullám borította el. Ezzel a kultúrváltozással egyidőben tűnik fel az indogermán-ság Európában. Összetartozik-e ez a két folyamat egymással — azt ma még az archeológia megállapítani nem tudja. Lehetséges, hogy a steppe s elsősorban a dél orosz steppe kultúrájának behatása pusztán ozmózis útján folyt le, tehát steppe-népek terjeszkedése tiélkül. Ebben az esetben az indogermán-ság eredetileg nem tartozott a nomádság kötelékébe s csak később került a nomád életforma hatása alá (a lótenyésztés meghonosodása, arisztokratikus tagozódás, stb.). így aztán nem áll annak a feltevésnek semmi sem'útjában, hogy az indogermán-ság őshazája északon feküdt, ott tehát, ahol később a germán-ság lép fel (Jütlánd a dán szigetekkel, Észak-Németország, Dél-Svédország), mint ahogy azt újabban tanítják. A másik teória szerint — és ez éppoly igaznak látszik — az indogermánok Keletről jöttek mint harcos lovas pásztornépek s csak terjeszkedés közben, amint elhagyták a steppeövet, jutottak közelebbi érintkezésbe paraszt-népekkel, melyekre aztán mint

uralkodó réteg egyszerűen rátelepedtek. Idővel azonban többé-kevésbé hozzáidomultak az alávetett népek kultúrájához. De egykori pásztor-eredetüket a megváltozott viszonyok között sem tudták elfeledni. Erre vall, hogy — bár kezdettől fogva ismerték a földművelést — egyedül az állattenyésztést tekintették emberhez méltó foglalkozásnak. Legfőbb büszkeségük, vagyonuk is a nyáj volt. A földművelés termékeit az ázsiai nomád népek mintájára legszívesebben az alávetett és adózásra kényszerített paraszt-népektől szerezték be. Bárhogy álljon is az indogermánság bonyolult kérdése, annyi bizonyosnak látszik, hogy a paraszt-kultúrának átalakulása Európában a magas-kultúrák irányában hasonlóképpen folyt le mint Ázsiában, az első magas-kultúrák főfészkeiben s úgy itt, mint ott a harcos lovas pásztor-kultúra behatásával függ össze.

Indogermánokkal már a keleti történetben találkoztunk (irániak, hinduk: árják). Az indogermánokhoz tartoznak még a nyelvészet tanítása szerint a hellének, az italikok, a kelták, a germánok, a szlávok, az illírek, a baltok és más kisebb néptörzsek. A népek elágazása és különválása azáltal következett be, hogy az indogermánság terjeszkedés közben más-más kultúrkör hatása alá került s más-más népekkel jutott érintkezésbe. A honfoglalók nem irtották ki a neolitik-kor északi parasztkultúrájának hordozóit, ellenkezőleg, minden jel arra mutat, hogy az ott talált nép nagymértékben hozzájárult a germánság és a többi ág kialakításához.

Új népelemek beolvasztása folytán a germánság indogermán nyelvében egy sajátos hangzóeltolódás következett be. E nagy kulturális és nyelvi átalakulás minden bizonnyal az északeurópai bronzkor végén (Kr. e. 750 körül), legkésőbb Kr. e. 500 körül már befejezést nyert. Az új nép, mely csakhamar sajátos kultúra hordozója lett, megkülönböztető népvét nem vett még fel. A nép elszigetelten élő törzsek halmazából állott, minden törzs más-más nevet viselt. Állítólag a Rajnát kelet felől átlépő germánok vezetőtörzsét hívták „germani“-nak. A kelták, kik a betolakodókkal nehéz harcokat folytattak, ennek a nyugati törzsnek germani nevét aztán minden germán népre kivétel nélkül alkalmazták. A rómaiak kelta közvetítéssel ismerkedtek meg a germani névvel, mely a korunkra maradt írott emlékek között először Apameia-i Poseidonios Kr. e. 80-ban befejezett történeti munkájában bukkan fel.

A germánok őshazáját azon a területen kell keresnünk, amely magába foglalja a mai Németországnak az Elba és az Odera, a Kelet-tenger és a Harz hegység közti síkságát, Jütlandot, a dán szigeteket,

I. térkép

továbbá Skandináviának déli csücskét. Az Északi- és a Keleti-tenger partvidékéről szóródtak később szét részben a Skandináv-félszigeten, részben Közép-Európában az ég minden tája felé. Az északi bronzkor vége felé, úgy 950—800 körül, a germánok nyugati irányban átkelnek a teutoburgi erdőn, melyhez annyi történeti emlék fűződik, benyomulnak a Weser középső folyamterületébe s a Lippe forrásvidékét is hatalmukba kerítik. Kelet felé sem maradnak tétlenül. A germán telepek már érintik azt a vonalat, amely a Saale és az Elba összefolyását összeköti Berlinen keresztül a Visztula (Weichsel) torkolatával. Ugyanebben az időben a Skandináv-félszigeten Svédország középső része kerül birtokukba, sőt már Finnországban és Norvégiában is mutatkoznak.

Új területek birtokában a germánok több nagy indogermán néppel kerültek érintkezésbe. Nyugaton és részben délen a germán expanzió a kelták ellenállásába ütközött. A kelták főfészke az Alpoktól északra Kelet-Franciaország és Alsó-Ausztria között feküdt. Innen terjeszkedtek nyugat felé egészen a Pyreneusokig (Kr. e. 5. sz.), 300—200 körül Észak-Franciaországból megszállják a brit szigeteket, a 4. században benyomulnak a Po völgyébe, 390-ben Brennus felgyújtja Rómát, észak felé egész Nyugat-, Közép-, és Dél-Németországot a Lippe és a Saale torkolatáig hatalmukba kerítik, a Dunán lefelé az Enns-ig jutnak s innen Csehország déli részében is (Moldova völgye) megvetik lábukat. Tovább kelet felé útjukat állják az ugyancsak indogermán illírek. Az Alpoktól egészen Pommerániáig, a Saaletól a Visztuláig az illírek maguk alá hajtják az ott talált népeket s megteremtik az úgynevezett lausitzi kultúrkört. Úgy a Kr. e. 5. század elején azonban az illírek kiűrik ezt a hatalmas területet, pusztán csak egyes néptörzsek maradnak vissza s dél felé, a Balkánra húzódnak. Kelták és germánok nyomulnak utánuk. Az illírek elvonulása lehetővé tette a keleti germán kolonizáció megindulását, nagy néptömegek vándorlását egészen a Fekete-tengerig, a keltákat pedig, kik ekkor érik el hatalmuk teljét, a mai Alsó-Ausztria, Morvaország, a cseh medence és Szilézia megszállására ösztönözte. Kr. e. 400 után azonban hatalmuk rohamosan csökken s a germánok elől a Duna egész balparti vidékének feladására kényszerülnek. Az illírek által nyitva hagyott dunai kapun (magyar Alföld) a kelták a Dunán lefelé kezdenek áramlani (kelta diaszpóra); 279-ben Delphi előtt jelennek meg, a 3. század közepén pedig Kis-Ázsiában megalapítják a gálátok országát. A germánok szomszédságában a Visztula alsó, kelet felé eső folyamterületét balti népek (aesti) lakták. Településterületük annyira kiesett a nép-

vándorlás áramából, hogy később is nagyobb változások nélkül itt találjuk őket.

A germán kultúrkör súlypontja a mai Mecklenburg és Prieignitz területén feküdt. Nem csoda, hogy a vas ismerete a germánok között legelőször ezen a területen mutatható ki (1000—800 körül). A germán őshaza tengerparti fekvése magának a kultúrának is tengerparti eredetére utal. Az egymással szembenező partokat a tenger vonta be egyetlen kultúregészbe. Megteremtésében nem a szárazföld, hanem a tenger segített az embernek. A kalandozásra és kereskedelemre egyaránt hajló „viking-szellem“ volt ennek a kultúrának legfőbb mozgatója. Mint valami kis „északi Földközi-tenger“, ez a tengerparti vidék is kultúrformáló erő. Az Északi- és Keleti-tenger partjain kifejlődő germán kultúrát — miként a hellént — tengeri kultúrának kell tekintenünk. Innen érthető a brit szigetcsoport döntő szerepe a germán kultúra első fejlődésszakaszának kifermálásában. A mai Anglia ősrégi kapcsolata az ibér félszigettel kezdettől fogva arra ösztönözte ezt a szigetcsoportot, hogy mediterrán magas-kultúra hatásokat közvetítsen északra. Ehhez járult még nyersanyagai folytán Ibéria és Britannia kiváltságos helyzete a bronzgyártásban. A germánok által lakott terület, sőt a Rajna Mainzig, az Elba völgye Csehorszáig e brit kultúra sugárzási körzetébe estek.

Az ilyenképpen magas tökélyt elért germán bronzkészítmények szóródási területe délkeletre még a brit kultúra sugárzási körzeténél is mélyebbre nyúlt le Közép-Európában. A kereskedelem elhordta a germán kultúra megnyilatkozásait a Rajna völgyében felfelé egészen Zürichig, elárasztotta árukkal a Duna északi forrásterületét éppúgy, mint az Elba völgyén keresztül Csehország szívéét, az Odera mentén Sziléziát (Hirschberg), sőt a Visztula forrásvidékét (Krakkó) és Felső-Magyarországot (Nógrád vm.) is. A germán kultúra tehát messzeágazó kereskedelmi kapcsolatok folytán hatáskörzetét más kultúrák területére is kiterjesztette. A tényleges kultúrterület egy hatásövbén folytatódott.

Az utolsó Kr. e. évezred fordulóján az Apennin-félszigeten város-kultúra bontakozik ki, melynek hatása észak felé az Alpokon túl lakó kelták és illírek körében azonnal érezhetővé vált. Az úgynevezett Hallstatt-kultúra (Kr. e. 800—400) a kelta és az illír településterületen ennek a déli város-kultúrának behatása alatt fejlődött ki. E város-kultúra hordozói az etruszkok voltak. Amint az etruszkok a görögség szicíliai és campaniai terjeszkedése folytán lassanként leszorultak a Földközi-tenger kereskedelmi piacáról (8. sz.), még nagyobb

figyelmet fordítanak kontinentális kapcsolataikra. A dél felől északra irányuló kultúráramlat behatol a kelta-illír zónán át egészen a germán településterületbe, ahol jelentkezése nemcsak a nagymértékű exportban, hanem a déli kultúrtermékek utánzásában is jól lemérhető. Itália erősen érvényesülő befolyása vezeti be a germán kultúrát fejlődésének második korszakába. Arany és bronz fejében a déli országok különösen borostyánkővet, szörméket, rabszolgákat kaptak a germánoktól. Különösen a 8—7. században került sok etruszk termék a Kelet-tenger partvidékére, Jütlandba, Seelandba, Schonenbe. A mai Velence környékén összpontosuló észak-itáliai bronzipar kereskedelmi útja a Brenner-hágón keresztül vezetett a Duna völgyébe, ahonnan Regensburg, Linz és Bécs helyén virágzó vásártelepek osztották szét észak felé az árukat, részben a morva kapun át az Odera és Felső-Visztula völgyébe, részben Prágán át az Elba mentén Jütland irányába. Az Alpok nyugati hágói és a Rajna völgye ebben az időben csak másodsorban szolgáltak kereskedelmi érdekeket.

Az erős itáliai-germán kultúrkapcsolatoknak hirtelen véget vetett a 750—600 körül meginduló nagy kelta expanzió. A kelták sikeresen felveszik a versenyt az etruszk készítményekkel s a germánokat elvágják a déli város-kultúrától. Ez a nagy kulturális fellendülés politikailag is jelentkezik a kelták hatalomgyarapodásában és terjeszkedésében. A Galliától Magyarorszáig húzódó középeurópai öv a Duna mentén Kr. e. 400 körül egészen kelta kézbe jut. A kelták hatalmuk alá vetnek szomszédos germán törzseket, rájuk telepedtek, másokat viszont adófizető függésbe hoztak. Ezzel áll összefüggésben, hogy az állami berendezkedés kifejezései a germán nyelvben jórészt kelta eredetűek (pl. király, kerület, tús). A kelták, gallok fénykora az 5—3. századra esik. Politikai expanziójuk elzárta a germánlakta területet Itáliától. Hatalmukat mi sem bizonyítja jobban, mint terjeszkedésük az Alpokon túl: 390-ben Allia mellett a rómaiak csúfos vereséget szenvedtek tőlük. A kelta politikai blokádnak magában véve nem zavarta volna meg a Dél és Észak között fennálló szoros kulturális kapcsolatokat. A politikai hatalom azonban egy előrehaladott kultúrának volt a megnyilatkozása. A kelta vasművesség Európa életében egy új fejezetet nyitott (La Tène-kor). Germánia a keltákban új tanítómestert kapott. A vassal a kelták ismertették meg a germánokat (a vas szó kelta töből fakadt), kelta árucikkek lepték el a germánok földjét és kelta hatásra vallanak a germán fémkészítmények.

A déli kultúrkapcsolatok felújítása s az itáliai export jelentkezése a germánoknál a Kr. e. 2. századra tehető s a kelta uralom megren-

dülésével van összefüggésben. A legérzékenyebb csapást Róma mérte a keltákra Telamon-nál (225 Kr. e.). Ettől kezdve hatalmuk egyre süllyedt. A római birodalom fokozatos előnyomulása és a germán rajok beözönlése oly nyomást gyakorolt rájuk, hogy uralmuk a 2. században már teljesen megtört. A római birodalom érdeklődése Gallia felé irányult s csak természetes, hogy az Északkal újból meginduló kereskedelmi kapcsolatok legfontosabb útvonala lassanként a Rajna lett. Ezzel az eltolódással párhuzamosan a termelés központja Velenéből Capuába helyeződött át. Az export leglátogatottabb vidéke éppen így többé már nem Észak-Németország középső része és Dánia, hanem Németország északnyugati fele.

A kelta középeurópai zóna felbomlásával megszűnt a válaszfal Róma és a germánság között. Mindkét fél arra törekedett, hogy a kelták földjén megvesse lábát. A római birodalom a Földközi-tenger partvidékén alakult ki, onnan merítette műveltségének minden életerejét: Gallia és az Alpokon túli föld kiesett az antik-római kultúra igazi birodalmából. Azok a hódítások, amelyeket Róma észak felé barbár népek rovására tett, tulajdonképpen csak Itália és a római kultúra védelmét szolgálták. A hagyományos római politikával Caesar szakított először, aki Gallia leigázásával (57) a római birodalom határát messze északra tolta ki. Augustus és a későbbi császárok már csak Caesar nyomdokain lépkedtek, amidőn Gallia után a germánok által lakott országok meghódítását tűzték ki célul. Julius Caesar és a császárkor szeme előtt Nagy Sándor világbirodalmi eszméinek megvalósítása lebegett. A militarista nagyhatalmi politika, amelyet a távoli Keleten Kína képviselt, Nyugaton a germán és a római érdekek összeütközését idézte elő.

A római történetből ismeretes, hogy a germán expanzió feltartóztatása a Rajnánál Caesarnak Ariovistuson aratott győzelmére vezethető vissza. Még mielőtt azonban Caesar a Rajnát elérte volna, a germánok már megtelepedtek a Rajna balpartján, az ott lakó kelták rovására. Kr. e. 750—500 körül germánok lépik át az Alsó-Rajnát, eljutnak Belgiumba (nerviek a Schelde és Sambre folyók közén) s a Mosel vidékére (treverek), de a kelta lakosság között hamarosan elvesztik germán jellegüket. A belgák és a treverek területére a 3. században Kr. e. ismét germánok költöztek. Úgyszintén Ariovistus vezérük alatt germán rajok keltek át a Rajnán és megszállták Elzász-t és Pfalz-ot (71 Kr. e.). Az ötvenes években usipet és tenkter népek vették birtokukba az Alsó-Rajnát. Midőn aztán az ubiek is szállásukat a Rajna másik partján ütötték fel Bonn és Köln környékén, a Rajna egész bal-

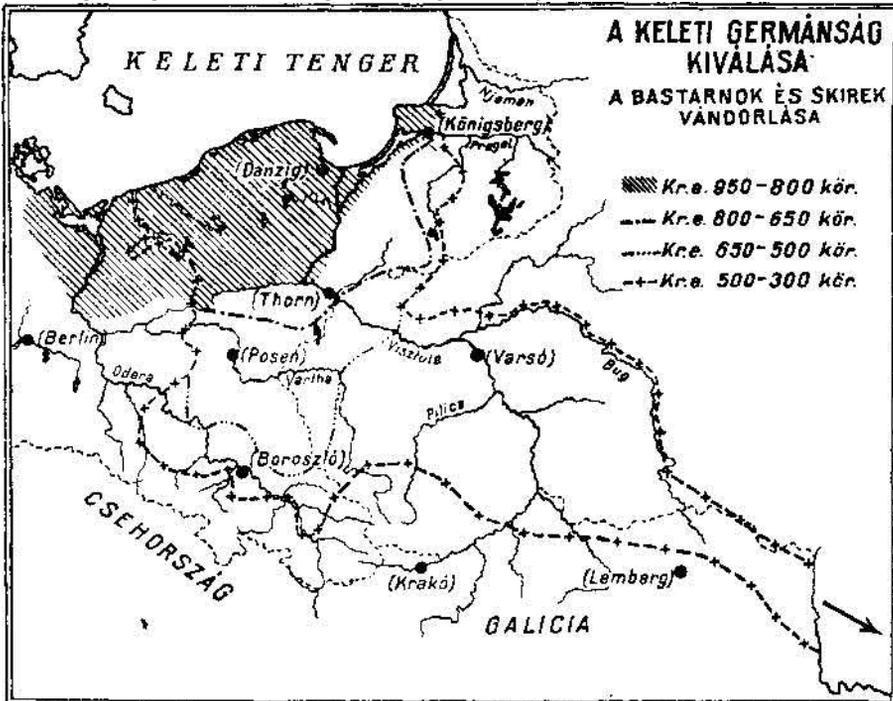
partját a császárság korának elején kelta őslakossággal kevert germánok lakták.

A római hódító politika délen, a Duna-vidéken is megállást parancsolt a germán terjeszkedésnek. Dél-Németország a Kr. e. második században a kelta helvétek uralma alatt állott. A Majna és a Duna között azonban elhagyják és Svájcba költöznek; hazájukat jórésben svégek özönlik el. Közülük a markomannokat az Augustus alatt új erőre kapó nagyhatalmi politika Baden és Württemberg kiűritésére bírja, akik 9-ben Kr. e. Drusus seregei előtt kitérnek és Csehországban találnak új hajlékot, a kelta bojerek országában (8 Kr. e.). Ugyanekkor az időben a svégek egy másik ága, a quadok Morvaországban rendezkedtek be. Időszámításunk megindulásakor tehát a rómaiak már mindenhol germánokkal találják szembe magukat. A határ Róma és Germánia között a Rajna és a Duna mentén húzódott.

A római-germán szomszédság a Rajna mentén a germán kultúra súlypontját Németország nyugati határterületére helyezte át. A germánok terjeszkedése kelet felé azonban csakhamar azt eredményezte, hogy a Visztula torkolatánál Samlandban egy új, keleti kultúrgóc kezdett érvényesülni mind szélesebb sugárban. Ennek a germán kultúrmegosztásnak megindulását a borostyánkő-kereskedelem központjának áthelyezése jelzi Jütlandból Samlandba, a Visztula mellékére. A Németországban lakó ú. n. nyugati germánoktól a Visztula torkolatának új megszállói nyelvben, kultúrában, szokásaikban élesen különböztek. Ezek a keleti germánok nem a németországi germánokból származtak ki, hanem az északi germán családból. Így az expanzió a germánok körében háromfelé való elágazásnak lett a forrása.

A keleti germánok északi eredete az egyes népvéknél nyomon követhető. A vandálok nevét Jutland északi felén fekvő Vaenddel (a mai Vendsyssel) őrizte meg. A burgundok után nevezték el Bornholm szigetét, melynek régi neve Burgundarholmr-nak hangzott. A gotokat nem Gotland-ból kell származtatnunk, hanem a régi Götalandból (Öster- és Västergötland). A rugiak nevének egyeztetése Rogalanddal mindezt nem bizonyítható. A dél felé irányuló költözködés emléke maradt fenn a langobárdok és gótok eredetmondáiban. A langobárdok a szájhagyomány híradása szerint, midőn a tengeren átkeltek, harcra keveredtek a vandálokkal. A gótok Bérig nevű királyuk vezetése alatt hajóztak át Scandzából (Skandinávia) a szembenéző partvidékre, ahol az ott talált rugi népeket elűzték, a rugiak szomszédjait pedig, a vandálokat, uralmuk alá vetették.

A keleti germán kultúrkör kiválása még a bronzkor utolsó szakaszába nyúlik vissza. Ennek a kultúrának sajátosságos alkatát az északi kultúrkör kibővülése idézte elő, az Odera és a Visztula közének gyarmatosítása. Az új telepesek, akik Dél-Skandinávia, Dánia és Északnyugat-Németország kultúráját hozták magukkal, az új viszonyok között egy egészen különálló kultúrának lettek a megalapítói. Terjeszkedésüket az Odera, a Visztula és a Bug völgye szabta meg. Ez a kultúra Kr. e. 950—800 körül már minden sajátosságával előttünk áll. A honfoglalók csak részben kényszerítették az őslakosságot földjük elhagyására; rendszerint rátelepedtek az ott lakó illír és balti népekre. Ezen az úton a keleti germánság korán került idegen kultúrák hatása alá. Midőn a germán expanzió Kr. e. 600 után egyre nagyobb és nagyobb méreteket öltött és a germán telepesek Posenben és Sziléziában is megjelentek, a magas színvonalú lausitzi kultúra sok új elemmel gazdagította a keleti germánság kultúráját.

II. térkép

A keleti germánság népvándorlása az ókori írónál később szereplő bastarnok (basternek) és skirek szóródásával indult meg. Ezek a népek legelőször Hátsó-Pommeránia keleti részén, Nyugat-Porosz-

ország nyugati felén és Posen északnyugati vidékén a tenger szomszédságában vetették meg először a lábukat (1000—800 Kr. e.). Az Odera és a Visztula—Bug által bezárt területen a folyók irányát követve nyomultak egyre messzebb és messzebb délkeleti irányban. Körülbelül a Kr. e. 6. században betörnek Sziléziába és a földművelést űző illír lakosság kezéből kiragadják Boroszló környékét egészen Oppelnig. A bastarnok további nyugat és délirányú térfoglalását nem az Odera, sem a Szudéták vagy a Kárpátok hegyláncai akadályozták meg, hanem két hatalmas és harcos nép: a nyugati germánok és szkíták. Ez az utóbbi nép lovas módra élt s hazájából, Dél-Oroszországból, a szarmaták nyomására vonult a nagy folyók mellékén Kelet-Galíciába s végül a Kárpátok és a Szudéták északi pereme mentén Sziléziába és Lausitzba. Mint igazi nomád nép, a hegyvidék lábánál elterülő rónaságon szóródott szét. Sziléziában már Kr. e. 500 körül bukkannak fel fosztogató nagy rajokban és az Odera-Szudéták közti síkságot veszik birtokukba. Ilyen körülmények között a bastarnok kénytelenek kelet felé kitérni: Galícianak csak északi szélét (Rawaruska és Kamionka) foglalják el. Az 500—300 közötti időkben a délorosz steppe kapujához érkeznek.

Ezekkel a hódításokkal a germán bastarnok lassanként áthelyezték hatalmuk középpontját Sziléziába, a déli vidékekre, ahol a régi lausitzi kultúra helyén az illír vérkeveredés révén sajátos felemás kultúra állt elő. Kr. e. 300 körül a keleti germán népvándorlás történetében nagy változás köszöntött be. Kelet-Németországból és Lengyelországból a bastarnok felszedték sátorfájukat és kiköltöztek Dél-Oroszországba. A nép magja 190-ben már a Fekete-tenger partján épült görög városok falait vívta. Olbia (a mostani Nikolajew) a barbárok támadását csak úgy tudta feltartóztatni, hogy egy Protogenes nevű kereskedő saját költségén megerősítette a város falait. Így tehát a germánok nem nyugaton csaptak össze először az antik kultúra népeivel, hanem a távol keleten, Dél-Oroszország ión gyarmataiban, ha a gaesatok itáliai szereplésétől (236—222) eltekintünk.

A bastarnok kivándorlásával Kelet-Németország és Lengyelország nagyjából 150 éven keresztül szinte lakatlan maradt. Egyes bastarn törzsek tengették ott életüket. A régi hatalmas bastarn településterület helyén egy új kelet-germán nép, a vandálok, ütöttek tanyát. A vandál népcsoportba tartozó különböző kelet-germán törzseket lugieknek is hívták. Miután Kr. e. 150 körül az Odera és a Visztula között államot alapítottak, hihetetlen gyorsasággal gyarapították birtokukat. Kr. e. 100 körül az Odera forrásvidéke felé nyomulva,

feltűnnek Alsó- és Közép-Sziléziában, sőt nem elégednek meg a bastarnok régi földjével, hanem időszámításunk kezdetén Felső-Sziléziára is ráteszik kezüket. A bastarnok emlékezetes elvonulása után (3. sz. Kr. e.) egy Cseh- és Morvaországon keresztül haladó kelta hullám borította el egész Sziléziát, úgyhogy a vandálok Sziléziát már a kelták hatalmában találták. A keleti germánság még a bastarnok uralmának utolsó időszakában bekerült a kelta kultúrexpanzió hatáskörzetébe, most a vandálok terjeszkedése folytán (Kr. e. 2. század) ez a kelta befolyás egyre jobban érvényesült.

III. térkép

250 között érte el. Keleti határa a Bug-folyón túl, Novogrudok és Tarnopol között a rokitnói mocsáron keresztül a Dnyeszterig haladt. Legdélibb pontjának Bukovinát kell tekintenünk, mégpedig Kotzman környékét. Ebben az időben Kelet-Galícia az erdélyi trák-illír kultúrterülethöz tartozott: a Kárpátok keleti lejtőjét dák kostobokok lakták. Kr. u. 170 körül a vandálok hastingi és lakringi törzsei a dák kostobok népet leverik, hatalmukba ejtik Észak-Magyarország keleti felét és letelepednek a római Dácia-provincia északi határterületén.

A vandálok a Keleti-tenger partvidékét már a Kr. e. 2. században elvesztették. A Visztula delta-vidékét a rugi nép elől ürítették ki, néhány törzsük azonban visszamaradva a megszállók uralma alá

A vandálok Észak-Jütlandból költöztek a bastarnok régi birodalmába, mégpedig valószínűleg a langobardok nyomása alatt, kik viszont Skandináviából keltek át a dán félszigetre. A rómaiak a Kr. utáni első században az Elba alsó folyamterületénél, Lüneburg táján, találkoztak először a langobardokkal. A vandál hontalanok, éppen úgy miként a közel egyidőben költöző kimbern-teutonok, útvonalul nem a szárazföldet választották, az Elba völgyét, hanem a nyugati germán településterület kikerülésével hajóra szálltak és az Odera és a Visztula torkolatánál kötöttek ki. Innen húzódtak dél felé a nagy folyók irányában. A vandál terület legnagyobb kiterjedését 170 és

jutott. A rugiak szintén Skandináviából eredtek s régi hazájuknak Rogalandot tekinthetjük. Velük körülbelül egy időben cseréltek hazát a burgundok, akik Bornholm-szigetről az Odera és a Persante között elterülő, jórészen nyugati germánok által lakott partvidéket kerítették hatalmukba. A határ a vandál és a burgund településterület között, az Odera és a Warthe mentén Óboraikon keresztül Kólóig haladt, ahonnan a határválasztó szerepét a Visztuláig a kis Bzura folyó vette át. Körülbelül 250-ben Kr. után a vandálok története sorsdöntő fordulathoz érkezett: hatalmuk Kelet-Németországban egy új keleti germán nép, a gólok, csapása alatt összeomlott.

A gótok, akik a nagy invázió idején a római birodalom sorsát végképpen megpecsételték, Götalandból hajóztak át a Kr. e. első század közepe táján a Visztula delta-vidékére. Miután először a Visztula alsó folyásánál tanyázó rugi népeket nyugatra üzték, dél felé a vandálokkal kerültek összeütközésbe, nyugat felé pedig a burgundokat hozták mozgásba. A Kr. u. II. században a nép egy nagy része, a többi keleti germán nép példáját követve, délkeleti irányban vándorlásnak indult és a Fekete-tenger partvidékén telepedett le. A gót expanzió természetesen nem múlhatott el hatás nélkül a környező más germán népek helyzetére. A gótok nyomása alatt a burgundok lejjebb szivárogtak és a vandálokkal kerültek összeütközésbe. Ez utóbbiak viszont a szomszédos markomannokra és quadokra támadtak. A markomannok a vandál nyomásnak engedve, a római határon túl kerestek menedéket. Így robbantotta ki a gót expanzió az ú. n. markomann háborút, amely a római határon oly hosszú idő óta uralkodó békét megint jó időre megzavarta (166—180).

A vandálok régi székhelyén, a Visztula torkolatánál a döntő szót a gepidák vitték, akik szintén a gótok népes családjába tartoztak. Gyökeret azonban a gepidák sem eresztenek a Keleti-tenger partvidékén, délre költöznek, úgyhogy a vandálok kénytelenek kiüríteni először a Kárpátok északi lejtőjét, Gelet-Galiciát és Nyugat-Galícia keleti felét, majd Észak-Magyarországot is. Kr. u. 250 körül ezen a vidéken vandál népekkel már nem találkozunk. A Kárpátok északi és déli oldalán hazájukat veszített vandálok Dáciában átlépik a római határt és mint a rómaiak szövetséges népei taifal és viktofal néven Erdély déli peremén és az Olt környékén telepednek, le.

A gótok déloroszországi megtelepedésével lezárult a keleti germánok népvándorlása, amely észak felől egész súlyával Dél-Oroszországra nehezedett. Dél-Oroszország azonban a germán áramlásra kívül még az ázsiai népvándorlásnak is végső pontjában feküdt. Dél-

Oroszország nagy világtörténeti szerepe éppen abban jutott kifejezésre, hogy hazát adott mind az Európa felől, mind az Ázsiából érkező vándor-rajoknak. A Fekete-tenger északi partvidékén a germánok a legkülönbélebb népekkel és kultúrákkal ismerkedtek meg. Nomád kultúra, iranizmus, görög-római műveltség, szóval Kelet, Észak és Nyugat találkozott ezen a területen egymással. Mindez nem maradhatott hatás nélkül Európa további sorsára.

Mikor a gótok Dél-Oroszország földjén mint hódítók megjelentek, már germán népekre bukkantak, a bastarnokra és a skirekre, akik — mint láttuk — a Kr. e. 3. században tűntek íel a délorosz steppén. A bastarnok, a macedón és a pontusi királyok zsoldos seregeiben szereztek az antik világ előtt jó hírnevet. A beözönlő gótok elől a bastarnok legnagyobb része római földre menekült és Tráciában telepedett le (280 Kr. u.); pár törzsük mint alávetett nép a gót hódítók közé állott. A gót foglalás előtt Nyugat-Ázsia és Dél-Oroszország igazi urának a szkítákkal rokon, iráni származású szarmatákat kell tekintenünk. A szarmaták, mint az ázsiai népvándorlás egyik hulláma, a Kr. e. 4. század második felétől kezdve megvetik lábukat először a Don és a Dnyeper között, aztán a Dnyeper és a Duna között elterülő síkságon. A föld régebbi urait, a szkítákat, nem mindenhol szorították ki. A Krim-félsziget és a Dobrudzsa továbbra is kezükben maradt. A szkíták déloroszországi uralmának felbomlását az is elősegítette, hogy a nép nagy része már a 7. század végén nyugat felé elköltözött. Szkita rajok nemcsak Erdélyben és a Balkán-félszigeten (a mai Bulgáriában, Romániában), hanem Sziléziában is mutatkoznak a 6. században Kr. e. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a szarmatáknál. A legelső törzsek az újabban érkezők nyomása miatt (pl. jazygok, roxolánok) mind tovább és tovább kényszerültek vándorolni nyugat felé. Kr. u. 50-ben a jazygok megérkeznek a Tisza-Duna közére, a római határ elé. Ázsiából legutóbb az alánok jöttek, akik elég erőseknek bizonyultak arra, hogy a többi, déloroszországi törzsek felett felsőbbséget gyakoroljanak.

A szarmaták feltartóztatása és ezzel az ázsiai invázió veszélyének elhárítása, céljából offenzívába ment át a római birodalom épügy, mint a germánokkal szemben a Rajna mentén. Nero nagy hadjáratát (62—63) azonban ezeken a keleti részeken csakhamar az követte, ami a Rajna és a Duna vonalán is bekövetkezett: a defenzíva kiépítése. A dunai limes folytatásaként a Krím-félszigeten és a Kaukázusban is megerősítették a határokat. A parti görög városok védelme a római birodalom vazallus-államára, a boszporuszi királyságra hárult.

A kaukázusi hegyszorosok felett hasonlóképpen egy másik királyság őrködött: Ibéria (a mai Georgia). A római birodalom mindenhol erődket emeltetett, melyekben római katonaság állomásozott és melyek a krími területen Alsó-Moesia, míg a Kaukázusban Kappadócia provinciák parancsnoksága alá tartoztak. Az alánoknak próbálkozásai ennek a védelmi övnek az áttörésére (73—74, 135) csúfos kudarcra végződtek.

A III. században (Kr. u.) megváltozott a helyzet. A gótok előtörése új háborúskodásokat indított meg Dél-Oroszországban, melyek nehéz megpróbáltatásoknak tették ki a már-már megingó római védvonalat. Az első összeütközések színhelye a gótok és a rómaiak között Dácia, az időpont: 214. A gót hadjáratok legérzékenyebben a parti görög városi kolóniákat érintették. Olbia és Tyras elveszte a gótok kezére juttatta nemcsak a kereskedelem két kimagasló központját, hanem a római védelem jelentős hadászati állomásait is. A gótok előtt megnyílt a tenger. És messziről feléjük világított Görögország és Kis-Ázsia kereskedővárosainak fénye. A parti városokba a hajók onnan érkeztek s oda iparkodtak. Még régi hazájukban, az Északi-tenger mellékén, ismerték ki a tengert, de jó hajósoknak mutatkoztak a déli vizeken is. Megindulnak a gótok kalandozásai szárazföldön, vizen egyaránt és nem maradhatott hely a Pontus vidékén, a Balkánon, Görögországban, Kis-Azsiában és a környező szigeteken, amely biztonságban érezhette volna magát a gótok és a velük szövetséges herulok, karpok, bastarnok stb. portyázó rajjaival szemben.

Ugyanebben az időben megmozdulnak a barbárok a Duna és a Rajna mentén, új erőre kapnak a perzsák, forrong Afrika és hogy a bajokat még több baj tetézzé, a katonaságot ellencsászárok által szított belviszályok kötik le. A krízis nagy éveiben csődöt mondott a birodalom védereje, elégtelennek bizonyult a nagy gonddal kiépített védőrendszer, Vespasianus, Domitianus, Trajanus és Marcus Aurelius nagyszabású műve. A II. századi limes (védvonal) abból állott, hogy a tulajdonképpeni véderő a határ mentén egyenletesen elosztva kordonyszerűen helyezkedett el. Ez a kordon természetesen a barbárok jobban szervezett, erősebb lökéseit nem tudta feltartóztatni. Okulva a nagy barbár betörések sikerén, Róma egy új védőszervezetre tért át. Az új rend szerint a limes csak az első lökés vagy az apró rajtaütések feltartóztatására szolgál, míg a haderő igazi zöme, az elite tábori sereg, mélyen benn a provinciákban alkalmas vonulási pontokon állomásozik, hogy ott jelenjen meg s oda siessen, ahol éppen a legnagyobb veszély fenyeget. A repülő-csapatok megszerve

zése érdekében a sereg nagy részét elvonták a limesről és a védelmet barbár foederatusokra bízta. Ezekkel az intézkedésekkel a haderő felaprózódása megszűnt, Róma nagyobb harcászati egységek felett rendelkezhetett. De ez a politika ugyancsak ridegen bánt el a külső, elővéd-provinciák polgári lakosságával! A provinciák elvesztik csapataikat és a barbárok területeiken, földjeiken, házaikon szabadon garázdálkodhatnak. Ez a romanizmus megbénulását idézte elő a Rajna és a Duna sarkában megszervezett agri decumatesen épúgy, mint az alsódunai provinciák balparti állásán, Dáciában. A két provinciát Gallienus idején barbárok özönlik, elj a római uralom azonban még hosszú ideig tengődik az elveszett területeken. Midőn a nagy krízis évei (253—260) letűnnek, a megerősödött birodalom már nem kísérli meg Dácia megmentését. Aurelianus győzelmei Kr. u. 270—271-ben a Duna balparti részein megadták a birodalomnak a kellő fedezetet ahhoz, hogy a megmaradt római őrsegeket és polgári lakosságot kivonja Dáciából. Ezzel függött össze egy új Dácia provincia alapítása a Duna jobb partján. Dácia elvesztése még nem volt a gyöngeség és a fásult közöny jele: Róma önként mondott le Dácia romanizálásáról. . .

A Gallienus óta megindult reorganizáció különösen Nagy Constantinus alatt óriás-léptekkel haladt előre, s mindenhol a birodalom területén megerősítette a békét. Megközelítőleg kétszáz éven keresztül állt fenn a gótok déloroszországi birodalma, körülbelül a Kr. u. II. század végétől egészen 375-ig, a hún betörésig. Ezen a hosszú időn keresztül a gótok tartották fenn a politikai egyensúlyt az Alduna és a Fekete-tenger mentén letelepült barbár, germán, kelta, trák, szarmata népek között. Országuk nagy kiterjedése következtében két nagy csoportra szakadtak. Az erdős Dácia lakóit Wese-gótoknak hívták s kisebb fejedelemségekben éltek, míg a steppe birtokosai az Ostro-gót név alatt szerepeltek. Az elnevezések minden jel szerint nem állnak összefüggésben az égtájak West (nyugat) és Ost (kelet) nevével, mégis az általános szokást követve, az alábbiakban továbbra is keleti és nyugati gotokat írunk. A határ a két gót népcsoport között a Dnyeszter mentén húzódott. A Dnyeszter keleti partjától kezdve terült el a nagy keleti gót királyság, mely a negyedik században Ermanarik uralkodása alatt elérte legnagyobb kiterjedését. A gótok hatalmába jutottak a herulok az azóvi tenger északi partjánál, ezek germán fajtából származtak, a szláv venétek, a felső Dnyeper lakói, továbbá észak felé a Keleti-tenger partvidékének aesti-jei (baltok). A finn merja, mordva, mescera népek a felső Volga és a Káma terü-

létén szintén beletartoztak Ermanarik királyságába. Éppígy a gótok tartották kezükben az alánok (szarmata törzs) Kubán vidéki országot, Arménia határterületét, végül a Maiotis különféle türk-fajú népeit. Nem tekinthető a keleti gót birodalom részének a nyugati gót és gepida településterület (Dácia), mint ahogy a görög városok közül is Chersonesos sohasem, Pantikapaion csak átmenetileg hullott a gótok hatalmába.

Amióta a germán nép terjeszkedési határa elérte a görög-római kultúrterületet, új korszak kezdődött történetében. Legelőször Dél-Oroszországban jutott közvetlen érintkezésbe a germán világ az antik város-kultúrával. Az ókorban Dél-Oroszország, olyanformán mint Jsis-Ázsia a görög kultúrterülethez tartozott. Amidőn a gótok a szarmaták bevonásával Dél-Oroszországban új államot alapítottak, átvették a görög-szarmata részben városlakó, részben nomadizáló lakosságtól annak iranizált hellén és hellenizált szarmata kevert-kultúráját. Ez a folyamat tulajdonképpen már a bastarnok uralma alatt, Dél-Oroszország első germán megszállása idején indult meg, megerősödését azonban a nagy gót birodalom virágkorára kell helyezni. A gótok nem rombolták szét a Fekete-tenger partján oly régóta fennálló kereskedelmi életet, hanem Dél-Oroszország előző urainak politikáját követve, a világkereskedelem hasznát sajátmaguk számára kívánták biztosítani. Mégis a kereskedelmi élet fokozatos elsoványodása következett be, amit nem annyira a gótok kalandozásai idéztek elő, mint inkább Alexandriának a gabonakereskedelemben egyre erősödő befolyása. A Pontus a rómaiak alatt elvesztette korábbi nagy jelentőségét az antik kultúrvilág számára.

A gótok a szarmaták görög orientációjával ellentétben a duna menti provinciák római kereskedelmével tartottak fenn szoros kapcsolatokat. Nyugat-Oroszországban és a déli részeken római pénz forog és a római áru nagy kelendőségre tesz szert. Ez a nyugati orientáció kétségkívül azzal függött össze, hogy a Fekete-tenger partvidékére vetődött germánok előzőleg, régi hazájukban a rómaiak kereskedelmi körzetébe tartoztak, úgyhogy déli vándorlásuk egyet jelentett a római kereskedelem térhódításával. Dél-Oroszországot a germánok honfoglalásáig nem fűzték kereskedelmi kapcsolatok Nyugat felé. A Duna-medencét és a keleti germánság településterületét a gótok illesztették be a római Duna-kereskedelem révén Pontus magas iráni-görög kultúrájába. A gótok a Duna-Tisza közöttől egészen a Káspi-tengerig s fel messze Szilézia és Lengyelország felé biztosították a pontusi kultúra szabad terjeszkedését. Míg régebben a pontusi műhelyekben készített

árúk csupán Kievig juthattak el, most a gótok közvetítésével Pontus kultúrája mélyen benyomul a gotokkal szoros politikai kapcsolatban álló szomszédos gepida, vandál népek országaiba. A déloroszországi gót uralom politikai hegemóniája a művelődés terén is a gótok kezébe rakta le a vezetést a keleti germánság körében. A pontusi gót-szarmata műveltség nyomaival találkozunk a galíciai gepida vidéken, a Boroszlóvidéki (Sakrau) vandál fejedelmi sírokban, Magyarország északi és északkeleti felében éppúgy, mint Szilézia legnyugatibb pontjában (Hoyerswerda-körzet) és Lods közelében (Rawa).

A germánok a szarmaták által megismerkedtek az ázsiai nomád népek kultúrájával. Az iranizált hellenizmus mellett az ázsiai nomád kultúra is nagy befolyást gyakorolt a népvándorlás germán népeinek életére s szellemi világára. Az iráni nomádok és a germánok érintkezései elsősorban a délorosz steppén játszódtak le. A nagy gót birodalom kötelékébe a szarmaták is beletartoztak. Veszélyes hadjáratokban a gótok nem nélkülözhatték a háborúban edzett alánok és más szarmata népek segédcapatait. Irániak és germánok csodálatos egyesülése következett be jóban, rosszban, a harcmezőn éppúgy, mint a békés életmód napjaiban. A vérkeveredés, amelyről már Tacitus (Germ. 46.) beszél a bastarnokkal, Pontus első germánjaival kapcsolatban, a köteléket még erősebbre fonta. A germánok átveszik a grecizált szarmaták műveltségét, harcmórárt, fegyvereit, sőt nem egy visszataszító ázsiai szokást is, például a leölt ellenfél koponyáját mint kupát használják. A római birodalom ellen viselt hadjáratokban a germánok szövetségében mindig ott találjuk a szarmata törzsek valamelyikét, ha nem az alánokat, roxolánokat, hát a jazygokat. És amikor a IV. század végén megindul a germánok beözönlése a római birodalom területére, a gótok hadaiban, éppúgy mint a húnok seregében, a szarmaták (alánok) is ott küzdöttek. Így érthető, hogy a grecizált szarmata műveltség s ezzel együtt a polychrom, állatornamentikával dolgozó fémművéség egész Európában, sőt Afrika északi partvidékén is mindenhol feltűnik a nagy népvándorlásban, ahová a keleti germánok betették lábukat. Míg az északi germánság Dániában és Skandináviában a gót-szarmata-műveltség megnyilatkozásait lassú és békés szivárgás, kultúrozómózis útján vette át, addig Nyugatra az új népek mint hódítók vitték magukkal Pontus gazdag adományát. -

Sok, nagyon sok iráni elem került be még a római birodalom összeomlása előtt a germán világba, ám nagy hiba lenne, ha ezek mindegyikét Pontusból, a szarmaták kezéből származtatnók. A határvonal, amelyen a szabad germánság a római birodalommal érintke-

zésbe jutott, sokkal nagyobb volt, a Kaukázustól egészen Britanniáig terjedt, semhogy az irániizmus germánságra gyakorolt hatását helyhez lehetne kötni. Egyedül Dél-Oroszországra, mint a germán irániizmus hazájára, gondolnunk azért sem szabad, mert a római műveltség a császárság korában már maga is át meg át volt szöve orientális, tehát jórésztben iráni elemekkel. Így aztán végig a határ mentén, ahol római kereskedők és katonák germánlakta vidéken megfordultak, a romanizmussal együtt bizonyos orientalizmus is felütötte fejét.

A Pontus vidékét úgy ismertük meg az előzőkben, mint ahonnan nagy kultúrfolyamok áramlottak a germán világba. Ami a keleti germánizmus számára Pontus volt, azt jelentette a nyugati germán népek életében a Rajna mentén elterülő határvidék. A kereskedelmi forgalomnak, de általában a magasabb kultúrának súlypontja ennél a két, nyugati és keleti kapunál feküdt. A középső északra vivő úthálózat, mely délről Carnuntumból (ma Petronell) indult ki és Szilézián át vezetett a Visztulához, elvesztette a gótok déloroszországi birodalmának megalakulása után a korábbi jelentőségét. A Kr. u. III. és IV. században a kereskedelemnek a Pontus felé történt eltolódása egészen elsorvasztotta a Carnuntumon keresztül menő régi „borostyánkő út” forgalmát. Gazdasági és kulturális szempontból annál nagyobb szerepet vitt a nyugati germán-római határterület, a Rajna melléke.

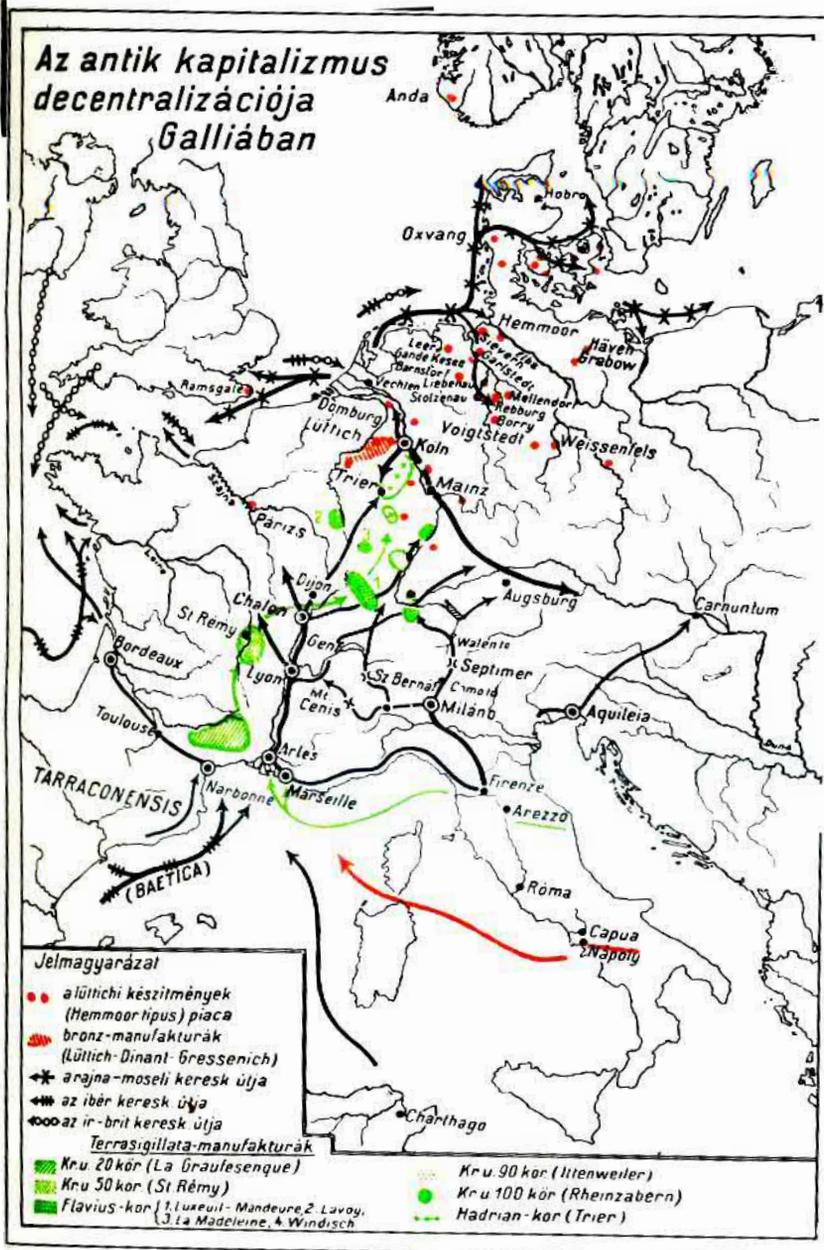
A Rajna múltja nem vész oly régi idők ködébe, mint a Pontusé. Nagy nemzetközi kapcsolatok, kultúráramlatok hordozójává csak a római hódítás után vált. A Rajnához mint határhoz mozgósított rengeteg katonaság és a nagyszámú hivatalnoki kar nem mondhatott le kényesebb délvidéki szükségleteinek kielégítéséről, így aztán a központban, Trierben, továbbá a jelentős katonai őrhelyeken (Köln, Mainz) csakhamar városi élet indult meg. Rajna kultúrképének kibontakozásában Galliáé volt a kezdeményezés, mely már egy századdal előbb a Provincia Narbonensis megalapításával a romanizálódás útjára lépett. Provence nagy kulturális fölényét jelzi, hogy St. Remy környékén a K. e. 1. században nagystílusú monumentális, kőfaragó művészet érlelődött ki. Ez a művészet a század elején Szicíliából és Dél-Olaszországból észak felé terjeszkedő italo-hellénisztikus iránynak volt legnyugatibb elágazása. Ugyanezen a vidéken, Lyon közelében, a huszas években Kr. u. helyi agyagipar (terra sigillata) bontogatja szárnyait (La Graufesenque, Montans és Banassac területén). Hogy éppen ezen a területen találkozott a római kultúra Gallia kelta géniuszával, annak oka Arles és Marseille közvetítő szerepében keresendő. Campania fémkészítményei, Arezzo agyagiparicikerei Arles-on keresztül nyomultak be

a Rhone mentén Galliába. Lyon továbbította azután a Földközi-tenger kultúráját részben a Rajna és a Loire igénybevételével Gallia belsejébe, részben a Saône és a Doubs völgyén át a Mosel és a Rajna vidékére. Lyon kezében futott össze az ibériai Andalúzia (Provincia Baetica) és a keleti ibér vagy hispán tengerpart (Provincia Tarraconensis) bor-, olajkereskedelme is, amiről egy diffusor olearius ex Baetica, tehát egy nagy exportőr jelenléte Lyonban tanúbizonyságot nyújt. A vízi úton kívül Gallia és a Rajna-környék az Alpokon keresztül is kapcsolatokat tartott fenn Itáliával: a szállító-testület központja Lyonban és Milanóban székelt.

A Rajna melléki határterület a Rhone közvetítésével illeszkedett be a római birodalom kultúrájába. Gazdasági fellendülése, szellemi ábrázatának kifermődése a teljes alávettség évei után a batavok lázongásának leverését követő időre (71 Kr. u.) esik. A római uralom megszilárdulásával beköszöntött közel kétszáz éves béke jólétet teremtett Germania Romana és Belgica kelta-germán lakói számára és a gazdasági élet súlypontját a Rhone vidékéről, Narbonensisből Mainz, Köln, Metz, Trier városaiba helyezte. Művész és iparos alkalmazkodva az új kereseti lehetőségekhez, a Rajna mellé költözik. A délgalliai provinciális kőfaragóművészet a Kr. u. első század közepe óta már a Rajna mentén dolgozik és könnyűszerrel szorítja ki a római katonasággal beköltözött polgári vagy katonai mesteremberek munkáit. Ugyanezt az utat futotta be a terra sigillata ipar is, mely fokozatosan húzódott fel a Rhone mellől először St. Remy környékére, majd innen a Rajna völgyébe, ahol Rheinzabernben és Trierben nagy üzemeket létesített. Kölnben már az első Kr. u. században nagyarányú iparművészet, üveggyártás, terrakotta-műhely vert gyökeret. Ugyanekkor az időben veszik fel az Aachen-Lüttich vidéki bronzkészítmények az itáliai agyagiparral a versenyt. És ahogyan római mintára az ősrégi helyi kerámia új elemekkel gazdagodott és exportképes iparrá terebélyesedett, ugyanúgy vett nagy lendületet a kelta, majd germán lakosság által régóta űzött textilipar a római technika finomító hatása alatt. A kelmegyártás főfészkeinek Gallia északi tengerparti vidékét, le egészen a Mosel völgyéig, kell tekintenünk.

Eleinte a Rajna-menti határvidék a római hadsereg és kormányzat magasabb kultúrkövetelményeinek még nem tudott megfelelni: a téglavetéstől kezdve a kőfaragásig a mesteremberek a bevándorlók, a katonaság soraiból rekrutálódtak. Kormányzati gazdálkodás és itáliai import a Rajna-vidéket Róma többi kolóniája közé sorolta. Az első és a második Kr. utáni században a Rajna leveti gyarmati jelle-

Az antik kapitalizmus decentralizációja Galliában

gét, sőt a III. és IV. században elég erős már ahhoz, hogy hatalmas export-területet szerezzen magának. Az első lépés az aktív kereskedelmi politika felé az Óceán meghódítására irányul. A brit sziget-csoport már a bronzkorban bekapcsolódott az ibér félsziget és ezen az úton a Földközi-tenger kultúrájába. Most a kezdetleges óceán-hajózás nagyobb méreteket ölt a délibériai (Cordoba, Sevilla, Astigis) bor- és olajtermelés értékesítése folytán. A hajók a nyugati gall partok mentén sorra felkeresik a nagy folyók medrét, így a Rajnát is, ellátogatnak Britanniába, mint ahogy a rajnai kereskedők is elviszik áruikat Gallia északi partvidékére és Britanniába. Nem tulajdoníthatjuk a véletlennek, hogy Bordeaux-ban egy germán trever-rel találkozunk a Rajna mellől mint — britanniai kereskedővel.

Ebben a kereskedelmi hálózatban a Rajna játssza a vezetőszeret. A szabad Germániát a római kereskedelem körzetébe úgyszintén a Rajna-völgy állította be Kölnnel az élen. Az export-terület kiterjesztése a római uralom alá nem jutott germánok országaira, nem a szárazföldön keresztül, a limes mentén következett be, hanem a Domburnál kiinduló hajóforgalom révén. Eltekintve a germán és római részről egyaránt élénken folytatott határkereskedelemtől, a limestől mélyebbre fekvő belső germán terület — bármennyire is különösen hangzik — kerülő úton, a tenger közvetítésével jutott római kultúrhatalás alá. A moseli borral, lüttichkörnyéki bronzgyártmányokkal, kölni üveggel és pipereárukkal megrakott hajókat, úgy látszik, már Kölnben beraktározták. Vechten elhagyásával a szállítmányok a part közelében haladtak, Ribe-nél (Dánia) a Königsau folyó mentén Jütland félszigeten keresztül átjutottak Fünenbe, majd a nagy, tengerbe ömlő folyók igénybevételével mélyen benyomultak Germánia szívébe. Jütland, a dán szigetek, nemkülönben Gotland is bekapcsolódtak a Rajnáról kiinduló kereskedelmi forgalomba. A kereskedelem a germán vizeken már az első Kr. u. század végén mutatkozik, igazi virágzását azonban a következő századokban (III—V.) érte el. A Rajna-vidéki kelta-germán lakosság a maga erejéből, de aztán a maga hasznára, arra vállalkozott, hogy Északot belevonja a Földközi-tenger déli, antik kultúrájába. Így lett a romanizált barbár a határ mentén a Rajnánál a római érdek és a római-hellén kultúra legfőbb képviselője.

Ez a kereskedelem nem a kezdetleges cserekereskedelem formájában pergett le, észrevétlen szivároghat néptől-néphez. Ez a kereskedelem pénzzel fizetett, római ezüstpénzben, de maguk a germánok is vertek pénzeket részben kelta, részben római minta után. Bizonyára ezek is forogtak. Ennek a kereskedelemnek megvoltak a maga nagy

vállalkozói és kis közvetítói, kapitalistái és szabad munkaerői. Nem egy iparágban egészen gyárszerű jelenségekkel találkozunk. Az oikos-gazdálkodás (a rabszolgá-üzem) helyett mindenfelé a munka szabad formája uralkodik. Az iparosokat egy-egy tőkével rendelkező iparoskereskedő, vagy szállító szervezte meg a háziipari munka keretében. Innen érthető, hogy a gazdasági élet déli értelemben veendő városi jelleget árul el. A város több mint fogyasztók pusztája. Lakóinak csak egyik fele, nem egésze tartozik a hivatalnokok és a járadékon élők között földesurak közé. Ugyanígy nem áll a gazdálkodás valamilyen zárt, önmagát tápláló és kielégítő földesúri gazdálkodásból. Az élet a Rajna völgyében itáliai mértéket vett fel. A szabad germán népek városias, iparral és kereskedelemmel bőven rendelkező kultúridéken keresztül léptek érintkezésbe a római birodalommal.

A Rajna-mellék római elpolgárosodása alapján véve kultúrbehatás, nem pedig sűrűbben mért vérkeveredés útján állt elő. Ahogy a meglévő helyi erőkből bontakozott ki római ösztönzésre Germania Romana provinciális ízű kultúrája, akként ennek a kultúrának hordozója is legnagyobb részben a félig kelta, félig germán lakosság volt. A villaépítő, vagyonos polgári réteg a Rajna-menti törzsek fiaiból került ki. Nem csoda, hogy a kereskedők, exportőrök, nagyszállítók között Lyonban, Bordeaux-ban, Milanóban, sőt Dáciában igen sok trever vagy más Rajna-vidéki nép fordul elő, akik az északgalliai kelme vagy bor értékesítése miatt utaztak ily messzire. Emellett nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy az úgynevezett „római” elem, különösen az első időkben, csak kis hányadában itáliai eredetű. A rajnai sereget már a Kr. u. első században orientális csapattestek tarkítják. A seregen kívül, rendszerint annak kíséretében, szép számmal tartózkodnak Gallia és Germania Romana földjén szír és más keleti kereskedők, művészek, mesteremberek, stb. A császárságkorabeli római műveltség különben is át és át volt itatva orientális elemekkel. A III. Kr. u. században a keleti misztériumok a hellenisztikus-római világot egészen hatalmukba kerítették. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a Rajna-vidéken. Elterjedtség dolgában az első helyen áll az iráni-perzsa Mithra-kultusz, a frígiai nagyasszony imádása, az egyiptomi Isis és Serapis tisztelete, mégpedig nemcsak a határmenti helyőrségekben, hanem mélyen benn az ország kevésbé romanizált vidékein is. Keletről a Rajna-mellékére szakadt katonák, kereskedők, rabszolgák, bizonyára alapos missziós tevékenységet fejtettek ki, de ezeknek a misztériumoknak elterjedését sokkal mélyebben fekvő okok váltották ki. A II. és a III. század hellenisztikus-római műveltsége

a Rajna mentén, úgylátszik, nemcsak egyes kiváltságosoknak volt a tulajdona, hanem iskolák révén, főképpen görög pedagógusok tanítására eljutott a kelta-germán nép széles rétegeihez is.

A keleti misztériumok hatása alatt a nép a Rajnánál megérett egy szebb túlvilági élet, a feltámadás, az üdvözülés hitére. Ilyen előzmények után nem okozott nagyobb nehézséget a kereszténység átvétele. Még a római korban képződtek hitközségek, különösen egy-egy mártír sírjánál, Trier, Köln, Mainz, Worms, Bonn városokban, de minden valószínűség szerint Xantenben, Birtenben és Neussben is. Az egyházi beosztás a római igazgatási körzetek után igazodott; a misszió székhelye Köln és Trier volt. Ez a beosztás megmaradt akkor is, amidőn a szabad germánok a népvándorlás idején előzönlöttek az országot.

Ezen az úton, a Rajna közvetítésével, sugárzódott szét a hellenisztikus-római műveltség a jobbparti Rajna-vidékre, a szabad Germániára. És ilyen elemekből szövődött össze mindaz a hatás, amely a germánokat a népvándorlás megindulása előtt érte. Ez a romanizmus nem tiszta itáliai forrásból táplálkozott; provinciális, félig-meddig maga is barbár, kelta-germán volt. A római szellemhez diadalútján más kultúrelemek is társultak: orientalizmus, iranizmus, kereszténység stb. Ugyanezt u képet kapjuk a germánság másik nagy iskolájában a Pontusnál. A pontusi antik-kultúra a nomád-iranizmus, a kereszténység, kisázsiai orientalizmus társaságában jelent meg a gótok szeméi előtt. A Pontusnál a hatások sokkal közvetlenebben érték a szabad germánságot, mint a Rajna határvidékén, hiszen ott a germánok mint hódítók lépték át az antik kultúra küszöbét. És a városok, amelyeket kezükben tartottak, a földek, amelyeknek terményeit ők hordatták be, régi, nagyon régi görög hagyományokat őriztek. A Rajnánál ilyen mély egybeolvadásról csak a Germania Romana területén lehetett szó, a szabad Germániában pusztán az jutott el a Földközi-tenger kultúrájából, ami a limesen legfőképp a kereskedelem közvetítésével át-szivárgott.

MÁSODIK FEJEZET

A GERMÁNSÁG HEROIKUS KORA

A keleti gótok (osztrogótok) birodalomalapítása a Fekete-tenger északi partvidékén új korszakot nyitott a germán kultúra történetében. Mindeddig a germánság az antik kultúrának pusztán külső hatáskörzetében élt, a mediterrán kultúra törzsterületét még nem érte el. A gótok pontusi hódításaival ez a távolság megszűnt. A gótok ősi hellén törzsterületet vesznek birtokukba. Az a föld, amelyen hatalmas birodalmat alapítanak, a mediterrán kultúrához szervesen hozzátartozott. Már előbb is érkeztek egyes germán rajok a Pontushoz. A bastarnok és skirek története ezt bizonyítja. De ezek a népek nem tudtak birodalmat alapítani s az új környezetben lassan felőrlődtek. Vándorlásukhoz mélyebb kultúrváltozások nem fűződnek. A keleti gótok ezzel szemben politikai hegemoniára tesznek szert, hatalmuk alatt egyesítik Pontus javarészt iráni (szarmata) népeit s az ott talált iráni nomád és iranizált görög kultúrát, több század hagyatékát, magukkal hozott germán kultúrájukba olvasztják. Körülbelül Kr. u. 250 körül már egy új germán kultúra áll előttünk, mint az antik és germán világ első nagyarányú szintézise. Az iráni-hellén szinkretizmus kultúrkörében alakult ki, úgyhogy az ázsiai lovas-nomád kultúrának époly része volt életrekeltségében, mint a görög parti városok ión mesterembereinek. Jelentőségét a germán világban legjobban nagy hatásán mérhetjük le. Egészen a VI. század közepéig a Rajnától Skandináviáig ez a pontusi gót stílus és életforma uralkodik a germán kultúrában. Még mielőtt tehát a germánok előzölnték volna Róma földjét, már Róma iskolájában jártak. Inváziókorabeli kultúrájuk antik kultúrföldön bontakozott ki.

A szarmaták feltűnésével a görög délorosz gyarmatvidéken megerősödik az iráni elem, ami egy új művészeti stílusban jelentkezett. Pantikapaionban egyszer csak a régi görög szépségideál forma- és tér-imádatával ellentétben a polychromia kerül diadalra. Oxus, Susa, Taxila kultúrvidékének művészete a hellenizmus idején azt igazolja, hogy ennek a polychrom irányzatnak bölcsője Iránban ringott. A színhatások keresése különösen az émailmunkák alkalmazásánál jut kifejezésre (rekeszománc), melyek Iránban közkedveltségnek örvendtek, melyeket azonban görög ember sohasem látott szívesen. A zománcon kívül a régi állatornamentikát sokszínű értékes kövek el-

helyezésével tarkítják. Granuláció és filigrán munka emeli az aranyból készült holmik nehéz, keleties pompáját. A Pantikapaionban virágzó ötvösművészet, melyben ezeknek a barbároknak a délorosz steppén minden fény tszerető szépségvágya megszólt, a gót hódítók kezében továbbfejlődött és a századokon át uralkodó ú. n. népvándorlás-művészetnek vált alapjává. Jellemző sajátága az ú. n. gót stílusnak, hogy a polychromiát még színes üvegek berekesztésével tetézi. A nomád állatornamentika pedig a germán szellemnek megfelelően elvont, geometriai alakzatokká sematizálódott.. Így alakult ki a pontusi nomád iránizmus és görög hagyomány hatása alatt a szabad germánság művészete, amely elsősorban nem a plasztikának hódolt, nem a monumentális építészetben jelentkezett, hanem a fémművességben. A szarmaták és a Pontus ötvösmestereinek befolyása nélkül a „barbár stílust⁴⁴ megmagyarázni nem tudjuk. A provinciális római művészet a stílus létrehozásában már csak másodszeretpet játszott. A gótok útján terjedt el aztán ez a művészet a többi germán népekhez.

A sok új között, ami a Pontusnál a gotokon keresztül felszívódott a germán kultúrába, nem hiányzott a keleti vallások tanítása sem. Ahogyan a germán művészet Irán és Hellas kultúráramlataiban nőtt azzá, amivé vált, ugyanúgy a germán világkép és mitológia is a maga teljességében és gazdagságában a Földközi-tenger kultúrkörének érintésére bontakozott ki. Ebben a germán világot formáló folyamatban a perzsa vallásnak, a Mithra-kultusznak és az ugyancsak perzsa vallási képzetekből kihajtott manicháizmusnak jutott a döntő szerep. Balder isten-alakja és mítosza abból az iráni-hellenisztikus hitből formálódott ki, amely a világ történetét nem szakadatlan folyamatosságban képzei el, hanem időnként bekövetkező világpusztulás és világmegújulás alakjában. Balder képében nem nehéz felismernünk Attis, Adonis, Osiris, Dionysos stb. halálban újra feltámadó istenségének vonásait. A Wodan- és az Asen-hit minden bizonytalansággal szintén nem pusztán a germán szellem alkotása, hanem keresztény és iráni magokból csírázott ki. Az egyiptomi Seth mint Löki lép fel, a keleti-hellenisztikus asztrálvallásnak az égről, a mennybe-menő lélekről, a planétákról, a számok titkos értelméről táplált felfogása, mind-mind belekerülnek a germán mítoszok anyagába.

A délről észak felé haladó kultúráramlat a germánokat már az első találkozások idején hatalmába kerítette. Kétségkívül, a germánság beilleszkedése a Földközi-tenger kultúrkörébe nem az új germán államalakulások korában kezdődött meg, hanem még a nagy germán

invázió előestéjén, az időszámításunk kezdetét megelőző és követő első századokban. Nem is egy kapun özönlött be Hellas, Róma és Kelet minden gazdagsága. Elsősorban a pontusi gót birodalom, aztán a Rajna-vidék kelta-germán romanizált lakossága továbbította az új műveltséget távolabb lakó, északon maradt, testvérnépei körébe. A közvetítés könnyen vert hidat, miután a Visztula deltavidékén hagyott gótok a 375-ben bekövetkezett hűn előretörés után sem veszítették el kapcsolataikat a délvidéki kultúrákkal.

A gót birodalom kultúrmisszióját mi sem szemléltetheti jobban, mint a keresztény térítő munka megindulása a szabad germánok körében. Bizonyosra vehető, hogy a kereszténység a germánok területén nagobbmértvű meghallgatásra először a gótok déloroszországi birodalmában talált. A nicaei zsinaton, 325-ben résztvesz egy Theophilos nevű püspök, mint a „gótok egyházfeje“. A gót keresztény hitközségek a Krím félszigeten az ortodox irányt követték és később sem pártoltak át az arianizmusra, amiről a közöttük és az ortodox Johannes Chrysostomos konstantinápolyi pátriárka között fennálló kapcsolatok tesznek beszédes tanúságot. Az aldunai gótok megtérítését viszont az ariánus Wulfila (Ulfilas) tűzte ki életcéljául, akinek nagyszüleit a gótok hurcolták Kappadóciából fogságba, de aki már gót apától származott (311). Hét éven át működött mint missziós püspök Dácia földjén s főképpen eredményes munkásságának tudható be, hogy a gótok nagy része az ariánus hitet vallotta. Lefordítja népe nyelvére, gótra a Bibliát, méltóságosan hömpölygő hellenisztikus dikcióban, aminek pompáját idegenből kölcsönzött szavakkal emelte az ékkövek komor ragyogására. A liturgikus nyelv birtokában a gót kereszténység nemzeti formába öltözött s mert az arianizmustól az ortodox irány győzelme (381) után sem álltak el, az arianizmus sajátosan germán, nemzeti színt nyert. A gótok révén ez a „gót kereszténység⁴⁴ utat talált a népvándorlás mozgalmas éveiben a nyugati germánokhoz is, úgyhogy Klodvigig a germán és a római kereszténység között szakadék tátongott.

A germán könyvírás apjának Wulfilát kell tekintenünk, bár fordítása tiem az egyedüli emlék ebből a korai germán időből. Művének hellenisztikus hatásban fogant nyelve a germán költészet formai alakulására éppoly elhatározó befolyást gyakorolt mint Lutheré az újkor fordulóján. Az irodalmi nyelven kívül Wulfila alkotta meg az irodalmi írást is a hellenisztikus díszírás betűiből, a görög unciáiból a germán rovásírás tekintetbevételével. A germán népvándorlási kultúra fejlettségére jellemző, hogy a könyvírás már egy nemzeti írás

előzte meg, az úgynevezett Runenschrift. A germán rovásírás létrejöttét szintén antik-germán kapcsolatoknak köszönhetjük, ám természetesen Wulfila könyvírásában a hellenizáció már mélyebbre ért el. A 24 jelből álló Futhark, így hívják a rovásírás ABC-jét, minden valószínűség szerint a latin alfabeta betűiből alakult ki, hogy hol, melyik határterületen, a Rajna mentén-e, avagy a gótok alduinai és pontusi birodalmában, azt teljes bizonyossággal nem tudjuk megállapítani. A nagy kereskedelmi utak és összeköttetések révén az új írás hihetetlen gyorsasággal terjedt el a germán országokban, Délen éppúgy, mint Északon.

Az írás feltalálójának a germánok Wodant (Odin), az élet és halál urát, a sors istenét, tekintették, aki az írásjegyek mágikus ereje által irányítja a halandók sorsát. A rovásírást épp ezért nem alkalmazták nagyohlélezetű szövegek megörökítésére, hanem rövid, pár szavas feljegyzésekre, kifejezetten mágikus, varázsló céllal. Az a hit töltötte el a germánokat, hogy a sír fölé elhelyezett kőlap írásjegyei visszariasztják a halott nyugalmanak megzavarásától a démonokat és a rablókat. Ugyanígy a nyakék a rákarcolt betűkkel az amulett szerepét játszotta. A mondában fellépő parasztfiú, hogy a lány szerelmét megnyerje, halkopoltyúra betűket vésett, de jegyeivel csak betegséget küldött a lányra, mivel tévedésből bajtokokozó rúnákat írt le. A költészet is ebben az időben, de még jó soká, a ritmusba szedett szavak varázslatával hat. Erre emlékezve, Izlandban száműzetéssel fenyegették meg azt, aki valakire szerelmes verset szerzett.

Még élnek az erdőkben és a lápok rejtekében démonok, imbolygó, személytelen, csúnya és gonosz, állatformájú szörnyek, szellemek, akiknek cselvetésétől félni kell. Alapjában véve azonban a germán társadalom már megszabadult a démonok világának fojtó levegőjétől. Isteneik vannak. Ezek az istenek a világ kormányát az, emberi társadalom ügyrendje szerint intézik; kinek-kinek megvan a maga feladatköre, egyéni küldetése. Nem trónolnak a világ fölött görög Olymposként a tökéletesség elérhetetlen magasságában, távol a földi lét minden gondjától, ügyes-bajos dolgaitól. Germánia istenei az ember köznapi életét élik, sorsot kérnek az ember sorsából, vele esznek, vele isznak. Templomokat építenek, áldozatot mutatnak be, saját maguknak papjuk, mintha a nép tagjai közül kiváló nemesemberek, hivatalos viselő dignitariások volnának, s nem istenek, akikre az ember félve tekint.

És mert az emberek a módos parasztok életkörülményeibe születtek be, az a földi élet, amelyben az istenek részesednek .mennyei birodalmukban, a nagy parasztmajorságok élete. Városfalak és

templomok helyett mitikus tájkép terül elénk egymástól messzeeső falvakkal, majorságokkal, ahol Ziu (azaz Mars), az Ég öreg ura, később a harc istene, Wodan (Mercurius), az élet és halál kormányosa, majd istenek istene, Donar (Hercules, Jupiter), a zivatar és a termékenység istene, Freia, a házasság istennője vezetik a gazdaságot, intézkednek a széna behordása felől, adnak találgát egymásnak az erdőben, mialatt a réten aranyszarvú tehenek, éjfélete bikák legelésznek. Ide, ebbe a kozmikus isteni parasztprovinciába az út az emberek országából sziklás, nehezen járható vidéken át vezet. A sziklák közt óriások tanyáznak és köveket dobálnak a magasból az arramenőkre. De aki elkerüli haragjukat, az még az istenek elé nem kerülhet! Heimdall öröködik a bejárónál, s ő a legkisebb neszre is felfigyel: a tisztáson a csírák pattogását hallja és a gömbölyű hátú birkák gyapjának a növekedését.

Ha az isteni társadalom gazdálkodása és szociológiája ennyire nemvárosiasan fest, nem mutathat más képet szabad Germánia embertársadalmá sem. Életkörülményeiket az állattenyésztés és a földművelés határozta meg. Főtáplálékaikat az állatoktól nyerték; tej, sajt, hús stb. került az asztalukra. A vagyont is a nyáj nagysága után mérték, az értéket, például a bírság, a vérdíj nagyságát állatokbanl számították. Az állattenyésztést tekintették a germánok a békés élet igazi foglalkozásának. Ez kitűnik abból, hogy az állattenyésztést a vadászattal egyetemben a férfi látta el, míg a földek megművelése az asszony népre és az aggokra hárult. Nomádoknak mégsem mondhatjuk a germánokat. Tacitus Germániáról szóló hatalmas művében egyhelyütt a germánokat szembeállítja a szarmatákkal, ezzel az ázsiai nomád néppel, akik lovon és szekéren töltik életük javarészét, míg a germánok házakat építenek. A gazdálkodás sem az állat, hanem a bevetett föld után igazodott. És míg a germánok gazdálkodás közben a lakóhely, mint szilárd pont körül évről-évre vándorolnak a határban, addig a nomádok az állatok legeltetése miatt helyüket évszakonként változtatják a téli és nyári szállás között.

A vándorlást a határban a szántás alá fogható mezőség bősége, más szóval az extenzív (külterjes) gazdálkodás tette lehetővé. A határ legnagyobb része szabad térség, legelő maradt; még a rét uralkodott a szántóföldön. Erről a gazdálkodásról a germánok a népvándorlást követő időben, a középkor elején, tértek át a háromnyomásos művelési rendszerre. A szántóföld évi vándorlása a határban arra utasította a germánokat, hogy a település minden egyede előre megállapított terv szerint, közösségi formában gazdálkodjék. E célból a település

előjárói, magistratusnak nevezhető hivatalos közegei, számba vették a gazdálkodó elemeket és mindegyiknek kiutalták a maga porcióját, sorsát. Ha a település tagjai egyenlő gazdasági erőt képviseltek volna, az egyes porciók sem különböztek volna egymástól. Ám a germán társadalom nem állt egyenlő vagyonú közszabadokból, az egyes társadalmi elemek tekintélyben, vagyonban, szolgálak számában nagyon is eltértek egymástól. Éppen ezért az osztás „secundum dignationem”⁴⁴, a társadalmi állás alapján ment végbe, s az kapott nagyobb területet, akinek több szolgáló állt a rendelkezésére. Ilyen körülmények között a művelésbe vett földet senki sem tekinthette a magáénak, de alapjában véve a legnyomorultabbnak is megvolt a maga tulajdona az igény alakjában.

Ameddig a körülmények megengedték a gazdálkodásnak fent vázolt extenzív formáját, mindaddig hiányzott a germánoknál a mai értelemben vett magán-földtulajdon. A változás akkor következett be, amidőn a határ szűknek bizonyult a népesség megnövekedése folytán. A földbőség ideje megszűnván, rá kellett térni a föld belterjesebb kiaknázására, a legelő és a szántó éles különválasztására, ami nagyobb-mérvű trágyázást tett szükségessé. Mindezzel megszűnt a közös gazdálkodás, s előállt a határpóznákkal kijelölt földtulajdon. Az önálló gazdálkodást jelképező udvarházhoz odatársul a gazdasági egységnek megfelelő szántóföld-egység (a sors) s így megszületik a „Hufe“. A legelő és az erdő azonban továbbra is közös használatban felosztatlanul maradt s a belőle kijáró rész pusztán igény alakjában számított a Hufe tartozékának (pertinentia). Általában a közös gazdálkodás helyére lassanként mind erősebb mértékben a magángazdálkodás nyomult, a gazdasági egységek különválósága a további fejlődés folyamán egyre határozottabb körvonalakban bontakozott ki. Fokozatos individualizáció köszöntött be, ami legszemléltetőbben az igényrész végleges kiosztásában jutott érvényre.

Midőn a rómaiak a germánokat megismerték, ez a félig állattenyésztő, félig földművelő életforma már nagy múltra tekinthetett vissza. Az indogermán korban, a tulajdonképpeni germán nép kiválása előtti időben is, tűztek már földművelést Közép- és Észak-Európában. A germánok tehát a földművelést nem a rómaiaktól tanulták. Története Germánia földjén két-háromezeréves. Sőt bizvást állíthatjuk, hogy a rómaiak a zab és a rozs termesztését a germánoktól vették át. A főzelékféléket (bab, borsó, répa, tök) a germánok a gabonaneműek mintájára a földeken ültették; ugyanis a kertgazdálkodást gyümölcs-kultúrával egyetemben csak római hatásra honosították meg.

A különféle konyhanövények és fűszerek nevei épúgy latin eredetre vallanak.

A germán társadalom legnagyobb része ökröktől vont kerekesekkel egyszerű paraszt módjára maga szántott, boronált és aratott rövid sarlóval. A munkában kisebb-nagyobb számú szolgahad segítkezett. A módosabbak a cseléd-szolgákon kívül több szolgacsalád fölött is rendelkeztek, akik részint hadi zsákmányból, részint a meghódított nép soraiból, vagy éppen a szolgák (servi) közé süllyedt vagy taszított germánokból származtak. A rómaiak legnagyobb csodálatára a servus úgy élt a maga házában, úgy gazdálkodott a maga hasznára, mint a római colonus: terményben és állatban, nemkülönben némi robot-szolgálattal adózott urának. A colonus-gazdaságok a parasztgazdaságnak, amelytől függték, a nagy parasztüzem jellegét adták. Nem mindenki házához tartozott colonus-telep, de akiket egy jól sikerült portyázás zsákmánya rabszolgákhoz segített, azok a szolgáltatások „járadékából” nemesember módra, urasan megélhettek.

A főemberek (principes), akikben egyes hatalmas nemzetségek vezéreit kell keresnünk, maguk köré kisebb-nagyobb, olykor kétszáz főre rúgó sereget gyűjtöttek, az ú. n. comitatust-t (Gefolgschaft), még pedig nemcsak a nemes, tette vágyó fiatalság köréből, hanem a társadalom kisebbrangú, szegényebb elemeiből is. A Gefolgschaft a későbbi fejlődés során döntő jelentőségű tényezőnek bizonyult a királyság intézményének megszervezésénél. Ebben a korai időben szerepe nagyrészt még társadalmi jellegű. A szegény, alsóbb sorból származó társadalmi elemek számára a társadalmi felemelkedés és a gazdagodás útja a Gefolgschafton vitt keresztül. A nemesúr gondoskodott kísérőinek, comeseinek ellátásáról és ruházataról, az ő házában éltek, az ő asztalánál ittak és ettek. Napjaikat tehát maradéktalanul harcnak szentelheték, amivel uruk fényét és méltóságát emelték. A főemberek között nemes versengés folyt azért, hogy melyiküknek kíséretében tartózkodnak a legderekabb, a legbátrabb harcosok. A kíséret nagysága s a kísérők jó katona-mivolta után ítélték meg a főemberek hatalmát.

Ha a békés élet ideje már túl hosszúnak tűnt fel, a nemesség és ifjúság tömegesen hagyta el a hazai rögöt és szerződött idegenbe valamelyik nagynevű, zsákmányt és dicsőséget hozó kíséret tagjai közé. Háborús időkben a kíséret számban erősen megerősödött, a béke beköszöntővel nagyrésztük szétszéledt: a hűség alatt egymásnak fogadott sorsközösséget úgy a senior, az úr, mint a comes, a kísérő felmondhatta. Így dagadt és apadt a kíséret időről-időre. Megtörtént azonban,

hogy egyes nagynevű hadvezetők a közösség engedélyével vagy döntésére nagyszabású hadjáratokat szerveztek meg kifejezetten portyázási szándékkal. A római birodalomba be-beccsapó barbár seregek dux, vagy duxok vezetése alatt legtöbbször nem hódítani akartak, nem földet kívántak állandó letelepedés céljából, hanem a harci dicsőség keresése, a rablás és fosztogatás vágya indította őket útra. Természetesen olykor a pusztá kaland igazi honfoglalásba csapott át. Máskor — s ez is sűrűn fordult elő a népvándorlás folyamán — maga a népkel fel választott vezérek irányítása alatt elköltözési szándékkal.

A germánság igazi hőse és eszménye a személyi kiválóságokkal ékeskedő vezér, a dux. A magasabbrendű állami szervezkedés és politikai közösség azonban más indítékokból jött létre. A dux még nem rex, nem király. Sőt általában a vezérválasztás gyakorlata a királyság mellett, annak kebelében mint kiegészítő intézmény lép fel. A vezért *ex virtute*, katonaeénye miatt kiáltja ki a közösség egyeteme. Ezzel szemben a királynak mindenekelőtt nemesi vérből, *ex nobilitate* kellett származnia. A nemesség, *nobilitas*, a régi germán felfogás szerint az egyén személyi képességein túl a nemzetség (*generatio*) ősidők óta velejáró értékén, megbecsülésén alapul. Az ősök és elődök gazdagsága, kiválósága a vér misztikus erejének útján nem vész el, hanem raktározódik a nemzetségben. Kétségtelen, hogy a nemzetségtagok anyagi helyzete, tekintélye az adott körülmények között lényegesen befolyásolta a nemzetség ősi erényének megítélését, romlását vagy növekedését. A sokféle rangú és fokozatú nobilitások között első helyen állott a királyi nemzetség. A királyt *ex regia stirpe* választotta a nép, a trónutódlásban ugyanis még nem követtek meghatározott rendet (pl. az elsőszülött joga). A nemzetség tagjai közül ez is, az is király lehetett. Ez mutatja, hogy a királyságra jogosító erény (*idoneitas*) még az egész nemzetség kincse (*Geblütsrecht*).

A királyi nemzetség erénye és felsőbbrendűsége a többi nobilitásokkal szemben misztikus hatalmon nyugodott, amelyet a nemzetség-alapító ős, hérosz szerzett meg csodálatos körülmények közepette. A király uralkodó és pap egyszemélyben. Papok társaságában a király mutatja be a nagy áldozatot a nép számára a szent berekben, vagy a templomban. S ez a főpapi szerepkör akkor sem csorbult meg, ha történetesen a papság élén egy főpap (*sacerdos civitatis*) állott. A nép és állam ebben az időben a nemzetségek, törzsek többé-kevésbé laza halmazából alakult ki. Néprészek, hordák váltak el, szakadtak le a nép testéről és csatlakoztak más néphez, vagy külö-

nültek el önálló államegesszé. Ebbe a mozgékony, gyorsan bomladozó politikai és népi egyesülésbe szilárdabb formát, összetartó erőt a közös kultusz vitt, amely a királyság intézményéhez kapcsolódott. Az állami élet központja még nem a királyi trón, hanem az oltár, a templom. A sugambri népek Tanfana istennő imáadására gyűltek össze, a frizek Baduhennának emeltek oltárt, a vandálok pedig egy isteni testvérpárnak, Alkisanak áldoztak népi összejöveleiken. A törzsszövetség vezető törzse őrizte a legfőbb szentségeket. A papok csak a nyilvános kultuszban foglalatostkodtak, a magánélet vallásos vonatkozásaiban, így elsősorban az ősök tiszteletében a papi teendőket maga a családfő látta el.

A germán királyság a Kr. előtti és utáni századokban nélkülözte még azt a zárt, mindenre kiterjeszkedő szervezetet, amely később a közéletnek olyannyira „királyi“ színezetet adott. A királynak a politikai hatalmat meg kellett osztania népének vezető rétegeivel, a törzsek vezéreivel és a nemzetségek befolyásos fejeivel. A nemesség nemcsak avval tűnt ki, hogy díszesebben öltözködött és valósággal háremet tartott, hanem nagyobb politikai befolyásával is. A király ezeknek az előkelőbbeknek tanácsával és közreműködésével intézte el mindazokat a kisebb jelentőségű ügyeket, amelyek nem kerültek a nép közössége elé döntés végett. De a concilium civitatis, a nép teljesjogú légy vertforgató szabadjainak gyülekezete a fontos ügyek (háború és béke, súlyos bűncselekmények stb.) tárgyalásában nem vett részt, ez a vezető nemesség előjoga volt s a határozathozatalnál is pusztán szenvedőlegesen működött közre, amennyiben a király avagy valamelyik főember által ismertetett határozatokra igennel vagy nemmel felelt. Ilyen körülmények között a nép politikai irányítása teljesen a nemes főemberek kezében nyugodott. Ezt fejezi ki Segestnek, a cheruskok fejének mondása, amelyet Tacitus jegyzett fel: a nép a főemberek nélkül nem mer megmoccanni. Éppen ezért még ott is, ahol a királyság intézménye fejlettebb formában honosodott meg, nem a király, nem is a nép, hanem több principes, törzsfők, hordavezérek uralmával találkozunk.

Az arisztokratikus rétegeződés az állam népi formáját nagyrésztben még érintetlenül hagyta. Az állami élet vezetői tulajdonképpen — a nép képviselői. A királyt a királyi nemzetségből, a nép többi előjáróit a nemesek köréből a concilium választotta. Az állam több politikailag önálló hordából, népből tevődött össze, amely viszont a hadbeosztás után ezredre, századra szakadt. A század (Hundertschaft) egy egységes településterület (pagus) hadosztagá-

nak felelt meg, száz kiválasztott harcost egyesített, akik éppen ezért kiváltságos helyzetet élveztek a társadalomban. Bár minden teljes-jogú szabad germán hadköteles volt, a tulajdonképpeni seregbe, mely lovasokból és gyalogosokból állott, a népnek csak töredéke tartozott. A századokból kialakult elit had — a centeni — a népcsoport (pagus) előjáróinak igazságszolgáltatási tevékenységét mint tanács támogatta, a közsabadok conciliumával szemben pedig a senatus szerepét töltötte be. Az ősgermán államszervezet e három elemre bontható: principes, senatus, concilium. A népi államszervekkel szemben a királyok és a főemberek magánseregükre, kíséretükre támaszkodtak. Hogy mennyiben tudták a közösséget érdekeik szolgálatába állítani, az elsősorban személyes képességeiktől függött. A római írók kifejezetten említik, hogy a germán uralkodók hatalma nem korlátlan. Tacitus a frízek királyairól szólva, hozzáteszi: már amennyiben a germánoknál uralkodnak (in quantum Germani regnantur).

Caesar és Tacitus korában a germánoknál politikai feldarabolt-ság, széttördeltség uralkodott — a hatalom több gau-fejedelem között oszlott meg — a második század végén azonban nagyobb törzsszövetségek keletkeztek. Így lépnek fel a népvándorlás, az invázió nagy népei: az alamannok a felső Rajnánál, a frankok az alsó Rajna-öbven, a szászok a Weser környékén, a frízek a szászok nyugati szomszédságában és így tovább. Ez az összefogás kétségkívül azokkal a nagy feladatokkal hozható összefüggésbe, melyekkel a germánoknak, mint a római birodalom szomszédjainak századról századra megbirkózníuk kellett. A nagyhatalommal szemben csak egyesült erő, nagyobb politikai egységek szervezése segíthetett. A büntető hatósággal felruházott duxoknak, vezéreknek módjukban állott, hogy hatalmukat más, szomszédos népekre, vagy néprészekre is kiterjeszték. Egy-egy nagyhírű, szerencséskezű fejedelemhez így egész népcsoportok csatlakoztak. Ily nagy királyságokat alapítottak a régebbi időben Ariovist és Marbod, ez utóbbi nem csupán a markomannokat egyesítette, hanem hatalmának körzetébe vonta a langobardokat, a semnonokat, hermundurukat is. Ilyen volt a cherusk nép egyik királya, Arminius, akinök szemére vetették, hogy római mintára egyeduralomra törekszik a többi fejedelem és törzsfő rovására.

A politikai hatalom összpontosulása egy-egy nagy fejedelem, vezérszemélyiség kezében s ezzel a több népet magábafoglaló s széles területekre kiterjedő államszövetkezések létesülése még a nagy inváziót megelőző időre, a III. és IV. századra esik. A nagy invázió idején a germánság már mint nagy politikai egységek megteremtésére

képes nép jelenik meg a történet színpadán. Vezetőinek legnagyobb része csak születése révén volt barbár, mint pl. Marbod, de tudásukat Róma politikai iskolájában szerezték meg s ott csiszolták ki államférfiúi képességeiket. A veszély, melyet a politikailag egyesült germánság jelentett a római birodalomra nézve, igazi nagyságában a nagy invázió mindent elsöprő lendületében mutatkozott meg.

A germánság ismételtén megújuló támadásait a római határ áttörésére általában megélhetési nehézségekből, földhiányból szokták magyarázni. Amidőn a frízek a Rajna torkolatvidékét hatalmukba kerítették, első dolguk az volt, hogy a földet művelés alá fogták. Később is számtalanszor kérték germán népek a római birodalomba befogadásukat, mert természeti csapások, áradások következtében hontalanokká lettek, vagy más népek üzték ki őket hajlékukból. Ezekhez az okokhoz azonban éppoly gyakran, ha talán nem gyakrabban, még mások is járultak. A nép harcolt magáért a harcért, a zsákmány reményében portyázott, nemcsak vagyonát, hanem harci ereyeit, személyi méltóságát is gyarapította. „A munkánál többre becsülték a harcos életet⁴⁴ — mondja róluk Tacitus.

A harcos ideál ápolása a legharcosabb s anyagi gondokkal legkevésbé küzdő népelem körében, a fejedelmek s főemberek kíséretében öltött legnagyobb mértéket. A fejedelmi csarnokban, udvarban a heroikus kultúra meleg otthonra talált. Az udvari emberek körében megszületik a költészet: a hősi ének, egy harcos felső réteg udvari műformája. Eddig a dal és ének a nép egyszerű fiának ajkáról kelt szárnyra, most első ízben emelkedett a nyelv és az ének a műköltészet s ezzel a magasabb kultúra szférájába. A nép, a közösség kezdetleges poézisét magasabb értelemben vett költészetté hivatásos költők s énekesek nemesítik. Az invázió korabeli költészet nem a népdal talajából nőtt ki, hanem egy harcos arisztokratikus körnek megnyilatkozása volt. Példa erre az Edda-ének, mely az északon legtovább élő régi germán világnak egyik utolsó emléke. Nehezen érthető, zsúfolt, változatokat halmozó sorokban (Hakenstíl) énekelték meg a népvándorlás korának hőseit, nagy eseményeit s költészetüket, mely koruk díszítőművészetéhez, elvont állat- és szalag-ornamentikájához olyannyira hasonlít, a közönséges ember fel sem foghatta.

A heroikus életérzés egy új személyiségkultusszal állt kapcsolatban, isteneik ennek a heroikus világképnek óriás alakjai. Az új vallás és kozmogónia Odint a régi istenek fölé helyezte. Odin mint valami népvándorláskorabeli nagyfejedelem, egyszemélyben kegyes és gonosz, fennkölt és bosszúálló, nemes és agyafúrt, hamis, beszédben

jártas, költő és harcos. A vallás jele a lándzsa; Odint a harcmezőn pirosra festett lándzsával kellett szolgálni. Kíséretét a holtak közül szolgálói, a walkürok szedik össze a harcmezőn, de csak a legnemezebbek közül. A közönséges embert eléri a halál. Elve s mégsem élve, a holt továbbtanyázik az alvilágban (halja), testi formában, de megfogyatkozva és nyomorultan. Az igazi harcos azonban Odin szeméi elé kerül napsütötte, zöld térségen, ahol a többi istenek is laknak. Nem a boldogság vár a jövevényre, hanem a heroikus életnek további iskolája Odin seregében. Walhall, ahol Odin harcos kísérete napról napra dőzsöl és lakomázik, óriási csarnok: tetőjét pajzsok fedik, gerendázata lándzsákból áll s belsejét tüzfény helyett kardok világítják. Bár a harcosok (Einherjer) száma egyre nő, a halhatatlan vad-disznó húsa mégsem fogy el soha, mint ahogy a mitikus kecske tőgye is mindenkit ellát habzó méhsérrel.

Ebben a hősi világképben embert és istent egy sors köt össze. Az ember nem hagyja el az istent, meghalhat, földi élete a semmibe tűnhet, de mint harcos az égi seregben kitart istene mellett. És az istennek szüksége van az ő harcosaira. Az istenek (ázok) és a gonosz óriások között az ellenségeskedés sohasem csillapul s az istenek nem nélkülözhetik az ember-harcos segítségét a nagy ellenséggel szemben. Ember és isten egyaránt készülődik az utolsó harcra, a végpusztulásra. „Íme, nézzetek, edzem magam a harci játékokban a napok végételen során, a világegésig kitartok mellettetek!” — ezt kiáltja az igazi harcos az isteneknek s nem is lehet dicsőbb és szentebb halál, mint a halál Odin seregében. Ebben a második halálban, melyben minden megsemmisül, az istenek is meghalnak. A szörnyek és az óriások seregét Fenrir, a farkas, vezeti. Walhallból nyolc századra (Hundertshaft) osztva vonulnak ki a harcosok, élükön Odin nyargal arany sisakban, lándzsával, hogy az ellenséggel megütközzenek. Ez az utolsó tűzpróba, ez a halál. Elhull az isteni sereg s Walhall-t tűzvész hamvasztja el. A világhatasztrófa neve Ragnarök, jelentése: „istenek végzete“. Az Idő egy szakasza, áonja, befejeződött, következik egy másik, egy új világ, de erről ember semmi bizonyosat nem tudhat.

Ez a Heroikus paraszt-kultúra nem sorvadt el azután sem, hogy a germánság a római birodalom területén mint új hazában, berendezkedett. A kialvó antik kultúra mellett joidéig tovább élt, tovább virágzott a barbárok paraszt-harcos kultúrája, világszemlélete és művészete, amely már a római-görög kultúrával és az újjáéledő irinizmus iskolájában cseperedett fel, de amely még azért a Földközi tenger kultúrájával szemben különálló kultúrkört képviselt. Barbár

és római-görög, bármennyire is antikizálódott a barbár s barbárosodott el a cívís Romanus a kölcsönös érintkezés és együttélés folytán, nemcsak más nyelven beszélt, hanem másképpen érzett és gondolkozott is. Az invázió után pár századnak kellett munkába állania, hogy a két világot egyesítse az antik hagyományok alapján. Erről a nagy kiegyenlítő folyamatról, másszóval a középkor kezdeteiről lesz szó az alábbiakban.

HARMADIK FEJEZET

A HÚNOK EURÓPÁBAN

A germánság fontos kultúrbázisa a Pontusnál mindössze rövid másfél századig állott fenn, aztán a hun betörés következtében összeomlott. A húnok elől szétrebbenő gótok átkelnek a Dunán s római földön fosztogatni kezdenek. Ezekkel az eseményekkel indult meg az a nagy germán invázió, amely végül is a nyugat-római birodalom teljes felbomlásához vezetett.

A nagy támadás előtt (Kr. u. 350 kör.) a húnokat a kirgiz step-pén, az Alsó-Volga és a Dzungaria között, találjuk. A húnok hazája — mint ahogy tudjuk — valaha Mongóliában terült el. A szien-pi nép és a kínaiak együttes támadásaira azonban lassan kiszorulnak Mongóliából s az Arai- és Balkás-tó vidékére telepednek. Ez az átköltözés természetszerűleg nem egyszerre folyt le, először csak egyes rajok hagyták el Mongóliát, később azonban mind több és több raj és törzs lépett a kivándorlók nyomába, úgyhogy végül a Barkul-tónál és a T'ien san déli lábánál (Kucsua) már csak néptöredékek maradtak vissza. Csi-csi tan-hu (Kr. e. 54—36) vezette az első rajokat a kirgiz steppére, de még az V. században is hallunk olyan húnokról, akik a Tárím-medence északi peremén laktak s avar (zsuan-zsuan) főség alá jutottak. A húnok hatalmi súlypontjának áthelyezése a kirgiz steppére az alánokat arra kényszerítette, hogy Ngan-c'ai-t, régi, Arai-tótól északra fekvő országukat kiürítsék a jövevények számára (Kr. u. 50 kör.). Átkelnek a Volgán s a Kubán-menti aorszokat leigázzák. Erre a roxolánok a Dnyeper mögé húzódnak, a jazygok pedig még nyugatabbra kerülnek, a Tisza-Duna közére.

A Kr. u. első századokban tehát a Volgától Mongóliáig, dél felé Baktriáig, értve ez alatt K'ang-kiü-t, Szogdiánát és Ferganát is,

hunokkal kell számolnunk. De ezek a hún törzsek nagyobb politikai hatalom híján voltak, törzsekre és altörzsekre osztódva éldegéltek új hazájukban. Szomszédaiknak, a szien-piknek Mongóliában, a kínaiaknak vagy más helyi hatalmaknak a Tárím-medencében, a kusánoknak a baktriai részeken, vagy a perzsáknak nem kellett attól tartaniok, hogy betörnek országukba. Úgy látszik, évszázados küzdelem után, melyet a kínai nagyhatalommal folytattak, végleg kimerültek. Hogy mily erőtlenekek voltak ebben az időben, arra jó példát ad a kusán birodalom összeomlásának története. Baktriát határterületeikkel s az indusvölgyi Gandharát nem a húnok ragadják ki a hanyatló kusán birodalom hatalmából, hanem a perzsa királyok, az utolsó Arszakidák (uralkodnak Kr. u. 226-ig). A húnok csak a IV. század közepén kezdenek új erőre kapni. Egyszer csak azt látjuk, hogy minden irányban hadjáratot vezetnek a szomszédok nagy rémületére. Ezeknek a hadjáratoknak népét a nyugati források fehér húnoknak, a perzsa és szír írók pedig khionitáknak (khion, hijonaje a kun-hun szóból) hívják. Minden jel arra mutat, hogy ismét megerősödtek. A IV. század közepe óta újra beszélhetünk hún birodalomról.

A khioniták vagy fehér húnok először az alánokon próbálják ki erejüket. Miután már több ízben nyugat felé hajtották őket, Kr. u. 350 táján megint rájuk vetik magukat s megölik királyukat. A fej nélkül maradt nép egy része hún fennhatóság alá kerül, másik fele azonban átszökik a Dón (Tanais) jobboldalára s a keleti gótok között keres menedéket. Közel egyidőben a húnok már Perzsiába rontanak és Szogdianát fosztogatják (385 kör.); aztán az alánok kubánvölgyi hazájából betörnek Kis-Ázsiába és Szíriába (395—397). De mindez csak bevezető volt. Ettől az időtől kezdve Perzsia örökös veszélyben forog és sokat szenved e lovas nomádok támadásaitól. Az új perzsa dinasztia, a Szaszanidák (226-tól) erejét annyira lekötötte az új nomád ellenség, hogy békét hagy a kelet-római császárságnak. Míg Rómának egyszerre többfelé kellett hadakoznia s főleg háta mögött az Afrikába szakadt vandálok örökös támadásaival kellett számolnia, addig a kelet-római birodalom a perzsa béke boldog éveit élvezhette s minden erejét az északi határok védelmére fordíthatta. Sok más ok mellett bizonyára ez is közrehatott abban, hogy Konstantinápoly ki tudta heverni a gót invázió súlyos következményeit. A khioniták ostroma alatt azonban a Szaszanidák birodalma nem ingott meg. Már II. Shapur (309—379) döntő győzelmet aratott a veszedelmes nomád ellenség fölött. A khioniták vagy fehér húnok ekkor a

Tárim-medencét és a Kaukázus vidékét egyaránt hatalmukban tartották. Ám a Tárim-medencében csakhamar egy új nomád riválissal kellett összemérni erejüket, a mongol eredetű (Pelliot) heftalitákkal, kik Kína Kanszu tartománya felől, ahol eddig tanyáztak (Kin san hegység), lavinaszerűen nyomultak Khotán felé. A heftaliták más mongol törzsekkel együtt nem önszántukból hagyták ott régi hazájukat: hátuk mögött az avarok — a kínaiak zsuan-zsuan-jai — tűnnek fel, a mongol steppe új urai (Kr. u. 400 kör.). A heftaliták így sem tudták megőrizni függetlenségüket s az avarok szövetségesei lettek. A khioniták viszont nem érezték magukat elég erősnek ahhoz, hogy ily hatalommal megmérkőzzenek, kiűrik a Tárim-medencét s csak kisebb khionita hún rajok maradnak vissza a T'ien san déli lábánál a heftaliták uralma alatt. Kínai források szerint a heftaliták birodalma az Altaj-hegységtől egészen Khotánig terjedt. A khioniták a kirgiz steppén kétségbeesett harcokat folytatnak a betolakodókkal, kik előzőnk a régi Baktriát, sőt a mai Afganisztán északi határvidékén (Badakhsan) is mutatkoznak. V. Bahrám szaszanida nagyfejedelem Mérv közvetlen közelében tartóztatja föl hadaikat (425).

Erre az időre esik, hogy a szien-pi eredetű T'oba dinasztia, mely Kína északi felét tartotta kezében, kiterjesztette fennhatóságát Kelet-Turkesztánra. Kasgárt, Kucsát is az adófizetők között találjuk (426 kör.). Ezeknek az eseményeknek következményeként a heftaliták teljesen átteszik székhelyüket Ferganába és Szogdianába, felszabadulnak az avar fennhatóság alól s magát a perzsa birodalmat is adófizetésre kényszerítik (484). Az avarok viszont — miként régen a hiung-nuk — a kínaiak sorozatos támadásaira (Kr. u. 458) Nyugat-Mongóliába szorulnak, hol nagyarányú népmozgalmakat idéznek elő. Mint említettük, ekkortájt még hún néptöredékek laktak Kucsá — ezek voltak a jüe-pan néven emlegetett húnok, — Turfán és a szomszédos oázisvárosok környékén. Mármost a Turfán-menti húnokról tudjuk, hogy az avarok (zsuan-zsuan-ok) 460-ban rájuk támadtak, megölték királyukat s észak felé az Irtis felső folyamterületére menekültek (461—465 kör.). Ezek a húnok nem voltak mások, mint a később is szereplő szabirok. Az Irtis vidéke azonban nem volt lakatlan, ogur (bolgár)-törökök éltek ott, kik kitérnek a jövevények elől s az Alsó-Volga és a Kaukázus közti részekre vonulnak. Itt bukkannak fel ogur, sara-gur, onogur, uturgur néven és a húnokkal, azaz khionitákkal, keveredve és konföderációba lépve, már 466-ban a Darial-szoroson keresztül Perzsiába törnek. A heftaliták nyugat-irányú terjeszkedése újabb és újabb támadásokra ösztönzi a khionitákat. Mikor azonban Peroz

szaszanida nagyfejedelemtől súlyos vereséget szenvednek (468), átkelnek a Hindukuson és leereszkednek Gandharába, ahol megsemmisítik az utolsó kusán rész-fejedelemségeket s huná néven újra megerősödnek. Ezzel a húnok eltűntek az ázsiai steppe-vidékről, helyükre a heftaliták nyomultak.

A húnok (khioniták) figyelme már korán fordult a pontusi területek felé, hol alánok s keleti gótok (a Don-nak jobbparti oldalán) tanyáztak. A politikai vezetés a keleti gótok kezében nyugodott. Nem lehetett nagyszámú az a hún sereg, amely 370 körül alán segédcsapatokkal megjelent Ermanarik keleti gót király országában, de a támadás oly váratlanul jött átjárhatatlannak hitt mocsarak felől — az utat bizonyára a hún seregbe osztott alánok ismerték —, hogy a keleti gótok komoly ellenállást nem is fejthettek ki. Az őszhajú Ermanarik, látva népének pusztulását, kétségbeesésében önkézével oltja ki életét. Ezután a húnok a zsákmánnyal szállásaikra vonulhattak, mert a következő években csak az alánokat látjuk küzdeni a keleti gotokkal. Az alánok mindent megtesznek, hogy egykori hazájuk helyébe, melyet a húnok tőlük elvettek, újat szerezzenek. Ermanarik halálának hírére az alávetett népek sorra fellázadtak, levetik a keleti gótok uralmát, úgyhogy Vithimir-nek, Ermanarik trónutódának, nemcsak az alánokkal, hanem ezekkel a lázongókkal is küzdenie kellett. Jellemző mármost a helyzetre, hogy Vithimir az alánok ellen hún sereget vesz zsoldba, de több ízben vereséget szenved, mígnem holtan bukik el a csatatéren.

Vithimir csak kiskorú fiút hagy hátra — s kétségkívül ez pecsételte meg a keleti gót királyság sorsát. Ugyanis Widerik, a kiskorú király helyett két dux, Alatheus és Saphrax vette kezébe a kormányzást, amiről azonban a nagyok egy része, Ermanarik fogadott fia, Gesimund körül csoportosulva, hallani sem akart. Erre a keleti gótok két pártra szakadnak s az egyik, valószínűleg a gyöngébbik, a húnok segítségét kéri. A húnok meg is jelennek, állítólag Balambér fejedelem vezérlete alatt, s döntő győzelmet aratnak Gesimund keleti gótjaival Alatheus és Saphrax duxokon, kik a gyermek-király Widerikkel a Dnyeszter mögé húzódnak vissza (375). A keleti gótok egy részének önként váhó meghódolását a húnok azzal jutalmazták, hogy ezek a keleti gótok megtarthatták állami különállásukat s maguknak királyt választhattak. A királyválasztásnál azonban ki kellett kérniök a húnok tanácsát (consilio). A hún alávetettséget szépen jelképezi az első hún-korabeli keleti gót király ragadványneve Hunimund, mely annyit jelent mint „a húnok védelme alatt élő“. Ettől az időtől kezdve különbséget kell tennünk a keleti gotoknak „Szkitiában“ maradt, hún

uralom alatt élő része s a kiköltözésre bírt népraj között. A kétfelé szakadt nép újra csak Attila birodalmának bukása után egyesül Pannóniában.

Erre az időre kell tennünk az első hún rajok betelepődését a Fekete-tenger északi partvidékére. A húnok elérték a Dnyeszter-vonalat, mely egyben a nyugati gótok (wisigótok) területének határát is jelentette. Itt helyezkedett védőállásba Alatheus és Saphrax duxok keleti gót néptöredéke s a nyugati gótság, ettől függetlenül, Athanarik vezérlete alatt. A húnok újra cselhez folyamodtak. Éjjeli támadással hirtelen a nyugati gotokra estek, kik sietve a Szereth mögé húzódtak. A nép egy része — így szokott ez történni — azonban tanácsosabbnak látta, ha felhagy az ellenállással, s római földre kéredzskedik. A szakadásnak megvoltak a maga „belpolitikai” okai is. Athanariknak már régóta megvolt a maga riválisa Frithigern személyében. Frithigern Valens római császárnál keresett támaszt, megkeresztelkedik s csak természetes, hogy Valens császár ariánus hitét tette a magáévá. Valens most sem tagadhatta meg régi szövetségesének kérését és megengedte, hogy Silistriánál (Durostorum) átkeljen népével a Dunán. Ám az új föderációk beszállásával elfoglalt római őrség ügytelenségében védelem nélkül hagyta a Duna-vonalat, amit Alatheus és Saphrax népe arra használ; fel, hogy átlopódzon a túlsó partra. E keleti gotokkal együtt sok alán és néhány hún is római földet ért (376). Konstantinápoly nagy veszedelmére mindezek a barbár erők összefogtak s 378 augusztus 9-én Hadrianopolis-nál megverik a császár seregét.

A vesztett csata sorsdöntő jelentőségét már a kortársak felismerték. Tényleg, a 370—375 közt elviharzó hún támadás indította meg a nagy barbár-invázió első esemény-szakaszát. A hún lökés 375-ben oly sok barbárt sepert a birodalom területére, hogy velük a romanizmus már nem tudott megbirkózni. Átmenetileg azonban a birodalom még ura a helyzetnek. A Pannóniába szoruló Alatheus- és Saphrax-féle keleti gótságot Gratianusnak sikerül föderált viszonyban földhöz kötni, így járt el az alán és hún rajokkal is (380). Hasonló feltételek mellett zabolázza meg Theodosius Frithigern népét Tráciában (382). Miután 377-ben az Olt szögében lakó taifalok is római földre költöztek, a régi lakosságnak mindössze kicsiny töredéke jutott a mai Kis- és Nagy-Oláhországban hún fennhatóság alá. Ezeket a gót, alán, vandál, szarmata, bastarn néptöredékeket a húnok belevonták hadjárataikba, úgyhogy terjeszkedésükkel seregállományuk is egyre nőtt. 377 óta állandóan találkozunk a dunai provinciákban fosztogató hún rajokkal. Pár év múlva már Galliáig merészkednek. Egyes hún rajok

— akárcsak a gót Vithimir esetében — zsold fejében felajánlják szolgálataikat a rómaiaknak. Tudjuk, hogy Gratianus előszeretettel alkalmazott alánokat a császári gárdában; de a hunok is bejutnak a római seregbe: Theodosius császár Magnus Maximus és Eugenius ellen már húnokat mozgósított.

De ha így a húnok 400 előtt az egész Alsó-Duna balparti síkságát magukénak mondhatták, ez nem jelentette még azt, hogy a nyugatra szakadt törzsek teljesen függetlenítették magukat a kirgiz step-pén állomásozó „királyi törzsektől“. A hún hatalom főfészket továbbra is a Volga és az Aral-tó közén, mindenesetre a Tanais-on túl kell keresnünk. Még ez a helyzet 395-ben, 412—413 körül azonban, mikor Olympiodoros követségbe ment a húnokhoz, ezeknek a nagyfejedelme, Charaton, már az egykori keleti gót hazában, a Pontus északi partvidékén székelt. Ekkorra ugyanis az ázsiai húnoknak, a khionitáknak

— mint ahogy kevéssel előbb láttuk — a heftaliták nyomása alatt ki kellett üríteniök a Tárím-medencét; területvesztésüket nyugat felé pótolták. Ám területeiknek nyugat felé való eltolódása a székhely átköltözését vonta maga után. A nyugatázsiai és az európai hún birodalom egységét természetesen nem szabad úgy felfognunk, mintha az egész hatalom úgy keleten, mint nyugaton egyetlen tan-hu kezében nyugodott volna. Eltekintve törzsi hadnagyoktól, bizonyosra kell vennünk, hogy a húnoknál is, akárcsak később a törköknél, a kettős királyság intézménye divatozott, ami együttjárt egy keleti és egy nyugati birodalom kialakulásával. Charaton csak a keleti húnágnak lehetett a fejedelme, míg a nyugati törzsek s a leigázott népek élén az az Uldin állhatott, aki 400 körül már nem tűr idegen hatalmat a Duna balparti részein s a rómaiak elől menekülő gót Gainas seregvezért elfogja és lefejezteti (400). Páros fejedelmekkel később is találkozunk a húnoknál. Uldint alighanem Rua (Ruga) követte (megh. 434-ben), uralkodópárja pedig Oktar volt. Aztán Bleda és Attila között oszlott meg a hatalom, mígnem Attila társuralkodóját eltette láb alól (445). Attila ezóta már csak egyedül uralkodik. Attila atyját Mundzsuknak hívták — jelentése „gyöngy, üveggyöngy“ nagybátyja pedig a fentemlített germán ftevű Rua volt.

A húnok további terjeszkedése nem a római birodalom, hanem a germánság kárára történt. A húnok megelégedtek azzal, hogy kisebb-nagyobb rablóhadjárataikkal nyugtalanították a kelet-római birodalmat és a császárt évi adó fizetésére szorították. Tulajdonképpen céljuk a Duna balparti részének leigázására és megszervezésére irányult. Ép ezért kis túlzással bizvást mondhatjuk, hogy a húnok római szövetség-

ben, annak mintegy szárnyai alatt teremtették meg hatalmas európai birodalmukat. A hunok csak akkor váltak a rómaiak számára veszélyes ellenfélle, amikor Attila befejezte a germán népek meghódítását s erőfeleslegét a perzsa és római világ meghódítására fordíthatta. Még mielőtt azonban terveit keresztülvihette volna — meghalt. A hún hatalom terjeszkedése a Duna mentén nyugati irányban csakhamar szükségessé tette a főszállás áthelyezését. Ha még az V. század tízes-húszas éveiben a hún birodalom súlypontja a keleti, Ázsiába nyúló részen feküdt, a székhely talán már Rua, mindenesetre azonban Attila óta a mai magyar Alföldre vándorolt. A kelet-római császár követségei is nem a Pontus, hanem az Alföld felé iparkodtak. De hogy mennyire fontos volt még Attila uralma alatt is a szkíták földjének birtoklása, mutatja, hogy Attila legidősebb fiát helyezte az ott tanyázó hún-alán — Priskosnál akacir — népek élére.

A húnok a Duna mentén haladva dél felől közvetlenül 400 után érkeztek a mai magyar Alföldre. Uldin fejedelem szállását Margummal szemben, a mai szerbiai Morava folyó torkolatánál (Szendrő) ütötte fel. A húnok megjelenése a Maros-Tisza közén ismét nagy népmozgalmaknak lett a kiindulópontja. A hún invázió előtt a mai Magyarország területén a legkülönbélebb népek laktak. Pannóniában Alatheus és Saphrax keleti góttjai kisebb-nagyobb hún-alán és vandál néptöredékekkel, mint a rómaiak föderáltjai védték a császárság érdekeit. Csakis így, római szövetségben érezhették magukat biztonságban a húnokkal szemben. A Duna-Tisza és a Maros-Tisza közén jazygok és szarmaták telepei sorakoztak. A Középső-Tisza vidékre Dácia felől átnyúltak a gepidák egyes népnövényai, kik különben Dácia északi részét tartották megszállva. Dácia déli leliének urai régi ellenségeik, a nyugati gótok voltak, kik a húnok elől a mai Oláhországból elmenekült néptöredékeket is felvették maguk közé keleti-gót és alán néprajokkal egyetemben. A nyugati gotoknak csak egyik része sodródott át Frithigern vezérlete alatt római területre. A másik rész Athanarik köré csoportosulva, a Dunán felfelé haladt s miután átgázolt az Olt mentén lakó taifalakon, kiknek jelentős hányadát római földre üzte (377), az ú. n. Kaukál földön (Ammianus Marcellinus), a Szörényi hegyvidék felföldjén, keresett a húnok elől menedéket. Athanarik aztán, népe körében kitört egyenletlenség miatt, 380—1-ben kíséretével a császár védelme alá helyezte magát; röviddel rá Konstantinápolyban meghalt.

A 400 körül bekövetkezett hún lökés elsőnek Athanarik egykori népét és a szarmata-jazyg telepeket érte. íme, megindul szemeink előtt

az az eseménysor, amely a római birodalom területére hulló barbár inváziónak második szakaszát tette ki. Kezdetét veszi a nyugati gótok gyorsütemű szóródása a Tiszán (Bereg vm.—Borsod vm.-ig) és a Dúnán (Alsó-Ausztria, Elba-völgye) fölfelé. A nyugat felé nyomuló gót, szarmata és gepida népcsoportok kiugrasztyák Pannónia romanizált és barbár lakóinak egyikét-másikat, kik a hírre: jönnek a húnok! hanyatt-homlok menekülni kezdtek a nagy római úton Aquileia irányában. A kiszakadt raj nagyobbrészt Alatheus és Saphrax keleti gótjaiból rekrutálódott, de útjában magával sepert római városlakókat és pannóniai parasztokat is, akik Felső-Itália polgárságánál kerestek menedéket. Sokan közülük azonban csak nyomorba és szolgaságba jutottak. Az Itália felé hömpölygő néparadat három osztagban Radagais vezetése alatt 405-ben megjelent Firenze előtt. Ám a nyugat-római birodalom derék magister militum-ja, Stilicho, résen állt, sereget gyűjtött össze javarészt azokból a nyugati gotokból és alánokból, akiket az első hún roham sepert Róma földjére (Sarus csoportja). És a húnok is, Uldinnal az élen, a kötött szövetség értelmében Stilicho segítségére siettek. Firenze ostromlót sikerül a római hadnak bekeríteni s kiéheztetéssel megadásra bírni (406). Erre a később érkező rajok visszafordultak és Galliában próbáltak szerencsét.

Radagais vonulása a hún lökésnek csak egy részét vezette le, a néparadat másik fele a Duna mentén nyugat felé tartott. Ekkortájt a Tiszától a régi Felső-Magyarország nyugati részéig az asdingi vandálok telepei vonultak. Felső-Magyarország nyugati határterületén s a March mentén viszont a quadokat (svébek) találjuk. Amint a húnok a nyugati gotokat maguk előtt hajtva megjelentek a Tisza-Maros vidékén, az asdingi vandálok egy jó része meghódolás helyett szívesebben választotta a vándorlást. A raj Godigisel király vezetése alatt az Aquincum-Carnuntum útvonalon elérte Noricum dunai provinciát. A menethez útközben alánok is csatlakoztak. Stilicho azonban Noricum-ban és az ezzel határos Raetiában a bolyongókat letelepedésre s föderált szolgálatok vállalására bírta (401).

A húnok az ázsiai nomádok jól bevált, évszázados gyakorlatban lecsiszolt módszerevei hódítottak. Az alávetett és hódolásra szorított népeket arra kényszerítették, hogy velük harcoljanak. Rendszerint az elővédet s az utóvédet bízták rájuk. Joggal állíthatjuk, hogy a húnok az egyik germán néppel vetették, szolgaságra a másikat. A nagy csatákat germán germán ellen vívta meg számukra. Amikor Uldin berontott Alsó-Magyarországba, leginkább a hún uralom alá került keleti gótok, továbbá alán és szkír segédcsapatokra támaszkodott. A felső-

magyarországi és March-völgyi quadokra (svébekre) is tulajdonkép a hún-vazallus keleti gót (pontusi) király, Hunimund mérte a döntő csapást (400—406). A megvert quadoknak (svébek) az a része, amely nem kívánt a húnoknak szolgálni, a Duna-vonalát követve, kitért a hunok elől. Ehhez a népvonuláshoz Szilézia lakói, a silingi vandálok főrése is csatlakozott; 400 után Sziléziában vandál nyomokkal már nem igen találkozunk. A népmozgalomban valószínűleg egyes markomann és keleti warn törzsek is részt vettek. Természetes, hogy ez a lavinaszerűen legördülő néptömeg újra kiragadta azokat az asdingi vandálokat és alánokat hazájukból, akiket pár évvel ezelőtt nagy fáradsággal Stilicho zabolázott meg. Így a görgeteg élére az asdingi vandálok álltak Godigisel fia, Gunderich vezetése alatt.

A néparadat 406-ban Mainz alatt nekiverődött a római limes erősítésvonalának. A nyugat-római birodalom nagy szerencsétlenségére a reguláris csapatokat röviddel előbb rendelték le a Rajna-vonaltól Itáliába az ott garázdálkodó Alarik nyugati gót király ellen. Ennek következtében egyedül a frank föderáltak tanúsítottak nagy véráldozatok árán hősiességet, de hiábavaló ellenállást. A vihar elkapta a középső Majna vidékén fekvő burgund-országot, továbbá az alamannokat a Duna és a Rajna szögében, kik aztán szintén átkeltek a folyón s Germania prima és Belgica virágzó városait, köztük Speyert, Strassburgot, feldúlták. III. Constantinus, a Britanniából jövő új császár, az alamannokat azonban rábírta Gallia kiürítésére, ezzel szemben a burgundok mint foederati a Rajna balpartján maradtak és Worms körül, mely a királyság székhelye lett, Gundahar királyuk vezetése alatt megtelepedtek (435-ig áll fenn ez a burgund királyság). Ezalatt a vandálok, alánok és svébek (quadok) feltartóztathatatlanul özönlöttek a mai Spanyolországba (409), ahonnan aztán a vandálokat és az alánokat Geiserich, a fent említett Gunderich testvére, Afrikába vezette (429), míg a svébek Hispánia Galícia nevű provinciájába fészkeltek be magukat.

A dunamenti hún előtörés után a hegyvidék meghódítása következett. A húnok tehát visszafordultak s a régi Felső-Magyarországon megtelepedett vandálokat meghódításra kényszerítették. Ezután még a gepidáktól lakott Észak-Dácia birtokbavétele volt hátra. Megint a pontusi hún-vazallus keleti gótság játszotta a döntő szerepet. A pontusi keleti gótság király, Hunimund időközben meghalt s utána a trónt fia, a szép Thorismud foglalta el. Thorismud áll a gepidák ellen küzdött had élén, a döntő csatát meg is nyeri, de oly szerencsétlenül esik le lováról, hogy menten szörnyet hal (418 kör.). Mindössze két évig

uralkodott, a nép azonban megsiratja; vele — úgy látszik — kihalt a királyi ház s a hún birodalom bukásáig (ez megfelel Jordanes „negyven évének“) a nyugati gotoknak nincs is királyuk. Nem véletlen, hogy legutoljára Pannónia jutott a húnok kezére. Pannónia még mindig római földnek számított, bár tulajdonkép germán föderált népeknek adott hajlékot. A húnok azonban Uldin óta, ki oly hathatósan támogatta Stilichót a Radagais-féle támadás idején, szövetségben álltak a rómaiakkal s különben is a szabad germán népek meghódításával sokkal jobban el voltak foglalva, semhogy érdekük lett volna a szövetség felmondása. Pannónia megszállása nem is erőszakos úton, hanem kölcsönös megállapodás szerint folyt le. A húnok Pannóniát becses szolgálataikért kapják. A rómaiak először Pannóniának legjobban elpusztított keskeny dunamenti földsvát, Valériát (Aquincum-Brigetiótól a Dráváig) engedték át, a húnok viszont egyfajta föderált-viszonyba léptek Ravennával és segédcsapatok küldésére kötelezték magukat. A megállapodást túsok adásával pecsételték meg (406). Így vetődött a fiatal Aetius is, a hún fejedelem udvarába, hol magának barátokat szerzett. Javarészt húnjainak, kik szívesen bocsátották neki, a magister militumnak, rendelkezésére csapataikat, köszönhette gyorsan ívelő karrierjét. Később, mikor Aetius és a római udvar közt ellenségeskedés tört ki, a húnok voltak azok, akik a védelmet kereső római hadvezért magukhoz fogadták. A hálás Aetius, mihelyt kibékült az udvarral, nemcsak az időközben visszavett Valériát (427) adta vissza a húnoknak, hanem Pannóniának többi részeit is, Pannónia prima és secunda provinciákat, természetesen Sirmium kivételével, mely ekkor már a keleti császársághoz tartozott (433).

A hún szövetség a ravennai udvar számára kétségkívül nagy előnyöket jelentett. Először is a húnok minden nagyobbarányú támadástól tartózkodtak, rablóvágyukat a kelet-római császárság kárára elégitették ki. Másodsor kitűnő segédcsapatoknak bizonyultak, ha arról volt szó, hogy a germán föderáltakat meg kell rendszabályozni. Aetius egyedül a húnokat tudta szembehelyezni a germánság mindent elsöprő árjával. Galliában, hol Aetius szövetséges húnjai teremtenek rendet, a parasztok még 440-ben is a hún segédcsapatokba vetették minden bizalmukat, ha a nyugati gótok s más germán nép támadásai folytán már nagyon szenvedtek. Végül nem szabad azt sem elfelednünk, hogy a húnok a Duna-Rajna vonalon, a limes helyén úgyszólván védőgátat emeltek. Hatalmas birodalmuk megakadályozta a germánság további áramlását a nyugat-római császárság földjére. Mondanunk sem kell, hogy a hún-római együttműködésnek a húnok is sok hasznát látták.

Róma mintegy szabad kezet adott a hunoknak a szabad germánság leigázására. Nem minden sváb, vandál vagy burgund törzs menekült át a Rajnán, sokan továbbra is régi helyükön maradtak és hűn uralom alá kerültek.

A Majna környékén, apáik földjén hátrahagyott burgundok kb. 430—435 között hódoltak be a hunoknak. 430-ban ugyanis Attila nagybátyja, Oktar (Uptar) hűn fejedelem, már erősen szorongatja a burgundokat, a nélkül azonban, hogy megtörte volna ellenállásukat. 435-ben viszont a Rajna balpartján — tehát a limes mögött — letelepedett burgundok nem érzik többé magukat biztonságban a hunok elöl s Gundahar királyuk vezetése alatt Belgica primába menekülnek. Valószínű, hogy a hűnok ekkortájt tűntek fel a Rajnánál. Aetius azonban kiűzte a menekülőket Belgica primából, sőt hátulról rájuk eresztette a hűn szövetségest, ki aztán szörnyű pusztítást vitt köztük véghez (436). Ezt a csatavesztést örökítette meg a Nibelung-ének. Az életben maradt maroknyi népet Aetius aztán a mai Savoyában, az akkori Sapaudiában, mint föderáltakat letelepítette (443). Sehol sem mért a hűn-római együttműködés ennél nagyobb csapást a germán népre. Az Alsó-Rajnához a hűnok alighanem 446-ban érkeztek. Ez évben ugyanis azt látjuk, hogy a ripuari frankok a Rajna balpartjára húzódnak át, pedig mindeddig Roma-barát politikát folytattak. Aetiusnak fáradozásait azonban itt is siker koronázta s a ripuari frankoknak Kölnnt és Triert el kellett hagyniok és vissza kellett térniök jobbpárti szállásaikhoz. Ezekkel a népmozgalmakkal áll továbbá kapcsolatban a római uralom teljes összeomlása Britanniában. 446-ban a kelta britek s a rómaiak utoljára kérnek Aetiustól segílyt a beözönlő jütek, szászok és angolok ellen. A megszálló jütekről újabban azt sikerült kimutatni, hogy alsó-rajnai (Düsseldorf, Frankfurt, Trier) frankok voltak (E. A. Jolliffe). Az angolok és szászok az Északi-tenger partvidékéről hajóztak át a brit szigetre.

Ezzel befejeződtek a hűn expanziós törekvések a barbár világban. Nem tudjuk pontosan megmondani, meddig ért el a hűn hatalom. Bizonyosra kell azonban vennünk, hogy a hűnok fennhatóságukat egészen'az Északi-tengerig kiterjesztették. A birodalom északi határa aligha terjedt egészen a Keleti-tengerig, bár ez éppen nincs kizárva. Ezzel szemben biztos tudomásunk van arról, hogy a pontusi steppevidék az európai hűn birodalomhoz tartozott. Hűnok (fehér hűnok, ldhioniták) laktak azonban a mai orosz-turkesztáni steppén is egészen a Pamir-felföldig. Talán nem tévedünk nagyot, ha ezeket a hűnokot is — legalább Attila idején — szintűgy az európai hűn

birodalomhoz számítjuk. A birodalom középpontja alighanem már Rua óta valahol a Duna-Tisza közében feküdt. Láthattuk ennek a hatalmas, lenyűgözően nagy nomád-birodalomnak lassú, fokozatos kibontakozását attól a perctől fogva, hogy a hunok átlépték a Volgát. Közel egy évszázad múlt el azóta. Nem Attila alkotta meg ezt a nagy birodalmat. Ha már azt keressük, ki tett legtöbbet életrekeltésében, Ruát kell megneveznünk. Rua 434-ig uralkodott, halálakor a húnok már a Rajna vizében itatták lovaikat. Ami ezután következett, az már csak gyerekjáték volt ahhoz képest, ami Rua alatt vagy előtte történt. Attilának, amikor egyedül kezdett uralkodni (445), a barbár világban már nem akadt küzdeni valója.

Ép ezért fordította birodalmának hatalmas erejét Róma felé. A nyugat-római császárság mindedig — ellentétben Bizánccal — a hún szövetség áldásait élvezte. Amint befejeződtek a barbár hadjáratok, ez a szövetség a húnok számára elvesztette értékét. A ravennai udvar máról-holnapra Konstantinápoly sorsára jutott. A szövetségesből hirtelen a legfélelmetesebb ellenség vált. Annak számára, aki összeütközést kíván, nem kell soká várakoznia kellő alkalomra, Attilának sem kellett, A ripuari frankoknál trónviszály tört ki, az egyik trónkövetelő Attilához, a másik Aetiushoz fordult pártfogásért (448). Ez elég ok volt ahhoz, hogy századának e két nagy alakja szembekerüljön egymással. Aztán itt volt Honorianak, III. Valentinianus császár nőtestvérének esete. Attila ragaszkodott ahhoz, hogy Honoria hitvese legyen. Hozományak Galliát kérte. Nyilvánvaló, Attila Róma leigázására és a császárságra törekedett. Midőn ellenállásra talált, nagy sereget gyűjtött össze a húnok és az alávetett népek fiaiból. Seregében első helyen a gepidák álltak, aztán a pontusi keleti gótok, rugiak, szkirek, herulok, quadok, szarmaták, alánok és thüringek sorakoztak, kikhez útközben végül még az alamannok, burgundok és frankok csatlakoztak (451). Metz felgyújtása Aetiusnak tudtul adta Attila megérkezését. Aetius csodálatos politikai képességeire vall, hogy azokat a germánokat, akiket eddig a húnokkal tartott féken, most egy nagy germán-koalícióba tudta tömöríteni. Serege javarészt épúgy germánokból (nyugati gótok, ripuari frankok, szarmaták, burgundok, száli frankok stb.) állott, mint az Attilaé. Mauriacum (és nem Catalaunum!) mellett, az Orléans és Troyes közt elterülő síkon csaptak össze a fegyverek. Bár éjtszakáig folyt a vérengzés, egyik sem mozdult ki helyéről, végül is Attilának dolga végezetlenül haza kellett térnie. Attila azonban nem mondott le terveiről. Már a következő évben Itáliába tör (452) s hogy idő előtt

mégis visszafordul, azt a császárság a ragály pusztításainak és magasállású követeinek, Leó pápa és két római konzul békéért esedező szavainak köszönhetette. Attila a római birodalmon kívül Perzsia leigázásáról is álmodozott. De a világbirodalmi álmokat a halál hirtelen szétfoszlatta: Attila 453-ban násza éjtszakáján orrvérzés következtében meghalt. És a hún birodalom hatalma teljében alámerült a felkelő germán népek tengerében.

Hogy értsük meg ezt a bukást a világuralom ormairól? Emlékezetünkbe kell idéznünk a nomád birodalomalakulások lényeges vonásait. Attila a steppe-kultúrának volt a fia. Már amit Attila „palotájáról”⁴⁴ tudunk, erre mutat. Fapalotája a maga négyzetalakú kétudvaros formájával, dús faragásaival, azokra az épületekre emlékeztet bennünket, melyek Iránnak steppével érintkező vidékén fordulnak elő. A nomád sátrát szőnyegekkel és hímzésekkel díszíti; Attila palotájának belső berendezését is így kell elképzelnünk. De a nomád, rávarrott színes bőr- és nemezdarabokból készült szőnyegek mellett olyan fátylak és függönyök leírásáról hallunk, „amilyeneket a hellének és rómaiak szoktak menyegzőre készíteni”⁴⁴ (Priskos). És tényleg a hún birodalom keretében a legkülönbébb kultúrák és népek találkoztak és keveredtek egymással. A hún uralkodó réteg, követve a lovas-nomád népek évszázados hagyományát, a legyőzött népeket szövetséges társaikká tette, úgyhogy a birodalom nem is áll egyébből, mint a vezető-törzsek által létesített nagy nép- és törzskonföderációból. Az alávetett népek királyairól hallunk és a hún államművészet éppen abban mutatkozott meg a maga nagyszerű arányaival, hogy ezek a királyok megtanultak szolgálni a hún tan-hunak. Attila is országát mint valami családi birtokot osztotta fel fiai és emberei között, általában azonban megelégedett a fejedelmek hódolatával, mely seregiállításban és ajándékokban (adók) jutott kifejezésre. Attila udvarában ott találjuk ezért a nagy germán népek királyait, a gót Valamert, a gepida Ardarichot, a szkir Edekót — a hún főembereken kívül ezek voltak legnagyobb támaszai. Attila és elődei azáltal tartották fenn magukat, hogy az egyik germán királyt kijátsozták a másikkal szemben s a közöttük tomboló rivalitásból politikai erőt kovácsoltak. Így pl. a birodalom „egyensúlya”⁴⁴ a két legfontosabb germán nép királya, a gót Valamer és a gepida Ardarich ellentétén nyugodott.

Priskos, a követségben járó görög rétor, egyenesen azt állítja, hogy a „szkita” vegyüléknép, mely „szereti használni akár a hún, akár a gót, akár pedig a latin nyelvet”. Attila udvarában latin írnokok sürgő-

lödnek, római módra élő emberek tartózkodnak, mindez tág teret engedett a kultúrhatásoknak. Kétségtelen, hogy mind Attila, mind uralkodónépe, megőrizte nomád-alapkulturáját Pannónia római és germán világában, de így is a latin-germán együttélésnek számos kulturális nyomaira bukkanhatunk. Míg Attila nagybátyjának Ajbars („Hold-párduc“), atyjának Mundzsuk („Gyöngy“), fiainak Ilek („Fejedelem“), írnek („Férficske“), Dengizik („Déli szél“). neve köztörök nyelvből való, addig Attila maga (gót atya — „Atya“ — -ila kicsinyítőképzővel: „Atyuska“). és egyik nagybátyja, Rua (Ruga) germán nevet viselt. A hún birodalomnak, a germánság jövőjét tekintve, épp abban volt kulturális jelentősége, hogy a germánság széles tömegeit közvetlenül megismertette az ázsiai lovas-nomád kultúrának politikai formájával és belső értékeivel. Ebben az értelemben a hún hegemonia kora a germánság életében lezárja azt a folyamatot, amely a gótok déloroszországi honfoglalásával indult meg s amely annyi iráni-nomád kultúrelemmel gazdagította a germánság népvándorláskori kultúráját. A hún birodalom hidat vert Túrán és Germánia között. A kultúrkapcsolatok annyira keletnyugati irányúak, hogy a szkíta-szarmata Pontus és a Kama-vidék finn-ugor kultúrköre között fennálló kötelékek az új kultúrorientáció következtében megszakadtak. Ezért nem találunk ezeknek a finn-ugor vidékeknek kultúrájában olyan pontusi és középázsiai elemeket, amelyek az V. században szivárogtak volna be.

De nemcsak a germánságnak, magának az antik kultúrának szempontjából is a húnok nagyhatású eseményeket idéztek elő. A húnok elől menekülő barbárok azok, akik a római birodalom földjére betelepelve, szétvetik annak korhadt kereteit. Az inváziót a húnok európai birodalomalapítása váltotta ki. Két lökésben nyomulnak be a húnok Európa szívébe. Mindkét lökés egy-egy eseménysort váltott ki. Az első eseménysort a 370 körüli hún támadás s a menekülő gótok dunai átkelése indítja el. Ezek a gótok azok, akik a hadrianopolisi csata után (378) Itáliába törnek, Rómát Alarik vezérlete alatt több ízben kifosztják s végül Galliában királyságot alapítanak (418). A másik eseménylánc a húnok 400 körüli dunai előnyomulásához kapcsolódik. Az újabb hún támadás új népeket dob a birodalom területére, népeket, amelyek végleg felőrlik a nyugati császárság erejét. A lökés következményeként burgundok, svébek, vandálok királyságai alakulnak Róma területén s ezzel a birodalom teljesen felbomlik barbár hűbér-államok laza konglomerátumává. Ekkor már a tulajdonképpeni nyugat-római császárság az appennini

félszigetre korlátozódik. Az első eseményszakasz hősei a nyugati gótok voltak, ezzel szemben az invázió második szakaszában a vandálok azok, akik az események további menetét Rómára nézve végzet-szerűen befolyásolták. „Ha a rómaiak tartani tudták volna Afrikát, — így elmélkedik Bury angol tudós — vagyis ha a vandálok nem fészkeltek volna be magukat Karthágóba, alig kétséges, hogy a császári hatalom hosszabb ideig maradhatott volna fenn Itáliában s hogy eredményesebb ellenállást tanúsíthatott volna a germán expanzióval szemben Galliában és Hispániában.“ De a vandálok hátulról lefoglák Róma ütésre emelt karjait, megbénították cselekvőképességét s ezzel fedezték a Galliában és Hispániában megtelepedett germánok hatalmi megerősödését.

MÁSODIK RÉSZ

AZ ANTIK KULTÚRKÖZÖSSÉG FELBOMLÁSA

ELSŐ FEJEZET

A KÉSŐ-ANTI KULTÚRA ÉS A KÖZÉPKOR KEZDETEI

A HOGYAN a barbár hódítók ú. n. népvándorlásbeli kultúrája még a nagy invázió megindulása előtt, vagyis nem a római föld birtokbavétele után alakult ki, úgy viszont az első lépést a középkor felé egy új világ megteremtése érdekében az antik kultúra a barbárok közreműködése nélkül tette meg. A késő-antik vagy antik középkor név alatt szereplő átmeneti kor, mely mint híd köti össze a pogány antikkal a keresztény középkort, nem a nagy invázió után, az V. században ível felfelé, hanem alapjai egészen a III. század közepéig nyúlnak vissza. A Kr. u. III. században pedig még nem beszélhetünk a rómaiság kulturális és politikai csődjéről. Igaz, a birodalom épülete a nyers katona-deszpotizmus anarchiába fulladó uralma után összeomlással fenyegetett, s a bajokat még megsokszorozta az éhínség és szükség, valamint a perzsa részekről egészen a rajnai limesig, Róma örök ellenségeivel, a perzsákkal és a germánokkal kiújuló háborúság. De a súlyos krízist Róma fölényes erővel gyúrte le és Gallienus (260—268), majd trónutódai, II. Claudius (268—270) és Aurelianus (270—275) alatt a külső ellenséggel szemben éppenúgy megállta helyét, mint ahogy ugyanakkor belsőleg, reformok életbeléptetésével megerősödött. Ennek a renovációnak tudható be, hogy a római birodalom felbomlása nem a III., hanem csak az V. században következett be.

A Földközi-tenger kultúrkörének irányítása továbbra is római kézben maradt, mindezek ellenére a III. század közepe a kultúra történetében mégis az ókor halálának és egy új kor jövetelének epochája. Aki a korszakok határát a politikai élet külszínén vonja meg, az bizonyára az ókori történelem zárókövének a nyugat-római birodalom

bukását (480) fogja tekinteni. A valóságban azonban az antiknak középkorrá alakulása a III. század közepére esik; ez az az időpont, melytől kezdve az egész kultúrélet — s nemcsak a politikai forma, mint annak egyik jelensége — új, az eddigtől gyökeresen eltérő célok és feladatok felé fordult. A nagy római birodalom vérkeringése nem szakadt meg a III. század krízisében, hanem még két századon keresztül „római szellemben“ munkálkodhatott tovább. Ez nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy az új világ megalapozása és összeácsolása Rómának jutott osztályrészül. Római császárok római hagyományok alapján, de már új szellemben egyenetlik az utat a középkor felé és római polgárok azok, akik először gondolkoznak és éreznek középkori ember módjára. Éppen ezért a római császárság második korszaka, amelyet Mommsen óta a principatus és a dominatus ellentétével szokás jelezni, amennyire antik, amennyire ezer és ezer szál fűzi a hellén és római világhoz, egyben ugyanannyira új, középkori is. Ha az ókor felé tekintünk, nem lehet ettől a III. és VI. sz. közé eső kortól megtagadnunk a római polgárjogot. És az is kétségtelen, hogy több benne még az antik, mint a középkori elem. Ám a középkor oldaláról közeledve, könnyű felismernünk az antik külső alatt az új szellemet. A IV. században, Diocletianus és Constantinus birodalmában, már minden új formát és tartalmat kapott. Amióta a világ fennáll, — írja Mommsen — talán sohasem borították fel a fennálló intézményeket oly ridegséggel és oly teljességgel s meg kell adni, annyi következetességgel, mint ebben a korban. Amit a IV. század nagy építő kora a Gallienusnál meginduló reformok nyomán alkotott, azzal annyira eltávolodott az ókortól, hogy szinte Nagy Károly birodalmához áll közelebb. Sokan ezért Nagy Károlyban Diocletianus végrendeletének elkésett teljesítőjét szokták ünnepelni.

Az új korszak a VI. század közepéig terjedt s nyilvánvalóan Janus-arcú átmeneti kor. A III. században a világtörténet legnagyobb csodája játszódik le szemeink előtt: az antik kultúra önszántából, benső meggyőződésből, egy új világ hitével, valóban a Sztoá szellemében maga oltja ki életét. De nem azért, hogy örökre elszenderüljön, hanem, hogy újjászülessen, új emberré legyen. Bámulatraméltó az elszántság, amellyel megtagadják a múltat és egész izomzatuk megfeszítésével a romhalmazból, amit a múlt jelent számukra, új ott-hont teremtenek — az eljövendő emberiség befogadására. E bátor tett nélkül az egyház nem lenne római és a középkor nem lett volna annyira átítatva antik elemmel, mintahogy valóban volt. Droysen

német történetíró paradox mondására kell emlékeznünk: A legnagyobb, amit az ókor önerejéből elérni képes volt, az a pogányság legyőzése. Ha a pogányság alatt magár az ókori kultúrát értjük, ennél jellemzőbb állítást a késő-antik korszakra nézve nem találhatunk. Valóban, igazi római módjára búcsúzott el az ókor a történelemtől. Legyőzte önmagát, lelket cserélt, új hitet és életet teremtett.

Unos-untalan emlegetik, hogy a római birodalom bukását belső züllöttség, erkölcsi feslettség, kulturális lerongyolódás idézte elő. Éppen ellenkezőleg, minden arra figyelmeztet, hogy a Földközi-tenger kultúrája a sárból felemelte arcát az ég felé és megtisztult. Nem a renyheség órájában múlt ki élete, hanem pezsgő munkalázban, teremtő hevületben. Még kevésbé állítható, hogy a barbár népek fiatalsága, töretlen ereje hozott új életet a haldokló, élveteg örömöknek hódoló késő-antik kultúrába. Úgy képzelik el általában a régi, antik világ elsüllyedését, mint valami természeti katasztrófát, amely kihívta romlottságával Isten ítéletét. Rómának el kellett pusztulnia, mert méltatlanná vált az élet számára, mert nem tudta többé betölteni kultúrküldetését. Az elvénuult világot — azt tanítják — Parszival barbár, de romlatlan, hó-tiszta és tarmlnivágyó lelke győzte le. A történelem legdrámaibb jelenete a Rousseau-i idill képét ölti fel, melyet jól ismerünk együgyű iskolamesterek elbeszéléseiből, az ernyedt, tette képtelen, posványban fetrengő kultúra és a szűzi természet hatásos szembeállításából. A történelem fonalát azonban, szerencsére, nem fabulátorok szövik az utókor erkölcsi tanulságára s ennekfolytán a kép pogány-római oldala nem olyan komor s nem olyan kedvező a germánokra nézve, mint ahogy azt talán hihetnők. Tény, hogy a germánok aránylag későn lépnek fel az antik világ kultúrmunkásainak sorában. A VI. századig terjedő átmeneti korszak megteremtői még izig-vérig Róma nagyságának a képviselői. Ezt mutatja Diocletianus, ezt Nagy Constantinus alakja. A germánság viszonyát tehát a régi, földközi-tengeri kultúra szempontjából pusztán negative határozhatjuk meg. Érdemük a késő-antik korban nem az alkotás, hanem az átvétel, a beilleszkedés az antik kultúrkörbe. Mint hódítók jöttek, sokat rombolva, sok mindent elpusztítva, de becsületükre vált, hogy mindent nem semmisítettek meg. A Földközi-tenger kultúrájának lélekzetét, életmegnyilvánulását egy időre visszafojtották, ám csodálatraméltó az a képesség, mellyel az antik minták és a hagyományok szerint áthasonultak és az a „rómaiság“, amivel a kultúra irányításának gyeplőit végül kezükbe fogták.

A Kr. u. III. század új világ megszületéséről beszél, nemcsak az eddigi egy újabb változatról, az antik folytatásáról. A művészet emlékein megdőbvenve fedezzük fel az antik szépségideál halálát és a középkor szellemének előtörését. A késő-római művészet már idegen, középkori érzés és felfogás ábrázolására használja fel az öreg s egyre vénülő antik formanihát. Az anyag kezelése és alakítása antik iskolára vall, ám a lélek és a forma egyensúlya felbomlani látszik, hogy a lélek hegemoniájának adjon helyet. Az antik művészet számára az érzéki, testileg adott világ törvényei határozták meg a művészi alakítást; mértékadó mintája az életszerűség, az organizmus természetes harmóniája. A szellemi úgy tűnik fel ebben az ábrázolásmódban, mintha egy magasabb, nemes életvitalitásban oldódna fel. A II. században egyre sűrűbben jelentkezik egy új elv, a transzcendens esztétika. A szellem elhagyja a test börtönét, függetleníti magát tőle s szinte kívül az arca. Maga a szellem válik a művészet igazi tárgyává. Az anyag formálását nem az élet és természet szabályainak vetik alá, hanem az eszmék és fogalmak érzékeltetésének szolgálatába állítják. Mindez a „természet⁴⁴ önkényes, az antik művészetben soha nem látott megváltoztatásával járt együtt, ami mindenekelőtt az alakok és az események tér- és időbeli természetes összefüggéseinek elhanyagolásában, a plasztikus érzék rohamos visszafejlődésében jutott kifejezésre, A valóságos térforma és időábrázolás helyébe lép az ideális tér, melyet a szemlélőnek magának kell megalkotnia utalások alapján (Marcus-oszlop, Constantinus diadalíve), éppígy az ideális idő: egyszerre több, más-más időben lejátszódó esemény fut a térben előadásra. A plasztika, az antik művészet lelke, letűnik s a vezetést a festészet és a relief ragadja magához síkszerű, tetetlen, két-dimenziós formanyelvével.

A stílusváltozás, mely szétbomlasztotta az antik formavilágot, különböző fejlődésszakaszokat mutat. Ebből a szempontból e folyamatnak sok közös vonása van a mai művészet kialakulásával. A naturális illuzionizmusból (Kr. u. I. század) az út az impresszionizmusba torkollik (a III. század közepe előtt), innen viszont a kifejezés, a lelki expresszív elem kihangsúlyozásába megy át. Kétségtelen, az átalakulás egy új szépségideál s ezen keresztül egy új szellemi magatartás, lelkidet feltűnésével áll összefüggésben, A művészet emlékeiről az új ember arca tekint le ránk, ki szemeit a Földről, az érzéki világ dolgairól az Ég felé fordította kétségbeesett Isten-várásban. A vallás felszív minden más szellemi érdeklődést. A Kr. u. II. században még az egyes filozófiai irányok között a legelkeseredettebb

harc dühöng, mit az egész társadalom — miként azt Lucianus szatírái mutatják — nagy odaadással kísért. Ez a filozófus-párbaj azonban már a meddő szkepszis uralomrajutásának bevezetése volt. A megismerés lehetőségébe vetett hit kialszik tudósokban és nem-tudósokban egyaránt, a lélek hiába keres támaszt az exakt tudásban s rövidesen minden érték értéktelennek tűnik fel. A racionális gondolkodás csődje irracionális erők megbecsülésére tette fogékonnyá a lelkeket. A filozófus, hogy meghallgatásra találjon, a próféta és a pap köpenyét borítja vállára. A tiszta tudományosság, mely a Kr. e. 2. és 3. században Aristoteles példaadása után szinte természettudományos módszerességgel vetette magát az empirikus megismerésre, elvesztette minden hitelét az új vallásos korszakban. Az empirikus tudásnál többre becsülik az orakulisztikát és a mágikus böiceséget, a különféle mítoszok, rítusok allegorikus értelmezését, úgyhogy Proklos, az V. század egyik bölcselője, aki minden létező görög és barbár teológia ismeretével a kortársak bámulatát vívta ki magának, már ekként kiálthatott fel: Ha tőlem függne, az ókor összes könyvei közül pusztán a káld Orákulumot és Platón Timaios-át tartanám meg... A görög bölcsélet a III. században Plotinos-ban a hit és a teológia szolgálatába szegődött, a következő századokban egyre lejjebb süllyedt az alsóbb néposztályok körében soha ki nem alvó babona világába. Abban a korban, amikor a vezető szellemeket pusztán a vallás és a teológia kérdései kötötték le s amikor az ész a lélek örült félelmétől hajtva, küszködve keresett menedéket a csillagok misztikus varázsa és a démonok gonosz játéka elől — Aristoteles tudománya számára nem vök többé hely.

Miben találta meg az új ember, ki még antik, de már középkori lelkületű, legmagasabb életcélját? A vallásos jámborságban, a tiszta és szent életben. A III. századtól kezdve rohamosan szaporodó misztériumok megváltást ígértek kozmikus hatalmak alól, újjászületést Istenben és örök életet. Titkos tudomány és aszkézis, az érzékek megölése — jelölte ki az utat az üdvözülésre. Egyszerre álmok és víziók, csodatettek és legendák vették körül az embereket. A filozófia gyakorlati, vallásierlcölcsi és nevelői célzatot nyert, ekkor már pap és filozófus, reformátor és varázsló egyet jelent. Ilyen vallásos-erkölcsi újjáéledés érdekében tanít és gyűjt maga koré híveket, mint valami apostol, Plotinos, az ókor utolsó nagy bölcselője, s nem tekinthetjük véletlennek, hogy Gallienus császár, akivel a reformátor-császárok sora kezdődik a III. században, Plotinos-szal, az aszkétával és filozófussal szövetkezik. Császárt és szolgát, tudatlant és bölcslet egyaránt magá-

val ragad a vallásos fanatizmus. A szellemi élet ugyanazt a fejlődés-irányt jelzi ebben a hatalmas, a középkor felé forduló folyamatban, mint a művészet. A IV. század itt is az építő munka kora. Mindaz, ami a III. században egyéni élményszerűségben jelentkezett, most egyetemes szabályozás alá esik s minden individuálist elfojtó szervezetté, egyházzá merevül. A bürokratikus állam képződésével párhuzamosak azok a kísérletek, amelyek az individuumot egy állam-egyház zárt szervezetébe óhajtják beterelni. A császárság vallásos tartalommal telítődik. Az istenség, akiben a kozmosz egysége nyugszik, küldöttét, a császárt, isteni sugárzásba burkolja. Julianus, aki egy személyben császár, pap, filozófus és hős, a kereszténység nagy ellensége, fogadkozik, hogy számára előbbrevaló Isten megismerése magánál a római birodalomnál.

A III. század közepe táján beállott fordulat éles cezúrát von a Földközi-tenger kultúrájának történetében. A régi istenek és ideálok romokban hevernek. Új ember lép a történelem színpadára. Az új ember új világképet alkot magának, a régi helyébe más értékeket emel. Természetesen az antik hagyományokból csak annyit vesz át, amennyit benne továbbra is értékelni tud. Dobra kerül az antik kultúrának nem egy féltve őrzött kincse. A kiválasztást nem valami külső katasztrófa idézi fel, hanem a kultúrának belső, önkéntesen kiomló irányváltóása. Századról-századra pusztul az utódok kezén mindaz a holmi, amiben már senkinek sem telik öröme. Így zúzza szét Pheidias remekét maga az antik ember s dobja sutba Aristoteles logikáját, Az antik műveltség egyre vékonyabb kompendiumokba szorul, egyre kevesebb az, amit tudásra érdemesnek találnak. Ebből a barbár bizony már nem sokat pusztíthatott az invázió idején. Róma a rombolást javarészből maga végezte el. Dekadenciát szoktak emlegetni ezeknek a jelenségeknek láttán s ez helytálló is, ha a kultúra bizonyos ágát vesszük szemügyre. Általános felbomlásról azonban nem beszélhetünk. A Földközi-tenger kultúrája szakadás nélkül folytatódik az új világban, pusztán az ókor múlik ki lassú vonaglással. A polgári szabadság, a liberális, egyéni versenyre, prosperitásra alapított gazdasági rend, az exakt tudományosság, a naturalizmus világképe és a görög-római szépségideál szémszögéből süllyedés, feloszlás, hanyatlás tűnik elő minden zugból. Ámde a kultúra fogalmát mindezzel azonosítanunk mégsem szabad. Az értéket nem Nirvána, hanem új érték helyettesíti, egy Diocletianus, egy Szent Ágoston világa. Hanyatlás és megújulás fogalma egymásba szövődik ebben a felemás, kétarcú korban. Éppen ezért sokkal helyesebb, ha

kerüljük a „dekadens“ jelzõt, amely pusztán egyoldalú megítélésen alapul s helyette inkább az alakváltozás, a metamorfózis kifejezéssel élünk.

A III. század közepén új élet ígérete csendül fel az égi magasságokból. Az erkölcsi-vallásos világkép ideje következett el. Ha ez a világkép „középkori“. akkor a késõ-antik kort a középkor elõcsarnokának nevezhetjük. Az antik kultúra természetes, belsõ kultúrkibontakozás során alakult át középkorrá. Az új embert, aki tömjénfüst bódulatában megváltásért esedez az égi erõkhöz, még egy izig-vérig pogány, római kor mintázta ki föbb alapvonásaiban: a Kr. u. III. és IV. század. A késõ-antik, mely oly tiszteletet parancsoló határozottsággal fordul szembe az eddigi antik hagyományokkal, az antik kultúrfolyamat egyik, mindenesetre jelentõs szakaszának fogható fel. A kultúrfolytonosság az ókor és a középkor világa között elmos minden éles határvonalat. A Földközi-tenger kultúrája tovább él, ámde az is kétségtelen, hogy az antik világ széthull részeire és a III. században megkezdett kultúrépítõ munka mindinkább kicsúszik a cívis Romanus kezébõl. Róma fokozatosan elveszti kultúrszervezõ szerepét a Földközi-tenger mûveltségi körzetében, repedezik, megrendül az a görög-római alap, amely a népeket az Orbis Romanus kötelékében egységesítette. Ha a kultúrirányítás a harmadik és negyedik században választott új úton római kézben marad, ha Itália, mint a birodalom szíve, továbbra is megtartja az organizmusban eddig betöltött életfunkcióját, akkor a középkor nem jelentené az antik halálát és egy új világ megszületését. A nagy kérdést tehát így kell felvetnünk, hogy helyes feleletet kaphassunk rá: miért nem folytatta a római cívis építõ és rendszerezõ munkáját az új, vallásos, „középkori“ világban s miért engedte át helyét idegen, más kultúrájú, sõt barbár emberfajtának?

Mikor Radagais a germánokat Róma ellen vezette, a város megátkozta Krisztus nevét, mert úgy gondolták, a kereszténység okozta Róma bukását. A nép remegve keresett menedéket a Rómának gyõzelmet adó istenek, a dicsõ múlt isteneinek védõszárnya alatt. Gibbon mondja: Róma akkor pusztult el, mikor elhagyta oltalmazó isteneit. A kereszténységrõl a vallásos, transzcendens világkép feltûnésével kapcsolatban mindedig még nem esett szó, mert nyilvánvaló, az antik embert nem a kereszténység ragadta ki a természet érzéki-testi valóságából egy éteri, testetlen, világtól elfordult szellemi élet számára. A kor erõs vallásossága és teológikus érdeklõdése a pogány vallások, misztériumok hihetetlen méretû megerõsödését ered-

ményezte. A birodalom minden tájáról, legrejtettebb zugából helyi istenek tűntek elő és találtak híveket. A rómaiak és görögök régi nemzeti istenei mellett különféle keleti vallások terjedtek el és Egyiptom, a csodák és misztériumok földje, nagy vonzóerőt gyakorolt mindenkire. A vallásoknak ily színes felvonulásában a kereszténységet még csak szerény hely illette meg. A keresztény igazságot mindennél jobban szerető Origenes, Philippus Arabs idejében, Krisztus híveinek számát a birodalom összlakosságához viszonyítva kicsinynek találja. A kereszténység csak a III. század második felében terjed el, midőn a birodalom katasztrofális anyagi helyzete és társadalmi lezüllése a költséges áldozatokkal járó pogány vallásgyakorlatot rövid időre megakasztotta. A kereszténység együtt fejlődött, együtt nőtt azzal a misztikával érintkező, nagy vallásos mozgalommal, amely a Földközi-tenger kultúráját ebben a korban új irányba terelte. Keresztények és pogányok egyaránt a kor szellemének bővölete alatt állottak. Az őskereszténység, amely a hellenizmus legszélső határterületén fogamzott meg, most bekapcsolódik az antik világ szellemi áramlataiba és átalakul a kor követelményei szerint. Keresztény rétorok és szofisták működnek pogány iskolamesterek mellett és ahogyan nazianzi Gergely, Basileios, vagy éppen antiochiai János példája mutatja, tehetség és elmélyedés dolgában magasan állottak pogány társaik felett. A neoplatónikus Synesios minden nehézség nélkül tér meg és válik keresztény püspökké. Alexandria, az orientális-antik bölcsélet utolsó fellegvára, érleli ki a keresztény antik kultúrát, amely Clemens személyében oly hatalmas képviselőre talál. Valóban, a III. században ébredező teológikus, papi kultúrát nem a kereszténység alapította meg, de bizonyos, hogy a kereszténység egyházi szervezete juttatta diadalra. Másrészt a kereszténység elromanizálódása az antik hagyományoknak további hatóerőt biztosított Nyugaton, az új, barbár népek körében.

Bár az első tanítványok a kevert lakosságú Galileából származtak, hol Jézus Augustus császársága alatt született, az első keresztény hitközség a fővárosban, Jeruzsálemben alakult meg. Innen terjedt aztán az tfj, megváltó Ige a zsidójellegű ó-községnek ú. n. hellénjei által Phoinkiaába, Antiochiába, először csak a zsidók, majd a pogányok között is, a nélkül azonban, hogy az új missziós-községek függetlenítették volna magukat Jeruzsálem felsőbbsege alól (felügyelet, adó, sth.). Így már korán kezdetét vette az egyház monarchikus szervezete, mely „a szakadárság elkerülése és az apostoli hagyomány tisztasága végett“ az egyes egyházközségek élére a püspököt helyezte

(II. sz.). Ettől az időtől kezdve a püspök a presbyter-kollégium fölébe kerül és mint az Apostolok utóda az oldó és kötő hatalom, az apostoli hagyomány és tekintély birtokába jut. Jeruzsálem szétrombolása 70-ben a keresztény anya-községet is halálra ítélte. Ennek elsőségét a római birodalom fővárosa, Róma örökölte, melyet már a II. században Antiochiai Ignác az apostoli hagyomány legtisztább forrásának ismer. Jeruzsálem helyett Róma, zsidóság helyett görögség és rómaiság — ez a változás a legjobban jelzi a kereszténység mélyében idővel bekövetkezett nagy szellemi átalakulást.

A kereszténység símán illeszkedett bele az antik kultúrfejlődésbe, az antik elemet nem sorvasztotta el, a görög-római alapot nem zúzta szét. Jelentősége a kultúrátalakulás sorsdöntő óráiban még vajmi csekély. Világtörténeti tényezőnek csak a római birodalom feloszlása után lépett fel, amikor is Nyugaton a teljes állami csőd az antik kultúra istápolyozását az egyház vállára hárította. Ezentúl egyház és kultúra azonos fogalmak s egyet jelentenek. Mint az egyetemes kultúrátalakulásnak részjelensége, a kereszténység osztozik az új, születendő világ egy másik jellemző vonásával, az orientalizmussal. Kelet a III. század elején politikai és kulturális szempontból egyaránt újra erőre kap nemzeti alapon a perzsa Szaszanidák vezetése alatt és a hellenizmus uralmát magáról lerázza. A feléledő iránizmus Ázsia és Dél-Oroszország nomád és félnomád népeire csakúgy kiterjeszti hatáskörét, mint ahogy Róma felé is kultúráramokat küld. A hellén gondolattal minden téren szembeszálló orientalizmus seregében küzd a kereszténység is. Az antik kultúrfejlődés a III. század közepén — mint láttuk — maga is eltávolodik a hellenizmus világképétől és olyan fokra lép, ahol Kelettel érzésben, gondolatban találkozhatott. A bontakozó új világkép Keleten találja meg érzései és homályos gondolatai számára kifejezésformáit. Így történt, hogy amilyen mértékben Kelet különválnak a hellenizmus kultúrkörétől s dicsőséges múltjának emlékei által vezetve, újra önálló keleti kultúrát kíván felépíteni a maga talaján, Róma nagy ellensége az új perzsa birodalom hatása alá kerül. A művészi formálás, a vallásos absztrakt-immateriális világkép alakítása, a társadalom, a gazdaság és a császárság megszervezése még a külsőségekben is, mint pl. az uralkodás jelvényei, udvari ceremóniák, stb. tekintetében perzsa vagy általában keleti minták után igazodik. Róma, mint a kultúra központja, elsovad. Keresztény és pogány egyaránt Alexandriát, másodsorban Athént keresi fel, mint a tudományos és irodalmi élet központját. Jellemző, hogy Nagy Constantinusnak és nem egy utána következő császárnak Keletről: Szíriából,

Észak-Afrikából kellett művészeket toboroznia — rendeleti úton, nehogy a nyugati műhelyek teljesen elárvuljanak. A perzsa abszolutizmus nyilvános kihirdetése 297-ben Diocletianus Galerius nevű cézárja által, azt mutatja, hogy a politikai élet súlypontja mindinkább az orientalizmus irányába tolódott el. Nova Roma, Konstantinápoly alapítása, a birodalom keleti felének kulturális fölényét kívánta elismerni.

Róma és vele együtt Itália elveszti a birodalomban eddig élvezett hegemoniáját; gazdaságilag elszegényedik, politikai vezetőszeretét fel kell adnia s társadalmilag a tönk szélére jut. Ez a folyamat nemcsak Kelet előretörésével, hanem a birodalom többi provinciájának gazdasági és általában kulturális függetlenítésével fut párhuzamosan. Miközben a széleken virágzó élet lüktet, addig a birodalom központja elhal, egészen elnéptelenedik. A Rajna-vidék kultúrájának kialakulása világosan szemlélteti, mint költözködik egyre távolabb a termelés a régi itáliai ipari és kereskedelmi központoktól s mint követi az új koloniális fogyasztási területek képződését. A római gazdaság az egyén szabad versenyén, a liberális-kapitalisztikus rendszeren nyugodott. A félbarbár provinciák pacifikálása nagy vállalkozásokat tett lehetővé, ami viszont azt hozta magával, hogy a termelés mindinkább közelebb óhajtott férközni az új fogyasztókhoz. Mindez a gazdasági élet gyors decentralizálására vezetett. A kapitalisztikus fejlődés minden haszna a provinciákban halmozódott fel, ami a régi, nemzeti kulturális alaprétegen Rómától mindegyre távolodó kultúrgócokat teremtett. Így gyarapodott Gallia és a Rajna-vidék, továbbá Aquileia és termelő vidéke, Eszak-Itália és Dalmácia, az anyaország, Campania és Dél-Itália kárára. Az itáliai kereskedők először Keletről tűnnek el, később a nyugati provinciákban is visszaszorulnak a helyi kereskedők elől. A K. e. 2. és 1. században szíriai és egyiptomi kereskedők képviselőket alapítanak Delosban és Puteoliban, az anyaország e fontos kereskedelmi pontjain. Ezek az összeköttetések akkor sem bomlottak fel, midőn az itáliai kereskedők a Kr. e. 1. század második felében a mostoha állapotok miatt visszahúzódtak a keleti piacról s szerencsésüket inkább a nyugati provinciákban keresték. A római birodalomra szálló béke Augustus idejében újra fellendítette Itália és Görögország keleti kereskedelmét, ámde ez a kereskedelem többé már nem a római-görög kultúrvidék kereskedőinek, hanem a sokkal ügyesebb, mozgékonnyabb és szívósabb szírek, egyiptomiak kezében futott össze. Amidőn aztán Rómának a nyugati és északi határszéleken is meg kellett hátrálnia az egyre erősödő provinciális ver-

seny miatt, a régi itáliai vagyonos osztály jövője menthetlenül elveszett.

Kezdetben Róma egy törzsi szervezetre alapított városállamból állott, mely később más törzsek és városok szövetségévé terebélyesedett, míg végül egyetlen város és egy keskeny polgári réteg vezetése alatt világbirodalommal alakult át. A birodalom modern arányú prosperitása csak Róma városának kormányzó rétegét gazdagította; a nagy világállam a hatalmat, a fényt, a gazdagságot pusztán a népesség egy csekély töredékének kezében halmozta fel. A szövetségesek, a provinciák és az alávetett országok a fellendülésben nem vehettek részt: Róma, a birodalom, a rómaiaké maradt. A provinciák az anyagi kultúrfejlődésbe a Kr. e. I. században, a polgárháborúk után kapcsolódnak be. A római vezetőréteg a városi polgárság soraiból került ki. Amidőn tehát megrendült ennek a rétegnek anyagi alapzata, maga a romanizmus kultúrmissziója is összeomlással fenyegetett. A régebbi keleti kultúrvidék és a barbár provinciák legyűrték Rómát és az eddigi kultúrtartó osztályt halálra ítélték. Az ítéletet azonban maga Róma hajtotta végre: az alsóbb néposztályok társadalmi forradalma. Az Augustus-féle reformok által életbeléptetett felvilágosult, alkotmányos császárság a városok bourgeoisie-kultúrájából szívta életnedveit. Ez a felső bourgeois-réteg jelentette Róma műveltségét, adta a császárságnak a hivatalnoki kart és bátor katonáit. Ameddig a birodalom az augustusi békének áldásait élvezte, a polgári réteg ereje elegendőnek bizonyult a világbirodalom feladatainak elvégzésére. Mihelyt azonban a római birodalmat minden oldalról külső ellenség támadta meg, a polgári középosztály a teherpróbát nem tudta többé elviselni: meg kellett nyitnia a kapukat az alsóbb néposztályok számára. Hiába próbálta az Antoninus és a Severus dinasztia felébreszteni a polgárság fiaiban a katonaszellemet, a kapitalisztikus fejlődés ezt teljesen megbénította. Számarányának emelése sem járt a kívánt sikerrel. Ilyen körülmények között a császárság számára nem maradt más út, mint a katonaság toborzása a szegény parasztok és a nincstelen proletárok köréből. Csak természetes, hogy a Kr. u. II. század végén a hadsereg többé már nem a polgárság életérdekeit képviselte, hanem osztályuk törekvéseit, egy olyan osztály vágyait, amely mindeddig sem a községek municipális életében, sem a római-görög városi műveltség iskolájában nem részesedett. Ellenkezőleg, elejétől kezdve gyűlölettel viseltetett mindennel szemben, ami polgári és hellén-városi volt. A kirobbant és hosszú ideig tartó polgárháború, mint előrelátható volt, a nyers erő, a katonaság győzelmével végződött. A III. század

közepén a kultúrtartó burzsoázia és vele együtt a városok privilegiális állása megszűnik; a romanizmus eddigi vára a pusztulás szörnyű képét mutatja.

A Diocletianus- és Cpnstantinus-féle új császárság a megváltozott helyzetnek megfelelően sokkal szélesebb alapon rendezkedett be, mint a városi polgárságra támaszkodó augustusi birodalom. A vidék, szemben a várossal, és a parasztság, szemben a polgársággal, a hatalom birtokosai. A császár, épúgy mint a hivatalnok és a katona, legtöbbször a parasztrétegből kerül ki. A III. század második felében meginduló építőmunkának egy másik folyamattal kellett volng kapcsolatban állnia: a polgári és a paraszt-réteg kultúrnivellálódásával. Ez azonban elmaradt. A forradalom megsemmisítette a római kultúra pilléreit, ám új pilléerekről nem tudott gondoskodni. Így történt, hogy mindaz, amivel a rómaiság és a római kultúrszervezés neve a múltban egybefonódott, füstté és romhalmazzá vált az új császárság korában. A hatalom új birtokosai és a kultúra támaszai különváltak, sőt egymás ellen keltek. Egy új római társadalom megteremtése tágabb keretek között a „vidék“ bevonásával segíthetett volna egyedül a bajokon. De ez az új vidéki rómaiság már két hatalmas ellenséggel találta magát szemben, melyekkel a versenyt nem vehette többé fel s melyek így még csirájában megfojtották: az idegen kultúra diadala a kozmopolitizmus köpenye alatt és a népesség fokozatos elbarbárosodása germán és más népek túlságosan nagyméretű beszivárgása útján.

A római birodalom sorsára nézve végzetes következményekkel járt, hogy a császárság és a nemzeti-római gondolatvilág a III. század közepe táján kezdődő reformkorszakban mint ellenségek álltak szemben egymással. Augustus még Róma felsőbbségét óhajtja kifejezésre juttatni s kétségkívül a régi nemzeti-római hagyományok alapjára helyezkedett. A II. században azonban a császárság már szívvel-lélekkel a görög kozmopolitizmus gondolatvilágában él és ez a kozmopolitizmus a pún-szíriai uralkodók önkényuralma alatt sem vesztett hatóerejéből, bár filozófiai jellegét a katona-uralom behatására egészen elveszítette. A Constitutio Antoniniana óta (212) jogilag is megszűnt az itálieiak elsőbbsége: a birodalom minden lakója egyetlen, homogén tömeget alkotott és a császár kegyében, gondozásában egyenlő arányban részesedett. Az új éra politikai vetülete nem ölthetett testet a régi, római-nemzeti, politikai elképzelésben, hanem vallásos kozmológiai világgépének megfelelően egyetemes, isteni küldetésre hivatkozott. Nagy Constantinus és utódai az égben trónoló istenség küldöt-

tének képzelték el magukat és az embereknek a lelkiekben épúgy mint a világiakban atyjuk akartak lenni. Ez az isteni eredet hozta magával, hogy a hatalmat nem nemzeti alapon értelmezték, hanem az isteni hatalom kisugárzásának fogták fel, amely a föld minden lakóját egyenlően borítja be. A császári diadém nagy vallásos-morális feladatot hárít hordozójára: az isteni elrendeltetés kell, hogy a kormányzásban érvényre juttassa az istenség akaratát. Filozófusnak és papnak, katonának és politikusnak kell lennie a császárnak egy személyben. Érthető, hogy a császárság nemcsak politikailag, hanem államfelfogásában is szembetalálta magát a régi Róma-gondolat képviselőjével, a senatussal. A theologico-filozófiai abszolutizmus számára hiányzott Rómában a megfelelő társadalmi légkör, az az új, császárhű, udvari társadalom, amely a Nova Roma gondolatkörébe beilleszkedhetett volna. Így esett meg, hogy Constantinus a szellemi kultúra régi székhelye helyett egy új szellemi központ alapítására határozta el magát. Ez a központ jellemzően a birodalom keleti végpontján épült fel, ott, hol az orientalizmus a legközvetlenebbül érvényesülhetett s hol a perzsákkal szemben a legalkalmasabb katonai bázis feküdt. Konstantinápoly felépítése Rómát végleg felszabadította a filozófiai kozmopolitizmus nemzetietlen hatása alól, egyben azonban a romanizmust kikapcsolta az új világ és társadalom megszervezéséből. Róma és Itália a birodalom szélső provinciájának szintjére süllyedt le, egyúttal azonban szabadon konzerválhatta nemzeti hagyományait. A IV. században nemzeti újjászületést él át Róma, a senatus és a polgárság a római múlt ápolását, a nemzeti auotorok kiadását, terjesztését, magyarázását tekinti legszentebb feladatának. E kegyeletos munkának köszönhetjük, hogy a római irodalom annyi remeke mint élő hagyomány szállhatott át a középkorra, mert a literátori buzgóság még a VI. században sem lankadt el.

A római birodalom áltál jött létre, hogy a rómaiság magába olvasztotta a görög kultúrát. E kettő egyesülése határozta meg úgy a birodalom kiterjedését, mint szellemi erejét. Cicero Rómája még a görög szellem és nemzeti rómaiság egyesítésére törekedett. Ez a kultúrközösség sok tekintetben hátráltatta a rómaiság szabad kibontakozását művészetben, politikában egyaránt. A II. század óta a görög-római kötelék a felbomlás látható jeleit mutatja. A szétesést nem lehetett többé feltartóztatni, mert az ellentét az orientális gondolatokkal mindinkább telítődő görögség és a nemzeti rómaiság között egyre nagyobb mérveket öltött és a császárság Nova Romája és a senatus Rómája közé politikailag is válaszfalat emelt. A görög Kelet és a

római Nyugat különválása tulajdonképpen már Konstantinápoly alapításával végbement. Az újra és újra megismétlődő kísérlet az összbirodalom egységének helyreállítására felőrölte a birodalom utolsó erejét és — mint ahogy azt az események később igazolják — alkalmat adott a germánoknak sorsdöntő politikai beavatkozásra. Másrészt a birodalom összefogása a görög-orientalizmus alapján Konstantinápoly mint szellemi és politikai székhely körül (római hagyományokból kiöltöztetett udvari arisztokrácia alapítása: a környéki latifundiumok birtokosainak Konstantinápolyban házat kellett tartaniok, továbbá udvari főiskola, könyvtár, stb. létesítése) nem érte el és nem is érthette el maradéktalanul kitűzött célját. Kelet cserben hagyta Constantinust, nem követte hívó szavát. Kelet kulturális felébredése csakhamar forradalmi hellenizmusellenes nacionalizmusba csapott át, ami elzárkózásra vezetett. Kelet és a görög kozmopolitizmus elárulta Rómát. Eltávolodásra bírta a romanizmus kultúraszervező szellemétől és a nemzeti hagyományok megtagadására készítette a nélkül, hogy a rómaiatlanná vált császárságnak átengedte volna kultúrformáló erejét. Keletet az Iszlám ragadta el és Nova Romának meg kellett elégednie azzal, ami a görög és orientális szellem egyesüléséből visszamaradt Bizánc összeácsolására.

Az események tehát mindenhol és minden téren a romanizmus népeket és országokat összetartó abroncsának feloldását készítették elő. A fejlődés, a történelem menete feltartóztathatatlanul eltaposta Róma hegemoniáját és a birodalmat darabjaira vetette szét. Láttuk ebben a tragédiában a liberális-kapitalizmus, a görög kozmopolitizmus szerepét. Azt is megfigyelhettük, mint omlott össze Róma kultúr-hivatása, Itália vezetőszerepe. A romanizmus lerogyott a világbirodalom terhe alatt; az alávetett kultúrák és népek erősebbnek mutatkoztak a győző hatalmánál. Róma történeti hivatását betöltötte; a történelem Nova Roma építése közben csavarta ki kezéből a vésőt. Róma a hellenizmust a birodalom távoleső zugaiban is diadalra vitte s megtermékenyítette vele a régi, helyi primitív vagy idegen kultúrákat és ezzel új, nemzeti fejlődés magjait hintette ott el. A VI. századig az elromanizálódás folyamata még tartott és oly értékes gyümölcsöket hozott, mint Gallia és Hispánia romanizálása. Jelentőségét nem vonhatjuk kétségbe, ha tekintetbe vesszük, hogy Trier székvárosban 370 körül még kelta nyelven beszéltek. A provinciák függetlenítik magukat Rómától és egy olyan rómaiság ver földjükben gyökeret, amely már ősi helyi kultúr-vedvekből szívja tápanyagát. A régi nemzeti kultúrák magasabb színvonalon, a romanizmus alapján új élet elé néz-

nek, Keleten a romanizmus egészen keleti formát vesz fel az Iszlámban, Bizáncban keleties görögség és a szláv elem bontakozik tovább a késő-római hagyományok alapján, Galliában és Germániában pedig a provinciális rómaid dolgozzák fel a régi gall és a germán kultúra szellemében. Az Örök Város viszont a nemzeti-római öntudat fellegvára marad. Ilyenformán él tovább a Földközi-tenger kultúrája a római hegemonia és vezetés bukása után.

MÁSODIK FEJEZET

KÍSÉRLET A RÓMAI BIRODALOM FENNTARTÁSÁRA

A római hegemonia bukása a mediterrán kultúra közösségében egy eddig még nem méltatott tényezővel is összekötetésben állott: a birodalom fokozatos elbarbárosodásával. Ugyanis a helyzetet még jobban kiélezte a hatalmat gyakorló társadalom faji jellegének megváltozása. A katona, ki császárokat helyez trónra és a társadalom eddigi művelt elemeivel szemben önkényeskedik, többé már nem római, hanem idegen nyelvű, idegen érzésű és gondolkodású emberfajta; szóval barbár. Ahogyan a paraszthadsereg győzelemre segítette osztálytársait a polgárság felett, úgy a barbár-katona is népét tette parancsolónak Róma fölé. A katonaság faji összetétele ugyanazt a folyamatot szemlélteti, melyet a gazdasági fejlődésben észlelhettünk. A provinciák a hadseregben is háttérbe szorítják az itáliai, római elemet, úgyhogy a harmadik században már azokat a csapattesteket tekintik előkelőbbeknek, melyekben a barbár katonák vannak túlsúlyban. Különösen a pannóniai-illír csapatok azok, amelyeket Róma elít-seregének tekintenek. Befolyásukat mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy a birodalomnak jó ideig szinte kizárólag Pannónia és Illyricum adta a császárokat. A provinciák barbár és félbarbár lakói, mint katonák, elérhették a legmagasabb tisztségeket; a társadalmi forradalom óta rendi előjogok nem álltak útjukban. Ellentétben a régi Augustus-féle hadszervezettel, mely a népi és rendi különbségek különféle fokozatait mint valami piramist használta fel Itália központi állásának kidomborítására, az új rendszerben a katonai rátermettség, a fizikai erő határozta meg, ki legyen tiszt, ki generális. A reform itt is nagy részben Gallienus császár nevéhez fűződik. Ilyen körülmények között nem lehet azon csodálkoznunk, hogy Julianus ural-

kodása alatt a magas parancsnoki tisztségeknek legalább felét barbárok, még pedig germánok viselték.

Fel kell vetnünk a kérdést, miért következett be a hadseregben a nem-itáliai polgároknak az előtérbe jutása? A császárság korának elején a praetorianusoknak és a légióknak mindenesetre % része még Itáliából rekrutálódott. A második században a viszonyok e tekintetben teljesen megváltoztak: Hadrianus az újoncokat a légiók számára (ahogyan Keleten már elejétől kezdve történt) nem itáliaiakból szedte, hanem azokból a provinciákból, ahol a légióállomások feküdtek. Amidőn aztán Septimius Severus az itáliai sorozást a praetorianus-intézmény átszervezésénél (193) beszüntette, a régi, itáliai gárdisták helyét barbárok foglalták el. Ezóta Itália és az eddigi kultúrvidék a hadseregben már csak alárendelt szerepet játszik. A kultúrnép elpolgárisodását maga a szolgálati idő segítette elő. Miután a légióknál a szolgálat 20 évnél tovább is tartott, ennek következtében a lakosságnak csak elenyésző hányada gyakorolhatta magát a fegyverforgatásban. Ezzel szemben a barbárok heroikus életfelfogásuk hatása alatt a békés életmódot megvetették és a dicsőséget egyedül a harcmezőn keresték. Ilyen előzmények után a polgári szellem a pax Augusta örökkévalóságában bízva, könnyen kiölhetett minden katonai erényt a rómaiakból. A militarizmust a gazdagodni kívánó polgár épúgy elítélte, mint a hangadó görög kozmopolitizmus bölcselété. A császárokat oly hosszú időn át szolgáló Themistius nem egy beszédében kifejtette, hogy az uralkodó a háború helyett inkább a békét szolgálja az igazságosság és az erények gyakorlásával, mert csak így válhatik isten képmásává. A császár — szögezi le a görög bölcselő — ne a triumfáló Germanicus, Sarmaticus cím felvételére vágyakozzék, hanem elégedjék meg a Szótér (megszabadító, megváltó) névvel. Fent és lent, a műveiteknél éppen úgy mint a kultúráatlan tömegekben felütötte fejét az antimilitarista felfogás. Ezzel a belső átalakulással párhuzamosan a sorozás eddigi formája, az önkéntes jelentkezés egyre jobban veszít jelentőségéből. A császárság kényszerhez folyamodik. A III. században bevezeti a volt katonák fiainak kötelező katonai szolgálatát, ugyanakkor pedig a földesurakat colonus-katonák kiállítására szorítja. A földesurak természetesen a leghitványabb emberanyagot bocsátották az állam rendelkezésére s a teher alól jogos vagy jogtalan úton szabadulni próbálkoztak. Így lép föl a katonamegváltás, az aurum tironicum; Itália inkább fizetett, de katonáskodni nem akart. Az általános hadkötelezettség, bár jogilag még az V. században is érvényben volt, gyakorlati jelentőségét telje-

sen elvesztette: az itáliai polgár és a római katona útja végleg elvált egymástól.

A hadsereg elprovinciásodott, egyre kulturálatlanabb vidékek adták Rómának a katonát, a légionáriusok közé a IV. században mégis kevés olyan katona jutott, aki nem lett volna egyben római polgár. Az igazi barbár nép-anyagot nem a légiókba osztották be, hanem külön csapattestekbe, az ú. n. auxiliákba tömörítették. Aurelianus (270—275) óta nemcsak birodalmi keltákat, germánokat stb. szerveztek meg auxiliákba nemzeti öltözőkük, felszerelésük ép-ségben hagyásával, hanem olyan alávetett vagy meghódolt népeket is, akik különben a birodalom határán kívül, pl. a Rajna jobboldalán, tanyáztak. Diocletianus augustus-társa, Maximianus seregében az auxiliák veszik át a vezetés szerepét. Ahogy a provinciák a légiókból kiszorították Itáliát, akként viszont most a barbár auxiliák a „római” légiók fölé kerekednek katonai erő és harckészség dolgában. A római módra szervezett auxiliákon kívül még más barbár csapattestek is küzdöttek a római császárok alatt. Ezek a barbár csapatok azonban már nem számítottak a tulajdonképpeni római hadszervezethez. Ilyen seregeknek kell tekintenünk az idegenben, független országokban összeszedett katonaságot (parthusok, perzsák), főképp azonban azokat a katona-kontingenseket, amelyeket egy bizonyos célra és alkalomkor az alánok, a húnok, a frankok, a szászok stb. bocsátottak külön szer-ződés alapján a rómaiak rendelkezésére. Ez a hún vagy germán segítség megállapított zsold fejében múló szövetkezés alapján történt (ne-vük socii) s így e kapcsolatot meg kell különböztetnünk a határmenti szövetséges-barbárok állandó katonakötelezettségétől. A birodalmat a határ körül széles szalagban oly népek övezték, melyek független-ségüket elvesztették, római uralom alá kerültek ugyan, de királyaik, fejedelmeik vezetése alatt régi törzsi szervezetükben éltek. Viszonyu-kat Rómához „foedus“. kölcsönös megállapodás határozta meg, mely a barbár nép számára biztosította Róma védelmét és jóindulatát, ennek fejében a barbárok saját földjükön a birodalom védelmének és szük-ség esetén csapatok küldésének terhét vették magukra. A föderált-államok függését képletesen a meghódolás jelvénye, a Rómának át-nyújtott aranykoszorú (aurum coronarium) fejezte ki. Már Marcus Aurelius határvédelemre és katonakiállításra szorította a szomszédos levert germán népeket. Róma akkori nagyságát mi sem mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy a szövetséges nép uralkodója a határvédelméért külön zsoldban nem részesült. Később, különösen Caracalla idejétől kezdve (211—217), Róma a szövetséges, föderált

barbár országok uralkodóinak hadiszolgálatukért adót fizet (annonae foederaticae). A pénzben megváltott terménysegítség által Róma igazában a békét vásárolta meg szomszédaitól, ám ezzel együtt a barbárok önbizalmát és kapzsiságát is felszította.

A IV. században a birodalom rendes, állandó serege mellett a föderált államok segédcapatainak még nincs nagyobb jelentőségük. Aurelianus nagy katona-reformjaitól egészen Nagy Theodosiusig a birodalom még nem szorul rá idegen uralkodók segítségére. Nagy Theodosius után azonban megváltozik a helyzet: a rendes római haderő szinte teljesen eltűnik, a légiók már csak papíron vannak meg s ennek következtében az idegen segédcapatok, a barbárok lesznek azok, akik Rómát — a barbárok ellen megvédelmezik. Az állam leszegényedve, anyagi eszközökben erősen megfogyatkozva, egyre jobban gyöngíti haderejét és pusztán veszély idején fogad zsoldjába egyes barbár hadvezetőket népükkel, seregükkel együtt. Mivel a föderált népek hadi-kontingense saját fejedelmük vagy vezérük parancsnoksága alatt maradt, ezek a vezetők könnyűszerrel küzdhatték fel magukat nagytekintélyű condottierekké. A germán állam rajza megmutatta nekünk, hogy a nép dicsőségre és zsákmányra áhító tagjai egy-egy hadszervező zászlója alatt egyesültek a hadjáratokra. A germán kontingenseket ilyen „Gefolgschaft“-ok mintájára kell elképzelnünk fejedelmük vagy duxuk vezérlete alatt. Gratianus bukása (383) óta germán generálisok, barbár csapataikra támaszkodva, ténylegesen uralkodnak a császárok fölött, hogy végül maguk vegyék át a hatalmat. Maga Aetius is hírnevét azokkal a zsoldos barbár seregekkel alapozta meg, amelyeket hún-barátsága folytán gyűjtött maga köré.

A barbárok ilyen úton-módon ragadták magukhoz a hatalmat, még mielőtt a római birodalom ténylegesen feloszlott volna. A birodalom elprovinciásodása a hivatalnoki kar, a haderő, végül az állam fejének, a császárnak elbarbárosodásához vezetett. Egy ideig külsőleg a római birodalom még fennáll, a barbárok minden erejüket arra fordítják, hogy az állam épülete össze ne ömöljék. A fejlődés természetsszerűleg nem állott meg ezen a ponton s végül is elkövetkezett az a pillanat, amidőn a barbár, mint a hatalom igazi birtokosa, félretolta a római árnyék-eszázárt. Germánok lepik el a római birodalom területét; kezdetét veszi az a másik kor, amelyet Stilicho és a nyugati gót Alafik korával szemben a germán államalakulások idejének nevezhetünk. A szuprémáciát gyakorló barbárok között a germánok csak a IV. század végén tűnnek fél. Először Gallia és az őri ént ál is részek

jutnak a birodalomban fölénybe, majd az arab Philippus uralma (244—249) után a dunai országok, Pannónia és Illyricum, kerülnek az élre. Ugyanígy a római barbár seregekben is a gall, a keleti népeken kívül a szarmaták, alánok, húnok még ellensúlyozni tudják a germán érvényesülést. Attila hún birodalma ázsiai nomádok számára tartotta fenn a vezetést a barbár világban. A germán túlsúly politikailag a hún birodalom szétesése után jelentkezik a maga teljességében.

Az elbarbárosodás láttán fel kell vetnünk a kérdést: miért nem gondolt Róma a barbárok visszaszorítására, sőt kizárására, mikor még kellő nemzeti erőt helyezhetett szembe a barbársággal? Hiszen Aurelianustól Theodosiusig a római birodalom még erős katonai hatalomra támaszkodhatott. A romanizmus állásfoglalása a barbársággal szemben ugyanabból a forrásból fakad, mint antimilitarista felfogása: a görög humanizmus magasröptű szelleméből. A moralitás azt írja elő, hogy az embert ne származása után ítéljük meg, ne azt kérdezzük: barbár-e avagy itáliai, hanem hogy milyen tulajdonságokkal, erényekkel ékeskedik s micsoda szolgálatokra képes. A dolgok és emberek etikus megítélésében a felvilágosult humanista császárság, mely az abszolutizmust teológiával és filozófiával vegyítette, nézőpontjaiban nem különbözött a senatustól, sem a nemzeti párttól. Itt is, ott is túl magas szempontok uralkodtak, morális megfontolásból kibuggyanó tolerancia lett úrrá, mely mintegy belsőleg lefegyverezte Rómát a barbár veszedelem idején. A császári udvar „hivatalos” filozófusai általánosan elterjedt meggyőződésnek adtak hangot, midőn a császár uralkodását az isteni tervezetbe állították be s mint Isten kormányzatának földi kisugárzódását szemlélték. Éppen ezért hangoztatják, hogy a császárság hatalmának az isteni uralom mintájára ki kell terjednie a Föld minden népére, legyen az római, vagy barbár és hogy a birodalom esetleges határa a császári gondoskodásnak útját nem állhatja. Themistius éppúgy mint Libanius — hogy csak őket említsük — nem rettennek vissza e gondolatsorból folyó végső következtetés levonásától sem: a császárságnak legmagasabb feladatai közé tartozik a barbárság beillesztése az isteni uralom földi rendszerébe, a római kultúrközösségbe. Az autokrata császárság szemében közömbös volt, hogy minő faji összetételű lakosság felett uralkodik s hogy császár- és udvarhú szolgálói, katonái kiknek soraiból származnak. Amde ugyanezen gondolat — a nemzeti követelmény elhanyagolása a morális megítélés érdekében — vezeti az ellentábor, a császársággal szembehelyezkedő római nemzeti párt férfait is. Szinte fonák helyzetet teremt, hogy a Róma nemzeti nagy-

ságáról és nemzeti hagyományainak ápolásáról ábrándozó császárelenes párt a barbárt éppúgy a szívére öleli, mint a kozmopolita császárság. Azt várhatnók, hogy a római nacionalizmus újjászületése felrázta a birodalmat a humanizmus bódulatából és végre a huszonnegyedik órában megtanulta: végromlás fenyegeti a romanizmus fellegvárát. E helyett a romanizmus igazi szellemét látják abban, ha a római állam a derék, feddhetetlen jellemű idegent befogadja és szolgálatát gyümölcsözteti. Claudianus, a nacionalizmus költője, Róma nagyságát éppen abban a képességében jelöli meg, hogy az Örök Város mindig fel tudta ismerni az idegenben az állam és a kultúra javát szolgáló erőt. A romanizmus lelke igazában a kultúrküldetés feladatkörében nyilatkozik meg. Ez a római nemzeti kultúrmisszió, amely oly sok egyező vonást mutat fel az újkor francia missziós hitével, még az invázió óráiban sem szállt le a morális eszmények magas állványáról. Mialatt germán hatalombitorlók garázdálkodnak a birodalom földjén és kényük-kedvük szerint intézik Róma sorsát, a nemzeti ébredés harcosai és szóvivői a csodálat hangján beszélnek Róma civilizációs működéséről. Nagyszerűnek találják azt, hogy Róma az ellenséges és egymásra agyarkodó népeket egyesítette és hogy a földön békét teremtett: emberek és áruk szabadon áramolhatnak északról délre, nyugatról keletre. Az idősebb Plinius Róma missziós feladatát ilyenformán határozza meg: mint a népek igaz szoptató-anyja, tápláló-nővére egyben, Róma isteni kiválasztottság folytán arra hivatott, hogy magát a fényes eget is megfényesítse, birodalmakat olvasszon eggyé, a vallások barbár szokásait szelídítse és annyi nép különváló és durva nyelvének bábeli zsvijából a megértés párbeszédét alakítsa ki, emberségességet, humanitást ajándékozva az embereknek, hogy az egész földkerekségen egy hazája legyen az összes népeknek.

A császári politikát, miként a római nemzeti párt magatartását az inváziót megelőző és követő években, csak a romanizmusba vetett missziós hit értetheti meg velünk. Róma nem mondhatott „nem“-et a barbároknak, hiszen meg volt győződve arról, hogy a kultúra ügyét szolgálja és Róma múltjának szellemében jár el, amidőn a barbárokat beengedi a birodalomba. A történelemből jól ismerjük a gótok tráciai betelepítésének nagy horderejű következményeit: az inváziót általában innen számítják (376). A római társadalom abban a reményben élt, hogy ezekből a gótokból is jó római polgárok, többé-kevésbé művelt alattvalók válnak, hiszen a romanizáció eddig is meghozta a maga gyümölcseit. A többször idézett Themistius 383-ban

tartott beszédében a császári udvar felfogásának adott kifejezést, midőn azt kívánta, hogy az új bevándorlóknak a kelta galaták sorsa jusson osztályrészül, akik Kis-Azsiában római módra élnek s ezért senki sem fogja barbároknak nevezni őket. Régi nevük még rajtuk ragadt, ám életmódjuk mindenben római; ugyanazokat az adókat fizetik, mint mi, ugyanúgy lépnek katonai szolgálatba mint mi s törvényeik a mi törvényeink. A rossz politika és a körülmények végzetes találkozása folytán a rómaiság reménye nem valósulhatott meg: a gótok Róma ellen keltek. Kétségkívül, Róma túlértékelte erejét. Ennyi barbárt egyszerre nem taníthatott be a római hagyományok tiszteletére. De az is szembeszökő, hogy Róma nagy történeti hivatását az utolsó pillanatig sem hagyta cserben, hanem szívében a kultúra hitével, tanítva bukott el.

Mielőtt azokat a politikai kísérleteket tárgyalnók, amelyek a barbárok részéről a romanizmus vezetőszerepének megdöntésére irányultak, egy pillantást kell még vetnünk Róma leáldozó napjára. A romanizmus történetét nem szabad pusztán Róma szemszögéből megítélnünk. Arra kell emlékeznünk, hogy a romanizmus korának története csak egy fejlődésszakasz a Földközi-tenger kultúrájának életében. Ezt a kultúrát nem a rómaiak teremtették meg és így Róma összeomlása sem jelentette még ennek a kultúrának halálos óráját. Mint a nagy keleti kultúra egyik filiációja a görög szigetországban bontakozik ki először, hogy aztán a kolóniák révén szóródják szét a Földközi-tenger partvidékén. A történelem színén egyszer csak egy barbár hatalom jelenik meg, Róma a maga szövetséges törzseivel és városaival. Róma annyi, de annyi barbár nép példájára nem észak felé terjeszkedik, hanem a magasabb színvonalú kultúrvidék, kelet és a görögség országai felé. E déli népeknek hatalmas kultúrája és gazdagsága éppoly vonzerőt gyakorolt a rómaiakra, mint jó pár századdal később Róma — a germánokra. Jól jegyezzük meg, Afrikát előbb igázza le a római nép- és városszövetség, mint Felső-Olaszország primitív, az övével azonos kultúrájú törzseit, hasonlóképpen Szíria és Egyiptom korábban lettek római provinciákká, mint az Alpok vidéke, amelyet csak Augustus kebelezett be a birodalomba. A romanizmus átvette Nagy Sándor hagyatékát és elvitte a hellenizmus kultúráját messzi Ázsiába egészen az Indusig., hellenizálta Kelet ősrégi kultúrvidékét, mint ahogy a Földközi-tenger déli partszegélyét, a kelta vidékeket s a germánság egy töredékét is a kultúrközösség részesévé tette. A IV. század végén a Földközi-tenger kultúrájának sorsa egy új szakaszhoz érkezett el. Területe hihetetlen mértékben

kiszélesedett, új, barbár népeket fogadott körébe, elsősorban a germányságot. Nem elég, hogy Róma a III. század derekától kezdve erjének végső megfeszítésével az antik romjaiból egy új világot épített magának. Nem elég, hogy maga az antik ember elfordult múltjától, veszni hagyta kultúrkincseit, hogy azok helyébe másokat kapjon: középkorit. A kultúrkrisis, melyet a régi elhalása és az új megszületése idézett elő, új nép befogadása folytán még csak súlyosboddott. A nagy folyamba, amely valahol Hellas partjain duzzadt fel, most új, idegen áram ömlik bele ijesztő zuhogással. Egy pillanatra úgy tűnik fel, a folyamat kiveti medréből. Természetes, hogy a kultúrkiterjesztés nyomán a műveltség eddigi szintjének süllyedése következett be. Egészen csodálatos, hogy ennyi pusztulás után a római-görög kultúrából még annyi maradt meg a középkor számára. A germánység fokozatos romanizációja együttthaladt az antik elbarbárosításával. A VI. században élő toursi Gergely, a nemes származású püspök, már mentegetni kénytelen magát munkájában, a frankok históriájában elkövetett sok írásbeli és nyelvtani hiba miatt. Művét ezekkel a jellemző sorokkal vezeti be: „Decedente atque immo potius pereunte in urbibus Gallicis liberalium cultura litterarum“ — ami a szabad tudományok és kultúra mostoha állapotának beismerését jelentette.

Aki a római birodalom belső történetét egészen nagy Theodosiusig figyelemmel kísérte, azt nem lepheti meg a széthullás politikai lefolyása. Vitán felül áll, hogy a birodalom nem külső, határmenti harcokban, hanem mintegy belülről, a politikai erőknek átcsoportosítása folytán vérzett el. A határt jól megerősített várak láncolata örzi még az utolsó pillanatig is. I. Valentinianus császár (364—375) sikerekkel dús háborúk gyümölcseként a régi Augustus-féle vonalon tartja fenn a birodalom határát. És később is, 400 után, a csapatok visszahívását inkább belpolitikai kényszer, mint külső erő tette szükségessé. Először a római seregek vonulnak ki, aztán nyomulnak a kiűritett területre germán egyesült néprajok. Tervszerűen megismételt germán támadó hadjáratokról az összeomlás éveiben nem beszélhetünk. A germánok már csak a védelem nélkül maradt birodalmat vették birtokukba.'

Az invázió a fejlődés által kijelölt mederben folyt le. Nagy Theodosius halála után (395), ki rövid időre utoljára egyesítette kezében a birodalom egész területét, megérett a világpolitikai helyzet a nyugati birodalom végső felbomlására. Itália a birodalom organizmusában már régóta nem jelentett többet partikuláris erők halmazánál vagy akár egy pusztán önmaga számára élő provinciánál. Amikor Odovakar

476-ban a nyugatrómai császárság helyén magát „Itália királyának“ kiáltotta ki, ezzel csak egy fejlődéssor utolsó láncszeme záródott le. Az V. század Itália teljes elszigetelését hozta meg. A senatus már az orientális katonai despotizmus uralma óta (III. sz.) városi magisztrátus színvonalára süllyedt s a római nemzeti párt egyre inkább a lokálpatriotizmus irányába tolódott. A provinciák leszakadása Itália testéről új, germán államalakulások formájában csak azt váltotta valóra, amit a százados fejlődés már előkészített.

És itt újra hangoztatnunk kell, hogy a nyugati birodalom halálos óráiban nem a vak sors keze működött közre, nem egy önmagával tehetetlen aggot ért utói az enyészet, hanem új élet felé tapogatózó, kísérletező embert. A századfordulón a keleti és nyugati részek vezető szellemeiben egyaránt élt még az a hit, hogy Rómának a barbárokkal szemben kultúrmissziót kell teljesíteni s hogy a birodalmat valahogy a barbárság bevonásával új szervezetbe kell átformálni. Róma magához; akarta emelni a germánságot. Meggyőződéssel vallották államférfiai^ hogy Róma igaz szellemének tesznek eleget, ha az idegent befogadják. Ezekben a barbároknak Róma megtanulta becsülni az embert, a bátor katonát. A gyakorlatban az a magas, görög gyökérig visszanyúló etikus nézőpont érvényesült, mely a barbároknak egyre több helyet engedett a birodalom politikai és kulturális életében. S ez a humánus elgondolás, kétségkívül a körülmények nyomása alatt, egy új politikai koncepciót keltett életre Nagy Theodosius idejében. Az V. század feladatának e politikai tervet megvalósítását tekintette.

Miben állott ez az új államkoncepció? A misszióshít barbárimádatának megfelelően a római-germán összefogás politikai érvényesítésén alapult. A terv formábaöntésének módozatait a múlt jelölte ki — az új állam márcsak a régin épített tovább. Hogy ennek a lehetőségében Róma nem kételkedett, az jó részben a birodalom fennmaradásának vakhitében leli magyarázatát. Sem barbár, sem római még legkáprázatosabb álmában sem mert volna arra gondolni, hogy elkövetkezzék az idő, amidőn a birodalom majd alkotórészeire hull. A birodalom egyet jelentett a respublicával, magával a polgári jogrenddel. Amíg jog van, birodalomnak is kell lennie. Az együttműködést olyanformán képzelték el, hogy a birodalom római respublica marad, de a germánság katonai támogatásával. Az elképzelés számunkra talán túlnaívnak tetszhetik, ámde számolnunk kell azzal, hogy Gallienus császársága óta, tehát a III. század közepétől kezdve a társadalom két kasztra vált szét, a polgári és a katonai rendre. Miután a germánság a többi barbárokkal, vagy a provinciák romanizált barbáraival egye-

temben az itáliaiaknál és a művelt országrészek lakosainál alkalmassabbnak bizonyult a fegyverforgatásra, azért a germánoknak a katonai vezetés szerepe jutott az „új birodalomban“. míg a rómaiakra a polgári világrend kormányzása hárult. A birodalom legnagyobb „belső“ ellenségének, Alariknak utóda, Athauif nyugati gót király, maga vallotta be Orosius szerint, hogy hosszú idő alatt gyűjtött tapasztalás arra tanította, hogy a birodalomnak fenn kell maradnia. Véleményét meg is okolja a következőképpen: a gótok fékezhetetlen barbárságuk miatt a törvényeknek és az azokat megtestesítő magasabb állami életnek képtelenek magukat alávetni, pedig törvények nélkül nincs igazi respublica. Ezért tűzte maga elé azt a célt, hogy gót erővel megújítsa a romanizmus uralmát. Hasonló elveket hangoztatott Theoderik is. Római műveltségre, antik pallérozottságra nevelte gyermekeit. Theodahad, keleti gót király (534—36 között), latin műveltséget szerzett és platonikus elveknek hódolt. Kétségtelen, hogy az itáliai keleti gót birodalom még egészen a romanizmus szolgálatában állott. Ezt mutatja művészetük, tudományuk. Mivel azonban Odovakar 476-ban véget vetett a romanizmus politikai hegemoniájának, tulajdonképpen az itáliai keleti gót birodalom már egy új fejlődésfokot jelent a romanizmus államkoncepciójának történetében. E szerint körülbelül Gratianus halálától (383) a nyugati birodalom bukásáig (476) terjed a római-germán összefogás kora a római császárság protektorátusa alatt, míg Odovakar királysága óta római hagyományok alapján germán államalapítással állunk szemben. A langobardok birodalmában már ez a római Keret is eltűnik (584-től). Az antik elhalása az alábbi három képletben szemléltethető: először római respublica és kultúra germán mili*tarizmusra támaszkodva, aztán 476-tól kezdve a respublica is germán lesz, de marad a romanizmus mint kultúrformáló erő (553), végül a római kultúralap elsikkadása, illetőleg hozzáidomítása a barbárok szelleméhez. A keleti gótok királysága szellemileg még az antikhoz simul, a langobardoké már nem.

A római-germán együttműködés útját a hadsereg elbarbárosodása jelölte ki. A katonai hatalom a magister militum tisztségben összpontosult, melyet Gratianus halála (383) óta rendszerint germánok töltek be. II. Valentinianus (375—392) mellett először a frank Bauto, aztán Meraud, majd a frank Arbogást gyámkodik, aki a császárt is sírba kergette. A magister militum annál is inkább szerephez juthatott, mitután II. Valentinianus és trónutódai java részben, mint gyermekek öltötték magukra a bíort. Ez a körülmény természetesen a birodalom tényleges irányítását a generálisoknak szolgáltatta ki.

Ilyen protektor szerepét játszotta Nagy Theodosius gyermekei mellett a vandál Stilicho és a gót Gainas, III. Valentinianus uralma idején (424—455) Aetius, ki azonban Mösia provinciából, a Duna melletti Silistriából származott és így „rómainak“ tekinthető, továbbá az utolsó ámyuralkodók tulajdonképpen kormányzója, a svéb királyi vérből eredő Rikimer. A politikai élet kormányrúdja kicsúszik a tehetetlen császárok kezéből és a barbár eredetű magister militum, továbbá a római nagybirtokos arisztokrácia, és ennek képviselője, a senatus hatalomban egyre gyarapodik. Nem véletlen, hogy Róma új politikai vezérei legnagyobb részben a barbár népek s itt is elsősorban a germánok rex-jei és dux-jai köréből kerültek magas állásukba, vagy olyan rómaiak voltak, akiket, mint pl. Aetiust, szoros kapcsolatok fűzték a befolyásos germán, alán vagy hún körökhöz. A politikai életben kifejezésre jutó államkormányzati elv a barbár népek hadi segítségét a lehető legnagyobb mértékben kívánta gyümölcsöztetni. Ez a törekvés mindenekelőtt abban nyilatkozott meg, hogy a nyugatrómai birodalomban Nagy Theodosius halála után mind kevesebb fontosságot tulajdonítanak a légiókból és auxiliákból álló rendes római hadseregnek, úgyhogy a hadsereg már csak papiroson állt fenn, pusztán a hadkeretek léteztek s betöltésükről nem gondoskodtak. A nagy harcokat a birodalmon belül és a külső ellenséggel szemben egyaránt nem a régi értelemben vett szervezett had viselte, hanem a föderált barbár törzsek és néprajok zsoldba fogadott serege. Ilyen körülmények között nyilvánvalóan nagy tekintélynek örvendtek azok a barbár népvezérek, vagy római zsoldos kapitányok, akiknek — mint valami Gef olgsherrnek — zászlója alá tömegesen tódultak zsákmányra és harci dicsőségre éhes barbár néprajok. A politikai vezetés művészete mármint abban csúcsozott ki, hogy ki tudott több germán, alán vagy hún népet a birodalom érdekében megmozgatni. Theodosius hada, mellyel Maximust Apuleiánál leverte (388), a frank Richomer és fajtestvére, Arbogast vezetése alatt gót, alán és hún csapatokból verődött össze. 394-ben Frigidusnál Theodosius táborában gotokat, alánokat, a Kaukázus tájáról való ibér törzseket, továbbá húnokat találunk, míg az ellencsászár és patrónusa, Arbogasi, oldalán frankok és alamannok állottak. Aetius befolyását hún barátságának köszönhette, melyet mint Honorius túszja szerzett meg a hún királyi udvarban. A híres catalaunumi (Champagne-vidék) ütközetben, amikor aztán Attilával került szembe, a nyugatrómai birodalom szövetséges népei, a burgundok, frankok, az alánok, a szászok s főképp a nyugati gótok Theoderik királyuk alatt küzdöttek setegében. Hogy egy császári sereg ebben az időben milyen tarka-barka

ethnikumú képet mutat, arra jellemző Apollinaris Sidonius dicsőítő verse Maiorianus császár 458-i galliai hadjáratáról:

„Bastarna, Suebus,
Pannonius, Neurus, Chunus, Geta, Dacus, Halanus,
Bellonotus, Rugus, Burgundio, Vesus, Alites,
Bisalta, Ostrogothus, Procrustes, Sarmata, Moschus
post aquilas venere tuas; tibi miitit omnis
Caucasus et Scythicae potior Tanaiticus undae.“

Róma barbárokkal veri vissza az új betolakodó barbár hadakat, barbár eredetű, de köztisztséget viselő generálisok vezetése alatt s a határerődítményekben, vagy a végeken húnok, alánok, germán törzsek állomásoznak fajrokonaik feltartóztatására. A védelem feladatát általában ellátják, zsoldjuk azonban elmarad, mire szétszélednek és védtelenül hagyják a limest. Benn, a birodalom területén pedig a barbár népek királyaik vagy duxjaik parancsnoksága alatt majd itt, majd ott véreznek, mindig készen arra, hogy a császár vagy az ellencsászár szolgálatában egymás ellen hadra keljenek. Mint a sakkfigurákat vezénylik őket egyszer ide, másszor oda. A római birodalom egy század lefoigása alatt úgy tűnik fel, mint barbár vazallus-államoknak halmaza. De a császárt kreáló magister militumok hosszú sorából senki sem akad, aki magát császárrá kiáltaná ki. Hogy barbár legyen a birodalom feje, azt képtelenségnek tartották. Még Alarik, a birodalom nagy ellensége. sem gondolt arra, hogy a birodalmat megdöntse és helyére germán államot alapítson. A barbár had vezetők legfőbb vágya a patriciusi cím elnyerésében merüli ki. Ezek a barbárok császár-leányok kezéért esedeznek, Attila is, Isten kegyetlen ostora; mindannyian valamely közeli, személyes kapcsolatba kívántak jutni az isteni császársággal. Fegyelmetlenek, ismételten lázadoznak, de nem azért, hogy uralkodjanak, hanem végül is — a császári szolgálatért. Jóidőig nem mint államot szervező és világot formáló hódítók vonulnak fel Róma ellen, hanem mint zsoldos katonaság, Mars felfogadott, hivatásos vitézei, akik akár lázadoznak, akár nem, tulajdonképpen képteleneknek bizonyulnak a „Világ Ura“ nevének viselésére.

Könnyen belátható, hogy bizonyos idő múltán be kellett következnie annak a pillanatnak, amikor a barbárok tudatára ébredtek hatalmuknak és Róma gyöngeségének. A római-germán összefogás fent vázolt koncepciója önmagában hordta halálos kimenetelű betegségének csiráit. A magister militum tisztjének viselői, kikre az összhangbattartás nehéz feladata hárult, egytől-egyig tragikus módon vesztek el.

Felmorzsolódnak az udvari intrikák és pártellentétek malomkövei között. Stilicho, aki Claudianusnak, a római nemzeti öntudat költőjének verseiben gyönyörködött, e költő nemzeti senatus-pártjának esett áldozatul. Aetiust pedig maga a császár, III. Valentinianus gyilkolja meg eunuchja közreműködésével. Az ok: féltékenység, félelem . . . Róma tudatára ébredt szörnyű kiszolgáltatottságának, de ezzel a felismeréssel már elkészt. Honoriusnak nincs többé római serege, amellyel Alarikot Róma falai alól elűzhetné. A római nacionalizmus fellobbanó barbárgyűlölete 408-ban a germán zsoldosok védtelen asszonyainak és gyermekeinek leöldöklésében emésződött fel.

Nem áll módunkban, hogy a tárgyalt időszak politikai eseményeit részletesen elbeszéljük. Ezek az évek a birodalom bukásáig még a római birodalom történetébe tartoznak. Meg kellett ezért elégednünk annak a politikai keretnek vázaltszerű felrajzolásával, amelyben a barbárság lépésről-lépésre átvette a hatalmat. A birodalom utolsó időszakának államkonceptiója a viszonyok kényszerítő ereje alatt végleg uralomra segítette a barbár rexeket és duxokat. Evről-évre nyilvánvalóbbá vált, hogy az alap, amelyen a római-germán együttműködést kitervezték, nem tudja elviselni az események terhét. A 400. évig a nyugati és a keleti római birodalmat még ugyanazok a politikai elgondolások vezérlik, a barbárok szerepéről Róma épúgy gondolkodik, mint Konstantinápoly.

Ettől az időponttól kezdve elválnak a két testvér útjai. Az egyik tovább megy a kiválasztott irányban és elvész, barbárok prédája lesz, a másik a reakció útjára tér és — kikerüli végpusztulását. Míg Róma a föderált barbár népeket egyre szorosabbra kívánja fűzni a romanizmushoz, addig Konstantinápoly eltaszítja magától a barbár segítséget és a maga lábán próbál járni.

A megváltozott közhangulat első szélrohama Nagy Theodosius alatt jelentkezik, mégpedig a lydiai Philadelphiában, ahol a római haderő barbár és nem-barbár csapattestei között véres összeütközések kerül sor. A barbár eredetű katonasággal szemben ily nemzeti reakcióra a megelőző III. és IV. században nem találunk példát. A reakció barbárellenes hajszává csak a 400. évben fajult. Gainas, a gót zsoldos vezér, kinek lelkén száradt Rufinus, a teljhatalmú miniszter meggyilkolása, Konstantinápolyban olyan szerepre vágyakozott, mint amilyen nyugaton Stilichónak jutott osztályrészül. Hatalma azonban nem tartott sokáig. A germánellenes párt győzelmet aratott Gainas seregén és ezzel Konstantinápoly megmenekült Róma sorsától. Állítólag a gótok

ellen viselt hadjáratban az egész, 35.000 emberből álló gót sereget lemészárolták. A gótok pusztulása, vezérükkel, Gainasszal egyetemben, megfosztotta Alarikot, a birodalom nagy ellenségét legfőbb támaszától. Ennek következtében érdeklődése mindinkább Nyugat felé fordult, ahol a nyugati gót nép valószínűleg a Noricum nevű római provinciában új otthont keresett. A római történelemből ismeretes, hogy Alarik megjelenése Itáliában lekötötte a nyugati birodalom minden erejét, mialatt védtelen maradt a Rajna-limes, röviden: Alarik lett Róma végzete.

Bizonyosra vehető, hogy 400-ban Konstantinápoly példát adott Róma számára is, irányt a kibontakozáshoz, amennyiben Stilicho nyolc évvel később bekövetkezett bukása szintén germánellenes áramlattal áll kapcsolatban. Róma császára (Honorius, talán III. Valentinianus is) és senatusa nem akart többé tudni barbár együttműködésről. Akárcsak keleten, nyugaton is egyidőre rómaiak töltik be a magister militum diktátori állását: Constantius, Castinus, Felix, Bonifacius, Aetius. Rikimer óta azonban újra felülkerekedett a germán túlsúly és újra barbárok kaparintják magukhoz a legmagasabb parancsnoki tisztségeket. Julius Nepos és Orestes hadvezérsége idején a római érzület megint szóhoz jut, ám nem elég erős ahhoz, hogy legyűrje a germán-ságot. Az időnként felmerülő reakció ellenére a nyugati politika továbbra is kitért a római-barbár együttműködés programja mellett. Bármennyire különösen hangzik, az események közvetlenül 400 után megint azt mutatják, hogy a barbár haderő és közreműködés kizárása Kelet államéletéből káros következményekkel is járt. A keleti birodalom a gótok kiűldözésével és pusztításával hihetetlenül legyöngült haderő dolgában: Konstantinápoly legjobb katonáitól fosztotta meg magát. A római-görög tisztek ütközet előtt beteget jelentettek, a csapatok pedig védett helyen húzódtak meg és az ellenség közeledtekor sehosem voltak találhatók. Az ellenség szabadon garázdálkodhatott s csupán diplomáciai mesterkedéssel és adófizetéssel lehetett a barbárokat úgy-ahogy féken tartani. A keletrómai hadsereg siralmas helyzetét a barbárok kizárása idézte elő, de Konstantinápoly ennek köszönhette megmenekedését is. Amikor a birodalom nyugati felét már csak laza kapcsolatok tartják együvé s a romanizmus ereje rohamosan apad, Konstantinápoly hű marad a császárság hagyományaihoz és Justinianus alatt egy új renaissancenak néz elébe.

Róma bukását végső ponton a birodalom túlgyors elbarbárosódása idézte elő. Annyi idegen népelem, annyi barbár telepedett le a birodalom területére, hogy annak felszívására a romanizmus már

gyengének bizonyult. Ez az elbarbárosodás nem öltött volna oly végzetes méreteket, ha Róma idejében szakít liberális barbárpolitikájával, így a császárság mintegy önmagát fegyverezte le. Mikor aztán feloszlatta hadseregét s a birodalom őrzését zsoldos seregek és hűbéres népek, a foederati, gondjaira bízta, tulajdonképpen a barbárokat segítette a hatalomhoz. Konstantinápolyt Róma sorsa nem érte el. Már földrajzi helyzete is előnyösen befolyásolta az események kialakulását: délen a Kaukázus és a Fekete-tenger, északon pedig hegyláncolatok védelmezték a barbár támadásokkal szemben. A szűk hegyszoros, amelyen keresztül a barbárok a Balkánt eláraszthatták, könnyen válhatott Konstantinápoly külső erődjévé. A kritikus években a perzsa birodalom sem háborgatta a keleti császárságot. Mindezek a tényezők együttvéve lehetővé tették, hogy Konstantinápoly barbárellel politikát folytathasson. A barbár szövetségesekre kevésbé volt ráutalva, mint nyugati testvére. Ezzel azonban megszűnt az a veszély is, hogy földjén barbár királyságok rendezkedjenek be.

HARMADIK FEJEZET

A FÖDERÁLT KIRÁLYSÁGOK KIALAKULÁSA

A késő-antik — mint minden átmeneti kor — magánviseli az enyészet bélyegét. A régi keretek szétomlanak s az ó-világ helyén valami egészen új alakul ki. Teremtő lendület és haldokló élet a késő-antikot együtt kíséri. Haldoklás, mert az antik kultúra belsőleg teljesen felbomlott; normái többé senkiben sem ébresztettek tiszteletet. De még egy más tekintetben is a feloszlás képe tárul elénk. Maga a kultúrterület is szétszakadozik, több egységre esik szét s azok a néptömegek is kicserélődnek, melyek eddig a kultúrközösség kötelékébe beletartoztak. Róma, Bizánc, az Iszlám — e három jelzi a választott út irányát. Még mielőtt azonban az egyes nagy kultúrkörök végleg elkülönültek volna' egymástól, az antik kultúrterületet érzékeny veszteség sújtotta. Az invázió következtében felbomló határvédelem megnyitotta a kapukat a germán népek előtt a birodalom legszélsőbb provinciáiba. Mikip a szervezet gyöngülő szívdobbanása a végtagokat már nem képes vérrel kellőképp ellátni s ennek kihatásaként mozgásuk megbénul, akként a római birodalom is legelőször a legutoljára romanizált provinciákat veszítette el. A széleken benyomuló germán néprajok

kisebb-nagyobb területet csípnék le az antik kultúrközösség földjéből s időnek kellett elmúlnia, míg a nyugateurópai kultúrközösség, mint az antik világ egyik örököse, az elvesztett területeket ismét visszaszerezte.

A romanizmus bukása nem hirtelen következett be, e jelenségnél is több átmenetet különböztethetünk meg. Legelőször a provinciák és az anyabirodalom között megszakad a kulturális és kereskedelmi forgalom. A provinciát mintegy kulturálisan kiűrik. De csak félszázaddal később vonják ki a római haderőt, a római kultúra természetszerűleg kisebb-nagyobb szívóssággal még tovább él. Ezek az elemek azonban a barbár kultúrába szívódnak fel, nyomaikra itt is, ott is ráakadhatunk. Az első területvesztések a III. század közepén dühöngő krízis idején érték az imperiumot. Dácia feladása s a dekumát-föld, vagyis a Rajna-Duna-szöglet kiűritése Gallienus császár idejére esik s egy hatalmas reformmunkával áll kapcsolatban. Éppen ezért nincs is nagyobb jelentősége a római kultúra hanyatlásának folyamatában. Az agónia órája jóval később, a negyedik és ötödik század fordulóján, Nagy Theodosius halála után ütött (395).

Végig a limesen, az Aldunától Britanniáig szinte egy időben szűnik meg a pénzforgalom. Pannónia 395 után kapcsolódott ki a római forgalomból, miután már 388-ban Siscia beszüntette a bronzpénzek verését. A Dráva-Duna közti terület politikai elvesztése azonban csak 433-ban következett be — amint láttuk, a húnok kapták értékes szövetségük fejében — végkép 455-ben olvadt be a barbár világba (keleti gót megszállás). Ugyanezt az átmenetet mutatja Noricum ripense és Raetia secunda, más szóval a Duna-vonal Carnuntumtól felfelé. Az erődökbe már csak Honorius (395—423) s Arcadius (395—408) társcsászárok pénzei jutnak el, de miután az Arcadius-félék nagyobb számban, bizonyosra vehető, hogy a Honorius-féle veretek is uralkodásának legelső időszakából valók (400 kör.). Már rég kihalt tehát az élet ezekben a dunai tartományokban, amikor a római katonaság még kitartott az őrhelyeken (460), úgyhogy Odovakar 487-ben kulturális szempontból elhagyott területet adott át a barbároknak. A római kultúrélet s forgalom megbénulása a Rajna-mentén szintén 406—410 körül állt be, ezzel szemben a limes csak Aetius és III. Valentinianus halála után vált a terjeszkedő alamannok s frankok prédájává (454—455). Britanniában hasonlóképpen a lassú halál, a hosszú agónia képe tárul elénk. Itt is megakadt a forgalom 407 körül, de a magára utalt romanizált kelta s csekélyszámú római katonaság 442-ig még sikeresen védekezett egy comes Britanniarum vezetése alatt a pik, skót

s angol-szász rajokkal szemben. 446-ban a kelta lakosság utolsó segélykérése Aetiusnál meghallgatás nélkül maradt. Így joggal tekinthetjük az V. század közepét a provinciákban a római uralom bukása dátumának. Ekkor omlott össze Itáliában is Nagy Theodosius államkonceptiója, mely utoljára biztosította a rómaiak kezében a katonai és politikai vezetést.

A római kultúrtradíció a germánsághoz került határterületeken ezután sem száradt ki egészen. Ez a kultúrhagyomány azonban utánpótlás híján felszívódott a hódítók barbár kultúrájába. Pannóniát és Noricumot ettől kezdve csak gyöngye szálak kötik a római kultúrához. Más a helyzet a mai Svájcban és a Rajna-vidéken. A germánok lekanyarítanak egy jó darab területet a régi kultúrföldből s itt a germán nyelv és kultúra maradéktalanul győzedelmeskedik. Svájcnak és Elzásznak felemás helyzete tulajdonképpen az V. század második felében alakul ki. A határ a mai nyelvhatárnak felel meg, a telepések az alamannok. Hatalmukba ejtik Észak- és Kelet-Svájcot, az Aare folyótól a Thurig, délfelé a Walen-tóig eső területet, sőt tovább keletre Raetia secundát is. A Jura s a Rajna balpartja a Vogesek hegytetőig szintúgy alamann szállásokkal szóródik tele (Rheinhessen, Rheinpfalz), kik rövid időre Langres, Besangon és Mandeure vidékén is megjelennek, 480 körül azonban ezen a területen a burgundok vetik meg lábukat. A Mosel-völgyét Metzigt a frank népcsoporthoz húzó chattok s más keverék népek vették birtokukba. Az Eifel- és a Westerdőtől északra terült el a ripuari frankok új hazája, mely így Malmédy-Aachen vonaláig terjedt s a kölni kultúrterülettel esett össze. A három rajnai kultúrközponthoz s püspökséghez (Mainz, Trier, Köln) tehát egy-egy településterület simul.

Az alamann és frank kolóniák nem nyomták el teljesen az ott talált lakosságot. Különösen a moseli bortermő vidék őrizte meg továbbra is gallo-római jellegét. Általában azt mondhatjuk, hogy a Rajna balpartja, mely eddig Galliához tartozott, az erős germán megszállás következtében eltávolodott a régi latin kultúrterülettől s érzésben, nyelvben Germániához csatlakozott. A Rajna, mint határfolyó, megszűnt s a népvándorlás nivelláló hatása alatt „német“ folyóvá vált. Ám ezzel kiesett hosszú időre a latin kultúrközösség kötelékéből, gazdasági élete megbénult, pénzforgalma Gallia felé — miként azt a régészeti leletek igazolják — szinte egészen megsemmisült. A sors különös akarata azonban úgy döntött, hogy politikailag ezentúl is Galliához kapcsolódják. A Merovingok frank királyságának lett a része, így már a VI. század végén elnyeri Elzász és Lotharingia történeti

szerepét: két kultúra és nép között állva, római és gall kultúrértékeket közvetít a germánság szíve felé.

Britannia jó példája annak, hogy mily gyorsan pattogzott le a római máz a határprovinciákban. Nemcsak a latin nyelv tudása csapant meg félelmetesen, hanem a kereszténység ereje is. Akárcsak a Rajna balpartján, Britanniában is a romanizmus elvesztette maga alatt a talajt és beolvadásra volt ítélve. Abban a pillanatban, mikor a római őrség javarészt elhagyta az országot, a britek elűzték a római hivatalnokokat s saját vezéreik alatt szervezkedtek. A római hatás alatt továbbfejlődött kelta provinciális kultúra aztán a germán jövevények kezén sajátos egyéni ötvözetet nyert. A brit szigetek már ősidőktől kezdve az Északi-tenger partvidékével, Gallia északi tengerparti vidékével külön kultúrkört alkottak. Most ez a kultúrtáj megszabadulva a romanizmus uralma alól, újra határozottabb körvonalakkal bontakozik ki. Az egyik partról a másikra sohasem szünetelő kultúr- és népáramlás hozza a germánokat Britanniába. A húnok nyugatnémetországi foglalása óta a germánság térhódítása mind nagyobb méreteket öltött. A monda szerint a britek nagy fejedelme, Vortingern, ezeknek a szászoknak a segítségével, bizonyára mint zsoldos haddal verte vissza a Britanniát szüntelenül háborgató piktek (Skótország kelta lakói) s skótok (Írországból) rablótámadásait. A germán telepesekből azonban — akár a kontinensen — csakhamar veszélyes ellenfelek váltak. A brit hercegek viszálykodásait kihasználva, délkelet felől egyre nyugatabbra tolták telepeiket s előnyomulásukat a mondákban hősként megénekelte Arthur tudja csak hosszabb időre megakasztani (a badoni csata, Berkshire a középső Themse déli részén, 500 körül). Az első honfoglalók szász név alatt ismeretesek s bennük alighanem a parti frizek mellett lakó germán chaukokat kell látnunk. Kent-et, Wight-szigetet, s Hampshire egy részét foglalták el. Későbbben jöttek azok a szász néprajok, amelyek Sussex és Wessex vidékét szállták meg. A legutolsó rajokat főleg az Elba mentén lakó angolok eresztették, akik viszont Norfolk és Suffolk részeibe fészkeltek be magukat. Ezután lepték el Essex-et, a Wash és a Forth közti földet. A germánok tehát több századon keresztül kisebb-nagyobb csoportokban szállták meg Angliát (VII. században is).

Az írek által nyugatról — Devon és Cornwall kezükbe hullott — és a szászok által kelet felől szorongatott britek jórésze még az V. század folyamán áthajózott a francia Bretagneba, a latin Armorica-ba, ahol saját vezéreik alatt függetlenítik magukat Rómától. Ha hozzávesszük, hogy szász telepek húzódtak végig az észak-francia

partvidéken, akkor világossá válik előttünk, hogy Aremorica új neve: Britannia minor a római megszállás előtti állapotokra utal. Nem tekinthetjük azt sem véletlennek, hogy a kivándorlók közül egyesek a pyreneusi félsziget Galícia nevű partján kötöttek ki. Anglia kapcsolatai e félszigettel az északi (brit) kultúrkör virágkorában szintén fennállottak.

Már Britannia történetében alkalmunk volt megismerni, hogy a római politikai szervezet bukása nem járt együtt a római provinciális kultúra kiirtásával. Még nagyobb mértékben helytálló ez a megfigyelés, hogyha az afrikai provincia sorsát vesszük tekintetbe. Afrika helyét a népek és a kultúrák versenyében nem mai szemmel kell megítélnünk. Az ókorban, különösen a II. századtól kezdve, megbecsülhetetlenül értékes működést fejtett ki a Földközi-tenger kultúrközösségében. Szent Ágoston, a letűnő antik világ óriásalakja Hippo regiusnak volt a püspöke, ott írta hagy munkáit s éppen a vandál ostrom alatt halt meg (430 aug. 28). Hippo regius pedig a mai Algier-ben feküdt (Numidia). Másrészt itt terültek el azok a nagy császári domíniumok, amelyek a szükséges gabonával látták el Itáliát. Mikor tehát Geiserich, a vandálok és alánok királya (428-tól), népét asszonyostól-gyermekestől a gibraltári szoroson a marokkói partra átvezette (429), az antik világ egyik legértékesebb kultúrterülete forgott veszélyben. Az invázióval kapcsolatban megemlítettük, hogy az asdingi, silingi vandálok, az alánok és a svébek (quadok) 406-ban Mainznál keresztültörték a limest s 409-ben már Hispania nyugati részein fosztogattak. A településnek kiválasztott hispaniai partrészekben az osztály szerint a svébek kapták Galiciát az asdingi vandálokkal egyetemben, ezzel szemben Lusitania Carthaginiensis-szel az alánoknak, Baetica a silingi vandáloknak jutott osztályrészül. A nagybirtokra telepedő jövevények a városokat érintetlenül hagyták, a bennszülött parasztsággal pedig jól megfértek. Mindnyájan azon voltak, hogy a császár foedus alapján elismerje honfoglalásukat. Vallia nyugati gót király azonban a császár nevében rájuk támadott, a silingieket tönkrezúzta, az alánokra érzékeny csapást mért, úgyhogy az életben maradt alán töredékek az asdingiakkal egyesültek Gunderich vandál király patrociniuma alatt. Ez 416—418-ban történt. .

Udvari pártviszályok, belpolitikai torzszalkodások egyengették a vandáloknak az utat a gazdag, termékeny afrikai provincia birtokbavételére. Állítólag a kormányzat ellen lázadó Bonifatius, Afrika katonai kormányzója hívta be a vandálokat segítségül (428). A vandá-

lók mint hódítók léptek fel, s amikor a császári udvar Ravennában foedust kötött velük s ennek alapján meghagyta kezükön hódításukat (435), a mai Spanyolországból telepeiket (Baetica és Carthaginiensis) kivonták, ahol helyükre a svébek nyomultak (441) s Afrika fővárosát, Karthágót csellel — a foedus ellenére — elfoglalták (439). Róma sohasem dicsekedhetett rendes hajóhaddal, így aztán Geiserich kiterjesztette hatalmát Szicíliára, Szardíniára, Korzikára, a Baleárokra, a nélkül, hogy a birodalom valamit is tehetett volna folyton megújuló rablóhadjáratai ellen (455: Róma kifosztása). Az egész Földközi-tenger partvidékét Geiserich tartotta markában (megh. 477). A vandálok és alánok királya még a 435-ben kötött megállapodás szerint föderált viszonyban lévő alattvalója volt a ravennai császárnak. Geiserich népe csak a katonai beszállásoláskor szokásos harmadrészt követelte magának. 439 óta azonban Geiserich a szuverén királyok módjára saját képével vereti a pénzt s edictumaiban a dátumot uralkodása éveit szerint adja meg. Függetlenségét a császár 442-ben hivatalosan elismerte. Ezzel az afrikai provincia kivált az imperium politikai szervezetéből.

De ha 439-től kezdve a római uralom Afrikában (Líbiáig) megszűnt, azért a római kultúra Szent Ágoston hazájában nem esett áldozatul az ariánus vandáloknak. A katolikus kereszténység üldözése sem Geiserich fia, Hunerich (477—484), sem az ő utódai: Gunthamund (484—496), Thrasmund (496—523) és a császárlány Eudokiától származott rómabarát Hilderich részéről nem nyert támogatást. Különben is a katolikus vallástilalom csak a vandálok által megtelepedett Proconsularis provincia területére s a királyi székvárosra, Karthágóra vonatkozott, mint ahogyan kizárólag ezen a területen sajátították ki a római földesurak birtokait: az afrikai provincia többi háromnegyed részén a rómaiak, beleértve a papságot is, helyükön maradhattak, pusztán adót fizettek (a vandálok adómentességet élveztek). A római polgárság ügyeit az uralomváltozás után is római hivatalok intézik. Az adminisztráció megtartotta továbbra is római jellegét, de akadtak római funkcionáriusok, kik a vandálok ruháját öltik magukra. A törvénykezés és a diplomácia nyelvének a latint kell tekintenünk. A római jog és a barbár jog, római polgárság s barbár katonaság szembeállítását teljesen megfelel az Itáliából ismeretes dualista államkoncepciónak (1. később). A latin rétor-iskolák tanítványokat toboroznak a vandálok köréből is, kiket már felsőmagyarországi tartózkodásuk alatt úgy ismertünk meg, mint egy ropant tanuló, sajátját felejtő, másét könnyen eltanuló barbár né-

pet. A romanizálódás különösen Hilderich király udvarában talált melegágyra. Udvari poétája latin, neve: Luxorius. Kultúra-hitvallása politikai viszonylatban is megnyilatkozott. Nem véletlen, hogy Hilderich pénzein I. Justinus császár feje domborodik. A pénz jel, szimbolikus kifejezése annak, hogy a vandál királyság, legalább is eszmeileg, már a bizánci hódítás előtt visszatért az imperium kebelébe. A barbár nemzeti ellenállás, miként az itáliai gótok királyságában, forradalomban robbant ki, amely Hilderichet megfosztotta trónjától s helyébe Gelimert ültette. Ám a bizánciak eljöttek zsákmányukért s Gelimerrel (530—533) a vandál királyság 533-ban elbukott. Tehát joggal állíthatjuk, hogy az afrikai provincia, az antik kultúrközösség számára ekkor még nem veszett el. Tulajdonképp az Iszlám szakította el a VII. században.

Miután így megvontuk az antik kultúrterület határát, vizsgáljuk meg, vajjon ezen a határon belül a romanizmus politikai és kulturális ereje miképp érvényesült. Mindjárt szembetűnik egy jelenség, mely általánosan jellemző az összeomlásra: a kultúrközösség határán belül is meglazulnak a kötelékek az egyes kultúrtájak között s ezzel párhuzamosan Itália szabályzó, irányító, s normatív ereje megbénul. Kultúrtájak és kultúregységek, melyek a romanizmus uniformizáló takarója alatt eltűnni látszottak, most, e takaró szétszakadásával, határozott körvonalakban ismét előbukkannak. Kulturális felaprózódás, provincializálódás lép az előtérbe; mindegyik rész sajátos, önmagáért való életet él s nem törődik a másikkal. Később látni fogjuk, hogy a felaprózódás ősrégi kultúrtájak hagyományaihoz igazodott.

A kulturális széttöredezés azonban politikailag is kihatott. Az eseményekből jól megfigyelhetjük, mint sorvad el a romanizmus összetartó politikai ereje szinte évről-évre, s mint hódít mindinkább tért a partikularizmus. Ebbe a fejlődési irányba kell a germán föderált királyságok kialakulását beállítanunk. Tagadhatatlan, hogy a germán-alán invázió súlyos következményekkel járt. Ám ezeket a következményeket néni úgy kell elképzelnünk, mintha a romanizmus építménye egy csapásra dőlt volna romba. Az invázió már csak a folyamatbanlevőt vitte diadalra. Miután a germán rajok rexeik és duxaik vezérlete alatt telepedtek be Galliába és Hispániába, a partikularizmus szelleme a kialakuló germán királyságokban jó szövetségst talált. A lassú politikai feltöredezés egyenes vonalban az ú. n. föderált királyságok kialakulásához vezetett.

Nagy Theodosius nevével kapcsolatban beszámoltunk arról a mélyreható átalakulásról, amely a birodalom haderejét teljesen barbár kézre juttatta. A római hadsereg újoncozása Itáliából (Augustus) mindinkább a határprovinciákba helyeződött át (Hadrianus), innen pedig a limesen túl fekvő föderált-királyságok területére. Amikor a határmenti föderált-népek benyomultak a birodalomba, természet-szerűleg megtartották a foedus-beli viszonyukat. Így történt, hogy a római területre költözött népek a foedus keretében illeszkedtek be az imperium szervezetébe. A nyugati gótok emlékezetes beszállásolásáig (376) az imperium foedus-viszonyba csak határon kívüli barbár törzseket s államokat vont. Már a köztársaság korában (Pompeius, Caesar) Róma arra törekedett, hogy a limes védelmét a barbár királyok (reges) és törzsfjedelmek (reguli) vállalra hárítsa. A védelmi öv lakóit nem tekintette „alávetett népeknek“ (dediticii), hanem olyanoknak, amelyeket baráti módon szerzett meg — in fidem recepti. Nagy Constantinus volt aztán az első, ki a föderált hadkontingenseket mint mozgó csapatokat hazájukon kívül is felhasználta. A föderált-királyok szolgálatukért a pénzben fizetett annonae foederaticae-t kapták. E rendszer alkotói természetesen nem tudhatták, hogy eljön az idő, amikor Róma védelmét egyedül a föderáltak fogják ellátni. Miután Róma katonáivá tette őket, s e célból királyaikat minden eszközzel ahhoz segítette, hogy monarchiájukat kiképezzék, maga is hatalmuk alá került. A fejlődés menetét tehát úgy kell elképzelnünk, hogy a külső föderált államok, mint az imperium „rendes hadának“ képviselői, magát a törzsbirodalmat is határ-királyságokká alakították át.

Régebben, ha germán szállások keletkeztek az imperium határan belül, így különösen Galliában, ezek a telepések a legjobb esetben félszabaddként katonáskodással tartoztak az imperiumnak, szolgálatuk el nem idegeníthető földön apáról-fíura öröklődött s mint a római hadszervezet egységei a praefecti laetorum vagy gentilium parancsnoksága alatt állottak. Nagy Theodosius óta a helyzet — mint ahogy jeleztük — megváltozott. A nyugati gótok a 382-ben kötött béke értelmében mint föderáltak telepedtek le, intra fines, a határon belül. Mi több, ezek a föderáltak több jogot élveztek mint a régi határ-államok. A gótok vezéreit (fejedelmeket) a rómaiak jelölése vagy megerősítő joga nélkül választották. A házasságkötési (conubium) tilalom gót és római között, mely később a germán-római jog-dualizmus következetes kiképzéséhez vezetett, már ekkor jelentkezik. Az új föderáltak megtarthatták népi szervezetüket, s királyaikat; földjüket

teljes jogon bírhatták, adót nem fizettek, mivel mindannyian katonaszámba mentek. A föderált nép esetről-esetre megállapított zsold fejében (pénz, gabona) bocsátotta az imperium szolgálatára hadi erejét. Ezeket a zsoldba fogadott népeket nem egyfajú, egységes népeknek kell elképzelnünk, hanem sokfelől összesereglett hadnak, igazi zsoldos seregnak. Innen van, hogy Honorius óta a foederati elnevezést azokra a csapatokra is alkalmazzák, amelyeket egy-egy condottiere szerződtetett alkalmi célokra. Rendes, állandó katonaság hiányában a császárság e korban generálisainak magán-katonáival (az ú. n. bucelarii) s ezekkel a föderált had-kontingensekkel vívja meg csatáit. A zsoldos jelleg lényegéből fakadt, hogy nem egyszer egyazon nép fiait harcoltak egymással. A császár ellen forduló Alariknak egy másik nyugati gót vezér, Sarus áll útjába. Miután pedig a zsoldosnak mint hivatásos katonának pénzre, gabonára volt szüksége, hogy fenntarthassa magát, ezért ha a kialkudott bér elmaradt, fosztogatni kezdett, s fegyvert fogott előbbi ura ellen, míg vele újra meg nem egyezett. A germán a harcot kenyerének tekintette. Heroikus életfelfogása a harc mezejére üzte lelkét. Ha nem magának, hát másnak harcolt. A kor története valóban nem áll egyébből, mint foedusbontások és kötések sűrű váltakozásából.

Azt is meg kell értenünk, hogy Róma vagy Konstantinápoly ezeket a föderált népeket, még akkor is, ha éreztették hatalmukat, nem tekinthette igazi ellenségeknek. A barbár vezérek rendszerint magas katonai állásokat töltenek be, római polgárok, sőt a császár fogadott „fiai”. Ennek következtében az invázió a belpolitika pártküzdelmének keretében folyt le. Alarik, aki Rómát három napon keresztül rabolta (410), kevéssel előbb a magister militum tisztséget viselte. Már ez a körülmény is aránylag békés jelleget adott a germán megszállásnak. Az inváziókorabeli germán jellemrajza azonban még kiegészítésre szorul. A sajátos paraszt-harcos kultúrájú germánok egyszercsak egy bonyolult városi kultúra kellős közepén találták magukat. Mikor tehát a római császárság hol kényszernek engedve, hol önkéntesen befogadta őket az antik kultúrközösségbe, válaszüire kerülnek: vagy iomanizálódnak s felszívódnak az imperium kulturális és politikai szervezetébe, vagy fegyvert fognak önállóságuk és kultúrájuk védelmére — Róma ellen. Ez az ellentét kezdettől fogva érzeti hatását a germán társadalom megoszlásában. Vannak, akik ellenállás nélkül meghódnak a rómáságnak, mások azonban függetlenséget kívánnak maguk és népük számára s nem akarnak tudni római-germán együttműködésről. Jellemző, hogy a germán „nacionalizmus”

korát rendszerint rövid idő múlva Róma-barátság, kifejezett romanizálás ideje követte. Az életforma és a politikai beállítottság hullámzása e két irányban különösen jól megfigyelhető a nyugati gót, a keleti gót s a vandál királyságok történetében, míg a burgundoknál és a frankoknál szinte folytonos Róma-barátság uralkodott.

A Nagy Theodosius-féle foedus-rendszerben a legnagyobb súlyuk a nyugati gotoknak volt. A frankok — mint látni fogjuk — csak a rendszer bukása előtt jelennek meg a küzdőtéren, a vandálok pedig a foedus-kerétből túlkorán szakadtak ki, semhogy őket a rendszer belső tagjai közé számíthatnók. A burgundokra s a kisszámú svébekre inkább csak „statiszta szerep“ hárult. Az V. században a politikai élet középpontjában a nyugati gótok álltak. Így méltán beszélhetünk a rendszeren belül gót hegemoniáról.

A germán invázió eseményeinek elbeszélésével kapcsolatban megemlékeztünk arról, hogy a húnok elől 376-ban nyugati gótok menekültek az Al-Dunánál római területre, s hogy ezek a nyugati gótok a sebtében végrehajtott beszállásolás zavarai között Bizánc ellen fordultak (378). Majd amidőn Alarik személyében (királlyá választása 395) erőskezü vezért nyertek, többévi rablókalandozás után nyugat felé sodródtak, 401-ben betörték Itáliába, végül 410-ben magát az Örök Várost is három napon keresztül fosztogatták. A kincsvágy Alarikot és seregét Afrika kirablására ösztönözte, tervük azonban meghiúsult. Alarik 410-ben meghal. Az utód: Alarik sógora, Athaulf (410—415), Afrika helyett a mai Dél-Franciaország városaival kárpótolta (412). De innen a nyugati gótok rövidesen kiszorultak, s székhelyüket Hispániába, Barcelonába tették át. Végleges megtelepedésük mégsem itt, hanem Gallia nyugati provinciáiban (Aquitania II., Novempopulana, Narbonensis prima nyugati fele Toulouse-ig bezárólag) történt Vallia király alatt (418). Tehát az V. század elején Gallia délnyugati részén Toulouse körül barbár királyság alakul ki, mely a következő években központi helyzetéből kifolyólag úgy északra (Loire-on át Orléans-nak), mint délre (Arles) Provence és Hispánia felé területét gyorsan gyarapította.

A > másik föderált-államot a burgundok alapították Gallia területén. A burgundokat a Majna-Neckar-limes vidékéről, az ú. n. Dekumát-földről a 406. évi nagy vandál-alán-svéb néparadat ragadta ki s dobta át a Rajnán Gallia földjére. Miután azonban 436-ban Gundahar burgund királyságát a húnok elpusztították, a megmaradt nép-töredéket Aetius új lakóhellyel ajándékozta meg a Viennensis provinciához tartozó Sapaudiában (ma Savoya), (443). A burgundok

innen terjeszkedtek az erőskező Maiorianus császár halála után (461) a Rhone völgyébe; székhelyük legfőképp Lyon, Genf volt.

A harmadik nem kevésbé hatalmas föderált- királyság Gallia északi partvidékén terült el a Rajna-deltától egészen a Lys és Escaut folyamterületéig. Bár ezt a francia partvidéket, mint az északi ir-brit kultúrkör tartozékát, állandóan germán rajok látogatták először zsákmány és aztán megtelepedés végett, a politikai szervezkedés azoktól a telepeseiktől indult ki, akik a IV. század első felében az északnyugati német partokról Észak-Brabantba, az akkori Toxandriába szivárogtak. Miután 358-ban Julianus császár ezeket a száli frankokat foglalásuk birtokában meghagyta, feltartóztathatatlanul tolták telepeiket egyre tovább dél felé a római-kelta lakosság területére. Ha kellett ököllet, ha lehetett szépszerével, a frankok az őslakosság, régi kultúrföldjén vetették meg lábukat. Épp ezért nem merészkedtek be a „fóret charbonnière“ sűrűibe, hanem nyugat felé kitértek az erdő elől, s a folyók völgyeiben szóródva, haladtak mindaddig, míg a római erődök, őrségek hálójába nem kerültek. Boulogne környékén, a Loire alsó folyásánál azonban szászokra bukkantak, akik úgy a római lakosságra, mint a frankokra folytonos veszedelmet jelentettek, így aztán a frankok és a rómaiak összefogtak s együttesen küzdöttek a szász megszállókkal (először 373-ban), míg ismételt harcok után Childerich római segítséggel területüket a frank település körzetébe csatolta (473 körül). Ezzel befejeződött a frank kolonizáció első szakasza.

A száli frank kolonizáció második szakasza már kívül esik a népvándorlás keretein. A IV—V. század folyamán az Escaut és a Lys mentén megtelepedett száliak körében túlnépesedés köszöntött be, ami új kolóniák alapítását tette szükségessé. A VI. század végén indult meg a Senne, a Dyle, a Gette folyók által bezárt terület (Fóret Charbonnière), a tulajdonképpeni Brabant germanizálása, s tartott egészen a VIII. századig. A harmadik település-szakasz betölti a VII. század közepétől a IX. századig terjedő kort: ekkor nyomultak be a frankok az eddig érintetlenül hagyott flandriai tengerpartra. A frank kolonizációs terület kiterjedését még ma is kivehetjük a flamand, vagyis frank, s vallón, azaz belgo-római nyelvhatár vonulásából (Dünkirchen-Maastricht). Amikor tehát Aetius halála után azt vesszük észre, hogy a száli frankok egyes rész-királyai a római utak irányában kezüket sorra ráteszik a régi római városokra, így Chlogio Cambrai-t, s a hozzátartozó vidéket a Somme folyóig, Childerich pedig Tournai-t foglalja el, akkor ebben a hatalom-kiterjesztésben nem

kolonizációt, hanem kizárólag politikai eseményt kell látnunk. A Meroving-királyok további hódításait pusztán a hadsereggel hajtották végre s nem a néppel, amely több földet már nem tudott birtokba venni.

Régebben katasztrófaszerű arányokról beszéltek az írók, ma már tudjuk, hogy a kolonizáció a birtokviszonyok nagyobb megrázkódta-tása nélkül ment végbe. A megszállás a megművelt föld jelentős hányadát nem érintette. Nagyobb önkényeskedéseknek az a körülmény állta útját, hogy a település a római hatóságok közreműködésével indult meg. De maguk a megszállók is, ahol csak lehetett, tiszteletben tartották az ott talált lakosság jogait. A régi római fiseus domíniumai a közhatalom birtokosa, a király kezére szálltak. Itt tehát csak a gazda cserélődött ki. Ami már most a magányosok földjeit s szolganépét illeti, felosztásuk hivatalos keretek közt bonyolódott le. A nyugati gotoknál éppen úgy, mint a burgundoknál maga a császár jelölte ki a megtelepedésre alkalmas területet. Önként értetődik, hogy az imperium nem azt a területet adta át a barbároknak, ahol a római lakosság, vagy a romanizált kelták birtokai sűrűn sorakoztak. Tehát éppen az a föld jutott barbár kézre, amely bár lakatlan s műveletlen nem volt, mégis a gazdasági élet központjaitól félreesett. A frankok számára a mocsarak s a tenger közé ékelt Toxandriát engedték át, a nyugati gótok nem a gazdag délspanyolországi város-vidéken, hanem a forgalomtól távolabb eső Délnyugat-Galliában *kapták ki részüket* (series), hasonlóképpen a burgundok is Genf alatt, a hegyvidéken telepedtek ie s nem a gazdaságilag, politikailag egyaránt nagyfontosságú Provenceban, amelyen keresztül az út a mai Spanyolországból s Gallia szívéből Itáliába vezet. A barbár településterületnek ily módon történt elosztása biztosította a római érdekeket, de nem sokáig, mert a föderált-királyságok hatalmi törekvései természetesen a gazdasági központok megszerzésére irányultak. A nyugati gótok Provence felé nyújtották ki kezüket és Hispániát szállták meg, a frankok első alkalommal Tournai és Trier textil- és borvidékét kebelezték be, míg viszont a burgundok szemüket csakhamar Provencera s a lyoni gazdasági területre vetették.

A megtelepedésre kijelölt területen kívül a régi lakosság életmódjában, vagyonában és földbirtoklásában nem történt változás. A megállapított határon belül azonban a római-kelta birtokosoknak házuk, földjük, szolganépük egy részét át kellett adniok a jövevényeknek (hospites). A germánokat úgy osztották el az egyes birtokosok között, hogy a kisajátítás terhe arányos legyen. Ez az arány pedig nem

lehetett más, mint a fundusok mennyisége alapján megállapított adókulcs. Legtöbb földet tehát a nagy domíniumok uraitól, a provinciák senator-rétegétől vették el, legkevesebbet azoktól a földesuraktól (curiales), akik éphogy megütötték a subjectus curiae társadalmi állásukhoz szükséges mértéket (50 hold: jugera, fele mindenképpen tulajdonjogon). Ezért írhatta pl. Nagy Theoderik keleti gótjai beszállásolásáról a római senatusnak (507—511), hogy a birtokosok közül senkit sem nyomorított meg. A germán osztályok (sortes) ennek folytán szétszórtaan feküdtek ebben vagy abban a faluban, a római lakosság földjei közé ékelődve. Sokszor falu- vagy házközösség létesült a régi birtokos és a germán betelepülők között. Egészen általános volt, hogy az erdőt és a legelőt fel osztatlanul hagyták s közösen használták. Különösen, ha a germán a szegényebb közsabadok sorából került ki, megesett, hogy együttgazdálkodott a törpebirtokos rómaival. Az egyes osztályokat, „részeket“ a vagyoni állapot és a társadalmi tekintély alapján osztották szét a germánok között. Ugyanis méltányos volt, hogy az optimates főembereknek, kik nagyszámú cselédséggel és rabszolgákkal rendelkeztek, több „részt“ juttassanak. Ezek a főemberek a kiutalt „részeken“ kívül rendszerint még egyéb birtokokat is szereztek (vétél, királyi adomány, stb.), úgyhogy nem is egy, hanem több helyen voltak birtokosok.

A birtokból mennyit kellett mindenképpen római kézen hagyni? A germánokat a császárság katonai rendnek tekintette, ép ezért anyagi szükségleteikről államilag gondoskodott. Amikor a kincstár a prefekturák pénztárából még nehézség nélkül tudta barbár zsoldosainak a kötelees annonát kiutalni, a katonabeszállásolás szokása dívott (feltéve, ha a katonaság nem városi garnizóban állomásozott). Arcadius császárnak 398 febr. 6-án kelt rendelete értelmében a beszállásolt katonának a ház egyharmada szolgált hajlékul (hospitalitas). Az elmaradó annonáért a germán zsoldos-rajokat azonban valamiképp kárpótolni kellett; meggyökeredzik tehát az a szokás, hogy a római birtokosoknak nemcsak házaik egyrészét kellett átengedniök a germán hospeseknek, hanem rabszolgáik és földjeik bizonyos hányadát is. A burgundok és a nyugati gótok törvényei meglehetősen tiszta képet adnak erről az állami kényszerkisajátításról. A germánoknak a hospitalitas alkalmából az udvarház, a legelő és az erdő felét adták at, az uraság saját kezelésében tartott s rabszolgák (mancipia) által művelt allodiumból (az ú. n. indominitum) márcsak egyharmadot, a cenzust fizető jobbágy-colonusokból (mansi ingenuiles, colonicae) pedig kétharmadrészt jelöltek ki a számukra. Az allodiumok állományát azért kímél-

ték, mert a rabszolgák munkája gazdasági szempontból sokkal értékesebb volt, mint a colonusok megszábot, csekélyke terményszolgáltatása és robotja. Ép ezért méltányosabban jártak el a római birtokosokkal, ha az urasági földnek csupán egyharmadát sajátították ki. Ugyanezt a szempontot látjuk érvényesülni a burgund törvénykönyvnek abban a határozatában is, mely kimondja, hogy a Germániából érkező újabb rajok elégedjenek meg a colonus-földek felével — kétharmadrész helyett — s hogy az allodiumokon alkalmazott rabszolgák közül semmit se kapjanak (523—524).

Mindent összegezve, a germánság beszállásolása egyet jelentett a katonaadó természetbeni megváltásával. A germán nem fizetett adót, mivel katonának számított. Földjét (sors) zsold fejében élvezte. Adómentessége csak a kiutalt „részre“ terjedt ki; ha római földet vett, szerzeménye után épúgy fizetett adót, mint a római földbirtokos. A germán királyságnak már e fiskális szempontból is érdekében állott, hogy a rómaiak adóval sújtott birtokai meg ne fogyatkozzanak. Ezért védte a római birtokosokat, ezért tartotta fenn az egész fundus-rendszert, mely minden hospitalitas ellenére az új politikai hatalom alatt is életben maradt. Hogy a régi birtokrendszert az új uralom mennyire szíven viselte, azt szépen mutatja egy burgund törvény. Burgundiában a régi római birtokost egy bizonyosfajta felső tulajdonjog illette meg a hospitalitas folytán elidegenített birtokok felett. A hospitalitas által kiszakított föld határperében a bíróság előtt nem az új birtokos, hanem a volt római dominus jelent meg. Nemkülönben a római polgár elővételi joggal élhetett, ha a germán hospes egykori földjét (sors) el akarta adni. A római lakosság érdekeit tartja szem előtt az a burgundi törvény is, mely a germán hospest a kiutalt mancipiák és földek visszaadására kényszeríti, ha királyi adományban részesedett. Végül meg kell még említenünk, hogy azokra a nyugati gotokra, akik jogtalanul tettek szert római birtokra, szigorú büntetés várt.

Az előző fejtegetések világosan megmutatták, hogy a germán megszállás nem mindenütt járt ugyanazokkal a következményekkel. A romanizmi^ásnak a provinciák szerint más-más sors jutott osztályrészül. Nem lehet azt állítanunk, hogy a romanizmus mindenhol egyenlő mértékben maradt fenn a barbárok inváziója alatt. A birodalom külső provinciái, a végek, hamarosan visszaestek a római megszállás előtti kultúrfokra s ezek számára az imperium felbomlása a barbár kultúra térhódításával volt egyértelmű. Itt, ebben az övben a romanizmus sohasem járta át nagyobb arányokban a társadalom alsóbb rétegeit s ezért a római kultúra még akkor sem hagyhatott maga után nagy örökséget,

ha történetesen a régi lakosság kitarzott apáik földjén, s nem pusztult ki a háborúk viszontagságaiban. Egészen más viszonyokat találunk azokon a vidékeken, ahol a régi római kultúrelét vérkeringése nem szűnt meg teljesen. Általában meg kell különböztetnünk a rablóhadjáratok korát, amikor a nép legfontosabb életszükségleteit zsákmányolásból fedezte, attól az időtől, amikor már rátért a békés gazdálkodásra. Az invázió idején a germán földművelés még meglehetősen kezdetleges fokon állott. A gótok gabonaszükségletüket régi hazájukban, a határon túl az Aldunánál a birodalomból szerezték be. A szállítmányok beszüntetése, a kereskedelmi zár éhínséget idézett elő. Innen érthető, hogy a gótok s más bevándorlóit törzsek mint foederati, eleinte eltartatták magukat az imperium részéről, vagy ha ez nem sikerült, — pusztítottak.

Maga a letelepedés rendszerint nem erőszakos módon folyt le, hanem lassú, fokozatos kolonizáció útján. A barbár telepések mintegy a régi lakosság közé ékelődtek, a nélkül, hogy a rómaiakat, különösen a szolgaréteget, romlásba kergették volna. A beözönlött germánság azonban csak a provinciáknak elenyésző kis területét vette birtokába, bizonyos határon túl már nem képződtek új telepések. A kolonizáción kívül eső területek kizárólag a barbárok politikai szervezetébe tartoztak, elfoglalásukban a nép már nem vett részt. Ezekben a provinciákban csak a politikai hatalom cserélt gazdát, különben minden a régi-ben maradt. A provinciák tehát egészen változó módon, sajátos körülmények között éltek át a népvándorlás viharát. A telepések a régi kultúrföldön szálltak meg, rendszerint olyan helyeken, ahol már a prehisztórikus korban laktak emberek. Akármerre tekintünk, mindenütt a lakóhely folytonossága tűnik szemünkbe. A település irányát nem a folyók szabták meg, hanem az erdők. Új területek megnyerése a kultúra számára, erdők pusztítása, mocsarak száritása csak jóval később indult meg, a VII—VIII. században. A lakóhely folytonossága azonban még nem zárja magába a kultúra kontinuitását. Nem egy esetben kimutatható, hogy a római falvak a tűz martalékai lettek s a régi lakosság elmenekült. A kontinuitás mértéke attól is függött, hogy mennyiben különbözött a betelepülők életmódja a régi lakoságétól. Ott, ahol a germánság még az állattenyésztést részesítette előnyben, a római szántóföldeket csakhamar a gaz és az erdő lepte el, mert a jövevények nem a síkságot, hanem a lankás, legelésre alkalmas hegyoldalt választották lakhelyül. Így pl. az alamannok a Rajna mentén a római városokon és falvakon kívül ütötték fel könnyű fakunyhóikat kis csoportokban, vagy majorságszerűen (Einzelhof) s ezzel a római köépít-

ményeket az elmúlásra ítélték. Ezzel szemben a frankok már magasabb földművelőkultúrájukból kifolyólag szívesen simultak a római állapotokhoz, a nagy útvonalak mentén zárt falvakban és városokban laktak és kőházakat építettek római módra. A telepes germánok gazdálkodása alacsonyabb fokon állott a rómaiakénál, különösen a bortermelésben és a kertkultúrában mutatkozott a hanyatlás, magasabb racionális üzemet csak a VIII. században honosítottak meg a kolostorok és királyi domíniumok hatása alatt. A visszaesés természetesen csak a germán településterületen következett be s a Karoling-korszaknak kellett eljönnie, hogy a régi szint újra helyreálljon.

Már az invázió előtt megindult a bürokratikus államszervezet felbomlása, a föderált királyságok megalapítása óta ez a fejlődés egyre nagyobb arányokat öltött. A római kézben maradt területeken a hivatalok kicsúsznak a központi hatalom felügyelete alól, s egyes helybeli famíliák birtokába mennek át. Még nagyobb a provinciák elhübéresedése a germán királyok hatalmi körzetében. Itt a császárság már csak névlegesen uralkodik: a hatalom tulajdonképeni gyakorlója a had feje, a föderált germán király. Csak természetes, hogy ilyen körülmények között a központi hatalomnak egészen más eszközökhöz kellett folyamodni, ha a hatalmat úgy-ahogy fenntartani kívánta. A ravennai udvar hol erre, hol arra a föderált királyságra támaszkodik, hogy a többieket sakkban tartsa. Ebben a tekintetben a húnok is jó szolgálatokat tettek a császárnak. A föderált királyok viszont, bár hivatalosan csupán hadkontingensek fejei, zsoldba fogadott hadvezérek, egymással szövetségre lépnek Róma érdekében vagy Róma ellen s maga Róma is mint valami külső hatalmasság új politikát velük szemben. Ez a politika családi kapcsolatokba burkolózik. Ezért beszélhetünk már ekkor a dinasztikus politika kezdeteiről.

Így a provinciák politikailag is elindultak az önállósulás útján. Különösen jól láthatjuk ezt a gall szeparatizmus megerősödésében. Politikai koalíciók születnek és halnak meg szinte hetenként, ezeknek a koalícióknak tagjai azonban csak a délgalliai, hispaniai és afrikai részek; Észak-Gallia és a frank terület hosszú ideig egyáltalán nem jelenik meg a küzdelem porondján. Ezekben a „belpolitikai“ harcokban a föderált „szövetségesek“ tekintélye egyre nőtt, s területük is mindjobban gyarapodott. Úgyszólván békés formában, gyakran a római lakosság hívására, nyernek királyságukhoz egy-egy új földdarabot. Nincs nyomunk arra, hogy a föderáltak Róma leigázására

törekedtek volna. Jól érzik magukat a respublicában — így nevezték a császárságot — melynek szükségességéről őszintén meg vannak győződve. Alarik még azt hihette, hogy Róma helyén a gót erő egy új világbirodalmat tud teremteni. Ám sógora, s közvetlen trónutódja, Athaulf (410—415) belátta az ilyen törekvéseknek balga hiúságát. Érdekes, hogy a császári ház megdöntésére irányuló terveit ugyanúgy kívánta megvalósítani, mint később Geiserich vandál király, vagy Attila, t. i. beházasodás útján. A fogságában visszatartott császári hercegnőt, a szép Gállá Piacidiát erőszakkal nejévé teszi (414). Valahogy ilyen módon kívánt a császári ház misztikumának részesévé lenni. Idővel azonban tudatára ébredt annak, hogy a respublicának fenn kell maradnia római formájában, de gót támogatással. A gót népi reakció azonban erősebbnek bizonyult nála, s mint a pelyhet elseperte. Az ellenzék mindössze egy hétig volt ura a helyzetnek, aztán Vallia (415—418) alatt ismét a Róma-barát politika jutott kormányrúdhhoz.

Már ennyi is ízelítőt tud adni egy ilyen föderált királyság belső fejlődéstörténetéről. Két ellentét között, a Róma-barátság és a népi felbuzdulás váltakozásában hanyódva keresték önállósulásuknak útját. Mert amint politikai súlyuk Róma szövetségében növekedett, mind nagyobb nyűgnek érezték a foedus-rendszert. Az első, ki autokrata monarchiájának külsőleg is méltó formát kívánt adni, Geiserich, vandál király volt. 439-ben felmondja a foedust, s példáját I. Theoderik (418-tól) nyugati gót király is követi (439). Nem lehet merő véletlennek tulajdonítani, hogy a szuverénitást az az I. Theoderik, vagy Geiserich jelenti ki, aki felszámol a germán törzsi-szövetség emlékeivel, s királyságát egészen autokrata alapokra helyezi.

Amióta II. Theoderik (453—466) ismét helyreállította a foedus-t, a császári politika legfőbb bázisának a nyugati gót királyságot tekinthetjük. II. Theoderik képviselte a két nyugati provinciában az imperium és a császári udvar érdekeit. Az itáliai kormányzat a nyugati gót és burgand föderáltak hatalmára támaszkodva, tartotta fősége alatt a megmaradt nyugati provinciákat. Ennek a politikai bázisnak ható körzete azonban nem ért el Gallia északi részeire s a Rajna környékére. Itt, Soissons körül, egy külön központ alakult, melyet pusztán laza kötelékek fűztek Itáliához. A ripuari frankok ismételt betöréseinek kitett balparti Rajna-városok védelme, nemkülönben a szászok és száli-frankok sakkban tartása Aegidius római hadvezetőre hárult, ki a magister militum Galliarum tisztségét viselte. Ahogyan a déli körzetben a nyugati gótok és burgundok föderált szolgálatain

nyugodott az egész római uralom, úgy északon is egy másik föderált királyi ház, a Meroving, volt Aegidius segítőtársa. Az északi politikai bázis a helyi kereteken kívül nem érezte hatását; nem vett részt abban a nagy politikai küzdelemben, amelyet svéb-vandál-nyugati gót-burgund királyok folytattak Rómával szemben vagy Róma mellett változó sikerrel.

Ez a két politikai szövetség-rendszer akkor találkozott először egymással, amikor Galliában a szeparatiztikus törekvések „Gallia a ga!ioké!“ jelszó alatt újra lángra lobbantak. Mint ismeretes, a galliai nagybirtokos senator-réteg a praefectura praetorio Galliarum körül csoportosulva nem a központi hatalom érdekeit képviselte, nem a késő-római állam bürokratikus gépezetének volt támasza, hanem szívén egyedül szűkebb hazája, Gallia, sorsát viselte. Igaz ugyan, hogy a keleti császárság szintén két praefecturára oszlott, de az illír praefectura területe alig haladta meg a birodalom keleti felének egyötödét, összlakosságának pedig legfeljebb egy heted részét. Ezzel ellentétben a galliai praefectura az itáliai praefecturának teljesen egyenlő erejű riválisa volt. Láttuk, a nyugati császárság egységét az sem tudta biztosítani, hogy a magister utriusque militiae kezében összevonták a legfőbb katonai hatalmat. Ezzel az amúgy is roskadozó császári trónt még inkább aláásták. Így aztán a galliai szeparatizmus a központi uralom nagy kárára akadálytalanul érvényesülhetett. Keleten is ébredezett a provinciák önállósága, de az egyiptomi és szír szeparatizmusnak a vallás köpenye alatt kellett szervezkednie, a donatizmus és mono-ízitizmus néven ismeretes dogmatikai irányok alakjában. A gall szeparatizmus a praefectura keretén belül, a hivatalokban talált talajra; Honorius alatt, az V. század elején már kivívta, hogy a galliai hivatalokat csak a helybeli senatori családok s csak kisbirtokos függvényei tölthették be.

Ebben a túlfűtött belpolitikai érdekellentétben a déli és az északi politikai föderátusok tömörülése két ellenséges pártra szakadt. A gall senator-réteg azzal vádolta az itáliai hatalmasságokat, hogy csak magukra gondolnak s ölhetett kezekkel nézik Gallia pusztítását. A császári hatalom úgy jelent meg a gall főnemesség szemében, mint az itáliai praefecturában tömörült senatori osztály érdekképviselője. Éppen azért, mikor a valentinianus-theodósiusi császári ház kihalt (455), a gall senatori réteg II. Theoderik nyugati gót királlyal a legnagyobb egyetértésben, szinte udvarában összegyülekezve, praefectusukat és vezérüket, Avitust emelte a trónra. Jelöltjüket azonban az itáliai párt rövidesen megbuktatta, mire beleegyezésükkel Gundiok

burgundi király megszállta a hadászatiilag fontos Lyont. Az új császárnak, Maiorianusnak, sikerült azonban az egész galliai mozgalmat leszerelni, kenyértörésre uralkodása alatt nem került a sor, ám meggyilkolása után, amikor Rikimer egyeduralma Itáliában nyilvánvalóvá vált (461), Aegidius, Maiorianus alatt magister militum Galliarum, mint az északi politikai egyesülés vezére, Rikimer ellen támadt. Az északi blokkal szembe Rikimer a déli blokkot szegezte. Nagy területi engedmények árán megnyerte a maga pártjára a nyugati gotokat és a burgundokat. Gundiok mint kinevezett mag. militum Gall. egyenesen Rikimer megbízásából elárasztotta katonáival Lyont, s az alpesi átjárókat, mialatt Aegidius itáliai útját a tenger felől a nyugati gót király iparkodott Narbonne és a hozzátartozó provincia bekebelezésével elzárni (462). A politikai egyesülést házassággal pecsételték meg: Gundiok nőül vette Rikimer nőtestvérét. A hadiszerecsé azonban Aegidiusnak kedvezett. Szövetségesével, a száli frank Childerichel Orléansnál fényes győzelmet arat a nyugati gotokon, művét azonban, melyet Geiserich-hel együtt kívánt végrehajtani, nem fejezhette be; 464-ben meghalt. Örökét a hagyományos Meroving-barátság szellemében egy Paulus nevű comes vette át. Ám a Loire torkolatánál befészkelődött szászok annyira lekötötték az ő és frank szövetségeseinek erejét, hogy a kitört háború folytatására nem gondolhattak.

Ezek az események a foedus-rendszer utolsó időszakát mutatják be. Jól kivehető bennük Gallia és Hispánia fokozatos különválása, s elszakadása Itáliától. Itália szellemi és politikai izolálása hozta magával azt, hogy a nyugati császárság eltörlése a provinciákat végkép felszabadította Itália gyámkodása alól. Azt is láthattuk, hogy a germán királyságok a pártküzdelmek során szinte észrevétlenül terjeszthették ki védőszármukat messzebb fekvő vidékek tiszta római lakosságára. És maguk a római hivatalnokok is, mint pl. Arvandus praefectus, már úgy viselkednek, mintha legfőbb uruk nem is a ravennai császár, hanem a barbár király volna. II. Theoderik nyugati gót királyt 466-ban testvére, Eurik, meggyilkolta, vele (466—484) egy új korszak köszöntött be? nemcsak a nyugati királyság, de a romanizmus történetében is. Eurik a nacionalista párt elveit tette magáévá s többé nem volt hajlandó foedus alapon szolgálni az imperiumot. Még mielőtt tehát a nyugat-római császárság utolsó császára sírba szállt volna (480), a helyzet megérett már arra, hogy a régi föderált királyságok elnyerjék teljes szuverénitásukat. A császárság keretéből tulajdonképpen ezután sem váltak ki, viszonyukat az imperiumhoz a meg-

változott helyzetnek megfelelően újból kellett szabályozni. A föderáltak kliens-királyságokká emelkedtek.

Az a politikai rendszer, amely később a VI. században uralkodott, már az V. század folyamán teljes kifejlődéshez jutott. Az egész politikai élet két sarkpont körül forgott: az északi és a déli politikai blokk körül. A császárságnak még sikerül a szétfutó érdekek között az egyensúlyt fenntartani s az egyes föderált államokban és a provinciális római lakosság körében az imperium egységének gondolatát a partikularizmus szelleme felett diadalra juttatni. Jellemző hogy erre a feladatra a nyugat-római birodalom egyedül már nem volt képes. Ügy Maiorianus, mint Anthemius császár a keleti császárság erejére támaszkodva szereztek érvényt császári felsőbbségüknek. Nagy Theoderik, az itáliai gót birodalom királya (megh. 527) már kitaposott utakon haladt, mikor fősege alatt egy nagy „szövetségben“ hozta egyensúlyba a különböző királyságok érdekeit. A mód, ahogyan célját elérte, a dinasztikus házasságok rendszerében csúcsosodott ki. A kezdeményezés azonban itt sem tőle eredt, ő már csak a foedus-rendszer kipróbált eszközeihez nyúlt. A császári ház rokoni kapcsolata a vandál király Geiserich-hel, Rikimer sógorsága a burgund királlyal, végül az egyes barbár királyságok szövetségeinek dinasztikus formája, már előkészítették Nagy Theoderik dinasztikus külpolitikáját.

Ameddig a különféle germán királyságok elvileg a foedus alapján állottak, a föld, az államterület továbbra is római maradt. Ép ezért itt is, ott is oly szigetek ékelődhettek a barbár államok közé, melyeken a római hivatalnokok még közvetlenül a császár nevében igazgattak. Most, a barbár rex szuverénításának kialakulásakor ezeknek a terület-foszlányoknak el kellett tűnniök. Eurik, nyugati gót király hadseregének, melyet egy római, Victorius vezetett, Aquitaniában csak Clermont (civitas Arvernorum), Auvergne főhelye tudott ellentállani, hol Sidonius a költő-püspök, s Ecdicius, néhai Avitus császár fia látta el saját költségén a védelmet: a város azonban 475-ben mégis csak Eurik kezébe került. A nyugat-római császárság bukása új területHódításra adott alkalmat: a Durance alatt elterülő vidék, a Rhone és az Alpok között, nyugati gót terület lett. Ugyancsak a nyugati gótok vették birtokukba az utolsó hispaniai provinciát is, Tarraconensist (473). A Pyreneus félsziget ezzel, leszámítva észak-nyugaton a svéb királyságot, s a Biskájja öböl mentén lakó független kantabrokat és vaskokat (baszkokat), Euriknek engedelmeskedett. A frank és a nyugati gót királyság között még egy keskeny sáv maradt római kéz-

ben, a Somme-Maas és a Loire által bezárt terület, hol Paulus comes halála után Aegidius fia, Syagrius gyakorolta a közhatalmat, mígnem Klodvig, Childerich fia, Galliának ezt az utolsó római darabját is el nem foglalta (486—87).

NEGYEDIK FEJEZET

A RÓMAI IMPERIUM ÉS AZ ITÁLIAI KIRÁLYSÁG

Alig hányta le szemét Attila (453), máris fellángolt a lázadás tüze birodalmának minden részében. Fiainak egyenetlensége folytán a birodalom a legnagyobb zűrzavarban összeomlott. Egymást követték a véres csaták, melyeket a hunok vívtak a felkelő népekkel és a felkelő népek egymással. A felkelő népek két nagy érdeksoporra oszlottak, az egyiknek a keleti gót Valamer, a másiknak a gepida Ardarich volt a feje. A gót-gepida ellentét eredete még a hun uralmat megelőző időkbe nyúlt vissza. A Dáciában terjeszkedő gepidák ugyanis a gotokkal folyvást összeütközésbe kerültek (döntő ütközet 290 körül), s ez az ellentét akkor sem hagyott alább, mikor a húnok közeledtek. Hun szövetségben harcoló gotok hozzák a gepidákat hún fennhatóság alá (418 kör.). A húnok értették aztán annak módját, hogy birodalmuk két legjelentősebb germán népét, a gótot és gepidát sakkban tartsák egymással. A gepida Ardarich és gót riválisa, Valamer nagy szerepet játszott Attila-udvarában.

Amikor Ardarich az Attila-fiak megbuktatására a germánságot maga köré gyűjtötte, a keleti gótok ép gyűlölködésük miatt nem siettek zászlója alá, hanem a hún fiák pártján maradtak. A döntő ütközet a pannóniai Nedao folyó (fekvése ismeretlen) mentén folyt le (454) és a hún-gót koalíció bukásával végződött. Ilek (Ellák), Attila legidősebb fia halálát leli a csatatéren. A vert had a Fekete-tenger felé vette útját, menekülés közben azonban egyes hún-gót-alán-szarmata néptörödékek a kelet-római császárság földjére sodródtak és az Alsó-Dunánál Marcianus császártól földet kaptak megtelepedésre. A vert had hátvédét a pontusi keleti gótság alkotta, ám amint ezek látták, hogy telepeiket a hazátlan húnok megszállják, visszafordultak, s a Pannóniában már régebb idő óta lakó keleti gót (Alatheus és Saphrax népe) és nyugati gót (Athararik népe és a dáciai menekültek) testvéreikkel egyesültek. A pannóniai gótság a csatlakozás idején az

amalok nemzetségéből három testvér-király uralma alatt állott, kik közül Valamer gyakorolta a főhatalmat. Valamer már a híres ú. n. catalaunumi ütközetben is részt vett (451). A pontusi keleti gótságról viszont tudjuk, hogy Thorismud királyuk elhalálózása után (418 kör.) hosszú ideig, „40 évig“ király nélkül maradtak. Most hát 455-ben újra király parancsol felettük. A húnok azonban nem hagyták ennyiben a dolgot, s a „szökevények“ megbüntetéséért Pannóniába törtek, de itt Valamertől vereséget szenvedtek. (455). A keleti gótok pontusi szárnyán kívül még a heruloknak és a szkireknek is el kellett költöznük a Pontus mellől. A szkirek a Duna-Tisza vidékén, a herulok pedig a régi Felső-Magyarországban ütöttek tanyát. A győztes gepidák hatalmukat tetemesen gyarapították. Egész Dácia a Tiszáig uralmuk alá került. A mai Ausztriának Duna-balparti részein a rugiak kaptak szállást. A herul-rugi népcsoport látta el a hún birodalom bukása után katonával a nyugat-római birodalmat. Odovakar, az első itáliai barbár király is közülük való volt.

Maguk a húnok a Pontus északi partvidékén (főleg a Don-Kubán körül) nem sokáig örülhettek hatalmuknak. A bolgár-ogurok (onogur, saragur, ogur) 461—465 között a szabirok elől Nyugat-Szibériából a Pontushoz (Volga-vidék) költöznek, s a húnok jelentős részét nyugat felé űzik. Állítólag maga írnek is, Attila legkisebb fia a mai Dobruzsába (in extremo minoris Scythiae) vonul hún (sadagar), alán és szkír néptörödékekkel, bátyja, Dengizik pedig a mai oláh síkságon még egy ideig, Leó császár alatt, nyugtalanítja a császárság trák részeit, 469-ben azonban rajta veszt. Anagastes, a magister militum per Thracias, egy összeütközés alkalmával megöli. Egyes hún népelemek Dácia ripensis-be (a Duna jobb oldalán) is eljutnak. Ezzel a húnok eltűnnek Európa történetéből, pusztán mint zsoldosok visznek még egy ideig szerepet a kelet-római seregben a keleti gótok és a rugiak mellett. A nép szétszóródik, más népekbe olvad, elmerül idegen népek államalkotásaiban. Ez lett a sorsa — mint láttuk — a Kaukázus és a kirgiz steppen maradt hónoknak is.

A hún hegemonia letűnése végleg megszabadította a germánságot az ázsiai Idvas-nomádok hatalmától. Azok a germán népek, amelyeket Attila uralma alatt tartott, most mint felszabadult ár csakhamar előntik a római birodalmat. Megindul a nyugat-római birodalom végső felmorzsolódása, mind kisebb és kisebb területre szorul vissza Róma tényleges hatalma, utoljára a barbár hullám magát Itáliát is elborítja. Így a 454-i pannóniai csata (Nedao) éppoly határjelző-kő Európa történetében, mint 376, vagy 400, a hún előnyomulás két dátuma. Ekkor

(455) hal ki a nyugat-római császárságban III. Valentinianus-szal a Theodosius-dinasztia férfi ága, s a következő császárok, kiket a haderő parancsnoka, a magister militum öltöztet bíborba, gyors egymásutánban adják át a trónt egymásnak, anélkül, hogy a birodalom érdekében valamit is tenni tudnának. Nagy Theodosius államrendszere egyszerre csődöt mondott. Felborult az egyensúly a barbár hadsereg és a római civil-uralom között. A dolog természetében rejtett, hogy a „császár-csináló germán generális” mellett maga a császár amolyan árnyalak maradt. Az utolsó ilyen császár-csináló generális a svéb apától és nyugati gót királylánytól származott Rikimer (megh. 472), s a burgund Gundobad volt. E patrícius generálisok maguk még nem nyúltak a császári korona után, mert a császár a közfelfogás szerint csak római lehetett. A kettős uralom annyira szokásossá vált, hogy Orestes, Attila egyik embere, sem kívánczolt a császárságra, amikor átvette a hatalmat, s Iulius Nepos császárt elűzte, bár pannóniai római volt. Okosabbnak tartotta, ha kiskorú fiát, Romulus Augustusi emeli trónra (475).

A patrícius magister militum hegemoniájának csak Odovakar vetett véget. Attila birodalmának felbomlása ismét lehetővé tette, hogy a dunamenti germánok, így elsősorban a szkírek, herulok és rugiak, Itáliában zsoldba álljanak. Ezzel az áramlással kapcsolatban Attilának nem egy meghitt embere, vagy katonája került az Örök Városba, így pl. Orestes Attilának szűkebb környezetéhez tartozott, ugyanígy Odovakar is. Annak a szkír Edeko királynak volt a fia, akit Attila bizalmával tüntetett ki. Odovakarnak fitestvére szintén római szolgálatba állott, s a keleti birodalomban egészen a magister militum per Illyricum tisztségig vitte. Ez az Odovakar volt tehát az, aki egy garnizónlázadás alkalmával Orestest kikergette Rómából, s a gyermek császárt Campaniába üzte (476). Itália sorsa Odovakar kezében nyugodott.

Odovakar, okulva az eddigi magisterek tapasztalatain, végre bátorságot vett magának és szakított az eddigi császár-csináló gyakorlattal. Rómának ettől az időtől kezdve nincs császára. Azt gondolhatná az ember, hogy a nyugat-római birodalom megszűnése valami külső ellenség szörnyű támadásával áll kapcsolatban. Az események mást mondanak. Odovakar római szolgálatban álló tiszt volt Rikimer vagy Orestes fajtájából, s maga a lázadó sereg is, mely később őt királynak tette meg, Róma hivatásos, rendes hadát alkotta. Már ez is eléggé mutatja, hogy a római császárság Nyugaton belső okból, a szoldateszka lázadása folytán omlott össze. Akárcsak az előző magisterek, Odovakar sem akart császár lenni. A trónt betöltetlenül hagyta.

A formális jog szerint, kétségkívül, helyesen cselekedett, hiszen Rómának még élt törvényes császára, Nepos, a kelet-római császár kreatúrája (480-ig). Odovakar azonban nem azért üzte el Romulus Augustulust a trónról, hogy helyébe a Dalmáciában éledgelő régebbi császárt, Nepost ültesse. A barbár katonaság felfogásának adott kifejezést, amiképpen Itáliában nem akart többé árny-császárt látni.

A törvényes hatalom birtokosa a senatus maradt. Odovakar ezért a senatust arra indította, hogy a császárság jelvényeit küldje Konstantinápolyba. A levél, melyet a senatus Odovakar ösztönzésére Zenóhoz, az akkori bizánci császárhoz, intézett, sok mindent elárul Róma új urának gondolatvilágából. A senatus meggyőződése szerint Rómának nincs többé szüksége külön császárra, az ügyeket a konstantinápolyi társ-uralkodó is el tudná intézni. Róma nagymultú testületé kéri tehát Zenót, ismerje el Odovakar kormányzását, s tüntesse őt ki a patriciusi címmel. Mindebből nyilvánvaló, hogy a nyugati császárság megdőntője továbbra is tagja kívánt maradni a római respublicának. A császárt csak azért mozdította el, hogy a bizánci udvar elé hódolattal járulhasson. A jövőben tisztét a császár nevében, mégpedig a keleti császár nevében, kívánta gyakorolni — ezért kellett neki Bizánc hozzájárulása. Alapjában véve nem történt más, minthogy Konstantinápoly elfoglalta az őt megillető helyet az imperiumban. Ismeretes, hogy az imperium Nagy Theodosius óta (395) végleg két részre vált. Elvi és jogi szempontból azonban továbbra is egyetlen testet alkotott. Amikor tehát Rómában a császári szék megüresedett, tulajdonképpen nem következett be vacantia, mert a keleti császár automatikusan átvette a nyugati birodalom-rész kormányzását. Mihelyt azonban ez a helyzet állandósult, Itália Bizánc provinciái közé süllyedt.

Az „államcsíny“ végeredményben tehát Bizánc győzelmét jelentette Róma felett. Bizánc tekintélye abban a mértékben nőtt Itáliában, amilyen mértékben fogyott a ravennai udvar hatalma. Bizánc a több felől szorongatott társ-birodalom felett idővel bizonyosfokú protektoratórt kezdett gyakorolni. Az állandó vandál veszedelem Rikimert is ismételten arra indította, hogy a keleti császárság segítségét kérje. A császári trón megüresedése esetén Róma nem egyszer a keleti császártól kap császárt. Így nyeri el Rikimer I. Leótól a patriciusságot és így lép Rikimer jelöltje, Maiorianus Kelet hozzájárulásával a császári trónra (457). Libius Severus halála után (465) Rikimer és Róma hódolattal fogadja I. Leó trón-jelöltjét, Anthemius-t, Itáliában. De Odovakar mégsem kapta meg a patricius címet és kormányzatának elismertetését. Zenó szemében ugyanis Bizánc egykori jelöltje, Julius

Nepos továbbra is Róma császára volt. Amint azonban Nepos meghalt (480), semmi sem állt többé annak útjába, hogy Bizánc elismerje a status quot. Az Odovakar által régi szokás szerint kijelölt konzul-párt Kelet minden ellenkezés nélkül elfogadta.

Az új politikai helyzet két irányban hozott lényeges változást. Először is az imperium egysége újra helyre állt; megszűnt a birodalom kormányzása kollegiális alapon. Itália a többi provincia, így Gallia és Hispánia sorában közvetlenül Konstantinápoly fősége alá jutott. Az a folyamat tehát, mely Konstantinápoly alapításával már látható alakot nyert, s végül Itália elprovinciálizálódásához vezetett, — a 476-ban kitört katonaforradalom által elérkezett végpontjához. Egyben azonban Odovakar lezárja a magister militum-ok hosszú sorát, akik Itáliában a császárság birtoka nélkül uralkodtak. Megtörténik Itáliában is a barbár királyság megalapítása. Itália követte a provinciák sorsát. A katonai lázadás Orestes ellen főleg amiatt tört ki, hogy az Itáliában állomásozó barbár, elsősorban herul csapatok megelégték a garnizón-életet, s a többi germán haderő mintájára letelepítésüket kérték. Eddig föld, ház nélkül, távol családjuktól éltek. Most azt kívánták, hogy rájuk is alkalmazják a hospitalitast. A barbár zsoldos had Itáliát is Gallia sorsára akarta juttatni, hol tudvalevőleg nyugati gót és burgund néprajok a hospitalitas alapján földhöz jutottak. Orestes a katonák kérését nem akarta teljesíteni. Mint minden igaz római, ő is, Róma földjét szentnek érezte. Odovakarnak viszont sikerült a had követelését diadalra vinni; erre a katonák hálájuk jeléül királyukká kiáltották ki.

Mint minden késő-római had, úgy azok a csapatok is, amelyek vállalán Odovakar a királyságig és római patriciusságig emelkedett, a legkülönbélebb elemekből álltak. Rex címe nem népi törzs-fejedelemségre, pusztán állandósult seregvezérségre utal. Mindenesetre azonban a jövőnek szólott: leszámolást jelentett a múlttal szemben, amikor még a legfőbb katonai hatalom birtokosa a császár mellett patriciusi címmel a magister militum hivatalát viselte. Odovakar magister militum helyett seregeinek rexe. A római lakosság felett azonban nem mint germán király uralkodott, hanem mint patricius. Ez utóbbi címhez nem kapcsolódott semmiféle határozott hivatal, pusztán a császár után a legfőbb rangot jelezte. Az Odovakar által teremtett új állapotot ez a ketősség jellemzi. Egyfelől a barbár haderő feje (rex), másfelől a császári civil-kormányzat élén áll egy önmagának előlegezett császári delegáció alapján (patricius). Végeredményben tehát Itália belső szervezetében nem esett nagyobb változás. Csak az éleződött jobban

ki, ami már eddig is megvolt, a hivatalnok és a katona szembeállítására. A hivatalokat rómaiak viselik, a katonai pályát viszont a germánok részére biztosítják. A 476. év e tekintetben is egy régóta megindult fejlődés záróakkordja. A hadsereg és a hivatalnoki kar kasztszerű szétválasztása, most látni igazán, hogy hova vezetett. A hadsereg, miután barbár kézre jut, külön királyságban szervezkedik, végül magába olvasztja az egész római polgári igazgatást.

Odoakar nem sokáig élvezhette „államcsínyje“ gyümölcsét: a szintén csakhamar Nagy Theoderik jelenik meg. Pannóniában a keleti gótság három Amal-nembeli király hatalma alatt állott, közülük a főseget Valamer viselte. A három társ-királyság örökös küzdelmet folytatott ellenségük a gepidák s az általuk teremtett nagy germán koalíció ellen. Ennek a koalíciónak tagjai többek közt a rugiak, a svédek, s a szkírek voltak. Bár a keleti gótoknak sikerül a koalícióra 469-ben a Bolya folyónál érzékeny csapást mérni, még sem érzik magukat biztonságban és inkább kivándorolnak. Ekkor már Thiudimer áll a gót törzs-szövetség élén. Hivatalosan a keleti gótok a bizánci császár föderált népei közé tartoztak. A császári politika értette annak módját, miképp kell az egyik barbárral a másikat sakkban tartani. Ha a keleti gótok igen felbátorodtak, a gepida-koalíciót küldte nyakukra. Most azonban ez a politika csődöt mondott. A keleti gótok felkeltek és a római császárság területére húzódtak. A barbár népek rendes szokása szerint két részre szakadtak: Thiudimer átkelt a Száván, s gótjaival egészen Nis-ig (Naissus) nyomult előre, míg Vidimir Itáliában keresett szerencsét, ahonnan halála után hasonló nevű fia Glycerius császár szolgálatában Galliába vonult, hogy ott népével a nyugati gotokhoz csatlakozzék. Thiudimer a vándorúton meghalt, örökét bizánci környezetben — túszer volt az udvarban — felserdült fia, Nagy Theoderik vette át (471). Theoderiket csak egy vágy sarkalta: el akarta nyerni minden barbár álmát, a *magister militum praesentalis* tisztségét. Erre a legfőbb katonai méltóságra azonban egy másik gót is pályázott: Theoderik Strabo, a Tráciában állomásozó gótság feje. Míg a két rivális egymással marakodott a tisztségért, a császárnak nem volt mitől tartania. 481-ben azonban Theoderik Strabo meghalt, s a másik Theoderik ellenfél nélkül maradt. Meg is kapta most már végkép a magisterséget (483), amelyhez a következő évben még a konzulsgot is megszerezte.

Amióta Theoderik jelentette a birodalomban az egyedüli fegyveres hatalmat, s erejét többé már nem lehetett lekötöni más condottiere hatalmi törekvéseivel, Bizáncnak arra a meggyőződésre kellett jutnia, hogy a gót sereg örökös belzavaroknak lesz a forrása. Tényleg, Theo-

derik gót generális Novae-től, hol székhelye állt, egészen Konstantinápoly faláig fosztogatni kezdett (486—487). Bizánc tehát alig várta, hogy megszabaduljon tőle, — saját konzuljától. Erre kitűnő alkalmat adott a nyugati császárság kétségbeesett helyzete. Konstantinápoly már korán foglalkozott azzal a tervvel, hogy Itáliát bekebelezi. Másrészt maga Theoderik is szívesen gondolt egy sikeres itáliai rabló-hadjáratra. Hiszen még nem is olyan régen, amikor Julius Nepos Rómából futni kényszerült, ő volt az első, aki felajánlotta seregét Julius Nepos visszahelyezése érdekében. Az érdekeknek kölcsönös találkozása megpecsételte Odovakar római helytartóságának és itáliai gót királyságának sorsát.

488-ban indult el Theoderik seregével, vonulás közben az Odovakar csapása alatt összeomlott rugi birodalom (487) egyes néptörödékeit is felvette magába, sőt toborozással még más rendű és rangú embereknek, így rómaiaknak is, módot nyújtott, hogy részt vehessenek a nagy hadjáratban. Miután Sirmiumnál áttörte a gepida-gyűrűt, 489-ben a Sontius (Isonzo) patakánál kemény küzdelem után Odovakart meghátrálásra kényszerítette, sőt Veronából is megfutamította. E csaták emléke abban a mondaanyagban él tovább, melynek hőse „Dietrich von Bern“. Még hosszú ideig állt a harc váltakozó sikerrel, a viadalba szomszédos népek is beleszóltak, így a burgundok Odovakar, a nyugati gótok Theoderik pártján, de végül is Theoderik maradt felül (Adda, 490). Két és félévig tartó megszállás után Odovakar megnyitotta rejtekének, Ravennának, kapuit (493). A ravennai püspök közvetítésével béke jött létre a két ellenfél között, még pedig azzal a feltétellel, hogy Theoderik és Odovakar közösen uralkodjanak Itália felett. De 10 nap sem múlt el a békekötés után, s a hatvanéves Odovakar már halott volt. „Hol az Isten?“ — kiáltotta oda az esküszegő Theoderiknek, amint ez kardját alattomosan rája emelte. Odovakart beszentelés nélkül temették el Ravennában a zsinagóga közelében. A győző tovább vérengzett. Odovakar fítestvérét, Onulfot az egyházi asilium-jog megsértésével ölték meg, feleségét éhhalálra ítélték, fiát száműzték, végül meggyilkolták, s mindenhol, ahol csak Odovakar híveire akadtak, szörnyű mészárlást vittek véghez. A rómaiaknak azonban a hajuk szála sem görbült meg, még azoknak sem, akik Odovakar hivatalnokai közé tartoztak.

Theoderik vérengzése megsemmisíthette Odovakart, államrendszerét azonban nem zúzhatta össze, az továbbra is életben maradt. Nem változott meg sem az állami gépezet, sem a kormányzást támogató réteg összetétele, époly kevéssé, mint a germánság viszonya a római

lakossághoz. Odovakar és Theoderik egész életfolyása, sorsa, tragédiája hajszátra megegyezik egymással. A novum nem Theoderik uralma alatt jelentkezik, hanem már Odovakar reformjaiban. Mindaz, ami a gót „itáliai királyság“ berendezését s célkitűzését jellemzi, Odovakar idejébe nyúlik vissza.

A hasonlatosság a két patricius-rex között kitűnik a császári mandátum megszerzésének körülményeiből. Ahogyan Odovakar, úgy Theoderik is a senatus útján követséget küldött Konstantinápolyba uralmának elismertetése céljából (490). Ugyanígy Theoderiknak is, miként Odovakarnak több éven keresztül várnia kellett, míg kormányzóságuk elismertetése Konstantinápolyból megérkezett. Odovakar 480-ban, Theoderik 497-ben nyerte el a császártól „usurpatiójuk“ hivatalos feloldását. A huza-vona, amellyel a császár kezelte Theoderik kérését, azt mutatja, hogy Konstantinápoly csak a hatalmi viszonyok kedvezőtlen alakulása következtében mondott le Itália közvetlen birtokbavételének tervéről. A császár elküldte Theoderiknek a bíbor-ruhát a nyugatrómai császárság uralkodási jelvényeivel egyetemben, ami azonban nem jelentette azt, hogy már most Theoderikből augustus, társ-császár vált. Theoderik pusztán csak a császár helyett, annak képében, de nem mint hivatali alárendeltje uralkodott Itáliában. A régens szerepében viselte a császári ház nevét (Flavius, I. Constantinus óta), gyakorolta a konzul-jelölés, s a hivatalnokok kinevezési jogát, a legfelsőbb bírói, s katonai hatalmat. Nem illette meg azonban őt új törvények (leges) kibocsátásának joga, miként a birodalom főtisztviselői, pl. a praefecturák fejei is pusztán csak edictumokat hozhattak. Theoderik római polgárjogot sem adományozhatott; pénzein szintúgy nem az ő, hanem a császár képe tündökölt (dominus noster Anastasius), egyedül az érem hátán állott Theoderik monogramma ezzel a felírással: invicta Roma.

Theoderik helyét valahol az V. századi magister militum et patricius noster, s a társ-császár között kell keresnünk. Nem véletlen, hogy se Odovakar, se Theoderik nem nevezi magát magister militumnak. Kétségtelen, mindkettőjük a Stilicho-Aetius-Rikimer-Orestes birodalmi generálisok sorában foglal még helyei, ámde náluk már a magisterium militum végkép elvesztette hivatali jellegét. Mint ismeretes, úgy a lovasságnak, mint a gyalogságnak meg volt a maga magister praesentalisa, Stilicho már mindkettőt egyesítette a magister utriusque militiae névben mint legfelsőbb generalissimus, míg végül Constantius (legkésőbb 418 óta) a császár után következő legfelsőbb hivatallal a patricius noster rangot egyesítette. Valóban Stilicho utó-

dai már túllépték katonai hivataluk korlátait, s olyan ügyekben is döntöttek, melyek a legfelsőbb hadvezetőséggel nem álltak többé vonatkozásban. A magister militum címet el is hagyják s a patricius noster elnevezés, mellyel a császár nevezi magas személyüket, tulajdonképpen a mai diktátornak felel meg (patriciusi rangot azonban más magas hivatalnokok is elnyerhettek). A császár-helyettes patriciusságra tart igényt Odovakar; Theoderiknek külön nem kellett azt kérnie, mivel ő már az itáliai hadjáratot is ebben a minőségben hajtja végre. Mindazonáltal azt tapasztalhatjuk, hogy Theoderik a patriciusi címet sem találta megfelelőnek a birodalomban elfoglalt állása jelzésére. Hivatalosan ugyanis ekként nevezte magát: Flavius Theodericus rex.

Mit kívánt kifejezni ez a barbár latin szó: rex? Theoderik tulajdonképpen jog szerint ilyen címmel nem élhetett, mert római polgár volt, miután Zenó császár szimbolikusan „fiává“ fogadta, már pedig római egy személyben barbár rex nem lehetett. Azt sem mondhatjuk királyságáról, hogy az pusztán germán, gót és rugi alattvalóit foglalta magába. Theoderiket nem tekinthetjük germán törzs királyának, mint ahogy kortársai is kinőttek már a törzsszervezet ősi keretei közül, s igazi monarchák módjára parancsoltak rendszerint több különböző törzsből, népből álló alattvalóiknak. Amikor Theoderik Itáliába jött új hazát keresni, legfeljebb pannóniai keleti gót néptörzsei hívhatták őt királyuknak, a sereg más tagjai, közöttük sok Singidunum-i (belgrádi), római aligha. Es 491-ben is csak egy szedett-vedett sereg kiállította ki a ravennai győzöt királyának. Ez a királyság éppen azért, mert már kibontakozott törzsi béklyóiból, testesíthette meg a legmagasabb közhatalmat a rómaiak számára is.

Jellemző Theoderik királyságára, hogy az uralkodói cím: rex és Flavius viselésében megint csak nagy ellenfelét, Odovakart követte, ki magát hivatalosan mindig rexnek nevezte. A keleti császár elismerte Odovakar konzul- és hivatalnok-kinevezési gyakorlatát, így ebben sem mutat fel Theoderik uralkodása nóvumot. A római pénzeket már Odovakar is a három bejegyzett monogrammjával verette, akár Theoderik. Minden valószínűség a mellett szól, hogy Odovakarnak azok a pénzei, amelyek őt diadém nélkül szakállasan, FI. Odovac. körírással jelképezik, abból az időből valók, amikor már nyíltan elszakadt a császárságtól. Ez sem újítás: Rikimer is rá verette monogrammját Libius Severus pénzeire. Mindebből világosan kitűnik, hogy nem nagy kataklizmák robajában omlott össze a nyugat-római császárság, hanem a fejlődés lassú során. Szinte észrevétlenül, a hagyomány útján alakult át a majordomusok itáliai királyságává.

Az új gót királyság belső szervezete azt bizonyítja, hogy Theoderik csak az elődje (Odovakar) által megkezdett úton haladt tovább. Már Nagy Theodosius államkonceptiója a barbár hadi erő, s a római polgári igazgatás dualizmusán épült fel. Míg azonban az V. században a császár tartja fenn az egyensúlyt a barbár hadsereg, s a római igazgatás között, addig III. Valentinianus halála óta, a század közepétől a birodalmi haderő parancsnoka a császár fölé kerekedik, s végül Odovakar királyságában nemcsak ténylegesen, hanem jog szerint is a dualizmus élére jut. A dualizmus mint örökség tovább száll Theoderikra. Ha már Diocletianus idejében a társadalom kasztszerű megmerevedése érvényesült a közélet minden viszonylatában, akkor nem lehet azon csodálkoznunk, hogy a dualizmus Theoderiknél a római polgári, s a germán katonai kaszt megalkotására vezetett. Alapjában minden a régi-ben maradt, pusztán élesebb fogalmazást nyert. A római elől elzárták a katonai pályát, hivatalnokok viszont csak római polgárok lehettek. Ennek a merev, kasztszerű szembeállításnak keretébe illeszkedett be a germán és a római világ szigorú parallelizmus alapján. A germán külön élt a maga világában, saját szokásai, kultúrája szerint. A betelepődéssel nem szakadt meg a heroikus germán kultúra fejlődése, sőt igazában most, az V. században alakította ki legszebb mondaanyagát. A germán népvándorlási kultúra medret ás magának Itália földjén is. Ezzel a barbár folyammal párhuzamosan hömpölyög tovább a római nemzeti kultúrhagyomány, a gót kultúrával vajmi keveset törődve. Ez az ellentét, helyesebben talán parallelizmus megnyilatkozott nemcsak élet- és világérzésben, hanem pályában, hitben, jogban, a pap előtt épűgy, mint a törvénszéken.

Mikor a gótok Itáliába vándoroltak, akkor már felvették a kereszténységet, ámde — ellentétben a rómaiakkal, akik a római pápával az élen Athanasius katolikus hitét vallották — javarészen az arianizmus irányához tartoztak. Egy korban, ahol az élet legfőbb irányító ereje a vallás és a hit régióiból tört elő, nem volt, s nem lehetett közömbös, ki melyik felekezetet tekintette a magáénak. A katolikus papok mellett az ariánusok külön papjai sürgölődtek, s a római templomok közelében ariánusok kápolnái, baptisteriumai épültek fel. Erről a hitbéli dualizmusról Ravenna még a mai szemlélőnek is színes képet tud adni. A parallelizmus végigvonul a jogéleten is. A gót harcos idegennek számított, a római polgárság nem vette tagjai közé, mert még a hatalmas Theoderiknak sem állt módjában, hogy a gótot római polgárrá változtassa. A római jogot a germánokra alkalmazták, mintha csak hospesek, idegen megtelepedők volnának. A gót római nőre nem

vetette szemét, rómaival nem házasodhatott. Épígy saját germán szokásjoga szabályozta birtokviszonyait s örökösödési rendjét.

A germánság különállása Theoderik dualista királyságában a bíraskodás terén is kifejezésre jutott. Az új germán bírói szervezet minden ízében királyi intézmény volt, nem a régi népi (törzsi, nemzetségi) szervezetből nőtt ki. A gótoknál a *ius regium* hatása alatt egyre-másra tűntek el a régi germán alkotmány s jogélet maradványai. A központi hatalom erejét mutatja, hogy a vérbosszút hivatalosan üldözték. Theoderik az új germán bíróság felállításánál ismét a római jog által megvont kerethez alkalmazkodott. A római lakosság a gótokat katonáknak tekintette, következésképp ők a katonai bíróságok elé tartoztak. A katonai és a polgári igazgatás különválasztása a diocletianusi államszervezetben azt hozta magával, hogy a katonaság kiváltságot élvezett, polgári és büntető ügyekben egyaránt saját bírósága elé járult. A római uralom idején a katonai bíróság ítélkezése alá csak a katonák egymásközti s a civil által perbefogott katona pereit estek, ezzel szemben Theoderik kiszolgáltatta a római polgárt a gótok katonai törvényének, ha baja támadt egy gót katonával. Fellegbeznia a király udvarához lehetett.

Ahogy a gót bíraskodás, úgy a gót hadszervezet is a monarchikus elv diadalrajutását szemlélteti. A germán jog szerint minden szabad ember harcosnak számított. Ez az elv Theoderik alatt is életben maradt, ámde egészen más értelmezést nyert. A gót királyság gót alattvalóit mintegy római szemmel nézte, az ország védelmére kötelezett telepes katonákat látott bennük, kiket zsolddal tartott el. A 476-ban lezajlott katonai forradalom elbeszélésénél említettük már, hogy Odovakar a fellázadt garnizónok barbár, jobbára herul katonáit a szokásos római beszállásolási rendszer kibővítése alapján juttatta földhöz. A gót hódítók, miután lemészárolták Odovakar germánjai nagyrészt, egyszerűen beültek az árván maradt birtokokba. Ám számban felülmúlták a régi birtokosokat és így Theoderiknek is nagyarányú katonatelepítéssel kellett megkezdeni kormányzatát. A feladat elvégzésével Odovakarnak egyik római hivatalnokát, Liberiust bízta meg, ki delegált romaiakkal a hadászatiilag fontos területeken, legfőképp Észak-Itáliában (a Po nyugati vidékén északra Como és Trient-ig), s keleten (Sanium, Picenum), míg a nyugati részekén (Észak-Tuscia) csak szórányosan, Róma körül, Campaniában és délen pedig egyáltalában nem, földet osztott ki, általában a római birtok egyharmad részét, a hospes-katona rangjának és társadalmi állásának tekintetbevételével. Valami túlnagy birtokeltolódást az osz-

tás aligha vont maga után: a régóta egyre néptelenedő Itáliában puszta föld bőven akadt. A gótok ezenkívül, akárcsak régen mint föderált nép, évi „ajándékban“ is részesedtek. A városokban, várakban állomásozó csapatok ellátásáról a kincstár külön gondoskodott, még pedig a praefectura pénztárának terhére.

Az ősi germán hadbeosztás emlékének tekinthetjük, hogy a kisebb katonaegységek (Tausendschaft) tisztjeit millenarii-nak hívták. Különbösen az egész gót hadbeosztás s igazgatás a késő-római hadszervezet kereteibe illeszkedett be. A parancsnokok a római comes vagy prior nevet viselték. A városok gót gamizónjai élén a comes civitatist látjuk, ki viszont a comes provinciáié alá tartozott. A szervezet királyi jellegét az árulja el, hogy a comes mellett működő, római mintára berendezett officium alsóbb hivatalnokait is a király nevezte ki. A comesek, későbbi, középkori működésüknek megfelelően, már Theoderik királyságában a haderő parancsnokságán kívül a bírói, rendészeti, közigazgatási teendőket is ellátták. A határterületek katonai és polgári igazgatása egy-egy duxra (comesre) hárult (pl. Raetia, Pannónia Sirmiensis). Éppígy több kisebb városterületet egy-egy prior, vagy tribunus alatt egyesítettek különösen a dalmát tengerparton. Ezek a különböző rangban szolgáló comites Gothorum abban különböztek a rendes római közfunkcionáriusoktól, hogy kezükben a polgári és katonai hatáskör egybeesett. Így a gót lakosság katonai szervezete betetőzte a római császárság századok óta tartó militarizálódását. A gót comitiva-szervezet mint valami felépítmény nehezedett a régi római polgári szervezetre. A gót comesek ellenőrizték a polgári hatóságok munkáját, belenyúltak ügykörükbe, s mindenben elsőbbséget élveztek. Theoderik műve ebben a tekintetben annak a fejlődésnek záróköve, amely a III. század közepétől kezdve egyre nagyobb válaszfalat vont katona és polgár között ez utóbbi rovására.

Leszámítva a gót felülrétegződést, a római bürokrácia ugyanúgy intézte a rómaiak ügyeit, mint a megszállás előtt. Fennmaradtak, bár bomlófélben, a városok magistratusai (duumviri vagy quinquennales, továbbá apurator és defensor), az egyes provinciák, melyeknek fejeit (iudices provinciarum) a comites Gothorum provinciarum-mal állíthatjuk párhuzamba. A közigazgatás legmagasabb előljárójának most is a praefectus praetorio-t tekintik, akinek körzete azonban Afrika és Illyricum elvesztésével jócskán megcsappant. Sőt mi több, az Odovakar által 476-ban vandáloktól visszaszerzett Szicíliát, éppígy Dalmáciát Nepos halála után (480) a comes patrimonii alá rendelték, ki tudvalevőleg a comes sacrarum largitionum és a comes rerum

privatarum mellett mint harmadik „pénzügyminiszter“ intézte a királyi uradalmak ügyeit. Az udvar testőrsége (scholae) s minden alsóbb szolgálója felett mint az „officium nostrum“ vezetője állott a magister officiorum, míg az oklevelek fogalmazása, a hivatalos levelezés elintézése a quaestort terhelte.

Ahogy az új uralom épségben fenntartotta a római szervezetet, úgy nem következett be változás a kormányzást támogató réteg társadalmi összetételében sem. Mint régen, Theoderik alatt is az ú. n. római nemzeti párt emberei tartották megszállva a felső hivatalokat. Ebben a felső nemesi körben a hivatalok apáról-fiúra szálltak, akár csak az irodalomnak s a nemzeti hagyományoknak ápolása. Odovakar konzuljait az előkelő senatori rétegből szedegeti. Theoderik magas közfunkcionáriusai között nem egy már Odovakar alatt szolgált (Liberius, Symmachus). Cassiodorusnak, kormánya legjellegzetesebb alakjának apja Odovakar szolgálatában a pénzügyeket vezette, nagyapja pedig Aetius meghitt környezetéhez tartozott. És a barbár Theoderik kegyével elhalmozza a római nemes családok fiait, az antik filozófia és irodalom utolsó képviselőit, így Memmius Symmachust, így annak vejét, a polihisztor Boéthiust, aki a konzuli méltóságot is viseli, mint ahogy tetemes költséggel rendbeszedeti a düledező antik épületeket s palotákat, úgyhogy Róma, a városok anyja, „megfiatalodik újra, s leveti tagjainak öregségét“. A ravennai királyi udvarban a késő antik műveltség kap hajlékot; Theoderik lánya, a széplelkű Amalasintha s unokaöccse, a filozófus Theodahad a neoplatonizmus elveit szívják magukba. Mindaz, amit Theoderik épített, a késő antik művészet emlékei közé tartozik s semminemű vonatkozásban nem áll a germán kultúrérettel. Különben a nép, a gótok — római szemmel nézve — tudatlanok, iskolázatlanok maradtak.

A türelmesség, melyet a gót udvar tanúsított az antik kultúra és a katolikus kereszténység irányában, tette lehetővé a gót-római katona- és kultúrduálizmus hosszú, harmincéves békés uralmát. Az egyeztetés nagymesterének Cassiodorust kell tekintenünk. Kancellár, titkár s udvari történetíró egyszemélyben, s ebben a minőségben a nemzeti, túlzott katona, germán körökkel szemben mindig érvényesíteni tudta a római kultúra és a római polgári lakosság érdekeit. Megnehezítette közvetítőpolitikáját a Rómában a senatus köré csoportosult római nemzeti párt radikális szárnya, mely Bizánccal állandó kapcsolatot tartott fenn, s sehogysem tudott beletörödni a faragatlan gót tisztek uralmába. Titokban, összeszorított fogakkal, abban reményke-

dett, hogy a császár végre megszabadítja Rómát a békeosztó, de mégis csak idegen, s barbár Theoderiktól. Ennek a körnek élén a senatus fejt, Symmachust, s Boethiust találjuk. A római nemesség mérsékeltbb része Ennodiuszt, a pavai püspököt vallotta vezérének. Az akkori püspöki kar Itáliában még teljesen a pogány antik hagyomány hatása alatt állott, ellentétben a provinciákkal, főleg Afrikával és Galliával, Spanyolországgal, ahol a kereszténység már nagyszerű irodalmi gyümölcsöket termelt. Ennodius versei külsőséges, barokk, nehéz pompájukban nem egyszer szólnak Venus nem mindig illedelmes kegyeiről. Ilyen antik hagyomány szolgálatában a papság egykönnyen megbékült a „türelmes“ gót arianizmussal. Vallásos ellentét seholsem ütközött ki. Hiszen igazi késő-antik szellemben hirdette az udvar, s az udvart támogató párt, hogy senkit sem lehet meggyőződése ellenére hitre kényszeríteni. „Miután az istenség több vallást megtűr egymás mellett, nem merészeltjük, hogy egyet erőszakoljunk rá mindenkire⁴⁴ — ilyen és hasonló neoplatonista kijelentések után hitvitának valóban kevés hely maradt. Maga a római szentszék is támogatta Theoderik uralmát. Ebben az időben ugyanis a konstantinápolyi udvar nyíltan a monofizitizmus dogmairányát pártfogolta. Erre a pápa természetesen Bizánccal megszakította a kapcsolatokat (a laurentianusi szkizma), s a ravennai gót udvarnál keresett politikai fedezetet.

Amíg az egyház és a milánói kör együttesen állott Theoderik dualista programja mögött, a római senatus-párt törekvései nagyobb veszélyt nem jelenthettek a gót királyságra. A császárság itáliai restaurációjának tervét, az elszakadt területek egyesítését Leó óta Konstantinápoly sohasem ejtette el. A békés, s elővigyázatos Anastasius halála után (518) Justinianus, ki már a katonauralkodó Justinus alatt is a politikai élet legfőbb irányítója volt, a belsőleg megerősödött, kultúrvirágzásba bomló bizánci birodalom elé a romanizmus uralmának helyreállítását tűzte ki életfeladatul. Láttuk, hogy a romanizmus időnként újra és újra, egyre gyöngülő lánggal fellobbant, s mint reakció jelentkezett egyrészt a keresztény, másrészt a barbár világgal szemben. Justinianus utoljára kísérli meg az antik gondolat diadalra juttatását a mindinkább „középkorivá“ alakuló világ felett. Ebbe a nagy kulturális és politikai hadjáratba, ebbe a jó értelemben veendő imperializmusba kapcsolódott be a felszabadulás után áhító római senatus-párt. Theoderik jól látta a veszélyt, mely királyságát Bizánc felől fenyegette. Miután Bizánc visszatért a chalcedoni concilium álláspontjára, s a monofizitizmus elől újra elzárkózott, a pápa és a császári udvar között ismét helyreállt a jó viszony,

ami viszont Theoderikot megfosztotta támaszától. Ilyen körülmények között Theoderik számára nem maradt más hátra, mint a gyors, s kíméletlen leszámolás a római senatus-párttal. Az a politikai per, amely az egyik patrícius, Albinus ellen folyt le titkos bizánci levelezése miatt, kirobbantotta a lappangó ellentéteket a gót király és a római senatus-párt között. Theoderik méltóságára vall, hogy a vizsgálatot a „hazaárulókkal“ szemben a senatusra bízta. A senatus azonban megrettent a fenyegető katasztrófa előtt, s vezérét, Boethiust, aki az ügybe szintén belekeveredett, elítélte. Ugyanez a sors jutott Symmachusnak is osztályrészül. Theoderik mindkettőjüket hosszú ideig tartó fogság után kivégeztette (524—25).

Kevéssel rá, 526-ban, meghalt Theoderik s csak egy lánygyermeket (Amalasintha) hagyott hátra, ki a tízéves unoka, Athalarik nevében vezette az államügyeket. Míg Theoderik utolsó esztendeiben királyságát a római kultúrréteg vesztére kívánta az állam-kriszistól kimenteni, addig a régenség uralmát ellenkezőleg a római pártra s Bizánc kegyeire alapította. Az udvar engedékenysége a római nemzeti párttal és Bizánccal szemben, a gótokat forrongásba hozta, úgy-hogy a gót királyság, támasz nélkül maradván, alapjaiban ingadozni kezdett. Az összeütközés a gót katona-párt, s a Bizánc-barát Amalasintha között elkerülhetetlen volt. Justinianus (527 óta császár) csak erre várt. Amikor 534-ben a tizennyolcéves Athalarik sírba szállt, s Amalasintha a trón biztosítása céljából az amalok királyi házának utolsó férfitagjával, Theodahad-dal (534—536) lépett frigyre, elérkezettnek látta az időt, hogy a szerencsésen befejezett afrikai vandál háború után (533) Itália felszabadítására gondoljon. Theodahad balga fővel feleségét, s uralkodótársát eltette láb alól (535). Justinianus, arra hivatkozva, hogy Amalasintha császári védelem alatt állott, bosszút emlegetett s megindította a hadjáratot a gótok ellen. A gótok erre megfosztották Theodahadot trónjától, s Witigist, egy harcban jártas gót vezért királyukká kiáltották ki. Tehát mindkét oldalon azok a túlzó törekvések érvényesültek, amelyeknek összezsapása következtében végkép széthullott a közvetítő, római-gót dualista rendszer. Hosszú éveken keresztül dühöngött a harc a bizánciak és a gótok között Itália birtokáért. Ez alatt Rómát több ízben pusztították, majd ennek, majd annak a félnek seregei. Bizánc azonban győzött; generálisa Belisar, majd Narses langobard, herul, gepida és hún segédcsapatok, részben föderált kontingensek közreműködésével Badwila (Totila), utána Teja gót király seregét végkép szétverte (553).

ÖTÖDIK FEJEZET

A KLIENS-KIRÁLYSÁGOK RENDSZERE

Itália provinciális helyzete, mely a gót uralom császári helytartó szerepkörében jutott kifejezésre, lényegesen módosította a provinciák s az azok földjén nagyraótt germán királyságok viszonyát a régi központhoz, Rómához. A változást már az itáliai gót királyság államterületén leolvashatjuk: Róma közvetlenül csak az apennini félszigeten uralkodik. Odovakar és utódja, Theoderik, Róma megcsappant erejét arra fordítja, hogy legalább a félsziget számára biztosítsa a békét. Külpolitikájuk Itália védelmén messzebbre nem tekintett. Céljaik elérését megkönnyítette az afrikai vandál királyság békésebb magatartása, ami kétségkívül Geiserich király öregségével függött össze. Így már Odovakarnak sikerült Szicíliát Geiserichtől évi adó fizetése fejében visszaszerezni (476 után), ezzel szemben azonban Róma elveszti Dél-Provenceot, ahol a nyugati gótok vetik meg a lábukat. A burgund határ is a természetes választóvonalra, az Alpokhoz húzódott vissza. A thüringek és a rugiak fosztogató hadjáratainak állandóan kitett dunai provinciákat Odovakar üríti ki. Bár 487-ben a rugiak királyságát szétzúzza, győzelmét azonban — akárcsak annak idején Dácia feladásánál — pusztán arra használja fel, hogy a római lakosság nyugodtan átköltözessen Itália békésebb vidékeire. A parasztok, kiknek nem kellett tartaniok helyzetük rosszabbodásától, általában földjükön maradtak.- Dalmáciát kivéve, melyet Julius Nepos császár halála után (480) Odovakar megszállt, Itália mindenhol visszaszorult természetes határai közé. Theoderik elődje védelmi politikáját építette tovább, amikor egy esetleges keletről jövő betörés elhárítására az átjáró kulcsát, Sirmiumot elragadta a gepidáktól (504), s a régi Pannónia secunda területén határgrófságot (Pannónia Sirmiensis) szervezett. Ugyanezek a védelmi szempontok érvényesültek észak felé, ahol az alamannok konföderált szolgálatokat teljesítettek, de a gót birodalom határa a Dunáig aligha ért fel (Maxima Sequanorum és Raetia secunda nincs gót kézben!). Egy előretolt védelmi állás szerepét töltötte be Provence is, amely egyben az összeköttetést biztosította a nyugati gót királysághoz.

A területileg ennyire lecsökkent „nyugat-római birodalom“ természetszerűleg nem igényelhetett magának fennhatóságot a római birodalom földjén berendezkedett germán királyságok felett. Ezeknek

a germán királyságoknak szemében nem Odovakar vagy Theoderik képviselte a római birodalmat, hanem Konstantinápoly. Ilyen körülmények között Theoderik, Itália ura, pusztán mint primus inter pares szól be az egyes germán monarchiák külpolitikai kapcsolataiba. Mert a germán királyságok a római birodalom területén éppúgy küzdöttek egymás ellen, éppúgy szótték a diplomácia pókhálóit, mintha nem tartoznának ugyanabba a nagy szervezetbe, a római birodalomba. Ha a való helyzetet tartjuk szem előtt, akkor monarchiákat látunk a színen, melyek mint különálló birodalmak mérik össze erejüket egymással. Ámde a pusztá valóságon kívül, szinte a felett, él még a római birodalom, s elvileg mindegyik király a barbár részek felől fejet hajt a konstantinápolyi császár előtt. Az egyik is, a másik is a római birodalom tagjának érzi magát, benne, s nem azon kívül óhajt népe felett hatalmat gyakorolni. A *respublica* — így hívják a birodalmat — úgy jelenik meg ebben a korban a barbár uralkodók gondolatvilágában is, mint a természetes rend világa, az állami élet egyedül lehetséges kristálytiszta képmása, szemben az esetleges történeti valósággal. Igazi állami életet élni annyit jelent, mint római módra élni. Róma számukra a felső természeti rend jelképe. A római politikai szervező erő az V. században már semmivé foszlott, helyén kizárólag egy vértelen eszmét pillanthatunk meg. Róma felsőbbsege tovább tündökölt az égen, bár a földön, a realitás síkján, réges-rég elvesztette világbirodalmi állását. Amint a romanizmus politikai hatalma csökkent, s a tényleges hatalom barbár királyok kezébe csúszott át, a római birodalom egy olyan ideális, eszmei keretté vált, amely már csak névlegesen egyesítette magában a földjén gyökeret vert barbár államokat. Számtalanszor megfigyelhettük, hogy Róma nem tudta feltartóztatni a barbár betolakodókat, Rómát a barbárok majd mindig már kész helyzet elé állították. Ámde való az is, hogy ezek a barbárok magukat a birodalom határán belül érezték, s maguk fölött szívesen elismerték a császár felsőbbségét. Megható sokszor, mint ragaszkodnak a hatalom tényleges birtokosai, a germánok, a császárság, mondhatni, szellemi felsőbbségéhez. Így pl. 15 éve folyt már az élet-halálharc a császári had és a keleti gótok között, amikor Totila, a gót király pénzeire az elszakadás jeleként a császár képe helyett saját képmását verette. Mily sokat jelenthetett a barbároknak a császári főség, ha csak a legnagyobb kétségbeesésben, a kibékülés reményének elhamvadása után adták tudtára: ezentúl nem vagyunk alattvalói a római császárnak! Justinianus hadjáratai azonban még másra is tanítanak. Azok a kísérletek, amelyeket ez a császár tett a

romanizmus hatalmának, s közvetlen hatóságának a helyreállítására, a barbár „alattvalók“ ellenállásába ütköztek. A tényleges hatalmat egyik germán király sem engedte át vér nélkül a császárnak. Justinianus hallatlan erőfeszítései a betelepedett germánok közvetlen alávetésére világosan elárulják, mennyire gyöngé szálak fűzték a barbár királyságokat a birodalomhoz.

A betelepedett germán és alán rajokat a római imperium katonakolóniáknak tekintette. Ez a jogi felfogás éppen a foedus-viszonyban öltött testet. A föderált barbár néprajok föld, s annona fejében az imperium szolgálatába álltak a nélkül, hogy népi szervezetüket s magukkal hozott barbár kultúrájukat fel kellett volna adniok. A hadi szempontból „Tausendschaftokba“ tagolt népet királyok vezették. Ezek a barbár rexek csak a barbár lakosság felett gyakoroltak politikai hatalmat, a rómaiak szemében pusztán mint császári generálisok működtek, akár viseltek külön katonai tisztséget, akár nem. A dolog lényegéből folyt, hogy a rex lassanként nemcsak a barbár katonaság, hanem az egész településterület, sőt azon túl is, több provincia fölé kiterjesztette a hatalmát. Abban a pillanatban, amikor a római lakosság és a provinciális hivatalok a germán király politikai hatalma alá kerültek, megalkult a kliens- királyság, mint szuverén barbár állam.

A föderált királyságok szerepe a politikai élet színpadán világosan megmutatta, hogy ez az átalakulás észrevétlenül szinte az események „gravitációja“ következtében ment végbe. Nem óriási kataklizmák, gyilkos háborúk, szörnyű öldöklések árjában semmisült meg a romanizmus politikai hegemoniája. Mint a politikai élet jelentős tényezője emelkedett a katonaság feje, a barbár rex a provinciák szuverén uralkodójává. Nem egyszer maga a római vezető senatus-réteg, sőt maga a központ, a császári udvar utasította a barbár királyt új területek megszállására. Csak természetes, hogy a politikailag egyre erősödő germán királyságok végül is szétvetették azt a korhadt állami keretet, amely már méltán ódivatúnak tűnhetett fel. S mivel a foedus-rendszer korában a nyugati gót királyság bizonyos fajta hegemon állást foglalt el a többi germán királysággal szemben, nem lehet azon csodálkoznunk, hogy Eurik nyugati gót király volt az, aki először nyilvánította ki a foedus-rendszer halálát s a szuverén királyság megalapítását a régi föderált területeken (466). — A burgundok királya ilyen ünnepélyes kinyilatkoztatást nem tartott szükségesnek: országa észrevétlenül bontakozott ki a foedus jogi kereteiből. Mintha mi sem történt volna, Gundobad burgund király (c. 480—516) királysága római lakosságának jogait szabályozza s mint királyuk lép fel velük

szemben. A száli frankok kiválását a foedus-rendszerből Klodvig koronázási dátumától, 509-től számíthatjuk. Ekkor ugyanis a frankok krónikása, Toursi Gergely szerint Anastasius császártól konzul címet nyert s a Szent Mártonról nevezett templomban római uralkodó módjára bíborruhát, köpenyt öltött magára, fejét pedig diadémmal díszítette fel. „Majd lóra ült és a megjelent nép közé saját kezével aranyat és ezüstöt szórt az útra az előcsarnok kapujától egészen a város székesegyházáig a legnagyobb bőséggel. Ettől a naptól kezdve konzulnak vagy augustusnak szólították“.

Alig kétséges, hogy a barbár királyságok csak azért alakulhattak ki oly akadálytalanul, mert az egész belpolitikai fejlődés segítségükre sietett. A germán rexeket az imperium fokozatos „feudalizációjának⁴⁴ irányában ragadta magával az ár. Nemcsak a germánok jutottak királyságokhoz, hanem rómaiak is, mint ahogy azt az északgalliai Aegidius s a dalmáciai Marcellinus példája igazolja. Amikor Aetius és III. Valentinianus halála után a nyugati császárság ereje hirtelen összeroppant (454—5), minden vidéknek, provinciának védelme az illető provinciális lakosság vállára hárult. Így ragadják magukhoz egyes római funkcionáriusok a hatalmat, a nélkül, hogy a császártól tulajdonképpen megbízatást kaptak volna. Bár Aegidius és Marcellinus több ízben viselik a *magister militum* tisztséget, kétségtelen, hogy hatalmuk alapja nem ez a tisztség volt. Mindkettőt bizonyos értelemben hűbéres uralkodónak kell tekintenünk, ki saját katonáival, anyagi erejéből átvette az államhatalom gyakorlását, nem hiába hitták Aegidiust a frankok királynak! A hatalom ilyen körülmények között továbböröklődött, akárcsak a királyi dinasztiákban. Aegidiust, igaz, egy bizonyos Paulus comes követte, ám ennek halála után Aegidius fia, Syagrius, uralkodott, mint valami független kis- király — a „rómaiak királya“. ahogy őt hívták — s székhelye Soissons volt. Marcellinus pedig ugyanígy hagyományozta fiára, a későbbi császárra: Julius Neposra a dalmáciai birtokot (*magister militum Dalmatiae*). Nyilvánvaló tehát, hogy az állami hatalom az V. század közepétől kezdve már teljesen felaprózódott, feudalizálódott egyes *optimates*-ek kezén, akár barbár királyok, akár róftiai generálisok voltak is ezek.

A kliens- királyok úgy tekintettek fel a konstantinápolyi császárra, mintha a politikai világrend ura volna. Ismerve a barbárok felfogását a királyi vér misztikus erejéről, a királyi ház mágikus hatalmáról, el kell hinnünk, hogy a császár alakja köré isteni glóriát fontak. Kétségkívül, hódolatukba alig vegyült valami a tényleges politikai alávetettség érzéséből, a viszony szimbolikus és teoretikus kö-

telékeken túl sohasem terjedt. De változatlan sem volt. Ereje hol gyöngült, hol erősödött, majd távolodott, majd közeledett a reális függéshez. Általában azt mondhatjuk, hogy nemcsak a király személye szerint, hanem országoként is nagy eltérések mutatkoznak a kliensviszonyban. Itália Odovakar óta a provinciák szintjére süllyedt, ámde a romanizmus egykori fellegvára sokkal közelebb állt a császári udvarhoz, mint a burgund királyság, ez megint erősebb kapcsolatokat tartott fenn Konstantinápolyal, mint a frank vagy a nyugati gót uralkodóház, a svébekről nem is szólva. Ilyen körülmények között a klienskirályságok más-más gyűrűben, hol távolabb, hol közelebb helyezkedtek el a központtól. A keleti császárság tényleges államterületét, mint első gyűrű: Itália övezte, a következőben a burgund királyságot találjuk, a többiek, a frankok, nyugati gótok és svégek viszont a legszélén a leglazább függésben kapcsolódtak a kliens-királyságok rendszeréhez.

Ezek a különbségek világosan szembetűnnek a függés szinte szimbolikus jelében — a pénzen. A kliens-királyságok területén a római imperium pénzveretei tovább forogtak. A régi császári provinciális pénzverdék (pl. Lyon) nem szüntették be a pénzverést 476 után sem. Az érméken, amelyeket ezek a barbár kézbe került pénzverdék adtak ki, a császár képe látható s legfeljebb a háton díszleg a germán uralkodó monogramja vagy neve. Az itáliai gót uralkodók képe csak a bronzvereteken tűnik fel. A burgundok és a frankok mindenben utánozzák a császári pénzeket, úgyhogy sokszor kizárólag a durvább kivitelből tudjuk meg, hogy nem császári veretek. Mennyire más ezzel szemben a helyzet a nyugati gotoknál! Igaz ugyan, hogy náluk is találunk a római császár képével ellátott darabokat, ám saját aranyvereteiken a király mellképe látható. Amint azonban — s ez jellemző — Leuvigild (567—586) újra erősebb mértékben kívánta hangsúlyozni uralmának Konstantinápolytól való függését — erre mutat trónralépésének bejelentése —, a császár képmása ismét felbukkant.

A kliens-királyok nem viseltek szükségkép császártól eredő rangot vagy címet. Nagy Theoderik mint császári funkcionárius hódította meg Itáliát, mégis mikor a rómaiak és a gótok felett szuverén joggal uralkodott, nem patriciusi címére, vagy magister militum tiszttségére hivatkozott, hanem pusztán így nevezte magát: rex. A különbség a burgund és a nyugati gót király kliensállása között abban is megnyilvánul, hogy a burgund királyok Gundioktól kezdve kivétel nélkül a magister militum vagy a patricius címet viselték, s ezzel mintegy uralmuknak „legitimitást” óhajtottak kölcsönözni (a császár helytartója), ezzel szemben a nyugati gót királyok, Alarikot, az első fő-

derált rext leszámítva, soha semmiféle római méltósággal nem kérkedtek. Klodvig konzulsága, mely szintén csak pusztá cím, ugyanide sorozható. Konstantinápoly jól tudta, mivel lehet kedvében járni a barbár királyoknak. Bőkezősége a címosztogatásban s koronaküldésben arra irányult, hogy a messzeeső kliens-királyságokat az imperiumhoz szorosabbra fűzze. Ez az erősebb függés elsősorban abban nyilvánult, hogy a barbár király trónraléptekor követséget küldött a császári udvarba, s követe útján hódolattal bejelentette a hatalom átvételét.

Egy ilyen kliens-király alakját mutatjuk be a Bizánc-barát burgund Sigismund, Gundobad fiának személyében (516—523). Felfogása jó példája a kliens-királyok gondolkozásmódjának. „Őseim — így ír Anastasius császárnak — mindig hódolattal viseltetek a császárság iránt. Azokat a méltóságokat és címeket, amelyeket a császár adott nekik, mindennél többre becsülték“. Trónralépését a következő szavakkal adta tudtára a császárnak: „Apám halálával, ki Felséged császári udvarának hűséges fia volt s nagyjai (proceres) közé tartozott, kötelességemnek tartom, hogy egy tanácsosom követsége útján szolgálatom legelső lépéseit Császári Felséged védnöksége alá helyezzem ... Népem Felségedé. Amikor népemnek parancsolok, igazában Felségednek engedelmeskedem s nekem kedvesebb az, hogy Felségednek engedelmeskedhetem, minthogy népemnek parancsolok. Enyéim között királynak mutatom magam, ám tudom, hogy csak Felséged katonája vagyok. Általam igazgatja Felséged a székhelyétől távoleső vidékeket. Várom tehát Felséged számomra szóló parancsait“. Meg kell jegyeznünk, hogy Sigismund még atyja életében, mint ifjabb király nyerte el a patriciusi címet a császártól. Később, uralkodása folyamán a császár új címekkel halmozta el: „militiae fascēs, aulae contubernium“. nemkülönben „venerandam romanī nominis participationem“. Az utóbbi cím értelme éppen a kliens-királyság fogalmával azonos s azt jelenti, hogy a király a császárság szövetséges tagja.

Még más szimbólumokban is, mint pl. a király neve mellett szereplő Flavius (a császári ház tagja), az évek jelölése a konzulok neve után, stb. megmutatkozott a kliens-királyságok ideális összetartozása az imperiummal. Vessünk azonban most már egy pillantást a belső viszonyokra! A romanizmus politikai hatalmának összetörése, a nyugat-római császárság bukásával nem járt együtt a romanizmus kultúrálományának a megsemmisítésével. A kliens-királyságok tagjai maradtak az antik kultúréletnek akkor is, ha politikailag megszakadtak a fonalak. Ép ezért mindig meg kell különböztetnünk a romanizmus politikai hegemoniájának letűnését a romanizmus kultúrerejének sorsától.

A kettő 476 óta elválík egymástól s azt a teljes feloszlás, a halál fogadja, emez új élet elé néz s meg nem szakadó folytonosságot mutat fel. Ahogyan az itáliai gót király udvara a nemzeti rómaiságnak irodalmi szalonjává vált, úgy a provinciákban is az egyes királyi székhelyeken a római kultúra tovább virágzik. A galliai senatori nemeség egyik oszlopos tagja, az utolsó igazán nagy római költő, Apollinaris Sidonius bejáratos a nyugati gót királyi udvarba s bármennyire is lenézte a barbárokat, szívesen forgolódik köztük, sőt hajlandó velük pártszövetséget kötni a központi hatalom ellen. Hogy a rómaiak a katolikus kereszténységet vallották hitüknek, a germánok pedig az arianus felekezetnek hódoltak, nem gátolta a római kultúra szabad érvényesülését. A régi, klasszikus kultúrhagyományt a római nemeség tudatosan, nemzeti érzésből s mély ragaszkodással művelte és ez a kultúra volt még annyira pogány, hogy túltehesse magát dogmatikai vitákon.

A hivatalokkal és a hivatalnoki karral együtt átvette a germán kliens-királyság a romanizmusnak egész hagyatékát. A törvények nyelve a latin. S ha egy-egy uralkodó maga is irodalmi babérok után áhítozott, mint pl. Sisebut nyugati gót király (612—620) — munkája: a szentéletű Vienne-i püspök, Desiderius életrajza (vita) — akkor nem a gót, hanem a latin nyelv útján tolmácsolta érzelmeit és gondolatait. A római kultúra rendíthetetlen fölénye az élet minden csatornájából előtör. Ahogyan a királyság az imperium zsoldjában jutott mind nagyobb és nagyobb politikai hatalomhoz, úgy egész berendezkedése a romanizmus szellemében a romanizmus kincsestárának felhasználásával ment végbe. A király hatalmi állását a romanizmus jogfelfogásával, bürokratikus apparátusával erősítette meg, támasztotta alá. Általában megállapítható, hogy a kliens-királyság erősebb mértékben tartalmazott antik elemeket, mint a belőle kialakult középkori állam. A római alap eleinte teljesen elnyomta a germán hagyományt s sok időnek kellett eltelnie, főképpen a központi hatalom letérésének kellett bekövetkeznie, hogy a germán jog és hagyomány szóhoz juthasson a római réteg alól. Mert a germán rexek a római jogszemlélet alapján magukat minden törvény, jogszabály forrásának tekintették. Törvénykönyveket állítanak ezért össze, írott jogot adnak népüknek. Ezek a törvénykönyvek pedig, különösen a nyugati gót s a burgund, többet merítettek a római, mint a germán jogból.

A nyugati gótok törvénykönyvét Eurik király (466—484) bocsátotta ki, miután már apja, I. Theoderik törvényeket alkotott. A törvénykönyv elveszett; Leuvigild „Codex revisus“-a alapján azonban

részben rekonstruálható. A Lex Burgundionum magja Gundobad király idejébe nyúlik vissza (501 körül). Úgy ez, mint a Lex Salica, a száli frankok törvénykönyve, Eurik művének hatását árulja el. A Lex Salicának alapállománya Klodvig uralkodásának utolsó éveiben keletkezett. Még a régi foedus viszony maradványaként hat, hogy mindezek a törvénykönyvek csak a gót alattvalókhöz szóltak, a római lakosság jogállását nem szabályozták. A rómaiak ugyanis továbbra is a római jog szerint élhettek. A kliens-királyságot ép ezért sajátos ket-tősség jellemzi. Akárcsak Nagy Theoderik, vagy a vandál királyok, úgy a nyugati provinciák is fenntartották a barbár és a római elem dualizmusát. Ez a parallelizmus bizonyos kasztszerű elkülönülésben is kifejezésre jutott. A római „hivatalnok“ mellett ott találjuk a germán „katonát“. Katonavoltuk hozta magával, hogy a germánok adót nem fizettek. Rómaiak és germánok között házasság nem jöhetett létre. A dualizmus azonban a provinciákban sohasem öltött oly arányokat, mint Itáliában, vagy a vandál királyságban. A burgundok már korán ledöntötték a válaszfalakat a barbár és a római lakosság között. Éppen így a frankok is a lehetőséghez képest enyhítettek az ellentéteken. A nyugati gotoknál azonban hosszú ideig fennállott a kétféle jog és kétféle társadalom rendszere. A barbár autokrata monarcha jogara alatt egyesített római és germán néptömeg még nem olvadt eggyé, pusztán a királyi hatalom, a központi kormányzat volt az, mely a két külön-álló kultúrelemet abroncsként összefogta.

Ahogy a központi hatalom a germán nép számára törvénygyűjteményt adott ki, úgy az érvényben lévő római jogot is egy külön kódexben gyűjtötte össze. A nyugati gotoknál Eurik király utóda és fia, II. Alarik (484—507) a Codex Theodosianus, vagyis II. Theodosius császár (408—450) törvénygyűjteménye alapján írásba foglalta a használatos római jogot s azt illetékes római törvénytudók felügyelete alatt közreadta (Lex Romana Visigothorum). Ameddig Justinianus nagy törvénygyűjteménye nem vált ismeretessé a francia-angol-német vidékeken (XII. sz.), addig ebből a wisigót római törvénykompilációból ismerte a tudós világ a római jogot. A burgundoknál is külön Lex gondoskodik a rómaiakról, a Lex Romana Burgundionum, amelyet még Gundobad király készített el. Az első törekvések a dualizmus lebontására Leuvigild nyugati gót király (567—586) alatt jelentkeztek, ki Eurik törvénykönyvének új kiadását arra használta fel, hogy a gót törvénykönyv római állományát még jobban kibővítse. Ő volt az, ki a házasságkötést a rómaiak és gótok között megengedte. A római alapokon felépült germán autokrata királyság rég kiszakította gyö-

kereit a germánság talajából. Az „Isten nevében kormányzó“ király szemében egyenlőképpen kedves volt a római és a gót, ha a dinasztia szolgálatában állott. Így történt aztán, hogy Eurik, az első szuverén király seregeit római generálisok vezették, Namatius, Victorius, Vincentius. Az autokrata királyság „kozmpolita“ beállítottsága egyetlen alattvalói masszába kívánta olvasztani a római és a gót lakosságot. Ilyen körülmények között omlanak össze a korlátok Kindasvinth (644—653) király alatt, aki az új formában kiadott Eurik-féle törvénykönyvben már nem tesz különbséget gót és római között. Egy lépéssel tovább haladt a megkezdett úton fiának, Rekkesvinthnek (653—672) új törvénykönyve, amely egyenlőképpen szólt rómaihoz és góthoz s evvel a Lex Romana Visigotorumot hatályon kívül helyezte. A 12 könyvből álló „Liber iudiciorum“ vagy „Fórum iudicum“ a Codex Justinianus alapján csomó új római törvényt hozott be a germán jogéletbe, amivel a romanizmus ügyének nagy szolgálatot tett.

Az átalakulásról adott kép nem lenne teljes, ha figyelmen kívül hagynók a gót egyház fokozatos elrómaiásodását. A gotokat nemcsak életmód, kultúra, népi jelleg választotta el a római lakosságtól, hanem hitük és egyházuk is. Igaz, a germánok között az antik kultúrvilágban már alig akadt pogány (V. sz. második fele). Kereszténységük azonban Arius (IV. század eleje) tanából táplálkozott, aki felfogásával, hogy Krisztus nem Isten, csak teremtmény, egyidőre a keleti császárságot is pártjára vonta, — innen jutott az arianizmus az Alsó-Duna mentén tanyázó nyugati gotokhoz. Erről a vidékről terjedt el aztán a nyugati gotok révén a hún uralom alatt élő többi, szomszédos germán népekhez. A keleti gotok és herulok, a vandálok és a gepidák, nemkülönben egyes rugi törzsek ekkor vették fel a „germán kereszténységet“. Az eszmék és kultúr javak kicserélését a nagy kiterjedésű hún birodalom segítette elő. A gót kultúrvezetés a germánság körében akkor sem szűnt meg, amikor a nyugati gotok az imperiumon belül Gallia és Spanyolország földjén nagy kiterjedésű királyságot alapítottak. Serény gót misszionáriusok járták a burgundok, frankok, sőt a pogány alamannok messze keletre eső országait, de nekik tulajdonítható az is, hogy a már katolikus svéb uralkodóház (450 kör.) az arianizmushoz csatlakozott (465 körül).

Amíg a keleti gotok itáliai királyságában és a burgundoknál, frankoknál az arianizmus békésen megférte a római egyházzal s a királyi udvar jóviszonyban volt a katolikus püspökökkel, addig a nyugati gotok birodalmában, akárcsak a vandáloknál, a katolicizmusnak

sokat kellett szenvednie az üldözések miatt, különösen Amalarik és Leuvigild király idejében. Rekkared azonban 589-ben áttért a római vallásra s az uralkodó pálfordulását követte a nép nagy része. A burgundoknál és a frankoknál éppen a vallási ellentétek hiánya folytán sokkal korábban sikerült a római egyháznak az arianizmust levernie. A száli frank uralkodóház s a hangadó nemesség már a századfordulón, a VI. század elején meghódol a római kereszténységnek. Klodvig király megkeresztelését (496, talán 507) az egész katolikus világ mint nagy győzelmet ünnepelte meg. Miután már Gundobad burgund király a római egyháznak szabad érvényesülést engedett országában, fia, a katolikus Sigismund a római egyházat végkép uralomra segítette (516). A nép zöme természetesen a frankoknál és a burgundoknál is csak jóval később hagyott fel pogány, illetőleg ariánus vallásával.

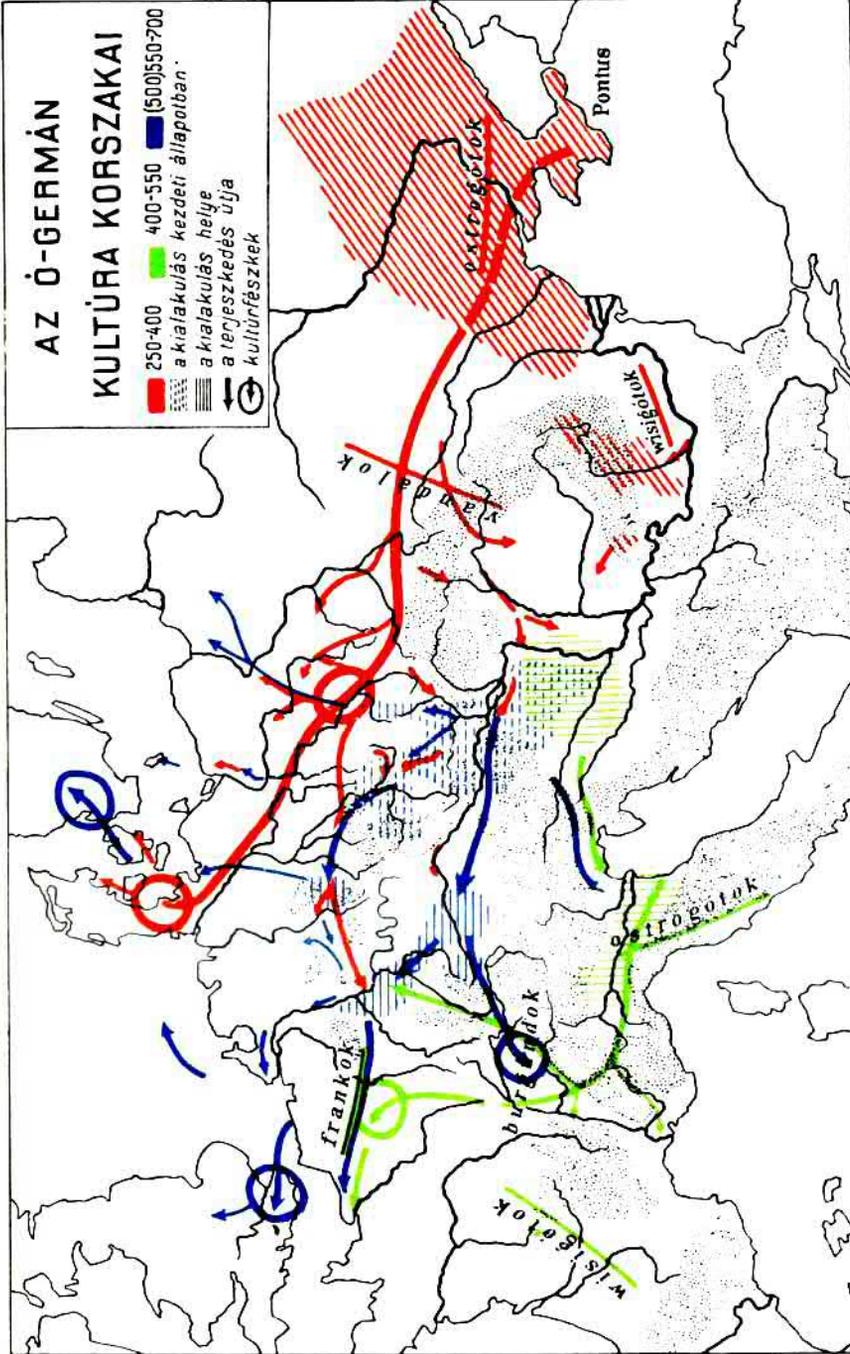
Az uralkodórtegg átpartolása a római hitre az utolsó válaszfalakat bontotta le a romanizmus és a germánság között. A római egyház épügy felülről, az autokrata királyságon keresztül vonult be a germán életbe, mint a romanizmus politikai rendszere. Az egyház győzelme már csak annak a folyamatnak volt egyik, bár legfontosabb állomása, amely feltartóztathatatlan áradatként zúdult a római imperium területén hajlékra talált germánságra. A gót nemzeti egyház nem vállalkozott s nem vállalkozhatott kultúráradó szerepre. Papjai nem törekedtek arra, hogy a római kultúra kincseit átültessék a germán nemzeti kultúrába. Első püspöküknek, Wulfilának nagy kultúrtettét, a gót nyelvű biblia kiadását, nem követték további fordítások latinból, görögéből gótra. Épp ellenkezőleg, a germán egyház, hogy megállhasson a rómátság földjén, elzárkózott minden római elől, begubódzott nemzeti liturgikus nyelvébe. Mialatt a római egyház fiai közé sorra fölvette a nemzeti római pogány kultúra nagy képviselőit, így pl. többek között a kor legnagyobb költőjét, Sidoniust s az antik műveltségnek, a római szellemnek igazi menedékévé vált, — a gót papság az invázió korabeli germán kultúra szintjén maradt. Az Idő azonban a germánság részéről közeledést s kultúrártvételt, nem pedig maradi elzárkózást követelt. A germán egyház a római egyházzal nem mérhette össze erejét, elbukott, mert elutasította magától a kultúrközvetítő szerepét, mert nem volt meg az erő benne, hogy a romanizmus rovására, annak felhasználásával a germán nemzeti kultúrárt továbbfejlessze.

Körülbelül a VI. század közepén foszlik szét a római imperium utolsó államrendszere a nyugati császárság földjén, az ú. n. kliens-államok hálózata. Az imperium egysége és egyetemessége ekkor már nem a politikai realitás talaján nyugodott, hanem egy légies szimbo-

likus kötelékben nyilatkozott meg. A politikai élet igazi urai azok a barbár királyságok voltak, amelyekre lassan az imperium területe és szervezete feltöredezett. A kliens-királyságok rendszere észrevétlenül múlt ki, nagyobb megrázkódtatások nélkül. Kétségtelenül két hatalom ásta meg sírját. Az egyiket Keleten, a másikat Nyugaton kell keresnünk. A keleti császárság a romanizmus nevében egy utolsó erőfeszítést tesz az imperium tényleges egységének helyreállítására. Justinianus nem elégszik meg a kliens-rendszer által biztosított csupán teoretikus értékű felsőbbiséggel, hanem újra közvetlen függésbe kívánja hozni a barbár királyságok képében önállóságra szokott provinciákat. Afrikának és Spanyolország déli csücskének elfoglalása s az itáliai gót uralom megdöntése fogalmat adnak az „új császárság”. Bizánc erejéről. Justinianus sziszifuszi vállalkozása azonban nem hozta meg a forrón óhajtott eredményt. Itáliát a langobardok raja lepi el.

A kliens-rendszer törzsére másik oldalról a frank királyság hegemóniájának kialakulása mérte a halálos csapást. A Merovingok történetével a következő fejezetekben fogunk foglalkozni. Ezen a helyen a frank terjeszkedést pusztán az ókor, a kliens-királyság szempontjából ismertetjük. Ameddig a germán kliens-királyságok gót hegemonia alatt egymást politikailag kiegyensúlyozták, addig nem kellett attól félni, hogy a kliens-rendszer szervezete felborul. Klodvig azonban országát egész Galliára kiterjesztette s ezzel oly hatalmi túlsúlyt létesített, amelyet a kliens-rendszer már nem bírhatott el. A száli frank imperializmus nyomása alatt a római imperium utolsó államrendszere is összeroppant. I. Theudebert (534—548) alatt érte el a Meroving birodalom hatalmi teljességét. I. Theudebert az új erőviszonyoknak kívánt formát adni, amikor augustusnak címezte magát s arany pénzeire a kortársak nagy megbotrányozására saját képét verette.

A népvándorlás korát általában a romanizmus hanyatlásával szoktuk jellemezni s nem veszünk tudomást arról a kultúrkatasztrófáról, mely a germánságot a megtelepedés idején érte. A jövevények az imperium helyén nagy kiterjedésű királyságokat alapítottak, ámde ennek fejében nagy árat kellett fizetniök. El kellett adni egyházukat, életüket, nyelvüket, kultúrájukat — a hatalom gyakorlásáért! Ha magasabb szempontból, a kultúra hegycsúcsáról nézünk le a népvándorlás eseményeire: katasztrófát látunk, egy nagy tragédia játszódik le szemeink előtt, de nem a rómátság, hanem a germánság oldalán. A Földközi tenger kultúrköre csak politikai vilárganizációját veszítette el a nagy összecsapás megrázkódtatása közben, kultúrája azonban

V. térkép

alapjaiban nem rendült meg, sőt új formában, a vallásos életérzés s papi kultúra magasságában mint una ecclesia ismét szervezetet nyert. A papság és a római egyház pusztán a császárság kezéből kiejtett fonalat vette fel s a III. század közepe óta megindult vallásos irányú fejlődés szellemében munkálkodott, amikor a császár Rómája helyén Szent Péter Rómáját építette fel. Ezzel szemben a kultúrmérleg másik oldala fejlődés helyett elmúlást, kultúrfolytonosság helyett törést, cezúrát mutat fel. Mint ahogyan az áradat hullámai összezúzódva hullnak vissza a sziklaparton, úgy tört össze a germánság inváziókorabeli kultúrája a romanizmus ellenállásán. Pár fejezettel előbb megismertük ennek a kultúrának heroikus alaptermészetét, harcos paraszttársadalmát, kozmogóniai és etikus mélységeit és magasságait, gazdag mitológiáját, a harc vallását, Odint, az élet és halál urát. Most ennek a kultúrának el kellett némulnia.

A germánság kialakított magának egy sajátos népi kultúrát még az invázió előtt, az antik világ területén túl, de már bonyolult hatások szövevényéből. Bár „barbár“ volt, nem állt kezdetleges, alacsony fokon. A germánság invázió-korabeli kultúrája a pontusi-szkita kultúrkörben egyéni ötvözetben olvasztotta magába ó-ión, hellenisztikus, bizánci, továbbá az ázsiai nomád-iráni szarmata, alán stb. kultúra különböző elemeit. Két szakaszra oszlik a germán kultúra története a keleti és nyugati germán népcsoport körében. Mindkét fejlődésszakasz meg-egyezik egymással abban, hogy kiforrálásukban pontusi-germán kultúráramlatok vitték a döntő szerepet. A régebbinek azonban a keleti-gót és alán-szarmata Dél-Oroszországon ringott a bölcsője, míg a másiknak szülőföldjét valahol Thüringiában kell keresnünk. Az első időszakban a keleti germánság, főleg a gótok, a másodikban a nyugati germánság, mindenekelőtt a thüringek vittek vezető szerepet a teremtés és a terjesztés folyamatában.

Ermanarik keleti gót birodalma továbbította úgy Kr. u. 250-től kezdődőleg az első pontusi-germán kultúrhullámokat Kelet-Galícia és Szilézia földjén át részben Skandinávia felé (III. század Kr. után), részben Thüringián át a Középső-Rajnához (IV. század). A hatások ekkor még nem függőitek össze germán néptömegek vándorlásával. Az V. század elején azonban nyugati gótok lépik át a kelet-római birodalom határát, akiknek nyomában később a pataóniai keleti gótok jelennek meg Itáliában, a Középső-Rajrán átkelve pedig vandál, alán, svéb, frank és burgund néprajok özönlik el Galliát. Az invázió után a nyugat-római birodalom egész területén, le Hispániáig és Afrikáig germánok ütnek tanyát, akik természetszerűleg mintegy

szigetet alkottak a rómaiak között a maguk sajátos, népi, pontusi-gót eredetű kultúrájukkal. A germán világban, beleértve a szabad Germániát is, ekkortájt még a gótság tartja kezében a kultúrhegemóniát. Politikailag ez a hegemonia a nyugati gót királyság s az itáliai keleti gót uralom világtörténeti jelentőségében domborodik ki. A frankok, alamannok, nemkülönbén Belső-Németország nyugati germán népei a keleti germánság (gót-burgund) kulturális vezetése alatt éltek. Jellemző, hogy a heroikus kor hősi mondái a keleti germánság tetteit zengik, a nyugati germánokról hallgatnak. A monda-anyagot a keleti germánság teremtette meg, s a nyugati germánság már csak a kialakított, szájról-szájra járó hősi énekeket tette a magáévá, mint ahogy a kultúra egyéb megnyilatkozásait is a keleti germánság kezéből vette át. Amikor a nyugati germánsághoz tartozó frankok magukhoz ragadták a hegemoniát a germán világban, a hősi énekek kora lejárt. A mondák törzsállománya a VI. század eseményein túl nem terjed.

A germán kultúra úgy 550 körül érte meg második fejlődés szakaszát, de rajta már 500 óta változások mutatkoznak. Eredetét tekintve, még ebben a kultúrváltozatban is sok a pontusi-germán elem. A nyugati gótok egyik, jókora fele a húnok elől a Szörényi hegyeken át 400 körül a Duna-Tisza-völgybe menekült s ott alán és pontusi keleti gót töredékek bevonásával rövid ideig tartó (435) birodalmat alapított. Ez a pannóniai nyugati gót kultúra a húnok nyomására mindinkább nyugatra húzódott, az V. század végén már Csehországban (Prága körül) bukkan fel, hogy aztán Thüringiában úgy 500 körül az ú. n. meroving-stílusnak vesse meg az alapját. A germán kultúra új szakaszát, melyet a régészeti anyag alapján állapíthatunk meg, még a gótság készítette elő, s ez volt kétségkívül a pontusi gót hegemonia utolsó erőfeszítése. A germán kultúrélet központja ugyanis a VI. század első felében már áthelyeződött Dél-Németországnak arra a területére, melyen keresztül az ősrégi Rajna-Neckar-Duna kereskedelmi útvonal haladt (Rhein-Hessen, Württemberg, elágazás Eszaki-Svájc felé: Genf, Bayern). Erről a területről hatoltak a germánság életébe új kultúráramlatok, melyek a VI. század közepén a germánság műparának egész képét megváltoztatták. Az eddig olyannyira kedvelt rovásos és indás ornamentika a híres gót cloisonné-technikával egyetemben eltűnik s helyébe a bizánci szalagfonás s a szalaggá geometrizált úgynevezett germán állatstílus (II. stílus) nyomult. Az orientális-bizánci hatás érvényesülése a germán kultúrkörben Magyarország közvetítésével köszöntött be s a nyugat-római biroda-

lom területén ugyancsak uralkodó orientális-bizánci stílus mellett mintegy barbár párhuzamnak tekinthető.

A nagy átalakulásban a róifai területre szakadt germánság teremtő módon már nem vett részt. Ez a körülmény mintegy előre jelzi a római területen élő germánság körében a germán kultúrerő hanyatlását. Az alkotó lendület visszahúzódott Belső-Germániába. De ha így a romanizmus közepén tanyázó germánság a germán kultúréletnek mintegy a perifériájára szorult, a kapcsolatok az anyaországgal azért még nem szakadtak meg. A frank politikai expanzió kelet felé a VI. század első tizedeiben, továbbá a hűringek, a szászok, a bajorok legyőzése szoros kapcsolatokat teremtett a vezető kultúrterület és Gallia frank része között. Így történhetett aztán, hogy az ú. n. meroving stílus tulajdonképpen Thüningiából, a Rajna mellől eredt. A nagy átalakulást Gallia azonban már nem várja be s még a VI. század közepén elkülönül a germán anyaországtól, mint kultúrközponttól. A Rajna-vidék kultúrája még egészen az anyaországhoz simul. Hasonló kultúrtörést mutat a nyugati gótok hispaniai hazája. A népi stílus a nyugati gótok használati tárgyairól a VI. század második felében tűnik el, hogy helyet adjon a latin kultúrközösségben akkor-tájt divatozó iránynak. A VII. század folyamán a germán kultúra itt sem tudja magát megvédeni az antikkkal szemben s a dualizmus, mely a művészetben oly határozott volt, hogy római művészeti motívumot csak római, germánt csak germán tárgyon láthatunk — felbomlik, mint ahogy felbomlott a társadalom és az állam életében. Ez a dualizmus még ott is fennáll, ahol látszólagos kölcsönhatásról van szó. A „langobard“ itáliai építményeken, kőfaragványokon oly kedvvel alkalmazott szalagfonat-ornamentika semminemű hatással sem volt a germán szalag-ornamens kialakulására, mint ahogy fordítva sem állapítható meg valamiféle befolyás, hanem mindkettő egymástól függetlenül közös orientális-bizánci forrásból merített. Ugyanis a tulajdonképpeni germán kis-művészetben, pl. a fibulákon, a kifejlett fonott szalagornamentika Dél-Németországban s a Rajna mellett a legelterjedtebb, míg ott, ahol várnók, a langobardok itáliai országában, alig fordul elő. A langobard népi művészet magán viseli a VI. század közepén beállott nagy változás bélyegét s par excellence átmeneti stílus-jelleggel bír. Bár e nép csak 568-ban özönlötte el Friaul felől a Po völgyét, a VII. század elején már végleg kiválnak a germán kultúrközösségből s az itáliai római kultúra karjaiba hullanak. A római kereszténység térhódítása itt is, akárcsak a nyugati gotoknál, karöltve járt a romanizmus előrehaladásával.

A VII. század folyamán a katolikus egyház s a római kultúra az általánosan uralkodó orientális-bizánci áramlat jegyében mindenhol győzött s szétbomlasztotta a germánság kultúralapját. Belső-Germániában a germán kultúrának a Karoling-korvet véget. A rómaiak szerepét ezen a területen a frankok látták el. Legtovább maradt meg a germán élet és életforma uralma északon, Skandináviában, ahova mindaz, ami Németországban az egyetemes keresztény élet századai alatt eltűnt, felhúzódott és menedéket talált. A viking-kor végén azonban a germán kultúra utolsó északi rejtekében is halálos dőfést kapott. Északon a germán kultúra természetszerűleg még olyan fejlődésfokokon is keresztülment, amelyeket a keleti és nyugati germánság a bekövetkezett kultúrkatasztrófa miatt már nem érhetett meg. Jól szemlélteti ezt a fokozatos letörést a germán állatstílus három fázisa. Az I. stílus még a római területre szakadt germánok körében is gyökeret vert, a II. stílus már csak a langobardoknál jelentkezik az antik világ határán belül, de ott teljes virágzásba nem tud borulni. Ez a fok Belső-Germánia népeinek jut osztályrészül, melyek viszont a III. stílust már nem ismerik. A III. stílus kizárólag északi termék, s a germán kis-művészet utolsó teljesítménye.

A germán kultúra romjain épült fel az új, középkori világ a régi római hagyományok alapján. A kereszténység, mely nem akart germanizálódni, hanem megőrizte római eredetét, biztosította az antik kultúrélet jövő sorsát. Az új korszakot a barbár világban a keresztény templom jelképezi, amely római stílus szerint és kőből épült, mint ahogy kőből épültek a római bazilikák: a germán fatemplomok sorra eltűnnek. Mikor pedig a VIII. század folyamán megteremtik a német irodalmi nyelvet és rajta keresztül az „ófelnémet“ irodalmat, az uralkodó latin nyelv nyújtotta a mintát arra, mikép válják a népi nyelvből írott kinyilatkoztatás. Nem véletlen, hogy a Benedek regulája szerint élő szerzetesek biblia- és Izidor-fordításai (Murbach Elzászban, 780—790) egyengették ebben az irányban az utat. A germán alliterációt („Stabreim“ a latin költészet rímes versei váltják le. A népvándorláskori germán epikus költészet formái, így elsősorban a „Stabreim“ még kísért ugyan egyes bibliai és legendamotívum feldolgozásában (Wessobrunner Gebet, 770 körül), de ebből az átmeneti stílusból merész lendülettel „ófelnémet“ poézis lesz Otfrid von Weissenburg (870 körül) végrímben csengő didaktikus bibliai költészetében.

Második Könyv

KÖZÉPKOR

ELSŐ RÉSZ

NAGY GERGELY KORA

ELSŐ FEJEZET

A NYUGATEURÓPAI KULTÚRKÖZÖSSÉG KIALAKULÁSA

ISKOLAKÖNYVEK előszeretettel fűzik új korszakok kezdetét pontos évszámhoz. De a dolog természetében rejlik, hogy ezek az évszámok a „legpontatlanabbak“. Csak bizonyos jelenségeket, például csak politikai eseményeket, vesznek tekintetbe s a fejlődés egyéb mozzanataival nem törődnek. A kultúra egészének történetét kell szemügyre vennünk, ha egy új korszak kezdetét meghatározni kívánjuk. Évszám helyett több évszámmal kell dolgoznunk, melyek aztán mégis egy „körülbelülbe futnak össze. A VI. század közepét is ilyen határkönek tekinthetjük. Idáig tart az ókor s itt kezdődik egy új kultúrendszer, a középkori világ hiánytalan kibontakozása. Mindaz, ami ebben az irányban eddig történt, pusztán csak előkészítő volt, preludium a tulajdonképpeni középkor számára. Az előzőekben tanúi lehettünk annak a lassú folyamatnak, amely az antik kultúrrendszert egyre jobban aláásta és ezzel párhuzamosan mind több teret engedett az új középkori szellem érvényesülésének kultúrában, politikában egyaránt. Lépésről-lépésre nyomon követhettük az antik felbomlását, vagy helyesebben ennek az antiknak fokozatos átalakítását egy új szellem megnyilatkozásává. Hosszú küzdelmeknek kellett lefolyniok, míg az „új“ letörte a régi hagyományok és kifejezésformák merevségét s egy egész más szellemű világrendszer hagyatékából alkalmas hajlékot emelt magának. Minél jobban távolodtunk el azonban az ókortól, annál kevesebb maradt meg ebből az örökségből s annál középkoribb formát vett fel az egész élet. El kellett tehát jönni végül is annak a pillanatnak, amikor az antik szellemnek már utolsó mécsesei is kialudtak és a dicső római múlt féltve őrzött drapériái lekerültek a falakról. Ez történt a VI. század közepén.

Akármerre nézünk, akár a latin, akár a görög részeken, az „új nemzedék“ könyörtelenül leszámol az antik múlttal. Mint látni fogjuk, a kultúra minden terén az antik hagyományok természetes folyama megakadt. Ha később időről-időre ismét feléled többé-kevésbé megváltozott formában, akkor már „mesterséges“ felújítással, renaissance-szal állunk szemben. De ekkor bukik el Róma utolsó politikai rendszere, az ú. n. kliens-királyságok rendszere is, miután Justinianus hasztalan kísérte meg e kliens-királyságok önállóságának letörését.

A belsőleg így középkorivá hasonult antik kultúrközösség területileg is más lett, mint ami évszázadok óta volt. Az antik kultúrközösség a Földközi-tenger partvidékén alakult ki s csak addig maradt életben, ameddig a tenger megtartotta éltető és fenntartó erejét. E kultúregység a római birodalomban találta meg végső politikai kifejeződését. Messze kitolt határai a Rajnánál, a Duna völgyében, az Euphrát mentén és Szahara sivatagjának szegélyén tulajdonképp csak egy célt szolgáltak — a Földközi-tenger partjainak védelmét. A tenger összekötő karja nélkül megbénult volna a római közigazgatás s az orbis Romanus ellátása egyszerűen csődöt mondott volna. Mégis azt látjuk, hogy idővel az antik kultúrközösség elveszti mediterrán és maritim jellegét. Az egység széttöredezik, a részek leválnak a törzsről s a tenger, mely mindaddig a latin, görög és orientális partvidékeket egyetlen kultúregésszé fogta össze, már csak a szétválasztó köz szerepét játssza. Az első megrázkódtatás akkor érte a mediterrán kultúrközösséget, amikor a vandálok Hispánia felől átkeltek Afrikába (429) és Karthágót, Róma régi riválisát, elfoglalták. Mintha Geiseric a nyugati birodalomrészt legfontosabb ütőerét vágta volna el, oly szörnyű csapást jelentett ez a hódítás Rómának. Nyugaton a vandálok vágták el az eddig életetadó tengertől s arra kényszerítették, hogy Bizánctól várja üdvét.

Ugyanekkor már a görögség is Egyiptom (Alexandria), Kis-Ázsia és Szíria (Antiochia) keleti kultúrájához kapcsolódott s mind idegenebből állt szemben a latin kultúrterületekkel. A két birodalomrész, a keleti görög-orientális és a nyugati latin-afrikai, egymástól való elhidegülése különösen azóta öltött nagyobb mérveket, mióta a birodalom súlypontja gazdasági, katonai és politikai tekintetben egyaránt keletre helyeződött át (Konstantinápoly, Új-Róma alapítása; beszentelése 330-ban). Rómában egészen kivész a görög nyelv ismerete, úgyhogy az alexandriai patriarcha, amikor a római testvérnek görögül írt (430), jobbnak látja, ha mindjárt leveléhez latin fordítást mellékel. Sokkal kedvezőbben álltak a dolgok Bizáncon, hol az

egykori államnyelv, a latin, a hagyomány erejével még egy ideig (VI. sz.) tartani tudta magát. Csak természetes, hogy a bomladozó mediterrán világ megmentésére nem a sorvadó Róma, hanem a vezető, erősebb kultúrrész, Bizánc tett utoljára kísérletet. Nagy Justinianus (527—565) csodálatraméltó erőfeszítéssel próbálkozott meg a lehetetlennel — a süllyedő antik világ megmentésével. Először a vandálok afrikai királyságát zúzta össze, aztán Itáliára és Hispániára vetette magát. Célját a múlt e nagy álmodozója nem érthette el: túlbecsülte Bizánc erejét. Halála után pár évre (568) Itália javarészt a langobardok ragadják el. Ami hódításaiból megmaradt, annak sem Itália, sem az antik kultúrközösség, kizárólag Bizánc látta ibasznát. Róma sohasem kapta vissza legbecsesebb kultúrföldjét és éléstárát, Afrikát. Ennek a körülménynek tudható be, hogy sorsa lassacskán Nyugat-Európához kapcsolódott. Így a kultúrterület vizsgálatában is hasonló eredményekre jutunk, mint a belső átalakulás vázolásánál: az ókor a VI. század közepe táján fejeződött be. A mediterrán kultúrterület felbomlását joggal datálhatjuk Justinianus, az utolsó antik módra gondolkozó császár halála évétől (565).

Az egykori római birodalomnak csupán keleti görög-orientális fele (Kis-Azsia, Egyiptom) őrizte meg egy ideig mediterrán jellegét. Bizánc ekkor még a Földközi-tenger mindkét partján feküdt. Ezen a részen a sorsdöntő változást az Iszlám hozta. Mahomet (571—632) volt az ókor felett kihirdetett ítélet végrehajtója. Bizáncnak tulsóparti magaskultúrájú területei sorra az arabok kezébe esnek. Szíria (634—636), Egyiptom (640—642) és Afrika (643—708) egymásután kerülnek a félhold uralma alá. Hispániát az arabok 711-ben özönlik el. A nagy „pogány“ roham csak a VIII. század elején Konstantinápoly falai előtt (717) és Martell Károly katonáinak bátor ellenállásán (732) törött meg. Az Iszlám térhódításával bekövetkezett az antik kultúrterület végső szétesése. A keleti részeket egy új világ veszi kezdetét, mely már nem szánt a Földközi-tengernek nagy kultúr-szerepet. Tudjuk az ókori történetből, hogy Itália a Kr. u. I. századtól kezdve a keleti kereskedelem, általában a gazdasági élet irányítását Szíriának és Egyiptornak kénytelen átadni. A szírek és zsidók elviszik áruikat nemcsak Marseillebe és Hispániába, hanem az Atlanti-óceán és az Északi-tenger kikötőibe is (Bordeaux, Rouen, Nantes, az azóta eltűnt Quentovic a Pas-de-Calais-i départementban, Duurstede a Rajnánál stb.). A kereskedelem főközvetítő helye Marseille volt. A IX. század elején a Földközi-tenger kikapcsolódik a nagy világkereskedelem útvonalából s helyét a Fekete-tenger és a dél orosz partvidék fog-

lalja el. Az új gazdasági orientációnak megfelelően Marseille szerepét Kiev és Konstantinápoly veszi át. Innen haladtak egyrészt Galícián, másrészt Magyarországon keresztül azok az utak, amelyek a frank birodalomba vezettek.

A Rajnától keletre eső germán terület fontosságának emelkedése, Nagy Károly keleti politikája, a Rajna—Duna összekötésének terve (Rednitznél) — mindez, ha nem is egészen, de talán nagy részben ezzel az új orientációval függött össze. És végül bizonyosra kell vennünk, hogy az orosz-normann állam kialakulása Kiev székhely körül s a magyarság megerősödése a Duna-Tisza közén, e gazdasági útvonal kihatásának tudható be. A Kiev-arab gazdasági kapcsolatoknak az uzok és kúnok terjeszkedése vetett véget (X—XI. sz. fordulóján). Ebbe az időbe esik, hogy a Földközi-tenger újra visszanyeri régi helyét a világkereskedelemben. De ekkor már nem keletiek és bizánciak állanak a kormánykeréknél, hanem az itáliai város-államok, elsősorban Velence. Megindul Nyugat nagy expanziója Kelet és Bizánc felé, kezdetét veszik a keresztes háborúk s a Földközi-tenger ismét latin tengerré változik. Jeruzsálem bevétele, a bizánci császárság megdöntése s helyén egy latin császárság alapítása jelzi az expanzió útját.

Valamikor Róma szerencsés fegyverei által egyetlen politikai akarat, szépségideál és kultúrforma törvénye alatt a Földközi-tenger körül lakó sokféle népet egy nagy közösségbe egyesítette. Elérte azt, amit Nagy Sándor csak megálmodott: a világ kultúrnépeinek uniformizálását a hellén norma alapján. A romanizmus azonban sohasem tudta teljesen megfojtani az ősi, nem-klasszikus kultúrákat, azok tovább éltek a romanizmus takarója alatt. A „városi stílus“ mellett mindenhol felütötte fejét az autochton lakosság kultúrhatáryománya, lett légyen az oly mély forrásból fakadó, mint a szír és egyiptomi, vagy egészen kezdetleges, prehisztórikus, mint a keltáké, mely belepja ízlését még a római módra készült alkotásokba is. Gondoljunk a római provinciális művészetre. Csak természetes, hogy abban a pillanatban, amint Itália elvesztette felső-szabályzó szerepét és maga is a provinciái: közé süllyedt, mindez a partikuláris erő egyszerre előtört. Azok az ősi kultúrvidékek, amelyek az orbis Romanus mindent átfogó kötelékében szinte örökre elmerülni látszottak, most újra előtűntek önálló kultúr-territóriumok formájában. Egy nagy kultúr-decentralizáció következett be.

Mindenekelőtt a régi nagy-kultúrák szereztek vissza egykori szabadságukat. A hellén szellem, a nélkül hogy letért volna a helleniz-

mus hagyományairól, magábaolvasztott keletről: Perzsiából, Kis-Ázsiából, Egyiptomból mindent, amit csak tudott s később még a szlávokat is magához emelte. Ebben a felvevő és sajátját ápoló folyamatban veszi fel a görögség új formáját, lesz Bizánccá. Ugyanígy a latin kultúrvidék is már a császárság korában elkülönül a görög-orientális birodalomrésztől s megerősödve latinságában mint külön nyugateurópai kultúrközösség szervezkedik. Kelet pedig, mely Iránban már a III. század folyamán nemzeti renaissance-t él át, s mely a Földközi-tenger partvidékein vallásos mozgalmak leple alatt korán elidegenedik a központtól, az Iszlámban megtalálja önállósulásának végső formáját. A hellén és a római alap azonban itt sem vész el, a fejlődés Afrikában épúgy, mint Galliában az antik hagyaték egyéni feldolgozása folytán vesz különböző irányt. Valami csodálatraméltó van abban, hogy a görög-római antik kultúra Bizánccban, a germán Nyugaton és az arab Keleten változatlanul a további fejlődés alapja és feltétele maradt. Az antik által megtermékenyített föld volt a jövő záloga. A régi kölni vagy a wormszi dóm mintájául azok a római-kori bazilika-építmények szolgáltak, amelyeket valaha Kemptemben, Veterában vagy Ladenburgban profán célokra emeltek. Még szembe-tűnőbb a kapcsolat az antik és az ú. n. román stílus között, ha Itália vagy Gallia templomait vesszük szemügyre. Kinek ne tűnt volna fel az a megejtő hasonlatosság, amelyet a milánói Sant’Ambrogio előcsarnoka és Diocletianus spalatói palotájának peristyluma közt fedezhet fel a szemlélő? De Szíriában és Arméniában is találkozunk „román-stílusú“ tornyos templomokkal, jeléül annak, hogy a „középkor“ a keleti provinciákban is szervesen az antik hagyományokhoz csatlakozott.

A következő fejezetekben az antik három örököse közül egyedül a latin kultúrterület történetével fogunk foglalkozni. Bizánc és az arab kultúrkör ábrázolását külön fejezet számára tartogatjuk. Csak a nyugateurópai kultúrfejlődéssel kapcsolatban beszélhetünk középkorról. Ezt a középkort pedig addig számítjuk, ameddig a román stílus kora tartott^ tehát a XII. század végéig. A XIII—XIV. század éppúgy előkészítette az újkort, mint ahogy a késő-antik bevezette a tulajdonképpeni középkort. A VI. század második felében és a következő elején már minden feltétel adva volt a nyugateurópai kultúrközösség kialakulásához. A kristályosodás központja Gallia északi felében, a frank politikai hatalom főfészkében feküdt. Itt indul meg az új kultúrfejlődés is (v. ö. miniatúr-festészet). Az új kultúrközösség csak azután bontakozhatott ki, hogy a latin kultúrterületre költözött

germán-barbár levetette kulturális elzárkózottságát és bekapcsolódott a maga sajátos népi jellegével az antik hagyomány áramába. Ez a folyamat — mint ahogy láttuk — ha a nép, s nemcsak a felsőbb körök állásfoglalását nézzük, a frankoknál és a nyugati gótoknál már a VI. század második felében bekövetkezett. A langobárdok, kik a többi jövevényekhez képest aránylag későn érkeztek (568), természetesen csak később, kb. 50 évre a hódítás után, a VII. század elején romanizálódtak. Mindenekelőtt meg kellett szünni annak a kultúr- és politikai dualizmusnak, amely római és germán hosszú ideig elválasztott egymástól, másrésztől azonban a rómaiságnak is le kellett szállnia a klasszikus magaslatról. A nemzeti római renaissance-áramlat és a vele karöltve haladó latin keresztény humanizmus a barbárok előtt féltve őrizte és ápolta a nagy múlt kincseit. Ezen az úton nem lehetett tovább haladni. De jött Nursiai Benedek és Nagy Gergely, jött a keresztény pragmatizmus, mely szakított az antik múlttal és eddig ismeretlen népies iránnyal fordult a széles tömegek felé. A VI. század közepe óta a romanizmus feladta az antik klasszikus hagyományt és egy új, népies keresztény mozgalomban találkozott a kelta és germán „barbárokkal“. Az összeolvadás szépen mutatkozik meg az ú. n. preromán művészetben, mely a langobard Észak-Itáliában alakult ki a legjellegzetesebb formában. Ez a művészet már nem klasszikus, s nem germán, hanem barbár-római, az első művészet, mely nem ismer többé különbségeket barbár és római között.

Nyugaton a decentralizáció folyamata oly erősnek bizonyult, hogy magán a latin kultúrterületen belül is kultúrtájak különülnek el egymástól. A politikai élet fokozatos decentralizációjával párhuzamosan — erre vallanak az új királyságok — felaprózódik a latin kultúrterület kisebb-nagyobb kultúr-territoriumokra. A kultúra életének szervezkedése kisebb gócok köré természetesen nem ment önkényesen végbe, határait azok az ősi kultúrtájak húzták meg, amelyeket a romanizmus kiegyenlítő és uniformizáló törekvésével elfödhetett, de megsemmisíteni nem tudott. A „vidék“ függetleníti magát a régi központ gyámkodása alól. A régi, javarészt kelta autochton népréteg és a germán jövevények „barbár“ kultúrája követeli a maga jogait és a romanizmus örökét még jobban elprovincializálja. Ez a folyamat Itáliát sem kímélte meg. Itália három kultúrtájra bomlott fel. Észak-Itália elkülönül a középső részektől, ez viszont Dél-Itáliától. Ezek az itáliai tájak ősidőktől fogva fennállottak, most azonban határozottabb vonásokkal, s politikailag is elválnak egymástól. Már az ókorban

Észak-Itáliát — Róma és Közép-Itáliával ellentétben — gallo-itali-
kok lakták, míg a félsziget déli része Szicíliával egészen a mediterrán
görög gyarmatosítás körzetébe esett. A diocletianusi provincia-
beosztás is különbséget tett az északi (vicarius Italiae alatt, székhely
Milano), s a középső és déli suburbicai Itália (vicarius Urbis alatt,
Róma) között. Ez a különbség határozta meg pl. a régi pápai „patri-
archátus“ kiterjedését, mely csak a suburbicai provinciákat foglalta
magába. Róma és Milano, e két császári székhely, ellentétének ez a
kultúrhátere. A langobard hódítás aztán Észak-Itáliát politikailag is
elszakította Bizánc Rómájától, Közép- és Dél-Itáliától. Idővel Észak-
Itália kulturális és politikai különállásának Dél-Itáliában és Szicíliá-
ban egy hasonló „Róma-ellenes“ kultúrkör felelt meg. A félsziget déli
részének kultúrhelyzetére nagyon jellemző, hogy az ottani egyház a
latintól elszakadt és a VII. század folyamán görög liturgiára tért át.
Calabria püspökei 679-ben még megjelentek a római zsinaton, de a
VIII. század közepén már Konstantinápoly jurisdictiója alá tartoztak.
Valaha ezen a partvidéken görög gyarmatok vonultak, most ismét
görög kultúra érvényesül a latin rovására.

Dél-Itália és Szicília Justinianus kora óta tulajdonkép nem a
nyugati kultúrközösség, hanem Bizánc, ill. az Iszlám sorsában oszto-
zik. Ami most már a két római ducatum (Középső-Itália) illeti, kez-
detben ezek is erős bizánci hatás alatt állottak. Itália e korban, ameny-
nyiben nem került langobard uralom alá, Bizánc provinciájának szá-
mított. Így Itália, különösen Szicília volt nyugat felé a bizánci poli-
tika és kultúra kapuja. Itália provinciális helyzete Bizánccal szemben
minden téren kiütözik. Még mielőtt Belisar hadai megjelentek volna
Itáliában, az egész római kulturális élet már Bizánc felé fordult.
A római pápa, kinek primátusát a hitelvekben Bizánc elismerte, mint
„Nyugat pátriárkája“ a császári birodalom egyházi szervezetének lett
a tagja. Ez mindenekelőtt abban jutott kifejezésre, hogy a klérus és
nép által megválasztott pápát I. Pelagius halála (561) óta csak csá-
szári megerősítés után szentelheték fel. A pápaság teljesen a császári
cesaro-papizmus játékszerévé vált. Belisar bizánci vezér, alig hogy
megpihent Rómában, elűzte Silverius pápát Justinianus és Theodora
császármő parancsára. Vigilius (537—555) kénytelen-kelletlen enge-
delmeskedik Justinianusnak teológiai kérdésekben, végül azonban
mégis száműzetésben hal meg. A kemény bizánci kormányzat alatt
Róma elvesztette kedvét, hogy Konstantinápolyval versenyre keljen:
meggörcbült háttal engedelmeskedik. A pápák között sok a görög-orien-
tális eredetű: Theodor (642—649) palesztinai, V. János (685—686)

szír, Conon (686—687) trák, VI. János (701—705) és VII. János (705—707) görög, Sisinnius (708), s I. Constantinus (708—715) szír szülőktől származott. A VII. század közepétől kezdve görög kolóniák alakultak Rómában, görög templomok épültek, úgyszintén szerzetesházak. Igen sok görög szerzetes menekült el Szíriából a perzsák elől és később Palesztina, Egyiptom és Észak-Afrika területeiről az arabok miatt Rómába. A VIII. század elején az ú. n. képviszály is sok görög szerzetest hozott Itália földjére. |

A római körök készségesen elismerték a bizánciak nagyobb I műveltségét. A greco-szír pápák, mint pl. V. és VII. János, vagy szerzetesek, mint Theodor (Tarsusból) és Hadrianus (Afrikából), kiket Vitalianus pápa (657—672) Angliába küldött a misszió megerősítése végett, nemcsak a teológiában, hanem az artesben is kitűntek.

A görögök szellemi felsőbbségükben mélyen lenézték a latinokat, kiket egy kalap alá vettek a langobardokkal. A latinok viszont nem tanulnak meg görögül. 649-ben a lateráni zsinaton a görög iratokat a jelenlevő orientális papoknak kellett lefordítaniok s a római papság tolmácsokra szorult. Maguk a pápai követek (apokrisarius), közöttük olyan nagyságok, mint a később pápává választott Vigilius, I. Gergely, I. Márton, bizánci tartózkodásuk alatt sem tanultak meg görögül. Így az a csodálatos dolog történt, hogy a bizánci hatás ép azóta vesztett erejéből, amióta Róma a bizánciak hatalmába hullott. A római nemzeti párt és a vele egy síkon mozgó pápaság a gót uralom idején Konstantinápoly, mint az ígéret földje felé tekintett: utánozták a bizánciakat mindenben. Kétségtelen, hogy a bizánci hatás ebben az időben volt a legerősebb. A bizánci hódítás után a görög kultúra előtt bezárultak a latinok szívei. Igaz, a konstantinápolyi „bácsik“ és „nénik“ folytán a thius és thia görög szavak bekerültek a latinba — s innen a mai olasz zio és zia — s igaz az is, hogy a nemesség előszere-tettel cifrázta fel magát görög nevekkal (Theodot, Paschalis, stb.), de alapjában véve a görög kolóniák kultúrája idegen testként élt a latin környezetben.

Ugyanezt kell megállapítanunk a görög politikai hatalom közép-pontjáról.' Az exarcha székhelyén, Ravennában a VI. század közepén oly magas fokon álló művészet egyre inkább veszt bizánci jellegéből és fokozatosan hozzáidomul az észak-itáliai, kelta-latin ú. n. langobard művészethez. De maga a katonaság és a hivatalnoki kar is rohamosan „latinizálódik“. Amint a bizánci hadak földhöz kötött nemzeti milíciákká alakultak át, a katonaságban egyre több az itáliai elem, a várak duxjai újra előkelő római családok tagjai közül kerülnek ki.

És ez a latinizált katonaság és hivatalnoki kar gyűlölettel viseltetik a bizánci uralom iránt. Közeledik az idő, amikor az itáliai patrióták egymásra találnek a pápai kúriával és együttes erővel lerázzák a császári igát. A görög hatás mély gyökereket csak Nápolyban és a déli részeken, Szicíliát beleértve, eresztett. Itt a kultúra még a IX. században is egészen görög-bizánci.

Észak-Itália Dél-Galliával és a dalmát-horvát részekkel együtt alkot egy nagyobb kultúrtáját. Dél-Gallia nem Észak-Galliával él közös kultúréletet, hanem a Po-völgyi területekkel. A francia nyelvnek két változatát különbözteti meg a nyelvtudomány: a langue d'oc szembenáll az északi langue d'Il-lal. De e nyelvi különbség már csak tünete egy mélyebb és általánosabb kulturális ellentétnek, mely az egész középkoron át érezhető Észak-Franciaország és a Rhone vidék között. A Rhone völgye és a déli partvidék erős városkultúrát mutat, az arisztokratikus életforma, a société courtoise, az asszonyiszolgálat és trubadúrköltészet igazi hazája. Nem csoda, hogy a XII. században innen indult ki a világias kultúra Észak komor kolostoréletének meghódítására. Arles és Marseille kikötőibe hajók érkeztek a messzi Keletről és Itáliából. A Po völgye felől viszont itáliai kultúra áramlott a Rhone völgyébe. Így aztán Provence-ban és Burgundiában kezdettől fogva erősebben érvényesültek az antik hagyományok, mint északon. Ép ezért erre a délvídekre hárult az a feladat, hogy a középkort időnként új és új antik szellemi tartalommal lássa el.

Galliának ez a része teljesen egybeolvadt Észak-Itáliával, vele egy kultúrtestet alkot. Elegendő, ha emlékezetbe idézzük a nagy milánói püspök, Ambrosius alakját, ki főpapi jogait Dél-Galliában és a dunai részeken is érvényesíteni tudta. Ezen a területen püspököket helyezett el és zsinatokat tartott. A burgund királyságnak erős latin szelleme és imperium-hűsége sok tekintetben ezekből az itáliai kultúrkapcsolatokból magyarázható. Provence-t egy ideig Itália kezén találjuk. A provencai fiatalság magasabb stúdiumait Észak-Itália városaiban, főképp Milanóban, végezte el. Másrészt a milánói kultúrgóc legjelentősebb alakjai — egy Ennodius (Arelate), egy Parthenius — Galliából számlázták. A langobard időkből tudjuk, hogy Bobbio és Verona kolostorai állandó kapcsolatban álltak a burgundiai Luxeuil és a Cannes-nal szemben fekvő Lérin szerzetesházakkal, Itália és ez a gall és dalmát partvidék művészi szempontból azonos képet mutat. A késő-antik keresztény szarkofág-művészet és az elefántcsontfaragás Rómában és Provenceban egy töből fakadt, úgyhogy ebből egyes kutatók alaptalanul a nyugati gótok elől menekülő római művészek

provencei műhely alapítására következtek (V. század eleje). Érdekes megfigyelésekre nyújt alkalmat a merovingkori iniciálé- és miniatürművészet. Azt látjuk, hogy bár az iniciáléművészet kezdetei itáliai latin kéziratokra nyúlnak vissza (V. század), tulajdonképpen megalkotói Észak-Gallia és a Rajna-vidék kolostorai (Fleury, Corbie, Laon stb.) voltak a VII. század elején. Itália a kézirat-készítés mennyiségében és művészi kivitelezésében egyaránt jóval elmaradt a franciák mögött. Itália e tekintetben is halott föld, régi antik hagyományából él minden nagyobb alkotóerő híján. Ami új mutatkozik, az jellemzően Észak-Itáliában (Verona) bukkan fel és galliai (Luxeuil) hatásra megy vissza. Ezzel az itáliai dísztelen, konzervatív iránnyal tart a lyoni és a délfraanciaországi iskola. A határ az északi és déli francia kultúrterület közt Burgundia szélén, Luxeuilnél haladt el, mely így közvetítő szerepet vitt úgy az itáliai, mint a frank hatások továbbításában. Gallia politikai egyesítése a frankok által ezt a kulturális tájkülönbséget nem tudta eltüntetni.

Ahogy Észak-Itáliában és Franciaországban meg kell különböztetnünk egy északi kultúrterületet egy délitől, Spanyolországban is Észak szembenáll Déllal. A déli partvidék — akárcsak Itáliában — régebben a görög gyarmatosítás körében feküdt. Itt vetette meg Justinianus császár is a lábát, amikor a mediterrán kultúrterületet ismét görög vezetés alatt akarta egyesíteni. Éppígy az arabok már csak a pún Karthágó hagyományait élesztették fel nagy ibériai foglalásuk idején. Már ebből is látni, hogy az ibér félsziget déli fele (Sevilla, Cordoba) a legkülönfélébb mediterrán hatásoknak (Észak-Afrika, Bizánc és Róma) volt a gyűjtőmedencéje. Ezzel szemben Észak-Hispania Dél-Galliával tartott. Így egy széles kultúrsávot kapunk, mely Észak-Hispaniából Dél-Gallián és Észak-Itálián át vonult egészen a dalmát-horvát partvidékig. E kultúrzónától (kelta jellegű) északra az északgalliai kultúrkör feküdt; kultúrkapcsolatai inkább az észak-brit, mint a déli kultúrkörhöz utalják. Tőle délre pedig ott találjuk a délhispaniai, továbbá a másik két itáliai kultúrterületet: Rómát Közép-Itáliával és az erősen görög kultúrájú Dél-Itáliát Szicíliával. Ezek a kultúrterületek adták meg a kora-középkori Európa szellemi és politikai kereteit.

Az antik mediterrán kultúrközösség csak a VI. század második felében bomlott fel, addig latinok és görögök, kisázsiaiak és szírek egyetlen nagy kultúrterületet alkottak. Róma, a caput mundi írta elő ennek a kultúrközösségnek, hogy miképpen érezzék és gondolkozzanak. A latin

kultúrhegemónia azonban már az Augustus halálát követő időkben odaveszett. A nagy mediterrán kultúrközösség anyagi és szellemi vezetését az ókori világ legrégebb magaskultúrájú területe, a kisázsiai és az afrikai partvidék ragadta magához. A birodalom új fővárosa, Konstantinápoly ott épült fel, ahol a keleti hatások a legközvetlenebbül érthették a görög és latin világot — vagyis az Arany Szarv-öböl partján. Kelet előtörését a kultúra minden területén megfigyelhetjük. Itt legsűrűbb a lakosság, az ókor vége felé már csak ezen a területen találkoznak igazi nagy városokkal (Alexandria, Antiochia, Karthágó, stb.). Itt fekszenek a távoli piacokra dolgozó ipari központok, innen indulnak ki a hajók, melyek kelet és nyugat felé a világkereskedelem javarészét lebonyolítják. Miután az itáliaiak már a Kr. u. I. században leszorultak a keleti piacokról, főleg a szírek és zsidók azok, akik a gazdasági életet kezükben tartják. Szíria és Egyiptom Távols-Kelet és Nyugat közt állva a közvetítő szerepét magának tartotta fenn. A drága kínai selyemholmik, melyeket Perzsiában, Egyiptomban és Bizáncban dolgoztak fel, színes állatalakzatokkal és geometriai ábrákkal mintáztak ki, a híres gazai bor, az olaj, egyiptomi papyrus, mely a VIII. századig Nyugaton is írónyagnak szolgált, bőrkészítmények, ötvösmunkák, — mindezek hallatlan mennyiségben jutottak e szír és zsidó negotiatores révén Nyugatra.

A keleti áruk és hatások legfőbb átrakodóhelyének Massiliát, a mai Marseille-t kell tekintenünk. Marseille-ből ágaztak ki a nagy szárazföldi utak a távolabbi részek felé. Az áruk továbbításáról szír és zsidó telepek gondoskodtak, melyek egész Galliában szétszóródva, a kereskedelmen kívül iparral, főleg arany és ezüst műtárgyak készítésével is foglalkoztak. Keletnek tehát nem volt szüksége Itália közvetítésére, amikor árukat a provinciákba küldte. Mintha Itália teljes kulturális elszigeteltségbe, bénaságba esett volna! A nagy kultúráramok szinte alig érik partjait. Ilyen körülmények közt csak természetes, hogy Gallia mint önálló fél érintkezik Kelettel. Ugyanezt kell mondanunk Hispániáról, mely — akárcsak Konstantinápoly a Fekete-tenger bejárájánál — a szűk gibraltári szoroson keresztül a legközvetlenebbül simulhatott a keleti részekhez. A keletiek hajói az ibériai félsziget megkerülésével felkeresték az Atlanti-óceán galliai kikötőit, így Bordeaux-t, Rouen-t, Nantes-ot, sőt mi több, Britanniába és az északgalliai nagyfolyók öbleibe (Rajna) is eljutottak.

Ezek az utak természetesen nemcsak a kereskedelem, hanem a szellemi életnek is szolgálatában állottak. Az ókor utolsó századiban a Földközi-tenger orientális részein dobogott az antik kultúr-

közösség szíve. Csak Keleten pezsgett igazi szellemi élet. Egészen megfoghatatlan, mily kevésbé veszi ki Nyugat a maga részét a nagy szellemi mozgalmakban. A nagy dogmatikai viták Keleten folytak le, itt csaptak Össze a különféle elméletek és ha Róma olykor-olykor felfigyelt ezekre, egészen jelentéktelen szerepet vitt. Róma és Itália megelégedett azzal, hogy Kelet nagy zsinatain a szellem összes fegyvereivel megvívott krisztológiai és trinitariusi tanokat (IV. és V. század) átvegye. A niceai zsinaton megjelent közel 300-ra rúgó püspöki kar tagjai közt mindössze csak 5—6 származott Nyugatról. A III. század második felében elsősorban mutatkozó új, középkori szellem is Keletről terjedt el a latin és görög részekben. De ezután is, ami új volt, ami a középkorhoz vezetett, Kis-Azsia és Afrika partvidékén tűnt fel először és innen áramlott szét az egész antik kultúrterületen.

Ilyen körülmények között nagy jelentősége volt annak, hogy a latin Nyugathoz Keletnek egy része is tartozott. Afrikára gondolunk, mely élén a székhely Karthágóval már korán ellatinosodott. Így jutott Afrikának az a szerep, hogy Kelet minden kulturális kincsét Nyugatnak továbbítsa. Afrika volt a kialakuló nyugateurópai kultúrkozásság nagy tanítómestere, Földjén s nem a szellemileg és gazdaságilag elszegényedett Itáliában ringott a latin egyházi irodalom bölcsője. Itt működött Tertullianus (200 kör.), majd ötven évvel később Cyprianus, a latin kereszténység e két nagy kifejezője és formálója; ebből az afrikai iskolából került ki C. Marius Victorinus (megh. 363 után), kinek működése által — rétor volt Rómában — ismerkedett meg Nyugat közelebből a misztikába csapó neo-platonizmussal és az új utakon járó, eredeti Ticonius (380 kör.). Es végül ennek az Afrikának szülötte volt Szent Ágoston (354, a numidiai Thagasté-ben), az afrikai kultúra méltó, még máig ható alakja, egyben a középkor szellemi vezére.

Az afrikai — és általában keleti — szellemi élet már korán kisugárzódon Dél-Galliára (Aquitania és a Rhöne-völgye), továbbá Hispánia partszegélyére. Ez érthető is. Gallia és Hispánia ekkor Nyugat-Európa leggazdagabb s legműveltebb provinciái közé tartozott. Különösen Massilia és Lerinum volt a szellemi élet főfészke. Itália tulajdonkép csak a IV. század második felében veszi fel velük a versenyt. Kelet nagy teológiai és misztikái irodalma csak most kezdte itt éreztetni hatását. Eddig egyházi szelleme teljesen filozófiátlan volt, vallássossága minden misztika és teológiai szárnyalás nélkül a jog és a morál követelményei, a parancs és engedelmesség kategóriái körül forgott. Most egyszerre teológusok sűrögnek Itália földjén, inkább

Milano, mint Róma terein, akik — egy frank szerzetes szavai szerint — „kincsekkel megrakodva tértek vissza Egyiptomból hazájukba“ (Autpert). Nyugat lázasan veti magát az orientális-görög iratokra, eredetiben tanulmányozzák a nagy egyházatyák tanítását és azokat — a Bibliával egyetemben (Szt. Jeromos Vulgata fordítása) — sorra átültetik latin nyelvre. Különösen Rufinus (megh. 410) volt termékeny. Ezen az úton Kelet a szellemi tartalmak egész áradatát zúdította Nyugatra. Ekkor honosodott meg Itáliában és Galliában az egyiptomi eredetű szerzetesség s ez volt az az idő, amikor a latin kereszténység összehordta az anyagot a középkor számára. A latin klasszikusok örökét ehhez az állományhoz Róma patrióta nemesei (Claudianus, Symmachus és társai) adták, akik az V. század vége felé kibékülnek a kereszténységgel — még 470-ben pogány a városi prefektus — és példát adnak arra, hogy lehet valaki jó keresztény és a mellett Vergilius tisztelője (Boethius, Cassiodorus). A klasszikus latin hagyományok ápolói kezdet fogtak Ambrosius humanista irányú kereszténységével.

A VI. századra várt a feladat, hogy az összegyűjtött anyagot rendezze és átrostálja. Ez a kor a nagy kánonjogi gyűjtemények és enciklopédia-gyártók kora. A gall synodusok gazdag határozat-anyagát Caesarius arlesi püspök idején gyűjtik össze (*statuta ecclesiae antiqua*). Egyetemesebb jellegű gyűjtemények is készülnek. Köztük Dionysius Exiguus kánon és pápai dekrétum-összeállítása (Rómában a VI. sz. elején) rövidesen a legnagyobb tekintélynek örvendett. Ebben nem kis része volt annak, hogy a szkita, azaz aldunamelléki szerzetes csak az általánosan elfogadott kánon-anyagot foglalta össze és hogy fordító működése folytán — a latint és görögöt egyaránt bírta — miként Szt. Jeromos és Cassianus száz évvel előbb és Anastasius bibliothecarius háromszáz évvel később, a pápai udvarral meghitt viszonyban állott. Tőle eredt többek között a Cyrill-féle alexandriai húsvétszámítás bevezetése Rómában — ezzel egy régóta dühöngő, elmérgesedett vitát zárt le —, őt tekinthetjük továbbá a keresztény időszámítás megalapítójának. Ezentúl az éveket nem a diocletianusi üldözés, hanem Krisztus születése dátumától számítják. Különben ekkor lát napvilágot az első pápai „index“: a *decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis* (VI. sz. eleje), mely tévesen szerepel Gelasius pápa neve alatt. Az, amit ez az index a régi irodalomból mint megengedhetőt kiválogatott, a másoló barátok szorgos munkája révén a korai középkor szellemi birtokállományát alkotta, ezzel szemben a kitiltott könyvek javarészt örökre eltűntek a középkor irodalmi életéből. Itt kell fel-

említenünk továbbá a kor nagy enciklopédistáit, Cassiodorus senatort — művét 551 és 562 közt írta — és Sevillai Izidort (sz. 560 kör.), kikről azonban már más alkalommal volt szó.

A zsilip lezáródott és hosszú időnek kellett eltelnie, amíg Nyugat újra közelebb került Kelethez. A görög-orientális világ áruai, anyagi és olykor-olykor szellemi kincsei ezentúl is átszivárognak Nyugatra, de ez a kultúrozmozis már egészen más természetű, mint az, amely eddig az antik kultúrközösségekben uralkodott. Nem mindegy az, hogy a kultúráramlatokat ki küldi: idegen-e, más kultúrkör tagja, vagy testvér-kultúrterület a másik testvérhez. A VI. század közepéig, a görög részekben valamivel még tovább, az orientális partvidék is beletartozott a római-görög kultúrközösségbe. Azok az eszmék tehát, amelyeket Kelet mint e kultúrközösség utolsó vezére nyilatkoztatott ki, e közösség minden tagjához szóltak, azok visszhangoztak az egész kultúrterületen. Minden jel arra mutat, hogy a VI. század közepén beálló nagy „fordulatot“ az antik kultúrközösség minden tagja még együttesen tette meg. A legszemléletesebb példát erre a művészet stílusváltozása nyújtja. Az új elvont képnélküli — v. ö. „képháború“ — teljesen ornamentális jellegű stílus erősen stilizált inda-motívumaival a Földközi-tenger orientális partvidékéről terjedt el és már mint kész művészeti kifejezésforma jelentkezett Ravennában (S. Vitale) közvetlenül a VI. század közepe előtt. Aztán gyökeret vert Rómában, befészkelődik Galliába, sőt Írországra és Britanniára is elkerül s ami a természetből való elvonatkozást illeti, nyugati változatában felülmúlja sokszorosan Bizáncot, ahol a hellén szépség-ideál sohasem sorvadt el egészen. A VI. század metamorfózisa volt az antik kultúrközösség utolsó közös tette. Ugyanazok az elvek és erők sodrában válik és különül el egymástól Nyugat, Bizánc és Kelet önálló kultúrterületekké. Az alap mindegyikben a késő-antik kor, de a további fejlődés során az egyéni jelleg erősebb érvényesülésével, nem kevésbé a kölcsönös kiegyenlítés hiányában a három testvér-kultúrterület mind messzebb szakad el egymástól.

Ettől kezdve a latin kultúrterület egyre jobban beburkolódzott latin jellegébe. Amit Keletről és Bizáncból magába felvett, az szervesen olvad fel sajátos kultúrájában. Kelet gazdaggá tette, de nem fordította ki latinos jellegéből. Jó példa a latin szellem átalakító erejére Kelet különös virága, a szerzetesség. Mily nagy különbség áll fenn Athos és Monte-Cassino között! A két szerzetes-kolostor ellentétes szelleme kezünkbe adja a mértéket két különböző érzés- és gondolkozásmód sajátosságainak a lemerésére. A római szellem józanabb, prakti-

kumra törekvő, ezért kevés hajlamot mutat a misztikára és filozófiai tépelődésre. Már a latin egyházatyáknál, még inkább Nagy Gergely pápa *pragmatista irányában mindenütt az egyházpolitika és lelkipásztorkodás praktikus-morális nézőpontjai* uralkodnak. Több mérték, arány, rendszer szől a latin alkotásokból hozzánk. Kelet viszont gazdagabb, formátlanabb, érzékibb, egyénibb. A latin szellem rend-érzéke már Cyprianusnál és Tertullianusnál, Nagy Gergelyről nem is beszélve, jogi formalizmusban, vagy mint Benedeknél katonás reglamákban éli ki magát. Jellemző erre a gondolkozásmódra, hogy pl. Gergely a megváltásért esendő lélek küzdelmét Isten kegyelméért és az üdvösségért egy nagyszabású bírósági tárgyalás formájában képzelel el, melyben a Megváltó és az angyalok kara látja el a védelmet.

Ha a koraközépkor (VI—X. sz.) illuminált kéziratairól tartalmuk szerint táblázatot készítünk, azt fogjuk találni, hogy a legolvasottabb írók közé Szt. Ágoston és nagy népszerűsítője, Nagy Gergely tartozott.

A sorban utánuk Szt. Jeromos és Sevillai Izidor, még távolabb Szt. Ambrus milánói püspök következett. Már ez a kis összeállítás is fogalmat nyújthat arról a nagy hatásról, amelyet Szt. Ágoston gyakorolt az utókorra. Nyugat legfőképp neki köszönhette szellemi fundamentumát. Hatása talán sohasem öltött volna ily méreteket, ha nem alapult volna a latin szellem régi hagyományán. Különösen az ú. n. afrikai iskola volt az, amely Szent Ágostonban szellemének végső formábaöntőjét ünnepelhetett. Idők folyamán, Tertullianus és Cyprianus korától kezdve egészen Nagy Gergelyig, Nyugaton egy bizonyosfajta általános szellemi forma fejlődött ki, melynek épp Szt. Ágoston volt legnagyobb képviselője és alakítója. Így méltán nevezhetjük ezt a nyugati latin habitust populáris augustinizmusnak. Bizonyos, hogy gondolatművének csak kicsiny hányada vált közkinccsé a „tömeg” kezén, de ami belőle élő maradt és a hagyomány erejével tovább hatott, az ennek a latin szellemnek ép leghényesebb vonásai közé tartozott.

Ez az augustinizmus adta a nagy kereteket a középkori világrend számára, tudomány és politika egyaránt tengelye körül forgott. A politikai és egyházi fejlődés útjai az általa megvonat irányban haladtak az egész középkorod át. Hogy miképp fogták fel a középkorban a király vagy a püspök tisztjét, a regnum és a sacerdotium egymáshoz való viszonyát, azt javarészt az V. századi „augustinizmus” liatározta meg.

A kuriális pápai felfogás épúgy augustinusi elveken nyugodott, akár csak a koraközépkori királyeszmé. A „nyugati” regnum-sacerdotium gondolkör az ókeresztény szellemnek volt egyenes örököse, ezzel szemben a bizánci caesaropapizmus a pogány római császársz-

mét mentette át a keresztény világba. Bizánc e tekintetben is az antik imperiális hagyományok hű őrzőjének mutatkozott. Nyugaton viszont a regnum-sacerdotium formái ép abban a küzdelemben érlelődtek ki, amelyeket az ókeresztény egyház folytatott a kereszténnyé lett császársággal autonómiájának védelméért. Ez a küzdelem elkerülhetetlen volt. A császárság szerint az imperium szervezetében magának a kozmosznak világelve (nomos), a természet belső rendje nyilatkozott meg, így a világbirodalom mintegy önmagában hordta igazolását. Ahogy ez a politikai szervezet a kozmosz lényegét fejezte ki, úgy viszont a császár a legfőbb istenség képét hordta magán, Világrendező (restitutor orbis), Isten és Úr (deus et dominus) volt, ki méltán tarthatott igényt az alattvalók imádatára (eskü a császár géniusza előtt és áldozat a császár képének). Az antik császárságot tehát — miként az egész antik világképet —, ellentétben a transzcendens középkorral, az immanentia elve hatja át. De a birodalom azután sem vesztette el „isteni⁴⁴ jellegét, hogy a kereszténységet magáévá tette. Nagy Constantinus számára az ökumene formája továbbra is „az isteni” állam maradt, mint ahogy magát ezután is az istenség földi képmásának tartotta. Bár szerényen csak a „külső ügyek püspökének“ címére tartott igényt, hatalma igazában az egyház egész épületére kiterjedt, a zsinatokat ő hívta össze, a határozatokat ő emelte törvényerőre, úgyhogy alapjában véve az egyház, akárcsak a pogány korban, az imperium alkatrészévé vált.

Amikor Nagy Constantinus a kereszténységet „birodalmi egyházzá“ tette, az egyház vezetése még teljesen kollegiális alapon, a zsinatok formájában, történt. Minden püspök egyenlőkép az apostolok utódának érezte magát és meggyőződésük szerint, ha tekintélyben, vagyonban nem is, de rangban mindnyájan egyenlőek voltak. Az una ecclesia szellemi egysége egyenrangú koordinált püspök-egyházak „szeretet-kötelékéből“ állott. Ezt a felfogást Cyprianus püspök öntötte formába és azóta különösen Nyugaton az egyház közkincese maradt. Mindez azonban nem tudta megakadályozni, hogy a szellemi és állami élet nagy középpontjai, mint Alexandria, Antiochia, Karthágó, Róma és Konstantinápoly, tekintélyüknél és befolyásuknál fogva ne tömörítsék a tartomány püspökségeit egy magasabb „monarchikus“ szervezetbe. Ennek a monarchikus irányzatnak sietett Nagy Constantinus a segítségére, miután a synodust már előbb hatalmába kerítette, s belőle egyházi tanács-testületet alkotott. A 325-ben Nicaea-ban megtartott első birodalmi synoduson Nagy Constantinus az egyházat összhangba hozta a birodalom provincia-beosztásával és ezzel a püspökök fölé a provinciák fővárosának püspökét, a metropolitát emelte. Jellemző

mármost a latin részek ókeresztény magatartására, hogy itt a metropolita-szervezet a kollegiális gondolatot nem tudta letörni. A legelőrehaladottabb Afrikában a primás szerepét nem a provincia főhelyének püspöke, hanem a legidősebb töltötte be.

Az egyház, melynek gondját eddig a püspökök egyenlőképpen viselték, most hirtelen a monarchia egyházióságá alá került. A synodus-rendszert a császárság nem ítélte halálra, sőt ez volt az egyházióság gyakorlásának legalkalmasabb eszköze. A császár által összehívott, s bármikor széteresztett synodus úgy disziplináris, mint a hitvallást érintő kérdésekben nem vonhatta ki magát a császár akarata alól. Csak természetes, hogy az egyházi autonómia érdekében nem Róma, hanem a Clemens és Origenes kora óta vezető Alexandria emelte fel először szavát. (Athanasius, 328—373) és Cordoba-i Hosius voltak az elsők, akik az akkori császárnak (Constantinus) e szavakat kiáltották oda: „Ne avatkozz be az egyház ügyeibe és ne adj nekünk dogmatikai kérdésekben utasításokat, hanem inkább fogadd tőlünk ezekben a dolgokban a tanítást“. Aztán megint egy másik püspök, de nem Róma, vetette be magát a küzdelembe. Szt. Ambrosius, Milano püspökének (374—397) volt bátorsága kérdezni a császártól: „Mikor hallottad valaha azt, ó, legkegyelmesebb császár, hogy a hit dolgaiban laikusok ültek törvényt püspök felett? Mi történne, ha a püspököt a laikusok oktanák ki a hittételekben? A laikus tehát kedve szerint disputái jön — gúnyolódik Ambrosius — és a püspök füleljen arra, hogy mit mond!“ Ilyen leckéket kellett II. Valentinianus császárnak elviselnie, amikor az ariánusok és katolikusok közt döntőbíróként akart fellépni. Pedig a keleti birodalomrészben Nagy Theodosius ezt az utat követte, hozzá sikerrel (383. konstantinápolyi synodus). Ám Nyugaton Ambrosius harcos szavaiban ébredezni kezdett az ókeresztény egyház hagyománya, hogy útját állja a császár-eszme korlátlan alkalmazásának. Ezekben a harcokban alakul ki a regnum-sacerdotium elmélete Nyugaton, melynek első fogalmazása így Ambrosiustól származik. A Constantinus-féle kormányzati elv szerint a császárság az egyház és vallások felett áll szuverén magasságban. Ezért egyenlő pártatlansággal kell eljárnia a különféle kultuszok, irányzatok ellen. Ambrosius épp ezt nem akarta. Neki olyan császár kellett, aki az egyház engedelmes fia — e fogalom (filius ecclesiae) tőle eredt — és ha kell, tud az egyházért és az igaz hitért harcolni. Ne álljon tehát a császár az egyház felett, hanem tartozzon ennek kötelékébe. Ezáltal azt is kifejezte, hogy az egyház nem lehet az állam szolgája. És tényleg, Ambrosius elérte célját. Gratianus (375—383) szakít a vallások egyenrangú-

ságáról vallott antik kormányzati elvvel, felhagy a pontifex maximus cím használatával és az egész állami szervezetet a keresztény ortodoxia szolgálatába állítja. Császártársa és utóda Nagy Theodosius (379—395) aztán teljesen felszámol a pogánysággal, mely különösen Róma nemes köreiből erős menedékre talált. Gratianus és Theodosius — az első „középkori“ uralkodók. És nem véletlen, hogy épp ez a Theodosius volt az, aki először vetette magát alá egyház által kiszabott vezeklésnek. Canossa már ekkor előreveti árnyékát.

A fejlődés további állomását Szt. Ágoston hatalmas műve, a „De civitate Dei“ jelzi. A kereteket hozzá nagy mesterétől, a harcos Ambrosiustól kapta, kit „Philo latinus“-nak is szokás nevezni, mert a zsidó Philon műveit sokat forgatta. Ma már számunkra a civitas Dei fogalma teljesen összeforrott Augustinus nevével, holott ez a fogalom

— mint annyi más a középkor gondolkodásában — antik eredetű, vallásos értelmezése pedig Philontól származott. A zsidó Philon volt, mai tudásunk szerint, az első, aki az emberiség szellemi közösségét, melyet a sztoáa a város-állam mintájára képzel el, a hívők városával, az égi Jeruzsálemmel azonosította. Éppígy tőle eredt Salem királynak, Melchisedeknek mint igaz királynak szembeállítás a tirannussal — hasonlat, mely végigvonul az egész középkori irodalmon. Augustinus mind e hatásokat és elemeket: ókeresztény gondolatokat, afrikai hagyományokat, s nem kis mértékben mesterének tételeit egy hatalmas műbe foglalta. Ennek a műnek alapja a „láthatatlan“ egyház, a civitas Dei, mely magába zár úgy Égben mint Földön mindenkiket, aki akaratát isten kezébe helyezte. Már az üldözések korában a keresztény hitközségek azt hangoztatták, hogy „minden hatalomnak Isten a forrása“ (Szt. Pál, Róm. 13, 1—2); most ennek az elvnek alapján a keresztény királyság is a civitas Dei tagja lett, a szent ökümené részese. Nem minden állam bűnös, mint ahogy nem minden rex — tirannus. A király csak akkor esik az ördög szolgálatába, ha földi célokat követ és az emberek javát Istennél többre becsüli. A középkor szemében az Istenre vonatkoztatás mindent feloldott a „test törvénye“⁴⁴ alól. Így a regnum is, amennyiben Isten szolgálatába szegődik és a földi békét» és jólétet nem magáért, hanem csak Isten dicsőségére szereti, jó és az egyház tagja (v. ö. Ambrosius). A király hatalmát közvetlenül a Királyok Királyától, Krisztustól nyeri el. Az Ég maga koronáz, nem a pap. Krisztus nem tudja maga intézni királysága, a civitas Dei ügyeit. Kiválaszt tehát egyeseket, kiket hatalmával felruház, hogy helyette kormányozzanak. Ezek a püspökök és királyok, a keresztény ökumene elöljárói (vicarii Christi).

A sztoikusok felfogása szerint az ökumenének egysége az államban, a római világbirodalomban jutott kifejezésre. A keresztény középkori államelmélet szintén az ökumene alapján áll, de számára az a jámborok gyülekezete, szervezete pedig a krisztusi királyság, az egyház. Az állam már csak ennek a magasabb vallási szervezetnek része. Ilyen körülmények között a királynak ki kellett nőnie a politikai élet szűk keretei közül és magasatos feladatot kellett magára vállalnia: keresztény népének vezérletét az Igazság ösvényén. Az ökumenének nemcsak a püspökök, hanem a királyok is kormányosai. Ez másképp azt jelenti, hogy a királyt bizonyosfokú egyházfűzéség illeti meg. Ebben a tekintetben Szt. Ágoston elmélete az antik császáreszmének tesz engedményeket. És tényleg az egész középkor ítélete szerint csak az az igazi király, aki nem maradt meg a politikai élet „földi“ feladatai között. A középkor csak úgy tudta megmenteni a királyt a kárhózzattól, hogy bevonta a püspökök sorába. Az államnak egyházi feladatokat kellett magára vennie, ha nem akart a civitas terrena „bűnösei“ közé süllyedni. Épp ezért az újkor akkor kezdődött, amikor az egyház a nemesek mellé „renddé“ szervezkedett, az állam pedig visszanyerte politikai szabadságát, vagyis amikor elvilágiasodott. Ez a törekvés Machiavelli „II principe“ c. művében, az állami öncélúság e klasszikus elméletében, nyerte el végső formába öntését. A középkori „De civitate Dei“-nek így az „II principe“ az újkori párhuzama.

Augustinus számára — és ebben egészen „az afrikai iskola“ képviselője (v. ö. Cyprianus una ecclesia elméletét) — mindennél fontosabb volt az ökumene egységének hangoztatása. A regnum és a sacerdotium ellentéte Krisztus királyságában egységbe forr. Így nála hiába keressük, hogy vajjon meddig terjed a király Krisztushelytartósága az egyház dolgaiban. Pedig ettől sok minden függött, ezen a területen lángolt fel újból és újból a harc egyház és császár között. I. Gelasius pápának (492—496) volt az érdeme, hogy az Augustinus által megvont keretben az egyházi és világi hatalom körét élesen elválasztotta egymástól. Gelasius formulázásának az egész középkorra igen nagy hatása volt. A középkorban általánosan hangoztatott ú. n. kéthatalom-elmélet nem Augustinusra — ki ilyen szétválasztást nem ismert még — megy vissza, hanem I. Gelasius merész fogalmazására. Es javarészt neki volt köszönhető, hogy Nyugaton a caesaropapizmus nem fejlődött ki. Pedig e tekintetben a veszély inkább növekedett, mint fogyott. Hiszen maga I. Leó pápa (440—461) a császárság iránti hódolatában odáig ragadtatta magát, hogy a császárban királyt és papot ünnepelt. Szerinte a „császár a benne lángoló isteni sugallat által a hitelvek

dolgában tévedhetetlen és emberi oktatásra nem szorul“. A császárság tehát közvetlenül meríti az igaz tanítást a Szentlélek folyamából. Simplicius pápa is (468—483) Zenó császárt princepsnek és sacerdosnak nevezi. Annál határozottabban hangsúlyozta ki Gelasius a világi és egyházi hatalom különbözőségét és egymáshoz való teljes koordináltságát.

„Két dolog az, ó, fenséges császár, ami elsődlegesen kormányozza e világot: a főpapok szentelt auctoritasa és a királyi hatalom. Ezek közül a papok terhe annál súlyosabb, mert nekik Isten törvényszéke előtt számadást kell adniok a nép királyairól.“ (Anastasiushoz írt levelében.) Máshelyt meg kifejti, hogy Krisztus Urunk megjelelése előtt akadtak ugyan olyan királyok, akik egyben papok is voltak, mint ahogy azt Melchisedek története bizonyítja. Krisztus után azonban egyetlen császár sem viselte a „pontifex maximus“ címet, — amiben Gelasius természetesen tévedett — mint ahogy a pontifexek sem igényelték maguknak a királyi méltóságot. Ugyanis Krisztus, az igazi rex et pontifex, gondolva az emberi gyöngeségre, hatalmát a püspökök és a királyok közt megosztotta. Mindkettő tehát részesedik Krisztus uralmában, mely a regnumot és sacerdotiumot egyaránt magába foglalja.

Gelasius elmélete évszázados fejlődést zárt le. Az egész középkor államfelfogása és mondhatjuk, államelmélete, ennek a gondolatnak variálása és megvalósítása volt. És ami a fő, Gelasiuson keresztül Augustinus szólt a középkorhoz. A regnum és sacerdotium egysége Krisztusban, az egyedüli rex et sacerdosban — „secundum ordinem Melchisedek“. mint ahogy magát Augustinus kifejti — a nagy egyházatya szellemét tükrözi vissza. A középkor minden királya a civitas Dei harcosának és vezérének tekinthette magát. A Merovingok és Karolingok autokratikus uralma természetesen azt hozta magával, hogy a püspökök, a többi Krisztus-helytartók élére maga a király állott, feje felett meglobogtatva az egyház zászlóját. Így a kollégiális kormányzat, mely a püspöki és királyi hatalom koordináltságában is kifejezésre jutott, a király személyében monarchikus élet nyert. A regnum és sacerdotium a király vezérlete alatt egységes organizmusba olvadt össze. E szerint a püspökök szerepe pusztán abból állott volna, hogy „Istenhez emelt kézzel“. imájukkal és közbenjárásukkal az Ég kegyét biztosítsák királyuk számára. Mert az ökumene tulajdonképpeni kormányzata a király kezében nyugszik.

Körülbelül ebben foglalható össze Gelasius elméletének „udvari-frank“ változata, amely Nyugat germán királyságaiban, elsősorban

a frankoknál, gyökeret vert. Ennek következtében itt, távol a pápai udvar központosító törekvéseitől, hatalmas „tartományi egyházak“ alakultak ki, élükön a „quasi sacerdos“ királlyal. Nyugat királyait azonban mégsem lehet egy sorba állítani a bizánci basileusszal. Az egyházi és világi hatalom szétválasztása sokkal erősebben érvényesült Nyugaton éppen Gelasius tételének hatása alatt, semhogy a király egyházfősége caesaropapizmusba csaphatott volna át. Nem véletlen, hogy Keleten akkor fejlődik ki az antik császáreszméből bizánci caesaropapizmus, amikor Nyugaton is Gelasius elméletében az eszme-fejlődés nyugalmi ponthoz érkezett. Az V. század végére Nyugaton és Keleten egyaránt befejeződtek a késő-antik korról megindult átalakulások. Az alap elkészült, hogy azon Bizánc és a középkori Nyugat felépülhessen. Uj-Róma, mely minden nagyságát a császárnak köszönhette, egyházilag is túlszárnyalja a keleti nagy patriarchatusokat, Alexandriát és Antiochiát (381) és Chalkedonban (451) a trák és a kisázsiai egyházak alávetésével megfelelő egyházterületet kap. Róma után mint második hivatva volt arra, hogy a kialakuló udvari patriarchátus székhelye legyen. Ez azonban együttjárt az ókeresztény egyház kollégiális szellemének végső letörésével. A synodusnak, e szellem maradványának, el kellett tűnnie. Alkalmilag már előbb is előfordult, hogy a császár synodus összehívása nélkül döntött hitvallást érintő kérdésekben, így pl. 433-ban. Ám az ú. n. henotikon óta, melyben Zénón császár udvari patriarchájának, Acaciusnak hitvallását pusztá ediktummal az egész birodalomra kötelezőnek jelentette ki, ez a caesari mód végleg meggyökeresedett (482). Róma ezt természetesen nem hagyhatta annyiban. Kitartott Chalkedon mellett, ami az első nagybirtokos nemes-senator családból származó pápát, III. Félixet szakadásra kényszerítette (483). 35 évig tartott a szkizma és ennyi elegendő volt ahhoz, hogy egyházi tekintetben is áthidalhatatlan szakadék keletkezzen Bizánc és Nyugat között.

A henotikon dátumát (482) a bizánci caesaropapizmus kezdetének tekinthetjük. Bizánc mint a constantinusi császáreszme örököse az antik gondolatot végleg diadalra juttatta az ókeresztény hagyomány felett. Az állami gondolat győzött. De Nyugaton is a monarchikus gondolat visszavonulásra készítette az egyenrangú püspökök kollégiális igazgatását az una ecclesia szeretet-kötelékében, melyet Cyprianus oly meggyőző erővel festett le. Csakhogy itt a császár helyét Róma püspöke foglalta el és a monarchikus kormányzási elvet nem caesaropapizmusnak, hanem hierarchizmusnak hívták. Később még sokszor fogunk hallani az ú. n. Constantinus-féle adományról, mely a pápa-

ság császár-helyettes szereplését a legenda mezébe burkolja. E szerint Nagy Constantinus, amikor birodalmának székhelyét az Arany Szarv-öböl partjára helyezte át és ott egy új Rómát alapított, az Örök Várost a lateráni palotával és a császári jelvényekkel együtt Szilveszter pápának adományozta. Ilyen adományról természetesen a történetírás nem tud, mégis valami mákszemnyi igazság van ebben a naiv legendában. Tagadhatatlan, hogy a római patriarchatus, miután már előbb magáévá tette a császárság bürokratikus berendezését (Marcus pápa — megh. 336 — óta a fasti mintájára hivatalos feljegyzések; Liberius-tói kezdve — 352—366 — regisztratúra-vezetés) és a dekretáliákban a császári ediktumok hangját ütötte meg (Siricius: 384—399 — I. Innocentius: 401—417 óta), a felbomlás idején (III. Valentianus halála után, 455) a császárság örökébe lépett. Ez a „római szellem“ jut kifejezésre Leó pápa (440—461) egyik Péter-Pál-napi beszédében: „Téged, ó, Róma, Péter apostol Szent Széke a világ fejévé tett és most az isteni vallás által elsőbbséged messzebbre terjed, mint a földi hatalom által valaha“. Így történt, hogy ugyanaz a monarchikus fejlődés, mely Keleten a basileus caesaropapizmusába torkolt, Nyugaton az egyházon belül a pápai monarchia kialakításához vezetett.

Természetes, hogy az ókeresztény cyprianusi szellem, mely csak koordinált egyházakat ismert, Róma előtörésével szemben nem egyszer ellenállást fejtett ki. Maga Szt. Ágoston, ki különben oly szoros kapcsolatot tartott fenn Rómával, egy alkalommal így kiáltott fel: „Keresztények, nem pedig Péteresek vagyunk!“ (Christiani non Petriani). És Róma csakhamar szembetalálta magát a latinság legkulturáltabb vidékével, hol a cyprianusi hagyományok a legerősebbek voltak, az afrikai egyházzal. Karthágó szemében nem a római egyház állott az una ecclesia élén, hanem az egyetemes zsinat, a püspökök gyülekezete, mely mint legfelsőbb fórum egyedül illetékes arra, hogy hittanokban, diszciplináris dolgokban és az egyház egyetemes szokásait illetően egyetemes érvényű határozatokat hozzon. Egy 426-ban Karthágóban tartott tartományi zsinat mindezt félreérthetetlenül tudtára adta Rómának. Pár év múlva azonban a vandálok ellepik Észak-Afrikát és ez egyet jelentett Róma legveszélyesebb ellenfelének megsemmisítésével. A vandálok nemcsak a nyugat-római császárság sorsára nézve, hanem a pápaság történetében is világtörténeti szerepet játszottak. Nyugaton többé nem akadt egyház, mely a papaiizmust diadalútján feltartóztatni tudta volna. Az idő Róma javára dolgozott. A fejlődés monarchikus iránya nem az „episcopalizmusnak“. hanem

neki kedvezett. Az út szabaddá vált és a pápaság nagyobb ellenállás nélkül kialakíthatta monarchikus szervezetének végső formáját. Még később is találkozunk olyan kísérletekkel, melyek az episcopalizmus szellemét kívánják érvényre juttatni az egyházi monarchia felett. De ezek a fejlődést nem tudták kitéríteni útjából. Csak a középkori világrend összeomlása után válik a concilium-elmélet ismét időszerűvé (gallikanizmus!).

A caesaropapizmus — mint láttuk — az V. század végén éri el végső kibontakozását. Ugyanezt mondhatjuk a másik egyházi monarchiáról is, a pápaságról. Mindaz, amit a pápaság primátusának megalapozására két század leforgása alatt összehordott, I. Gelasius pontificatusa alatt zárt rendszerré merevült. Nem hiába ő volt az első nagyszabású teológus Szent Péter utódai között. A pápaságnak, ugyanúgy, mint a bizánci caesaropapizmusnak, az egyház zsinati-szervezetét kellett hatalmába ejtenie. Nem csoda, hogy ugyanazokat az eszközöket használta fel, mint a császárság. I. Innocentius (401—417) szerint a synodus határozata csak megbeszélés jellegével bír, a tulajdonképpeni megerősítést a pápa adja egy *responsum* formájában. Épp ezért addig valamely ügyet nem lehet elintézettnek tekinteni, amíg az az apostoli szék tudomására nem hozatott megerősítés végett. Az egyházi bíraskodást végezze a tartományi synodus, a nagyobb ügyeket (*causae maiores*) azonban a püspöki ítélet vétele után az apostoli székhez kell továbbítani (*ad sedem apostolicam referantur*). Ilyen előzmények után a pápaság Gelasius idején már minden jog és tan forrásának és örének tekinti magát. Nem a zsinat emel valamit egyházi szabállyá vagy jogos ítéletté, hanem az apostoli auctoritas — jelenti ki Gelasius pápa. Hitelvekben a pápa a zsinati határozatok megerősítője és védelmezője, e miatt ezek őt is kötelezik, ám *jurisdictionis* tekintve, teljes szabadságot élvez: „Az apostoli szék gyakran ejtette annak módját (*facultas*), hogy feloldozza azt, akit valamely synodus igaztalanul elátkozott, vagy hogy elátkozza azt, akivel szemben erre szükség volt, a nélkül, hogy synodust kellett volna egybehívnia“. Ez a jog határozza meg a primátus *jurisdictionis*-t. Már Zosimus (417—18) arra a megállapításra jutott, hogy a pápa ítélete felett nincs helye tárgyalásnak (*retractare*). I. Gelasius még továbbment: a pápa minden egyház fölött ítélkezhet, rajta azonban senki sem tarthat ítélőszéket. Pár évre rá a Symmachus-perrel (Symmachus pápa 498—514) kapcsolatban megtalálják ennek az elvnek végső alakját: „*papa anemine iudicatur*“. Ezzel befejeződött a primátusjog elvi kialakulása.

MÁSODIK FEJEZET

ÚJ VILÁG SZÜLETÉSE

A IV. század végén, a nyugati gótok befogadásával megindult barbár invázió nagy számban dobott új népeket az antik kultúra földjére. Ezek a népek egy lassú fejlődés során az imperium katonáiból az imperium uraivá alakultak át. Az imperium mint politikai szervezet III. Valentinianus és Aetius halála után, szóval az V. század közepén, végső felbomlásának határához érkezett. A kliens-államok rendszere, mely a római császár hatalmát teoretikusan még egy egész századon át fenntartotta a barbár királyságok felett, már a romanizmusnak mint politikai formálóerőnek végét jelentette. De ha így az imperium el is veszítette reális hatalmát a barbár királyságok felett s Nyugaton végkép felbomlott, a politikai vezetés csődje mégsem vonta maga után a kulturális élet összeomlását. Akár a keleti gót Theoderik, akár a nyugati gót király udvarát nézzük, mindenképpen arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a jövevények csakhamar beálltak az antik kultúra tisztelői sorába s előbb-utóbb feladták nemzeti, magukkal hozott heroikus kultúrájukat, sőt szokásaikat. A nagy miszsiós programú tehát a győzelem jegyében befejezést nyert. A germánok levetették magukról inváziókorabeli „barbárságukat“ s mint tanulékony discipulusok magukévá tették a római provinciális kultúra hagyományát.

Az antik kultúra folytonossága nem szakadt meg az invázió útjai alatt. Maga a város, az aurea Roma, a gót uralom alatt még régi fényében tündökölt. Alarik fosztogató nyugati gót hordái és a vandálok csak a kincsekből zsákmányoltak, az építményeket nem bántották, úgyhogy a város cirkusz-ünnepségeket tarthatott a nép számára, alig hogy a barbárok kivonultak. De már Maiorianus császárnak törvényben kellett megtiltania, hogy a polgárság a régi kor dicső emlékeit magánépítkezéseikhez el ne hordja (458). Theoderik, Itália gót királya még ámuló szemekkel járkált a város márványpalotái, sok temploma között, s ő volt az első, aki fenntartásukról gondoskodott. Az enyészet lassan kezdte ki a város császárkori építményeit. A pusztulást a városra tulajdonképpen a felszabadító bizánci-gót háború hozta, elsősorban Totila gót király elszánt, dühöngő hada. Róma a bizánci uralom óta, a VI. század közepétől kezdve, a romok városa. A düledező falakból innen is, onnan is oszlopokat emelnek ki, köveket

hordanak el keresztény bazilikák és magánházak építésére. Az antik művészet remekeit, a görög szobrászat nem egy bronz másolatát — beolvasztják, vagy elföldelik, nehogy sértse a keresztény hívők szemét.

Ahogy a város romokba dőlt a VI. század folyamán, úgy múlt ki vele együtt, ugyanabból az okból a római pogány nemzeti kultúra is. A halálos csapást az antik műveltségre a bizánci katona-kormányzat mérte. A pogány antik hagyományokat a római nacionalista párt ápolta a senatus keretében. A gót uralom alatt a római senator-családok még a jó modor elengedhetetlen követelményének tekintették, hogy a régi római írókkal foglalkozzanak, Vergiliust és Cicerót olvassák, görög-ből latinra fordítsanak, könyvtárakat gyűjtsenek elefántcsont-far agványokkal díszített palotájukban. Cato erkölcsi maximái nagyobb erővel visszhangoztak a múlt dicsőségén ábrándozó lelkületükben, mint a keresztény atyák prédikációi. Ezekben a római nemes családokban a római nemzeti érzés és patrióta büszkeség nemes kultúrtradícióval fonódott együvé. A senatus kebelében áldoztak a nemzeti kultúrának, a senatus volt a nemzeti irodalom és művészi felfogás menedéke. Ámde Justinianus félretolta a régi senator-családok fiait, a magas hivatalokat már nem az ő soraikból töltötte be, inkább császárhű „bürokrátákkal“. A senatus a VI. század folyamán feloszlott. A bizáncigót háború idejétől kezdve (534) eltűnnek-a consulok Nyugaton, ám Keleten sem találkozunk sokáig velük: 541-ben Justinianus rideg, tradícióellenes kormányzatának estek áldozatul. Az éveket ezentúl nem a consulok nevével jelezték, hanem a császár uralkodási éveinek sor-számával. A senatust a praefectus praetorio intézménye követte a sírba. Szinte a történelem fanyar tréfájának hat, hogy az a Justinianus járt el irgalmat nem ismerően a múlttal szemben, aki a régi római nagyság visszaállításáról álmodozott. A *pragmatica sanctio*, amely a bizánci uralmat volt hivatva megerősíteni az Apennini-félszigeten, a régi Rómát a bizánci császárság épületébe illesztette be (554). Justinianus törvénykönyve, a *Corpus iuris civilis* diadallal vonult be Róma falai közé. A VI. század közepe ebből a szempontból is határjelző: Itália végleg a provinciák közé süllyedt.

A bizánciból háború hús év alatt Itáliát, valamikor a Föld urát, szellemileg és gazdaságilag egyaránt teljesen tönkretette. A falvak és városok elnéptelenedtek, s a megmaradt lakosság elszokott a rendszeres gazdálkodástól. Amit a háború el nem pusztított, azt a bizánciak könyörtelen uralma tüntette el a béke éveiben. A római nemzeti kultúra, kétségtelenül, ekkor foszlott semmivé. Nem lehet pusztá véletlen, hogy a VI. században bukkanunk utoljára a művészi emlékeken a klasszi-

kus szépségideál és tradíció nyomaira. A régi klasszikus műveltség árama a nyugat-római birodalom területén a VI. század közepén hirtelen elapadt... A nagy változást nem magyarázhatjuk meg az ínséges, háborús idők eseményeivel, az okok sokkal, de sokkalta mélyebben rejlenek. Az antik múlt emlékei összeomlottak, a latin és görög auctorok stúdiuma javarészt megszűnt, a keresztény szellemben felcseperedett új nemzedék már nem talált épülést és örömet bennük. A szem új ideálok felé fordult, más lelki tájak hívogatták a szomjas, üdvösségre áhítózó embert, mint az antik retorikus iskola nemzeti hagyományai. A patrióta tradicionalisták körének „széplelkű“ műveltségi programja süket fülekre talált már a VI. század második felében és a századfordulón porondra lépett új nemzedékben. Az antik életérzés és világkép utolsó menedékhelyeit az új keresztény szellem gyöngye favázként kapta fel, s mint valami Égből legördülő szélvihar szakította ki a római élet földjéből. . .

A gót uralom alatt a latin egyház régi antik formákban érez és gondolkodik. Az egyház vezető egyéniségei ugyanúgy részt vesznek a klasszikus műveltség ápolásában mint a profánok, ugyanúgy írnak, verselnek, ugyanúgy lelkesednek a dicső múlt emlékein, akárcsak a legfelsőbb hivatalnoki kar oszlopos tagjai. S ez nem is lehetett máskép. Az egyházat és az állam bürokratikus szervezetét egyaránt az a senatori földbirtokosréteg irányította, amely szívében az antik nemzeti ideáloknak hódolt. Innen van, hogy az utolsó igazán nagy latin költő, Sidonius mint clermonti püspök fejezte be pályáját, Ennodius, aki az antik stúdiumoknak szentelte már ifjúkorában életét, egyházi pályára lépett s elnyerte a ticinumi (paviai) püspökséget s Arator, mikor a gót uralom összeomlott, minden nehézség nélkül állhatott az egyház szolgálatába, ahol versművészetét szívesen megbecsülték. Különösen Milano, Ambrosius régi székhelye és a köréje csoportosuló észak-itáliai klérus tűnik ki a szabad művészetek, a világi stúdiumok ápolásával. Laurentius püspök „Auditórium“ Galliából is magához vonzotta a nemes ifjakat az artes tanulmányozására. Itt működött a grammatikus Deuterius, s a már említett Ennodius mint diakon és rétor. Arator ez az iskola nevelte fel. Itália más részein, továbbá a provinciákban a klérus korántsem játszotta azt a szerepet a literátorság mezején, mint Észak-Itáliában, de itt sem zárkózott el az egyház a klasszikus műveltség tanulmánya elől.

Meg lehet állapítani, hogy egy kéz faragta ki a pogány és a keresztény szarkofágokat, mint ahogy az egész művészet az antik pogány kifejezésformával él, azt veszi át, s fejleszti tovább. A késő-antik ú. n.

keresztény művészete, amelyet Rómában a katakombák falfestményein a II. századtól kezdődőleg, s a szarkofág-plasztika emlékein — virágkor: IV. és V. század — oly tanulságos módon tekinthetünk át, nem alkotott magának határozott stílust, szépségideáit (pl. síkszerű frontális ábrázolás, szimmetria, stb.), hanem megelégedett azzal, hogy az ábrázolásokat a keresztény világszemlélettel, a megváltásért, s örökéletért esendő lélekkel vonatkozásba hozza. Így aztán nem okozott nagyobb nehézséget a kereszténység humanista irányának, hogy a nemzeti irodalom ápolóival, kik viszont a dagályos formát, s retorikát tartották a legtöbbször, kezét fogjon. A senator-familiák irodalompártolása, patrióta lelkesedése a latin kultúra hősei és írói iránt kezdetben reakciót jelentett a kereszténység, s az azzal frigyre lépett császári hatalommal szemben. A nemzeti párt költője, C. Claudianus és a vezérek: Q. Aurelius Symmachus és Virius Nicomachus Flavianus (IV. század második fele) a római államiságot még annyira egynek érezték a római kultúrával, s az ősök vallásával, hogy a kereszténységben csak ellenséget láthattak. Nagy Theodosius óta azonban kiengesztelődnek „a széplelkek“ a kereszténységgel, bár szívükben továbbra is patrióták maradnak, a keleti gót uralom alatt pedig már mint legitimisták lépnek fel, s a konstantinápolyi császárnak egészen behódolnak. Ezt a mozgalmat bizonyos értelemben már a romanizmus első renaissance-ának tekinthetjük, amelyet a VIII. század közepén a „karolingi“ követett, hogy aztán időnként újra és újra megismétlődjön mint az antik szellem lázadása, s a latin nemzeti gondolat előretörése a keresztény „középkori“ világgal szemben. A művészetben ez a renaissance augustinus formákra nyúl vissza, s a constantinusi spirituális monumentalitás ellensúlyozására a naturalizmust propagálja. A római elefántcsont konzul-diptychonok, a spoletói S. Salvatore és a Clitumnus-templom Trevi-ben, továbbá a keresztény szarkofág-művészet ebbe a csoportba tartoznak. Keresztény humanizmus és római renaissance kiegészítik egymást. Mindkettő az antik világ és világfelfogás újraéledését kívánja az askéta szerzetesi ideál, s a keresztény transcendentia visszaszorítása végett. A nyugati fejlődés ebből a szempontból az antik gondolat és a keresztény eszme örök párviadalát mütatja.

Ilyen körülmények között a pogány és keresztény elem minden mélyebb összefüggés nélkül keveredik egymással a kor irodalmi megnyilatkozásaiban. Jellemző a kor erős antik érzületére, hogy Boethius fogsága idején, a Pavia melletti Calvenzanó-ban nem a Megváltóhoz fohászzkodott segedelemért, hanem igazi neoplatonista módon Synesios püspök példáját követve a filozófiánál keresett vigasztalást.

Munkája a „*Consolatio philosophiae*“ kedvelt olvasmánya lett a közép-kornak. A múzsák azonban nem sokáig cseveghettek az apostolok társaságában. Venusnak és Cupidónak az antik retorikai díszlettárgyakkal együtt el kellett rövidesen tűnniök. A nagy fordulat a VI. század közepére esik. De a barbár uralmat, sőt Justinianust sem szabad okolni az antik szellemi élet pusztulásáért. Athalarik 533-ban a senatusnak még lelkére kötötte a „*schola liberalium litterarum*“ tanerőinek, grammatikusainak, oratorjainak, juris expositorjainak ellátását. Ugyanilyen értelemben intézkedett Justinianus is 554-ben. Ám csakhamar megszűnnek Rómában a költők és a költészet ünnepei, irodalmi alkotások nyilvános bemutatásai. Nyom nélkül kivesznek a grammatikusok, a városi rétor-iskolák falai elnéptelenednek, nincs, aki foglalkozzék az antik stúdiumokkal. A VI. század második felében nemcsak Rómában és Itáliában, hanem gall területen is felhagynak a kiasz-szikus tanítással.

Magasabb értelemben vett egyházi iskolázást a latin nyelvterület egészen a VII. századig nem ismert. A papjelöltek a kiképzést gyakorlati úton a püspöki székhelyen vagy a nagyobb plébániákon nyerték. A keretet a pap-nevelésre a *vita canonica*, a székesegyházi városok papságának életközössége a püspökkel adta meg, amit Itáliában VerCELLI-i Eusebius (megh. 371) vezetett be először. Miután ez a nevelés csak a pásztorkodásra terjedt ki, a *septem artes* és ezzel a rétori stúdium rejtelmait külön a profán iskolákban lehetett csak elsajátítani. Éppen innen magyarázható a klérus klasszikus műveltségének erősen világias jellege. Az egyházi teológiai stúdium kimélyítése céljából Agapetus pápa (535—536) és Cassiodorus Rómában főiskolát kívánt alapítani a szíriai Nisibis és a régebbi Alexandria mintájára, szóval a keresztény görög humanizmus nyomdokain. „Mivel a világi irodalom stúdiuma, úgy veszem észre — írja Cassiodorus — nagy buzgalommal forr, annyira hogy az emberek egy jó része abban a hitben ringatodik: általa a mindenség ismeretére tesz szert, mély szomorúság fog el, hogy a szentírás tudományának nincsenek nyilvános mesterei...“ (*Institutiones divinarum litterarum*, praefatio). Cassiodorus és a pápa tehát 'ellensúlyozni kívánja a profán stúdiumok hegemoniáját. A főiskola alapításterve tulajdonképp nem a kereszténység, hanem a klasszikus műveltség részéről követel áldozatot! Cassiodorus ép ezért arra a szerepre vállalkozott, melyet a görög-orientális világban az alexandriai iskola jó régen elvégzett, s Augustinus is, bár sok fenn-tartással, kijelölt: a régi tudomány összekapcsolását a szentírásban kinyilatkoztatott Igazsággal. Szellemi erő, s önállóság híján termé-

szetszerűleg a profán tudomány beillesztése a teológia tananyagába enciklopédikus modorban történt, az eddigi ismeretek lexikális kivonatolása révén.

A terv megbukott, a beállott háborús idők elsöpörték. A keresztény humanizmus szellemében fogant elgondolást Cassiodorus más formában mégis életre támasztotta. Az államférfiú, aki az itáliai gót királyi udvar szolgálatában állott és a gotokról történeti munkát írt, 540 után, a gót-bizánci háború idején visszavonult nagykiterjedésű calabriai birtokaira, ahol az egyház és a római klasszikus műveltség érdekeinek kibékítése szolgálatában Vivarium néven („halastó”) kolostort alapított. És ha maga szerzetes ruhába nem is öltözött, mint kegy úr a szerzetesi eszme harcosai közé lépett. Csodálatos irodalmi munkát végzett ebben az új környezetben! A gót-római dualizmus apostola új egyeztető feladatra vállalkozott, amely már nem politikai természetű volt, hanem mélyen szellemi. A szerzetességet egy nagy szellemi munkaközösségnek fogta fel, a kolostort az ókori tudomány menedékének. Hatalmas könyvtárt rendezett be, vétel és másolás útján, ő maga tankönyvszerű kompendiumokat állított össze a tudomány és a gyakorlati élet minden területére kiterjedően (kertészet, gyógyítás). Vivariumát azonban korán lerombolta az Idő mostoha járása. Itáliát új barbár hullám lepte el, a langebardok Beneventből szorongatták Squillace (Vivarium) környékét. A langobard veszély, továbbá a görög kereszténység térhódítása miatt a minden ízében latin szellemű kolostort feladták, s értékes kéziratanyagát kb. 600—612 körül Rómába, a pápai udvarba szállították. Pár évvel később azonban, talán a katolikus könyvbarát langobard királyné, Theodelinde révén a könyvek legnagyobb részben Észak-Itáliába kerültek, hol két könyvtárnak: a veronai püspöki, s az ír Kolumbán alapította első langobard királyi apátság, Bobbio (615 előtt) könyvtárának szolgáltak alapul. Cassiodorus humanista műve szétfoslott, eszméi, melyeket az Institutionesben öntött formába, nem terjedtek el, hatásuknak semmi nyoma a következő századok szellemi életének történetében. A nagytudású Paulus Diaconus Itáliában csak egy munkáját ismeri, zsoltárkommentárát, Nagy Gergely pápa pedig, a következő generáció szellemi vezére, a senatort meg sem említi.

A szellemi élet érdeklődésének irányváltozását a vivariumi pergament-tekercesek sorsa szemlélteti a legkézenfekvőbben. A pergament drága anyaga arra készítette az irodalmi élet munkásait, hogy a szemükben értéktelen kézirat-könyvek szövegét lekaparják, s a tisztán maradt *lapot* reszkribálják (palimpszeszt). A régi és az új szöveg

szembeállításából megtudjuk, hogy egy pár grammatikai és metrikai segédkönyv kivételével, az új nemzedék már csak patrisztikai és liturgikus művek után érdeklődött. Bibliaszövegek, Eusebius „Canones“-e, Rufinus, Josephus Flavius „Antiquitates“-e, Cassiodorus beszédei megmaradhattak a pergament lapokon. Ezzel szemben különösen a profán tudományok kárára a reszkribáció nagy pusztítást végzett, mint ahogy azt a következő táblázat mutatja:

Bobbio:

A pergament régi szövege

Cicero beszédei
Galenus fragmentumok, Dioskorides, orvosreceptek, matematikai fragmentumok
Cicero Verrinái
Lucanus: Pharsalia
Fronto, Symmachus beszédei
Gargilius Martialis: De re rustica
Pelagonius: Ars veterinaria
Codex Theodosianus

A pergament új szövege

Sedulius: Carmen paschale
Zsinati határozatok, grammatikai traktátusok, Izidor Etymológiái
Cyprianus: De opere et elemosynis
Grammatikai traktátusok
Zsinati határozatok
Liber pontificalis
Grammatikai és metrikai traktátusok
Cassianus: Collationes

Verona:

Régi
Plinius . . .
Vergilius . . .
Justinianus: Institutiók ...

új
Hieronymus Kommentárjai
Gergely: Moralia
Sulpicius Severus

Mindez arra mutat, hogy a kereszténység eddig uralkodó humanista iránya elvesztette hitelét az új nemzedék előtt. A szellem előharcosaiból lassanként kipusztult az érzék az antik tudományosság és intellektualizmus iránt. Az új embert már egészen más kérdések kötötték le, mint a világ megismerése természetes okaiból és összefüggéseiből, szóval önmagából. Agapetus pápa és Cassiodorus senator humanista szellemű törekvései megvalósítókra és folytatókra már nem akadtak. A Cassiodorus-féle Institutionesben lefektetett iskola-tervezet oly igényekkel lépett fel, még annyi engedményt tett az antik szellemnek, hogy Nagy Gergely új világa számára túlságosan profánnak tetszett. Pedig mily mély ponton állott már Boethius és Cassiodorus humanista tudománya! A nagy antik ismeret-hagyományt mint valami élettelen anyagot nyesik, szabdadják, kivonatolják, csak a formát látják, a szellemig már nem jutnak el. Epigonságuk nem titok előttük. Cassiodorus legnagyobb becsvágyát abban látta, hogy ne „saját elveit, hanem az elődök véleményeit ajánlja követésre“. Számukra a tudomány művelése nagytekintélyű auctorok műveinek gyűjtésében, másolá-

sában, továbbá rövid iskolai, praktikus célú kompendiumok összeállításában merült ki.

Már az Agapetus-Cassiodorus-féle irány előtérbe állította az egyházi gondolatot, s a vallásos meggyőződést: az „artes“ csak a Szentírás magyarázatára szolgált. Ez a nemzedék azonban még a régi antik irodalmi hagyományokból táplálkozott és a klasszikus műveltséget még összhangba kívánta hozni a keresztény meggyőződéssel. Az elfordulás a vallásos életszemlélet felé már jelentkezik náluk, küzd a régi műveltség-ideállal. A kolostor magányában élő öreg Cassiodorus jól mutatja az utat, amelybe a régi világ betorkolt. Az új emberfajta lemondott a klasszikus auctorok tanulmányozásáról, nem akart se tudós, se művelt lenni. Nagy Gergely pápa, az új szellem apostola, már készakarva kerüli az antik írók közkézen forgó idézeteit, amelyeket gyermekkorában az iskolában tanult, megveti a „műveltek“ nagyképű mű-nyelvezetét, s előadásában a vulgáris latinság, a nép nyelvével él. Ő bizony — írja — „a myotacismusok (azonos betűk halmozása) elől nem tér ki, a barbarizmusokat nem kerüli el, a hiatust, a praepositiók módusait és kázusait nem veszi figyelembe, mert méltatlannak tartja, hogy az isteni kinyilatkoztatás szavait Donatus szabályai alá kényszerítse“. Hitvallása a barbarizmus mellett, megvetése a műveltek iránt azonban nem veendő szó szerint. Gergely igenis vigyázott arra, hogy latinsága makulátlanul tiszta legyen, sőt egy helyen maga hangoztatja a népi beszéddel szemben az írott beszéd szükségét. De az elv, amelyet hangoztatott, jellemző az egész kor gondolatvilágára, s sajnos, az utána következők írásaiban már igazi nyelvi barbarizmusra vezetett. A nyelv eldurvul az utódok kezén, kik már nem részesültek rétori iskoláztatásban, a verses feliratok elmaradnak, egyáltalán ki vész a képesség a formás, kerekesebb ábrázolásra: a klasszikus írásművészetre. Toursi Gergely püspök őszinte beismerése, hogy az írás mestersége s a tudomány hanyatlott, hitelt érdemel.

Az intellektuális műveltség hanyatlásának a képe még komorabb színeket mutat, ha elgondoljuk, hogy az új irány zászlóvivői ugyanabból az előkelő társadalmi osztályból nőttek ki, mint az antik hagyomány és műveltség-ideál hordozói. Nagy Gergely pápa nemzetségében olyan egyéniségekre akadunk, mint III. Félix és I. Agapetus pápa, az utóbbitól származott egy római humanista teológiai főiskola tervezete, könyvtára pedig (a Clivus Scauri-nál) a szellemi élet központja volt. Nursiai Benedekről, a szerzetesi élet nagykihatású szervezőjéről tudjuk, hogy azon umbriai nemes családok egyikéből került ki, amelyek fiaikat

a fővárosba küldték magasabb világi stúdiumokra. A fiatalember azonban rövidesen abbahagyta tanulmányait s a világi tudományok hívságáról meggyőződve, elmenekült „a világból“ Subiaco, majd Montecassino szerzetesi magányába. Míg Cassiodorus és vele az előző nemzedék, öregkorára jutott el a szerzetesi eszményhez, addig Gergely és Benedek már abból indultak ki, elejétől kezdve benne éltek.

A világtól való elvonatkozás magábafooglalta a világi tudás hasznosságának tagadását. Ebből a nézőpontból Gergely pápa szintén a kor embere. Desideriust, a Vienne-i püspököt levélben keményen megkorholta, hogy grammatikára tanít fiatal lelkeket, pedig „Krisztus dicséretét a fül Jupiter dicséretével együtt nem fogadhatja magába“. Gergely ifjúsága idején az irodalmi műveltséget még megbecsülték Rómában, őmaga is még kitűnő retorikai kiképzést kapott. Az új irány hatása alatt Gergely tudománynak kizárólag a szentírást és a doctrina patrum, az egyházatyák műveit tekinti, minden más világi tudomány döreség, hamis bölcsesség (falsitatis doctrina). Az új kultúrideálnak megfelelően az iskolában az oktatást kizárólag az elemi grammatikára (írás-olvasás), a szentírás-studiumra s a zenére — kétségkívül liturgiái praktikus szempontból — korlátozták. Minden bizonnyal Gergely óta alakult át a pápai udvar régi rétor-iskolája „schola cantorum“-má. Tananyaga tiszta teológiai jellegét egész a Karoling renaissance-ig változatlanul meg tudta őrizni. A magasabb tanulmányokat a pápai udvarban felnevelkedő nemesi ifjak és klerikusok a cubiculumban sajátították el. Ez az iskola azáltal vált nagyjelentőségűvé, mert itt nyerte kiképzését a kuriális hivatalnoki karon kívül a főpapság, sőt pápák jó része. A pápai udvar a hetedik században a teológiai ismeretek legmagasabb iskolájának számított. A római klérus kizárólagos teológiai műveltsége azt mutatja, hogy Gergely szelleme századokon át hagyományként öröklődött tovább.

Mindeddig pusztán azt emeltük ki, ami darabokra zúzódott az új korszak nehéz léptei alatt, az új szellem pozitív jegyeinek felsorakoztatása még hátramaradt. A humanista keresztény irány bukása magával rántotta az ókori szellem utolsó maradványát, ezért lepi el szomorúság s'elmúlás gyászja az új korszak küszöbén azokat, akik összeforrtak az antik műveltség-ideállal. Ami legelőször szúr szemet ebben az új humanizmusellenes világban, az a kozmikus távlatoknak, a teológiai és metafizikai rendszereknek hiánya. A nagy teológiai alkotó munka ideje lejárt. A görög egyházatyák szellemi filiációjaként antik tudományosság alapján tevékenykedő latin egyházatyák: Szent Ambrus (340—397), Szent Jeromos (340—420), Szent Ágoston (354—430)

nem találtak egyenrangú követőkre az új világban. Nagy Gergely, akit a római egyház negyediknek sorol az egyházatyák közé, a „négy zsinat“ által átrostált anyagot, mint lezárt dogmaállományt veszi át, mint tradíciót, amelyet egyéni gondolatmunkával nem dolgoz fel, pusztán elfogad. Ebben a tekintetben Gergely az előtte álló epigon-nemzedék felfogását viszi tovább. A teoretikus érzék hiánya az új kort teljesen a nyugati vulgáris katolicizmus karjaiba vetette. Ott, ahol a teológiai munka még nem nyert dogmatikus merevséget, mint a bűn, a kegyelem s a megváltás kérdéseiben, Gergely és kora arra a populáris augustinizmusra támaszkodott, amely Nyugaton mindenki számára érthető alakban, természetszerűleg Szt. Ágoston mélységei nélkül, idővel elterjedt. Nagy Gergely érdeme éppen abban állt, hogy a nép szélesebb rétegeiben meggyökeresedett tanokat összhangba hozta a nyugati egyházatyák iskolabölcséségével. Népies iránya a teológiát mintegy a „sermo piscatorius“-ra, a Jézus-tanítvány halászok egyszerű, könnyen felfogható nyelvére fordította. Ezt jelentette az új, rétori pompától s tudományosdítól megfosztott stílus.

A teológiai augustinizmus egybeszövése a népies keresztény felfogással azáltal vált lehetségessé, hogy Gergely és kora (a VI. század közepétől a VIII. század közepéig terjedő időszak) a súlypontot teljesen az emberre helyezte. Nem a mindenség, hanem az ember, a morális lény nyomult az érdeklődés középpontjába. Ha Augustinus lett a közép-kor vallásos világképének nagy irányító teológusa, Gergely pápa méltán tarthatott viszont igényt „a legnagyobb moralista“ nevére. Jellemző, hogy legelső munkája, Jób kommentárja, melyet mint pápai követ (apokrisiarius) Bizáncban a spanyol kereszténység egyik alakjának, Sevilla-i Leandernek hatása alatt kezdett meg, s neki 595-ben el is küldött, a *Moralia* alcímet viseli. Gergely a szentírás magyarázatában mindenhol a morális tanulságot domborította ki. A tudománynak a keresztény vallásos világban már az alexandriai iskola óta az a szerep jutott, hogy a szentírásban kinyilatkoztatott isteni Igazságot teljes mélységében felfedje a szomjas lélek előtt. Ha a filozófia és a szaktudomány a teológia szolgálatába szegődött, a teológiai kutatás csúcán viszont a szentírásmagyarázat (exegesis) trónolt. Az exegesis filológiai kritikából, a szavak természetes értelmének kihámozásából állott. Gergely, akárcsak a megelőző epigon-kor, ebben a tekintetben' is mélyen alatta maradt a latin patrisztikának. Az értelmezés allegorikus formát vett fel. Az allegóriában nyilatkozott meg ennek a keresztény tudományosságnak a szelleme.

Gergely és kora a moralizáló allegóriát emelte nagy tökélyre: az

exegesiseknek etikai felismerésbe kellett torkolnia. Hogy ez a módszer a legerőszakosabb magyarázatoknak is szabad folyást engedett, csak természetes. Gergely számára Jób — a szenvedő Krisztus, az üldözött egyház; asszonya — a testi élet; barátai, akik meglátogatják s bántalmazzák — a haeretikusok. Az egyházatyák műveit is elsősorban a morális épülés végett kell olvasnunk — ajánlja Gergely. Ezen a szemléleti síkon a tudomány teljesen az etika területére csúszik át s egyfajta életbölcse ség válik belőle. A tudomány nem is egyéb mint — erény (*scientia enim virtus est*) — jelenti ki Gergely. Így jut el a kor a fülünknek kissé különösen hangzó „bölc s tudatlanság“. „docta ignorantia“ fogalmához. Nursiai Benedek, a benedekrend megalapítója, életrajzírója, Gergely szerint „scienter nescius et sapienter indoctus“ tudva tudatlan és bölcseségből tanulatlan menekült el Rómából, a világi hívságok városából, hogy az aszkézisben találjon megnyugvást. Nagy Gergely, vagy Arles-i Caesarius (püspök 502—543), a kor nagy emberei, mint nép-prédikátorok és lelkipásztorok hívták ki az utókor bámulatát. Épp ez a moralizáló irány kölcsönöz Gergely korának bizonyos praktikumra irányzott jelleget. Nem az elmélet emberei szólnak e korban hozzánk, hanem a nagy keresztény pragmatisták. Nyelvük egyszerű, elvegyülnek a nép közé, nem ismernek társadalmi elkülönülést, mert mindenkiben feltámasztani kívánják a lelket. Az érték a belső emberre helyeződött át s a cél: a morális ember, a személyiség kialakítása és edzése.

A kor etikai ideálját a szerzetesben ismerte fel. Itáliában és a nyugati provinciákban az antik világ összeomlása magával rántotta a kereszténység egyeztető humanista irányát, amely még megalkudott az antik profán kultúra utolsó emlékeivel. Megrendült a hit az eddigi értékekben. Új spiritualizmus ragadta hatalmába a lelkeket. §

A szerzetesség Itáliában már a IV. század második felében gyökeret vert, mindent átható eszménnyé azonban csak a VI. század második felében vált. Az egész koraközépkori világra a szerzetesi ideál nyomta rá a bélyegét. A szerzetesi gondolat az ókori szellemi élet legizzóbban vallásos országából, Egyiptomból indult el hódító útjára. Szent Anfal (megh. 356-ban) itt adott először példát remeteéletre (270). A IV. s az V. század folyamán a szerzetesség már áterjedt Palesztinába, Szíriába, Mezopotámiába, Kis-Ázsiába, majd a Pontuson keresztül Basilios (megh. 379) működése folytán a bizánci görög félszigetre. Itáliában közvetlen keleti kapcsolatok révén bukkan fel Szt. Ambrus és Jeromos idejében. Eusebius (Vercelliből) száműzetése alatt ismerte meg Thebais kolostorait; az elsők között tett kísérletet a

conviviura bevezetésére. Galliában toursi Szent Márton püspök (megh. 401-ben) járt jó példával elől. Cassianus alapítása Marseille közepében (Szt. Viktor-kolostor) 410-ből, Honoratus-é — később arlesi püspök — Lérin szigetén ugyanebből az időből való (405).

A szerzetesi élet Nyugaton tehát még az antik humanista irány és a nagy intellektuális rendszerezések korában nyert befogadást. De ekkor még a kolostort a szellemi munka zavartalan fellegvárának tekintették, a humanista irány szent hajlékának, mint ahogy azt Cassiodorus Vivarium alapítása mutatja. Szt. Jeromos is antiochiai (Chalkis) remeteségében gyűjtött további literátori működésre új erőt. Amikor azonban a VI. század közepén az antik műveltség s világrendszer utolsó boltozatai is beomoltak, a szerzetesség egyhamar levette humanista ruháit és maga is a világias intellektualizmus ellen fordult. A szerzetesség története azt tanítja, hogy mindig voltak korok, amikor a kolostorokban virágzott az „artes“. az egyetemes antik tudomány szelleme. Most azonban a par excellence, „igazi“ szerzetesi szellem jutott uralomra, amely az ész rovására a szívet: az erényt és a vallásos élményt részesíti előnyben. A szerzetesség jelentősége kezdettől fogva abban állott, hogy időnként lehetővé tette az irracionálisnak a racionális, az individuálisnak az egyházi univerzalizmus, a vita contemplatívának a vita activa feletti győzelmét. Első jelentkezését Egyiptom földjén is úgy foghatjuk fel, mint az orientális-misztikus vallássság hatalmas reakcióját a világiasodó görög-római humanista iránynyal szemben.

Valamikor a római szellem arra vállalkozott, hogy a létet egy hatalmas földi szervezetbe abroncsként fogja össze. A kor ettől a szellemtől egészen más feladatot követelt: alakot adni a szellemnek, egy szervezetet kiépíteni a szellem formájára, transzcendens igényeinek megfelelően. Nem csoda, hogy a feladat egy igazi rómaiban akadt mesterére, egy olyan város szülőttjében, amely keménységéről volt híres. Mert amit Nursiai Benedek (f 542) alkotott reguláiban a szerzetesi élet rendje számára, az egészben római szellemet sugároz. Hatvanhat pontban, melyhez kezéből még további hét szakasz járult, aprólékosan szabályozta a kolostor egész életrendjét. A szerzetesek tulajdonképpen hadi szolgálatot vállaltak magukra, a régi római schola mintájára szervezetet alkottak szigorú katonai disciplina alatt. A szabályzat első felolvasása után ezt mondták a belépőnek: „íme a törvény, melynek zászlója alatt harcolnod kell: ha meg tudod tartani, lépj közénk, ha nem, távozz szabadon“. Szeretetről nem beszél Benedek regulája, még kevésbé elmélyedő tudományos stúdiumról, annál több szó esik benne

az állhatatosságról (*perseverantia stabilitatis*), mely főerénynek számít s a feltétlen engedelmességről. A kolostornak gazdasági autonómiáját birtokok és a szerzetesek különféle kézi munkái biztosították; csak a magánvagyon esett tilalom alá. Ez megadta a lehetőséget arra, hogy a kolostor, mint kitűnően kialakított szervezet kultúrmissziót fejtsen ki a germánság primitívebb gazdasági életében. Az apácák életrendjét a kor egy másik vezéregyénisége foglalta szabályokba, a már többször említett Arles-i Caesarius. Ha Benedek erősebben érvényesítette a *militia Christi* gondolatát szabályzatában, a Caesarius-féle kolostortípus viszont főkövetelményként az egymásiránti gyöngéd szeretetet állította fel.

A belső átszellemültségnek ezen a fokán az egész lét álomszerűségben jelenik meg. Egy mozdulat, egy „természeti esemény“ hirtelen jellé változik át, szétveti az empirikus valóság kereteit s merész lendülettel a természetfeletti régióba száll. Víziók és csodák borulnak a lélekre, a természet világa okaival és okozataival könnyű lepelnek tűnik csak fel, melyet a természetfölötti szele időnként fellebbent. Ez a spiritualizmus a maga szenvedélyes pátozával, valóságértelmezéseivel ellentmond mindannak, amit mi a dolog természetes rendjének nevezünk. Voltak Benedek kora előtt is szentek, találkoztunk előbb is csodákkal, az extázis, mint a megismerés egy neme, Plonitos óta ismeretes az antik filozófiában. De ezt a koraközépkort, amelyet Gergely és Benedek alakja nyitott meg, a szentek, s csodák, a vizionárius élmények, a szellemi megszállottság igazi korának kell mondanunk. A moraiizálás kísérteties fényt kap, az emberek szomjaznak lelki megrendülések, természetfölötti kataklizmák: csodák után. Jellemző, hogy Gergely morális példáiban, az ú. n. exemplákban már a csodák világába is nyúl, amit elődei közül senki sem tett meg. A VI. század előtt az exemplákban bibliai történeteket dolgoztak fel, Gergely az első, aki a mirákulumokban villogó „mindennapi életet“ szerepelteti példázataiban. Kétségkívül, Gergely itt korának áramlatával találkozott, mint igazi prédikátor, tudta, mivel kell megragadni embereit. Ugyancsak a vulgáris katolicizmusnak nem egy terméke nyert Gergely művein keresztül a teológiába befogadást éppen a mirákulum-várás hatása alatt. A démonok és az ördögök, a pogány világ régi alakjai, melyek az alsóbb nép körében tovább éltek, most megszerzik hivatalos igazolványukat. A pokol és a tisztítóűz Gergely óta játszik szerepet a hitéletben. A szent ereklyéknek mágikus erőt tulajdonítanak, fellendül az ereklye-kultusz. Zarándokok vonulnak a csodatevő helyekre Keletről Nyugatra és Nyugatról Keletre oly arányban, amelyet az előző kor

nem ismert. Ennek a folyamatnak eredményeként a világi műveltség eltűnik, a laikusok nevelése teljesen a papság kezébe kerül. Ha Agapetus és Cassiodorus senator idejében az egyház a világiak iskolájában szerezte meg a műveltséget, addig pár évtized múltán megfordul a helyzet s csak az egyháznak vannak iskolái, melyeket ekkor már hozzáférhetővé tesznek a világiak gyermekei számára (oblati).

Még mielőtt azonban a világi kultúra egészen szétfoslott volna, az óriásivá nőtt frank királyi hatalom védelme alatt germán és római együttesen az antik hagyomány emlékeiből egy rövid életű „udvari kultúrát“ támaszt fel. Az autokrata uralkodó körül nyüzsgő germán és római „hivatalnok“ nemesek tovább szövik a gall romanizmus drága tradícióit; nem az egyház, hanem a régi senatori réteg világias kultúráját fejlesztik tovább. Az átmenet korának (VI. sz.) ez a késői, különös zamatú gyümölcse a kor Gergely-féle egyházas irányának összes vonásait magán viseli, a nélkül azonban, hogy e miatt elvesztené világi származásának nyomait. Ugyanazok az erők munkálkodnak ennek az udvari kultúrának mélyében, ugyanazok az ideálok uralkodnak itt, mint ott. Épp ez az egyezés mutatja, hogy a fent vázolt jellemvonások magának a kornak lelkületét tolmácsolják. A latin műveltségben tetszelgő félbarbár germán nemesség, akárcsak Gergely világa, a lelki ember, a morális személyiség oltárán áldozik, telve van a „dulcedo“ eszményképével. Áradozó szavakkal dicsérik egymásban a belső embert, ezt a felsőbb rendű nemességet, amely a szív erénye: gyöngédség, derűs szeretetreméltóság, amely mindenkit belsőleg átmelegít s magához vonz. A személyiség kultusza a barátság érzelmes, finomkodó kultuszával párosul. Az elragadtatás hangján intéznek egymáshoz leveleket s magasztalják, ápolják magukban a „dulcedo“ erényét. A levelek az irodalmi megnyilatkozás igényével lépnek fel s gyakran költemények. A verselés az udvari életnek elengedhetetlen dísze, a lelki választékosságnak látható jele. A germán udvari nemesség átvette tehát a római epistolographia hagyományát, egész retorikai örökségét s annak megmerevedett, konvencióvá vált formáit az udvari élet szolgálatába állította. Már a római patrióta senatorréteg szorgalommal üzte az irodalomnak ezt a „társadalmi formáját“. az episztolát, amely természetsszerűleg nemcsak a címzettnek szólt, hanem — miként az új udvari környezetben — kézről-kézre járt.

Sok önállóságot nem kívánhatunk az udvaroncok versfaragásától. Benne az eredetiség utolsó lángja is kialudt. Ami megkülönbözteti az új nemességnek irodalmi tevékenységét Sidonius s kora gallo-római literátorságától, az a szertelenségig tobzódó pátosz. A retorikai

bombasztok, szóvirágok alatt érzékeny, csapongó szív áradozik, szenvedélyek robbannak, de amelyek éppen retorikájuknál fogva hamisan, színpadiasan hatnak. A megnyűtt, kopott, átörökölt antik formaruha különös ellentétben áll a lélek extatikus háborgásaival. Nem tudunk erre jobb szót találni — manierizmus. Bizonyos párhuzamosság fedezhető fel, kétségkívül, a renaissance-t követő barokk manierizmus s e barokk között, amely úgyszintén az augustinusi kort utánzó Claudianus- és Sidonius-féle „renaissance“ után bukkant fel. A stílust roskadásig terhelik a frázisok, szóörvények ragadják el az olvasót s vetik egyfajta bódulatba. A cél: a lélek elkábítása a dagályos s cikornyás nyelvezet mákonyával.

Ennek a szellemnek Venantius Fortunatus adott magas költői formát: ő volt a VI. század legértékesebb és legnagyobb hatású költője. Észak-Itáliából, Treviso környékéről származott (szül. 540 körül), de még ifjan Sigibert frank király austrasiai udvarába került, ahol megértették s rögtönző, boszorkányos művészetét szerfölött megbámulták. A félbarbár latin poéták fa-hangú verseit ravennai retorikai tudásával fölényesen szárnyalta túl. Jellemző a kor alkotó emberére, hogy Fortunatus ihlete csak egy megértő társadalmi környezet melegházában virágozott ki. Képességei csak akkor bontakoztak ki a maga teljes arányaiban, ha lelkes, visszhangzó „médiomot“ talált magának. Irodalmi munkássága ezért kapcsolódik ünnepélyes alkalmakhoz, pompás udvari jelenetekhez, amelyek aztán költészetének szenvedélyes, áradozó sugárzásában kísértetiesen átszellemültek. És ezért hallgat el lantja, amikor nem akadt igazi lelkesítője. A kívülről kapott ösztönzés: téma, megbízatás indította meg fantáziáját s exaltált hévvel, túlfűtött indulattal dobta be magát az „élmény“ hullámaiba. Határt semmiben sem tudott tartani. Az élmény kéjét a lelki megsemmisülésig kívánta fokozni izgalmanak mesterséges táplálása útján, szavai mint botozó pálcikák verdesték végig lelkét, az arányok megnyúltak, látományszerűvé növekedtek fantáziája képei, melyeknek érzéki szépsége s színessége szellemjelenéseket közvetített. Fortunatus igazi költői ereje az érzéki szemléletes ábrázolásban mutatkozik meg, amely azonban nem adja vissza a dolgok természetes ábrázatát, hanem akarva torzít. Tájékepei lelki kinyilatkoztatások; más törvényeknek hódolnak, mint a természet törvényei.

Fortunatus az austrasiai udvar levegőjében alakította ki spirituális művészetét, legnagyobb mélységeit azonban Poitiers-ben (567—576) érte el (De excidio Thoringiae, De Gelesuintha, Ad Felicem de pascha, stb.). Az udvaronc, aki természeténél fogva nem volt érzéket-

len a világi örömek iránt, Poitiers-ben egy apácának lesz a lovagja. A turingiai királylány, Chlotar elvált felesége, Szent Radegunde értékelni tudta költészetét s lovagja hű hódolatát, bár a legdurvább ruhában mutatkozott, megvetette az érzékek zsbongását, s szenvedélyének egész tüzével égette magát a megalázás, önmegtagadás, s az aszkézis gyakorlásában. Fortunatus eddigi világi extázisa, s érzelmi tombolása most új tartalmakat nyert. De a személykultusz nem tűnt el: levélkéket küld a költészet mézébe mártva a kolostor lakóinak, akik azokat gyöngéd izgalommal várják. Ezek a költemények leírják pl. egy küldött virágcsokor szín-versenyét. Ennek Radegunde örülni fog, hisz „a virágok még a paradicsom fényét őrizték meg magukon“. Vagy az ennivalókat, amelyeket Radegunde készített el a falánk udvaroncoknak, úgy festi le köszönő költeményében, mintha az fantasztikus táj volna. Általában a természet Fortunatus palettája alatt szeszélyes kavarodásba jut: a virág csillaggá alakul, s így tovább. Fortunatus új udvari szolgálata egy szent nő kedvében ezer alkalmat adott fantáziájának lobogtatására. Fortunatus és Radegunde lelki testvérek: az udvaronc és a szent egyformán merül a lelki feloldás, az Én megsemmisülésének gyönyörébe. Amihez csak Fortunatus költő-pálcája nyúl* vízióvá foszlik, fellendül egy irreális világba. Képek nyomulnak fel lelke mélyéből, a szenvedés s a szenvedély komor tragédiáit vetíti maga elé, melyeknek fenntartás nélkül adja oda magát. . .

Ez a művészet nem a természetből indul ki, s nem a természet objektív ábrázolását tűzte ki feladatául. Az antik klasszicizmus idealizált formavilága s retorikája a spiritualizmus áramában valahogy belülről átszellemül. Kísérteties világitásban jelenik meg egyszercsak az, ami az epigonok kezében, az antik római kultúra utolsó ápolóinál, már üres formalizmusba fült. Így lett Fortunatus annak a „barokk44 irányzatnak költője, amely a VI. században oly elemi erővel ragadta magához az embereket. Fortunatus esete azt mutatja, hogy a kor világi társadalmát is szerzetesi mozgalommal rokon törekvések mozgatták. A tömegek éppúgy, mint a vezető nemesi rétegeket, a csodák világa foglalkoztatja, a lejkék víziók után áhítoznak.

A VI. század közepén észrevétlenül, nagyobb megrázkódtatások nélkül múlik ki az antik. A szarkofág-plasztika letörik, a nélkül, hogy valamiféle alakban továbbélne a művészetben. Általában elsenyved a plasztikus érzék, s vele a híres római portré-művészet. Ismeretes, mily nagy szerepet játszott az antik művészetben a szobrászat. A görög művész alkotásait az organizmus belső törvényei alapján harmonikusan képezte ki, mintegy belülről kifelé. Ez a szemlélet-

mód természetszerűleg vezetett a kerek plasztikus ábrázoláshoz. Az V. században felhagynak már a síremlékeknek domborművi díszítésével is. A portré-szobrok közül egy-kettő akadt még a VI. században. Theodora császárné jó antik iskolára emlékeztető feje, kétségkívül az utolsók közül való.

A plasztika művelésének abbahagyása jól érzékelteti az antik művészet csődjét. A művészet ágaiban szemünk előtt lejátszódó tragédia elsősorban egy új művészi szemlélet kialakulásával áll kapcsolatban. A barbár megszállók, a gótok, rablóhadjárataikkal nem okoztak túlnagy pusztítást, sőt minden jel arra mutat, hogy a műhelyekben az élet nem halt ki s hogy a gót uralom, különösen Theoderik idején, mindent megtesz az antik kultúra pusztulásának feltartóztatására. A magyarázatot nem a külső körülményekben kell keresnünk, hanem egyszerűen abban, hogy a plasztika, s vele az antik szépség-ideál, nem fejezte ki többé az új embertípus művészi törekvéseit, következésképp teljesen elhanyagolják, szinte halálra ítélik. A VI. század számára már a szarkofágok domborművei és figurális ábrázolásai is túlságosan „testiek“. Az új alkotó szellem művészi világát az hatja át, ami a vallásos életben mint szerzetesi ideál érvényesült — a világtól való elvonatkozás. Hogy a plasztika ebben a spirituális korban nem jut szóhoz, azon nem lehet csodálkoznunk. A természet nem vonzza a művészt még leegyszerűsített, síkszerű formájában sem, a natura meghalt az új ember számára. Valamikor a római művész leghőbb vágya arra irányult, hogy az ember életéből vett jeleneteket mozgalmasan, a cselekmény belső dinamikájának feltüntetésével, vesse kőbe, vagy rakja ki mozaikban. Ilyen célzatot hiába keresünk az új ábrázolásokon. A latin kultúrterület sírköveinek síma lapjain, a könyvekbe festett miniatűrökön nem örökítenek meg eseményeket, se a mítoszok, se a köznapi élet köréből, az embert egyáltalán száműzik.

Az új művészet, amely a VI. századtól a Karol ing renaissance-ig versenytárs nélkül uralkodott a római kereszténység földjén, a természetből csak egyes állattípusokat, motívumokat, növényi elemeket ragad ki, nem azért, hogy ábrázoljon, hanem hogy ezeket az elemeket egy sík felületen ornamenssé fonja. Az ornamentika az új művészet egyedüli alakja. Az ornamentikának nincs szüksége a valóság egyedi gazdagságára. Konvencionális, újra és újra ismétlődő mintákkal dolgozik, amelyeknek legtöbb elemét, motívumát magasabb szellemi jelképek gyanánt fogja fel. Az új művészet nem azon mesterkedik, hogy a pávát kétoldalt Krisztus monogramma között, vagy a szőlőindákon keresztül kikandikáló galambokat, ezeket a kedvelt motívu-

mókát a természet szabályai szerint lerajzolja; ellenkezőleg, stilizálja az omamens törvényeinek szellemében olykor egészen a felismerhetetlenségig. Csodálatosan finom vonal-ritmusokon himbálódzik szemünk, ha megtekintünk egy-egy emléket ebből a „barbár“ időből. A természet alól felszabadított szellem játéka a kor tudományos értelmezéseiben mint allegóriák jelentek meg. Az allegorizáló tudomány s az ornamentikus művészet testvérek: egyazon szellem megnyilatkozásai.

Ebből a művészetből hiányzik a monumentalitás: legnagyobb alkotásai a lehető legkisebb tárgyak, az arany ékszerek, iparművészeti használati apróságok. Érthető, hogy az a művészi ág virágozik, amely ornamentals vonaljátékokra tág teret enged, az iparművészet. Ezen a területen azonban már a barbár jövevények is nagy mestereknek mutatkoztak, úgyhogy az antik fejlődés megrázkódtatások nélkül egyesülhetett a germán áramlattal. Jellemző, hogy a kor újításai az ornamentikában gondolkozó szellemnek köszönhetőek életüket. A Karóikig előtti kor vezet be pl. a kezdőbetűk díszes kialakítását, az iniciálét. Egyes itáliai kódexek gyöngye kezdeményező lépése után (V. sz.) a betűk szárait a VII. század első felében kezdik mindjobban hal-és madárformákkal kitölteni, melyeket típuszerűen, a természet-hűség figyelembe vétele nélkül festettek le a hártýára. A könyvírás is egyre inkább levetette ünnepélyes nagyvonalúságát. A merev, széles lábakon álló iniciálé teljesen háttérbe szorul a hajlékony, ideges minuscula elől. Az írás a Merovingok alatt egészen átmegy játékos ornamentikába, a szárak megnyúlnak, egymásbafonódnak s olvasásuk a legnagyobb nehézségbe ütközik. A monumentalitás hiányára vall végül, hogy a miniatúrák román-íves architektúrája libeg, jobbra-balra repdes a vonalak fantáziával teli mozgalmasságában . . . Könnyen belátható, hogy ilyen „architektúrára“ a valóságban sem lehetett nagyszerű épületeket emelni. Az építészet alárendelt szerepet játszik. A csapongó barokk-fantázia, amely Venantius Fortunatus műveiben oly elhatározó erővel jelentkezett, az ornamentika egymásba-csavarodó, nehezen áttekinthető rajzában élte ki magát. És amennyire a szellemi élet kizárólagosan a praktikumra, a morális emberre összpontosult, s ezzel lemondott a metafizika monumentalitásáról, ugyanúgy a művészet is nem katedrálisokat akart építeni, hanem megelégedett a játszi ornamentikával. Valóban a korból minden élvontsága, s spiritualizmusa mellett hiányzott a monumentalitás.

Annak a korszaknak, amely úgy a VI. század közepétől egészen a VIII. század közepéig terjedt, a Nagy Gergely-féle „scienter nescius“

volt a jelmondata. Gergely szelleme hatotta át ezt a kort, de ez a szellem természetszerűleg nem mindenütt nyilvánult meg a maga töretlen teljességében. A kort betöltő irányeszméken belül, sőt talán azokon kívül, velük dacolva, akadt még sajátos szín, egyéni változottság a latin kultúrterületen.

Róma és Közép-Itália teljesen behódolt Nagy Gergely szellemének. Itt, ezen a területen, a profán műveltségnek utolsó maradványai is eltűntek. Róma Nagy Gergely pápa korában válik igazán a pápa városává. Az anyagi romlás korában a pápaság nagykiterjedésű uradalma jelentette szinte az egyedüli gazdasági hatalmat. Gergely pápa főpásztorokodása alatt bukik meg Róma utolsó bankára. Ezzel szemben a pápai uradalom egyre erősödött és a régi császári patrimoniumok mintájára elsőrangú szervezetet nyert. Általánosan megfigyelhető jelenség, hogy a városokban a szétbomló világi szervezet helyett a püspök vette kézbe az ügyek irányítását. Rómát már az imperium idején a provinciáknak kellett ellátnia gabonával (annona). Kezdetben Észak-Afrika, később ennek elveszte után, Szicília gondoskodott a főváros szükségleteiről. A pápa nagy raktárai évszakok szerint gabonát, bort, olajat, sajtot, főzelékféléket, szalonnát osztottak szét a nép között, úgyhogy a pápa méltán mondhatta magáról, hogy a „szegények birtokának a kezelője“. I. Gergely pápasága után Bizánc a zsold kifizetését is a Lateránra bízta. A közélet elegyháziasodása Rómában, hasonlóképp Ravennában, hol az érsek éppoly befolyásra törekedett, mint a pápa az Örök Városban, a papság kezébe helyezte a hatalmat. Az egyház éppen Itáliának Bizánc által birtokba vett területén jutott a legnagyobb hatalomhoz. Az egyházat a hódító Justinianus minden elődjénél erősebben építette be a császárság szervezetébe; közfunkciókkal látta el. Justinianus halála után (565) azonban Bizánc nem rendelkezett annyi felesleges erővel, amennyit Itália fenntartása igényelt. A magárahagyott Itália a szörnyű langobard időkben az egyháznál talált támaszt és segítséget.

Ilyen körülmények között Rómában és Közép-Itáliában a „szerteses pápa“ aszkéta, antik tradícióellenes iránya vitte a döntő szót a szellemi élethben. Máshol is a papság a műveltség szinte egyedüli ápolója, de itt, ezen a területen a műveltség egészen elvesztette világi tartalmát és a lectio kizárólag teológiai munkák olvasására szorítkozott. Nursiai Benedek kolostora, Monte-Cassino, százéves megszakítás után (581—680 kör.) sem tér el alapítója szigorú egyházi szellemétől. A kolostort 884-ben a szaracének elpusztítják. A világi tudományokban jártas észak-itáliai Paulus Diaconus barátjának, a frank

Corbie-kolostor apátjának így ír Monte-Cassino-i benyomásairól (774—782):

„Angustae vitae fugiunt consortia Musae
Claustrorum septis nec habitare volunt.“

A kolostor falai között nem akarnak lakni a múzsák! Es a költő az új környezet hatása alatt csakhamar kutyáknak nevezi kedvenc pogány mestereit.

Gallia és Észak-Itália vallásos mozgalmainak igazi vezérei az ír vándor-szerzetesek voltak. A népvándorlás hullámai Britanniát kiszakították a római kultúrközösség kötelékéből. Jellemző most már a kultúra fejlődésére, hogy az északi, barbárrá lett kultúrterület bekapcsolása Nyugat szellemi közösségébe azoknak az íreknek segítségével történt, akik sohasem tartoztak a régi imperium politikai szervezetébe. A kereszténység szellemi áramlata a fegyver helyett a kereszt jelével nieghódított (Szt. Patrik, 432) Róma számára egy népet, mely nagy szolgálatokat tett csakhamar a kultúra ügyének. A kolostori élet hihetetlen nagyarányú virágzása Írországból a Meath-i Clonard-kolostorból indult ki (520), amely állítólag 3000 szerzetest fogadott magába, ám a leghíresebbek közül való a Belfast-i Bangor volt. A VI. század közepén a clonardi kolostor tanítványa, Kolumbán Skóciába hajózott, ahol szerzetesházak alapításával sikerült a pikteket keresztény hitre térítenie. Egy másik Kolumbán a bangori kolostorból tizenkét társával átkelt Bretagne-ba (590 körül), s hosszú, vállig érő hajukkal, különös öltözküddel a nép körében nagy feltűnést keltettek. Az *első kolostort Kolumbán* a Vogézekben Anegray mellett alapította, majd útját Burgundiába vette (Luxeuil alapítása), így jutott végül a langobard királyi udvarba. Agilulf király katolikus felesége, Theudelinde segítségével az ősz szerzetes Észak-Itáliában is kolostort hívott életre, Bobbiót (612), amely az ariánus langobardok között a térítő munka központja lett.

Az írek magas műveltségükkel és számos kolostoralapításukkal jelentős helyet foglaltak el a frank és a langobard királyság szellemi életében. Kolumbán műveltsége kiterjedt a hét szabad művészetre is; leveleit Horatius, Ovidius, Vergilius, Juvenalis, Juvenicus és Prudentius műveiből vett idézetekkel díszítette fel. Nagy olvasottsága — görögül és héberül is tudott — azonban a kor gyakorlati célkitűzésének megfelelően csak egy célt szolgált: a morális tanulságot. Az ír mozgalommal magával hozott tudós felkészültsége nem talált nagyobb visszhangra.

római családból származott Izidor (sz. 560 kör. Cartagena). Polihisztorkodásban nagy nevet szerzett magának. Benne már az antik műveltség keresztény tudománnyá vált. Udvari kultúrkörnyezetre vall, hogy természettudományi munkáját (de natura rerum) Sisibut, nyugati gót királynak (612—621) ajánlotta, a Vienne-i Szent Desiderius életrajzírójának. Az etika és dogmatika kézikönyvén kívül (Augustinus és Gergely után) — címe: Sententiarum — legnagyobb hatást Etymologiae nevű enciklopédiájával keltette, melyben a következő századok számára kora antik műveltségének egész tárházát összegyűjtötte a hét szabad művészettől kezdve (grammatica, rhetorica, dialectica, arithemica, geometria, musica, astronomia) az orvostudományon, jurisprudentián, teológián át a legkülönbélebb dolgokig: szörnyek, pokol, kövek, házak, földművelés, háború, játék, stb. — valóban, egy lexikongyártó nagy felkészültségével, nehogy a régiek bölcsesége feledésbe merüljön. Míg Boethius és Cassiodorus gyűjtőmunkásságát a Meroving-kor tudomásul sem vette, Izidor művéből merítették a következő nemzedékek, még egy Hrabanus Maurus is a IX. században, összes ismereteiket. A kolostorokon kívül a püspöki székhelyeken virágzó iskolák gondoskodtak az „artes“ tanításáról, s ha Izidor után a szellemi szint alább is szállt, Spanyolország később sem felejtette el, hogy az antik világban értékes kultúrvidéknek számított. A spanyol eredetű Theodulf, Orléans püspöke (sz. 755—60), ki Nagy Károly udvari tudós és költő társaságához tartozott, jó példa arra, hogy ez az ország még a mór invázió idején sem idegenedett el az antik stúdiumoktól.

A Karoling renaissance-ba azonban még egy másik, emennél sokkal hatalmasabb humanista áramlat is ömlött: a langobard udvari kultúra. A paviai udvar, a városok és a püspöki kar pártfogása alatt fokozatosan ívelt felfelé az artes művelése a langobard királyság észak-itáliai központjában.»A mozgalom természetesen igénytelen patakocskának hat a kor hatalmas folyama: a Gergely-féle irány mellett, de amikor ideje elérkezett, annál fontosabb szerepet töltött be Európa történetében. Az antik műveltség és szépségideál innen terjedt el Sz. Gálién felé és Nagy Károly udvarába, hol aztán a még nálánál is hatalmasabb ir és angolszász áramlattal találkozott (Alkuin). A langobard udvari kultúra fénypontját Liutprada király alatt (712—7“: érte el, aki maga is művelte a világi tudományokat. Ennek a körnek, kétségkívül, Paulus Diaconus, a langobardok történetírója volt a legjelentékenyebb képviselője. Nemes langobard családból származott és mint apród nevelkedett fel a királyi udvarban, Ratchis király

(744—49) idejében. Itt szerezte meg egy Flavianus nevű grammatikustól az antik műveltséget egy kis göröggel egyetemben. Vergilius és Ovidius, Lucanus, Sedulius, Fortunatus, Juvencus, Arator lelkesítette, ezek voltak kedvencei. A langobard királyság összeomlása után Paulus Nagy Károly udvarában találjuk. Ott tanít, akárcsak Petrus Diaconus, akivel együtt sok klasszikus kéziratot vitt ki Frank-országba. De Nagy Károly tudós kíséretébe szegődött a langobard udvari iskola egy másik kedveltje is: Paulinus, a későbbi aquilejai pátriárka. Meg kell még említenünk, hogy Beneventbe, a déli langobard hercegségbe, Arichis ültette át az artes ápolását, kinek felesége, Adelperga Paulus Diaconus tanítványai közé tartozott.

A kor nagy áramlatával Észak-Itáliában és Spanyolországban tehát egy udvari műveltség küzd a humanista kereszténység szellemében. A barbár autokrata monarchák védelme alá húzódva, tengeti életét tovább, hogy aztán megerősödjön Nagy Károly renaissance-ának első tavaszi fuvallatára.

HARMADIK FEJEZET

A FRANK HEGEMÓNIA MEGALAPÍTÁSA

A népvándorlaskori germánok magasabb, antik (hellenizmus) hatások alatt kialakult kultúrájukat a pontusi gotoktól vették át, s nekik köszönhették új hitüket, a keresztény arianizmust, mely az átvétel idején (IV. század), Wullila missziójára mint a kelet-római császárság „hivatalos“ kereszténysége terjedt el a barbárok között, és ennek folytán keleti, hellenisztikus örökség volt. A gót kulturális vezetés a politikai életben is megtalálta méltó kifejezését, még pedig három egymást követő királyságban: Ermanarik déloroszországi birodalma (375-ig), majd a nyugati gótok központi állása a római föderált állam-rendszerben az V. század folyamán, végül a keleti gótok itáliai államalapítása mint mérföldkő jelzi a gót hegemonia történetének három szakaszát.

A gót politikai felsőbbség Nagy Theoderik egyensúly-rendszerében érte el tetőpontját, hogy aztán a nagy királynak 526-ban bekövetkezett halála után annál mélyebbre zuhanjon. A gót hegemonia bukása bekövetkezett még mielőtt Justinianus generálisa, Belisar a gót uralomnak húsz évig tartó háborúskodás után (555) véget vetett volna.

A bukás valójában Klodvig száli frank király hatalomkiterjesztésével állt összefüggésben. Theoderik Itália birtokában arra törekedett, hogy Róma felsőbbségét a barbár kézbe jutott provinciák felett újra érvényre juttassa. Természetesen a császár tekintélyét maga számára nem követelhetette. A császár Konstantinápolyban székel, a birodalom keleti felében, amelyet közvetlenül kormányzott, míg Nyugaton az uralom egy bizonyos fajta híbérrendszer keretében több kisebb-nagyobb klienskirályság között oszlott meg. E királyságok fölé óhajtotta felépíteni Theoderik hegemoniáját, bizonyára nem mint a császár képviselője, hanem mint *primus inter pares*. Még mielőtt a konstantinápolyi császár elismerte volna a gótok itáliai foglalását, Theoderik, bogy itáliai uralmát külpolitikailag kellőképp alátámassza, elvette Klodvig száli frank király leányát, Audefledát (493). Ezt a szövetekezést kiegészítette még egy másik. Ugyanis Klodvig burgund hercegnőt vett feleségül; a burgund trónörökös, Sigismund, pedig eljegyezte magát Theoderik egyik, első házasságából származott leányával.

Theoderik azonban nem állapodott meg ennél: a többi germán dinasztíát is be akarta vonni hatalmi körébe. A nyugati gót királyság ereje Eurik (466—484) halála után egyre csökkent; fiának és trónutódjának, II. Alariknak (484—507) gyöngesége már abból is kitűnik, hogy a frankok elől menekülő Syagriust, az utolsó független római comest Klodvignak kiszolgáltatta. A nyugati gótok hegemoniája veszendőbe ment, s a vezető szerep a kliens királyságok között Theoderiknak jutott osztályrészül. II. Alarik a nyugati és a keleti gót barátságot azzal pecsételte meg, hogy házasságot kötött Theoderik egy másik lányával. Theoderik a vandálokkal úgyszintén dinasztikus szövetséget hozott létre: Geiserich vandál király unokája, Thrasamund, Theoderik nővérét, Amalafridát kapta házastársul (500). Az 1000 előkelő gót nemes, s az 5000 harcos bizonyára nemcsak fényes kíséretnek szolgált Amalafrida mellett; minden jogunk megvan azt hinni, hogy a gót Theoderik a vandál királyságot mintegy magasabb politikai védnökség alá helyezte.

Itália barbár^ királya, Theoderik tehát rövid pár év alatt gót felsőbbség alá vont a germán királyságokat. A mód, ahogyan ezt elérte, jellemző az egész politikai életre: a királyi dinasztíák házasságkötései fejezik ki a népek *egymáshoz* való viszonyát. „A királyok házasságait az istenség abból a célból támogatja, hogy a béke szent kincse a népek között soha el ne vesszen“ — írja Theoderik egyik levelében Klodvignak. Ám Klodvig csak ideig-óráig maradt a Theoderik által létrehozott „szent szövetségben“. sőt hatalmi törekvésével csak-

hamar szétvetette Theoderik egyensúly-politikájának kereteit. A száli frank hatalom kezdetei még a foedus idejébe nyúlnak vissza. A száli frankok fejedelmei is mint római foederati a birodalom szolgálatában alapozták meg politikai hatalmukat. Ekkor még a frankok pogányságban éltek, apró törzsekre oszolva, egy-egy gau-fejedelem vezetése alatt, szóval nagyjából abban a politikai formában, amely az invázió előtt a germánoknál általában uralkodott. A frank (száli) törzsek fejeinek egyike, Childerich (457—482) Észak-Gallia római urait segítette seregeivel a nyugati gótok és a Loire-torkolati szászok ellen. Ennek a gau- királynak fia volt Klodvig, helyesebben Chlodowech, aki 16 éves lehetett, amikor a trónt elfoglalta (482—511). Klodvigon kívül még vagy tíz gau- király parancsolt a száliaknak; közülük azonban csak kettőnek a nevét ismerjük: Chararich-et, s Ragnachar-t, az utóbbi Cambraiból kormányozta népét. A frank terjeszkedést ez a Cambrai-i uralkodóház kezdte meg, amikor egy bizonyos Chlojo 455-ben Cambrai-t elfoglalta, s a Somme-ig nyomult előre.

Childerich (székhelye: Tournai) törzsének tekintélyét római comesek oldalán foedus-szolgálatok révén szerezte meg; fia, Klodvig azonban az így nyert hatalmat már a római uralom ellen szegezte (486—87). Ekkortájt Észak-Galliában már csak a Loire és a Somme között elterülő vékony földszáv tartozott közvetlen római igazgatás alá. Ezen a területen egy római hivatalnok-dinasztia gyakoroltba római lakosság fölött, ha névleg nem is, de ténylegesen, királyi hatalmat (Syagrius „rex Romanorum“). Klodvig nem érezte magát elég erősnek, hogy egymaga döntse meg a római uralmat. Felhívta tehát a többi gau-fejedelmet, hogy a vállalkozásban legyenek segítségére. A száli törzs-szövetségnek ekkor már kétségtelenül Klodvig volt a feje, de a törzsközi kapcsolat még oly kevésbé tömörítette együvé az ágakat, s még annyi szabadságot biztosított az egyes tagoknak, hogy akadt olyan gau- király, aki Klodvig egyéni vállalkozását nem támogatta (Chararich). A hadjáratot azonban siker koronázta, az utolsó római „rex“ futva menekült Toulouse-ba II. Alarik, nyugati gót király védelme alá, ám élet helyett halál várt rá, — s Klodvig nem volt az az ember, ki ne tudta volna kihasználni győzelmét rejtett célja, az egységes száli frank királyság megalapítása érdekében. Alig, hogy Syagrius országában, a nyugati gót és burgund királyságokig (Szajna, majd a Loire lett a határ) terjesztette fennhatóságát, a száli gauok fejei ellen támadt, megtörte hatalmukat, elsöpörte őket útjából, s az ősi törzsszervezet helyébe saját autokrata uralmát emelte. Tours-i Gergely püspök, a frankok krónikása, aki történeti művét az önállóságuktól

megfosztott törzsek mondaanyagából merítette, Klodvigot természet-szerűleg mint vérengző, kegyetlen embert mutatja be. A püspök tudni véli, hogy Klodvig egymásután kiirtotta a gau- királyokat, de ez még hagyján, a szörnyű ember állítólag lemészárolta egész nemzetségét, sőt latorságában odáig ment, hogy a nép előtt siránkozva, panaszkodott, hogy akárcsak egy idegennek, nincs senkije, testvére vagy rokonsága, amely, ha jogtalanság éri, bosszút állhatna érte. Mindezt azonban álnokságból mondta, mert gonosz fufanggal csak arról szeretett volna meggyőződni, hogy egy sem maradt életben királyi nemzetségéből. A monda hangját halljuk ki ebből a történetkéből, s kétségtelen, hogy a monda teremtettt Klodvigból félelmetes, agyafűrt, csellel és erőszakkal cselekvő, semmitől vissza-nem-riadó királyt.

Klodvig a soissons-i győzelme után lett a kortársak szemében igazi hős, nagy hírű király. Mint egyszerű törzs-fejedelem ment Syagrius elébe, s mint abszolút monarcha tért az ütközetből haza, övéi közé. A távolságot a régi és az új Klodvig között jól szemlélteti a zsákmány szétoztásáról szóló történet, amelyet Tours-i Gergely (meghalt 594-ben) „História Francorum“ c. műve őrzött meg számunkra. „Klodvig serege sok templomot rabolt ki, mert a frankok ekkor még a pogány babonáknak voltak rabjai. Imígy a frankok az egyik templomból egy csodálatos nagy, s szép korsót is elvettek több más kincsen kívül. Erre a püspök küldöncöt menesztett a királyhoz, kérve őt, hogyha már egyháza semmit sem követel vissza az elrabolt szent tárgyak közül, legalább a korsót adja vissza. A király meghallgatta a kérést, s ekként szólt a követhoz: „Kövess Soissonsba, mivelhogy a zsákmány ott kerül osztályra, és ha az edény az én részemre esik, történjék az, amit a szent atya akar“. A király tényleg Soissonsba ment, ahol szabad téren az egész zsákmányt nagy rakásra hordták. „Kérlek mindnyájatokat, vitéz hadfiak“. szólt a király, „mutassatok kegyességet irányomban, s adjátok nekem ezt az edényt köteles részemem kívül“. A király ugyanis a kérdéses korsóra gondolt. A király szavai után az értelme-sebbek ezt felelték: „Dicsőséges király, minden a tiéd, amit csak szemünk lát, mi magunk is a Te parancsnokságod alatt állunk. Tedd azt, amire kedved van, hiszen ki tudna hatalmaddal dacolni?“ Amidőn azonban ezek a szavak elhangzottak, egy hebehurgya, irigy, hetvenkedő, nagy hanggal ezt kiáltotta oda: „Csak az legyen a Tiéd, ami jog szerint megillet“, felemelte csatabárdját és a korsó felé sújtott. Az emberek elcsodálkoztak ezen, de a király türelemmel és szelídséggel viselte el a sértést, vette a korsót és az egyház küldöncének adta, lelkében azonban nem felelte el a gyalázatot.“

A történehez még hozzá kell tennünk, hogy Klodvig: nem torlhatta meg a sérelmet azonmód, semmi kétség, azért, mert a harcost védte a jog, s csak egy év múlva, s akkor is egészen más ügyel kapcsolatban tudott bosszút állni rajta. Ekkor még a frank király alig emelkedett ki népének előkelőbb rétegéből, amellyel egy sorban osztozott a zsákmányon. Ruházatában sem tért el a nemesektől. Másrészt azonban a történetből az is kitűnik, hogy a pogány Klodvig, ahol csak tehetett, kedvében járt a római püspököknek. Ebben, kétségkívül, nemcsak az a mély tisztelet nyilatkozott meg, amelyet Klodvig, s nem egy barbár előkelőség érzett és kellett, hogy érezzen oly kiváló emberek előtt, mint pl. Remigius püspök, ki kb. tíz évre rá a királyt sok más nemesrel együtt megkeresztelte (496 ?). A környező római területen a germán királyságok egytől-egyig az ariánus kereszténységet vallották hitüknek, így a burgundok, így a nyugati gótok királyi háza. Amikor tehát Klodvig „a germán kereszténységgel szemben“ a rómaiak vallását tette a magáévá, már kifejezésre juttatta azt, hogy kivált a keleti gót vezetés alatt álló germán politikai tömörülésből. A konverzió által Klodvig közelebb akart férközni a római világhoz, melynek segítségére mint katolikus uralkodó joggal számíthatott. A megtérés nemcsak a galliai római egyháznak, s lakosságnak szólt, hanem egyúttal Konstantinápoly-nak is. A császár a közeledést szívesen fogadta. Nem tudott belenyugodni abba, hogy Itáliában bár névleg császári megbízatás alapján Theoderik parancsoljon, s ezért örömmel látta, hogy frank nyomás alatt a gót hegemonia alapjai egyszer csak inogni kezdenek. Ne feledjük el, a gót Theoderik a nagy germán szövetséget éppen hatalmi állásának megerősítésére hozta létre, — nehogy a császárnak valaha is eszébe jusson uralmának itáliai restaurációja. A Theoderik-féle politikai tömörüléssel szemben a frank király és a császár érdekei találkoztak. A háttérben már kivehetők a későbbi, oly hosszú időn át tartó bizánci-frank együttműködés körvonalai.

Az első súrlódások a frank és a gót politikai csoport között már ákkor jelentkeztek, amikor az alamannok régi ellenségük, a ripuari frankok rovására ki akarták terjeszteni település-területüket. Klodvig nem volt resf, s a szorongatott ripuari frankok védelmére sietett, kikkel együttesen a Közép-Rajnáhál az alamannok felett döntő győzelmet aratott (496). Klodvig hódításai sohasem jártak új telepítésekkel, de 496 után az alamannoknak ki kellett üríteni Elzász, Bádén, Württemberg (Hagenauer Forst-Murg-Wassertrüdiugen vonalig) északi felét a ripuari frankok, s a chattok javára. A dél felé szorított alamannok önként meghódoltak Klodvignak, míg az Alpok felé eső nép-rész, a

régi Ráetia secunda és a Maxima Sequanorum provinciák lakossága Itália urának, Theoderiknak védelmébe ajánlotta magát. Theoderik a közös frank veszedelem miatt pártfogásába vette az alamannokat a nélkül, hogy a védnökség ellenében teljes politikai alávetettséget követelt volna.

Még ugyanazon évben (496) Klodvig a nyugati gotokra vetette magát, Bordeaux-ig nyomult (498), Theoderik közbelépésére azonban a frank seregek kivonultak a nyugati gót területről. Kihhasználva a két burgund testvér- király, Gundobad és Godigisel viszályát, Klodvig 500-ban betört Burgundiába, de egy nyugati gót segélycsapat megjelenésére, s főleg Theoderik fáradásaira a status quo alapján helyreállt a béke (502 kör.). Ezekután Theoderiknak minden erőfeszítése arra irányult, hogy a politikai egyensúlyt, amelyet Klodvig imperIALIZMUSA MÁRIS ERŐSEN MEGINGATOTT, egy frank ellenes nyugati gót-burgund-keleti gót véd- és dacszövetséggel valahogyan fenntartsa. Nemrégén még a római föld összes germán királyságai Theoderik vezetésével egyetlen politikai tömbként álltak szemben Bizánccal. Most azonban a „szent szövetség“ helyett két állig felfegyverzett fél nézett farkas-szemet egymással, s Theoderiknak nem maradt hátra más megoldás, mint az erők egyensúlyának a biztosítása a gyöngébb támogatása által. Épp ezért ígéretet tett IL Alariknak, hogy rája s germán szövetségeseire frank támadás esetén biztosan számíthat, de ismerje el maga fölött az „idősebbek“. t. i. Theoderik és a burgund király atyai döntőbíráskodását, abban az esetben, ha közte és Klodvig között kenyértörésre kerülne sor. Theoderik, hogy Klodvigot „megpuhítsa“. a frankok keleti hatalmas szomszédjait, a thüringeket, warnokat (az Alsó-Rajna baloldalán) s herulokat (a mai holland tengerparton) határozott fellépésre akarta bírni a közös ellenséggel szemben. A terv szerint ezeknek a népeknek követeket kellett volna küldeniük a frank király udvarába, hogy a nagy uralkodót eltérítsék harcias szándékaitól.

Ha Theoderik azt remélte, hogy Klodvig ügyeiben mint valami nemzetek felett állq döntőbíró szerepelhet, akkor szörnyen csalódott. Theoderik diplomáciai játéka még be sem fejeződött, amikor már Klodvig váratlanul a nyugati gotokra rontott (507). Vele ment a ripuari frankok segédcsapata és a burgund király, Gundobad. Kétségtelenül, Gundobad pálfordulása volt az, amely megbuktatta Theoderik egyensúlypolitikáját. Amilyen mértékben gyöngítette a gót front ellenállóképességét Gundobad csatlakozása a frank-bizánci párthoz, olyahnirá kapóra jött az Klodvignak. Burgund szövetségben elég

erősnek érezte magát, hogy támadásba menjen át a gótok ellen; különben is, Klodvig maga mögött érezte az egész római világ támogatását. A római katolikus lakosság és püspöki kar Klodvig hadjáratát az ariánusok ellen viselt vallásos harcnak tekintette s Klodvig maga is ebben a szerepben lépett fel. Még mielőtt Theoderik a nyugati gótok segítségére siethetett volna, II. Alarik a Vouglé-i csatamezőn halálát lelte. Klodvig bevonult Bordeauxba, a következő éven Toulouse-t Alarik kincseskamrájával együtt hatalmába kerítette, mialatt fia Auvergne-t, a burgund király pedig Narbonne-t vette birtokába. Ezzel egyidejűleg (508) Bizánc is megmozdult: császári hajóhad pusztította Apulia és Calabria partvidékét. Nem lehetetlen, hogy Anastasius császár a frank háborúval kapcsolatban egy nagyobb itáliai hadjáratra gondolt, de ez belső zavarok miatt elmaradt, úgy hogy a feladat elvégzése Justinianus császárnak jutott.

Theoderik a politikai helyzet ilyenén való alakulását nem nézhetett ölhetett kezekkel. Serege kiragadta a burgundi-frank hadak birtokából Provence-ot, amely Odavakar uralmáig Itália igazgatása alá tartozott, a nyugati gótok számára pedig megmentette a Pyreneusok északi oldalát, vagyis Aquitania déli részét, valamint a Földközi-tenger partvidékén egy vékony szegélyt egész a Rhóne-ig (Septimania). A burgundok így a háborúból semmi hasznot sem húztak, a frankok annál többet: Aquitania nagy része s Novempopulana uralmuk alá került sok nyugati gót néptörökkel együtt, de ezek továbbra is megőrizhették jogait. Theoderik viszont egy vékony földszáv birtokában kapcsolatban tudott maradni a nyugati gót királlyal, amely a galliai területek elvesztése miatt súlypontját Spanyolországba helyezte át. A keleti gót sereg a kiskorú Amalriknak, Theoderik unokájának védelmére Spanyolországban maradt, amelyet a gyám jogán Theoderik közvetlen igazgatásba vett. Az ilyenformán egyesült nyugati és keleti gót birodalom ellenállóerejét Theoderik még azzal tetézte, hogy a frankok félelmetes keleti szomszédjával, Thuringiával házasság révén szorosabb kapcsolatot font, a herulok királyát pedig fiává fogadta. Az így helyreállt „egyensúly“ 518-ban megkapta a császári megerősítést: Justinus, az új császár Theoderik lányának, Amalasintha-nak a férjét, a nyugati gót Euthariktól fegyverküldéssel, mint egykor Zeno Theoderiket, fiává fogadta — ami természetesen csak képletesen értendő — a következő évben pedig hozzájárult ahhoz, hogy Eutharik konzultársa legyen (519). Theoderik eredményei azonban csak látszateredmények voltak. Amint lehúnyta szemét (526) s a kormányrudat kiskorú fia helyett széplelkű s béke-

szerető leánya, Amalasintha vette kezébe, ezzel Theoderik oly sok áldozattal, kitartással felépített és újjáépített politikai műve, a keleti gót hegemonia darabokra törött össze. A nyugati gót királyság függetlenítette magát, a perszonálunió felbomlott s Amalarik egy frank királylányt hozott a házhoz. A vandál királyság is elszakadt az itáliai politikától: Hilderich (523—530) Bizánc felé fordult. De ugyanezt cselekedte maga a keleti gót udvar is, midőn Amalasintha felétel nélkül behódolt a császárnak. Az itáliai királyság nem rendelkezett többé elegendő erővel, hogy beleszólhasson a világpolitika eseményeibe.

Még mielőtt a gót hegemonia napja teljesen leáldozott, Klodvig király, a frank hegemonia megalapítója meghalt Párisban, ahová a nyugati gót háború után helyezte át székhelyét (511). Utolsó politikai tettének a ripuari frankok önállóságának megtörését kell tekintenünk. Négy fia, I. Theuderich (534-ig), Chlodomer (524-ig), I. Childeberg (558-ig) és I. Chlothar (561-ig) — közülük az első, egy ágyastól, az utolsó három a burgundi Chrodechilde-től származott — a nagy királyságon, mint valami örökölt patrimoniumon, osztozott meg. Theuderich kapta a keleti germán részeket, a száli frank településterületet, továbbá Champagne-t s az Auvergne-t, kétségkívül azért, mert ő volt a legidősebb s ezért a barbárok elleni védelem feladata őt terhelte. Székhelyét Reims-ben ültette fel. Chlodomernek jutott a Loire két oldali vidéke (székhely Orléans). Childebert Párist, Chlothar Soissons-t választotta országa központjául. Mindegyik rész-király a rex Francorum címet viselte s főséget egyik sem gyakorolt a másik felett.

A királyság feldarabolása nem csökkentette a Meroving-ház tette-erejét. Klodvig fiai rendületlenül folytatták atyjuk kíméletlen hódító politikáját. A burgund királyság a katolikus Sigismund uralkodása alatt (516—524) mindent megtett, hogy Gundobad nyomdokain a frank-bizánci érdekközösség kedvében járjon. Ennek dacára a három Chrodechilde-fiú támadásba ment át (523) s a fogságba esett Sigismundot családjával együtt kútba vetette (524). A burgundok hatalma azonban még nem törött meg. A meggyilkolt Sigismund testvére, Godomar újra a keleti gót Theoderiknél keresett támogatást s a győzelmes véseroncai csata után sikerült neki a frankokat visszavetni, — de csak rövid időre, mert 532-ben a háború kiújult. Theoderik közben meghalt s a gyöngye Amalasintha-kormány engedte, hogy a burgund királyságot a Klodvig-fiúk birtokba vegyék s maguk között feldarabolják (534). Ezzel *bekövetkezett* az, ami *ellen Theoderik anynyit* küzdött: Burgundia elveszett és Itália magára maradt.

A burgund-háborúban az egyik testvér, Chlodomer halálát lelte.

A Klodvig-tiúk között kétségkívül I. Theuderich (511—534) rendelkezett a legtöbb államférfim tehetséggel. Az ő nevéhez fűződik a nagy thüringiai birodalom bekebelezése. A thüringeket a Tacitus korabeli hermundurok ivadékainak kell tekintenünk, akik — miután felvették magukba az északról jött angolokat s warnokat — a Harz-hegység és a Duna, a Rhön-vidék és a Cseh-erdő (Böhmer-Wald) között hatalmas birodalmat alapítottak. A toringi nép először a IV. század utolsó harmadában bukkan fel, majd mint alávetett nép részt vesznek Attila hadjárataiban, 480 körül pedig Passau és környékét fosztogatják. A thüringekre Közép-Németországban körülbelül ugyanaz a feladat hárult, mint a gepidákra Magyarországon: a hűn birodalom összeomlása után a mindenfelé szétszóródott népek egyesítése. Minden jel szerint a thüringek fősege a csehországi markomannokra is kiterjedt, akikkel együtt az V. század folyamán, főleg annak második felében államszövetséget vagy kultúrközösséget alkottak. A csatlakozásra közvetlenül az adott okot, hogy a markomannok egy része a vandálok s svébek (quadok) néptörödékeivel együtt a hűnök elől elmenekült s a Közép-Rajnához vette útját (406). A megfogyatkozott nép hűn hatalom alá került, Attila halála után pedig nem tudott már megállni a saját lábán s ezért a thüringiai államszövetség kötelekébe lépett.

A thüringek politikai hatalma az Attila halálát követő zavarokban egyre emelkedett, s tetőpontját úgy 500 körül érte el. Amikor a száli frankok az alamannok földjét elfoglalták (496), a ripuari frankok (székhelyük Köln) s a chattok (Hessen) elismerték maguk felett a száliak felsőbbbségét, a nélkül, hogy királyságuk és állami különállásuk csorbát szenvedett volna. A határ a frank birodalomhoz tartozó chattok s a thüringek között a Werra folyó mentén húzódott. Bisin, a thüringek királya, hogy országát a fenyegető frank veszedelem elől biztonságba helyezze, támogatást keresett abban a nagy Theoderik-féle politikai tömörülésben, amely mint valami gyűrű vette körüli a száliakat a warnoktól (Rajna-torkolat) a nyugati gótok galliai országáig. Ebben az időben történt, hogy a langobardok lerázták magukról a herul igát (505 kör.) s Pannóniából, hatalmuk székhelyéről politikai függésbe hozták a thüringiek és a gepidák közt Alsó-Ausztria (a régi rugyi föld), Észak-Magyarország germán, jobbara svéb (quad) néptörödékeit. A hajléktalanná lett herulok, kiket nem szabad összetévesztenünk az Alsó-Rajnánál tanyázó nyugati herulokkal, először a gepidáknál, majd a kelet-római császárság földjén

(Belgrad, 512) találtak befogadást, egy részük azonban a királyi nemzetség vezetése alatt kerülővel az őshazába, Skandináviába tért vissza, a Pruth-Visztulán felfelé. A langobardok népmagjának ősi fészke szintén Skandináviában feküdt (Gotland), időszámításunk kezdetén azonban már az Alsó-Elba vidékén (Bardengau Lüneburg mellett) találkozunk velük, ahonnan a IV. század elején vándoroltak ki Sziléziába, a burgundok régi területére (Burgundaib), majd 490 körül Morvaországon át a rugi földre (Alsó-Ausztria). Itt kerülnek aztán a herulok főségé alá.

Természetes, hogy a frankok által szorongatott thüring birodalom sietett szoros barátságot kötni a hatalmas új szomszédal. Bisin, a thüringiek feje odaadta Radegunde nevű leányát Wacho-nak,, a langobard királyság tetterős, harcias uralkodójának. Nincs kizárva, hogy a langobard támogatás fejében Bisin lemondott a markomannok csehországi birtokáról. Erre a markomannok elhagyva régi földjük két, legalább is nagyobb részben, lehúzódtak a Nab és Regen folyók vidékére (511 kör.), innen aztán a Duna jobb partvidékén az Emistől az Inn-ig, végül a Lechig, ahol a rokon alamannokkal ütköztek össze, birtokba vették békés megtelepedéssel a már előttük erősen germanizált, de gyengén lakott Noricumot. Régi hazájuk után a jövevényeket baiu-varii, azaz „Bajország lakóidnak nevezték, mivel Csehország akkori neve „Bojerheim“, innen Böhmen, megőrizte a Kr. e. 50 körül kipusztult kelta bojer-ek emlékét. A bajorok honfoglalása 535 körül lezáródott, 560 körül már a régi Noricum „Baiuuaria“ néven fordul elő. *

Az értékes langobard szövetséghez még egy nem kevésbé jelentős kötelék járult: Theoderik, a gót hegemonia megtestesítője nővérenek lányát, Amalaberga-t feleségül adta Herminafridnek, aki Bisin halála után két testvérevel, utóbbi egyedül, uralkodott Thüringiában (510 kör.). Amíg a langobardok és az itáliai keleti gótok a thüringek oldalán állottak, a frankok nem gondolhattak támadásra. Nagy Theoderik halála után (526) azonban a keleti gótok politikai hatalma lehanyaglott, a langobardokat viszont Theuderich frank királynak sikerült a maga ügyének megnyerni. A politikai kapcsolatot most is dinasztikus formában erősítették meg: a langobard Wacho lányát, Wisigardá-t eljegyezte Theuderich fia, Theudebert. Ilyen előzmények után indult meg a frank-thüring háború 529-ben, de Theuderich csak testvérenek, Chlotacharnak és a szászoknak segítségével tudott döntő győzelmet aratni Herminafriden, kinek birodalmát aztán a szászok és frankok maguk között felosztották (531).

A „Drang nach Osten“ politikája a keleti rész-királyságot állította az előtérbe, annak uralkodóját, I. Theuderichet övezte a dicsőség fényével. Így a döntő szó a világpolitikában nem a Chrodechilde ivadékoknak, hanem I. Theuderichnek s fiának, I. Theudebertnek jutott osztályrészül (534—548). Ez a politikai hegemonia a frank rész-királyságokon belül megfelelt a kulturális erőviszonyoknak is. Mint ahogy azt a germán kultúra fejlődéséből láthattuk, a germán kultúráiét központja a VI. században ép azokon a rajnai és dunai területeken feküdt, amelyek most frank kézre szálltak. I. Theuderich és fiának keleti királysága lehetővé tette, hogy egyrészt a Galliába szakadt germánság új germán kultúrelemekkel gazdagodjon, másrészt előkészítette a belső germán területek „romanizálását“ a római-frank kultúra alapján. Ez a Meroving ág megkezdte azt a munkát, amelyet Nagy Károly valósított csak meg: Germánia beolvasztását a keresztény, nyugati kultúrközösségbe.

I. Theudebert (534—548) alatt nagy változás köszöntött be a frank politikában. Amikor végre a hosszú idő óta esedékes bizánci hadjárat Itália közvetlen birtokbavételéért kezdetét vette (535), a frank birodalom is sietett, hogy a szövetséges császáriak munkáját megkönnyítse (536). I. Theudebert nem volt az az ember, aki a nagy politikában megelégedett volna holmi statiszta-szereppel. Úgy gondolkodott, ott, ahol kettő marakodik, könnyű zsákmányra találhat egy harmadik. Már a következő (537) évben hajlandónak mutatkozott Theudebert arra, hogy a császáriaktól szorongatott keleti gótok pártját lógja — Provence és az alamannok keleti gót védnökség alatt álló területének átengedése, továbbá 2000 arany font „ajándék“ fejében. De a keleti gotoknak is csakhamar meg kellett győződniök a frankok álnokságáról s kétszínű barátságáról. Theudebert ugyanis nem kevesebbről álmodozott, mint a keleti császárság megdöntéséről langobard és gepida segítséggel. A langobard királyságot már a herulokon aratott győzelem után (505) szoros barátság fűzte a szomszédos gepida birodalomhoz. A langobard király, Wacho, elvette Elemund, a gepida király Austrigusa nevű leányát. Theudebert frank király — mint láttuk — dbbe a koalícióba úgy kapcsolódott be, hogy ő viszont Wacho lányát, Wisigardát kapta feleségül (eljegyzés 530 kör., házasság hét év után), fiát pedig — 538 körül — összeházasította egy másik Wacho-hercegnővel (Walderada). 539-ben a frank-langobard-gepida koalíció támadásba ment át. A gepidák, miután Sirmiumot már előzőleg elfoglalták, berontottak a bizánci császárság aldunai provinciába, ugyanekkor egy nagy frank sereg, állítólag 100.000 ember,

Liguriába vonult be s innen továbbnyomulva, nemcsak a keleti gotokat, hanem a bizánci hadakat is megverte. A pestis azonban Theudebertet megállásra kényszerítette és mielőtt óriási világaluralmi tervének megvalósítását megkísérelhette volna, fiatalon meghalt (548). A bizánciak vezére, Narses, a frankokat csak Theudebert fiának, Theudebaldnak (548—555) halála után tudta Észak-Itália kiűritésére bírni.

I. Theudebert alatt érte el a Meroving birodalom legnagyobb kiterjedését. Hogy ennek a birodalomnak függetlenségét kifejezésre juttassa, a Bizánc ellen halálos csapásra készülődő frank rész-király felvette az „augustus“ címet s saját nevével ellátott aranypénzeket bocsátott ki az egész művelt világ megütközésére, mert a barbár uralkodók, még a perzsa király is, mindeddig tiszteletben tartották a római császár pénzverési jogát. Theudebert alatt terjesztették ki a frankok a bajuvárokra politikai főségüket és ő volt végül az, aki az Alsó-Rajna menti euteket (jüteket) s warnokat, továbbá az északi svébeket Brandenburgban leigázta. Legfőképp az erős keleti orientációnak tudható be, hogy a frankok — nem tekintve az inkább családi sérelem miatt támadt háborúságot 531—533-ban — a nyugati gotokat nyugton hagyták. Amalarik óta, ki Klodvig-leánnyal kelt egybe, a nyugati gót politikában a frank barátság szinte hagyományossá vált. A baltok királyi dinasztiájának kihalása Amalarik meggyilkolásával (531) állandó belzavarokat idézett elő, ami Justinianus császár restaurációs terveinek malmára hajtotta a vizet. Malaga, Cartagena, Cordoba s bizonyára Sevilla is újra római föld lett, ahol a bizánci császár által kinevezett „magister militum Spaniae“ parancsolt. Erős bizánci befolyásra mutat, hogy Athanagild személyében a keleti császárság adott uralkodót a spanyolországi nyugati gót királyságnak. Brunhilde, Sigibert felsége s Galswinthe Chilperich neje, a frank történelemben oly nagy szerepet játszó két nőtestvér, Athanagildnak lányai voltak. A bizánci-frank barátság jegyében állott a nyugati gót királyság politikája Athanagild utóda, bátyja, Leuvigild (567—586) alatt is, aki a cartagenai bizánci parancsnok lányával lépett házasságra, fia pedig, a katolikus Hermenegild a frank király Sigibert és Brunhilde lányát választotta élettársul.

Miután Theudebaldnak s Childebertnek nem volt lészármazója, ezek halála után I. Chlothar (511—561) alatt ismét egy kézben egyesült Klodvig birodalma (558—561), míg I. Chlothar fiai az örökségén újra meg nem osztoztak. A nagykiterjedésű királyság a négy testvér egyikének, Charibertnek halála következtében (567) három nagy

tömbre hullott, melyek lassanként önálló állami életet kezdtek élni: a nagyrészt germán Austrasia keleten, az erősen római és nyugati gót jellegű nyugati vidékek Neustria néven s végül Burgundia, mint a frank királyság szerves része. Austrasia (székhely: Reims, majd Metz) Sigibertnek jutott, kinek udvarát a frank kultúrterület központjának kell tekintenünk, Chilperich Neustria birtokában Soissonsban székel, később azonban e rész-királyság székvárosának Tournai-t, majd Párist választotta, míg a harmadik testvér, a gyöngye jellemű Guntram, Burgundia felett uralkodott, beleértve a Loire-ig terjedő földdarabot Orléans (később: Chalon-sur-Saône) székhellyel. E három nagy partikuláris államterületen kívül még két helyen fejlődött ki Galliában erősebb partikularizmus. Az ibér baszkok, vasconok idővel ugyanis mindjobban átszivárogtak a Pyreneus-hegység galliai oldalára s ezt a területet a hegylánctól a Loire-ig elvonták a frank kultúrterülettől (Gascogne). Bretagne kelta lakossága viszont a frank uralom alatt is meglehetősen függetlenül intézte sorsát.

I. Chlothar fiai alatt a frank birodalom expanzív ereje szemmel láthatólag alászállt, a súlypont a külpolitikáról mindinkább a belpolitikára csúszott át. Az ország erejét belső kérdések, testvérháborúságok s főképp azok a súrlódások és küzdelmek kötötték le, amelyeket a nemesség és a királyság között támadt ellentétek robbantottak ki; A századfordulón a külpolitika hullámai teljesen elcsendesülnek. Miután a harcoló felek egymással nem tudtak megbirkózni, visszahúzódnak saját határaik mögé, hogy annál több figyelmet szentelhesenek a belső fejlődésnek. A VII. század elején szaporább ütemet vett a kulturális kibontakozás, mindenhol megfigyelhetjük a szellemi élet fokozottabb lendületét, Észak-Franciaországban, a frank birodalom szívében — a rész-királyságok székhelyei mind ott feküdtek — ekkor alakul ki az új „preromán“ kultúra, a langobard kultúra és művészet is ekkor kap igazán szárnyre. A kultúrkibontakozás főfészkének Észak-Galliát kell tekintenünk, melynek magas kultúrája — miként láttuk * (v. ö. 23—27. l.) — a római császárkorban alakult ki. Az európai kultúrközösség kialakulása itt indult meg. A politikai szervezkedés és a kulturális fejlődés mély összefüggésére mutat, hogy Európa politikai egységének megteremtése az észak-galli frank hatalom műve volt.

A bizánci politikának régóta bevált módszeréhez tartozott, hogy a kellemetlenkedő barbárokat egymás ellen kijátszotta. Az „északi kapu“, a sirmiumi részek védelmét a hún birodalom összeomlásától kezdve a gepida királyok látták el mint foederati a szokásos évi aján-

dék (annonna) fejében. Lassanként azonban a gepida királyságnak túlságosan megnőtt a szarva s így a bizánciak érdekében állott, hogy az új langobard királyság lehetőleg lekösse a gepidák erejét. Így lett a langobard királyság a császárság külpolitikai bázisa a frankok és a gepidák felé. Amíg a frankok a bizánci udvarral egy húron pendültek, a császár csak örömet lelhetett abban, hogy a gyűlölt keleti gótok (Itália) köré szinte vasabroncsként szövetség jött létre a frankok, langobardok s gepidák között. De Theudebert 539. évi hadjárata megmutatta e koalíció igazi arcát. Justinianus ép ezért mindent megtett, hogy a langobardokat kiemelje a nagy barbár koalícióból. Amidőn Wacho 540 körül meghalt s a trónra először Wacho na nevében, majd ennek korai halála után a maga jogán Audoin lépett (546 kör.), a langobard királyság újra császárbarát politikát folytatott. A keleti gót királyság felmorzsolódása folytán felszabadult Pannóniát a császár engedélyével a langobardok szállták meg. A kor szokásának megfelelően a szövetséget házassággal pecsételték meg. A bizánci udvar mindig fölös számban tartott magánál menekült germán hercegeket és hercegnőket, akiket aztán alkalomadtán felhasznált politikai céljaira. Az utolsó thüring király leányát, akit Belisar küldött Ravenából Konstantinápolyba, a császár Audoin-nak adta feleségül. Egyben kötelezte a császár magát, hogy az ismételten kiújuló langobard-gepida háborúban Audoin-t sereggel támogatja. Mindennek ellenében a langobardok egy jelentős számú hadkontingenst bocsátottak a gót háborúban Narses, a bizánci generális rendelkezésére.

Kétszeri (548, 549) hasztalan kísérlet után a langobardoknak 551-ben sikerült a gepidákra érzékeny csapást mérni, a nélkül azonban, hogy a császár törekvéseiket túlságosan támogatta volna. Mihelyt tehát a langobard hadkontingens Narses seregéből hazaérkezett, Alboin, az új langobard király hátat fordított a bizánciaknak és a frank orientáció karjaiba vetette magát. A külpolitikai irányváltozást ismét dinasztikus kapcsolatok jelzik: Alboin Chlothar frank király Chlotosuintha nevű lányát választotta élettársul. Már mint a frankok szövetségese vesz részt a bizánci-gót háború utolsó szakaszában. A frank szövetséget még egy másik szövetség is kiegészítette. Wacho leányát, Walderadat férje, a frank Theodebald halála után (555) Garibald bajor herceg vette feleségül. Alboin alatt újra kitört a gepida háború. A langobardok, mikor látták, hogy a szerencse ellenségüknek kedvez (565), kényszerűségből, megalázó feltételek alapján — az állatállomány tizedrészének és győzelem esetén a gepidaföldnek átengedése — a gepidák keleti szomszédjaival, az avarokkal álltak össze. Még

mielőtt azonban a szövetséget igénybe vették volna, Alboin megsemmisítette a gepidák közel száz éves birodalmát (567).

A győzelemnek azonban csak az avarok látták hasznát, akik a gepidaföldre rétették kezüket. A langobardoknak csakhamar rá kellett jönniük arra, hogy a régi ellenség helyébe még egy félelmetesebbet kaptak. Még mielőtt tehát kenyértörésre került volna a sor, Alboin az avarok védelme alatt népével elhagyta a mai Magyarországot (568) és Itália ellen vonult. A régi római úton haladva, elsőnek Cividale-t érte el, ahol egyik rokona, Gisulf kezén a legrégebb langobard hercegség keletkezett, a keleti kapu őrhelye, Friaul. Padua és Mantua tartotta magát, ezért a langobardok nyugat felé terjeszkedtek és székhelyüket Paviában ütötték fel. A húsz éves gót háborúban kimerült bizánciak szinte ellenállás nélkül adták át Felső-Itáliát a langobardoknak. Különben is a bizánci csapatok nagy részét az avarok kötötték le az Alsó-Dunánál, meg a Jutinianus halála után ismét kiújult perzsa háború. A Narses-féle limes áttörése után egyes megerősített helyek, mint magára hagyott szigetek emelkedtek ki a langobard tengerből és ha ideig-óráig tudták is magukat tartani, küzdelmük teljesen reménytelen volt. Felső-Itália és Toscana birtokbavétele után a honfoglaló Alboin-t orvul meggyilkolták (572). Ugyanez a sors érte utódát, Klef-et is, akit a langobardok közös választással a nemesek köréből ültettek a trónra. E gyászos események mögött a hercegeknek, seregvezető duxoknak lázadását kell sejtenuünk. A központi királyság ugyanis már a legjobb úton volt, hogy hatalmát a nemesség és a régi germán törzs- és nemzeti (in fara) szervezet rovására kiépítse. Tíz éven keresztül uralkodtak a duxok, állítólag számra 35-en, szinte korlátlan önállósággal király nélkül, de még az így megosztott langobard néppel szemben sem tudott Bizánc eredményeket kivívni (575—6), sőt a győzelmen vérszemet kapva, egyes rajok átkeltek az Apenninek hágóin (Petra Pertusa elhamvasztása), elvágták Rómát Ravennától, a bizánci kormányzat székhelyétől s két nagyhercegséget alapítottak, Faroald dux Spoleto-t, Zotto dux Benevent-et, úgyhogy a félsziget déli csücskén kívül egyedül az Örök Város, Nápoly és Ravenna maradt meg Justinianus császár nehéz küzdelmek árán szerzett foglalásából.

Itália langobard megszállását a frankok époly passzivitással vették tudomásul, mint a bizánciak. Az új tetterős szomszéd természet-szerűleg ismét közelhozta a frankokat a császárral. Langobard rabló-rajok, továbbá azok a szászok, akik az Alsó-Elba mellől Alboin hívására csatlakoztak a honfoglalókhöz, már 569 óta bemerészkedtek a

szomszédos frank területre, de mindig rajtavesztettek. A frankok a védekező állást csak Mauricius császár (582 óta) ösztönzésére hagyták el, ki elődje, II. Tiberius útmutatása nyomán a pénzt sem sajnálta, hogy II. Childebert-et (575—595, Sigibert utóda) Austrasiában a langobardok megsemmisítésére feltűzelje, miután a közvetlen szomszéd, Burgundia rész-királya, Guntram nem állt kötélnek. A nagy hadjáratnak (584) azonban csak az lett az eredménye, hogy a langobardok észbe kaptak s a királyság visszaállítása által újra egyesítették erejüket. A hercegek, a duxok maguk fölé emelték a tíz év előtt meggyilkolt Klef-nek fiát, Authari-t (584—590). Uralkodása alatt a központi hatalom tartósan megerősödött. Authari ebből a szempontból egy sorba helyezendő a vandál Geiserich-hel, a nyugati gót Eurikkel, a burgund Gundobad-dal s végül a frank Klodvig-gal: mindnyájan a régi törzs-szervezet romjain építették föl autokrata királyságukat. Authari törekvése mindenekelőtt arra irányult, hogy a frankokat maga iránt békére hangolja. De miután közeledése fiaszkóval végződött, legalább a bajorokkal akart jólábon állni. Bár a bajor hercegség frank főség alá tartozott, még Wacho idejéből szoros kapcsolatokat tartott fenn a langobardokkal. Így Garibald bajor herceg leányát a trienti herceg vette feleségül, most pedig Authari a bajor herceg másik leányával, a katolikus Theodelinde-vel kötött házasságot. A langobard királyság ezzel mindenesetre elérte azt, hogy a bajorok nem támogatták a frankokat.

A sereg, amelyet Childebert hercegei vezetése alatt Olaszországba küldött, súlyos vereséget szenvedett (587), de épúgy eredménytelen maradt nagyrészt a frank hadsereg fegyelmezetlensége miatt az a nagyszabású hadjárat is, amelyet közös haditerv alapján indított Ravenna felől a bizánci Romanus exarcha, északról Childebert frank király (590). Így a viharfelhők a langobardok feje felett szerencsésen elvonultak. A Merovingokat a bizánciaknak többé nem sikerült megmozgatni a langobardok ellen. A frank külpolitika „harcos korszaka“ ezzel le is záródott, de nem a Bizáncé. Agilulf (590—616) még hosszú ideig verekedett a császáriakkal. Róma falai előtt is megjelent (593) és csak I. Gergely pápa „különbéke“ ajánlatára (500 font arany évi adó fizetése) volt hajlandó elállni az ostromtól. Bizáncnak azonban végre be kellett látnia, hogy addig, amíg a perzsák, avarok és szlávok a nyakán ülnek, nem gondolhat Itália elvesztett részeinek visszafoglalására. Így jött létre 598-ban az első békekötés Bizánc és a langobardok között. A bizánciak „elismerték“ a langobard hódításokat és a Gergely-féle békekötés mintájára évi adó fizetésére

kötelezték magukat. A változhatatlanba Bizáncnak bele kellett törődnie. Pedig volt még idő, amikor Constans császár székhelyét az arabok elől Rómába kívánta áthelyezni. 663-ban egy utolsó kísérlet Itália visszahódításáért kudarccal végződött.

A VII. század elején nyugvópontra jut a fejlődés. A következő évtizedekben már csak lényegtelen változásokat mutat a langobard királyság területe. A langobardok felhagynak a harcokkal és miként a frankoknál, náluk is a fejlődés mintegy befelé fordul. A kulturális érés ideje következett. Alboin népe nemcsak langobardokból állott. Az új hazába vonuló néprajokhoz sokféle néptörödéken kívül az Alsó-Elba vidékéről segítségül hívott „barát” szász csapatok is csatlakoztak. A nép in fara — ahogy a források mondják — vagyis nemzetségek szerint oszlott meg seregvezetők, duxok parancsnoksága alatt. Megtelepedésük sokban különbözött a többi germán törzstől. Mint hódítók jöttek és nem mint a császárság zsoldjában álló néphad. Eleinte a régi római garnizónokban állomásoztak, amint azonban rendeződtek a viszonyok, rátették kezüket az egyház és a római nemesség birtokaira. Különösen hadászati lag fontos pontokon keletkeztek langobard telkek (sortes) városokban, falvakban egyaránt. Természetesen a római nemességhez nem nyúltak éppen kesztyűs kézzel. Sok előkelő római esett birtokvágyuknak áldozatul. Amióta azonban a királyság megszilárdult (Authari), a katolikus bajor Theodelinde királynő köré római-barát párt toborzódott, amely a lassú romanizálódásnak útját egyengette. Hála az ír missziós-központ, Bobbio (612-ben alapítják) tevékenységének, a katolikus-ortodox kereszténység lépésről-lépésre terjedt, nyomában pedig romanizálódás járt. Az arianizmussal pedig együtt sorvadt el a germán nemzeti kultúra.

Ez a folyamat azonban — akárcsak a többi germán népeknél — nem egyenletes emelkedéssel haladt előre. A romanizmus térhódítását újra és újra az arianizmus és a germán nemzeti reakció előretörése követte. Egy ilyen nemzeti reakció söpörte el a bajor Theodelinde királynő római színezetű régensségét (616—626) is. A turini Hariwald-dal a germán nemzeti irányzat került uralomra és ez az irányzat utóda, Rothari bresciai herceg alatt is kormányon maradt. Rothari (636—652) a gót szokásjogot, mely mint territoriális jog a rómaiakra is kiterjedt, írásba foglalta (Edictus, 643). Halála után azonban a katolikus párt és vele a bajor dinasztia ragadta magához a hatalmat. Rothari fiát, Rodoaldot megölik és Theodelinde fítestvérenek fiát, Aripert asti herceget (652—661) emelték ekkor a trónra. A Rothari-féle nemzeti politika újra

agisulfingi Grimoaldban éledt fel, aki Aripert fiait elkergette (662—671). A katolicizmus és a romanizmus győzelmét azonban nem lehetett megakadályozni. Mihelyt Grimoald sírba szállt, Aripert egyik fia, Berthari hazajött az avaroktól, kikhez annak idején menekült és a bajor-katolikus ág uralmát újra helyreállította. Vele (672—688) és fiával, Kuninkpert-tel (688—700) a langobard királyság hivatalosan átlépett az ortodox kereszténységre és ezzel bekapcsolódott az antik-római kultúrközösségbe. A langobardok római neveket vesznek fel és viszont. A langobard öltözék a rómaiak közt is divatba jön. Ebbe az időbe esett, hogy a császársággal, melyet sokatmondóan magával az állammal (*respublica*) mint olyannal azonosítottak, véglegesen rendeződtek a viszonyok. Szuverén római állam lett. Authari óta viselték a langobard királyok a császári ház Flavius nevét, Agilult volt az első, aki koronát tett fejére. De a pénzeket továbbra is — a szuverénítés jeleként — a császár képe díszelgett. Különös, hogy ezek a barbár királyok, bár állandó harcban álltak a császársággal, úgy tettek, mintha a császársághoz tartoznának. Így pl. mint az imperium legfelsőbb hivatalnokai csak a *ius edicendi* jogával éltek, *lex*ek kibocsátását mintha a császárnak tartották volna fenn. Most Kuninkpert, úgy érzi, jogot szerzett ahhoz, hogy római módra uralkodjon. Magának követeli a legfelsőbb római felségjogot: Szt. Mihálynak, a királyság védőszentjének képével, de saját neve alatt pénzeket hoz forgalomba.

A KÖZÉPKORI ÁLLAM ELSŐ KORSZAKA

A germán királyságok az antik kultúrkör földjén nagy belső átalakuláson estek át, amely az államélet különböző fokozatain keresztül (foedus-rendszer, kliens-államok) végül is a monarchikus elv teljes diadalával végződött. Tudnunk kell, hogy a germán rex-ek és princeps-ek az inváziót megelőzőleg csak kisebb településterületek: törzsek, al-törzsek, gauok élén állottak, hatalmukat pedig a nemesség és a közszabadok conciliuma a legnagyobb mértékben korlátozta. Ezek a kisebb-nagyobb politikai egységek aztán főképp az örökös germán-római háborúk olvasztókemencéjében nagyobb szövetségekbe verődtek össze, de a nélkül, hogy a gau- királyok, a principes, a „Bund“ kötelékében elvesztették volna önállóságukat. Ilyenformán alakult ki a legkülönbébb népi elemekből, sokfajta töredékből, s törzsből az alamannok, a száli frankok, a szászok, a thüringek, stb. törzs-szövetsége. Hadjárat vagy háborús veszély idején a főemberek, a principes közül a kontingensek élére vezért jelöltek ki és pedig a leggyakrabban egyszerű sorshúzás útján, ám nem egyszer ilyen közös vezetésről sem hallunk, mint pl. az alamannok nagy 357.-i betörésekor, amikor hét „király“ egyesült erővel vállalkozott a limes áttörésére. Az alamannok ezután sem ismerték a nagyfejedelem tisztségét, aki mint primus inter pares hegemoniát gyakorolt volna a többi rész-királyok fölött. Egy fokkal szorosabb szervezetet árul el az a törzs-szövetség, amelyben már egy nagy királyi nemzetség, vagy talán pusztán egy hatalmas uralkodói személyiség (Ármin, Marbod, Ariovist, Ermanarik, stb.) játszik vezetőszerpet. De éppen Klodvig esetéből láthattuk, hogy általában a „nagyfejedelem“ erejétől függött, az egyes gau- királyok résztvesznek-e a hadjáratban, avagy szűkebb hazájukban tétlenül maradnak.

Az antik kultúrközösség földjén felnőtt nyugati és keleti gót, vandál, sveb, burgund, frank s legvégül langobard királyságok egészen más képet mutatnak. A különbség az új birodalmak és a régi törzs-szövetségek között már geográfiailag is szembetűnő. A rex hatalma messzefekvő országokra, s a legkülönbözőbb összetételű néprétegekre terjed ki. Az előző fejezetekben nyomon kísérhettük, mint növekedett meg a föderált germán rajok királyainak, vezéreinek hatalma. Azt is láthattuk, hogy a király központi állásának megerő-

södése karöltve járt azzal a jelentős és egyre jelentősebbé váló politikai szereppel, amelyet a barbár rex éppen mint az egyedüli katonai hatalom birtokosa töltött be a késő-antik államéletben. Amilyen mértékben gyarapodott a germán rex politikai súlya az imperiumon belül, oly fokban emelkedett tekintélye, s hatalma saját germán népével szemben egészen korlátlan uralomig. A barbár királyságokat a római imperium hizlalta fel, s a romanizmus támogatásával, szellemi protektorsága alatt váltak hatalmas birodalmakká. Hogy a barbár föderált királyságok egyszer csak szétvetették az imperium korhadt politikai vázát, az már csak egy régóta tartó folyamat utolsó állomása volt.

A királyi hatalom belső és külső története között bizonyos párhuzamosság fedezhető fel. Amikor a barbár királyság az imperium vesztére egy lépéssel továbbhaladt az állami szuverénitás útján, ugyanakkor belső szervezetében az autokrata királyeszmény érvényesült. Nem véletlen, hogy az autokrata uralkodó megjelenése a germán világban egyúttal a foedus-rendszer bukásához kapcsolódik. Elsőnek Geiserich, az afrikai provinciák ura, s a vandálok és alánok királya lépett ki a germán királyok közül a római foedus-köteléből (442). Ugyanebben az évben, amikor a szuverénitás alapján újból rendezte viszonyát a ravennai császári udvarral, letörte a nemességet, lázongásukat vérbefojtotta, kiirtotta az egyes gauok fejeit, közöttük nem egyet legközelebbi rokonságából. Kétségtelen, hogy a 442. év a vandálok történetében a régi politikai szervezet végső összeomlását jelenti. Ezekkel a vandál eseményekkel nyilvánvaló kapcsolatban próbálkozik meg I. Theoderik nyugati gót király Galliában a föderált-kötelékek levetésével (439), aminthogy őt kell tekintenünk az új, autokrata király-típus legelső hírnökének a nyugati gotoknál: autokrata uralkodó módjára először bocsátott ki törvényeket (megh. 451). A nyugati gót királyság azonban csak Eurik alatt vált ki a foedus-rendszerből (466), de hogy ez a lépés mennyire belső erő megnyilatkozása volt, bizonyítja Eurik egész uralkodása, amely a régi törzsszervezetet már teljesen aláasta. Geiserich tettehez hasonlítható vérengzés Leuvigild alatt következett be, aki végkép leszámolt a germán múlttal, s betetőzte azt, amit az autokrata királyság érdekében elődei megkezdettek (567—586). Ugyanebbe az eseménycsoportba tartozik a száli frank monarchia megalapítása. Klodvig mihelyt a Syagriuson aratott győzelem által megerősítette hatalmát, a törzsek fejei, s a nemesség ellen fordult, s saját királyi nemzetségét sem kímélve, rendezte be utódai számára az autokrata királyságot (486—487).

Az autokrata uralkodó a romanizmus szellemi és anyagi erejére támaszkodva kerekedett a nép és a nemesség fölé. A germán rex hatalmának teoretikus megalapozását a császárságban találta meg. A hiányzó legitimitás biztosítására az imperium ellen lázongó germán rexek minden erejükből azon fáradoztak, hogy a császári házzal valamiképpen dinasztikus kapcsolatba jussanak. Amikor Geiserich leverte a nemesség utolsó ellenállását, egyben lépéseket tett abban az irányban, hogy legidősebb fia III. Valentinianus leányát kapja feleségül (445). Természetesen ilyen áldozatra a császári ház nem volt mindig hajlandó, épp ezért a barbár uralkodóknak meg kellett elégedniük pusztán szimbolikus vérségi kötelékekkel. A császári ház nevének, a Flavius-nak, felvétele, továbbá a névleges „adoptio“, mely által a császár a barbár uralkodót, vagy gyermekét fiává fogadta (pl. Nagy Theoderik), ebben a gondolatkörben érlelődött ki. Ilyen bensőséges viszonyra kívánt utalni a konzulságnak akár tényleges (Eutharik, a gót Amalasantha férje), akár tiszteletbeli adományozása (lásd: Klodvig), mert hiszen a konzulság volt Justinianusig az egyedüli méltóság, amelyet halandó a császárral, az „Istenhez hasonlatossal“ együtt viselhetett.

A régi germán királyságban a rex és a princeps még nem emelkedett ki annyira a nemesi réteg köréből, hogy másképp öltözködött volna népénél. Az autokrator bűvös kört von maga köré, ornatuiba öltözik, trónra ül, koronát, diadémot rak fejére. Klodvig a sikerrel befejezett nyugati gót hadjárat után (507) titkos szövetségesétől, Anastasius császártól megkapta a királyi öltözéket és a jelvényeket. Chlamyst, s bíborköpenyt öltött magára, homlokára pedig diadémot helyezett, aztán pedig a nép közé római módra pénzt szórt. Ugyanígy a keleti gót Theoderiknak is a római császár küldte el a hatalom jelvényeit; elődjéről, Odovakar-ról tudjuk, hogy még a nép egyszerű ruháját viselte. A nyugati gót királyok között valószínűleg már I. Theoderik, az első gót törvényhozó, trónuson ült, a népi hagyomány azonban Leuvigildre vezeti vissza a királyi ornatuinak bizánci mintára való bevezetését. (A langobardokról lásd előbb.)

Az új autokratorok a nép fölött érzik magukat, elérhetetlen magasságban és a korabeli császárság erősen udvari levegőjét szívják magukba. A fény és pompa, az udvari élet, amelyet láttak, vagy amelyről hallottak, közöttük is gyors utánzásra talált. Így alakul ki a burgund, a nyugati és keleti gót, a frank stb. királyi székhelyeken udvari élet — és a germán nemesség a maga újdonsült kultúrájával, félbarbár szokásaival a régi, udvari életben jártas római senator-

famíliáktól tanul meg bizánci formában élni és mozogni. A régészet megállapította, hogy az a sisak, amelyet egykoron Nagy Constantinus hordott, idővel egyre kisebb császári funkcionáriusok fejére került, míg aztán belőle a császár adományozása folytán a barbárok „koronája” lett (Alföldi). Constantinus sisakjának útja a barbárokhoz szinte szimbolikus jelentőségű: így kell elképzelnünk a késő-római császár-eszmény kiáramlását a barbár föderált, majd kliens-királyságokra. Geiserich és Theoderik, Klodvig és Eurik királysága még teljesen antik környezetben jött létre. Ahogyan ezek a királyságok a bomladozó imperium szerves tagjai voltak, s a császárral föderált-, később kliens-viszonyban állottak, akként az új germán király-típust is a római imperator egyenes leszármazójának kell tekintenünk. És ez nem is lehetett máskép. Az antik kultúra a VI. század közepéig élő valóság, viszont a nagy germán birodalmak még e korválasztó előtt keletkeztek.

A germán nagy-királyok nemcsak a külsőségekben léptek a katona-deszpotizmus császárainak örökébe, hanem magukévá tették ennek a késő-római császár-eszménynek egész szellemi fegyvertárát is. Különösen két viszonylatban mutatkozik meg a nagy germán birodalomalapítók erős római „jogszemlélete”: 1. a trónutódlás szabályozásában, s 2. a törvényhozói szerepkörben. A régi germán királyok úgy kerültek a politikai közösség élére, hogy a „nép” az uralkodó királyi nemzetség tagjai közül a legalkalmasabbat, vagy a legtöbb igénnyel rendelkezőt paizsra emelte. Természetesen a szóvivő nagyok, a nemesek döntötték el az utódlás kérdését, s a tulajdonképpen népnek meg kellett elégednie az acclamatio-val. A római császárság uralkodó-eszményével ez a germán királyválasztással ve-gyes vérségi jog nem férhetett meg. Az autokrata uralkodó minden törekvése arra irányult, hogy egyrészt a nemesség és a nép beavatkozását a trónbetöltésnél kiküszöbölje, s ennek megfelelően a választást pusztá formassággá változtassa át, másrészt a trónöröklést határozott rendnek vesse alá. A germán-római királyságok majd mindegyikében kísérlet történik tehát a korlátlan germán vérségi jog (Geblütsrecht) visszaszorítására a dinasztikus gondolat diadalra-juttatása érdekében. Ahogyan a császári trón nem egy széleskörű nemzetség, hanem az uralkodó dinasztia kebelében öröklődik meg-állapított rend szerint, úgy a nagy germán államalkotók is saját rokonságuk kárára dinasztitát óhajtottak alapítani. Ebből a szempontból kell megítélnünk Geiserich trónörökösödési törvényét, amely a legidősebb fiú számára biztosította a trónt, hogy a királyság —

ami a fő — mentesüljön minden nemesi befolyástól. Hunerich, a nagy király legidősebb fia, akire a királyság 477-ben szállt, akár csak apja, szörnyű vérengzésre, birtok-konfiskációra ragadtatta magát saját atyafiaival szemben, hogy halála után senkise tarthasson igényt fián, Hilderichen kívül a trónra. Hasonló kíméletlenséggel járt el Klodvig, továbbá a nyugati gót Leuvigild is a rokonság, s a királyokat kreáló nemesség ellen. A cél jól kivehető: örökös királyság saját leszármazóinak uralma alatt. A római uralkodó szemléletvilágával azonosították magukat a germán autokrata királyok, amikor a királyi hatalmat az utódlási rend szabályozása által a germán vérségi joggal szemben az uralkodó dinasztia számára iparkodtak fenntartani. Hogy mennyire távol állt az új királyság a régi germán múlttól, jól látható mindazokban az esetekben, amikor kiskorú gyermekekre vagy nőre szállt a hatalom. A germán múltban nem történhetett volna meg, hogy gyermeket nevezzenek királynak, vagy hogy királynő uralkodjon, akár fia (Amalasintha), akár a saját nevében (Theodelinda).

Ugyanolyan jogot, mint amilyennel a császár rendelkezett, követeltek az új barbár birodalmak rex-jei maguk számára a törvényhozásban. Római földön a germánok olyan törvényhozási gyakorlatra bukkantak, amely minden megnyilatkozásában a törvényhozó akarátát árulta el. Amíg a germán jogszemlélet szerint a jó ősi jog misztikus magasságban áll az állam és társadalom felett s ennek következtében a jogot senki fia nem alkothatja, róla törvényértő emberek csak tanúságot tehetnek, — addig a rómaiaknál a jogot egyszerűen a császár vagy a magistratus törvénykező akarata hozta létre s azt bármikor módosíthatta. Innen van, hogy a germán jogfelfogás csak ősidők óta fennálló szokásjogot ismert, s a jogalkotást is úgy értelmezte, mintha az pusztán a megromlott jó, ősi jogot állítaná vissza. Az autokrata uralkodó magát minden jog forrásának tekintette. Leuvigild, nyugati gót király, ebben odáig ment, hogy a szokásjognak nem akart tért hagyni királyságában és a bírónak megtiltotta az ítélezést, ha a felmerült esetet a törvénykönyv nem szabályozta. Ilyenkor az ügyet a király ítélőszéke elé kellett utalni abból a célból, hogy a törvénykönyvben felfedezett hiányt a király új törvény kibocsátásával pótolja. (Lex Wisigot. II. 1. 13.). Miután a nép a király jogvédelme alá került, a törvényhozás a király feladatai és előjogai közé soroztatott. Elvi szempontból tehát a király rendelkezései és parancsai, melyeket tanácsa közreműködésével vagy a nélkül adott ki (edicta, decretionones, praeceptiones), semmiben sem különböztek a leges-tői, a törzsi szokásjog írásbafoglalt gyűjteményeitől. Ezeket

a „népjogokat“ a király megbízásából „rege dictante“ írták össze, s a király ellen vétett az, aki azokat semmibe vette (*bannus regius*). E törvények nem is tekinthetők kizárólagos népi eredetűeknek. Mert ha—mint Theuderich a bajor jog kodifikálásánál —népi törvény tudók, *sapientes* állították is össze a leges anyagát, mégis királyi *edictumok* és *decretumok* a „népi“ törvényeket állandóan javígtatták, vagy kiegészítették a királyság érdekei szerint. Ebből magyarázható, hogy különösen a nyugati gót és burgund törvénykönyvek át meg át vannak szöve római jogi elemekkel. A „kodifikációs munka“ épp azt a célt szolgálta, hogy az uralkodó a törzsi szokásjogot az autokrata királyság követelményei szerint „átdolgozza“ (a keresztény egyház elveinek érvényesítése a megváltási, *compositiós* rendszer kiépítése útján; a „Fehde“. vérbosszú letörése, stb.).

A frank királyok székhelyeit nem a száli frankok településterületén találjuk, hanem tiszta gallo-római vidéken: a barbár királyság nem nélkülözhetette a római hivatalt viselő senatori familiák segítségét. Eurik, a szuverén nyugati gót királyság megalapítójának legbefolyásosabb tanácsadója, mindenható minisztere, a törvényhozás feje nem volt más, mint a neves római jogász és literátor, Narbonne-i Leó. A keleti gót királyság *edictumait* Cassiodorus fogalmazta. Lyonban, a gallo-római patriciusi réteg egyik jelentős képviselője, Syagrius bocsátotta retorikai és jogi tudását Gundobad király szolgálatára. Sidonius költő Syagriust, aki különben germán urinak nyelvét tökéletesen bírta, burgund Solon-nak címezi („*novus Burgundionum Solon in legibus disserendis*“). Nem tudjuk, ki volt Klodvig kancellárja, ám unokája, az austrasiai I. Theudebert szolgálatában az itáliai költő Parthenius hasonnevű unokaöccse vitte a főszerepet, akit aztán az adókivetés miatt feldühödött nép a király halála után megkövezett. Ezek a római nemesek tették lehetővé, hogy a barbár királyság római szellemben rendezkedjék be.

Mindent összegezve, nem férhet kétség ahhoz, hogy a germán királyságok a római imperium kötelékében magukévá tették a kései romanizmus állameszményét. Ezeknek a királyságoknak első kora tehát még az ókorba tartozik. De az is könnyen belátható, hogy idővel a germán múlt követelte jogait, s nem egy római sajátságot a királyság birtokállományából újra elsorvasztott. A Meroving-birodalomban Klodvig után nem hallunk többé koronázásról. A királyi hatalom átvétele ősgermán szimbólummal ment végbe, a lándzsa megragadásával. A lándzsa a langobardoknál is szerepet játszik a jelvények között. A későbbi uralkodói jelvényeket (korona, bot, kard), a sceptru-

mot kivéve, már csak a Karolingok hozzák be. Nagy Károlyig a koronázás ismeretlen. A trónutódlás kérdésében az első germán autokrata királyok törekvése nem vált mindenben valóra. A trónképeséget, mint előbb, a királyi nemzetség (*stirps regia*) mágikus erejéhez kötötték, melynek látható jele a hosszú haj volt. Az egyes mindenki mást kizáró örökjoga nem vert gyökeret, de a korlátlan vérségi jog (*Geblütsrecht*) sem érvényesülhetett. A *regnum* mint valami magán-hagyaték minden testvért egyaránt illetett, a hatalom élvezetét azonban területként felosztották egymás közt. A királyság családi birtok módjára elvileg továbbra is megőrizte egységét. Abban az esetben, ha az egyik rész-király a másik részét örökölte, uralkodási éveit az új országrészben is eredeti rész-királysága uralmi évei után számította. Fiú híján a testvérek örökölték és ha ezek sem éltek már, akkor az elhúnyt testvérektől származott unokatestvérek. Ez a rend nem szenvedett csorbát azután sem, hogy 613 óta az országnagyok választása az elevációval kapcsolatban erősebben domborodott ki. A Karolingok szakítottak az össz-fiak közös örökjogával, s bevezették a királyi ház egyetlen tagjának örökjogát. Másképp alakult a helyzet a nyugati gotoknál. Itt a vérségi jog erősen legyengült, ezzel szemben a választás annál inkább érvényesült, de csak a főpapi és főnemesi réteg gyakorolhatta (a germán ősköztársaságban a közösség). A választásnál (elismerve 633 óta) csak az jöhetett tekintetbe, aki „erat virtutis et nobilitatis eximiae” — erényben és származásban (gót kötelező) kiváló volt (*origo — virtus*). Ami most már a király törvényhozó jogát illeti, a germán jogszemlélet ezen a területen is, segítve a keresztény felfogás által, győzelmesen tört elő. Az egyre erősödő tradícionális nem engedte meg, hogy a király, legalább is elvileg, erőszakosan átlépje a jó ősi jog határát. Az újításokat a megromlott jog helyreállításának, *renovatio*jának tekintették.

Ha a romanizmus adta meg az autokrata barbár királyságnak az elvi megalapozást, az *imperium* hatalmas bürokratikus szervezete viszont lehetővé tette számára, hogy hatalmát a társadalom minden rétegével szemben érvényesítse. Ott, ahol a barbár autokrator a római államgépezetet még működésben találta, sietett azt céljai szolgálatába állítani. A germán *rex* mindenben az *imperator* örökösének mutatkozott. A római *imperium* folyvást erősödő militarizálódáson ment keresztül, mely fejlődésének végső pontjához akkor érkezett, amidőn a barbár haderő átvette az állami hatalmat. A kései császárságban, Keleten, Nyugaton egyaránt, az államberendezést a katonai és a pol-

gári ügyek különválasztása jellemezte: a polgári társadalom hivatalsszervezetével szembenállt a katonaság külön hierarchiája. Ez a dualizmus már felbomlóban volt, amikor a barbár királyságok megalakultak. Miután a germánság az imperiumban a katonai kaszt szerepét töltötte be, uralomrajutásakor természetsszerűleg a polgári szervezet elsenyvedt, s a katonai szervezet ragadta magához a polgári igazgatás feladatait is. A barbár királyságok tehát csak végső kibontakozáshoz segítették azt a folyamatot, amely már az imperium idején a katonai parancsnokok, a comesek és a duxok kezébe összpontosította a katonai, közigazgatási és bírói funkciókat. A katonauralom Keleten, a bizánci császárságban is éppúgy bekövetkezett, mint Nyugaton, noha ott az imperium ura maradt a helyzetnek. A bizánci Itália államszervezetében ugyanúgy a dualizmus bukását látjuk, akárcsak a Merovingok frank királyságában.

A nyugati provinciákban (Gallia, Spanyolország) már az V. század végén felbomlik a polgári közigazgatás, s a sok harc közepette a várakban összegyűlt had parancsnokai, a duxok és comesek járnak el a civilügyekben. Így aztán a burgund, nyugati gót, s frank királyságban a régi territóriumok (civitas) élén comes-eket, máskép, főleg a frank településterületen, grafio-kat, találunk, akik a király megbízásából bizonytalan időtartamra a közfunkciók minden ágában (haderő, bíraskodás, rendészet, az adók és vámilletékek évenkénti behajtása a fiscus számára, stb.) képviselték a központi hatalom érdekeit. A civiligazgatásban a régi provincia-helytartók helyét foglalták el. Még emlékezünk talán a politikai történet előadásából arra, hogy pl. Auvergne római dux-ja mily önfeláldozó kitartással védte a germán térhódítással szemben a rómaiságot. Ez az Auvergne-i ducatus később a nyugati gót és a frank uralom alatt is fennmaradt, így alakulnak ki máshol is ducatusok. A ducatus általában több grófságot foglalt magába, de nem minden comitatus tartozott dux alá. A ducatusokat is a király töltötte be, a VII. századtól kezdve azonban különösen az austrásiai germán alávetett törzsek (thüringek, bajorok, az alamannok, vagyis svábok, a ripuari frankok) dux-ai mindjobban függetlenítették magukat a központi hatalomtól, s örökös törzs-hercegségeket (Stammesherzogtum) alakítottak ki hivatali körzetükből. A dux, a herceg, a civiligazgatást tekintve, a régi vicarius mellé állítható.

A grafio-comes, nemkülönbén a dux, ki rendszerint egyszemélyijén az egyik alá ja tartozó grófság comes-tisztségét töltötte be, hatáskörzetének fiskális-jövedelmeiből részt kapott, így a bírságpénzek

egyharmadát, továbbá hivatalos útja közben beszállásolásra tarthatott igényt. A tulajdonképpeni királyi uradalmakra nem terjedt ki a comes (grafio) hatásköre, ezek külön szervezetet nyertek, függetlenül a comitatus-igazgatástól, s a comesnek meg kellett elégednie azoknak a királyi javaknak a hozadékával, amelyeket a grófságban időnként részére lekötöttek (rés, pertinentia comitatus). A királyi uradalmak gazdaságának különválasztása a politikai szervezettől nem tekinthető germán újításnak; a barbár királyok e tekintetben is már csak a meglévő római intézményeket vették át. Ahogyan az imperiumban a koronajavak igazgatására egészen más szervezet szolgált, mint az általános közigazgatásra, akként a frank, nyugati gót, burgund, s langohard királyságok comitatus-szervezete mellett az uradalmak önálló igazgatási testet alkottak. Az egyes uradalmi egységek (fiscus) intézői a Merovingok korában actores dominici, vagy egyszerűen actores néven szerepelnek, számadással pedig, a nagyobb uradalmaknál, a maiornak, különben közvetlenül a királyi pénzügyek legfőbb kezelőjének (maior domus) tartoztak. A fiskális-uradalmak legnagyobb része a régi császári rés privata fekvőségeiből állott, melyekre a germán király azonnal rátette a kezét. Erre az anyagi alapra támaszkodva építette ki aztán a központi hatalmat rész-királyainak, s a törzsszervezetnek pusztulására. A központi hatalom megteremtői, mint Klodvig, Eurik, Authari, egyben nagy birtokszerzők is voltak. A régi császári birtokot azoknak a nemeseknek és törzs-királyoknak (principes) vagyonával is szaporították, akik nem akartak meghajolni hatalmuk előtt, s ezért megölettek vagy száműzettek. A lakatlan, uratlan területek úgyszintén a királynak jutottak.

Alapjában véve tehát az új királyság megalapítása a meglévő viszonyokat nem rombolta szét; alkalmazkodott azokhoz. Épp ezért különbségek mutatkoznak országoként, továbbá azokon belül a római és germán területek „szervezete“ között, eltérések, melyek abból adódtak, hogy a központi hatalom csak annyiban nyúlt be az alávett, vagy meghódított nép életébe és szervezetébe, amennyiben a királyi érdek biztosítása céljából az szükségesnek mutatkozott. Az eddigi római duxok és comesek rendszerint királyi szolgálatba léptek. Más volt az eset a germán részeken. Itt az államot a szabadok összesége képviselte s a bírakat, az előjárókat, legalább is elvben, maga a közösség delegálta, a politikai szervezet tehát inkább népi mint királyi alapon nyugodott. A partikuláris erőknél, s a népi intézményeknek el kellett veszniök. A gau-királyok átváltoztak a királyság vidéki exponenseivé s a régi gauok ennek megfelelően a „királyi“ frank-római

comitatus-szervezethez idomultak. Csak így érthetjük meg, hogy a germán gauok legnagyobb része továbbélt a comitatusok alakjában. Egy ideig még az alsóbb népi közegek ellen tudtak állni az „államosító“ törekvéseknek (lásd pl. a Lex salicát), ám a királyság mindent szervezetébe vont. A közösség által választott thungin-nek rövidesen át kellett adnia bírói hatáskörét a király képviselőinek s a régi „Hundert-schaft“ feje, a centenarius (a germán „Hunne“: már csak mint a comes-grafio alantas segéderője, mint a comitatus kisebb körzetének előjárója tengette tovább életét. A frankok római területén, továbbá a burgundoknál, s a nyugati gótoknál a centenariusnak a vicarius felelt meg. A comitatus-szervezettel csak ott találkozunk, ahol a királyság közvetlenül gyakorolta a hatalmat, vagyis a szűkebb értelemben vett „Francia“ területen. A rajnántúli „barbár“ germánok politikai függősége kelet felé lépcsőszerűen csökkent. Az alávetett törzsek továbbra is egyéni életüket élhették s a nélkül kapcsolódtak be a frank birodalomba, hogy vele teljesen összeolvadtak volna. E szerint az orientales Franciáé partes két zónára osztható: 1. a frankká lett alamann-vidék (Main-Neckar); 2. a dél felé eső alamannok, a bajorok, s thüringek, akik herceget a frankoktól kaptak, nekik adófizetéssel, s katonakiállítással tartoztak; ez utóbbi provinciák számára a politikai keretnek a dux-intézmény szolgált.

Bizonyos fokig eltérő politikai berendezés fogad minket, ha tekintetünket a langobard Itália felé fordítjuk. És ez könnyen meg is magyarázható. A langobardok akkor vetették hatalmuk alá Itáliát (568), amikor már a római császárság utolsó politikai rendszerei is felbomlottak (foedus-, kliens-viszony), s amikor a bizánciak generálisuk, Narses kormányzósága alatt az egész államigazgatást militarizálták. Ebben a bizánci Itáliában az állami igazgatás a várak katonai parancsnokainak kezében összpontosult. Ilyen körülmények között a langobard királyság a késő-római hagyományon kívül már bizánci sajátosságokat is felvett magába. A közigazgatás egységei továbbra is a város-territoriumok (fines) maradtak. A civitasok élén — ellentétben a frank állapotokkal — nem a comes (grafio) állott, hanem a dux.

A civitasok — nem úgy, mint Galliában — megőrizték régi polis-állam jellegüket, mely abban is kifejezésre jutott, hogy falaik között összegeződött a vidék egész kultúrája és politikai igazgatása. E mellett azonban a langobardok magukévá tették a bizánci limes vár-rendszerét is (castra). Már a római időkben emelkedtek várak a hadászati fontos völgybejáróknál (tractus Italiae circa Alpes); a bizánciak azonban ezeket a várakat egész rendszerré fejlesztették ki.

Minden ilyen vár az állami domíniumok militáris szervezetének fogható fel és még akkor is külön igazgatási egységet alkotott, ha történetesen egy-egy civitas fennhatósága alá került. Így aztán a langobard Itáliában a comitatus (civitas) szervezeten kívül még olyan körzetekre is bukkanunk, amelyek — hol közvetlenül a királyi udvarnak alávetve, hol mint a comitatus-szervezet részei — egy-egy vár parancsnoka, a gastaldus alá tartoztak. Még egy más tekintetben is utánozta a langobard királyság a bizánciakat. A langobard királyság bizánci mintára — és Bizánc viszont a régi római határszervezetet alkalmazta — végig a limes mentén és a fontosabb útvonalaknál közszabadokat (arimanni: exercitales tágabb értelemben) telepített királyi domíniumokra örökös katona-szolgálat fejében. Ezek voltak az arimannusok szűkebb értelemben. A katonakolóniák egy-egy sculdahis (centenarius) vezénylete alatt corporákban szervezkedtek, a dux vagy a gastaldus alá tartoztak és birtokkal, melyet bejegyeztek a nyilvános kataszterbe, csak korlátolt mértékben rendelkeztek.

Ezzel a római módra és római alapon berendezett szervezettel a királyság a politikai hatalmat teljesen kezei közé ragadta. Rajta kívül más hatalom nem részesedett a politikum irányításában és formálásában. A hivatalnoki kar minden ízében a királytól függött, a központi hatalommal eggyé olvadt. Hiányzik még ugyanis a funkcionáriusoknak a támpontul szolgáló szilárd társadalmi alap. A comes-grafió a legkülönbébb társadalmi rétegekből emelkedik ki, s így mindnyájan más-más társadalmi érdeket képviselnek. Tulajdonképpen nem is társadalmi állásuk alapján jutnak comitatusok, vagy más tisztségek birtokába. A grófságok, s az uradalmak előjáróinak a király a tőle személyes függésben lévő „família“ sorából jelöl ki egyeseket hosszabb-rövidebb időtartamra. Ez a bensőséges személyes függés nem senyed el az új hivatáshelyen sem: a comes továbbra is megőrzi „a királyi küldött“ (missus) jellegét. A hivatal örökléséről ekkor még nem lehetett szó.

A „rendes hivatalnokok“ mellett a közfeladatok jelentős hányadát ad hoc, alkalmi megbízottak (missi) látták el. Ezek a királyi küldöttek sokféle néven szerepelnek, így a száli frank területen mint sacebarones, a Lex Burgundionum-ban mint wittiscalci, a gotoknál saiones stb. és a legkülönbébb ügyekben buzgólkodnak. Gyakran tartanak törvényszékeket a királyi delegáció alapján, bírságpénzeket s más királyi követeléseket hajtanak be, vezetnek egyes királyi majorságok (fiscus) gazdaságát, s így tovább. Működésük sokszor a comes feladatköréből csip le egyet-mást, de csak esetről-esetre. Ellenőrzik

továbbá a rendes királyi közegeket. Röviden: a missi a késő-római *agentes in rebus*-nak felelnek meg. Még e név alatt fordulnak elő a keleti gótok itáliai királyságában.

A *missus-intézmény* a királyi udvarba vezet bennünket. A királyi embereket, kiknek sorából válogatja ki az uralkodó udvari méltóságainak viselőit, a *comes*eket, s az *ad hoc* megbízott *missus*okat, általában *domestici*, *pueri regis*, *leudes*-nek hívják. A király ennek az udvari szolgálhatnak segítségével kormányozza, s igazgatja országát. Nem mindnyájuk visel hivattal, mint ahogy vannak közöttük előkelőbbek és alsóbbrendűek vegyesen. Így önként adódott a família beosztása két részre: a *proceres*, *seniores*, *optimates palatii* néven szereplő udvari méltóságok és a *duces et comites* csoportja megkülönbözteti magát a família kevésbé előkelő, jobbára *miles rétegétől* (a nyugati gót *gardingi*, a langobard *gasindii*, a frank *antrustiones* idetartoznak), melynek zömét kétségkívül a régi germán kíséret (*Gefolgschaft*) alkotta. Mindkét rész mint „*maioris loci personae*“ kiváltságos helyzetet élvezett a familián kívülállók nagy tömegeivel szemben. Állásuk legjellegzetesebben abban jutott kifejezésre, hogy védőjüket háromszor magasabbra értékelték annál, mint amennyi különben születésük után megillette volna őket. Az udvar előljárójának a *maior domus*-t kell tekintenünk, aki egyszemélyben egyesítette magában az udvarmester, a fegyvermester — ő vezette s gyakoroltatta be az udvari sereget — továbbá az udvari gazdaság és szolganép előljárójának (*nutritor*) felelősségteljes feladatkörét. A *maior domus*, valamint a többi udvari rang, s méltóság sok tekintetben megőrizte még a germán múlt emlékét, de késő-római, bizánci „átdolgozáson“ ment át. A germán királyok udvara semmiben sem kívánt hátra maradni a bizánci udvartól, amely Justinianus alatt már az egész kultúrára rányomta bélyegét. A „família“ az udvari levegőben udvari kultúrát vett magába, életét ceremóniák szabályozták.

A „família regia“ szociológiai és rendi szempontból nem volt egységes. A família nem akart többet kifejezni személyes viszonyról. A *domus regia*-ban szimbolikusan összefogott *leudes*, *domestici* egyfajta életközösséget tartottak fenn a királlyal (*convivae regis*), az udvarban asztalánál ettek, s ittak, személyét védték (*protectores lateralis*) mintha barátai (*amici*) volnának, s közvetlenül oldala mellett (*personae de latere suo*) álltak minden pillanatban szolgálatra készen. A régi germán „*Gefolgschaft*“ mintájára képzeltek el a viszonyt a familiáris és a király közt, a *trustis* mintegy kibővítették. Ezzel a régi germán „*Gefolgschaft*“ tartalmi jelentését bizonyos mértékig;

meglazították, mintegy átszellemítették. A Meroving-kor a germán trustis-t végső formájában mutatja be, a benne szunnyadó lehetőségek legszélső határán. Ez a személyes motívum hatja át a hivatalnoki kart, s az egész közigazgatást. A germán kliens-királyságok, s elsősorban a frank birodalom, magáévá tette a késő-római bürokratikus apparátust, a szervezetbe azonban már új szellemet öntött. A frank királyság teljesen kivetkőztette lényegéből a császárkori római bürokráciát. A személytelen hivatalnok helyébe állította a királyi familia tagját, akit az uralkodóhoz személyes kötelek fűznek. Az új szervezet épp ezért elhanyagolja a meghatározott ügykörrel rendelkező „hivalt”.

Az új szellem bürokrácia-ellenes, s mint ilyen két irányban bomlasztotta fel a császárkori államszervezetet. Először is elmosta a határvonalat állam és társadalom, közjog és magánjog, közszolgálat és magánszolgálat között. Ha az állami hivatalnok a „király embere”. mindegy az, hogy ez a királyi ember a király magán-népei közül került-e ki, avagy a nemesek közül. És valóban lépten-nyomon találunk a király legfelsőbb funkcionáriusai között servusokat és libertinusokat. A koraközépkori állam ennek következtében mindig hajlik arra, hogy a királynak nem magánszolgálatában álló állam-közegét is úgy tüntesse fel, mintha az a király magán szolgahadához tartozna.

Az új szellem másrészt megbontotta a római állam bürokratikus rendszerét. Míg ez a késő-római bürokrácia Bizáncban tovább él, addig Nyugaton ép legfontosabb elemeiben felbomlik. Az alsóbb és felsőbb hivatalok bonyolult lépcsőzetes rendszere, melyben a fizetést és előléptetést egy magasabb osztályba pontosan szabályozták, megszűnik és ezzel eltűnik a subaltern segédszemélyzet is, az officium. Minderre az új személyi államnak nincs szüksége. A király személyes környezetéből, ú. n. familiájából csak a nagyobb méltóságok és tisztségek hordozói kerülnek ki, a kisebb, helybeli közegek, így pl. a comitatusok funkcionáriusai egy másik familia, a felhozott esetben a grófi népek köréből rekrutálódnak. A grafio vagy comes az udvar embere, a grófnak segédszemélyzete azonban már nem áll közvetlen kapcsolatban az udvarral, hanem csak közvetve mint a gróf saját familiájának tagja. A fejlődés ebben az irányban haladt. Így azt látjuk, hogy a Meroving-kor végére a comitatus összes subaltern közegei már a comes magánszolgáinak számítanak. A központi hatalom tehermentesíti magát: csak a magas tisztségeket, a fontos „pozíciókat” tölti be, különben embereire bízva az alsóbb személyzet kiszemelését. A központi hatalom dolga, hogy aztán exponenseit fékentarssa. Más

szóval: a királyság lefelé csak egy bizonyos határig érvényesíti közvetlenül hatalmát, ezen a határon túl nem épít ki külön szerveket.

Íme, szemeink előtt felbukkan a hűbériség halvány körvonalakban. Az államhatalom több személyi hatalmi góc körül decentralizálódik. Ennek az újításnak kezdetei tulajdonképp már a késő-antik korban gyökereznek, a hatalom partikuláris megosztása már ott indult meg, de ami a császárkor végén az imperium gyöngeségének jegyében ment végbe, s a felbomlás látható jeleit hordozta magán, az a fiatal germán királyságokban mint összetartó erő, az autokrata uralkodó legfőbb támaszává vált. A germán rex a hatalom decentralizálását összekötötte a régi germán államkormányzati gyakorlattal, amikor személyi államát a „Gefolgschaft“-ra s a „Gefolgschaft“ szellemében szervezett família regia-ra alapozta. Közégei a vidéken, a missi és a comites tőle személyileg, ha nem földesúrilag (servus, libertinus) függtek, megengedhette tehát vidéki személyi hatalom-központok kialakulását. Az a dux vagy comes, aki a nyugati császárság felbomlásának időszakában kis-királyként uralkodott egy-egy provinciában, szoros személyi kapcsolatba került a királlyal. Ezért kell a Meroving (pre-román)-kor államát a középkor első politikai szintézisének tekintenünk. Kicsinyben, szunnyadó lehetőség alakjában, benne van már a későbbi hűbér-rendszer.

Az új királyság annyiban állítható a későbbi hűbéri államszervezet mellé, hogy szintén a személyi elvet helyezte a politikum központjába. Hiányzik azonban belőle a hűbériség két legjellegzetesebb sajátja: a vazallitás és a beneficiális rendszer. Épp ezért a Meroving kor királyságai nem ismerték a szolgálat jutalmazását, rekompenzációját kötött birtokadománnyal. A leudes, akárcsak a germán korban, ha szegényebb közszabadok voltak, a stipendiumot részben pénzben, arany ajándékokban — innen a dominus neve: Ringgeber — részben ruha, fegyver, ló, ellátás, stb. formájában kapták ki. Birtokadományban csak ritkán részesültek, s ekkor is a birtokot hosszú szolgálat jutalmazása fejében nyerik el, még pedig teljes tulajdonjogon (in proprium). De a királyi familiából nem mindegyik szorul ilyen szolgarendű eltartásra. A nagyok, a nerhesek, a maiores szolgálatukat mintegy előlegezték a királynak: hűségüket előbb meg kellett mutatniok, érdemeiket kellett gyűjteniök, hogy a király elhalmozza, kitüntesse őket falvak elajándékozásával. De ezek az adományok is teljes tulajdonjogon, nem pedig a beneficium mintájára, történtek. A comeseknek meg kellett elégedniük a comitatus adóiból, illetveiből, stb. folyó részüikkel, azok pedig, akik a familiában hivatalt nem viseltek, elegendőképpen kárpótolva

érezhették magukat szolgálatukért a leudes-t megillető kiváltságokkal (pl. vérdíj, stb.).

Felvetődik önkéntelenül is az a kérdés: mennyiben játszottak közre az új, bürokráciaellenes, személyi állam megteremtésében gazdasági motívumok? Az ókori történetből ismeretesek azok a hasz-talan küzdelmek, amelyeket a császárság viselt a bürokrácia hétfejű sárkánya ellen, hogy megszabaduljon a mammutapparátus szörnyű pénzügyi nyomása alól. Mondanunk sem kell, hogy a bürokrácia első-sorban a paraszt-kereskedőréteget sújtotta, amelynek vállára az állam-hatalom áthárította a terhet az adóprés segítségével. A bürokrácia le-törése a Meroving-korban természetesen maga után vonta a fiskus, s az alsóbb társadalmi rétegek anyagi helyzetének javulását. A hivatal-szervezet egyszerűbbé, mondhatni kezdetlegesebbé vált már az által is, hogy a germán királyságok követve a császárkori fejlődés irányát, a katonai igazgatásra bízták a civil hivatalok teendőit. Így volt Bizánc-ban is (thema-szervezet). Az államszervezet kezdetlegesebb formákat öltött még más okból is. A római imperium bürokráciája egy hatalmas államtest, az orbis Romanus számára készült, méreteit le kellett tehát csökkenteni az új királyságok jóval kisebb igényeire (pl. a prefektúra feleslegessé vált).

A bürokrácia letörése természetesen maga után rántotta a Diocletianus által bevezetett „állami tervgazdálkodást“ is, melynek lelke ép a mindenre kiterjedő mammut-hivatalnokszervezet volt. A késő-antik gazdálkodást két sajátság jellemzi: a pénz katasztrofális esése, s a nyomában járó anarchia arra készítette a birodalmat, hogy az eddig uralkodó kifejlett pénzgazdálkodás helyébe fokozottabb mér-tékben a terménygazdálkodáshoz nyúljon. Diocletianus adópolitikája az eddig szükséghez képest ad hoc kivetett termény-adókat, s szolgálta-tásokat bonyolult rendszerré fejlesztette (capitatio, iugatio annona). Amint azonban a krízis hullámai elsimultak, fellép a termény adók pénzbeli megváltása (adaeratio), még pedig a IV. század közepétől kezdve egyre növekvő arányban, úgyhogy Nyugaton közel egy század múlva már szinte minden terményszolgáltatást pénzben fizettek be a kincstárnak. Mindez arra vall, hogy a gazdasági életben a Diocletianus-féle terménygazdálkodás intermezzója után újra lényeges szerephez jutott a forgalom, a pénz. Ez az állapot nem változott akkor sem, ami-kor a birodalom területén germán királyságok létesültek (különösen áll ez az itáliai gót uralom idejére). A Meroving-kor a maga adóival, s gazdálkodási rendszerével teljesen a római, késő-antik viszonyok-hoz simul. Ezt nemcsak a közadók rendszerében, hanem a nagy magán-

uradalmak gazdálkodásában is megfigyelhetjük. Akárcsak a római possessorok, a germán földesurak is birtokuk járadékából élnek, ez a járadék pedig — legalább is a nagybirtokon — az egyes colonus-egységek pénzbeli adójából (pensio) tevődött össze. A különféle terményszolgáltatások, az ú. n. exenia, pl. tojás, szárnyas, füstölthús, méz, stb., nem közelítették meg értékben a pensio-t még akkor sem, ha az udvarház részére követelt robotot (operae) hozzájuk számítjuk. A járadékgazdálkodás azonban elképzelhetetlen megfelelő pénzgazdálkodás nélkül.

A késő-antik gazdasági élet egy másik vonása már nem található meg az összeomlás ideje után (VI. század közepe) a Meroving-korban. Diocletianus állama nem elégedett meg a terményszolgáltatások rendszerével, hanem — mintha csak egy óriási földesuraság lenne — a termelést s a közvetítő kereskedelmet bürokráciája segítségével „saját kezelésébe“ vette. Az általánosan kötelező munka nevében elért keze a gazdasági élet erőforrásaihoz, meghatározta kinek-kinek helyét a munkaszervezetben (differenciáltság), beleszólt a piac áralakulásaiba s azt, amit eddig a szabad kereskedelem végzett el, egyszerűen hivatalnokaira bízta. Az egyéni versenyre alapított liberális-kapitalista gazdálkodást leváltotta az állam hivatalnok-gazdálkodása. A szabadság felett győzött a tervgazdálkodás kényszere. Ez a gazdasági rend túlélte alapítóját. Körvonalait felismerjük Itáliában még a gót uralom idején (lásd: coemptio, kényszereladás), általában azonban a Meroving-kor államéletében már nem maradt hely számára. A késői császárság központilag bürokratikus úton belenyúlt a gazdasági élet menetébe, hogy azt szabályozza, ezzel szemben az új állam visszaadta a gazdaságnak a szabadságot s az egész bürokráciával felszámolt. A pénzforgalom, mely a „Bas-Empire“ munkaosztásának aprólékos differenciáltságát lehetővé tette, megszabadult az állami korlátozásoktól s a lábatlankodó ellenőrzéstől. A késő-antik gazdasági élet is már a nagy domíniumok, a földbirtokok köré csoportosult, onnan szívta életnedvét. Most végkép győz a Falu a Város felett. Az új királyság anyagi hatalmát a nagy családi patrimoniumok képviselik; a jutalmazás s adományozás legbecsesebb formája a föld. A gazdaság mértéke — a faluk száma. Ebben a tekintetben a korai-középkor megint csak az antik fejlődés végső következményeit vonta le: az új a meglévő kibontakozása.

Még más vonatkozásban is túltett a kora-középkor a késő-császárkori fejlődésen. A gazdasági élet, mint ahogy az egész élet, a tradíció, a hagyomány hatalmába került. A szabad liberális, kapitalisztikus

gazdasági rendet az jellemzi, hogy az egész gazdasági folyamat nem ismer el maga felett más hatalmat a gazdaságosság immanens törvényeinél. A *l'art pour l'art* gazdálkodás felel meg legbelsőbb lényegének. A diocletianusi késő-antik gazdaság az önmagáért való gazdálkodás elvét már áttörte, amikor föléje szabályozó elvnek az államérdeket állította. A kora-középkor sem ismerte el az immanentia elvét, az új gazdasági szemléletmód a *homo oeconomicus* célját a gazdaságosság körén túl jelölte ki (transcendentia). Ez mindenekelőtt abban nyilatkozott meg, hogy a termelést s minden gazdasági tevékenységet nem a piac áralakulásai és esélyei szerint szabályozták, hanem tisztán, legalábbis elvileg, a hagyomány alapján. Ha a paraszt a földesúrnak vagy a királynak bizonyos mennyiségű viasszal tartozott, a szolgáltatás mennyisége akkor is változatlan maradt, ha a viasz ára süllyedt vagy emelkedett. A tradicionális kötöttség annyira mozdulatlaná tette a gazdasági rendet, hogy az állam az adóalapot nem idomíthatta kellőképpen szükségleteihez. Az alattvalók kötelezettségei a jó, ősi jog birtokállományához tartoztak, s miután ez a jó, ősi jog a mítosz elérhetetlen magasságában honolt, teoretikusan az államnak az újításoknál mindig arra kell hivatkoznia, hogy az, amit kíván, nem új, hanem csak egy még régibb, még tisztább jog helyreállítása (*renovatio*). Ez a tradicionalizmus — mint később látni fogjuk — az egész középkori életen érvényesült, „öreg szellemével“ mindent áthagyományozott formák merevségébe szorított.

Az új állam személyi alkata kihatott természetszerűleg az alattvalói viszonyra is. A király úgy tekinti alattvalóit, mintha azok leudes volnának, familiájának tagjai. A leudes kifejezésnek tehát van egy szűkebb és egy tágabb jelentése. Miután az alattvalókat a leudes mintájára képzelik el, vagyis a királyi leudes, *antrustiones* képére, nevük szintén — leudes. Ebben a gondolatkörben mozogva, a király arra törekszik, hogy alattvalóit a „*Gefolgsleute*“ módjára magához láncolja. A római birodalomban is szokásban volt az alattvalói hűség-*eskü*. A Meroving uralkodók ezt a római hagyományt magukévá tették, de egyben a személyi állam igényei szerint átalakították. Az esküt, amelyet az alattvalók a királynak személyesen, országjárása alkalmából, vagy megbízottjának, a *comes*nek kezébe tettek le, leudesamio szólt, tehát leudes-ként. Szükségtelen talán hangsúlyoznunk, hogy az alattvalók ezzel az esküvel ténylegesen nem lettek tagjai a királyi emberek, a leudes kiváltságolt körének. A kortársak azonban szükségesnek érezték, hogy az alattvalók olyan esküt tegyenek le hűségükről, mintha a királyi familiához tartoznának. A VII. században az alatt-

valói eskü divatját múlta, vele újból csak Nagy Károly óta találkoznak.

Az alattvalói eskü azért vette fel a „Gefolgschaft“ esküjének a formáját, mert a királyságot a király a patrimonium (uradalom) elvei szerint kormányozta. Földesúri háza — a regnum szíve. A nép kormányzását mintegy a király belső dolgának tekintették, a társadalom széles rétege a politikum területén nem játszik többé szerepet. A király most már a regnumot örökös birtokának tekinti s ennek arányában úgy igazgatja, mintha az családi uradalma, patrimoniuma volna. A Meroving-kor államéletének az államosításon kívül másik jellemző vonása a patrimonializmus. Akár a frank, akár a nyugati gót királyi ház történetét vizsgáljuk, lépten-nyomon hallunk a birodalom osztályáról a királyfiak között. Ugyanennek a patrimonialis gondolkodásmódnak volt a következménye, hogy a király magánbirtoka s a királyság vagyona teljesen egymásba folyt. Kivételesnek kell tekintenünk, hogy a nyugati gót királyság a 8. toledói zsinat óta (653) a királyi hagyatékban állami és királyi magánjavak között különbséget ismer. A patrimonializmus azonban még más téren is megnyilvánult. A király ugyanis a szónak igazi értelmében véve saját embereivel, igen gyakran nem is szabadokkal (liber), hanem szolgahadával (servus, libertinus) igazgat. Megtörténhetett, hogy a király delegációs joga alapján rabszolgái közül bízott meg valakit a bíraskodással szabad ember ügyében. A nyugati gót Leuwigild királyról tudjuk, hogy a hadbahívást királyi jognak minősítette, a hadbahívó compulsorokat pedig jellemzően a servusok sorából szedte.

A régi germán társadalomban a nemességnek, bár a megbírálásnál kiváló hadi képesség s vagyon nem kis szerepet játszott, csodálatos mágikus erőt, istenekkel való rokonságot tulajdonítottak, amely a vérben öröklődik tovább (ex genere origo mirifica). A gotokról Jordanes azt írja, hogy előkelőiket (proceres) félisteneknek képzelték el. Ám a megkülönböztetett társadalmi állás a *nemesség* és a közszabadok közé nem vert éket a jog szempontjából, így pl. a nemes és a szabad vérdíja ugyanegy maradt. A királyi hatalom megerősödése ennek a társadalomnak értékszempontjait teljesen felforgatta. Egy új fogalom nyomult a *társadalom öntudatába* — a *királyi szolgálat*. A *rabszolga* — szabadok (közszabad — nemes) közt vont megkülönböztetés továbbra is érvényben maradt, de az ilyenformán tagozott társadalmat keresztültörte a királyság új társadalmi rangpiramisa. A régi születési nemesség (nobilisek) mellé új hivatalnoki nemesség csatlakozott, amely összetételében egyáltalán nem volt tekintettel a származásra.

Az autokrata királyság egy egészen új társadalmat gyúrt a maga képére. Azáltal, hogy a legfőbb értékmérőnek a királyhoz való személyes kapcsolatot s szolgálatot tette meg, felbomlasztotta a társadalom eddigi kereteit: 1. elmosta az éles határvonalat szabad és rabszolga között, 2. nagyon aláásta a vérségi elv tekintélyét. A királyságnak érdekében állott, hogy a nemesség és a nemzetségi szervezet, mint a politikai élet hatalmas tényezője, lehetőleg erejét veszítse. A királyság célt ért: a Meroving-kor társadalmában szétszakadtak azok a kötelek, amelyek a királysággal szemben ellenállást fejtettek volna ki. Ezt a folyamatot különösen jól megfigyelhetjük a régi nemzetségi szervezet meglazulásán. A királyi hatalom kiépítése előtt a nemzetség (Sippe) tagjait egymáshoz a jogok, kötelességek láncolata fűzte s vérdíj vagy vérbosszú esetén — hogy csak a legfontosabbat említsük — mindnyájuknak felelni kellett a másikért. Az új környezetben, hol az egyház és a római jog nem tűrt semmiféle „államot az államban“ a vérbosszúnak és az önhatalmú nemzetségi bíraskodásnak el kellett tűnnie. Jellemző, hogy pl. az a nyugati gót törvény, mely a vérbosszú jogának és kötelességének gyakorlását a nemzetségtagoknak megtiltotta, külső formájában is a római jogra megy vissza. A sértett és a sértő fél közé lépett a királyi bíróság s a véres megtorlás helyébe, amely nemcsak a tettést, hanem nemzetségét is érte, egy minden esetre kiterjeszkedő, bonyolult engesztelési díjrendszer. Ugyanígy az örökjog terén a királyság minden törekvése arra irányult, hogy a társadalmat egyedekre bontsa. Valaha a rokonok igényt tarthattak a leszálló örökösök nélkül maradt birtokra, s a szabad rendelkezést, akár élők közt, akár halál esetére, ezer és ezer ok alapján korlátozták, sőt lehetetlenné tették. Most a nyugati gotoknál Eurik, a frankoknál Chilperich (561—584) mindenki számára a szabad rendelkezés jogát biztosította.

A királyi szolgálat rendi elkülönülést, egyfajta hivatali nemesiséget még nem termelt ki, mert ebből az új társadalomból hiányzik még a rendi öntudat. Egészen általános, hogy a király képében szolgarendűek ítélkeznek náluknál társadalmilag magasabban álló szabadok, sőt éppenséggel nemesek fölött. Ilyesmi elképzelhetetlen ott, ahol a társadalmat már rendi öntudat fessegeti. A társadalom felső rétegét nem is tekinthetjük zárt optimates rendnek, miután társadalmi összetételében a legtarkább képet mutatja. Szolgák és félszabadok, nagybirtokos nemesek és földtelen szabadok elegyednek benne: ami összetartja őket, az a király személye. A király, s vele együtt kísérete, „famíliája“ uralkodik a társadalmon; ez a „família“ pedig mint

igazi földesúri família a legkülönbélebb népelemekből tevődött össze.

Nyilvánvaló azonban az is, hogy ennek a familiának olyannyira csodálatos rugékonysága csakhamar megmerevedett: a társadalmi különbségek eltűnedeznek comes és comes közt, a magas méltóság a rabszolgát megnemesíti a szó jogi értelmében is, s az így kialakult hivatalnok-nemesség egybeolvadt a régi születési nemességgel egyetlen főnemési renddé. Azokat az előjogokat, amelyeket mint a királyi „família” tagjai élveztek a társadalom széles rétegeivel szemben, most „rendi” jegyeknek minősítik, s fal gyanánt építik ki saját védelmükre — akár a király ellen is. Es amilyen mértékben a nagybirtokos régi római és germán nemesség bevonul a hivatalnok-nemesség közé, a trustis, a királyi kíséret, a szolgálhad is elveszti földesúri jellegét, s az eredmény: a királyi „família”. az alap szétesik. Ezentúl a comesek, a királyság exponensei a vidéken nem a „Gefolgschaft“-ból kerülnek ki ideiglenes megbízatás jogán, hanem az illető grófság független, nagybirtokos rétegéből. II. Chlotharnak 614-ben meg kellett ígérenie, hogy nem nevez ki grófnak (iudex) mást, mint helybeli birtokost, minek következtében a király a grófot nem helyezhette más comitatus élére. Ezzel nyitva áll az út az örökös grófsághoz! A folyamatot maga a királyság is elősegítette, amikor szakított a régi római bürokrácia alapelveivel, mely így hangzott: alsóbb funkcionáriusokat is a központi hatalomnak kell kineveznie, s a segédszemélyzet kiválasztását teljesen a comesre bízta. A comes természetesen maga embereivel, kíséretével igazgatta a comitatus ügyeit, s a centenarius, stb. megbízottja lett. Mindennek következtében a graf-comes oly hatalomra tett szert, hogy függetleníthette magát a központi hatalomtól. A nemesség nagykiterjedésű birtokokra támaszkodva, amelyeket különben az ú. n. immunitás megszerzésével kivont a királyi közegek illetékessége alól, ha nem is minden ügyben, s rájuk adómentességet szerzett — a királyságnak nagy veszedelmévé vált.

A királyság kereteiből lassanként kinövő nemesi társadalom a maior domusban találta meg vezérét. Amikor a királyi trustis önállósult s rendi alapon a született nemességgel összeolvadt, a maior domus volt az, aki a főnemesség érdekeit szólaltatta meg a királlyal szemben a királyi udvarban. Ez a társadalmi átalakulás a VII. század első tizedeiben már lezárult s azokban a küzdelmekben érlelődött ki, amelyeket a VI. század második felében a Meroving rész-királyok folytattak egymás ellen. Ezekben a belviszályokban a harcoló felek leudes csapatai játszották a legnagyobb szerepet, kik csakhamar majd ennek,

majd annak a félnek pártjára állottak, a szerint, hogy hol mosolygott rájuk több szerencse. Nem ez, vagy az a Meroving rész-király került ki a polgárháborúból győztesen, hanem a nagybirtokos arisztokrácia, melynek hatalma olyan mértékben emelkedett, amilyen mértékben fogyott a király tekintélye. Kezdetét vette a királyi hatalomnak küzdelme az optimates réteggel . . . Jellemző, hogy a nemesség letörését egy királyné, Brunhilde kísérelte meg.

A lavina akkor indult meg, amikor I. Chlothar Sigibert nevű fia, Austrasia ura a nyugati gót Athanagild király leányát, Brunhilde-t vette el feleségül (567). Sigibert udvara toronymagasságban tündökölt a többi rész-királyság felett s itt talált menedéket Gallia antik udvari műveltsége. Itt élt többek közt a kor legnagyobb költője, Fortunatus, aki e házasság alkalmából ünneplő költeményt írt. Chilperich, Neustria ura, nem akart semmiben sem elmaradni testvére mögött, azért megkérte Brunhilde testvérének, Galswintha-nak kezét, kit feleségül is kapott, de azzal a kikötéssel, hogy elüzi ágyasait. Az egyik ágyas, Fredegunde, azonban nem hagyta ennyiben s a királyt újra hatalmába kerítette. Amikor aztán Fredegunde a szerencsétlen királynőt meggyilkoltatta, Sigibert bosszút lihegve megjelent Neustria határán, Chilperichet eltette útjából és Neustriát egyesítette rész-birtokával; de 576-ban már Fredegunde merényletének esett áldozatul. És ekkor jelentkezik a nagyok legelső ellenállása a királyi hatalommal szemben. Austrasia nagyjai nem szívesen veszik, hogy az özvegy királynő, Brunhilde, a gyermek II. Childebert (575—595) nevében uralkodik. Neustriában ugyancsak a maiores jutnak a hatalomhoz: Chilperichet halálba kergetik (584), kikkel szemben Fredegunde sem tudja tartani magát, mint kised fia, II. Chlothar (584—629) régense. E közben Guntram, a harmadik rész-királyság, Burgundia királya meghalt (592), részét az austrasiai ág (II. Childebert) öröklí az Andelot-i békekötés értelmében (587). Brunhilde minden törekvése már most arra irányult, hogy két unokája, az austrasiai II. Theudebert és a burgundi rész-király II. Theuderich számára II. Chlothar részét is megszerezze, hol a régens Fredegunde volt. Számításait azonban a nemesség keresztülhúzta. A két unokát egymás ellen haragítják, polgárháború tör ki, melyből Brunhilde, II. Theuderich pártja kerül ki győztesen (612). Egy évre rá II. Theuderich meghal (613) és amikor Brunhilde unokája fiát, II. Sigibert-et akarja Burgundia és Austrasia trónjára ültetni, a nemesség fellázad. A Karoling-ház ősei, Arnulf metzi püspök és az idősebb Pippin vezetése alatt Austrasia nagyjai szövetkeznek a burgund nemességgel (vezérük: Warnachar) s Neustria rész-kirá-

lyával, II. Chlotharral. Brunhilde II. Chlothar kezei közé esik, aki az agg, közel 70 éves királynőt ló farkához kötve meghurcoltatta, aztán tüzre vetette (613).

II. Chlothar uralma alatt újra egyesült Klodvig öröksége. A szörnyű gyilkosságoknak s vérengzéseknek, amelyek a királyság és a nagyhatalommá duzzadt nemesség küzdelmét kísérték, vége szakadt. II. Chlothar tudta azonban, mivel tartozik szövetségeseinek. II. Chlothar óta a Meroving uralkodóház nem próbálkozik meg többé a nemesség hatalmának letörésével: számol és kiegyezik vele. Ez kiténik már a maior domus új helyzetéből is. Amikor II. Chlothar Burgundia maior domus-ának a burgundiai nemesség vezérét, Warnachart nevezte ki, eskü alatt meg kellett ígérnie, hogy Warnachar élete végéig megmarad méltóságában. Ettől az időtől kezdve a három rész-királyság maior domus-ait a király már csak a nemesség meghallgatásával választhatta meg. A 614-ben kiadott Constitutio Chlotharii a fejlődés zárókövének fogható fel: Klodvig autokrata királysága végleg a porba hullt. A király hatalmát korlátok közé szorította a nemesség, mely a központi hatalom rovására a maga számára biztosította a vidéki igazgatást, a grófi tisztséget. Az utolsó erőskezű Meroving, II. Chlothar fia: I. Dagobert (629—639) sem tudott már a királyság helyzetén változtatni. Ereje felőrlődött a lázongó németországi törzsek, így különösképp a szászok, majd a szlávok ellen vívott hadjáratokban. Az utóbbiak ebben az időben alapították első birodalmukat Samo uralma alatt (623 kör.) Csehországban. I. Dagobert halála után a tényleges uralmat a nemesség képviselője, a maior domus gyakorolta. Az utolsó Merovingok neveinek feljegyzése már nem a történetíró, pusztán a krónikás feladata. Az árnykirályok sorát III. Childerich zárta be (743—751), akit Kis Pippin a Karoling dinasztia javára megfosztott a frank birodalom trónjától.

A társadalmi „forradalom“ sok új vonással gazdagította Klodvig római alapokon nyugvó királyságát s így szükségesnek látszik, hogy ennek a metamorfózisnak főbb jellegzetességeit kiemeljük. Itt nem pusztán frank államfejlődésről van szó. A nemesség a nyugati gót és langobard királyok fiatalmát is megnyirbálta, bár nem oly nagyarányú küzdelmek s polgárháborúk során, mint Klodvig birodalmában. A társadalmi visszahatás a VII. század első tizedében felszabadított sok oly erőt, amelyeket eddig a római alapon berendezkedett autokrata királyság leszorított. A nélkül, hogy a királyság visszatért vagy visszatérhetett volna a régi germán őssalkotmányra, a germán jog és jogszemlélet az eddigénél nagyobb mértékben tört magának utat. Ehhez járult még

a keresztény szellem és az egyházi jog térhódítása. Amilyen mértékben a nyugati kultúrközösség kibontakozott az antikból s ezzel egyúttal a keleti császárság hatáskörzetéből, oly fokban csökkent a germán királyságok antik alapvetése: lassan mind több elemet vett fel a germán népi sajátságok és az egyházi szellem területéről. Ezeknek az elemeknek összeolvadása a VII. század elején már befejeződött. Előttünk áll az új, koraközépkori királyság, mely már nem antik, de antik elemű s amely így a régi római, az új népi sajátságok s a megváltozott szellemi attitűd hármas kölcsönhatásából érlelődött ki. Amiben eltér az új állam a régitől, az részben még a késő-római fejlődés folytatásaként fogható fel s ebből a szempontból az új állam nem is tett mást, mint hogy végrehajtotta a hanyatló ókor testámentumát. Más vonások viszont inkább a germán múlt felé utalnak; régi elvek tűnnek fel új köntösben. Általában azonban mondhatjuk, hogy az új királyság késő-császárkori alapokon épült fel s római alkotás maradt azután is, hogy falait a társadalom megostromolta.

MÁSODIK RÉSZ

A KAROLINGOK

ELSŐ FEJEZET

A HŰBÉRISÉG KIALAKULÁSA

AZ utolsó erőskezű Meroving, I. Dagobert halála után (639) még több mint egy kerek századig (751) Klodvig királyi vére uralkodott a frank birodalmon. A hatalomból azonban nem maradt meg számukra más egy-két külsőségnél. Trónuson ültek, hosszú hajat hordtak királyi nemzetségük jeleként, követeket fogadtak, de igazában véve ezzel ki is merült uralkodói ügykörük. A politikai élet tényleges ura nem a király volt, hanem a nagybirtokos arisztokrácia, mely rövidesen minden valamirevaló közméltóságra és hivatalra rátette a kezét. Hatalmukat misem domborítja ki jobban, mint az a körülmény, hogy az ország kormányzásának legfőbb „miniszterét”, a maior domus-t, tulajdonképpen a nagyok jelölték ki, természetesen vezéreik közül. Ha kezdetben, az első Merovingok abszolutisztikus kormányzata alatt a maior domus még a király „házanépéhez” tartozott s a királyi család érdekeit képviselte, addig I. Dagobert után már egészen megfordult a szerep s a maior domus adott királyt a stirps regia tagjai közül az országnak. Ezen a fejlődésfokon a maior domus intézménye kinőtt a méltóságok sorából s a birodalom kormányzati formájává alakult át. A politikai szervezet csúcsán nem a király, hanem a maior domus trónol, aki lassanként teljesen felszívta magába a királyi jogokat. Martell Károly fiaival egyetemben egy ideig (741—743) király nélkül gyakorolta a legfőbb államhatalmat. A köztisztségeket a maior domus-ok adományozzák, az érdemeket ők jutalmazzák birtokadományokkal, mint ahogy általában a nagyokat s püspököket királymódra fideleseknek hívják. Ezek mellett a kiskirályok (subreguli) mellett a Merovingok egészen eltörpülnek. Az eddigi trónviszályok a különféle király-

előtek között elültek s a viadal a politikai élet arénájában többé nem az úgysis jelentéktelen hatalmú királyi koronáért folyt, hanem a maior domus-ságért. Miután a birodalom a többízbeni felosztás eredményekét három különálló királyságra: Neustria, Austrasia, Burgundia hullott szét, ennek megfelelően általában három maior domus-szal találkozzunk, akik aztán nem egyszer, mint régen az egyes Meroving rész-királyok, egymásra acsarkodtak.

Önkénytelenül felvetődik a kérdés: hogyan történhetett, hogy a maior domus-ok, mint a tényleges hatalom birtokosai oly hosszú évtizedeken át uralmon hagyták a Meroving árnykirályokat? Milyen forrásokból táplálkozott ez a megfoghatatlan pietás a királyi nemzetséggel szemben? „Kettős uralomra“ akad példa a világtörténelemben és pedig éppen a germánoknál. Eszünkbe kell jutnia a magister militum et patricius szerepének a lebukó nyugat-római császárságban, mely a tényleges és a névleges hatalomnak ugyanolyan dualizmusára vezetett, mint a kihangzó Meroving-korban a maior domus kiskirálysága. Akkor is valami titokzatos, politikai érdekekből meg nem magyarázható tisztelet tartotta Rikimert a trónnal szemben fogva, mely tiszteletet tulajdonkép nem érdemelt. És az utolsó Merovingok maior domus-ai is alighanem hasonló igézet hatása alatt állottak. Ekkortájt még élt a frankokban az a hit, hogy a dinasztiaalapító hős kozmikus erőket halmoz fel nemzetségében, isteni erőket, melyek a vér által a stirps regia minden tagjában tovább öröklődtek. Ez a mágikus hatalom teszi a királyt királlyá, a Föld urává. A vállra omló hosszú haj — mint valami fétis félvad népeknél — vette körül mitikus glóriával Klodvig leszámazóit. A haj levágása, akárcsak a bibliai Sámson esetében, elegendő volt, hogy a Meroving-fiú elveszítse trónigényét.

A maior domus-ok tehát egyfajta „varázslat“ következtében riadtak vissza a degenerált, ifjan elhaló Merovingok trónfosztásától. Grimoald, Austrasia maior domusa, a Karolingok nemzetségéből volt az első, aki a korona után nyúlt. Amikor III. Sigibert meghalt (656), elérkezettnek látta az időt, hogy trónra emelje saját fiát és egy új dinasztiaát alapítson. A gondjaira bízott három-négy éves II. Dagobertet megfosztotta királyi hajdísztól s Írország egyik kolostorában helyezte el. Arra nem gondolhatott, hogy az új dinasztiaalapítást nyíltan bejelentse. Végtére is a Meroving királyi nemzetség vérségi jogával szemben semminemű legitimitásra nem hivatkozhatott. Grimoald úgy állította tehát be fiának királyságát, mintha azzal nem új dinasztia került volna a trónra, hanem egy — új Meroving-sarj. Azt hangoztatta, hogy az elhúnyt III. Sigibert fiát adoptálta. A Grimoald-fiú Meroving nevet vett

fel: Childebertnek hívták s Meroving-módra hosszú haját eresztett, ellentétben a későbbi Karoling uralkodókkal, kik ilyenfajta „fétist” már nem ismertek. Grimoald azonban megfélekedezett arról, hogyha már a Meroving dinasztia joga a trónfosztás után is épségben maradt, akkor fiánál, ki csak adoptált gyerekek számított, több joggal követhették magukat Austrasiát a még életben lévő Meroving-családtagok. Így aztán Austrasia nagyjai, akiknek nem erőskezű király, hanem kezes maior domus kellett, szövetkeztek a neustriai Meroving III. Chlothar-ral Grimoald ellen. Grimoaldot és fiát elfogták, kiszolgáltatták Neustria uralkodójának, ki Párisban 662 körül mindkettőt kivégeztette.

Grimoald gyászos bukása ez átmeneti kor történetírója számára hármassal tanulsággal szolgál. Először is bizonyossá vált, hogy a királyi hatalom megújítása csak a maior domus kormányzóságából csírázhat ki: a királyság nem tudott talpra állni a maga erejéből. A királyságot egészen újból kellett felépíteni, új erőforrások segítségével. A maior domus a központi hatalom renaissance-át készítette elő, amikor mind nagyobb mértékben távolodott el az arisztokrácia politikájától. A további fejlődést ép ez a törekvés jellemzi. A nagyok választóaktusának visszaszorítása s a maior domus-ság öröklődése egyazon család körében volt ennek a fejlődésnek egy-egy állomása. — Másrészt azonban Grimoald vállalkozásából az is kitűnik, hogy a nagyok ellenállását mindaddig nem lehetett letörni, míg a három ország más-más maior domus alatt állott. Az egyes maior domus-ok kölcsönös féltékeny kedése egymás hatalmára csak a nagybirtokos arisztokrácia malmára hajtotta a vizet. Amikor Grimoald szorongatni kezdte nagyjait, ezek könnyen szövetségest találhattak a szomszéd Neustriában. A következő években megindul tehát a harc az egész birodalom maior domus-ságáért, egy küzdelem, mely végül is a Karolingok győzelmével végződött. — Harmadszor azonban minden trónkövetelőnek és dinasztiaalapítónak tisztába kellett jönnie azzal, hogy legitimitását nem keresheti a Meroving uralkodóházban, mint ahogy azt még Grimoald, az idősebbik Pippin fia tette. Az új királyeszmé kialakulása már nem a germán vérségi jogból táplálkozott, hanem az egyház által hirdetett idoneitas, az alkalmasság elvéből. Ez adta meg 751-ben Pippin dinasztijának a szükséges támpontot a Meroving vérségi joggal szemben.

Grimoald bukása oly érzékenyen sújtotta a Karolingokat (ekkor még helyesen: Arnulfingokat), hogy a küzdelem a birodalmi maior domus-ságért nélkülük indult meg. A politikai helyzet kezdetben a neustriai maior domusnak kedvezett. Ugyanis 656 óta rész-király hiá-

nyában a neustriai III. Chlothar (656—673) uralkodott az összbirodalom felett (663-ig). Ezt az előnyt ki is használta a neustriai maior domus, Ebroin, aki hallatlan energiával látott hozzá hatalmának megerősítéséhez, természetesen az arisztokrácia kárára. Burgundia nagyjai, király és maior domus nélkül, látva, hogy Ebroin vesztükre tör, végső ellenállásra határozták el magukat. Vezérüket az Autun-i püspök, Leudegar személyében találták meg, ki eleinte Ebroin fölé kerekedett, később azonban alul maradt a küzdelemben s meghalt 678-ban. Már úgy látszott, hogy Ebroin mindhárom ország arisztokráciája felett győzedelmeskedik. Burgundia leverése után Austrasia volt soron. A veszély percében az austrasiai országnagyok márcsak azért is, hogy önállóságukat kidomborítsák, sietve a száműzött II. Dagobertért küldtek (676). II. Dagobert királysága azonban nem tartott valami sokáig: 679-ben gyilkosságnak esett áldozatul. Ilyen körülmények között lép újra a politikai élet porondjára a Karoling-ház. II. Pippin (a Középső), az idősebb Pippinnek (I.) és Szent Amulfnak unokája szervezi meg Austrasia ellenállását Ebroin ellen, a nélkül, hogy a maior domus méltóságát viselné, pusztán hercegi rangban. A szerencse Ebroin pártjára állott, de Ebroin 681-iki halála után Pippin fölénybe kerül s öröklí a meghalt ellenfél hegemon állását. Miután Pippin Neustria új maior domus-át, Berthar-t 687-ben Tertrynél, Picardiában térdre kényszerítette, az egész birodalom maior domus-sága a legkorlátlanabb hatalommal a Karoling-ház ölébe hullott. Ekkor a Meroving árnykirályt az összbirodalom trónján III. Theuderich-nek hívták.

Ezzel lezárult a fejlődés első szakasza. Pippin diadala Tertrynél új korszakot nyit a maior domus-ság történetében. Az arisztokrácia szócsövéből Pippin a központi hatalom s a centralizáció szerszámát alakította ki. A maior domusnak nem kellett többé tartani kellemetlen riválisoktól; a Karoling-ház Pippin (a Középső) óta egyedül gyakorolta a politikai hatalmat. A Karoling dinasztia megalapítása II. Pippin művének tudható be. Az arisztokrácia „demokráciája” azonban a halálos dőfést nem tőle, hanem még Ebroitól kapta, mint ahogy különben is ezt a győzelme hevében elbukó maior domust kell a nagy útegyengetfőnek tekintenünk. Leudegar püspök próbálta utolszor megszólaltatni a nagybirtokos arisztokrácia kormányzati eszményét, amikor Ebroinnal szemben még egyszer érvényt akart szerezni ilyen elveknek: a maior domus méltóságát felváltva viseljék a nagyok, mindegyik részkirályság a saját törvényei szerint élhessen s az ország tisztségeibe csak honbelieket helyezzenek, stb. De a „sokak uralmáról” álmodozóknak hosszú időre el kellett némulniok. Attól a perctől fogva, hogy az

Autun-i püspök feje lehullott és Ebroin győzött, nem lehetett többé szó a politikai hatalomnak társadalmi kisajátításáról.

Pippin egy korlátlan principátus birtokában (687—714) királymódra uralkodott. A Meroving „rex“ csak arra volt jó, hogy az okleveleken az uralkodói évek feltüntethetők legyenek. Pippin a Merovingok szokása szerint két fiának részt juttatott a királyságból: az idősebb Drogon kapta a Champagne-i hercegséget, a fiatalabb Grimoald Neustria maior domus-ságát, míg az austrasiai maior domus méltóságát Pippin a maga számára tartotta fenn. A központi hatalom egyre erősödő tekintélyére vall, hogy a Rajnától nyugatra eső germán törzseknek, valamint Gallia egyes határmenti vidékeinek (Aquitania, Bretagne) újra le kellett mondaniok az utolsó Merovingok idején könnyűszerrel kivívott önállóságukról. Az északi határ védelmére, amelyet egy fríz nagyfejedelem, Radbod veszélyeztetett, Pippin 689-ben hadjáratot indított s sikerült neki a Wijk-de-Duurstede mellett vívott csata után a frizek nyugati országát birodalmához csatolni.

Az új dinasztia nagy szerencsétlenségére Pippin mindkét fiát maga temette el, úgyhogy halála után (714) a birodalom már unokáira szállt, kiknek nevében nagyanyjuk, Plektrud régenskedett. Pippinnek volt ugyan még egy fia, Károly, ezt a fiút azonban alighanem azért, mert ágyastól született, még maga Pippin kizárta az uralomból, Plektrud pedig elővigyázatosságból egyszerűen bebörtönöztette. Neustria nemesei alkalmasnak találták az időpontot, hogy újból kezükbe kaparintsák országuk kormányzását. 715-ben lerázzák magukról az asszonyuralmat s saját körükből Raganfred személyében maior domus-t választanak. A forrongó Neustria természetes szövetségest talál a fríz Radbodban, ki beront Austrasiába s a Pippin által elragadott Nyugat-Frízországot újra visszafoglalja. Ebben a zűrzavarban Károly kiszabadult börtönéből s Austrasia nagyjait maga köré gyűjtve, mint valami oroszlán vetette magát hol a frízekre, hol Neustria előrenyomuló csapataira. A Malmédy közelében Ambléve-nél (716), majd a következő évben Vincy határában, Cambrai vidékén kivívott győzelem biztosította számára Austrasia birtokát. Neustria maior domusa, Raganfred jól tudta, hogy Károly előbb-utóbb autonómiájukra tör. Aquitania hercegének, Eudonak is volt mitől félnie. Szövetkeztek tehát, egyesült seregeiket azonban Károly Orléans-nál szétverte (719). Neustria után Burgundia megfékezése következett, hol szintén egy önálló hercegség volt alakulóban. A germán törzsek a Rajnától keletre tulajdonképpen csak frank főség alatt állottak s a külső tartományok a birodalom szökebb szervezetébe nem is tartoztak. Károly a szászokat újra adófize-

tésre bírja (738), a bajorokat megfélemlíti, az alamann hercegek ellenállását megtöri (730), sőt 733-ban a visszahódított nyugati frá részekhez a pogány Észak-Frizországot is hozzácsatolja.

A VII. század óta a politikai életben hiányzott minden külpolitikai mozzanat; a frank birodalom s a környező országok: Spanyolország, Itália, Bizánc között szétszakadtak a szálak. Több mint egy századnak kellett elmúlnia, míg újra hallunk külpolitikai összeköttetésről. Csak Károly uralkodásával kapcsolatban, kit a IX. század krónikása a „kalapács“. Martell ragadványnévvel említ fel, beszélhetünk ismét külpolitikáról Nyugat-Európában. Ez a változás részben a központi hatalom megerősödésére vezethető vissza a frank birodalomban, részben egy új ellenség, a Moslim spanyolországi térhódítására. Tarik arab generális csapása alatt 711-ben Xeres della Frontéra mellett a nyugati gót királyság összezúzódt. Csak az ibér félsziget északi csúcsa, Kantabria maradt a keresztények kezében. Az arabok (szaracénok) 720-ban azonban már átlépik a Pyreneusokat, előzönlük Septimaniát és Narbonnet hatalmukba ejtik. Az ellenséges invázió veszélye elsősorban a szomszédos Aquitaniát fenyegette, melynek hercege, Eudo ép előző évben harcolt a neustriai separatisták oldalán Martell Károly ellen s a viszony közöttük még mindig feszült volt. Ilyen körülmények között Eudo számára nem maradt más hátra, mint hogy — maguk az arabok között keressen szövetséges társat. Észak-Spanyolország egyik emirje, Othman ben Abi Nessa fellázadt Spanyolország arab helytartója (vali), Abd el-Rhaman ellen. Eudo kapcsolatba lépett a lázadóval, lányát odaadta a pogánynak feleségül, de számításaiban szörnyen csalódott: a vali a lázadót megölette s Eudo-t országában, a Garonne partjánál megtámadta. Eudo Martell Károlyhoz fordult segítségért. Már fosztogató muzulmánok jelentek meg Poitiers-nál s Tours előtt, amikor Martell Károly eléjük toppant. Hét napon keresztül néztek a keresztények és a muzulmánok farkasszemet egymással. Végre 732 október egyik szombatján Abd el-Rhaman támadásba ment át. Károly hada azonban „mint mozdulatlan fal“ állta a rohamot. Amint másnap reggel a keresztények rajta akartak ütni az arabokon, ezeknek hült helyét találták. Vezérük, Abd el-Rhaman, elesett s a sereg az éj leple alatt sietve elvonult.

Azok számára, kik a történelem fordulópontjait dátumokhoz, így egyetlen csata kimeneteléhez szeretik kötni, Poitiers jelenti a kereszténység győzelmét az Iszlám felett. Szerintük a Poitiers-menti csata döntötte el, hogy Európa Mekka avagy Róma felé tekintsen. A poitiersi ütközetet ilyen nagy világtörténeti távlatba azonban bajosan lehet ál-

lítani. Először is döntésre az arabok elvonulása miatt nem is került sor, másrészt az ütközet korántsem vetett gátat a muzulmánok előnyomulásának. Aquitaniát tovább rabolják, az invázió éle azonban inkább Provence-ra irányul, ahol Arles, Avignon kezükbe jut (735). Dél-Franciaországot sohasem fűzték erősebb szálak az északfranciaországi frank uralomhoz. Ennek a vidéknek szíve Észak-Itália klasszikus hagyományaiért dobogott. Különben is, ennek a területnek nagy önállósághoz szokott kereskedő városai, nagyhatalmú nemes familiái s a velük egy húron pendülő püspöki kar csak félve tekinthettek a Karoling maior domus uralma felé. Sokan bizony közülük inkább az araboknak hódoltak meg, azokkal szöveteztek, mintsem kivárvák Martell Károly s vele a központi hatalom győzelmét. Innen van, hogy a szaracénok oly könnyűszerrel foglalták el a Rhone völgyét. Károly pedig látva tehetetlenségét, szövetséges után nézett, kit meg is talált Liutprand langobard király személyében. Régi szokás szerint a politikai frigyét családi kapcsolattal erősítették meg: Károly fiát, Pippint, a langobard király „fiává” fogadta (jelképes adoptio). A langobard segítőhad közeledtére az arabok visszavonultak, de így is a frankok Narbonne-t csak 759-ben tudták visszaszerezni. Az arab előnyomulást nem Martell Károly, még kevésbé a langobard csapat tartóztatta fel, hanem az Iszlám belső baja: a berber törzsek és az arabok közt ép 740 körül kitört egyenetlenség. A nagy hadjáratok kora az Iszlám történetében végéért, ezentúl már csak kisebbfajta rablóhadjáratokkal találkozunk.

Martell Károly halála (741) előtt fiai között a nagyok hozzájárulásával felosztotta a birodalmat. Ekkor már a maior domusi intézmény keretének végső határát érte el. Karlmann és Pippin (az Ifjabb) jó ideig király nélkül uralkodtak, de azután is (743), hogy a Merovingok közül maguk fölé királyt emeltek, III. Childerich-et — ő volt az utolsó Meroving király — a helyzet nem változott meg: a két Karoling, mindegyik a maga részén, király módra bocsátott ki capitularékat, állított ki okleveleket a királyiak mintájára s bíróságuk a királyi széket pótolta. Karlmann azonban már 747-ben kolostorba vonult (Monte Soracte, ma S. Oreste, Rómától északra) s ezzel az austriai rész is Pippinnek jutott. Csak' a királyi vér jogának tisztelete tartotta mind eddig vissza a Karolingokat a teljesen degenerált Meroving uralkodóház megbuktatásától. Ha a tényleges erőviszonyokat nézzük, a helyzet megérett ahhoz, hogy a Karolingok a maior domus-ságot feleseréljék a királyi méltósággal. De erre a lépésre hangolta a lelkeket az az új, egyházi reformszellem is, amely az angol-szász szerzetesek nyomán a birodalomban csakhamar elterjedt. Martell Károly még egészen Me-

roving környezetben jelenik meg a történelem porondján, Karlmann és Pippin azonban már egy új királytípus megszemélyesítői. Karlmann a 742-ben összehívott zsinaton maga veszi kezébe a kereszténység egyetemének irányítását s ezzel a vallásos, egyházas célkitűzéssel méltóvá válik a keresztény világ szemében a király nevére. Az egyházas szellem természetsszerűleg elhomályosította a régi germán uralkodók vérségi jogát (Geblütsrecht) és a mágikus hatalomra hivatkozó Meroving királyelvvvel szemben az alkalmas, az idoneus uralkodó eszményét tűzte ki követendő mintául. Az „alkalmasságot“ a hiányzó legitimitás pótlékként egy felsőbb szellemi hatalomnak kellett kinyilatkoztatnia, hogy a nagyok és a nép választását az isteni törvény ereje ruházza fel. Pippin tehát alighanem Bonifacius, az angol-szász eredetű pápai vikárius tanácsára, követséget menesztett Zacharias pápához azzal a kéréssel, mondja meg, helyénvaló-e az, hogy a frank birodalomban királyok uralkodnak királyi hatalom nélkül. A pápa örömet adta meg az óhajtott választ, hisz elődje, III. Gergely, Martell Károlyhoz segítségért esengett a langobardok ellen (739); így politikai érdek is azt kívánta, hogy a pápa a frank hatalomnak kedvében járjon. Jellemző szavak kíséretében: *ut non conturbaretur ordo*, hogy a világrendben zavar ne álljon be, a pápa felszólította Pippint a királyi trón elfoglalására. Bonifacius 751-ben, Soissons-ban, Pippint angol-szász szokás szerint olajjal királlyá kenette fel, amivel még inkább kifejezésre jutott, hogy az új királyságot Isten kegyelme vezeti. Az utolsó Merovingok belga kolostorokban pergették le életüket.

Ha visszatekintünk a Karolingok fokozatosan felfelé ívelő politikai pályájára, önkéntelenül is ajkunkra tódul a kérdés: nagy politikai harcaikban mire támaszkodtak, melyek voltak azok az erőforrások, amelyek lehetővé tették győzelmüket önállóságához szokott, velük egyivású nemes-társaik felett. A központi hatalom renaissance-a — bármennyire is furcsán hangzik — a nemesi partikularizmus méhében fogant meg. Egy partikuláris hatalom, a Karoling, teremtette meg, miután a társadalmat újra engedelmességre szoktatta. A Karolingok sikerének titka — magukkal hozott családi javaik és hercegi hatalmuk. Új dinasztia-alapítások történetében többször megfigyelhetjük, hogy a régi dinasztiaát a legfontosabb határvidék őrtálló hercege taszítja le trónjáról. Ez történt a Merovingokkal is. A Rajna-menti határvidéken, ott, ahol a római-frank kultúra véget ért, s a frank hatalomnak örökös katonai felkészültségben kellett várnia a csak félig-meddig alávetett, adófizető germán barbárok betöréseit, feküdtek a Karoling-

háznak nagykiterjedésű ősi birtokai (Rajna—Mosel—Maas-vidék), hercegségük gyökerei is ebbe az austrasiai talajba nyúltak le.

Mi mindent jelentett tulajdonképpen egy ilyen őrhely? Politikailag, gazdaságilag korlátlan erőforrások hazáját. A Karolingoknak csak át kellett menniök a Rajnán, mindenhol találhattak olyan területeket, amelyekre telepéseket vezethettek, várakat, pfalzokat emelhettek. És ilyen nagy kolonizációs vállalkozásra épp elég emberanyag állott a maior domus rendelkezésére. Tudott dolog, hogy a kultúrterület a maga gazdasági formájában csak bizonyos számú népelemet tud el tartani. Ilyenkor csak gazdaságosabb művelés, továbbá kolonizációra alkalmas területek szerzése irtás útján tud segíteni a szociális bajokon. A Karoling-kor is ilyen belső népmozgalommal indult meg. Mialatt a tulajdonképpeni kultúrföldön racionálisabb gazdálkodásra térnek át elsősorban a királyi és kolostori gazdaságok példaadása nyomán, gyarmatok létesülnek a frank imperium kötelékébe tartozó, de gazdaságilag kiaknázatlan „barbár“ határzónában. A telepítés — ellentétben a népvándorlás korával — nem annyira szabad községekben, inkább a földesuraság keretei között, főleg állami irányítással ment végbe. A legnagyobb „vállalkozók“ közé maga a Kajroling maior domus tartozott. Csapatostól telepített le nincstelen szabadokat fiskális területre, így Wetterauban, a Spessart magaslatain, a Tauber-Rednitz közén, be egészen Szászország szívéig, falvak falvak mellett létesültek, rendszerint egy-egy vár, pfalz körül (680—750 kör.). Valószínűleg még a VIII. század előtt telepítette be a frank államhatalom Svájcnak Reuss és Aare közti erdős vidékét. Ez a terület nem esett sem az alamannok szállásterületére — ennek határa a Luzern—Zürich—Arbonvonalon húzódott — sem a raetorománok földjére, kik Chur körül névleges frank uralom után 639—715 között független államot alkottak. A telepések a langobard arimanniához hasonlóan nagyobb gazdasági egységekben (Markgenossenschaft) vették művelés alá a fiscus földjét, amelyen csak korlátolt tulajdonjogot (örökösödésnél, elidegenítésnél) élveztek. Szabadok maradtak továbbra is, de a föld fejében adót kellett fizetniök. Az állami telepítésnek ez a formája — akárcsak a langobard arimannia — a későrómai-bizánci limitanei-rendszernek volt egyenes örököse. Svájcban, hol a római állapotok hosszú ideig megtartották eredeti sajátságait, a régi római erődítések szolgáltak a telepítések alapjául (pl. Zürich, Arbon). Másutt a frank birodalom *maga gondoskodott* arról, *hogy a római erődítés-rendszer* gyökeret verjen. Ezek az állami telepítés-egységek később mint „Freigerichte“. „Freigrafchaften“ szerepelnek, így Aargau,

Zürichgau, Thurgau és a távolabbi Würzburg stb., mert közigazgatásilag a központi hatalom képviselője, a gróf vagy a domíniumok feje alá tartoztak. A telepes-szabadok — amolyan „kozákok⁶⁴ — „Bargilden“, „Pfleghaften“ néven fordulnak elő az egykorú emlékekben. Idővel azonban szervezetük bomlásnak indult. Magánosoknak eladományozták őket, s az egyre erősödő földesúri hatalommal szemben nem tudják megvédeni egykori „közjogi“ állásukat. De hajdani szabadságuk emléke soká élt közöttük. Ezek voltak azok, kiknek leszármazói Svájcban a XIII. század folyamán autonómiát biztosítanak maguknak (Úri 1231, Schwyz 1240, az Eidgenossenschaft alapítása 1291) és ezzel megalapítják Európa legrégebb „demokratikus államát“.

A központi hatalom nagy telepítési mozgalma sok szabad embert mentett meg attól, hogy a kialakuló egységes jobbágyosztályban elmerüljön. De nemcsak szociális szempontból volt ez a mozgalom nagyjelentőségű. A telepek ugyanis tervszerűen, a fontos utak és átkelési helyeken, vagy egyes közigazgatási központok körül alakultak ki, úgyhogy pl. Svájcban és a keleti frank földön (Ostfranken) az állami szervezet nagyrészt rajtuk nyugodott. Ezek a telepek jelentékeny hadi erőt is képviseltek. Mindennek a Karolingok látták hasznát. A Karolingok azonban nemcsak koruk kolonizációs mozgalomát, földéhségét fordították javukra, hanem azt az erőt is, amely a Meroving-államot tulajdonkép szétbomlasztotta — a hűbériséget. Nagyszámú vazallust tartanak, kik mindenhol a Karoling-érdekeket védik. Frank embereik ráülnek a kevésbé szervezett, önálló állami életet élő germán törzsekre, vagy mint Churwalchen-ben, a római lakosságra. Adományok útján ezek a frank jövevények gyökeret vernek és a hatalmat teljesen kezükbe kaparintják. Jó példa erre a raetoromán Chur-állam, hol a IX. század folyamán a püspökök és világi nagyok sorából a régi római lakosság teljesen kiszorul. Az oklevelekben előforduló nevek alapján a következőképp fest a germánok számaránya a régi római lakossághoz mérve:

800—807 közt a germánok úgy aránylanak a rómaiakhoz, mint 1/6 az 5/6-hoz.

807 leőrül az arány már 1/4 a 3/4-hez.

820—850 között a germánok úgy viszonylanak a rómaiakhoz, mint 1/3 a 2/3-hoz,

850—890 között az arány: 1/2—1/2-hez.

A Meroving-kori germán királyságok szervezete még a késő-római államfejlődés hagyományain alapszik, e mellett azonban már lényegbevágó eltéréseket mutat fel a késő-római és az új, bizánci „hi-

vatalnok-államtól“. A személyi jelleg hangsúlyozásával a Meroving-állam az első lépést tette meg a hűbériség irányában. Megvolt mintegy a váz, pusztán életet kellett lehelni belé. Így a Karolingokra várt a feladat, hogy a személyi állam eszményét végleg diadalra juttassák. A Karolingok érdemének tudható be a hűbéri rendszer kiépítése.

Két elemből tevődött össze a hűbériség, egyik is, másik is külön kezdte meg történelmi pályafutását és később is, az intézmény végső kialakulása idején, nem okvetlenül tételezte fel egymást. A rendszerben a személyi elem viszi a főszerepet, a másik, a dologi, már csak másodlagos jelentőségű. A hűbériség személyi oldala a vassus-, vazallus-viszonyban jut kifejezésre. Maga a szó a ránkmaradt írott emlékekben a VIII. század előtt nem fordul elő, s úgy látszik, kelta eredetű. Kik voltak mármost ezek a vassi és milyen kötelék fűzte őket urukhoz? A vassi tulajdonképpen a Meroving-kori antrustiones, gasindi, stb. feladatkörét vették át, ebből azonban korántsem szabad azt következtetnünk, hogy a vassi az antrustiones, stb. leszármazói voltak. Ezek a Meroving-kori „Gefolgsleute“ nem éltek túl a Meroving-kort, a Karoling-korban már eltűnnek a történelem színpadáról. Az antrustionatus intézménye ugyanis idővel annyit veszített erejéből, oly szubtilis, laza kötelékké változott át, hogy a Karoling-uralom megalapításakor politikai erőt már nem jelentett. Azokban a pártharcokban, amelyeket a Meroving részkirályok és az országnagyok vívtak egymás ellen, a régi „Gefolgsleute“ esküje a többszöri ide-oda való pártállással teljesen értékét veszítette. A politikai életnek új harcos-szolgáló elemre volt szüksége, olyan mindenre elszánt emberekre, akiket még erős szolgáló kötelékek fűztek urukhoz. Így lépnek be a közélet arénájába a szolgálósorsú vassusok.

A VII. század közepén Markulf formuláskönyvében (I, 18) az antrustio úgy jelenik meg, mint saját birtokkal bíró, előkelő lovag, aki eskü alatt felajánlott hűségéért a királytól nem kívánt többet cserébe, mint a királyi trustis-t megillető rangemelést (háromszoros vérdíj stb.). Ezek mellett az előkelő udvari kísérők mellett kezdettől fogva találkozunk felfegyverzett servivel, a gallo-római kliens-szolgák utódaival. Ilyen vitézek nem váltak ki az úr többi servusai közül, bár az úr kíséretében kedvezőbb helyzetbe jutottak, hanem éppúgy, akár a kovács, vincellér, pásztor, lovász, stb. vassi az úr teljes házi fenytőhatalma alatt állottak. A vassus-viszony tehát alapját tekintve a késő-római mancipia-viszonyra megy vissza. Amikor aztán a VII. században a lovag-vitézek, a leudes, az úr hatalma alól önállósították magukat, s értékük mint udvari haderő a semmivel lett egyértelmű, a

nagyok — mert hisz a késői Meroving-királyok számításba se jöttek már — hovatovább servusaik (vassi) köréből állították össze szolgalatrakész csapataikat, ami a vassi értékét természetszerűleg lényegesen emelte. A vassus társadalmi helyzetének kedvezőbb alakulása másrészt lehetővé tette azoknak a szabadoknak, akik elszegényedve szolgálatba állni kényszerültek, hogy ők is a vassi közé lépjenek. A vassus-viszony lényegéből következik a kommandációnak egyezése a rabszolgaságba vető rítussal: a szabad ember két kezét egymásra borította és a senior kezébe tette, amely azt átkulcsolta. A susceptus nem veszi el szabad jogát, de magát az úr élethossziglani, feloldhatatlan szolgálatába rendelte in natura történő teljes ellátás, gondoskodás ellenében. A senior (germán megfelelője: ófn. herrō) a liber-vassustól is abszolút alávetést követelt. A forma, amellyel a szabad ember kommandálja magát, márcsak utánpótlás a régi gallo-római patronatus-kommandációnak, mert hisz a vassus-liber mindennek dacára nem veszi el szabad jogát. Ezzel megindul a fejlődés a kliensviszonyból a szabad, középkori vazallus-ságba, de még a VIII. és IX. században is akadt a vassi között szolgarendű elem. Az általános hűség-fogadalomból következik továbbá, hogy a szabad vassus is a legkülönfélébb szolgálatokat végzi, főleg az úr körül, kivéve az egészen alsórendű testi munkát; ő vigyáz fel a terményadók beszolgáltatására, ő örökdió az uraság testi épsége felett, hírszolgálatot bonyolít le, szóval officialis és miles egyszemélyben. önként érthető, hogy ez az egyetemes jellegű készenlét bármilyen mű szolgálata tartalmilag egyre szűkülte, mindinkább a magasabb szabad emberhez méltó ügykörre korlátozódott. Bekövetkezik tehát a hűbérviszonyban is az intézmény fokozatos „átszellemítése“. A vassi — most már mint terminus technicus a hűbéres jelzésére — elszakadnak parasztsorban maradt társaiktól, s szerepet kezdenek játszani a közéletben uruk mellett (pl. ülnökök).

Ennek a fejlődésnek azonban egy föltétele volt: az egyoldalú kötelezettségnek át kellett változnia kétoldalúvá. Ezen a fokon vonul be a vazallus-viszonyba az ó-germán, s ennek utóda: a merovingi „Gefolgschaft“ legértékesebb eleme, a hűségeskü. (Az emlékekben a commendatfo mellett a VIII. század közepén bukkan fel.) A hűségeskü az egyedüli találkozási pont a karolingi vazallusság, s a merovingi antrustionatus között. A hűség jogán a vazallus többé már nem kényszeríthető vak engedelmességre. A vazallus-viszony feloldódhat az úr hibájából. A hűség fogalmának hatása alatt az eddigi szolgaság megnevesedik, az etikai követelmények magasságába jut el, amelyek mindkét felet egyenlő mértékben kötelezik. Az úr csak akjcor ki-

vánhat hűséget hűbéresétől, ha maga is az etikai normák ellenőrzése alá veti magát. A hűség kötelezi a vassust arra, hogy az úr javában fáradozzon még olyan esetben is, hogy ha erre kifejezetten nem is kéri. Ne rideg parancs, hanem önkéntes belátás, ítélet döntsön minden ténykedése felett. A hűség az etikai személyiséghez intézi szavát, aki a perc követelményét meg tudja ítélni a magasabb normák rendszerének szellemében. A hűség kritikát tételez fel. Megtörténhet ezért, hogy avassus megtagadja az úrnak a parancs követését éppen a hűség nevében. Így például akkor, ha a senior parancsa régebbi, s magasabb követelményeket sért meg, mondjuk, ha a senior a király ellen fordul. Idetartozik az az eset is, amikor az Isten vagy az ország iránti hűség forog kockán a senior hibájából. Hányszor hivatkozott az egyház az investitúra-harcban az egyházi parancsok elsőbbségére a földi hálódó mégoly követelőző parancsával szemben! Válaszút elé állította gyakran a vassust az ú. n. kettős-vazallusság szokása is, hogy t. i. a vassus a senioron kívül még egy, rendszerint magasabb fokú seniornak is kommandálta magát. De a hűség-kötélék még azért is felbomlott, mert maga az úr szétszakította a senior-hűség szálait. A vassus jogosan elhagyhatta urát, hogyha az úr életére tört, vagy feleségét, leányát megbecstelenítette, családi birtokát elszedte vagy hogyha bottal megverte, s szolgaságba akarta vetni, éppígy ha megtagadta tőle a védelmet. Ezen az alapon alakult ki a feudális ellenállás joga, amely természetesen a politikai harcok mérges levegőjében nem egyszer vált kevésbé magas, s magasztos érdekek fegyverévé a rend, s az államhatalom kifejezett kárára. Régi szolgálóalávetettség emléke gyanánt a senior másnak átadhatta vazallusát ennek kérdezése nélkül a középkornak még a későbbi századaiban is.

A másik elem, amelyből a hűbéri rendszer létrejött, a birtokjogba vág, s neve: beneficiális jog. A Meroving-korban az úr általában természetben gondoskodott a „Gefolgsleute“ ellátásáról, s ha nekik jutalmul birtokot is adott, az adományozás teljes tulajdonjogra történt. Megváltozott azonban a helyzet a Karolingok alatt. Egyszerre csak úton-útfélen találkozunk olyan birtokokkal, amelyeket pusztán haszonélvezetre kaptak királyi funkcionáriusok (comites), királyi vagy magán-vassi, akik ennek következtében szabadon nem rendelkezhetek felettük. Az adományozó megtartotta az „in beneficium“ átadott birtok tulajdonjogát, ami elsősorban abban jutott kifejezésre, hogy a birtokot elidegeníthette. Másrészt viszont a beneficiarius csak azokkal a birtokokkal tehetett-vehetett belátása szerint, természetesen a rokoni jog határain belül, amelyeket őseitől örökölt, vagy saját pén-

zén szerzett, a haszonélvezetbe átvett beneficiumot egyes-egyedül az adományozó tulajdonos különleges engedélyével adhatta, vagy adományozhatta el. Nem minden adományt osztottak ki beneficiális jognak: a Karolingok alatt, s később is az egész középkor folyamán akadunk olyan adományokra, amelyek in proprium, azaz teljes tulajdonjogra szóltak. Nyilvánvaló, megtörténhetett, hogy a beneficiarius haszonélvezetben bírt jószágát senior-kegyből in proprium birtokra változtatta át, mint ahogy megfordítva nem egy esetről tudunk, amikor védelemre szoruló közsabad, özvegy, vagy tehetetlen agg felajánlotta allodiális birtokát valamelyik hatalmas úrnak, hogy azt aztán mint beneficiumot kapja vissza.

A beneficium — később általában feudum néven (első nyoma a kifejezésnek Dél-Franciaországban 916. évtől) — elejétől kezdve nem jelentett csak hűbért, vagyis vazallus-szolgálatra kötelező birtokot. A hűbér a beneficiális jognak már csak alkalmazott esete. Azokat a birtokokat is, amelyeket parasztconditionarius évi haszonbér fejében művelt, vagy amelyeket az egyház földjéből egy-egy pap kapott ki javadalmazásképpen, beneficiumnak hívták, s beneficiális jognak kezelték. Nem a vazallusok számára találták ki a beneficiális jogot, az már akkor is fennállott, amikor még vazallusoknak hírük-hamvuk sem volt. Innen érthető, hogy a vassi egyrésze mint vassi dominici továbbra is az udvarban maradtak, ott szolgáltak, az úr asztalánál éltek, következőleg beneficiumban nem részesedtek. Viszont tudomásunk van olyan beneficiariusokról is, akik sohasem kommandáltak magukat vazallus-szolgálatra. Kérdés: mi segítette azt elő, hogy a beneficiális jogot egyszerűen csak a vazallus-intézmény szolgálatába állították? Az előző fejezetben tanúi lehettünk annak a nagy küzdelemnek, amelyet a Karolingok vívtak meg a partikuláris erővel a birodalom maior domus-ságáért (ütközet Tertry-nél, 687), s mely végül a központi hatalom megszilárdításához vezetett. A belharcokat rövidesen leváltotta a szaracén-háború — ez megint hallatlanul igénybe vette a Karolingok erejét. A sok háborút a Karolingok magán vassus-csapataikkal küzdötték végig, amelyeknek eltartásáról valamiképp gondoskodni kellett. Martell Károly e célból az egyházi vagyonhoz nyúlt: míg egyrésztől sok püspökséget betöltetlenül hagyott, másrésztől híveit, vazallusait egyszerűen egyházi birtokokkal javadalmazta, akár úgy, hogy az illető egyháznak parancsban meghagyta a birtok kiadását precarium formájában, szóval beneficiális jognak (precaria verbo regis), akár e nélkül — tulajdonjoggal. A szekularizáció, amelyre már a Merovingok is rászorultak, nem azért vált szükségessé, mert az ara-

bök lovas harcmodora a frankokat páncélos lovasság megszervezésére kényszerítette (Brunner) — a frank királyság már előzőleg is ismerte a páncélos lovasságot — hanem mert általában a Karolingok uralmának megszilárdítása befelé és kifelé egyaránt nagy anyagi erőket emésztett fel. Karlmann és Pippin azonban ezen az úton nem mehettek tovább. A Bonifacius, s angol-szász missziós-köre által vezetett egyházi reform-mozgalom nagyobb tiszteletre tanította az uralkodót, s a világi urakat a kánonnal szemben, a kánon pedig az egyházi vagyyon elidegenítését szigorúan tiltotta. Karlmannt vallásos érzése arra vitte, hogy a Lestines-ben (743) egybehívott sinoduson elismerje az egyház tulajdonjogát a világi kézre került birtokok fölött, amelyek ezáltal a precarium formáját vették fel. Később aztán ezt az elvet a királyi domíniumokból történt adományokra is alkalmazták. Ezzel a beneficiális jog bevonult az állami életbe.

A fejlődés következő állomásán a két intézmény, a vazallusság s a beneficium kezd egymásra hatni, az egyik feltételes viszonyba kerül a másikkal. Az a felfogás tör magának utat, hogy a commendatio-t hűbéradásnak kell követnie, amelynek elmaradása a személyi kötelék felbontását vonja maga után. A hűbériség alapjául továbbra is a commendatio s huségeskü szolgál, a dologi kötelék már csak erre fonódik, de közeledik már az az idő, amikor minden szolgálat-kötelezettséget a hűbérré vezetnek vissza. Ez az eltolódás a dologi jog irányában különösen Németországban vett fel ijesztő arányokat. Mindez természetesen nem maradhatott hatás nélkül a vazallusok jogának kialakulására. Ha eddig kétség forgott fenn a körül, hogy vajjon a senior örököse megújítja-e a vazallus-köteleket avagy sem, most a vazallusnak ettől nem kellett félnie: a hódolatra jelentkező vazallust a senior nem utasíthatta el. Csak hűtlenség esetén, amelyet viszont bírói ítélet állapított meg, háramlott vissza a hűbér a senior kezére. A IX. század végén (II. Károly Kiersy-Quierzy-ban kiadott kapituláréja, 877) a királynak már ígéretet kellett tennie, hogy elhunyt vazallusának fia még kiskorúság esetén is a hűbér birtokába lép. Az igény örökjoggá merevül. Ezen a fokon megy át a hűbér-rendszer a későbbi középkorba.'

Kopasz Károly (II.) halála után (877) a hűbérrendszer rohamos mértékben függetlenítette magát az államhatalomtól, de nagy hiba lenne tőlünk, ha a Karoling kor végén mutatkozó bomlási jelenségek hatása alatt a hűbériségben csak a központi hatalom ellenségét látnok. A hűbériség épügy tudta szolgálni az államgondolatot, mint a társadalmat, s pusztán az erőviszonyoktól függött, hogy esetenként melyik

kerekedett a kettő közül a másik fölébe. Mert a hűbériség nem jelent egyebet mint az állam s a társadalom erőinek szoros összeolvadását a politikai élet formálása s vezetése céljából. A Meroving királyság még az állami közegek számára kívánta biztosítani a közfeladatok ellátását s a politikum megszervezésének munkájában sem az egyháznak, sem a társadalomnak nem adott nagyobb mértékben részt. Ez a politikai rendszer azonban a társadalom vezető rétegei, a nagybirtokos arisztokrácia s az egyház hatalomgyarapodásának arányában már a VII. század folyamán felbomlott, s bukásával magával rántotta az állam kizárólagos politikai hegemóniájának gondolatát. A társadalom győzedelmeskedett az állam felett. Egyes kimagasló nemesi familiák egész hadsereget toboroztak össze érdekeik védelmére, s vazallus-tömegeikre támaszkodva, a központi hatalom exponenseitől átveszik a provinciákban a közfeladatokat. Ebbe a fejlődés-irányba kell beállítanunk a Karolingokat. Ok is ugyanazokkal az eszközökkel küzdöttek a hatalomért mint nemes társaik. A partikularizmus hulláma vetette felszínre a hűbériséget, a vazallusság azokban a harcokban született meg, amelyeket egyes optimates folytattak egymással. A Karolingok nem fordíthatták vissza az Idő kerekét, de nem is akarták. Számoltak azzal a hatalommal, amelynek segítségével a birodalmi maior domus-ság kezükbe hullott. Megengedték a senioroknak, hogy vassi-csapatot tartsanak, sőt ahol csak tudták, védtek a vazallus-intézményt a törvény erejével is. Így pl. nem volt szabad más vazallusát elcsalni, vagy mint szökevényt befogadni; csak akkor nem került királyi bíróság elé a vazallus, ha jogosan, törvényes formában hagyta el az urát. A seniorokat Martell Károly, a tulajdonképpeni szervező, viszont arra szorította, hogy az ő vazallusai közé álljanak. Azáltal, hogy a Karolingok a hűbéri kötöttségek piramisának élére helyezték magukat, a hűbériséget s vele a társadalmat újra a központi hatalom igájába hajtották.

Átalakult ezzel a Karoling-királyság „magánjogi“. azaz társadalmi formák puszta összegévé? Korántsem. Az állam akkor is állam marad, ha igénybe veszi a társadalom közreműködését a politikum megszervezésében. A hűbériség révén az állam a közfeladatok egy jó részét a társadalom vállára hárította. A kérdés mostmár így hangzik: milyen mértékben sikerült a hűbériséget belevonni a közfunkciók szolgáltatába? Ezzel kapcsolatban még egy másik kérdésre is feleletet kell kapnunk: beszélhetünk-e már a Karolingok alatt feudalizmusról, vagyis a hűbériség oly arányú elburjánzásáról, amely már megfojtással fenyegette a központi hatalmat? A vazallusok és seniorjaik közéleti

működésükben — azt látjuk — teljesen a comeseknek, s a missinek, tehát a királyi udvar bizalmas küldötteinek ellenőrzése alatt állottak. Ép ezért ezek a hűbéri elemek társadalmi eredetük dacára úgy mutatkoznak előttünk, mintha tényleges közegei lennének az államnak. Egészen általános, hogy a vassi a király vagy a gróf bírói székén igazságot szolgáltatottak, vagy mint ülnökök szerepeltek. Külön vazallus-bírósággal azonban nem találkozunk; ez már későbbi fejlődés eredménye volt. A vassi nem a senior, hanem a rendes királyi bíróságok elé tartoztak, s perjog szempontjából sem élveztek különleges elbánást. Jóval fontosabb feladatot töltött be a hadszervezetben a hűbériség. Itt is a Karolingok még biztosítani tudták, hogy a hűbériség ténylegesen a köz érdekét szolgálja, s az államnak legyen a segítsége. Ahogyan a vazallusok nem mentesültek a királyi bírósági szervek illetékessége alól, akként nem tettek kivételt velük a hadfelkelés egyetemes kötelezettségében sem. A karolingi hadrendszer még a szabad néptagok fegyverjogán épült fel, bár természetesen az ezzel járó terhek miatt hovatovább a szegényebbek leszorultak a nem-hadviselő „paraszto-
 tok“ rétegébe (Nagy Károly alatt már többen állnak össze egy páncélos lovas kiállítására). Ezekből lettek a liberi secundi ordinis. A vassusok a senior zászlaja alatt sorakoztak hadba, s ő kezeskedett ott a fegyelem megtartásáról, de a senior akadályoztatása esetén a vazallusok nem maradhattak otthon, ilyenkor nekik is a comes comitatus-szal kellett kivonulniuk mint a többi szabadnak. Így történt, hogy pl. a nagy beteg Hinkmar püspöknek a normannok elől Reims-be kellett menekülnie, mert vazallusai Karlmann király táborában voltak. Nagy terhet jelentett a birodalmi vazallusoknak a királyi seregek eltartása, fegyverezése, stb., hiszen a Karoling királyság mindezekről nem gondoskodott. Ebben az időben még nem fordult elő, hogy a királynak egy-egy hadjáratot le kellett fűjni vagy az országot ellenség prédájának kellett hagyni a birodalmi vazallusok otthonmaradása miatt.

A hűbéri felfogás azonban nem állt meg ezen a határon, még sokkal mélyebb hatást gyakorolt az állami életre. A hűbér ugyanis kezdettől fogva nemcsak fekvőségekre vonatkozhatott, hanem jogokra is, így első sorban „hivatalokra“. A honores, megkülönböztetésül a birtok-hűbérektől, a beneficia-tól, a hűbéresek kezén is megtartották állami jellegüket, királyi közegek (missi) felügyelete alatt maradtak, s rossz sáfárkodás esetén visszaháramlottak a központi hatalomra, önmagába véve tehát hivatalok hűbérként való eladományozása még nem gyöngítette a királyság erejét, sőt ellenkezőleg a közfunkcionáriust nagyobb hűségre s áldozatra sarkalta a hűbéri kötöttségeken keresztül.

Ameddig a királyság elég erővel rendelkezett ahhoz, hogy legfelsőbb állami felügyeleti jogát ténylegesen gyakorolja, feudalizmus nem következett be. Túlzás volna azt állítanunk, hogy a karolingi hűbérállamban minden közjogi viszony elsorvad, s hogy minden hivatal, s minden királyi közeget pusztán hűbéri szálak fűztek a központi hatalomhoz, mint valami legfelsőbb hűbérúrhoz. A vassus működése csak szubszidiárius, mögötte mindig ott állnak a központi hatalom emberei. Azt sem állíthatjuk, hogy a központi hatalom elvesztette kapcsolatát a közbeékelődő seniorok miatt az alsóbb-vazallus rétegekkel. A vassus-eskü nemcsak a senior, de a király érdekét is szemmel tartotta (Cap. missorum, 805). Ha a senior a királlyal szemben hűtlenség vétkébe esett, akkor a vazallusoknak az engedelmisséget saját urukkal szemben meg kellett tagadniok, s őt jobb belátásra kellett téríteniük.

Jellemző a hűbéri gondolat erejére, hogy Nagy Károly alattvalóit már quasivazallusoknak tekinti. Nem elégszik meg az egyszerű alattvalói hűség kikérésével, hanem híveit oly személyes, s erős lánccal óhajlja magához kötni, mint ahogy arra a vazallus-viszony adott példát. Már a Merovingok alatt találkoztunk azzal az érdekes jelenséggel, hogy a hűségesküt a leudes esküjének mintájára alakították ki (leudesamio). A VII. század vége óta azonban az alattvalók megeskütése nem fordul többé elő. Nagy Károly újra eskütételre szólítja fel alattvalóit, s ezt „sicut per dicitum debet esse homo domino suo“, a vassus módjára követeli. A közélet „eltársadalmosítását“ kiegészíti a közélet „el-etizálása“. Az állam személytelensége mintha eltűnedeznék: melegség, emberi élet áramlik gépezetébe. Az alattvalóról mintázott fogalom is mennyire elüt minden modern ideológiától! Vak, személytelen engedelmisség helyett hűséget kíván az állam tőle, hűséget, amely mozgó élő valami, fokozható, s újabb és újabb áldozatokra sarkalható. A központi hatalom hozzá nem mint pusztá népességi számhoz, s adóalanyhoz fordul, hanem mint személyiséghez, etikai értékek hordozójához.

A hűbériségnek szociális hatása sem kicsinyelhető le. A beneficiális rendszer kiépítésével módot nyújtott szegényebb, s szegényedő szabad (liber) néprétegeknek, hogy gazdaságilag újra megerősödjenek, mint birtokok haszonélvezői. A hűbér korántsem szolgált kizárólag katonai vagy általában állami célokat. Szociális missziót is teljesített. Épígy a vazallusság is. Hány, de hány szolgálta (servus), vagy nincstelen szabad lépett be ezen az ajtón keresztül, fegyvert s lovat kapva, magasabb társadalmi osztályokba! Rabszolga nem hordhatott fegy-

vert, nem volt tagja a szűkebb alattvalói köteléknek. De mint vazallus — igen. Másrészt azonban a hűbériség ösztönzőleg hatott a földesuróság további terület- s hatalomgyarapodására. Az állam végeredményben a hűbéres-nagybirtokos réteg teljesítményére támaszkodott, nem volt mindegy tehát az államnak, mennyi erőforrás áll ennek a rétegnek a rendelkezésére. Még a szegény szabadokat is köti a hadfelkelés kötelezettsége, a törvénytapon is meg kellett jelenniök, ha a comes, vagy a missus elnökölt, — a centenarius, s a bírótársak (scabini) kollégiumának kis törvénytapján (minus placitum) már nem — ám a hadrendszer, s az egész közigazgatás igazi terhe tulajdonképpen nem „a szabadok egyetemén“, hanem a maiores natu magán-hadán, gazdasági erején nyugodott. Így fűződött a királyság érdeke ahhoz, hogy megbízható vazallusainak, s az egyháznak birtoka gyarapodjon.

Az ekként kialakuló óriás-birtokok (Fulda, Luxeuil: 15.000 telek-egység, ú. n. Hufe) nem tömör egységben feküdtek (szórtság), igazában gazdaságilag szinte független szabad paraszt-gazdaságok konglomerátumából álltak, mégpedig rendszerint a bérlet, a beneficiális jog különböző formáiban (örökbérlet stb.), úgyhogy a földesúr közvetlen művelésében tartott terra dominica (salica) kiterjedését túl nagyra nem szabad becsülnünk. A földesúr szolgálatába lépett szabadok frissebb levegőt, nagyobb mozgási lehetőséget hoztak be a nagybirtok életébe, s megindítják a servusoknak azt a felfelé törekvő mozgalmát, amely végül — jórészt a közös szolgáltatások kiegyenlítő hatása alatt — szabadot, rabszolgát egyetlen paraszt-osztályba gyúrta. A IX. században, különösen Észak-Itáliában, mosódtak el erősen a határok a földesúri kötelék kétféle tagja: a servi, s liberi között. De azért a szabad parasztok, s apróbb birtokosok nem tűnnek el egészen, sőt találkozunk később is szabad földközösségi formákban élő falvakkal (Markgenossenschaft). Az egyre nagyobb szerepet játszó nagybirtoknak jelentőségét nem annyira a racionális gazdálkodás irányában kell keresnünk (központi vezetés; a 765, 771-ben először említett háromnyomásos gazdálkodás felkarolása; új művelési eszközök, termények meghonosítása stb.), hanem inkább szociális kihatásán: a földéhes közszabadok népfellegét kedvező gazdasági feltételek alatt felvette kötelékébe, s ezzel ő is bekapcsolódott az állam által szintúgy felkarolt kolonizációs mozgalomba (irtások, új falvak alapítása, stb.).

Az állami élet a Karolingok alatt erős társadalmi irányt vett fel, ellentétben a régi Merovingok „államosító“ törekvéseivel. Az állam szoros kapcsolatba jut a társadalommal, amelynek erőit, alakulatait a közfunkciók szolgálatába állítja. A közéletnek ezt az eltársadalmá-

sítását jelenti a hűbériség. Ugyanerre az irányzatra megy vissza, hogy a nemzeti szervezet újra erőre kap, a vérbosszú (Fehde) újra polgárjogot nyer, s a rokoni érdekek is kellő sikerrel szállnak szembe a birtokjogban az egyéni rendelkezési joggal, amelyet az egyház javára oly nagyon pártoltak. Az állam és a társadalom egysége azonban csak egyik oldala a karolingi királyságnak. A középkori állam a tiszta állam-gondolatot még egy másik hatalom, az egyház érdekében is feláldozta. Bekövetkezik az egyházi és a világi dolgok teljes egybefonódása, ami annyira jellemzi a középkori életet. A regnum nem kíván pusztán állami célokat hajhászni, kilép mintegy illetékességének köréből, s magasabb hatalmak, vallásos parancsok jármába hajtja fejét. A sacerdotium viszont kiterjeszti feladatkörét az állami élet egész területére, s összenő egészen az államtesttel. Az állam eltársadalmosítása párhuzamosan halad az állam elegendésítésével. E kettő határozza meg a középkori állami fejlődés további útját.

MÁSODIK FEJEZET

A KAROLING RENAISSANCE

Megszoktuk, hogy a középkor és az antik között áthidalhatatlan szakadékot érezzünk. Ép ezért akaratlanul is úgy tűnik fel nekünk, mintha a középkorban sohasem ébredtek volna antik-felújító áramlatok. Abban a hiedelemben élünk, hogy a középkor teljesen elvesztette kapcsolatát az antikkal és hogy a XIV.—XV. századig renaissance-ról nem lehet beszélni. Számunkra a renaissance akkor kezdődött, amikor az ész újra elnyerte szabadságát és az ember felfedezte magát s a környező világot. Michelet szavai csengnek fülünkben: „La découverte du monde et la découverte de rhomme“. A quattro- és a cinquecento azonban márcsak a renaissance-ok egyike volt, nem az első és nem is az utolsó. A középkornak is megvoltak a maga renaissance-ai. Hiszen a középkor állandó küzdelemben állott az antik szellemmel és ebben a viaskodásban természetesen akadtak időszakok, amikor az antik erősebben mint valaha követelte a jogait. Ilyen antikizáló kornak kell tekintenünk a Karoling-kort is. A Karolingok vezetik be az első nagyszerű renaissance-t. Bizonyos értelemben renaissance-nak értelmezhető már az V. századi római patriótáknak, egy Cassiodorusnak, egy Ennodiusnak vagy Boéthiusnak humanizmusa. Náluk azonban

még oly erős a folytonosság az antikkkal, ekkor még annyira él, uralkodik mindenkiben az antik érzés- és látásmód, hogy renasci-ról a maga tulajdonképpeni értelmében, az elveszett, betemetett antik ideál múltból való felelevenítéséről még nem beszélhetünk. De a VI. század közepén meginduló anti-humanista mozgalom, Szent Benedek és Nagy Gergely szelleme végleg leszámol az ókorral és visszavonhatatlanul új világba visz bennünket. Ezután már tényleg a múltba kellett annak nyúlnia, aki Cicero nyelvén kívánt beszélni.

A Karoling-ház felemelkedése Heristalli Pippin (a Középső) maior domusságával indult meg, vagyis a VIII. század elején, ezzel szemben a kultúrváltozás első jelentkezése csak a század közepére esik, kibontakozása pedig a következő, IX. század első felére. A kezdés nagyon jellemző magára az egész renaissance-mozgalomra. ír, s főképp angol-szász missziós-papok lepik el a keleti frank birodalmat, hogy pótolják a Meroving-kor nagy mulasztását: a frank birodalom kötelekébe tartozó rajnántúli germán törzsek megtérítését. Kolostorok alakulnak kolostorok mellett, s megindul a mai Németország egyházi és kulturális bevonása a Nyugat kultúrközösségébe. Ez az inzuláris missziós mozgalom csakhamar szélesebb hullámokat vert, s visszahatott magára a frank anyaországra. Karlmann, a keleti frank részek ura 742-ben egy nagy reform-zsinatot hív össze és lépését Pippin nyomon követi a maga nyugati birodalom-felében. Az egyházi reformmunka mintegy felszántotta a földet, s alkalmassá tette egy kultúrmozgalom befogadására. Renaissance és egyház-reform? Az összefüggés furcsának tetszik, de csak azok számára, akik még nem tudják, hogy a középkor-végi renaissance is mennyire át és át volt szöve egy vallásos újjáéledés, új emberré válás érzésével. A Karoling renaissance a maga teljében sem vesztette el a kapcsolatát a keresztény élet reformjával. Ez a renaissance, sok mindent leszámítva, alapjában véve mindig keresztény, s egyházi maradt.

Ami ezt az egyházi reform-mozgalmat idővel egyetemes renaissance-mozgalommá mélyítette, az nem volt más mint a Nagy Gergely óta elátkozott humanista keresztény műveltség felkarolása. A reformerek nemcsak az egyházi élet tisztasága, a vallásos élet erősítése, a hierarchikus rend helyreállítása, sőt továbbépítése érdekében munkálkodtak, hanem arra is törekedtek, hogy ez a megújulás az artes liberales, a szabad művészetek szellemében történjék. Egy új intellektuális hullám borítja el a keresztény életet; a „studium“ újra követeli jogait a „scienter nescius et sapienter indoctus“ gyakorlati programjával szemben. A Meroving-kor — mint láttuk — az élményt, a szívet fölbe-

helyezte az észnek, s szembe fordult a világi, jórészt pogány tudományossággal és művészettel. A hét szabad művészet tanítása megszűnik,» klasszikusok elbújnak a kolostorok eldugott sarkaiban és nem vonzzák többé az elméket, hogy foglalkozzanak velük. Róma és Közép-Itália, Gallia különösképp megérezte ennek az anti-humanisztikus iránynak a hatását, amivel szemben egyedül a profán élet végvárai: a langobard és a spanyolországi nyugati gót királyságok őrizték féltve tovább az egykori antik műveltség maradványát. Keresztény vallás, s antik műveltség azonban sehohsem forrott oly szervesen együvé mint Írországbán, Európának azon földjén, ahol sohasem állomásoztak római katonák. Írországnak ősrégi kapcsolatai Hispániával, ennek viszont a Földközi-tenger déli partjainak műveltség-központjaival, s Konstantinápolyval érttetik meg velünk, hogy a görög nyelv az ír kolostori műveltségnek igen fontos alkatrészévé vált. Amikor tehát Észak-Nyugateurópában frank területen megindul a humanista visszahatás Nagy Gergely korával szemben, akkor elsősorban ezeknek a „széleknek“ kellett a mozgalom segítségére sietniök. Kétségtelen, hogy a nyugati keresztény világnak politikai és kulturális súlypontja egyaránt már a Meroving-korban a frank anyaországra helyeződött át. A kor attitűdjét azonban a Nagy Gergely-féle ideál fejezte ki, a kor legjobbjai ezt az ideált melengették lelkükben, úgyhogy az artes tanulmányozásának gyökerei éppen itt s Rómában száradtak el a leginkább.

Az ilyképpen meginduló „kultúrozmózisnak“ a langobard királyság bekebelezése (Pavia, 774) s a nyugati gót uralom megsemmisítése (711) alkotta mintegy politikai keretét. Nagy Károly testetül-lelkestül a humanista irány mellé állott és mindent megtett, hogy az elárvult langobard s nyugati gót műveltség oszlopos tagjait udvarához kösse. Így hívja meg előadások tartására Észak-Itáliából Paulus Diaconust, Pisa-i Pétert, Aquileja-i Paulinust, Fardulfot udvari iskolájába. A szaracénok birtokába esett Spanyolországból került Nagy Károly környezetébe Theodulf, akit aztán a frank király kegye Orléans püspökévé emelt. Nem véletlen az sem, hogy Nagy Károly egyik római tartózkodása alatt ismerkedett meg tudósai legtudósabbjával, Alkuinnal (Alchvili). A „rhetor Britannicus“ — mint ahogy Alkuint nevezték — a híres yorki érseki iskolában (Northumbria) sajátította el nagy enciklopédikus tudását, melynek szellemi dédapját — a Beda-tanítvány Egbert közvetítésével — joggal magában Bedában kell keresnünk. Körülötte egy egész északi kolónia rajzolt, az íreken kívül sok angol-szász, mint pl. Modoin, Wíto, Beornrad, Sigulf s a későbbi cancellár: Fridugis. Természetes, hogy az „idegenek“ mellett neves frank

humanisták is szerepet visznek. Elegendő, ha Einhard — ő írta meg Nagy Károly életrajzát — Angilbert, Adalhard, Amalar nevére gondolunk. A literátorok Károly körül egyfajta tudós társasággá verődtek össze (academici) s magukat előszeretettel díszítették fel — angolszász szokást követve — antik pseudonyme-okkal. Volt köztük Naso, Pindaros, Homeros, Flaccus, Maró, Thyrsis, Damoetas s így tovább, ám maga a „Nap-király“ szívesebben látta, ha Dávidnak szólítják, bár fia, Pippin már Julius nevet kapott. Az antik névadás sajátos humanista szokás (v. ö. Erasmus korát). Összejöveteleiken grammatikai, teológiai s filozófiai témák körül csevegtek, vagy egyikük-másikuk elővett egy-egy klasszikust s abból olvasott fel. Jellemző ezeknek az „irodalmi délutánoknak“ udvari levegőjére, hogy a résztvevők soraiban hölgyeket is találunk. Az uralkodó nővére, lányai körül költők legyeskednek. A versírás kötelező volt: még az öreg Alkuinnak is verset kellett gyártania.

Ugyanígy a XV. századi humanisták módjára végtelen szeretettel csüngtek régi klasszikus kéziratokon, melyeket nagy gonddal gyűjtögettek, aztán leírtak, a kézirat-variánsokat egybevetették egymással, szinte filológiai kritikát gyakorolva. Megható, mikép kutatnak ezek az emberek kolostorról-kolostorra menve nemcsak új, de az ismertnél jobb, hibátlanabb kéziratok után. Ferriéres apátját, Servatus Lupus-t, (született francia, működése 841—862 közé esik) „felfedező“ szenvedélye a német Fulda, az angol York könyvtáraiba hajtja s személyes sértésnek veszi, mikor azt mondják szemébe, hogy Fuldát a német nyelv elsajátítása végett kereste fel. „E miatt bizony — felelte — nem lett volna érdemes ily nagy utat tennem. Olvasással töltöttem ott időmet s könyveket másoltam „ad oblivionis remedium et eruditionis augmentum“ (Epist. 6). Az amor litterarum íratja vele azt a levelet, amelyben III. Benedek pápától (855—58) Cicero: De oratore, Quintilianus: Institutiones s Donatus Terentius-kommentárjának elküldését kéri. Természetesen nemcsak „klasszikusokat“ keresnek; humanista gerjedelmük szépen megfért az egyházatyák tiszteletével. Ugyanez a Lupus pápához írt levelében a Jkért könyvek közt elsőnek Hieronymus Jeremiás-kommentárját sorolja fel. Maga Nagy Károly sem nyugszik addig, amíg a regula Benedicti-nak egy hiteles példányát Monte Casinóból meg nem szerzi. A fokozott érdeklődés a kéziratok, könyvek, különösen az antik profán írók munkái iránt ösztönzőleg hatott a scriptoriumok, a másolóhelyek működésére. A sokszorosításnak ez a primitív formája, amely ebben az időben a könyvnyomtatást pótolta, biztosította a kultúra örökségét a jövő számára. A kultúra ügyének fél-

lősségteljes tudatában Nagy Károly már 789-ben óva inti a kolostorokat attól, hogy a másolást tudatlan tacskók végezzék. Nem egy klasszikus író munkáját a Karoling humanizmus másolószenvedélye mentette meg számunkra. Suetonius egyetlen fennmaradt példánya Tours-ból való, ahová viszont Servatus Lupus hozta el magával Fuldából lemásolás végett. Aztán Róma, Dél-Itália, Spanyolország zsibvásárain az éber humanista szem még ráakadhatott klasszikusok kézírataira. Másolás és vásárlás útján viszonylag nagyterjedelmű könyvtárak keletkeztek. A legnagyobbak közé kétségkívül Nagy Károly palotakönyvtára tartozott, mely már egy nyilvános könyvtár benyomását teszi, miután az uralkodónak magának külön könyvtára volt. Utána a sorban az Alkuin által alapított Tours-i, s Hrabanus Maurus fuldai gyűjtése következett. Könyvtárkatalógus egyedül St. Wandrille (francia), s Reichenau (német)-ből jutott korunkra; az utóbbi kolostor könyvállománya meghaladta a 450 kéziratkönyvet (820—42).

A kor kedvelte a könyveket s a velük való meghitt foglalkozást. És a kor megbecsüléssel tekintett a költőkre, tudósokra. Alkuin levele egy távoli tanítványához jellemző az egész korszakra: „Aligha fogsz még rám gondolni. Bezzeg, ha Vergilius lennék, naponta kerülnék szemeid elé . . . (ep. 13). Tagadhatatlan, sohasem szakadt meg az antik műveltség fonala, még a Meroving-korban sem, amikor a pogány antik műveltség az utolsó dőfést kapta. Az egyház hivatalos latin nyelve, az elsajátítással járó grammatikai stúdium, a szentírásmagyarázat, mindezek az antik kultúrányagnak bizonyos formájú fennmaradását biztosították. De a Karoling humanizmusnak kellett eljőnnie, hogy a keresztény műveltség antik elemeit felfrissítsék, gazdagítsák. A Karolingkor tudatosan fordult az antikhoz, rajongó odaadással, szenvedéllyel, olthatatlan szomjjal, mert vágyainak, elképzeléseinek mintáját látta benne. Minden erővel utánozni kívánták az antikot nyelvben, mozdulatban, gondolatban s mint látni fogjuk, világfelfogásban. Nem tudni, hova vezetett volna az irodalmi nyelv elbarbárosodása, ha a Karoling humanizmus fel nem veszi a harcot vele s meg nem tisztítja az irodalmat a vulgáris latinból kialakult román nyelvek hatásától. Az auctorok, főleg Cicero, tanulmányozásának mértékében megtisztul a latinság a grammatikai hibáktól, a köznyelv elferdült alakjaitól, a nélkül azonban, hogy a nyelv természetes fejlődésének eredményeit mind kigyomlálták volna. Így létrejön egy iskola-nyelv, amely szigorúan elkülönül a beszélt nyelvtől s amelyet csak az iskola útján lehetett elsajátítani. A nyelv klasszikus, Vergilius, Livius, Cicero nyelvére idomított s mégis hajlékony, úgy az új líra, mint az új tudomány (skolasz-

tika) kifejezésére alkalmas. A középkorvégi humanizmus sokkal szolgáibb, sokkal merevebb latinságot alkotott magának. A középkori latin-ság ezen a Karoling alapon épült fel.

Még egy más viszonylatban is nagy szolgálatot tett a Karoling humanizmus a későbbi fejlődés ügyének. Miután a magasabb oktatásban visszaállította a keresztény humanizmus programját, az egyházi és világi tudomány összeolvadását az antik eredetű artes liberales keretében, végkép eldöntötte, mi legyen a középkori iskola anyaga. A különféle irányok, amelyek a középkor folyamán támadtak, hol az „antik“, hol a „keresztény“ eszme zászlója alatt, a Karoling-kor által megvetett alapon nem változtattak. Az eszmék harcát nem miatta vagy ellene folytatták, hanem mindkét fél — vele. Eretnek és hívő, szerzetes és világi ember ebbe az iskolába járt s innen vitte magával a keresztény műveltség legszükségesebb elemeit. Ez az iskolatípus pedig a humanista ideált testesítette meg. Harmóniára, egyetemes pallerozottságra törekedett. Vázát, a „hét szabad művészetet“ még a késő-antikteremtette meg(v.ö. Martianus Capella),de már Izidor Etymológiájában s Cassiodorus Institutiones-ében magábfoglalta az egész keresztény műveltséget, természetesen a teológia és szentírásstudomány vezetése alatt. Tekintélye ír- és Angolországban sohasem hanyatlott le. Így bizonyára régi hagyomány alapján tanította Alkuin tanára, Aelbert, mind a hét szakot a yorki székesegyházi iskolában. Alkuin, kit példaadó működése, tanárkodása miatt a „praeceptor Franciáé“ névvel illettek, hazájából frank földre hozta „a rendszert“. hogy aztán ennek alapján Toursban mintaiskolát rendezzen be. Ebben az iskolában járt a Mainz-i születésű frank Hrabanus Maurus, a „praeceptor Germaniae“. kinek fuldai iskolája lett Németországban a humanizmus fellegetvára. Így történt, hogy Németországot a humanizmus nevelte fel a nyugati keresztény kultúrközösség tagjává.

Azáltal, hogy a humanista-iskola a világi stúdiomot sem hanyagolta el, lehetővé tette egy világi tudományosság s műveltség kialakulását a világiasabban gondolkozó századokban. A középkor lovagi s városi műveltsége ennek az iskolának falai között fejlődhetett ki, eszmélhetett magára. Még egy másik körülmény is ösztönzőleg hathatott idővel ebben az irányban. Tulajdonképpen sem a székesegyházak, sem a kolostorok iskolái lényegben nem különböztek egymástól. Hiszen a világi papok is a vita canonica révén szerzetesi formák között éltek. Aniane-i Benedek szerzetesi reformja (Jámbor Lajos alatt) azonban elrendelte, hogy a kolostoriskolákat csak az oblati, vagyis a leendő szerzetes ifjak látogathatják (817). Ennek következtében a belső

iskola (schola interior) mellett még egy másik külső iskola (schola exterior sive publica) is keletkezett, mely könnyen válhatott nemcsak a világi papság, hanem a szélesebb laikus rétegek iskolájává. Maga a tanítás jórészt, legfőképp az általános könyvhiány miatt, a dialógus formájában élőszóval folyt le s tekintettel volt a tanuló egyéni képességeire. A trivium és quadrivium csoportjába felosztott tananyag általános műveltséget kívánt adni: a trivium (grammatica, rhetorica, dialectica) tulajdonképp nem volt egyéb, mint — mai szóval élve — gimnáziumi anyag, a quadrivium (arithmetica, astronomia, geometria, musica) viszont a mai reáliáknak felelt meg. Hiba volna tőlünk, ha a grammatikát egyszerűen nyelvtannal fordítanék, mert hiszen az a költői és prózai munkák interpretálásának művészetét is jelentette, tehát egyfajta „klasszika filológiával“ volt egyértelmű. Tankönyv: alsófokon — Aelius Donatus római rétor (350 körül) műve, felsőfokon — az ugyancsak ókorból való Priscianus-féle *Institutio de arte grammatica* (500 körül), ezen alapul Alkuin s Hrabanus műve. Ugyanígy a retorika sem maradt „scientia bene dicendi in civilibus quaestionibus“, a szónoklás tudománya, hanem mintegy a közéletre készített elő (hivatalos nyelv elsajátítása, oklevelek fogalmazása, jogi ismeretek). Tankönyv: Alkuirmak Nagy Károly számára írt vezérfonala Cicero: *De inventione* felhasználásával. Dialecticán filozófiát kell értenünk, melyet Boethius Aristoteles-fordítása és magyarázatai és Augustinus (*Categoriae*) alapján tanítottak. Az arithmetikai ismereteket, az asztrológiát, musicát Boethius közvetítette, geometriai segédkönyvül Martianus Capella szolgált. De ahogyan a grammatika végül is a történeti munkák interpretálásán át az emberiség történetévé szélesült, akként a geometria is inkább a kozmográfia, természet- és országleírás számba ment, úgyhogy nevének helyesebben „Bevezetés a természet-tudományokba“ kellett volna hangzania. Tankönyv: az ír Dicuil „*Liber de mensura orbis terrae*“ című műve (825), főleg Plinius nyomán. Ezen az alapon, mint a „bölcse ség hét oszlopán“ nyugodott a divina sapientia, a teológia. Ugyanis a hét szabad művészetnek csak előkészítő szerepet szántak, de másrészt igazi humanista módra a teológiai stúdiumot előzetes, egyetemes képesítéshez kötötték.

A kor a nagy pedagógusok kora volt s maga Nagy Károly, ki különben személyesen is részt vett a palotaiskola tanóráin, a pedagógus szigorával rendelte el, hogy minden székesegyház s kolostor ilyen magasabb fokú iskolákat tartson fenn. Ép így uralkodása alatt beszélhetünk először a főiskolai oktatás kezdeteiről. Egyes nagy mesterek iskolájukat országos hírre emelték, így Alkuin Tours-t, Hrabanus Fulda-t,

Walahfrid Reichenau-t, Notker (szül. 840 kör.) St. Gallen-t, úgyhogy messze vidékről sereglettek oda tudásra szomjas tanítványok. Az udvari iskola már Nagy Károly óta szívesen hívott meg kimagasló literátorokat előadások megtartására, ami az intézménynek egyetemi jelleget kölcsönzött. A püspökök 829-ben egyenesen felszólítják Nagy Károly fiát s trónutódját, Jámbor Lajost, hogy a birodalom három helyén királyi auktoritással „egyetemek“ (scolae publicae) létesüljenek. A terv terv maradt, ám semmi sem mutatja ennél jobban, hogy a humanista Karoling-kor mily nagy eredményeket ért el a művelődés terén. Természetesen nem mindenütt állt egyazon magasságban a szellemi élet szintje. Gallia vezetett. Tours, Reims, Ferrières, St. Denis, Corbie, Auxerre, Lyon, Laon, Metz, mind egytől-egyig jelentős szellemi központok. Németország, mely ép ekkor rázta le magáról a germán népvándorláskori kultúrát, magas átlagos kultúrával még nem dicsekedhetett. A primitív környezetből azonban már ekkor kimagaslik egy-egy kultúrközpont, hogy aztán az új humanista irány legkeletibb őrhelyei legyenek: Fulda, St. Gálién, Reichenau, Salzburg érseki székhely, ahol Arn püspök működött, Echternach, az angol-szász misszió kiindulási pontja (698, Willibrod), a szomszédos Trier-rel, továbbá Corvey, Lorsch és Prüm. Mint az angol-szász s ír misszió fiáléi kezdik meg szellemi életüket, de csakhamar nyugati frank hatás alá kerülnek.

Észak- és Közép-Itáliában (Dél-Itália a görög kultúrkör része!) a reform már csak a frank példát követi, mégpedig a nagy kezdő: Nagy Károly halála után. A frank Lothar, aki Jámbor Lajos nevében kormányozza ekkor Itália ügyeit, 825-ben a kilenc legnagyobb olasz városban az artes liberales tanítását rendeli el. A frank kormányzattal szoros kapcsolatban álló pápai kúria már a következő évben kezébe veszi Lothar kezdeményezését, sőt egyes plébániákon is ilyen humanista iskolák felállítására gondol. Erről természetesen nem lehetett szó s 853-ban újra kizárólag székesegyházi iskolákról hallunk. Annyi tény, hogy a IX. század közepén már Itália is érzi az új humanizmus áldásait. Nyelvi durvaságok az írásokban nem fordulnak elő s a vezető emberek már mind erős litterae-műveltséggel rendelkeznek (pl. I. Miklós pápa, szül. 810-[^]820 kör.). A sors különös szeszélye folytán Itália humanista szülötte, Cassiodorus senator Institutiones c. enciklopédiájának elveit két frank szerzetes, Hildemar és Leutgar reformjai (Milano, Brescia) vezetik be — saját hazájába.

A Karoling humanizmussal kapcsolatban beszélnünk kell még Karoling renaissance-ról. E kettő olyan, mint az érem elülső és hátsó lapja — elválaszthatatlanok egymástól. A Karoling humanisták úgy

érezik, hogy Róma szemük láttára feltámadt évszázados álmából s hogy maguk is rómaiakká válnak. Frank királyuk, aki lábai alá veti egész Európát, mint valami római Caesar, Augustus jelenik meg előttük: birodalma határtalan, csak az óceán korlátozza terjedelmét s olyan népeket foglal magába, amelyeknek nevét a rómaiak nem is ismerték. Az augustusi béke, a pax Augusta szárnyait hallják csattogni a levegőben. Nagy Károlyuk a rend és törvény képviselője, a világbéke hírnöke, kinek harsonáira újra felragyog a latinok arany birodalma:

Aurea securis nascuntur regna Latinis.
Alta reversuros iam cernit Roma tropeos.

(Modoin)

Aachen: a világ feje (caput orbis), helyes tehát, ha Uj-Rómának hívjuk — jelenti ki a költő Modoin (Muadwin). Egy nagy eposz, „Nagy Károly és Leó Pápa“, Karthágó építésének vergiliusi leírását követve, elmondja, mint áll Károly augustusként a várfokon az épülő második Róma, Aachen előtt s mint vezeti az építés munkáját. Ujjongva fedezik fel nagyságukban Róma megújulását vagy miként a már fent említett Autun-i Modoin, akit barátai Ovidius után Naso-nak neveznek, éneklí: „Újból visszatért a forgandó idő a régiek szokásaihoz s lásd, a föld magának új Arany-Rómát szül“:

Rursus in antiquos mutataque saecula mores,
Aurea Roma iterum renovata renascitur orbi.

A császári udvarban nyüzsgő poéták és filozófusok Károlyban ihlető mecénásukat látják, hőst és filozófust egy személyben, aki elől jár a hadban épügy, mint a művészetben. És ahogy a Caesarok kegyelt költői, akként ők is meg kívánják énekelni a császár fegyvereit (Ermoldus Nigellus). Mi több, úgy tudják, hogy a régiek utánzásában megújuló Nova Roma (Aachen) sokkal, de sokkal túlszárnyalta antik elődjét. Nova Roma szebb, mint a pogány Örök Város, már azért is, mert keresztény. Károly impériuma Krisztus által meghaladja Róma fényét. Nagy Károly a békefejedelem (dominus pacificus), birodalma a romulusi imperium — ez a gondolkör természetesen a császárság felújításához kellett, hogy vezessen 800 karácsonyán.

És tényleg ezek a humanisták odáig mentek a római világ külsőségeinek utánzásában, hogy szinte azt hiszi az ember, rossz helyen jár, pár századot elvétett, nem a frankok, hanem a régi rómaiak birodal-

mába tévedt. Mindent megtesznek a római sajtóságok eltanulására. Paulus Diaconus Károly számára Pompejus Festus-t emendálja, hogy az új augustus Róma városának utcáit, tereit, beosztását név szerint ismerje. Einhard Suetonius római császár-életrajzainak mintájára megírta Nagy Károly életét („Vita Karoli magni“), szigorúan klasszikus, hibátlan nyelvben és stílusban s ebben az utánzásban annyira rómainak érzi hőségét s korát, hogy legnagyobb csodálkozásunkra szövegében léptenyomon elavult, jó régi római katonai s udvari kifejezéseket használ. Einhard a frank sereg téli táborairól beszél, a szászok senatus ac populus-áról tud, a normannokat sueones-re kereszteli s Niumaga, Moin városok nevét latinosán Noviomagus, Moenus-nak írja. Számára a frank hősi énekek barbara carmina s saját magát homo barbarus-nak nevezi. Angilbert a vadászaton résztvevő Nagy Károly leányát így festi le: „Sophoklesi kothurnus díszíti a hajadon lábát“. Ilyen hangnemben verselnek „az angyalok jámbor cohorsairól“ az Égről, mint Olympusról, stb. Hrabanus Maurus II. Lothar-t a normann betörések idején a római hadíró Vegetius alapján azzal traktálja, hogyan képezték ki a rómaiak a rekrutákat. Einhard a királyi építésekhez Vitruviusnak az architektúráról szóló munkáját tanulmányozza, maga Károly a pápa engedélyével antik oszlopokat s márványdarabokat szállít Aachenbe Rómából és Ravennából, hogy azokat — miként a költők a klasszikusok szóalakzatait s fordulatait — a készülő műbe beillesse. Az antik holmi szeretete szól hozzánk, amikor Theodulf, Orléans püspöke, verset ír egy Herkulest ábrázoló vázáról, vagy gyönyörködve festi le a hét szabad művészet allegóriáját, amelyet egy antik tárgyon látott. Más alkalommal egy művésztől antik formájú Tellus-szobrot rendel. Es ahogyan a XVI. sz. német humanistái a nemzeti nyelvhez fordulnak s a nemzeti tudatot erősítik, úgy a német irodalmiság, az „alt-hochdeutsch“ irodalom megindulása is a Karoling humanizmus korára esik. Nagy Károly régi germán hősi énekeket gyűjt s magának St. Denis-ben faházat építtet germán ősi formára: „more veterum avorum“.

Mivel mentegették ezek a humanisták antikimádatukat keresztény érzületük előtt? A bölcs megértésnek azzal a tanításával, amelyet a ciceroniánus humanista-nemzedék még a patrisztika korában (1. pl. Hieronymus) alkotott magának mentségül és igazolásul hasonló szellemi körülmények között: a pogány költők és bölcselők műveiben sok aranyszem található, bár gyakran a tévedések iszapja alatt. Theodulf így mentegeti magát, hogy pogányok „frivol“ (frivola) dolgaival foglalkozik: „Sokszor olvassuk pogány bölcsék írásait, akik bizonyos dolgokban igazán elsőrangúak. Írásaikban — bár sokhelyt, bizony, ördö-

giek — mégis hamis héj alatt számos igazság lappang“. (Sub falso tegmine vera latent: Carm. 45.). Örömükbe valami ördögi borzongás vegyül. Természetesen roppant nagyra vannak antik tudományukkal, mint minden humanista-renaissance mozgalom, hiúak, tetszelegnek maguknak római ruhájukban s hallatlan dicsőségről, hírnévről álmodoznak. A monachus sti. Galli szerint Alkuin nagy tudománya oly gyümölcsöket hozott tanítványaiiban, hogy a mai gallusok s frankok pirulás nélkül összemérhetik magukat a régi görögökkel és rómaiakkal. Munkájuk természetét nézve, fennhéjzásuk alaptalannak tűnik fel előttünk. De nem is arról van szó, hogy mennyire híven utánozták az antikot, hanem hogy utánozták, a maguk számára, mint a norma kinyilatkoztatását felfedezték, és hogy ennek a rinascimento-nak minden részegségét átéreztek. „Ha még az asztronómiában semmit sem vittünk véghez, úgy azért, mert még nem foglalkoztunk vele. De ha egyszer majd akaratumk megfeszítésével ráfekszünk az asztronómiára, akkor egykönnyen utolérjük a régieket, miként a többi tudományban“. Ezt írja Dungal Nagy Károly érdeklődő levelére s ebben az önbizalomban benne lüktet az egész kor szíve.

Minden renaissance- és klasszicista-kor az antikot véli felfedezni, pedig csak magát keresi, magát ünnepli benne. Így járt a Karoling humanizmus antikhódolatával. Tulajdonkép már antikkeresése vallomásszámba megy: magát az antikot egylényegűnek veszi. A kérdés mostmár: mit tekintett antiknak? Milyen ideált formált magának az antikról? Általában az antik mintát nem a klasszikus stílus emlékei közül vették, hanem pusztán Symmachus, Boéthius és Cassiodorus késő-római humanizmusának korából, másrészt — egyes helyi, hazai behatásokon kívül — legfőképp az egykorú bizánci-orientális művészet folyton-folyvást Nyugatra átcsapódó áramlatából. Ismeretes, mennyi szír s zsidó kereskedő fordult meg a Karolingok alatt is Marseille közvetítésével (Rhône) Galliában. Dél-Itáliáról pedig tudjuk, hogy már régtől kezdve az orientális-bizánci kultúra szerves része s ennek következtében alkalmas rakódóhely volt Nyugat és Kelet között. Így történt, hogy a Karoling elefántcsontmunkák abban a stílusban készültek, amelyet az utolsó nyugat-római konzulok dyptichonjain láthatunk. Nagy Károly pedig aacheni templomát a bizánci Ravenna ragyogó kupolás központi temploma mintájára építette fel (805) s a fuldai Szt. Mihály-kápolna is (820) a római körtemplomok (Sta. Costanza, S. Stefano Rotondo) formáját utánozta.

Már az alapul vett minták arra intenek bennünket, hogy a Karoling renaissance-ot ne fordítsuk klasszicizmusnak. Semmisem esett tá-

volabb a Karoling-kortól, mint a hűvös eszményítés, a forma és arány kultusza. Ez a renaissance tényleg magában hordozott valamit már a későbbi nagy renaissance élet- és világfelfogásából. A természetet nem az eszmény fátylán keresztül nézi, hanem szinte durva közelségből. Ezek a karolingkori mesterek ujjongva fedezik fel az élet testi megjelenését, párologó melegségét, amely megfacsarja orrcimpájukat. Minden, amire csak szemüket irányítják, azonmód a maga valóságyszerűségében, természeti formájában és működésében jelenik meg. Innen a hajlandóságuk a naturalizmus iránt. A merovingkori miniatűrök merev, testetlen ornamentikája mintha egyszerre csak étellel telítődött volna! A VIII. század közepe óta testiebbé, melegebbé válik a szalag-ornamens, életet lehel a pálmalevél s az indamotívum, feloldódik az állat-ornamentikáról a Meroving-kor jege s egészen naturalista, természetű szárnyasok, madarak kerülnek a díszek közé s fölé. A térbeli és a tárgyi világ felfedezésével együtt a művészet újra feladatának tekinti az ember ábrázolását. Bizáncban és a Földközi-tenger déli partvidékén a hellén „szellem“ uralma nem törött meg annyira, mint Nyugaton, ahol a VI. század közepétől kezdve száműzték az embert s ami vele összefüggött, az ember domború szobrászatát a késő-antik, illuzionista, természet- és emberábrázoló hagyományból és egy puszta ornamentális-allegorikus irányra tértek át, melynek egyenletes ritmusa minden tárgyi valóságot elnyelt. A Vili. század közepe körül ismét felbukkan az ember rajza, eleinte még az ornamens tekintélye alatt, ír és angol-szász módra (v. ö. ír és angol-szász misszió!), a század vége felé azonban már áttöri az ornamentika kereteit és mindinkább testszerűbb hatásra törekszik.

Ha eddig az ornamentika tartotta rabságban az embert, most az ember került az ábrázolás középpontjába és az ornamentika csak arra való, hogy az embert méltóan bekeretezze. A síkbeli rajz kitér a térbe s újra felébred az érzék a perspektíva iránt. A térbeliség követelményével függ tovább össze az építészet előtörése. A Meroving-kor az építészetet a kisművészet (iparművészet) szempontjainak vetette alá, sőt mondhatni teljesen elhanyagolta. A Karoling-kor ismét tud építeni monumentális stílusban.

Kezdetben az új humanisták méltóságteljes nyugalommal viselik az antik öltözetet. Mintha csak magukat ábrázolnák szellemi munka közben, evangélistákat látunk a miniatűr lapokon, amint ép gondolatokat akarják odavetni a pergamentlapra. Az alakok méltóságteljesen ülnek, de oly könnyed kellemmel s az arcnak oly gyöngéd derűjével tekintenek reánk, hogy méltóságuk nem hat se merevnek, se hidegnek.

A palota festőműhelye a maga erősen festőies s a Bécsi Genesis modorára (V—VI. sz.) emlékeztető irányával s az ú. n. Ada-csoport (székhely Trier?), melyben viszont erősebben érvényesült a rajzoló elem és alighanem szír mintára megy vissza, a nemes, antikizáló stílust vezették be a miniatűr festészetbe közvetlenül a századforduló előtt, Nagy Károly személyes ösztönzésére. Ám abban a mértékben, ahogy egyre beljebb jutunk a IX. századba, a kép veszít az ábrázolás monumentalitásából s mindinkább elhatalmasodik rajta az élet izgalma, mozgalmassága. A nyugodt festői, modelláló modort a reimsi iskola már nyugtalan, ideges rajztechnikával pótolja; a ruha redőzetei megtörnek, kontúrjai meg-megszakadnak. Németországban különösen az alamann központok, Fulda, St. Gálién törekszenek arra, hogy mozgalmas jeleket ábrázoljanak. Erőtől duzzadó harcosok mérik össze fegyvereiket, mozdulataik szertelenek, izomzatuk megfeszül, testüket „barokkos“ túlzással adja vissza a rajzoló. Érthető, hogy ennek a vitalitásnak ábrázolására a fedőfestés túlnehézkés volt s helyette inkább a tollrajzot részesítették előnyben. A St. Denis-iskola munkáiban a mozgalmasság már barokkos formákban tobzódik.

A mozgás ábrázolása áll a középkorvégi renaissance homlokterében is. Igazi renaissance-erény, — nem kell meglepődnünk azon, hogy a Karoling-irodaíom is leginkább ezt hangsúlyozta ki. Einhard, Nagy Károly életrajzírója, mintául Suetoniust választotta. Amiben azonban a frank humanista a császárok történetírójától annyira eltér, az éppen vitális történetfelfogása. Számára a nagy személyiség a cselekvésben mutatkozik meg igazán — innen az elbeszélő hang nagyobb szerepe, mint Suetoniusnál. Az akció, a res gestae háttérében pedig a személyiség jelenik meg, amelyet mintha csak márványból vésne ki egy heroikus-harcos, nem a vallás, hanem a politikai élet forгатagából kiemelkedő etika. Nagy Károllyal kapcsolatban alkalmunk volt látni, hogy hadjáratait mily nagy mértékben ihlette a rex christianus, a keresztény vallásáért harcoló király eszménye. Ezzel szemben Einhard az egyházi motiválást egyszerűen mellőzi az események ábrázolásában s mindent a politikai élet autonómiájából kíván megértetni. Einhard előadásában Nagy Károly a nagy hódító, kinek arcvonásai, fénylő szemei, alkatának óriási arányai lángoló tetterőről tanúskodnak, ki karddal a kezében népeket igazott le, országokat hódított meg s birodalmát megkétszerezte terjedelmében magáért a fényért, a dicsőségért, a hatalomért. Ennek a renaissance-uralkodónak legnagyobb erénye is, mintha ércből volna: a magnanimitas, az erkölcsi öntudat méltósága, önmagában találja meg igazolását. Nem szabad elfelednünk, hogy

Nagy Károllyal egy olyan korba léptünk, amely az egész politikai életet erkölcsi normák szigorú rendszerére, a hűség világára építette. A politikai fejlődés menetéből a kezdődő hűbériség villan elénk, a hűbéri eszme azonban elválaszthatatlan az erkölcsi személyiség kultuszától. Így ismerkedünk meg a Karoling-kor egy másik renaissance-sajátságával: az erkölcsi autonómiából táplálkozó személyiség-kultusszal. A magnanimitas Nagy Károlyt, mint egyéniséget jellemzi. Einhard még képtelen arra, hogy az egyéniséget élő szerves egésznek fogja fel s a cselekedeteket az egésznek kifejezéseként tekintse. De kétségtelen, hogy Vita Karoli-ja az első, bárdolatlan lépésnek számíthat a jellemfestés s személyiségábrázolás útján, amelynek végén a korarenaissance és a renaissance nagy olasz emberábrázolója s a XVII. és XVIII. századi francia mémoires-írók állanak.

Az egyéni jelleg értékelését a Karoling képzőművészet alkotásain is megfigyelhetjük. Az arcok elvesztették sématisz egyképességüket s a művész minden telhetőt megtesz, hogy az embert egyéni sajátságaiiban, a kifejezés sokféleségében, szinte pillanatnyi változásaiban szemléltesse. Önként felvetődik a kérdés: nem vezetett az egyéniség „felfedezése“ komoly összeütközésekre a vallási auktoritás világában? És egyáltalán mennyiben vált e kor renaissance-a e kor filozófiájában, tudományában tudatossá? A feleletet erre a kérdésre a Karoling-kor talán egyetlen nagy bölcselő-egyéniiségének, Johannes Eriugena-nak műveiben találhatjuk meg. Ragadványneve, Scotus, már magában véve arra utal, hogy őt is azok között az ír és angol-szász „tudósok“ között keressük, akik csapatostól — mint ahogyan Auxerre-i Heiric (szül. 841) mondja — vándoroltak a frank királyok s nagyok, főleg *püspökök (Lüttich, Salzburg, Metz, Köln stb.) mecénás-udvarába s akik aztán igazi humanista módra „hivatal nélkül“ pártolójuk zsebére éltek, egészen a műzsáknak hódolva. Eriugena, a minden szépnak és tudománynak nagy pártolója, Kopasz Károly udvarába került s a nélkül, hogy egyházi méltóságot viselt volna, mint az uralkodóház „házi filozófusa“ vezette az udvari iskolát, lefordította uralkodója megbízásából Maximus Confessornak Nazianz-i Gergelyhez írt Ambigua (Kétes Szövegrészek) c. görög művét latinra (864 kör.) más görög egyházatyák (Dionysius Areopagita, Nyssa-i Gergely) munkáin kívül, megírta főművét: „De divisione naturae“ (867), mely nem egyéb, mint egy hatalmas panteista vallomás. Eriugena tisztában volt gondolatai eredetiségével. Büszkén helyezte szembe „igazságát“ az egyház, elsősorban Szent Ágoston, elveivel. Amikor Hincmar Reims-i érsek felszólítására könyvet írt az „eretnek“ szász szerzetes, Gottschalk, predesztin-*

nációs nézetei ellen, legkevésbé sem riadt vissza attól, hogy most már ő maga jusson a vádlottak padjára. A gondolkodók valóban mintha nagyobb szabadságot engednének maguknak s mintha az Esznek jobban hinnének, mint a Tekintély szavának. Már Alkuin panaszkodik a „fiatalokról”: „Ha azt felelem, hogy ezt és ezt az egyház így tanítja és Róma tekintélyével megerősítette, úgy tetszik, mintha válaszom nem elégtené ki elméjüket . . .“

A naturalizmus és vitalizmus korának filozófiáját teljesen áthattotta a világ mozgalmasságának és szépségének nagy élménye. Eriugena elődei és mintái Isten és világ közé válaszfalat emeltek, ő minden teremtményt, a láthatatlanokat épúgy, mint a láthatókat, az ideákat épúgy, miként az érzéki világot, Istenbe helyezi s öröknek tartja. Mindenben Isten jelenik meg, Isten mutatkozik. És hogyha Isten arcát e jelenségvilágban nem mindenkor, csak az extázis perceiben tudjuk kivenni, ebből csak gyarlóságunk következik. Eriugena az istenség magaslatára állítja a térben és időben hullámzó jelenségvilágot, nemcsak lényegbeli alkotórészét, hanem materiális, egyedi sajátosságait, mert mindebben Istent fedezi fel. Számára a Látható és a Testszerű mindig valami Láthatatlan és Testetlen valóságot érzékeltet; Isten és a teremtmények világa nem két különböző valami, hanem egy és ugyanaz (séd unum et id ipsum). Mindez nem mond egyebet, mint az élet és világ, a mozgás és testi megjelenés „megistenítését“. De ha Isten és a világ egy, örök és változatlan, ez csak úgy lehetséges, hogy viszont a világ-folyamatot, az élet múlandó forgandóságát pusztá érzéki csalódásnak vesszük és tőle minden objektív létezését megtagadunk. A világ — Eriugena szerint — nem kezdődik és nem végződik, kizárólag mi emberek kezdjük a világot észrevenni s megszűnünk azt látni, mihelyt megtanuljuk minden dologban Istent ünnepelni! Eriugena panteizmusát szubjektívizmus egészíti ki. Amit mi világnak tartunk, az magunk alkotása. íme, így válik a kor natura-imádata, lobogó szubjektív-aktivitása Eriugenában filozófiai rendszerré!

Eriugena működése kb. 850—870 közé esik. Már ez a dátum egymaga arra mutat, hogy a Karoling renaissance idejét nem szabad Nagy Károly (768—814) uralkodására korlátoznunk. Nagy Károly pusztán csak megindította a renaissance-mozgalmat, de nem tetőzte be. A kor igazi renaissance-arculata csak fia, Jámbor Lajos (814—840) és unokája, Kopasz Károly (II.) (840—877) uralkodása alatt nyer határozott vonásokat. Politikai beállítottságunk önkéntelenül azt a hiedelmet ébreszti fel bennünk, hogy a királyság politikai összeomlása Nagy Károly halála után az egész szellemi életet maga alá temette.

Mekkora tévedés! Maga a politikai kép sem oly sötét Nagy Károly halála után, mint ahogy azt általában feltenni szokás. Igaz, a központi hatalom egyre gyöngül, anarchiáról azonban csak Kopasz Károly halála után beszélhetünk (877). A művészi és tudományos élet igazában csak most virágzik fel, csak most fejt ki teljes lényegét; sokrétűbb lesz. Ahogyan a politikai hatalom is mintha egykézből, a királytól, több kézbe, a társadalom birtokába menne át, úgy a művészi és tudományos élet is nem támaszkodik többé pusztán a királyi udvarra, hanem decentralizálódik s jobban áthatja a társadalmat. Ugyanez áll az új szellemi éra megindulására. A központi hatalom erőgyarodása, a Karoling-ház felemelkedése már a VIII. század első tizedeiben bekövetkezett, holott kulturális téren a változás csak a VIII. század közepén jelentkezik s az „új“ csak a század végére érik be. Másrészt a Karoling-kor szelleme túléli magát a Karoling-házat s még a X. század első felében is a művész szemét és kezét, a tudós gondolatvilágát egészen magának követeli. Különösen a keleti frank birodalom kultúrcentrumai (Fulda, Szt. Gálién) sokáig élnek a Karoling humanizmus levegőjében. Az új korkezdés dátumát kb. 950-re tehetjük. Az új szellem Cluny felől hadat üzen a Karoling renaissance-nak és világiasságnak s a Karoling-kor hagyományát átalakítja a szerzetesi eszme, a keresztény transzcendentizmus követelményei szerint. Az antik múzsáknak s isteneknek el kell nérnulniok, a bukolikus idillek eltűnnek, Pán sípja bereked: felülkerekedik újra Gergely korának anti-humanista szelleme. Kezdetét veszi a tulajdonképpeni „román“ kor. A Karoling-alap megmarad, de a fejlődés új irányt vesz fel, más eszméknek kifejtését tekintí feladatának. A világ új értelmet nyer.

HARMADIK FEJEZET

AZ ITÁLIAI FORRADALOM

A langobardokkal vívott örökös élet-halálharc csodálatos hatást gyakorolt Itália latin néprétegeire. Az augustusi béke idején végleg elpolgárosodott Itália lakossága akkor sem vett fegyvert a kezébe, amikor a gótok fosztogatták városaikat. Az egész keleti gót uralom alatt szent szabályként uralkodott az az elv, hogy a hivatalokat rómaiak számára tartották fenn, míg a hadviselés kizárólag a barbár „szövetéses“ népek dolga volt. Justinianus Itália visszahódítása után kéz-

detben még kitartott a polgári és katonai igazgatás szétválasztásának elve mellett. A VI. század végén azonban már a katonai parancsnokok rendelkeznek polgári ügyekben. A meghódított Itália élére helyezett exarchus (a név első említése 584-ből), akárcsak Afrikában, a császár helyett korlátlan hatalommal uralkodott s a hadvezéri teendőkön kívül az igazságszolgáltatás és a közigazgatás is kezében összpontosult. A régi praefectus praetorio mellette elvesztette jelentőségét s csakhamar el is tűnt. A katonai szervezet szolgált ezentúl a polgári igazgatás alapjául. A fontosabb védelmi állomásokon, várakban a magister militum címével felruházott dux székelt, ki alá több numerus tartozott. Numerus (görögül: ἀριθμός, κατάλογος, τάγμα) azonban katonai egységet jelentett, élén pedig már a császárkorban a tribunus vagy praepositus állott. A dux és a tribunus is átvette a polgári igazgatás feladatkörét, a város (castellum) s a hozzátartozó vidék kormányzatát.

Abban a mértékben, ahogy a polgári közigazgatás militarizálódott, vált katonává az eddig pusztán bürokrata római polgár. A bizánci érában újra fegyvert fogott Itália latin népessége. Eleinte a sereg zöme s tisztikara idegenből jött, Bizánc által a langobard hadszíntérre vezényelt hadtestekből állott. Amikor azonban a perzsák, majd az arabok magát a fővárost kezdték fenyegetni támadásaikkal, a császárságnak nem állt többé módjában, hogy kellő számú katonát küldjön Itáliába. Az exarcha számára csak egy út maradt: Itália felfegyverzése. Természetesen a fontos katonai vezetőállásokba (duces) továbbra is görög honbelieket helyeztek. De a milites s közvetlen előjáróik, a tribuni helybeli latin őslakosságból kerültek ki. A sereg ezáltal mindinkább egy felfegyverzett milícia képét mutatta, melyben a kisbirtokos középosztály a milites soraiban szervezkedett, míg a tisztí (tribuni) állások a nagybirtokos arisztokrácia kezébe jutottak. Ilyen körülmények között előbb-utóbb a tribunatus az egyes nemes-családokban, ha jog szerint nem is, de ténylegesen apáról-fiúra öröklődött. Az exercitus, mint a latin milícia megfelelője, szemben állt a bizánci felső kormányzat képviselőivel: az exarchával s a duxokkal. A két császári terület, Róma és Ravenna köré egy-egy exercitus csoportosult (exercitus Romanus, exercitus Ravennas), Szicíliát kivéve, amely úgy látszik, a VII. század közepétől fogva külön hadparancsnoksággal rendelkezett.

A VII. század utolsó tizedeiben a bizánci Itália ellatinizálódása már beteljesedett. Ezzel kapcsolatban kulturális tekintetben is rohamosan csökkent a bizánci elem szerepe. Elegendő Ravenna VII. századi műemlékeire gondolnunk, hogy ennek a megállapításnak egyetemes

érvényét belássuk. De nemcsak a tulajdonképpeni császári szervezetbe vonult be a latin közép- és nagybirtokososztály, döntő szó jutott neki a pápai hivatalokban is. A közigazgatás „társadalmibb“ irányú fejlődésével párhuzamosan növekedett meg az egyház szerepe is az állami organizmusban. Bizánc a legnagyobb mértékben elősegítette, hogy az örök Városból a pápa városa legyen. A pápa mint valami exarcha vette gondjaiba a várost s vidékét. Szent Péter helytartója ebben a korban egyúttal a császárság legmagasabb „hivatalnokai“ közé is tartozott, ki óriási patrimoniumára támaszkodva, mindinkább kiszorította helyéről Róma és környékének dux-át, hogy végül „az egyházi állam“ keretei között Pippin adományából jog szerint is e terület világi uralkodójává váljon. A „bizánci rabság“ tehát nem múlt el minden haszon nélkül a pápai hatalom kibontakozásának történetében. Nagy Gergelytől kezdve egyenes ívben emelkedett fel a pápaság világi uralma a ducatus Romanus birtokbavételéig. A pápai hatalom kibontakozásának nagy előnyére szolgált, hogy Itália császári helytartója, az exarcha Ravennában székelte. A pápa világi feladatkörének kiszélesedése természetesen hozta magával, hogy székhelye mindinkább egy világi uralkodó udvarának képére hasonult. A szerzetes-pápa, I. Gergely szinte ó-keresztényi egyszerűségét nem találjuk meg többé a pápai udvarban, mely 700 körül már pompa s ceremónia tekintetében a császári udvarral vetekedett. Egyben kialakul egy nagyarányú pápai bürokrácia, az egyházi ú. n. diakon-kollégium mellé a világi minisztérium (a „hét udvarbíró“ septem iudices sancti palatii, 710-ben már teljes számmal szerepel), A két testület kezdettől fogva féltékenykedett egymásra s hogy a pápai udvarban ki legyen a hangadó, a diakon-kollégium (tagjainak neve már a VI. sz. elejétől kezdve presbyter cardinalis, vagy diaconus cardinalis ecclesiae Romanae) feje, a kardinális-archidiakon avagy a „miniszterek“ vezére, a primicerius notariorum, az teljesen a pillanatnyi erőviszonyoktól függött.

Ezek az ellentétek a VII. század végén, a kialakulás folyamatában, még természetesen nem jelentkeztek oly elemi erővel mint később. Sokkal jelentősebb volt a következő évtizedek eseményei szempontjából az a körülmény, hogy egyazon társadalmi réteg, a városi római birtokos arisztokrácia mindkét testületben képviseltette magát. Ugyanis a magas egyházi és minisztériális hivatalok utánpótlásáról a cubiculum, a pápa udvari iskolája gondoskodott szinte kizárólagos joggal, melynek világi tagjai is voltak (cubicularii laici), amióta Nagy Gergely pápa kísérlete a laikus elem kiszorítására az utódoknál nem talált visszhangra. A nemes családok fiai mindjárt a patriarchium

Lateranense „kadettiskolájában“, a cubiculumban kezdték tanulmányaikat, az egyszerű szülők gyermekei közül, a schola cantorum-ból csupán a jóhangúakat emelték ki a cubicularii sorába. A dolgok ilyen rendje mellett a diakon-kollégium éppúgy, akár a bürokrácia vezető rétege a római birtokos arisztokrácia gondolatvilágát lopta be a pápa környezetébe. Ezt a réteget pedig nemzeti érzések duzzasztották, politikai aspirációk nyugtalanították, s bujtatták föl a gyűlölt, mindennél jobban gyűlölt idegen bizánci uralom ellen. Partikuláris érdek elegyedett ebben a gyűlöletben a latin gondolat s kultúra sorsáért aggódo lélek gyötrelmeivel. A görög kultúrfőlény megsemmisítő hatalma alatt talált újra magára Itália „latinsága“. A nemzeti forradalom sorsára végtelenül fontos volt, hogy a nacionalista párt a cubiculumon keresztül a pápai udvarban is megvetette a lábát.

Alig vonható kétségbe, hogy a római városi arisztokrácia a pápát saját politikai érdekkörébe kívánta vonni. Nem egy pápaválasztás a városi nemesség állásfoglalása folytán erős pártharcokat idézett fel, melyekben a ravennai exarcha, kitől a császár helyett a jóváhagyást ki kellett kérni bizonyos pénzösszeg lefizetése mellett, szintén szerepet játszott. Amíg bizánci, görög vagy keleti pápák uralkodtak Rómában, a görög érzelmű pápa és a latin nacionalista „udvar“ között nagyjából hasonló helyzet alakult ki, mint az exarcha és az exercitus között. A görög pápák még mindent megtettek, hogy a világi arisztokrácia befolyása alól mentesüljenek. Közülük pl. VII. János (705—707) külön „episcopiumot“ rendezett be a S. Maria Antiqua egyik szárnyán a Palatinus közelében állandó tartózkodási helyül, melynek görög szellemét, lakóinak faji hovatartozását a romok között talált görög feliratok és graffiti árulják el. Mihelyt azonban a császár Róma primátusát semmibe vette, sőt azt saját egyházi főségé (caesaropapizmus) érdekében összezúzni törekedett, Szent Péter utóda természetes segítőtársat, s védelmet talált Róma város nemzeti, s forradalmi érzelmű nemességében. Mondanunk sem kell, hogy ilyen körülmények között minden háborúskodás, amely a pápa és a császár között egyházi dolgokban keletkezett, fegyverbe szólította a város milíciáját és nagy nemzeti ellenállássá duzzadt fel.

Az Örök Város, melynek élelemmel való ellátásáról s katonái védelméről a pápa gondoskodott, az autonomista mozgalom sikerének egyedüli reményét a Szentszékbe vetette. A nemzeti újjáéledés tüzfészke tehát Róma volt. Az exercitus Romanus szeparatista törekvései már a VII. század elején jelentkeznek. Hogy azonban Bizánc még ura tudott maradni a helyzetnek, azt nem kis mértékben a Rómára félté-

kenykedő, s fősege ellen örökösen ágaskodó Ravenna-nak köszönhette. Eleutherius exarchát, ki magát Nyugat császáranak kiáltotta ki, se-rege, a ravennai milícia, akkor verte agyon, amikor a város püspökének tanácsát követve, koronázásra ment a pápához. Így a középkor első császárkoronázó „Róma-útja“ szerencsétlenül végződött (619). A Mauricius-féle lázadást is, mely viszont a római exercitusra támaszkodott, a ravennai csapatok megjelenése buktatta meg (641). Pár évvel később egy másik exarcha, Olympius, tett kísérletet arra, hogy a pápa és Róma város milíciája segítségével a nyugat-római császárságot felelevenítse. Pünkösdi uralma azonban nem tartott tovább két-három évnél, miután 652-ben az arabok első szicíliai támadásakor elesett a csatatéren. A Szicíliában nagy vérveszteséget szenvedett exercitus Romanusnak tehetetlenül kellett néznie, hogy a rendcsinálással megbízott új exarcha a ravennai exercitus élén I. Márton pápát elfogja, s császári ítélőszék elé cipelje.

Itália tehát forrongott, s csak a megfelelő emberre várt, hogy Bizánctól elszakadjon. A folyton-folyvást parázsló elégedetlenség bizánci usurpatoroknak, politikai kalandoroknak szolgáltatva ki a császári Itáliát. Nem a nemzeti érzés adott vezért a nacionalista mozgalomnak, hanem pusztán a rideg politikai érdek. Eleutherius éppúgy mint Olympius, kívülről jött a forradalom élére, idegen volt, kinek előbb még kapcsolatokat kellett keresnie a patrióta körökhöz. Ezt a közvetítő szerepet a pápa töltötte be, mert aki mellé a város ura, a pápa állt, az számíthatott az exercitus pártfogására. De a Szentszék vigyázott arra, hogy legalább formailag, politikai dolgokban lojálisnak mutassa magát a császárral szemben. Az exarcha fellázadhatott, de ő, az egyház feje — nem. Nyilvánvaló most már, hogy a szeparatista mozgalom jövője attól függött, 1. mennyiben sikerül egységes frontot teremteni Róma és Ravenna között; 2. tud-e vezért kapni saját fiai közül, vagy lehetőleg magának a pápának személyében.

Az összezapás a függetlenség után áhítózó Itália s a császárság között elkerülhetetlenné vált, amidőn III. Leóval, egy új, erőskezű dinasztia, az Isaurus, jutott az uralomra. Bizánc III. Leónak köszönhette, hogy az arabok egyéves ostroma alól a főváros, a birodalom szíve felszabadult (717—18). Ugyanekkor Itáliában a görög pápák hosszú sora után egy rómaira (natione Romanus) esett a választás, II. Gergelyre (715—731). Mint a lateráni nemesi iskola neveltje, s mint a pápai bürokrácia oszlopos tagja egy csapásra szakított elődeinek egyeztető, lojális politikájával, s a forradalmi, nacionalista elemek felfogását tette a magáévá. A harc már akkor kiújult a császár-

ság és a pápaság között, amikor III. Leó az állami gépezet reorganizálásába fogott, s elsősorban nagyobb adók kivetésével, az adóbeszedés visszaállamosításával kívánta rendezni a birodalom zilált pénzügyeit, Intézkedései legérzékenyebben a püspököket, s ezek között is a Szent-széket érintették; a pápai patrimonium a császári Itália legnagyobb adóforrásának számított, idővel, a szokás alapján, az adóbeszedés majd kizárólag egyházi kézbe ment át. Az állam „elegyházásítása“ I. Justinianus császárnak műve volt (a püspökök mint az állami közegek, s ügyek revizorai!), úgyhogy III. Leó császár reformtörekvései alapjában véve nem a pápa, hanem a nagy előd ellen irányultak. Itáliában azonban másképp fogták fel az adóreformot. A bizánci Itália az adókat mindig igazságtalannak érezte, mert annak fejében vajmi kevés ellenszolgáltatásban részesült Bizánc részéről harcai, ínségei közegette. II. Gergely nyíltan ellenszegült a császári parancsnak, ami főbenjáró bűn számba ment, s amire a bizánci éra alatt a pápaság történetében nem is akadt példa.

Amint a felségsértés vétkébe esett pápát a császári bírói szék elé akarta állítani, a felfegyverzett nép a császári küldötteket eltette láb alól. Ezekben a válságos időkben a harci riadót fuvató Apostoli Szék váratlan szövetségest nyert Spoleto s Benevent szomszédos langobard, eddig ellenséges hercegeiben. A langobard harcosok felsorakoztak a határ mentén, s a szó szoros értelmében elzárták az utat a jórészt szicíliai-keleti katonákkal közelgő exarcha elől. Ebben a dél-langobard szövetségben kell első jelét látnunk annak, hogy a pápaság, s vele a római Itália le akarja vetni magáról a „birodalmi gondolkozásmód“ utolsó maradványait is, s üdvét a rés publicán kívül, a császársággal szembefordulva, Nyugaton, s Északon a „barbároknál“ keresi. Mily szörnyű lehetett volna még I. Gergely, s közvetlen utódai számára a szövetkezés a rés publica ellenségével, a barbárokkal! A langobard támogatás lehetővé tette, hogy Róma Bizánc karjaiból, melyekbe épp a langobard veszély miatt vetette magát, kiszabaduljon. A szövetség akkor sem bomlott fel, sőt új tápot kapott, amidőn kitört az ú. n. képviszály; ezzel az eddigi, pusztán politikai természetű „adólázadás“ szinte észrevétlenül áthasonult nagy egyetemes vallási ellenállássá. Nem pusztá dogmatikai vitát jelentett, ez csak az a szikra volt, amely lánggra lobbantotta a Konstantinápolyra gyűlölködő Rómát és a papizmust a caesaropapizmussal szemben végső ellenállásba kergette.

A képviszály abban különbözött minden előző hitvitától, hogy azt a keresztény egyházon kívül állók dobták felszínre. A VIII. század elején a kereszténység hegemoniája a Földközi-tenger mentén már

megdőlt az Iszlám győzelmes terjeszkedése következtében. Az Iszlám, s a védelme mögött újra működésbe lépő zsidó teológia a képek imádását vetette a kereszténység szemére. A támadás keleti forrására utal, hogy ugyanebben az időben, 722—23-ban, II. Jazid kalifa megtiltotta a képek tiszteletét keresztény alattvalóinak. Mint minden új szellemi áramlat, s gondolat az orientális részeken pattant ki, úgy ez az új eretnokség is Keletről, Kis-Ázsiából került a fővárosba, hol az ugyancsak keleti származású (Euphrates-vidéki) császárt hatalmába kerítette. A császár parancsára el kellett távolítani a képeket a templomokból (726), képrombolásig azonban nem fajult a dolog. Hiába hivatkozott maga a konstantinápolyi pátriárka arra, hogy a kép csak emlékeztetőnek szolgál a hívők számára, következőleg nem a kép az imadás tárgya, hanem csak az, akit ábrázol, a császárt nem lehetett eltéríteni szándékától. A pátriárka és a főváros ellenállása egy-kettőre letört, sokkal komolyabb formát vett fel a lázongás Görögországban, s a szigeteken, szóval a római pátriárkához tartozó területen. Itt az elégedetlenek ellencsászárt választottak, aki azonban akasztófán fejezte be életét (727). Itáliában a császár teljesen elvesztette maga alatt a talajt. Az itáliaiak és langobardok együttesen vérbefojtották a császárság minden megmozdulását. Nemcsak a római ducatus, hanem Pentapolis és Venetia miliciái is anathemat olvastak bizánci parancsnokaik fejére, s saját maguk sorából duces-t választottak. Meggyilkolták Paulus exarchát, úgyszintén Campania duxát, Exhilaratus-t fiával együtt s az új exarcha, ki Nápolyból, Itália leginkább görög érzelmű városából próbált a császári ediktumnak érvényt szerezni, csak a pápa intervenciójára menekült meg a biztos haláltól. Az önállóság már oly közel volt a megvalósuláshoz, hogy a római Itália külön császár-választásra gondolt.

A csúcsponttól a forradalom hirtelen zuhant le a mélységbe. Az új langobard királyi dinasztia (alapító: Ansprand, 712) még a bajor háborúból kifolyólag, amikor Liutprand a frank Martell Károlynak oly becses szolgálatokat tett (725 kör.), erős frank barátságra támaszkodott, s így elérkezettnek látta az időt, hogy Spoleto, s Benevent még mindig független hercegeit királyi közegekkel cserélje ki (Friaul már előbb, Kuninkpert alatt beolvadt a királyság szervezetébe), végül Itáliát politikailag langobard vezetés alatt egységbe kovácsolja. Sutri várának elfoglalása (728) Ravenna-Róma összekötőútványán már világosan jelezte Liutprand király nagyarányú terveit. A pápával nem szövetkezhetett Spoleto hercege ellen, mert Spoleto, éppúgy mint jómaga, a nagy Róma-koalícióhoz tartozott. Szövetkezett hát az

exarchával, s Spoletc kétfelől szorongatva nem tehetett mást, mint-hogy felesküdt a királynak. Liutprand pálfordulása (730) a pápa politikájának, s a nemzeti forradalomnak teljes csődjével volt egy-értelmű. A pápa személyesen ment a Róma előtti Nero-síkon táborozó langobard-bizánci sereg elébe, de csak annyit ért el, bizonyára Liutprand intervenciójára, hogy az exarcha lemondott büntető-szankciók alkalmazásáról — ami különben is csak a szenvedélyeket rázta volna újra fel — s elállt a képtilalomra vonatkozó császári ediktum érvényesítésétől, bár azt 730-ban a császár ismét kiadta. Az exarchának elégtételül szolgálhatott, hogy az Örök Város újra hatalmába került. II. Gergely kiszolgáltatottságában kénytelen volt görög származású elődeinek politikájához visszatérni, melynek sarkpontja a birodalmi egyház fogalmán, s a császárral szemben a legnagyobb lojalitáson, a bizánci érdekek hathatós támogatásán nyugodott. Mily szörnyű paródiája az itáliai forradalomnak! A nacionalisták utolsó kétségbeesett kísérletét a független Itália megteremtése érdekében a római milícia közreműködésével a pápa verte le. A császárnak kikiáltott Tiberius Petasius fejét Róma abban a reményben küldte Konstantinápolyba, hogy azzal a császárnak „kedveskedik“. De a császár erre sem fogadta vissza Rómát kegyeibe — panasolja II. Gergely hivatalos életrajzírója.

A pápaság III. Gergely (731—741), majd Zacharias (731—752) pástorkodása alatt is megtartotta oppozícióját a képromboló caesaropapizmussal szemben. Ez azonban nem jelentette még, hogy Bizánc-ellenes politikát folytatott. A szír származású III. Gergely és a görög Zacharias újra a császár pátriárkájának érezte magát, s a langobard háborúban is, ahol csak tehetette, támogatására sietett az exarchának. Így alapjában véve épp Liutprand hibájából, a Nero-síkon lejátszódott jelenet következményeként helyreállt a szövetség a pápa és Bizánc között. Róma nem tudta sohasem elfelejteni a langobardoknak, hogy szabadságharca miattuk bukott meg. Liutprand talán könynyebben érte volna el célját, a hercegek letörését és az egységes Itália megteremtését, ha előbb a pápa és az itáliai forradalom táborában a már-már osszeroskadó bizánci uralommal számolt volna le, s csak aztán vette volna célba a langobard hercegeket. E helyett Liutprand Bizáncot újra nyeregbe segítette, hogy az exarcha szövetségében Benevent, s Spoletto hercegeit királyságától függő viszonyba hozza. Ezt a célt azonban nem érte el, mint ahogy nem érte el Itália politikai egységesítését sem langobard jogar alatt. Liutprand nagyvonalú, de kihatásait tekintve, szerencsétlen s úgyis csak átmenetinek gondolt

szövetsége az exarchával elidegenítette a pápát a langobard királyságtól, s újra Bizánc védőszárnya alá kergette. Sorozatos hódító hadjárata Róma és Ravenna ellen (Ravenna első bevétele 731) összefogásra kényszerítette a pápát, a dél-langobard hercegeket s az exarchát, s ezzel csak újabb nehézségeket gördített céljai keresztülvitele elé (megh. 74. .

A Nero-síkon lejátszódott jelenet után a pápa ismét beállt a „császár hivatalnokának⁴⁴; mégis Róma és Konstantinápoly viszonyában óriási fordulat következett be. A pápa szerepe a respublica ügyében többé nem nőtt túl az itáliai kereteken. Az együttműködés a császár és a pápa között, Justinianus rendezése, teljességgel összeomlott. Mindenekelőtt III. Leó nem ismerte el többé a pápa egyetemes primátusát szökébb értelemben vett görög birodalmára nézve, amelyet eddig egy császár sem vett tagadásba. Ebből a célból megakadályozta, hogy a pápa Keleten valamelyes befolyást fejtsen ki. Követeit, leveleit a szicíliai kapunál egyszerűen feltartóztatta. Mindez viszont lehetővé tette a görög egyház s állam teljes egybeolvadását, a caesaropapizmus programjának végső betetőzését. Bizánc pápája maga a császár lett: rex et sacerdos. A leszámolás Rómával egyben szükségessé tette mindazoknak az egyházmegyéknek megmentését Bizánc számára, amelyek görög kultúrterülethez számítottak, bár Róma alá tartoztak, így az illír provinciák, továbbá az erősen elgörögösített Szicília, Bruttium, s Calabria. Az ilymódon megduzzasztott konstantinápolyi patriarchatus majdnem egészen magába foglalta a keleti egyházat, hisz az arab terjeszkedés folytán halálra ítélt Alexandria, Antiochia, Jeruzsálem, az antik kereszténység oly nagyszerű fellegvárai s központjai, III. Leó korában már teljesen elvesztették jelentőségüket. A birodalmi egyház Róma izolálásával visszanyerte egységét s megszabadult mindazoktól a zavaró momentumoktól, melyek a pápaság és a bizánci caesaropapizmus kibékíthetetlen ellentéte miatt újból s újból támadtak. A bizánci császárnak előbb-utóbb rá kellett jönnie, hogy birodalmi egyházában, melynek hitelveit is császári ediktumokkal intézte el, a pápának nincs mit keresnie.

III. Leó tehát Itáliát mint valami pestises vidéket elzárta birodalmától. Ép ezért bizvást mondhatjuk, hogy Róma bár hivatalosan továbbra is megmaradt a respublicában, ténylegesen már az országhatáron kívül feküdt. A nagy szkizma Róma és Konstantinápoly között III. Leó reformjai nyomán, több százados vajúdás után véglegesen bekövetkezett. És jól jegyezzük meg: Konstantinápoly fordult el a pápa városától s nem megfordítva. Amikor III. Leó pápa 800 december

25-én császárt választott magának, a nagy frank király személyében, a koronázás már csak Bizáncnak, III. Leó császárnak szóló felelet volt. És az is bizonyos, hogy a bizánci uralom a forradalom leverése után Itáliát pusztán nyugati határvárának tekintette. Így Róma mint határprovincia külön egységként simult a birodalom igazi testéhez, a nélkül, hogy vele összeolvadt volna. Ha I. Justinianus a VI. század közepén (554) a pragmatika szankció kihirdetésével a meghódított Itáliát a császárság szerves részévé tette, úgy III. Leó a VIII. század közepén ép ellenkezőleg járt el: Justinianus művét szétrombolta és falat emelt Róma és Konstantinápoly közé. Itália új helyzete világosan domborodik ki a „görög birodalomhoz nem csatolt“ két ducatus, a római és a ravennai újjászervezésében. Róma duxja patrícius címet kapott s közvetlen alárendeltségi viszonyba került a központtal. Az exarchátus ezzel az intézkedéssel tulajdonképpen megszűnt. Ettől kezdve Dél-Itália története elvált a „római“ két ducatus sorsától. Hogy Dél-Itáliának s Szicíliának elszakadása a „római“ részekről még teljesebb legyen, III. Leó a Szentszék ezen a területen fekvő nagykiterjedésű birtokait egyszerűen lefoglalta a kincstár számára.

Ennél nagyobb anyagi csapás nem érhetette a pápaságot. Megfosztva legjövedelmezőbb patrimoniumaitól s görög egyházmegyéitől, arra kényszerült, hogy új életlehetőségeket teremtsen magának. A gyökereket, amelyek eddig a Szent Széket a birodalmi egyházhoz kötötték, maga a császár tépte ki, úgy hát egy egészen új világot kellett találnia, ha nem akart az afrikai patriarchátusok sorsára jutni. A pápa számára nem lehetett kétséges, hogy hova forduljon: megkezdődik tehát a pápaság történetében a nyugati orientáció. Az utolsó évek eseményei előre jelezték leendő szövetségesét: a választás csakis a Karólingok óta egyre hatalmasabb frank birodalomra eshetett. Nagy Gergely pápa pontifikátusától kezdve egészen II. Gergelyig nyomon követhettük, mint lett Szent Péter utóda az autonómiára vágyakozó római ducatusok természetes ura, tartományi fejedelme. A következő évek pápai politikájának ép ezért minden erejével arra kellett irányulnia, hogy a de facto már fennálló történelmi képződményt, az egyházi államot új urával jogilag is elismertesse. Ez volt a legkevesebb, amit Szent Péter utóda a jövendőtlől maga számára kérhetett, azokért az évszázados harcokért, melyet a császárság és a langobardok ellen folytatott az autonóm Itália érdekében.

NEGYEDIK FEJEZET

RÓMA NYUGATHOZ CSATLAKOZIK

A pápaság érdek- és hatáskörzete egészen a Karoling-korszakig nem terjedt túl Itália területén. Amint a barbár királyságok megalakulásával az imperium egyre szűkebb határok közé szorult s végül Nagy Theoderik Itáliájára zsugorodott össze, a pápa is elvesztette minden befolyását a „barbár“ vidéken, s az maradt, aki kezdettől fogva volt: a római *respublica* püspöke. A római egyház győzelme nem járt együtt az egyház fejének hatalomgyarapodásával: az ariánus egyházak helyébe lépett római egyház országonként szervezkedett, külön életet élt, függetlenül minden pápai befolyástól. Klodvig áttérése, vagy a burgund Sigismund király megnyerése a katolikus hitre egy hajszállal sem változtatta meg a pápaság egyházi és politikai alapját: legfőbb védelmezőjét Szent Péter Rómája nem a katolikus, de elérhetetlen messzeségben uralkodó frank királyban, sem a rómaiá vedlett burgund ütköző államban látta, hanem az ariánus Nagy Theoderikban. Midőn pedig I. Justinianus az imperium megmaradt erejéből Itáliát még utoljára megmenti a császárság számára, a pápa mint „Nyugat pátriárkája“ megint csak nem Nyugattal, hanem Kelettel tart. Ilyen körülmények között nincs azon mit csodálkoznunk, hogy a pápa súlyát pusztán a *respublica* határán belül kívánta érvényesíteni, ez pedig Itálián túl nem vezetett. Egyedül I. Gergely pápa iparkodott beleszólni Brunichilde idején a frank tartományi egyház ügyeibe, de se arlesi vikáriusa, se legátusa nem mutathatott fel komolyabb eredményeket. A pápának meg kellett azzal elégednie, hogy ezekben a nyugati királyságokban, mint Szent Péter utódját a hitelvek legfőbb tekintélyének vallották. De azért a spanyol püspöki kar nem engedte magát kitaníttatni I. Honorius és II. Benedek pápa által dogmatikai kérdésekben sem s ahol csak tehette, hangsúlyozta függetlenségét. Hogy mennyire belső szempontok irányították a két régi római provincia egyházát, arra világot vet a primási székhely kialakulásának története. A frank királyságban a primás szerepét nem a pápa által e célra kiszemelt püspök, a pallium birtokában lévő arles-i vikárius töltötte be, hanem a sokkal központibb fekvésű Lyon egyházfője. Éppen így a nyugati gótok Spanyolországában is Sevillát gyorsan túlszárnyalta a főváros, Toledo, bár a palliumot a sevillai Leander kapta először.

Más alkalommal rámutattunk már arra, hogy a kultúra teremtő ereje Rómában, a caput mundi-ban s vele Itália nagyrésztében erősen lelohadt: bizonyos kultúröregség, hanyatlás következett be. Spanyolország és Dél-Gallia, visszatekintve arra a nagy (synodalis) munkára, amit egyházi téren végzett, a nagyobb kultúra büszke öntudatával nézett le a Bizánc hálójában vergődő s e miatt tekintélyében oly sok sebet szerzett pápai egyházra. Ez a fölény természetesen abból az ó-keresztény, cyprianusi hagyományból táplálkozott, amelyben a püspökök egyenlőségének emléke még nem enyészett el (az apostolok egyenlő rangjai!), annál kevésbé az univerzális egyház gondolata. Spanyolország s Dél-Gallia ó-keresztény kultúráról terhes földje még tanúja volt annak, hogyan emelkedett Róma a koordinált egyházak szintjéről a minden fölött kivétel nélkül uralkodó felsőbbségig. Így aztán könnyen érthető, hogy az autonómiára berendezett gót és frank „Landeskirche“ partikularizmusa bástyái mögé vonult vissza s nem volt hajlandó parancsokat elfogadni a pápa részéről.

Róma kulturális elszigeteltségének tehát egyházi téren a pápaság helyzete felelt meg. A pápa mint „Nyugat pátriárkája“ az imperium püspöke kívánt maradni s annyira az imperium rabja volt, hogy Nyugat felé az imperium határán túl nem terjedt hatalma. Egyszerre két oldalról fallal körülvéve, a Landeskirche s a caesaropapizmus közé ékelődve, a pápát az a veszély fenyegette, hogy nem episcopus universalis, hanem csupán Itália pátriárkája lesz belőle. Ép ezért korán jelentkezett Szent Péter utódjának politikájában közvetlen, szentszéki missziós egyházak alapításának óhaja. Róma, a caput mundi, a hitelveken túlmenően csak a római egyház szervezetét s kultuszát ismerte el normaként. Ezzel szemben látnia kellett, hogy az ír egyház, ha nem is az írgaz hitre vonatkozólag, szervezetében azonban (a kolostorok egyeduralma) lényegesen eltért az itáliai egyháztól s hogy a liturgia terén a partikuláris fejlődés úgy Galliában (görög alapon), mint Spanyolországban (az ú. n. mozarab liturgia) egész külön utakon járt. Ha tehát Róma a kötelező norma, a felsőbb akarat s vezetés városa akart lenni, munkáját ott kellett megkezdenie, ahol még szűz tolt a talaj: a megtérített barbár népeknél. Itt nem állt Róma törekvései útjába sem ó-keresztény tradíció, sem a „Landeskirche“ szilárdan kiépített autonómiája.

A pápaság missziós munkáját Nagy Gergely indította meg, még pedig az angol-szászok között, kiknek megtérítése könnyen a mozgékony ír szerzetesek dicsőségét gyarapíthatta volna. Gergely római kolostorának néhány szerzetesét küldte a szigetországba (596) Augus-

tinus vezetése alatt (megh. 604), kiknek munkája Wilfrith-ben, s Benedek püspökben méltó folytatóra talált. Az iro-skót egyház felett a diadalt a római misszió tulajdonképpen Northumbria királyának, Oswiu-nak, köszönhette, mert ez a király véget akarván vetni a húsvét-számítás körül keletkezett örökös vitáknak, 664-ben Streaneshalh nevű kolostorban (Whitby) synodust hívott együvé, hol kérdésére: Mondjátok hát, ki nagyobb az égi hazában, Columbanus-e, avagy Péter apostol? — azt a választ kapta: Péter, amire a bölcs Oswiu azt felelte: Már pedig én a mennyek kulcsának őrzője ellen nem fogok harcot vívni, sem vívatni, amíg élek. Innen szorította ki a római misszió az ír szerzetes-püspököket, miután ezek a pogányokat jórészt megtérítették. A harc az ír s a római egyház között nem semmisítette meg az angol-szász kereszténységben az ír szerzetes-egyház és kultúra elvetett magjait, s a kelta alap, dacára minden római uniformizálásnak, továbbra is megmaradt. A Szentszék mindenesetre vigyázott arra, hogy az új angol-szász egyház szoros kötelékei Rómához meg ne lazuljanak. Amint a canterbury érsekség megüresedett, a pápa a helybeli egyházfők mellőzésével Róma görög szerzetes-kolóniájának egyik büszkeségét, a nagytudományú tarsusi (Cilicia) Theodort szemelte ki arra, hogy a római érdekeket ezen a távoli missziós területen képviselje. Az új érsek csakhamar bizonyítékát adta nagy szervezőképességének. Amit elődei kezdtek, azt Róma szellemében betetőzte. Az első teljes angol-szász synodus, amelyet Hertford-ban (673, talán 672?) mint „az apostoli szék által rendelt püspök“, a többi germán keresztény királyságok szokásától eltérően nem a király, hanem saját nevében hívott össze, egyet jelentett Szent Péter utódának győzelmével. Pár évvel később az utolsó szász pogány vidék, Sussex is áttért. A római szokásokat Észak-Írország 697-ben, a piktek földje 716/7, Észak- és Dél-Wales pedig 755, ill. 777-ben vette át. Ettől az időtől kezdve a római schola cantorum módjára énekeltek a brit szigeteken olyan templomokban, amelyeket ugyancsak római minta után fa helyett kőből építettek; az istentisztelet rendje is megegyezett a római szokással — ezek voltak Benedek püspök többízbeni római útjának eredményei — mégis a pápaságnak rövid idő alatt rá kellett eszmélnie arra, hogy a szigetország „romanizmusa“ lassanként behódolt a királyság egyházpolitikai törekvéseinek. Theodor után a következő canterbury érsek már angol-szász vérből származott, s a felszentelést Lyonban nyerte el (692). A római kultusz és organizáció győzött ugyan, de ez nem jelentette egyúttal a pápai központosság gondolatának diadalát.

Hasonló sors érte a pápaságnak központosító törekvéseit egy másik „barbár“ területen. II. Gergely pápa, s az angol-szász eredetű Winfrith-Bonifatius missziós püspök közös vállalkozására gondolunk. Amikor Bonifatius, mint az apostoli szék „famíliájának“ tagja, hozzálátott 722-ben Martell Károly védelme alatt Hessen felől Közép-Németország megtérítéséhez, már térítők jártak-keltek a Rajnán-túli részeken, írek és angol-szász szerzetesek, frankok, az ír és gall kereszténység hirdetői, mint Pirmin, eredetére nézve nyugati gót (nem angol-szász!), Alamannia kereszténységének megszervezője Lantfrid herceg idejében, még az önálló alamann hercegség összeomlása előtt (730, a benedekrendi Reichenau kolostor alapítása: 724), vagy az angol-szász vérből való Willibrord, a frank uralom alatt lévő fríz-föld misszionáriusa (megh. 739), s a holland egyház alapítója, akik részben korlátozták Róma vikáriusának működését, részben annak útját egyengették (pl. térítő-munkájának kezdetei Willibrord körzetébe, Frieslandba nyúlnak vissza: 716—722). Hessen, s Thüringia gyorsiramú megtérítése után (725) Bonifatius a pápa által kidolgozott utasítás alapján, 731-től kezdve érseki minőségben, Bajorország majd Hessen (központ Büraburg Fritzlár mellett), s Thüringia (központ Würzburg a Maina mellett és Erfurt) püspöki szervezetének kiépítését már pár év leforgása alatt befejezte (741). A tervezet szerint ebben az új, Rómának közvetlenül alávetett egyházi provinciában a püspökök kinevezése pápai parancsra történt volna, az ordinációt pápai vikárius végezte volna, akinek időnként synodust kellett volna egybehívnia Augsburg-ban, vagy bárhol a Duna mellett. Mindezek a tervezetek Róma részéről azonban csakhamar füstbe mentek. Odilo bajor herceg, aki a pápa törekvéseit saját szeparatista céljai szolgálataiba állította, 743-ban életét vesztette, s hercegsége, az önálló „bajor egyházzal“ egyetemben, örökre eltűnt a frank birodalom szervezetében.

Martell Károly, régi Meroving-hagyományt követve, még nem ártotta bele magát az egyház ügyeibe. Az angol-szász misszió hatása alatt időközben azonban felcseperedett egy új nemzedék és ezzel egy egészen málfarmájú, „quasi sacerdos“ király típus került uralomra. Kari-mann 742 április 21-én mint az austrasiai részek királya, az általa minden pápai engedély nélkül összehívott nagy „concilium Germanicum“-on maga veszi kezébe a frank egyház reformját, ami Neustriában Pippinnél is visszhangra talál (Soissons-i synodus, 7°. Kezdetét veszi az a fejlődés, amely a király teokratikus tisztségének hangsúlyozása által végül Nagy Károly államegyházába torkolt. A pápa, s

kezes legátusa, Bonifatius helyett az egyház vezetését, úgy a hitélet, mint a szervezés terén, a király ragadja magához.

Bár így a pápaság első nyugati kapcsolatait még nem tudta a pápai monarchia céljának szolgálatába állítani, mégsem szabad az elért eredményeket lekicsinyelnünk: a VIII. század elején a pápa már maga mögött érezhette Nyugat ifjú keresztény népeinek hódolatát és ezzel új lehetőségek nyíltak meg a jövő pápai egyházpolitika számára. A horizont kitágult, a korlátok, amelyek a pápát mint a római imperium egyházi fejét a határokon kívül lakó „barbároktól“ elválasztották, egyszerre csak leomolni látszottak. Ezek a nemrégiben megtért germán népek, elsősorban angol-szászok, Rómában a leghatalmasabb apostolnak, Péter apostolfejedelemnek városát látták, a várost, ahol csodatevő csontjait kegyelettel őrizték. A barbár népek babonás alázatával tekintettek az Ég kulcsának őrzője felé és védelmébe ajánlották magukat. Számukra Szt. Péter az isteni közvetítők és segítők karában a legerősebb szent volt. A Szt. Péter-kultusz különösképpen az angol-szászok között hódított, s innen terjedt el Bonifatius és missziós-testvérei működése révén a frankokhoz és Germánia legkeletibb népeihez.

A tisztelet, s alázat, amely mint valami tömjénfüst szállt a római egyház északi provinciáiból a leghatalmasabb szent, Péter apostol felé, átháramlott Rómára, porai őrzőjére s a pápára, mint utódjára is. A pápaság tekintélye a Szt. Péter-kultusz szárnyain emelkedett a magasba és a pápaság Szt. Péter nevének varázslatával hódította meg a maga számára „Nyugat“ népeit. A nagy harc keserves napjaiban, Bizánccal önállóságért, autonóm hatalmáért küszködve, mily megelégedéssel nézhetett a pápa Szt. Péter új nyájára! Erőt, magabizást adott a harcra II. Gergelynek az a tudat: nem, nem vagyok egyedül, hátam mögött az egész Nyugat sorakozik az istentelen, képromboló császár ellen. Symmachus óta, aki a keleti gótok védelme alatt érezte magát, pápa nem írt oly gúnyos, merészhangú leveleket a császárnak, mint II. Gergely: „Ha fenyegetődzöl, úgy akkor, tudd meg, nem vagyunk arra ráutalva, hogy tovább viaskodjunk veled. Elég, ha három millióra költözik a pápa Rómától, s akkor rajta! Gyere utánunk!“ „Lehangoló, hogy a vad és barbár kulturálódott, Te pedig, a művelt, vad és kultúrátlan' módjára viselkedsz. Az egész Nyugat az Apostolfejedelem elé a hit gyümölcseit hordja, s ha Te embereket küldsz, hogy Szt. Péter képeit megsemmisítsék, akkor magadra vess: a kiomló vér nem rajtunk, ártatlanokon, hanem a Te kezedben fog száradni.“ „Az egész Nyugat reánk fordítja tekintetét, s ha mi erre méltatlanok

is vagyunk, nagy az ő bizalmuk irántunk, s az iránt, kinek képét Te szétromboltatni, s eltávolíttatni akarod: Szt. Pétert Nyugat minden királysága Földreszállt Istenként tiszteli.“

A nagy harc előestéjén II. Gergely pápa előtt Nyugat már úgy jelenik meg, mint Szt. Péter birodalma. Szt. Péter utóda a nyugati világ germán népeinél talál új hazát, s a császárral szemben menedéket. Mint valami pajzsot emeli II. Gergely Kelet lecsapni készülő keze elé az ortodox, s Szt. Péter tanításához ragaszkodó Nyugatot. Ezen a pajzson pedig Szt. Péter neve ragyog. Mondanunk sem kell, hogy a pápaság Szt. Péter nevének varázsába politikai igényeket is szívesen burkolt. Olyan korban, amikor egyházi és világi dolgok a legteljesebb mértékben összefolytak, könnyen siklott át a vallási, s egyházi követelmény a politikai érdekek birodalmába; a pápa személyében nem lehetett elválasztani a római egyház fejét a római, majd a bizánci ducatusnak is tényleges urától. A viszonyok lassú, évszázados alakulása révén a pápa Itáliában a VII. század végén már a régens szerepét tölti be. Ha a langobardok egy-egy várat a császár területéből elfoglaltak, a hivatalos Bizáncnak tűrnie kellett, hogy a pápa Szt. Péter nevében kérje vissza az elfoglalt várakat a respublica számára. A várakat a langobard uralkodó a császárnak nem adta volna ki, de Szt. Péternek, az apostolok fejedelmének — igen.

Ilyen formájú restitúciókról, s ajándékozásokról az egész langobard háború alatt hallunk. Szt. Péter ilyenkor hol bizonyos patrimoniumok tulajdonosaként szerepel, így pl. Aripert langobard király VII. János pápának (705—707) a Cott-alpok régi pápai fekvőségeit iuri proprio mint Szt. Péternek szóló adományt engedí át. Vagy az Apostolfejedelem úgy jelenik meg, mintha a római ducatus az ő gondjaira lenne bízva.

A pár évvel később létrejött „egyházi állam“ ezeknek a langobard restitúcióknak sorába állítható. Zacharias pápával bezáródott a pápaság bizánci korszaka. Ez a görög eredetű pápa még Bizánc felé fordította tekintetét, nem hiába bírta a császári udvar bizalmát, — V. Constantinus két dominium ajándékozásával kedveskedett neki — mint ahogy ő volt az utolsó pápa, ki megválasztását Konstantinápoly-nak jelentette megerősítés végett. A szavak, melyeket a kortársak a pápa és a ducatus, valamint a respublica egymásközi viszonyának jellemzésére találtak, a politikai dolgokat teljesen az egyházi stílus és gondolkodás formáiba burkolták. Sehol egy szó a pápa szerzett tartományi hatalmáról! A pápai államhatalom nem jogi formulák, hanem biblikus hasonlatok háttérében jelenik meg. A pápa mint egy-

házfő és az Apostolfejedelem utóda, védelemre szoruló nyájának jó pásztoraként gyakorolja a legfelsőbb államhatalmat. A *respublica* a császáré, s Itália, Rómával, a pápa székhelyével együtt, ebben a *respublicában* fekszik. De a császár csak névlegesen a *respublica* két itáliai *ducatusának* ura, igazában a bizánci Itália Szt. Péter különleges protektorsága alá tartozik. Ezen az egyetemes itáliai véduraságon belül azonban fokozatokkal találkozunk. A ravennai *ducatusra*, az „*exarchátusra*“. a pápa még nem tart igényt, ezt a területet még nem számítja a pápaság kezelése alatt álló autonóm tartományhoz. A ravennaiakat Szt. Péter védelmébe veszi, de nem saját igazgatásába. Ezzel szemben a római *ducatusra* Szt. Péter utóda úgy tekint, mint saját népére, mint az Apostolfejedelem kiválasztott népére (*populus peculiaris*).

Az Úr a „rómaiakat“ közvetlenül Szt. Péternek adta át igazgatás végett. A „rómaiaknak“ Szt. Péter a tartományuruk, ezért — mint egykor Izrael népe — kiválasztott nép: *noster populus rei publicae Romanorum*. Miképpen az egyházközség lelkeit Isten a püspökre bízta, akként adatott át a „római nép“. azaz a római *ducatus* lakossága Szt. Péternek, vagyis a pápának mint Szt. Péter vikáriusának. Innen van, hogy a restitúciókat a ravennai területen a *liber pontificalis* a *respublica* javára írja, a *ducatusbeliket* azonban már Szt. Péter apostol számára könyveli el.

Másrészt viszont Róma igényt tart arra, hogy a keresztény királyok, mint a „*mater omnium ecclesiarum*“ fiai segítsék Őt világi bajjaiban. A pápa intervenciót, politikai segédelmet Szt. Péter nevében kér a királyoktól, akik Szt. Péterhez fiúi szeretettel kell, hogy ragaszkodjanak. A Szt. Péter-kultusz, amelyet a VII. század folyamán kialakulni láttunk, politikai tökévé kovácsolódik a pápa kezében. Szt. Péter mint valami legfelsőbb hatalom fegyveres szolgálatra szólítja fel Nyugat fejedelmeit. Szt. Péter, az Apostolfejedelem, az államilag széttagolt keresztény ökumene egységének szimbóluma. Róma azonban az *imperium Romanum*-ban fekszik, ő a *res publica* egyháza (*sanda dei ecclesia rei publicae Romanorum*), védője, defensorja pedig a császár. Az *imperium Romanumot* az Apostolfejedelem mintegy szellemileg kibővíti a birodalom határán túl, a keresztény barbár népekre is és biztosítja megváltozott formában ennek az impériumnak egyetemes érvényét. A kérdésnek, amelyet a pápa a „barbár“ Nyugat valamely fejedelméhez küldött, védelemért esdekelve, nem kellett tehát föltétlen az *imperium* ellen irányulnia. Intervenció, s birodalmi érdek jól megférhetett egymással.

Erre kell gondolnunk, ha a pápa lépését: utazását a frank birodalomba, lényegében megérteni akarjuk. A pápaság már többször fordult a frank királyhoz katonai segítségért a langobardok ellen. Egyszer maga a császári udvar utasította II. Pelagius pápát (579—590) arra, hogy mozgassa meg a frankokat Róma védelmére (580). De a kérés eredménytelen maradt. Miután Liutprand langobard király az egységes Itália megvalósítására törekedett, a Szentszék ismét arra kényszerült, hogy a frankoktól segítséget kérjen (739) az „Isten egyházának, s a kiválasztott római népnek védelmére“ (ad defendendam ecclesiam Dei et peculiarem populum) abban a tudatban, hogy Martell Károly „az apostolok fejedelmének, s nekünk szerető fiúnk“ (amatőr filius). A Szentszék tehát a politikai intervenciót vallásos követelményként állítja be. Az egyház — Róma felfogása szerint — joggal követheti a királyoktól, kik általa részesültek az igaz hit örömeiben, hogy világi hatalmukkal mint „az Apostolfejedelmek fiai“ világi szükségében segítségére siessenek. E kéréssel a Szentszék emlékeztetni kívánta Martell Károlyt a „rex christianus“ kötelességére egyházával szemben. Csakhogy a frank maior domus — mint azt Bonifatiusnak hozzávaló viszonya is bizonyítja — kevés érzéket mutatott egyházi kérdések iránt, azonkívül pedig Liutprand Provenceban az arabok ellen csak nemrégiben nyújtott neki segítséget. A követség így üres kézzel tért vissza Rómába. III. Gergely nem érte el célját, a frank-langobard szövetség erősebb volt, mint valaha. Kísérlete azonban mintaként szolgálhatott a II. István pápa alatt mégis csak bekövetkezett frank intervenció számára.

Liutprand halálával (744) a nagy langobard tervet, az egységes itáliai királyság megalapítását Aistulf (749—756) örökölte, aki trónküzdései közepette a hűbéri törekvéseket Karoling módra a királyság céljainak szolgálatába állította, s ezzel a központi hatalom erejét megkétszerezte. Ravenna 751-ben elesik (az utolsó exarcha Eutychius volt) és nem volt kétséges, hogy Ravenna után Róma következik.

A pápa és a császár külön-külön és együttesen próbálták Aistulfot békére bírni, de se könny, se fenyegetés nem segített. Már felhangzottak a litániák az Örök Városban, a pápa vállán egy csodatevő Krisztuskép terhével vezetett körmenetet és a római polgárok hamut hintettek fejükre. Ebben a szörnyű kiszolgáltatottságban újra felbukkant a pápai udvar előtt a frank intervenció terve. Megindult, először a legnagyobb titokban, a követjárás Pippin és II. István pápa között, mely végül is megmozgatta Pippint a langobardok ellen.

A pápa a frankokat nem a császár háta mögött hívta be az imperium Itáliájának védelmére. A császárnak tudnia kellett II. István diplomáciai sakkhúzásairól, mert követe, Johannes silentarius, Rómában érintkezésbe lépett Chrodegang metzi püspökkel, s Autchar herceggel, Pippin követeivel, sőt a pápa kíséretében velük együtt jelent meg Paviában, hogy még utoljára megegyezést kíséreljenek meg Aistulf-fal (753). A silentarius minden bizonnyal határozott utasításokat kapott a császártól, mi történjék akkor, ha a paviai találkozó eredménytelen marad. És amikor a pápa a frank követekkel végül a Szt. Bernát hágón át Pippinhez utazott, hogy személyes jelenlétével oszlassa el a frank nagyok ellenkezését, ez a lépés kétségkívül a silentariusnak nemcsak tudtával, de jóváhagyásával történt. A silentarius pár évvel később újra mint császári követ jelenik meg Itáliában, ami a mellett szól, hogy a császár tevékenységével teljesen meg volt elégedve. Miként II. István elődje, Zacharias pápa az imperium érdekében ismételten belenyúlt a langobard-ügyekbe, akként 753-ban is a pápa által létrehozott frank szövetség a legkevésbé sem irányult az imperium ellen. Bizánc nem küldhetett új csapatokat Itáliába, bürocráciája ezen a „határvidéken“ teljesen csődött mondott. Ha az imperium valamit elért a langobardokkal szemben, azt egyes-egyedül a pápának, Szt. Péter utódának köszönhette, ki az Apostolfejedelem nevének varázsával még hatni tudott a fegyverbe öltözött langobard királyokra. Ezekben az utolsó években, a bizánci uralom végső napjaiban, a pápa régensként egyedül irányítja Itáliában az imperium süllyedő hajóját.

A franciaországi utazás nem jelentett még szakítást — Konstantinápolyal. A pápaság mint előbb az imperium határán belül kívánt maradni, politikájának sarkpontja továbbra is az imperialis gondolat volt. Ezt olvashatjuk ki abból a történeti nevezetességű találkozásból, amely Ponthion alatt 754-ben jött létre II. István és Pippin között. Pippin a pápát bizánci ceremóniával fogadta, földrevetette magát a Szentatya előtt s aztán vice stratoris, akárcsak kevéssel előbb Liutprand, lovász módra gyalog vezette a pápa lovát. A kápolnában a pápa térdreomolva esdekelt Pippinnek segítségért s addig nem állott fel, míg a frank király esküvéssel ígéretet nem tett, hogy megvédelmezi Szt. Péter igazát (iusticiam beati Petri) a langobardokkal szemben. A defensio természetesen magábafoglalta egyúttal a langobardok által elfoglalt területeknek, így a ravennai „exarchátusnak“ restitúcióját is, vagyis a 680-as status quo helyreállítását. Pippin tehát kötelezte magát arra, hogy Aistulfot békekötésre s a Liutprand óta birtokbavett terü-

letek kiadására bírja. A későbbi események nyilvánvalóvá teszik, mily kevésbé gondolt Pippin akár a császári, akár a langobard Itália meghódítására.

Miért vállalta hát akkor magára Pippin Szt. Péter ügyének védelmét? Mint tudjuk, Pippin egy ideig Karlmann-nal együtt uralkodott s Karlmann visszavonulása után is a szerzetesnek ment testvér fiaival kellett volna megosztoznia a maior domus-ságon. E helyett Pippin egyszerűen félretolta Karlmann ágát. Ebbe Karlmann nem nyugodhatott bele, pápai engedély nélkül elhagyta kolostorát s Aistulf támogatásával megjelent a frank birodalomban. A nagyok ellenállása Pippin langobard terveivel szemben, ami szinte nyílt lázadással volt egyértelmű, azt sejteti, hogy Karlmann-nak a frank optimates között még elegendő párthíve volt. A Karlmann-párt leverésére, belső állásának megerősítésére Pippin alkalmas szövetségest talált a pápaságban. Pippint 751-ben Bonifatius, a pápa vikáriusa, angolszász szokás szerint az ótestamentumi királyok példájára már olajjal királlyá kenette, de ez nem akadályozhatta meg II. István pápát, hogy a szertartást St. Denisben meg ne ismétlje. Pippinen kívül fiai, Károly és Karlmann, továbbá a királynő is részesedett ebben az egyházas szertartásban. Egyben a pápa lelkére kötötte a principes Francorum-nak, hogy más királyt, mint aki Pippin véréből való, ne válasszanak királlyá. A Karoling dinasztiából tehát Karlmann ágát egyszerűen kizárták. Karlmann egy frank kolostorba száműzték, fiait pedig szerzetesekké nyírátták.

Ezeket az eseményeket azonban Pippin egyéniségéből nem magyarázhatjuk meg maradéktalanul. A reálpolitikus megtalálhatta számításait, ám alapjában véve az egész intervenció mély vallásos elgondolásból eredt. Pippin csak azt látta — és a pápa szájából elégszer hallhatta —, hogy az Apostolfejedelem és városa veszélyben forog, hogy segítséget éppen tőle vár. Nem az imperiumnak kívánt föderált szolgálatot tenni, hanem egyesegyedül Szt. Péternek. Már III. Gergely kilátásba helyezte Martell Károlynak, hogyha fiúi ragaszkodásból Szt. Péter segítségére siet, elnyerheti a római konzul címet. Károly tehát mint[^] konzul a föderált király minőségében belépett volna az imperium Romanum kötelékébe. Hasonlókép járt el II. István Pippinnel szemben. Pippint nemcsak királlyá, hanem római patríciussá is kenette. Ezt a címet azonban Pippin sohasem viselte. Már ezzel is kifejezésre kívánta juttatni, hogy a langobardok ellen nem mint az imperium szövetségese, föderált „barbár“ király, hanem mint filius beati Petri kelt fel. Szt. Péter minden királyt fiának tekintett, Pippint és a frank nagyokat (principes) azonban még különösképpen fiaivá fogadta

(filii adoptivi). Bizonyos fajta belső szellemi rokonságba lépett Pippin a pápával, illetőleg Szt. Péterrel, azzal a rejtett céllal, hogy minden lépését apostoli áldás fogja kísérni. íme, az első példa ilyen „pactum paternitatis“-ra a frank királyok sorában. A szent köteléket gyakran kiegészíti még a pápa keresztapasága, — 1. Pál pápa 759-ben már Pippin hasonnevű fiának keresztapja kívánt lenni — vagy imaközösség, így köt Nagy Károly Leó pápával eiusdem fidei et caritatis inviolabile foedus-t, amit természetesen nem jogi értelemben kell értenünk. Valóságos apa-fiú egyesülést jelentett a kölcsönös szeretet s támogatás jegyében. Ezt később, mint látni fogjuk, nagyon is másképp fogta fel a „nyugati császárságra“ törekvő pápaság.

Pippin akarata végre győzött s a frank nagyok egymástkövető birodalmi gyűlésen (Berny-Rivière vagy Braisne: Bernacum, Dép. Aisne; Quierzy: Carisiacum, Laon mellett) a háború mellett döntöttek — hét hónappal a pápa megérkezése után. Az utóbbi gyűlésen 754-ben kiállított „Pippin-féle adománylevél“, melynek tartalmát csak Nagy Károly megújításából (774) ismerjük, tulajdonképpen nem rendelkezett a császári provincia, Itália államjogi hovatartozása felől, hanem csak annyit mondott, hogy a restitúció Szt. Péter mint az itáliai provincia autonóm kormányzójának, a „dicio“ gyakorlójának kezére történjék. A császári hatalmat Itáliában, amióta az utolsó exarcha eltűnt Ravennából (751), a ravennai ducatus (exarchátus)-ra nézve is egyesegyedül Szt. Péter utóda képviselte — ezért hallunk „patriciatus b. Petri“, Szt. Péter exarchaságáról —, természetesen nem jog szerint, pusztán de facto. A restitúció végrehajtása körül azonban csakhamar ellentétek támadtak az imperium és a pápa között. A frank sereg a pápával együtt már útban volt Itália felé, amikor Pippin és a pápa még békeajánlatokkal kopogtatott Aistulfnál. S csak az elutasító válaszra vették be a frankok az átjáró határerődítményeit Susánál és fogták ostrom alá Paviát, a király székhelyét. Rövidesen béke jött létre (az első paviai béke 754). Aistulf ígéretet tett a bizánci területek kiadására, amivel Pippin teljesen megelégedett s haza ment. Aistulf most azon mesterkedett, hogy a császár és a pápa közé éket verjen: kétségbe vonta a pápa igényét a ravennai ducatus „diciójára“. És ebben teljesen *igaza volt a langobard királynak!* Az intervenció előestéjén II. István pápa *Aistulfnál még „a rábízott (t. i. Szt. Péterre) és elveszett juhocskák“*. vagyis a római ducatus, valamint a *ravennai* exarchátus (pro gregibus sibi a Deo commissis et perditis ovibus) visszaszerzéséért fáradozott, mint ahogy már Zacharias pápa kedvvel burkolta be politikai akcióit ebbe a biblikus ízű „tulajdon (római)

és elveszett (ravennai) juhocska-analógiába“. Mindez még hagyján, de Aistulf kezét újra Róma felé nyújtotta. Pippinnek ismét meg kellett jelennie Itáliában; addig nem nyugodott, míg a második paviai béke (756) alapján Aistulf kincstárának egynegyed részét a hadjárat költségeinek megtérítése címén neki magának, a ravennai ducatumot pedig frank és langobard missi közreműködésével, Fulrad St. Denis-i apát vezetése alatt, Szt. Péternek át nem adta.

Mialatt Pippin még az alpesi hágókat járta, a császár követei, Georgios proto-a-secretis és a már előttünk ismerős Johannes silentarius, megérkeztek Rómába. Arra a hírré, hogy a frank király a ravennai ducatumot is a pápa igazgatására óhajtja bízni, a legnagyobb sietséggel keresték fel Pippint. A császáriak kijátszva érezték magukat, mindent elkövettek, hogy Pippin a volt ravennai ducatumot ne a pápának, hanem nekik, közvetlen bizánci igazgatásba restitálja. Pippin azonban — így jegyzi fel a krónika — kijelentette, nem halandó kedvéért fogott már másodszer fegyvert, ami őt Itáliába vezette, az Szt. Péter iránti ragaszkodása volt s a vágy bünei bocsánataért. Ez azonban a legkevésbé sem zavarta meg a jó viszonyt Pippin és a császári udvar között. Pippin egy újjal sem nyúlt az imperium területéhez. Hogy miként tudja majd a császár érvényesíteni felségjogait a pápa „államával“ szemben, az nem tartozott Pippinre, az az imperium belügye volt. |

Pippin szabad kezét biztosította a pápaságnak Itáliában és a pápaság ezzel a szabadsággal tudott is élni. A római nacionalista arisztokrácia, a pápaság régi szövetségese a Bizánc ellen vívott függetlenségi harcban azt hitte, hogy a bizánci uralom összeomlásával most már övé a hatalom a régi császári Itáliában. De amikor a világi nagyk a „zsákmányból“ jussukat követelték, akkor fájdalommal arra kellett ráeszmélniük, hogy a pápaság bennük nem a politikai hatalom „jogos örököseit“. hanem Szt. Péternek pusztán alattvalóit látja. A ducatus lehetett a pápa „állama“. de a sok consul et dux — kivéve a ducatus egykori fejét, a patricius et dux-ot, aki eltűnik — nem volt hajlandó meghajolni a pápa államfősége előtt és már II. István halálakor (757) a zpj pápa, I. Pál (757—767) megválasztásánál opposzióba mentát.

I. Pál halála után aztán nyíltan kitört a viszály. A diakonus-kollégium és a pápai központi bürokrácia fejének, Christophorusnak sikerült azonban a legkegyetlenebb eszközök alkalmazásával a világi nagyk mozgalmát vérbefojtania s a Nepi-ből való Toto dux által pápává tett II. Constantinust, ki különben pap sem volt, langobard segítséggel eltávolíttatnia. III. István (768—772), Christophorus jelöltje, a

és elveszett (ravennai) juhocska-analógiába“. Mindez még hagyján, de Aistulf kezét újra Róma felé nyújtotta. Pippinnek ismét meg kellett jelennie Itáliában; addig nem nyugodott, míg a második paviai béke (756) alapján Aistulf kincstárának egynegyed részét a hadjárat költségeinek megtérítése címén neki magának, a ravennai ducatumot pedig frank és langobard missi közreműködésével, Fulrad St. Denis-i apát vezetése alatt, Szt. Péternek át nem adta.

Mialatt Pippin még az alpesi hágókat járta, a császár követei, Georgios proto-a-secretis és a már előttünk ismerős Johannes silentarius, megérkeztek Rómába. Arra a hírré, hogy a frank király a ravennai ducatumot is a pápa igazgatására óhajtja bízni, a legnagyobb sietséggel keresték fel Pippint. A császáriak kijátszva érezték magukat, mindent elkövettek, hogy Pippin a volt ravennai ducatumot ne a pápának, hanem nekik, közvetlen bizánci igazgatásba restitálja. Pippin azonban — így jegyzi fel a krónika — kijelentette, nem halandó kedvéért fogott már másodszer fegyvert, ami őt Itáliába vezette, az Szt. Péter iránti ragaszkodása volt s a vágy bünei bocsánataért. Ez azonban a legkevésbé sem zavarta meg a jó viszonyt Pippin és a császári udvar között. Pippin egy újjal sem nyúlt az imperium területéhez. Hogy miként tudja majd a császár érvényesíteni felségjogait a pápa „államával“ szemben, az nem tartozott Pippinre, az az imperium belügye volt.

Pippin szabad kezét biztosított a pápaságnak Itáliában és a pápaság ezzel a szabadsággal tudott is élni. A római nacionalista arisztokrácia, a pápaság régi szövetségese a Bizánc ellen vívott függetlenségi harcban azt hitte, hogy a bizánci uralom összeomlásával most már övé a hatalom a régi császári Itáliában. De amikor a világi nagyok a „zsákmányból“ jussukat követelték, akkor fájdalmasan arra kellett ráeszmélniök, hogy a pápaság bennük nem a politikai hatalom „jogos örököseit“. hanem Szt. Péternek pusztán alattvalóit látja. A ducatus lehetett a pápa „állama“. de a sok consul et dux — kivéve a ducatus egykori fejét, a patricius et dux-ot, aki eltűnik — nem volt hajlandó meghajolni a pápa államfősége előtt és már II. István halálakor (757) az újpápa, I. Pál (757—767) megválasztásánál oppozícióba mentát. I. Pál halála után aztán nyíltan kitört a viszály. A diakonus-kollégium és a pápai központi bürokrácia fejének, Christophorusnak sikerült azonban a legkegyetlenebb eszközök alkalmazásával a világi nagyok mozgalmát vérbefojtania s a Nepi-ből való Toto dux által pápává tett II. Constantinust, ki különösen pap sem volt, langobard segítséggel eltávolíttatnia. III. István (768—772), Christophorus jelöltje, a

pápai udvar győzelmét már 769-ben megünnepelhette egy Rómában összehívott synoduson, ahol a frank birodalomból tizenhárom püspök jelent meg, mintegy szimbolizálva ezzel Nyugat és a pápaság összetartozását. Itt ünnepélyesen kimondták, hogy a jövőben a laikus társadalom a pápaválasztáson nem vehet részt, a pápa pedig csak a diakonus-kollégium kebeléből választható. Eddig is ez volt a szabály, most azonban a pápaság formailag is autonóm kollégiuma számára biztosította az uralmat. A ravennai exarchátusban a városi arisztokrácián kívül az érsek is gondot okozott a pápaságnak. Az érsek saját magát tekintette az exarcha utódjának s mintahogy a pápa a római ducatus patrícius et dux-jának helyére lépett, úgy kívánt Leó érsek is exarcha módra uralkodni a ravennai ducatusban. A pápaság azonban itt is győzedelmeskedett.

A pápai diplomácia a frankok segítségével a második paviai békében elérte álmainak beteljesülését. Az „egyházi állam“ nem mároról-holnapra alakult meg, az már csak egy hosszú évszázados fejlődésnek volt a záróköve. A kezdetek még I. Gergely idejébe a justinianusi reformokra nyúlnak vissza. A pápa és a pápai bürokrácia előbb a római ducatumot kerítette hatalmába, de aztán ügyes manőverezéssel épp akkor, amikor a langobard előnyomulás következtében minden vívmánya veszendőbe látszott menni, Pippin jóvoltából sikerült a ravennai ducatumot, az „exarchátust“ is az autonóm pápai állam területéhez csatolnia. A pápa államát jogi értelemben véve nem nevezhetjük szuverén, igazi államnak, mert hisz még mindig az imperium kötelékébe tartozott. Helyzete azokhoz a hercegségekhez hasonlítható, amelyek az idők folyamán a központi hatalom kárára önállósultak, anélkül, hogy kapcsolataikat az anyaállammal végleg széttépték volna. Kétségkívül Itália, élén a pápasággal, már a Nyugat felé menő útra kanyarodott le, de még vissza-vissza tekintett többszázéves otthonára, a kelet-római imperiumra. Még nem számított frank földnek, bár már Pippin védelme alatt állott. Ez a védelem, lényegét tekintve, a vallás humuszából nőtt ki, a *defensio beati Petri*-ből, természetesen azonban idővel egyre több államjogi jelleget vett fel. Sokan a védelmet úgy magyarázták, hogy a pápa Ponthionban Pippin kezébe kommandálta magát. Ilyen hűbérfogadásról azonban nem lehet szó. A *defensio* Szent Péter kedvéért követeli a pápa a frank királytól s a frank király Szt. Péter iránti ragaszkodásból védelmébe veszi a pápát.

ÖTÖDIK FEJEZET

A CSÁSZÁRSÁG FELÚJÍTÁSA

A Karoling-ház felemelkedésével párhuzamosan oly folyamatot figyelhetünk meg, amely a társadalmat újra az állami gondolat jármába hajtotta s amely kifelé egyre határozottabb formában imperializmusba csapott át. Ez a folyamat, mondhatni, a kor mélyéből támadt, legbelsőbb törekvéseit szólaltatta meg. Nem is korlátozható pusztán a frank birodalom területére, de kétségkívül a Karolingok életrevalóságát dicséri, hogy a történelem lassú „mozgását“ oly maradéktalanul fogták be céljaik szolgálatába. Szinte szemmel kísérhetjük, mint győz a központi hatalom és a központosítás elve a „kis-királyok“ vesztére, miként forr együvé az államtest egységes vezetés alatt s hogy ez a belső megszilárdulás mint tesz lehetővé imperialista politikát kifelé. A kezdeteket már Pippinnél láthatjuk: a mód, ahogyan támadásba megy át a szaracénok ellen, a védelmi állás felhagyása, Septimania elfoglalása, szóval a Rhóne-Pyreneusok közti terület bekebelezése a nyugati gót-római lakosság segítségével (752), Narbonne bevétele (759), bár szerény kezdetek, azonban mindenesetre megmutatták a követendő utat nagy fia, Károly számára.

Ez az imperializmus természetsszerűleg vezetett a Pippin-féle itáliai politika felszámolására. Pippin Itáliában csak úgy akart szerepelni, mint az egyház és Szi Péter védője ' politikailag megelégedett azzal a hódolattal, amellyel őt Róma népe és a pápa fogadta. Még a patrícius címet is elutasította magától. Ezt a tartózkodást sok tekintetben az éveken át tartó aquitaniai háború (760—768) tette szükségessé, amely végül is az önállósághoz szokott Waifar herceg vesztével végződött. Mennyire más irányt vett fel a politika Pippin halála után! A birodalmat még halálos ágyán a nagyok tanácsával felosztotta két fia, Károly és Karlmann között. Mert akárcsak a Merovingok, az új uralkodóház is családi hitbizomány módjára bánt a királlyal. Még Pippin életében Károlyt Noyon-ban, Karlmann-t Soissons-ban királlyá kenette. Károly, az idősebbik, nem volt azonban az az ember, akinek kedvére való lett volna, hogy mozgásszabadságát a „másik birodalom“ korlátozza. Károly Aquitaniát már 769-ben jogtalanul magának tartotta meg. Berta anyakirálynő Károly pártjára állott. 770-ben Károly érdekében megfordult Tassilo bajor hercegnél és utána a paviai udvarban, hol feleséget szerez fiának és frank-bajor-langobard koalíciót

hoz létre Karlmann ellen. Ennek a lépésnek megítéléséhez tudnunk kell, hogy Tassilo 763-ban nyíltan lerázta a frank főséget és Desiderius langobard királynál, kinek lányát feleségül vette, keresett támasztékot a frankok ellen. A Károly-féle koalíció tehát szakítást jelentett Pippin langobard ellenes, intervenciók politikájával, melyet viszont diplomataival egyetemben (Dodo; Fulrad, St. Denis-i apát) Karimáim képviselt. De nemcsak Károly, hanem maga a papság is elhagyta a hagyományos langobard ellenes frontot. Károlynak sikerül III. István pápát pártjára vonni, ki langobard királlyal restitúciók reményében szövetkezve, udvarában megbuktatja Christophorusnak Karlmannhoz húzó frankbarát pártját. Karlmann már idősebb testvére hálójában vergődött, amikor 771-ben hirtelen meghalt, elejét véve egy véresnek ígérkező polgárháborúnak. Karlmann özvegye a gyermekekkel Desideriushoz menekült. Így jutott Károly vér nélkül testvére királyságának birtokába.

Nagy Károly első diplomáciai győzelmét a langobard királyság megdöntésével koronázta meg. Karlmann halála után Károlyt semmi érdek sem kötötte Desideriushoz, ki különben is túlzott követeléseivel veszélyeztette Kómában a frank befolyást. Károly eltaszítja hát magától langobard feleségét, Desiderius lányát, ami a két szövetségest ellenséggé teszi. Azután feleségül veszi az alamann hercegi ház Hildegard nevű lányát, amivel viszont biztosítja Karlmann ország-nagyjainak rokonszenvét. Új langobard ellenes politikája könnyűvé teszi Karlmann embereinek, elsősorban Fulradnak, gyors átpártolását. A helyzet akkor éleződött ki, amikor I. Hadrián, az új pápa (772—795), leszámolt Rómában a langobard párttal és Desiderius kérését, Karlmann fiainak királlyá való felkenését, állhatatosan visszautasította. Desiderius t. i. Karlmann fiait kívánta kijátszani Károly ellen. A langobard király egymásután kezdte elfoglalgatni az exarchátus városait, úgyhogy a pápa, mint egykor III. Gergely és II. István, segítségért fordult az egyeduralkodó frank királyhoz. Károly a szászokkal volt éppen elfoglalva, mégis gyors cselekvésre szánta el magát: megindította nagy hadjáratát Desiderius ellen (773). Desiderius kénytelen volt Paviába, fia Adalgis pedig Karlmann özvegyével és gyermekeivel Veronába visszahúzódni. Innét Adalgis Konstantinápolyba menekül, Karlmann hátrahagyottai azonban Károly kezébe esnek, kik épúgy eltűnnek a történelemből, mint Pippin testvérenek, az öregeb-bik Karlmann-nak fiai 754-ben. Még tartott Pavia ostroma, amikor Károly elsőnek a frank királyok között, megjelent Rómában, hol a pápának ünnepélyesen megújította Pippin quierzy „adományleve-

lét“ (774, húsvét). Június elején végül Pavia megadta magát. Károly nagy államférfiúi bölcseségére vall, hogy a langobard királyságot nem osztotta fel, hanem mintegy felvette a frank királyság kötelékébe. Ezentúl így hívta magát: „a frankok és a langobardok királya s a rómaiak patríciusá“.

Az új hódítás mindenekelőtt Bizáncnak jelentett súlyos veszteséget. Amikor Arichis beneventi herceg, a volt király Adalperga nevű leányának férje, továbbá a friauli Hrotgaud herceg fellázadt Károly ellen, a császár őket Adelgis közvetítésével biztosította támogatásáról s hogy görög csapatok nem szálltak partra, az csakis V. Constantinus császár halálának tudható be (775). A lázadást azonban Károly leverte (776). Itália viszonyainak rendezése Károly harmadik római útjára esik (780/1). A pápával Károly felújította azt a bensőséges lelki rokonságot, amelyet még atyja, Pippin kötött meg. Szt. Péter Károlyt és gyermekeit szintén családjába fogadta (pactum comaternitatis). Hadrián pápa ismételt kívánságára ő lett a keresztaja a kis Kari-mann-nak, ki a keresztségben a Pippin nevet kapta. A „szövetséget“ Szt. Péter és Károly fiai között még egy másik aktus is megerősítette: Szt. Péter vikáriusa Pippint és fiatalabb testvérét, Lajost királlyá kente fel, mert Károly jobbnak látta, hogy birodalmának új szerzeményei, Aquitania Septimaniával és a langobard Itália, külön királyságok maradjanak. Ez természetesen nem jelentette Pippin itáliai és Lajos aquitaniai királyságának függetlenségét a frank központtól. Régi frank állambölcsesség jutott ebben a Károly-féle intézkedésben kifejezésre, más népek és más országok sajátos történeti hagyományainak és jogainak tisztelete. Károly ezzel megnyerte az alávetett népek bizalmát s módot nyújtott nekik, hogy a frank érdekek korlátain belül résztvehessenek állami életük további irányításában. Másrészt megkönnyítette a frank uralom számára e határterületek hathatósabb védelmét és az államhatalomnak gyors és közvetlen gyakorlását, ami különben a központból aligha történhetett volna meg. A két királyságra a védőbástya szerepe várt, egyrészt Bizánc, másrészt a másik keleti veszedelem, az Iszlám ellen. A meghódított vidéken Károly hívei gazdag adományokban részesültek, Paviában frank udvar és kormány létesült s a régi gastaldók helyébe frank grófok kerültek. A frank jövevények, közöttük elsősorban a nagy vazallusok, természetesen magukkal hozták jogaikat is az új hazába; a régi langobard államszervezetet egy új intézménnyel, a hűbériséggel ismertették meg. Az egyetememes jellegű frank kapitulárekát az itáliai királyságban is kihirdették, ami szintén lehetővé tette az érvényben lévő langobard jog átala-

kítását a frank jogrendszer igényei szerint. A langobard Itália a frank birodalomnak része lett.

Ezzel az átalakulással egyidőben szabályozta Károly az „egyházi állam“, a két római ducatus viszonyát a frank királysághoz (781). Károly formailag megelégedett a patrícius Romanorum címmel, azaz nem ment túl a Pippin által meghúzott vonalon: a pápa állama mint előbb, csak a frank király „védelme“ alatt állott, bár ez a védelem Károlynál már sokkal több politikai tartalommal telítődött, mint Pippinnél, ki a patrícius cím használata helyett inkább defensor ecclesiae-nek hívta magát. A pápának viszont le kellett mondania túlmagasan szárnyaló igényeiről, elsősorban a langobard Spoletoról és a langobard Toscanáról, ezzel szemben azonban Károly elismerte a pápai államot a pippini „adománylevél“ alapján, amely így a két régi római ducatus a Pentapolisszal együtt, foglalta magába. A 781-es rendezés azonban mégis továbbhaladást jelent a Pippin-féle állapottal szemben. A szuverén „egyházi állam“ ekkor, L. Hadrián pontificatusa alatt, született meg. Mindezideig az „itáliai provincia“. ha ténylegesen nem is, de formailag kétséget kizárólag még az imperium Romanum kebelében maradt. A pápa nem mint szuverén úr igazgatta a római Itália sorsát, hanem mintegy a császár képében, régens módjára. Most a pápa-állam igazi szuverén formát vesz fel. 781-től kezdve a pápa okleveleit, ellentétben az eddig szokásos keltezéssel, a császár uralkodási éve helyett saját pontificatusának éveivel jelzi. I. Hadrián pápa másik újítása még világosabban kidomborítja az államiság gondolatát: a pápák hosszú sorában I. Hadrián volt az első, aki 784—86 körül nevével ellátott pápai pénzt veretett az igen világias (császári-langobard utánzás!) antik ízű körirattal: „Victoria domini nostri“. A bizánci császárok közül V. Constantinus (741—775) veretett utolsónak pénzt Rómában. A császári pénzverde tehát pár évvel korábban szüntette be működését, mint ahogy a pápai pénzkibocsátás megindult. A hézagot azok a bizánci császári utánzatok töltik ki, amelyeket egyházi természetű jelmondataik miatt pápai véreteknek kell tekintenünk. Mint később látni fogjuk, 781 után a pápa és a császár között újra közeledés jött létre, ami numizmatikailag is kimutatható. I. Hadrián Constantinus pénztípusát utánzó ezüstpénzére Iréné császárnő nevének kezdőbetűit vésette. Viszont Nagy Károly patrícius-dénárján ott tündököl I. Hadrián monogramja is.

Hogyan vélekedett mármost a pápai kúria az egyházi állam szuverenitásáról? A pápa nem azért viselte az „universalis“ címet, hogy magát lokális hatalmak, kisebbfajta hercegségek szintjére helyezze.

Kuriális felfogás szerint a régi római birodalom utolsó darabkája Nyugaton a két ducatus, mely az imperium jogán tartozott a pápa dicio-ja alá. Igazában véve a nyugat-római császárság továbbra is fennáll, bár területének legnagyobb részét elvesztette, ami azonban belőle a pápa kezén megmaradt, az nem külön állam, hanem ennek az antik imperiumnak látható része. A frank király által foganatosított restitúciók, tulajdonképpen csak azt származtatták vissza, ami a pápát az imperium nevében jog szerint úgyis megillette. Róma már I. Gergely pápa óta Szt. Péter városa, most, I. Hadrián alatt, ez az uralom államjogi formát is felvett; nem természetes-e hát az a gondolat, hogy a pápa a nyugati birodalomban a római császárnak örökébe lépett? Hiszen frank írók, kiket aligha lehet a kuriális gondolkozásmód előharcosainak tekinteni, Nagy Károly császár koronázását 800-ban azzal indokolják, jogos, hogy a frankok dicső királya magát imperator Romanorumnak nevezze, mert Róma, Itália, Gallia, Germánia, hol a Caesarok székhelyei emelkedtek, a Mindenható kegyelméből Károly birtokába jutottak. A dolgok állása felől tehát az egész keresztény Nyugat, a frank udvar, a pápai kúria egyaránt úgy gondolkodott, hogy az, aki az Örök Várost a kezében tartja, méltán tekintheti magát a nyugat-római császárok utódának.

Ezt a meggyőződést, mint szél a paraszt, szította, élesztette az a római renaissance-mozgalom, amely mint Karoling-renaissance ismeretes a kultúrtörténetben és amelynek áramlata a pápa Rómáját is magával ragadta. A Vili. század közepe felé ismét régi római címek bukkannak fel, mert hisz ez a politikai renaissance inkább csak külsőségekben nyilvánult meg — Róma utcáin újra consulokkal és senatorokkal találkozunk, mitután már azt hittük, hogy a VI. század közepén bekövetkezett katasztrófa a római respublica utolsó maradványait is végkép maga alá temette. Az antik hagyományok felkeltették az emberekben az imperium Romanum dicsőségének tudatát s a Róma-gondolatnak, amelyet a keresztény, városhoz, néphez nem kötött imperium christianum eszméje már egészen elorvasztott, újra merész szárnyalást adtak. Az antikizáló irányzat szemében az „aurea Roma“ még nem enyészett el, továbbra is visszajárnak falai közé a nagy keresztény császárok árnyai. Mindaz a római nacionalista szellem, amely oly hosszú időn át fűtötte Róma városi nemességének szívét, mintha egyszerre a város fejére, Szt. Péter vikáriusára sugárzódott volna át. A pápa a lateráni palotában császárnak kezdte érezni magát, lakhelyéről pedig az á hír keringett, hogy a keresztény imperium Romanum megalapítójának, Constantinus császárnak székháza volt.

Ez az öntudat azonban talán sohasem duzzadt volna oly nagyra, ha csupán a nemzeti Itália Róma eszméjéből táplálkozik. Segítségére sietett maga az univerzális-keresztény szellem is, különösképp annak történetfilozófija, amely az Eusebius és Szent Jeromos által kijelölt keretben a nagy keresztény enciklopédisták kezén (Sevillai Izidor, Beda) a korai középkor közkincsévé vált. A római birodalom, mint a négy világmonarchia között az utolsó, az Antikrisztus eljöveteleig biztosítja a békét a földön s ennek a szellemi imperiumnak ideális tagjai a nyugati provinciák germán utódállamai. De ha az imperium Romanum még él, szíve csak Rómában doboghat, ahol Szt. Péter sírja fekszik, Rómában, amelyet Szt. Péter, az imperium christianum feje, másodsor egy új, jobb Romulusként alapított (I. Leó pápa). Szent Péter a világ egységének és rendjének őrzője; a VII. század végén a hívők szemében már úgy jelenik meg, mint a sokfelé szakadozott keresztény ökumene, az imperium christianum összetartozásának tündöklő szimbóluma. S ahogyan összenőtt az imperium Romanum sorsa az imperium christianummal, akként bontakozott ki Szt. Péter nyugat-római császárságának gondolata.

Amikor aztán ennek a gondolatvilágnak történeti távlatot adtak, vitathatatlannak látszott, hogy a római pápa császársága Nagy Constantinus rendelkezésére megy vissza. A keresztény világ mitikus törvényhozójának ekkortájt általában Nagy Constantinust tartották. A Constantinus-kultusszal párhuzamosan emelkedett a magasba a kortárs pápa, Szilveszter alakja. A pápai kúriában, II. István (752—757) vagy I. Pál pápa (757—767) idején, az Actus Silvestri, vagyis az V. századból való Szilveszter-legenda felhasználásával valahogy így rekonstruálták a „translatio imperii ad pápam“ lefolyását: Constantinus császár, midőn székhelyét Konstantinápolyba helyezte át, a pápa, Szilveszter, javára lemondott a nyugati császárságról. A lateráni palotát szintén a pápának adományozta, mert — úgymond — nem volna helyénvaló, hogy világi császár uralkodjon ott, ahol az Ur egyházának feje, a pápa székel. Szilveszter átvette a császári jelvényeket; Constantinus a koronát is felajánlotta neki, ám e világi díszet nem tette a fejére, mint ahogy utódai sem hordták, mert különben még a világi ékesség elfődné a pap koronáját, a tonzúrárt. A Constitutum Constantini — így nevezik ezt az írásművet — híven tükrözi vissza a kuriális felfogást s nincs semmi olyan benne, amit a pápa környezetében őszintén ne hittek volna. A Constitutum akkor készült, amikor még nem volt a pápa a két római ducatus szuverén birtokában, a „constantinusi adomány“ azonban alkalmas eszköznek kínálkozott arra, hogy a pápai

állam jogalapot nyerjen a római arisztokrácia és a környékbeli nemes-ség nacionalista érzelmű tagjai szemében. Ezekre a római patriótákra csak ilyen Róma-legenda segítségével lehetett igazán hatni. Nem tekinthetjük azonban véletlennek, hogy épp I. Hadrián pápa volt az, aki először hivatkozott Constantinus példájára egy 778-ban, Károlyhoz intézett levelében. Az első „császár-pápa“ szemei előtt egy új nyugat-római császárság körvonalai kezdtek kibontakozni Szt. Péter tündöklő kormányzata alatt.

A világalraelmi álmokat azonban csakhamar szétrombolták a — tények. Már Karlmann és Pippin eltértek a Meroving uralkodók pasz-szív egyházpolitikájának vonalától és az egyház belső ügyeinek vezetését is maguknak kívánták fenntartani. Nagy Károly ezen az úton még tovább ment: az egyház zászlaját lobogtatva, mint rector populi christiani a keresztény kultúrközösség élére állt. I. Hadrián megdöbbenve eszmélt arra, hogy Károly nem Pippin, ki kardját szívesen bocsátotta Szt. Péter rendelkezésére, a nélkül, hogy Itáliában felségjogokat követelt volna. Károly az egyházállamot is a sajátjának tekintette s beleszóult ennek politikai és tisztán egyházi ügyeibe egyaránt. Kitéltja a velencei kereskedőket az exarchátusból és a Pentapolisból — s a pápa nem tehet ez ellen semmit. Felügyeletet gyakorol a római klérus felett s simonia miatt panaszt tesz a pápának. Követeli, hogy a ravennai érsekség betöltésénél királyi missus legyen jelen. Hadrián hiába tiltakozik, hogy ilyen hatalombitorlásra a patriciusság nem jogosít. A pápa kérése, hogy Károly tanúsítson tiszteletet „Szt. Péter patriciussága” iránt, nem talált meghallgatásra.

E kiszolgáltatottságban, miután a langobard veszély eltűnt s Itáliában minden a frankok kényétől függött, a pápa váratlan támaszt talált a görög birodalomban. A bizánci udvar csak látszólag mondott le Itáliáról s ha eddig érdekei védelmére nem is küldött csapatokat Nyugatra, ez nem jelentette még azt, hogy a jövőben nem készül I. Justinianus módjára egy nagyszabású nyugati hadjáratra. Ilyen rémképek felidézésére Károlynak minden oka megvolt. Iréné anyacsászárnő, ki kiskorú fiának, VI. Constantinusnak nevében 780—790-ben az államügyeket vezetle, bátor kézzel törte meg a III. Leó óta szokásos „elzárkózási politikát“ s újra Kelet és Nyugat egyházának egységéről és ezzel kapcsolatban Nyugaton a császári főség helyreállításáról kovácsolt terveket. Úgy a pápát, mint a frank patriciust, Károlyt, be akarta vonni az imperium kötelékébe. Görög követség szállt meg Károlynál, hogy valamelyik frank hercegnő kezét a gyermek császár részére megkérje. Károly ráállt az alkura, Rotrud leányát odaigérte Bizánc

császárlának. A kis princessát a császári emberek azonmód tanítani kezdték görögre és a keleti udvari etikett szabályaira.

Károly a patríciusi címet, amelyet a legmagasabb világi tényezőktől nyert el, kellőképp értékelni is tudta, de egyben látnia kellett, hogy I. Hadrián mintegy a hátamögött tárgyalásokba bocsátkozott Irénével s újra a császár legalázatosabb alattvalójának titulálta magát. A Nicaeában megtartott egyetemes zsinaton (787 szept.—okt.) akárcsak régen, ismét a császár elnökölt s azon a pápa követői is részt vettek. Konstantinápoly felfüggesztette a képtilalmat, amivel a nagy szakadék a pápa és a császári udvar között magától betemetődött. Mintha a frank király, Itália és Róma tényleges ura, nem is létezne, a császár és a pápa zsinatja dönt az egyetemes kereszténység nevében. A görög mozgalom mozgolódása erőt öntött azokba a langobard hercegekbe, akik csak névleg hódoltak be Károlynak, úgyhogy Károly uralmát komoly veszély fenyegette. Benevent, az utolsó önálló langobard hercegség a bizánci Dél-Olaszország tőszomszédságában a frank uralom komoly veszedelmére máról-holnapra szövetkezhetett Bizánccal. Épp ezért Károlynak az volt első dolga, hogy Beneventet meghódolásra bírja (787). Számításaiban nem is csalódott: miután leánya eljegyzését felbontotta s közötte és Bizánc között szakadás következett be, Benevent és Spoleto hadkontingensének köszönhetően, hogy a császári sereg, melynek generálisai között a Konstantinápolyba menekült langobard királyfit, a patrícius ranggal felruházott Adelgist is ott találjuk, csúfos vereséget szenvedett. Ugyanígy véres fejjel vonultak vissza a Friaul felől betörő avarok is (788).

A görög veszély elmúlt, Károly most minden erejét arra fordította, hogy a pápaságot a bizánci-univerzalisztikus frontból kiemelje és végleg a frank birodalomhoz láncolja. Még 787-ben átadja a pápának a langobard Toscanának a ducatussal szomszédos részét, nemkülönben a Beneventhez tartozó patrimoniumokat és városokat, végül teljesíti „a kéregető pápa“ legforróbb óhaját, ígéretet tett a nápolyi és calabriai görög uralom alá került patrimoniumok visszaszármaztatására. Ezt követelte a pápa a kibékülés áráként Irénétől is. Károly azután 790-ben egy capitulare-ban állást foglalt a „helytelenül egyetemesnek mondott“ Nicaea-i zsinat végzése ellen és nyíltan ki mondja, hogy a kereszténység vezetésére a frankok királyának több joga van, mint a császárnak. Álláspontját és udvari papjainak lesújtó kritikáját, melyre a görög szövegű zsinati határozatok hibás latin fordítása adott alkalmat, egy vitairatban, a „libri Caroliniben“ szögezi le. Károlynak azonban nem állott érdekében az, hogy dogmatikai vi-

tákkal az ellentétet közte és a pápa közt kiélezzze. Mindkét fél egyes- ségre törekedett. A pápa kitarzott Nicaeanum mellett, a libri Carolinit sohasem publikálták, de a Frankfurtban 794-ben összehívott ellen- zsinaton, Angolország és Itália képviselői mellett, a pápa követei is megjelentek. Károly büszkén nézhetett körül a zsinaton, ott volt az egész Nyugat lelke s ő ennek a gyülekezetnek fejeként, loco impera- tons, elnökölt.

Túlzás lenne tőlünk, ha a frankfurti zsinatban a pápa csúfos vereségét látnok. A pápa nem hajolt meg, dogmatikai kérdésekben tekintélyén folt nem esett, ám meg kellett tanulnia, hogy elmúlt már az az idő, amikor a keresztény kultúrközösség ügye Róma és Bizánc együttműködésén nyugodott. A frankfurti lecke nem hagyott életben többé illúziókat Róma és az egyházállam hovatartozása felől. A nagy politikus pápának, a józan, gyakorlati eszű I. Hadriánnak, kinek mű- ködését igazságtalanul szokták oly rossz színben feltüntetni, halála előtt (megh. 795) éppen a megvalósulás küszöbén fel kellett adnia nagy reményét, a minden politikai megkötöttségtől független pápai hatalom álmát. 781-ben a pápa-állam szuverén alakot nyert, 795-re ebből a szuverenitásból hírmondónak is alig maradt valami. Épp így sírba kellett fektetnie a „translatio imperii ad pápám“ gondolatát, mely a Constahtinus-féle adományozási legendában oly követelődzően lépett fel Nyugat világi hatalmasságaival szemben.

I. Hadrián ilyen politikai örökséget hagyott hátra utódjára, az ugyancsak római vérből származott III. Leóra. (795—816). Az új helyzetnek megfelelően III. Leónak első dolga az volt, hogy megvá- lasztását egy követség útján bejelentette Károlynak. Ebben még semmi szokatlan nem lett volna, tudjuk, hogy I. Pál pápa óta a választás eredményéről tudósították a frank „patríciust“. mégpedig a felszentelés után, ami ennek az aktusnak pusztá udvariassági formát adott. A bizánci időben a császárt és képviselőjét Nyugaton, az exarchát, még a fel- szentelés előtt a megerősítés joga illette meg, de II. István már megerő- sítés nélkül lett pápa. Most III. Leó követsége elhozta Károlynak Szt. Péter sírjának kulcsát. Ez a szimbolikus aktus sem tartalmazott nóvu- mot és egyedül azt akarta kifejezésre juttatni, hogy a pápa magát a frank király védelme alá helyezte. Szokatlan volt azonban Róma város zászlójának (vexillum) elküldése Károly számára és a hozzá fűzött kérelem: Károly jöjjön el Rómába s vegye ki a hűségesküt a pápa- állam „rómaiaitól“. Ilyen lépésről a pápaság történetében mindeddig még nem hallottunk. Jelentése aligha lehetett más, minthogy Szt. Péter vikáriusa Károlyt legfőbb szuverén urának ismerte el. Erre vall az is,

hogy III. Leó felhagyott az okleveleknek tisztán a pontificatus-évek sorszáma szerinti keltezésével és a dátumban Károly uralkodási éveit is kitette. Károly tehát nagyjából ugyanolyan helyet kapott a pápaság életében, mint amilyent a bizánci császár I. Iadrián pontificatusa előtt élvezett.

Az új pápának szüksége is volt Károly hathatósabb védelmére. Már 799 áprilisában forrongani kezdett a város, ismét megmozdult a világi arisztokrácia a Leó által mellőzött Hadrián-rokonok vezetése alatt. Leót elfogják, de hű emberei segítségével és Károly missusainak közbelépésére szerencsésen Spoletóba menekült, majd innen Károly védőszárnyai alá, Paderbornba. De csakhamar megjelennek itt is Leó pápa ellenségei s vizsgálatot kérnek a frank királytól az „erkölcstelen életű“ pápa ellen. Így rántják bele Róma veszekedő pártjai Károlyt a legfelsőbb ítélkező szerepébe, mintha csak császár lenne. Ugyanis a római jog szerint (v. ö. III. Leó császár 726-ból való eklogája 17. titulus) ilyen esetekben egyedül a császárt illette meg az ítélkezés joga. A pápa mindenesetre elért annyit, hogy erős frank fedezettel újra elfoglalhatta helyét a lateráni palotában. Miután „sedes apostolica a nemine iudicetur“ elve miatt se Károly, se a vizsgálattal megbízott bíróság nem akart a pápa ellen bírói úton fellépni, az egész eljárás tulajdonképpen a „lázongok⁴, ellen folyt le és a pápa önkéntes tisztítóesküje (800 dec. 23) után a két főkolompos Hadrián-rokon elítélésével végződött.

Az ítéletet Károly már mint imperator hirdette ki. Ugyanis még a 800. év dec. 25-én Róma újból császárt emelt maga és ezzel Nyugat fölé. A Szt. Péter sírja (Confessio s. Petri) előtt imájából felocsúdó frank patrícus királyt III. Leó az egybegyűlt római nép ünnepélyes acclamatioja közben (laudes) császárrá koronázta. A szertartás teljesen római-bizánci előírás szerint ment végbe. Bizáncban a koronát Pulcheria idejétől kezdve (450) a konstantinápolyi pátriárka tette az acclamatio-val császárrá kiáltott basileus fejére. Az acclamatio szintén a Bizáncban szokásos litánia-formát követte. Az is bizánci szertartásra vall, hogy a koronázó pápa végül térdreborult Károly előtt (adoratio, proskynese). Károly idősebbik, hasonló nevű fiát is felkenette.

A frank udvarban azt híresztelték, hogy Nagy Károlyt a koronázás egészen váratlanul érte. Károly közvetlen mondását idézték: „Ha tudtam volna, mi vár reám, a nagy ünnep dacára se mentem volna el a templomba“ (Einhard). De feltehető ekkora merészség attól a pápától, aki teljesen Károly jóindulatára bízta magát és két nappal előbb még vádlokként állott a frank vizsgálóbizottság előtt? A ceremónia

formaszerinti lefolyása, Károly idősebb fiának felkenése mind a mellett szól, hogy a pápa Károly és frank udvarának tudtával és beleegyezésével rendezte meg a császárkoronázást. Ha annyira bosszankodott új imperator címe miatt, akkor bizonyára nem veretett volna külön emlék-dénárt a saját és III. Leó nevével a nagy nap örömére! A pápa természetesen szívesen közreműködött a római imperium feltámasztásán. Rejtett, világalmai célok mellett maga a hála is arra indította III. Leót, hogy „megmentőjének“ szolgálatát valamivel viszonzza. Mert ahogy Pippin a Karoling dinasztia megalapítását a legfelsőbb egyházi tekintély, Szt. Péter kegyelme alá helyezte, akként Nagy Károly is a császárság felállításakor mintegy a pápa háta mögé bujt. Alig kétséges, hogy Nagy Károly célzatosan tetette magát olyan ártatlannak s cselből tolt a pápát annyira az előtérbe.

A „Renovatio Romani Imperii“ áll Károly császárbulláján, s ez a renovatio — maga Károly tudhatta a legjobban — a 478 óta kizárólag Konstantinápolyban székelő római császárt a legérzékenyebben sújtotta. A basileus abba még belenyugodhatott, hogy Róma és a császári Itália frank uralom alá jutott, mert hiszen jogcíme és igénye a nyugati provinciákra továbbra is életben maradt. Egy új imperator feltűnése Rómában azonban magát a császári trónt veszélyeztette és tulajdonképpen ellen-császárnak számított. Épp ezért Károly 800 karácsonyán a legnagyobb bonyodalmak elé nézhetett, amelyek Bizánc felől vártak reá. Az usurpator Károly e tekintetben annak az Eleutherius exarchának oldala mellé helyezhető, aki már a VII. század elején gondolt a császárság felelevenítésére a pápa koronázó közreműködésével. Az első középkori Róma-út annakidején az usurpator meggyilkolásával szomorúan végződött, de később is, az itáliai forradalom eseményei kapcsán, többször bukkant fel a gondolat: El Bizánctól! Újítsuk fel Rómában a császárságot! Akkor ezek a próbálkozások mind megbuktak, nem kis mértékben épp a pápaság ellenállásán, ki a köteleket Bizánccal még túlságosan erőseknek érezte. A 800. évre azonban Itália már formailag is hátat fordított Konstantinápolynak és Nyugathoz csatlakozott.

Nagy fvároly óvatosságból még 801 márciusának elején (4-én) is a régi király-címet teszi ki egyik oklevelében. Jellemző, hogy később sem hívta magát „a rómaiak“ császárnak, hanem megelégedett a különösen hangzó, példa nélkül álló „imperium Romanum gubernans“ kifejezéssel. A basileus magának tartotta fenn a „rómaiak császára“ címet, bármennyire nem felelt ez meg a tényleges helyzetnek, de Bizánc ezzel mintegy kifejezésre akarta juttatni, hogy a római biro-

dalomnak egyenes leszármazója s hogy ezen a címen örökjog illeti az egész világ uralmára. Károlynak a koronázás után minden törekvése arra irányult, hogy császárságát Bizánccal valami formában elismertesse. A fiatal basileust, VI. Constantinust, hétéves egyeduralma után (790—797) anyja, az uralomravágyó Iréné letaszította a trónról, megvakította, majd megölette. Iréné császárnő túlságosan gyöngé lábön álló uralmát azzal akarta alátámasztani, hogy Nyugaton keresett kapcsolatokat. Így Károly nyílt kapukra talált. Allítólag az özvegy Károly Irénével esküvőre készülődött volna, amikor Irénét Nyugat-barát politikája megbuktatta (802 október), az új császár pedig, Nikephorus (802—811) hallani sem akart Károly legitimizálásáról. Károly 798-ban elfoglalta Velencét, de a dalmát városokat, mihelyt a bizánci flotta az Adriai-tengeren megjelent, nem tudta tovább tartani. Végül is 812-ben létrejött a kívánt megegyezés Károly és az új, békésebb húrokat pengető Mihály császár (811—813) között. A frank imperator lemondott Velencéről — ennyit tudott Bizánc magának biztosítani Észak-Itáliából! — a basileus viszont követei útján Károlyt „imperatornak és basileusnak“ akklamálta. Nagy volt az öröm és hálálkodás Károly részéről, bár csak fél-eredményt ért el. Ugyanis a konstantinápolyi basileus pusztán a semmitmondó, Rómára és dicsőséges múltjára nem vonatkoztatott „Imperator Augustusit engedélyezte a frank világmonarcha részére — Károly fia, Jámbor Lajos (814) is csak így titulálja magát — míg I. Mihály tüntetőleg elsőként tette ki a bizánci császárok βασιλεύς neve mellé a ῥών Ῥωμαίων kiegészítést. Károly csak Imperator, a bizánci császár azonban a „rómaiak imperatora“ s ez a nagy különbség. Épp ezért hibát követnénk el, ha az új császárság és Bizánc egymáshoz való helyzetét a régi római „nyugati“ és „keleti“ testvércsászárság mintájára állítanók be. Római császár ezentúl is csak egy volt és az Konstantinápolyban székel s ezen a tényen semmit sem változtatott, hogy a „nyugati barbárok“ királya imperatornak címeztette magát. Később a bulgárok uralkodója szintén megkapta az imperator címet.

Károlynak nem teljesült minden vágya, bár a 812-es egyezmény dacára nem pusztán imperatornak, hanem római imperatornak érezte magát. A Karoling-renaissance, melynek Károly legnagyobb ösztöké-
loje volt, életre keltette az antik formaérzésen és az antik gondolkodás-
módon kívül a római imperium eszméjét is. Károly és humanista szel-
lemű udvara sóvárogva tekintett vissza a césárok Rómájára, melynek
fénye pogánysága ellenére egészen lebilincselte a lelkeket. Károly és
körének Roma-eszméje távol állt azonban Róma város arisztokráciá-

jának nacionalista itáliai renaissance-sóvárgásától. Nem ebből a médebről bukkant fel az új imperium, hanem az antik hagyományok karolingi renaissance-ából, amely elég bátor volt ahhoz, hogy Aachent Új-Romának tekintse. Hogy mily kevés szál fűzte az új imperatort Róma városához, mi sem bizonyítja jobban, mint fiának megkoronázása — Aachenben (813). Károly régi császári gyakorlatot és bizánci mintát követve, a frank nagyok előzetes hozzájárulásával fiát még életében maga mellé társcsászárnak (*consors totius regni et imperialis nominis heres*) vette. Jellemző módon a koronázási aktus nem Rómában folyt le, nem is a pápa közreműködésével, hanem Aachenben s a kiszemelt trónutód, Jámbor Lajos, a koronát Károly felszólítására saját maga helyezte a fejére. A császárság Károly elgondolása szerint önmagából újul meg — minden főpapi segédlet nélkül, igazi antik-római módra.

A Károly-féle imperium-fogalomban azonban nemcsak ennyit találhatunk; az antik Róma-eszme olyan keret, amely archaikus gazdag díszítésével egy egészen mástermészetű fogalmat ölel körül, az imperium christianum fogalmát. Itt elegendő arra rámutatnunk, hogy a keresztény világ, orbis christianus Nagy Károlyban látta fejét, vezetőjét és jó pásztorát. Ő volt a „kiválasztott frank nép“ uralkodója, a novus Dávid, kinek védelmét kéri a pátriárka követei Jeruzsálemből, miután elhozták neki a Szent Sír és a város kulcsát s ez utóbbi zászlóját. Ennek az imperiumnak egyetlen nagy feladata abból állott, hogy határain belül az orthodoxia védője, kifelé az egyház igazának harcosa legyen a pogányokkal szemben. Ahogyan tehát a Karoling-renaissance keresztény ötvözetben jelenik meg, akként az új imperium Romanum is a nyugati keresztény ökumene szervezetének tekinti magát. Renaissance-gondolat és keresztény univerzalizmus nem zárja ki egymást, frigyét köt, egymást támogatja.

Mindeddig csak Károly és a frank udvar felfogását vázoltuk, kérdés: hogyan gondolkoztak Rómában a 800. évi koronázásról? Kévéssel előbb alkalmunk volt megfigyelni, miként öltött testet I. Hadrián alatt rövid időre a „translatio imperii ad pápám“ gondolata. I. Hadrián pápának az onban élete alkonyán akarva-nemakarva le kellett mondania a pápaság szuverén politikai hatalmáról s az erre támaszkodó pápaszászárságról. III. Leó már csak a végső következményekkel számolt, midőn Róma város zászlójának átadásával Károlyt maga és állama felett elismerte szuverén úrnak. Ezen az úton a pápa könnyen a frank püspöki kar közé süllyedt volna s az egyházállamot is az a veszély fenyegette, hogy beolvad a frank államszervezetbe. A császárság fel-

újítása alkalmas eszköznek mutatkozott a pápaság szemében ennek a veszedelemnek elhárítására. Mert mit is jelentett az imperium a pápaságra nézve? Meghódolást, önállóságának feladása nélkül! Ugyanis a császárság nem szüntette meg a frank királyságot és kapcsolt részeit, ezek továbbra is megmaradtak mint szűkebb államterület az imperium mint tágabb államterület keretében. Nem hiába hívta magát Károly továbbra is „rex Francorum et Langobardorum“-nak. A császárság tehát nagy keret volt, amely összefogta a frank királyság különféle szerzeményeit. A pápaság és állama tulajdonképpen kívül esett a frank királyság szorosabb értelemben vett szervezetén, a mellett, hogy frank főség, a frank imperator jogara alá tartozott. A pápaság oldaláról nézve a 800. évi császárkoronázást, bízvást mondhatjuk, végső formában rendezte a pápaság s a dicioja alá vont két római ducatus államjogi helyzetét a frank hatalomhoz. Negative ez egyet jelentett a régi, bizánci keretek végső szétvetésével, pozitíve: a csatlakozás ünnepélyes kimondásával. A pápaságnak minden oka meg lehetett ahhoz, hogy rosszul érezze magát a frank király alatt. Hogy a pápa alkalmas „társat“ kapjon a kereszténység vezetésében, fel kellett újítani a császárságot Nyugaton.

, Kuriális felfogás szerint Károly a császári koronát Isten rendeléséből, de Szt. Péter birtokából vette át. A hivatalos pápai körök nem győzték eléggé hangoztatni, hogy a koronázás tényével a pápaság alapította meg a nyugati császárságot, következésképp rendelkezett felette. És ha ilyen igényekről Károly életében még nem lehetett szó, a pápaság csak a maga idejére várt, hogy keresztülvigye felfogását az udvari körök ellenállása dacára. A pápaság oldalán, miként Károlynál az univerzális keresztény-gondolat mellett, a Róma-eszme is szerepet kapott. Az „egyházi“ gondolat Szt. Péter Krisztus-helytartóságán nyugodott, Szt. Péternek utóda és vikáriusa pedig a pápa volt. Krisztus még mindkét hatalmat egyesítette magában, ő volt az egyedüli rex et sacerdos egyazon személyben. Így Péter is mindkét „kard“ birtokában van. Ezen a gondolatvonalon áll a későbbi nagy pápa, I. Miklós, aki a pápai világalalom érdekében legtöbbet tett.

Láttuk azonban, hogy a pápaság a constantinusi adomány elméletével tudott „római“ módra is gondolkodni. E szerint Szt. Péter nemcsak a nyugati keresztény öikumene feje, minden hatalom forrása, hanem Nyugat császára is Constantinus adományából. Miután a császári koronának Szt. Péter az igazi tulajdonosa Nyugaton, ezért a kuriális körök szemében csak a pápa tehet valakit császárrá. Szt. Péter vikáriusa a császári hatalmat személyesen, közvetlenül nem gyakorolja, hanem

az imperium igazgatását egy erre alkalmas (idoneus) fejedelemre, mint pl. Nagy Károlyra, bízza. Ha a kiválasztott nem bizonyítja be derekasságát és a Szt. Székkel szemben engedetlennek mutatkozik, semmi sem gátolhatja meg a pápát, hogy az érdemtelen megfossza a koronától. Minden királynak engedelmességgel kell viseltetnie Szt. Péterrel szemben, minden világi hatalomnak a keresztény ökumene és az igaz hit érdekében kell fáradoznia. A császár azonban nemcsak saját népét illetően, hanem egyetemesen is hivatott a defensor ecclesiae magas tisztére. O különösképpen kedves fia és védője Szt. Péternek, mint ahogy népe, a frank nép is, a kiválasztott nép, minden más népnél nagyobb feladatok hordozója. Így végeredményben a kúria felfogása szerint a translatio imperii ad Francos nem a bizánci császár legitimizáló szavában gyökeredzik, hanem a translatio imperii ad pápám jogcímbe nyúlik vissza: a pápa csinál a királyból császárt s népe, Róma népe, választja és üdvözli acclamatióval. E tekintetben tanulságos a literáni Triclinium-nak az a mozaik-képe, amelyet maga III. Leó készített el még a koronázás előtt. Ezen a képen a térdeplő Carolus rexnek a világi hatalom jelvényét, a zászlót nem Krisztus nyújtja át, hanem Szt. Péter, ki viszont másik kezével III. Leónak a főpapi jelvényt, a palliumot adja. Tehát mindkettő ugyanegy forrásból nyeri hatalmát: a pápát Szt. Péter vikáriusának, Károlyt Szt. Péter katonájának kell tekintenünk. A meghódolás jele: III. Leó zászlóküldése egyszerre egészen más fénybe kerül. A pápai udvar nem adta fel viláгурalmi felfogását ebben az ínséges órában sem, csak más formába öltöztette. Az imperium és a sacerdotium közt az ellentétek tehát már a 800. évben jelentkeznek. A nagy harc a pápaság és a császárság közt már az első császárkoronázás napján előreveti árnyékát.

HATODIK FEJEZET

NAGY KÁROLY IMPERIUM CHRISTIANUMA

Amikor 800 karácsonyán III. Leó pápa Nagy Károlyt császárrá koronázta, a frank királyság már a nyugati kereszténység politikai szervezetévé növekedett. Károly az évszázadfordulón a nyugati orbis Romanus urának tekinthette magát. Róma, a keresztény császárok Rómája és a provinciák, ahol nem egy Caesar ütötte fel szállását, Nagy Károly vaskeze alatt egy nagy egységgé, az imperium christianummá kovácsolódott össze. Ez a világbirodalom valóban igényt

tarthatott az imperium címre, Károly joggal nevezhette magát Európa fejének. Nyugat, mint keresztény kultúrközösség, Károly univerzális királyságában pillanthatta meg egységének és egyetemességének politikai kifejezését. Mindnyájan beszélünk manapság „Európáról”: de nem mindnyájan tudjuk azt, hogy ez az Európa-fogalom és tudat Nagy Károly korában született meg. Itália és Francia testvérként állítja magát szembe a mohamedán kalifátussal és a bizánci császársággal, melyet kirekeszt „Európából” és Ázsiába dob vissza. Ennek az Európa-tudatnak kialakulása azonban csak azáltal válhatott lehetségessé, hogy Itália — leszámítva a velencei tartomány egy kis tengerparti maradékát, amelynek duxa (dogé) székhelyét a Rialtóra (Velence város) tette át, továbbá a félsziget csücskét délen, másszóval a bizánci császárság megmaradt itáliai birtokait — beolvadt a frank birodalomba.

Mik voltak ennek az imperiumnak új szerzeményei s ezek hogyan illeszkedtek be a régi királyság szervezetébe? Károly atyjának, Pippinnek nyomdokain vonult be Itáliába, épígy a pippini politika egyenes folytatójaként mutatkozott be a szaracén-spanyol részeken. A passzív védelmi politikát az Iszlámmal szemben már Pippin felcserélte a támadó hadjáratra, a nagyarányú hódítások azonban itt is a nagy „fiú” nevéhez fűződnek. Az előrenyomulást spanyol területen nem kis mértékben magának a szaracén uralomnak belső bomlása idézte elő, mely a mohamedán világot végül is két részre szakította: a trónjuktól megfosztott Ommajadok utolsó életben maradt tagja Spanyolországban egy új kalifátust állított fel Cordoba székhellyel (755), míg a tulajdonképpeni szaracén birodalom bagdadi kalifátus néven az új dinasztia, az Abbassidák kezére jutott. Abbassida-párti lázongó elemek voltak azok Észak-Kelet-Spanyolországban, akik 777-ben a cordobai emir, Abd'ar Rahmán ellen Károly segítségét kérték a padernborni birodalmi gyűlésen. Még folyt a háború a szászok ellen s az itáliai viszonyok sem rendeződtek el, amikor Károly átkelt a Pyreneusokon (778) s egészen az Ebróig nyomult előre. A mohamedán szövetségesek azonban megbízhatatlanoknak bizonyultak, úgyhogy a frankoknak Saragossa előtt meg kellett fordulniok, utóhaduk aztán a visszavonulásnál a szűk hegyszorosokban a keresztény baszkok támadásai alatt teljesen felőrlődött. Ott halt meg többek között Roland (Hruotland), a breton örgrófság (marche) vezére, kinek alakja köré szőtte a Chanson de Roland (1120 körül) Nagy Károly spanyolországi kereszteshadjáratainak a meséjét.

Károlynak be kellett látnia, hogy a cordobai kalifátus több erővel rendelkezik, mint ahogy azt gondolta. Ezért Aquitaniát, amelyet

már Pippin meghódított, nagy védőbástyává építette ki. Bevezette ott a grófság-beosztást, megszervezte a püspökségeket s 781-ben a királysággá fejlesztett tartomány élére fiát, a későbbi Jámbor Lajost helyezte, hogy legyen valaki, aki az ellenséges betörést azonnal visszaverje. Aquitania egyben bázisul szolgált a frank hatalom spanyolországi terjeszkedése számára. Károly 795-ben már egy új örgrófságot rendezhetett be spanyol területen, először Gerona, majd Barcelona székhellyel (797 átmenetileg, 801), amely mint az aquitaniai királyság előretolt hadállása ékelődött be a kalifátus területébe. A spanyol örgrófság (marca) egészen a IX. század közepéig fennállott s ez alatt az idő alatt Nyugat védelmében nagyfontosságú történelmi küldetést töltött be. A frank határőrvidékre Nyugat felől a régi nyugati-gót királyság megmaradt darabkája, az asturiai királyság (a félsziget északi partszegélyén, Galicia) támaszkodott, az a talpalatnyi föld, ahonnan a keresztény spanyolok lépésről-lépésre visszahódították egykori hazájukat. Asturia királya, II. Alfonz, Einhard szerint Károlytól hűbéri függésbe került. Károly a cordobai emir ellen viselt hadjárataival megnyerte szövetségül a nagy bagdadi kalifát, Harun al Rasid-orq(786—809), aki többek közt egy elefántot is ajándékozott a frank királynak. A császárkoronázás évében megjelentek a jeruzsálemi pátriárka követei Károly udvarában, elhozták neki a Szent Város s a Szent Sír kulcsát, azzal a kérelemmel, hogy vegye az ottani keresztényeket oltalmába.

A spanyol határ-területen látjuk először érvényesülni azokat a nézőpontokat, amelyek Károlyt az új területek berendezésénél vezették. Megfigyelhetjük: a határ nem egyszerű vékony vonal két kultúrvilág között, hanem széles sáv, amelyben szinte lépcsőszerűen megy át a frank uralom az államhatalom közvetlen gyakorlásából egészen a laza, majdnem névleges hűbéri megkötöttségig. Már az aquitaniai királyság sem tartozik a „szűkebb államterülethez“. itt azonban még az anyaország berendezésével találkozunk, bár decentralizált kormányzásban. A következő sávot az örgrófság alkotja, amelyhez aztán az asturiai hűbéres állam, mint szuverén test csatlakozik, rajta a frank uralmi réteg nem több gyöngé máznál. Ugyanezt a rendszert pillantathatjuk meg Itáliában: langobard-itáliai királyság, pápa-állam — szuverén, de protektorság alatt, Friaul és Benevent mint őrbástyák. A Károly-féle államszervezet tehát két gyűrűből áll: a szűkebb és a tágabb értelemben vett államterületből, ez utóbbi mint mindinkább elmosódó határ fogható fel. Ennél valóban külső határról van szó, melyen túl már más kultúra vagy a „barbárság“ érvényesíti jogait.

A határ Kelet felé szintén egyben kultúrelválasztó szerepet játszott, jelentősége azonban sokkal, de sokkal nagyobb volt minden más határnál. A keleti határ ugyanis egy pogány, „barbár“ világba vezetett el, errefelé minden lépés, amelyet a Karolingok tettek, a nyugati keresztény kultúra számára hódított el területet. A Merovingok a védelmi vonalat a Rajna jobb parti oldalán a késő-római limes mintájára rendezték be, várakkal rakták tele, amelyeket állandó őrség védett. Amellett a vár a lakosság számára menedékhelyül is szolgált veszély idejében. A limes, melyet a Ruhr (pl. Alteburg Werden mellett), az Eder (pl. Büraburg, Fritzlár közelében) s a Neckar (Majna-frankok) vonalon kell elképzelnünk, magába zárta azt a területet, amely grófságokra beosztva, frankokkal betelepítve, politikailag is szervezettebben simult a galliai Meroving királysághoz. A két hercegség, Thüringia és Bajorország, már a szőkebb államterületen kívül feküdtek s helyzetük primitívebb formában a Nagy Károly-féle örögrófságoknak (marca) felelt meg. A határnak mintegy külső nyúlványait alkották a szorbok és a szászok föderált, adófizetésre s katonakontingens kiállítására szorított népei. Ezek résztvettek egy-egy hadjáratban a frankok oldalán, vagy a határt védték, amíg újra ki nem csúsztak a frank főség alól. Viszonyuk a frank királysághoz újabb, fejlettebb formában a hűbéres államok rendszerében éledt fel. Jellemző most már a Merovingokra, hogy a linq^sen belül, de a Rajna jobb oldalán tanyázó germán törzseket vallási- és kultúrmisszióval nem törekedtek megnyerni a „római“ műveltség és a kereszténység számára. A germán törzsek a Rajna mellett és a Rajnán túl továbbra is megmaradtak sajátos, népvándorláskori kultúrájukban. Bonifatius egész működése „frank“ területen folyt le. A kultúrhatár a politikai határnál jóval beljebb feküdt.

Megváltozott ez a kép, amint a Karolingok vették kezükbe a frank királyság sorsát. Mint előbb láttuk, a VIII. század első felében egy nagyarányú frank kolonizációs-mozgalom indult meg, jórésztben a központi hatalom, a Karolingok, tervszerű támogatásával csoportokban, állami földön. Így a kultúrhatár messzebbre tolódik Kelet felé. Ehhez csatlakozik a nagy angol-szász misszió munkája. Ez az az idő, amikor a régi római alapítású Rajna-menti püspökségek mélyen kitolják egyházmegyéjüket Germániába, Mainz Bonifatius, Köln Hildebold hitbuzgalma folytán. A kolostorok és püspöki székhelyek csakhamar a római keresztény kultúra melegágyaivá válnak, úgyhogy a régi germán kultúra teljesen összeomlik. Ettől az időtől kezdve már csak Skandinávia a germán ó-kultúra hazája. A belső germán-törzseket ke-

resztény hitre és nyugati gondolkozásra a Karoling-hatalomra támaszkodó angol-szász misszió térítette (VIII. sz. első fele). Nemcsak a régi Meroving limesen belül fekvő terület olvadt be a keresztény ökumene szervezetébe, hanem Thüringia is, Friesland déli fele, Bajorország, ami természetesen magával hozta a szőkébb államterület határának kitolását úgy Észak (frízek, szászok), mint Kelet (szlávok, avarok) felé.

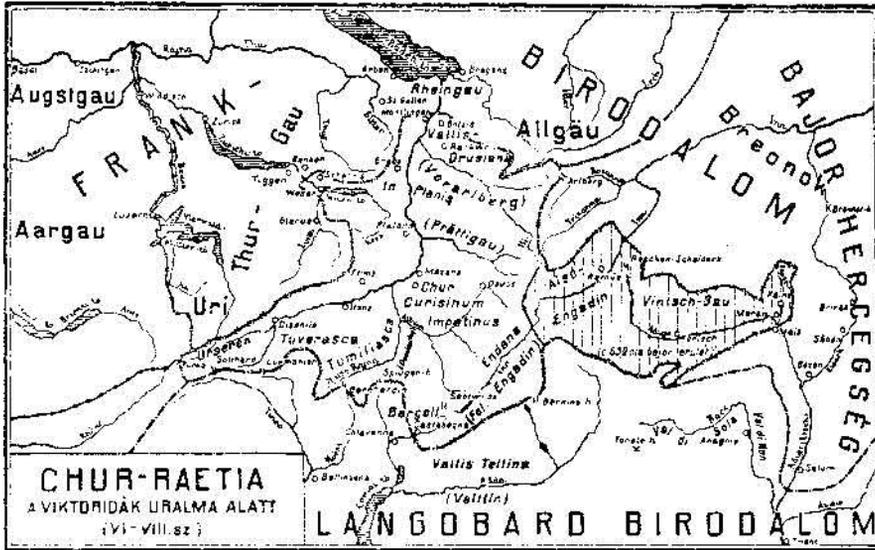
Amióta Karlmann Austrasiában az egyházi reform érdekében 742-ben synodust hívott egybe, amit aztán Pippin is követett a maga neustriai részén 744-ben (Soissons), ez a missziós- és kultúrunka frank király legszentebb hivatása lett. Nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy Germánia „romanizálása” teljesen a központi hatalmon nyugodott. Ennek következtében Germánia Nyugathoz való csatlakozásának politikai következményei is voltak. Ha a germán törzsek urai maguk végezték volna el ezt a kultúrunkát, Germánia már megtérésének pillanatában elszakadt volna Galliától. Így azonban Francia — így nevezték a frank királyságot — továbbra is megőrizte nemzetek felett álló jellegét: az imperium christianum kebelében a gallo-római lakosság testvéri módon egyesült a germánysággal. Az Alamann hercegséget még Martell Károly zúzta szét, Lantfrid, az utolsó herceg, a csataterén életét vesztette s az egész törzs településterülete egyházilag és politikailag (grófsági szervezet) a frank anyakirályságba szívódott fel (730). Nem így Bajorország. Ez a törzshercegség (Stammeshertzogtum) a két szomszédos nagyhatalom, a langobard és az avar, segítségével sikeresen ellenállt Martell Károly és Pippin központosító törekvéseinek, egyházi szervezet s római kultúrátvétel tekintetében pedig egészen a saját erejére bízta magát. Odilo herceg a pápasággal karöltve, egy különálló, Rómának közvetlenül alávetett egyházprovincia létesítésén fáradozott, bukása (743) azonban ezt a munkát egy időre megakasztotta, de fia, Tassilo, a frank főseget — a bajor jog kodifikálása (lex Baiuvariorum) Pippin maior domus megbízásából ekkor készül el mint kísérlet a bajor viszonyok rendezésére — lerázza magáról (763) és az atyja által kijelölt úton haladt tovább. Tassilo, akárcsak a langobard Benevent hercege, Arichis, felveszi a királyt illető summus princeps címet, törvényhozó gyűlésein az egyházi és világi dolgokat, mint független államfő a frank egyház s király kizárásával rendezi, sőt mi több, aláveti a határos alpesi szlávokat és azokat a bajorországi egyház (Salzburg) vezetésére bízza.

Ezt a partikuláris fejlődést nem nézhette ölhetett kézzel se a frank központi hatalom, se a birodalmi egyház. Itt az a veszély fényé-

getett, hogy Bajorország a saját lábán vonul be a nyugati keresztény kultúrközösségbe. Pippin nem is gondolhatott Bajorország (v. ö. Aquitania vagy Septimania sorsával) egyszerű bekebelezésére. Az alávetésre legalkalmasabb eszköznek a hűbér-viszony mutatkozott a maga szabad formájában, amely politikai függést teremthetett egy szuverén hatalom jogainak és érzékenységének megsértése nélkül. Tassilo 757-ben (Compiégne) Pippin kezébe kommandálta magát többszöri hódoló esküvessel, — „sicut vassus dominos suos esse deberet“ a birodalmi annalesek szerint — a hűbéri kötöttség azonban pusztán a személyre terjedt ki, maga az ország nem ment át a birodalom hűbér-állományába (beneficium), ez a lépés csak később, a 787-i megújítás alkalmából történt meg. Bajorország hercege adja az első példát arra, miként alkalmazható a hűbériség a külpolitika fegyvereként az imperialista törekvések kezében. A hűbériség intézménye helyet kap egyenrangú államok egymással szemben vívott diplomáciai harcaiban. Független viszonyok apró, finom átmeneteinek érzékeltetésére kitűnő eszköznek bizonyult. De ugyanígy Tassilo herceg tragédiája nyitja meg azoknak a politikai pereknek hosszú sorát, amelyeket a hűbéri formák többé-kevésbé szigorú betartásával vezettek a hatalmi politika érdekében. Elég, ha Oroszlán Henrik, Földnélküli János esetére gondolunk. Mert amikor Tassilo avar segítséggel kívánta magát fenntartani Károly összpontosító politikájával szemben, a két ízben (763, 787) hűbér-eskütörés vétkébe esett herceget saját vazallusai állítják bíróság elé (788, Ingelheim). Az így megindított tárgyalás halálos ítélettel végződött. Károly azonban megkegyelmez s a herceget kolostorba küldi. Erre az utolsó törzsi hercegség beleolvadt a frank birodalmi szervezetbe s önállóságát egyházilag is felfüggesztik. Bajorország ettől az időponttól kezdve a frank állam közvetlen igazgatásában álló, szűkebb értelemben vett területállományához tartozott.

A bajor határ azonban nem jelentette még a frank államhatalom kisugárzásának megszűnését. Ebbe az időbe esik Chur-Raetia végleges beillesztése a frank államszervezetbe. A mai Svájc szívében fekvő Chur-Raetia a VI. század végén frank fennhatóság alatt önálló állammá szervezkedett. Római lakossága a hegykoszorúk védelme alatt sikeresen tudott ellenállani úgy az alamann, mint a bajor terjeszkedésnek. Ezen a kis területen zavartalanul élt tovább a római lakosság a maga évszázados szokásaival és intézményeivel. Akárcsak a délitáliei város-államokban, ahová már sem a bizánci, sem a frank uralom keze nem ért el, Chur-Raetiában is az egyházi és a világi hatalmat egy honbeli dinasztia kezében találjuk. A Viktoridák dinasztiáját

az 560—630 közt élt Viktor churi püspök és praeses — így hívták Chur-Raetia fejét — alapította meg. Utódai alatt rendszerint az egyik testvér viselte az egyházi, a másik a világi méltóságot. A Meroving-birodalom felbomlása idején, I. Dagobert halálától egészen 715-ig a Viktoridák szuverén uralkodók módjára uralkodtak. Ezután ez a „fél-szuverén egyházállam“ is, miként az alamann és bajor hercegség, a Karolingok hatalma alá került, belső összetételében azonban nem változott meg. Hiszen még Pippin király is pusztán honbéli ractoromá-

noknak ad hűbértartományt. A frank gróf sági szervezet bevezetése, az ország politikai önállóságának megszüntetése Nagy Károly nevéhez fűződik. A langobard királyság meghódítása (774) és a bajor hercegség leigázása (788) után Chur-Raetia sem tarthatta magát. A frank birodalomnak szüksége volt az Itáliába vezető hágók birtokára. Ezt az átalakulást megkönnyítette az eddigi uralkodóház, a Viktoridák kihalása. A püspököt továbbra is honbéli ractorománok közül választják, de a legfelsőbb katonai és bírói hatalmat már a központi hatalom exponense, egy frank eredetű gróf gyakorolja. Két algrófság tartozott alá. A római büntetőjogot felváltja a frank, csak a magánjog őrizte meg régi formáját. Ezt az átalakulást 799 és 807 közé kell tennünk. Így Chur-Raetia volt az a föld, ahol a késő-római hagyományok a legtávolabbi maradtak meg a maguk épségében.

Az avar birodalom megdöntése (795—796) megadta a módot arra, hogy Károly kelet felé széles sávban új örvidéket szervezzen (marca, limes). A friauli örgróf (Markgraf), aki Pippin, Itália királya mellett az avarok legyőzésében oroszlánrészt vett ki, kapta Istriát, Krajnát s a karantánok földjét egészen a Drávaig, ami viszont az aquilejai pátriárka missziós területének a határát is jelezte. A Dráva-Rába-Duna által bezárt területre a salzburgi érsekség terjesztette ki missziós tevékenységét; ennek a területnek politikailag a pannóniai-bajor határgrófság felelt meg. A Dunától északra a passauai püspökség érvényesítette jogait. A Markgraf alá több comes confiniorum tartozott, nemkülönben különféle kisebb-nagyobb szláv s avar államocskák, melyek részben a határörvidék előtt feküdtek, részben a marca-szervezet közé ékelődve, így a Dráva és a Száva közén, a Balaton körül, Karinthiában, úgyhogy a frank hatalom hozzávetőleg egészen a Duna-Dráva vonalig ért el. A csehek („beheimi“. 805-ben ismerték el a frank főséget, ezután következett az Elba és a Saale között lakó s a Csehországgal szomszédos szorbok meghódoltatása (806). Az Elba és az Odera között szlávok, a wilzek 812-ben léptek a tributárius államok sorába. Ezek a szláv népek csak föderált-függésbe jutottak a frank nagyhatalommal; határgrófságok itt nem létesültek. Innen van, hogy errefelé a markok öve roppant keskeny, sőt Csehország felé részben a szűkebb értelemben vett birodalmi földön feküdt (az ú. n. bajor Nordgau).

A marca-rendszer védelmi célból épült ki, egyben azonban támpontul szolgált kultúrhatások továbbítására a keresztény misszió keretében. Védelmet azonban nem lehet elképzelni megbízható Őrség nélkül, ezért Károly a határövből német örtelepeket létesített a langobard arimannok mintájára. Ez a kolonizációs áramlat — mint láttuk — nem áll egyedül: a politikai expanzióknak mintegy népmozgalmi megfelelője, amely azonban a szlávokkal szemben különleges jelentőséggel bír. Tudvalevőleg a szlávok idővel egészen Közép-Németország szívéig, Fulda-ig szivárogtak és Északon betelepítették az Alsó-Elba bal partját (Wendland). A népvándorlás korában római területre áramló germán vonulás a VIII. század első felében hirtelen mintha visszacsapódna s újra a szlávoknak átengedett területek birtokbavételére készülne. A „Drang nach Osten“ első pionírjainak Nagy Károly bajor kolónusait kell tekintenünk. A királyságnak erre a célra bőven állt föld rendelkezésre. Bár a frank hatalom még ezen a vidéken is tiszteletben tartotta a nép birtokát, mégis a gazdátlan földek s a politikai birtokelkobzások nagykiterjedésű területekkel gazdagították a

fiskust. Az alávetett nép számára a „Marka“ az előkészítő iskola szerepét töltötte be: itt ismerkedett meg közelebbről a nyugati rendszerrel.

Ezen az iskolán a szászok nem estek át, őket mindjárt bevették az államalkotó népek sorába. Pedig még politikailag is Tacitus korának szintjén éltek, királyaik nem voltak s az egyes gauokat pusztán laza kötelék, szövetség tartotta együvé. Évente egyszer Marklo-nál a Weser-vidéken a gauok fejei összegyűltek az egyes gauok képviselőivel, hogy törvényt hozzanak és tartsanak s a háború és béke dolgában döntsenek. Erre az egyetemes conventusra mindhárom társadalmi réteg 12—12 embert küldött, az edelinge, avagy a nobiles, a frilinge, avagy a liberi (közszeresek) s végül a más földjére telepedett szabadok rétege a lati, vagyis serviles. Károly már röviddel trónralépte után (772) a szászok bekebelezésére gondol, de célját csak 32 év után, 804-ben éri el. Az ismételten fel-fellobbanó lázadást hol erőszakkal (4500 fogoly kivégzése 782-ben), hol szépszerivel leverve, illesztette be a szászokat mint a frankokkal egyjogú s egyszabadságú népet a szűkebb frank állam kötelékébe. Nem beszélhetünk tehát a szász nép leigázásáról, hiszen Károly a szász nemességgel együtt dolgozta ki a csatlakozók jogállásának viszonyát a központi hatalomhoz és az egyházhoz. Az aacheni birodalmi gyűlésen 802-ben megbízást ad a szász jog írásbafoglalására (Lex Saxonum), ami egy év múlva el is készült. Természetesen többé nem lehetett szó a nép szuverén akaratát kifejező gyűlések összehívásáról, ennek a joga a királyra szállott, épígy a gauok választott régi elöljáróinak is át kellett adniok hatáskörüket a király embereinek, a comes-iudexnek és a missusnak. Így aztán a belső államterület határa messze kitolódott: az Elbán és a Saalén túl vonult Itzehoe-tól (Elba-torkolat) egészen Haliéig. Ez volt a Limes Saxonicus et Sorabicus. A szászok befogadása gyors megtérítésüket követelte. Két missziós érsekség osztozott meg az új egyházterületen: Köln és Mainz, a térítés régi kiindulópontjai. A püspökségek közül Münster és Osnabrück, Paderborn, Minden, Bremen, Verden még Károly győzedelmes uralkodása alatt keletkezettek, Hildesheim s Halberstadt alapítása már Károly utóda, Jámbor Lajos idejére esik.

Az Eider partjától Schleswigben az Ebroig Spanyolhonban, a fríz partvidéktől egészen Pannóniáig és Dalmáciáig terjedt Károly impériuma. Óriási munka volt ez, mely többszáz év számára vont meg a nyugati kultúrközösség határait. Igaztalanok volnánk azonban Károllyal szemben, ha üres, csak a hatalom kedvéért úzótt imperia-

lizmust vetnénk szemére. Hogy ez a szertelen expanzió imperializmust jelentett, azt senki sem fogja tagadni, de nem is kell. Mert minden azon fordul meg, mivel igazolta Károly magát, milyen célok vezették, hogyan állította győzelmeit a kortárs ítélete elé. Látjuk, hogy még folyik a harc a végeken, amikor Nagy Károly már a birodalmi gyűléseken megvitatja az új területek megtérítésének módját s határozatokat hoz erre vonatkozólag. A szászok legyőzését a paderborni 777-es, az avarokét a 796-os dunamenti birodalmi gyűlés előzte meg, mindkettő a térítés számára dolgozott ki irányelveket. Ilyen célból kéreti magát III. Leó pápát Aachenbe (804); a salzburgi érsekség alapítása 798-ban szintén missziós célból történt. A harcos vitéz előtt és mögött ott találjuk a hittérítőt, mint a keresztény ökumene másik harcosát az Ige fegyverével. Károly mint uralkodó, legbensőbb kötelességének, legmagasabb hivatásának tartja, hogy az egyházat és a keresztény világot védje a pogányság vihara ellen s új hívekkel gyarapítsa Krisztus alattvalóit. Imperializmusának ez a nyitja. Egy ilyen Krisztusért hadakozó birodalomnak nem lehettek végleges határai, azok szétfolytak a barbár világban. „Hogy az Úr minden barbár nép felett győzelemre segítsen“ — kívánja II. István pápa Pippinnek a frank imperializmus kezdetén (756).

A frank imperium, amely így az ír és angol-szász kultúrkörzetet leszámítva, magába foglalta az akkori egész művelt „Nyugatot“. joggal tekinthette magát a római keresztény ökumene szervezetének. Amikor a Karoling királyság ennek a nagy területnek partikuláris különbözőségeit nagyobb egységbe forrasztotta, egyházilag is szükségessé vált az egységesítés, szabályozás munkája. A római birodalom felbomlásának hagyatéka gyanánt Spanyolország, Gallia, Írországról nem is beszélve, a maga belső egyházi életét élte („Landeskirche“. s vajmi keveset törődött az egykori norma-adó központtal, Rómával. Ennek következtében a nyugat-római kereszténység földjén a legnagyobb változatossággal találkozunk. A kánoni gyűjtemények, liturgia, szerzetesi regulák stb. sokféleségébe a Karol ingok hoztak egységet és pedig a római szokás alapján. Itália csatlakozása a frank birodalmi körhöz természetszerűleg vont maga után Róma példájának követését. Az Itáliában használatos Dionysius Exiguus (500—520)-féle kánongyűjteményt egynéhány újabb kiegészítéssel Nagy Károly vezette be a frank egyházba (az ünnepélyes receptio az aacheni synoduson 802-ben), bár a spanyol, az ú. n. Hispana gazdagabb tartalmánál fogva — a gall-spanyol határozatokat is magába foglalta — még egy ideig tartani tudta magát a frank birodalomban. A római

kánon-gyűjtemény átvételét követte a római liturgia meghonosítása Galliában, ami egyet jelentett az eddig virágzó, görög eredetű, művészeibb gall liturgia elfojtásával. Spanyolországban az ú. n. mozarab (azaz idegenek, vagyis keresztények liturgiája) kultusz divatozott. Miután az angol-szász egyház a római liturgia alapján állott (ünnepestélyes kimondása a Cloveshoe-i reformsynoduson, 747), az angol-szász szerzetesek működésén nyugvó térítő- (Bonifatius!) és reform-mozgalom szerfölött megkönnyítette a római rítus diadalát a frank birodalomban. A receptiót még II. István pápa galliai útja (754) készítette elő, Nagy Károly római tartózkodása 787-ben már programmá emelte (789. évi capitulare), a IX. század folyamán pedig némi változtatással — így pl. a frank egyháznak Nagy Károly kifejezett óhajára a nép nyelvén is kellett szentbeszédeket és kultusz-magyarázatok tartania — már az egész birodalom magáévá tette. A Nagy Gergely pápa által „rómainak“ elfogadott nursiai Benedek-féle regula ugyanebben az időben szorította ki az ír Columban-félet s a régebbi és újabb keletű galliai regulákat. Tehát a VI. és VII. században uralkodó sokféleségnek ezen a területen szintén a Karoling-reformkor vett véget. A Karlmann által Austrasiában összehívott első reformsynodus (742) a Benedek-regula hivatalos bevezetését rendelte el, 802-ben pedig Nagy Károly a regulát birodalmi szabálynak minősítette.

Ebben az egységesítő, s uniformizáló mozgalomban nem nehéz felismernünk Szent Péter egyházának nagy tekintélygyarapodását. Szent Pétert, s vele vikáriusát, a pápát, a Vili. század elején már a keresztény világ egységének szimbólumaként tisztelték. Ő volt az egyedül idvezítő tanítás és norma forrása. Így a reform-mozgalom a pápaságra nézve is hasznot jelentett. Ha eddig Szent Péter egyháza a széttagolt s autonóm elzárkózásban élő országos egyházak szemében pusztán mint erkölcsi tekintély tündökölt, most ténylegesen megtörtént az első lépés a felé, hogy ebből az erkölcsi főségből valóságos uralom váljék. A római elvek alapján végrehajtott egységesítés ledöntötte a válaszfalakat az egyes országok egyházai és a pápaság között, s egész Európát Róma normatív hatalma alá helyezte. A közös norma volt az alap, amelyen Nagy Károly halála után a pápaság megindíthatta hierarchikus szervezetének felépítését.

A Karoling egyházreform a maga egységesítő törekvéseivel tulajdonképpen ugyanazt a szellemet tükrözi vissza, mint amely a politikai élet terén a központosítás nevében életrehívta a társadalmi erők egyesítését, vagyis a hűbéri rendszert. Ezt a kor-irányzatot jól kivehet-

jük azokból az intézkedésekből is, amelyekkel Nagy Károly a Meroving-korban meglazult hierarchikus szervezetet az egyházban újra megerősítette. Míg egyrészt az érseki szervezetet ismét jogaihoz juttatta, másrészt az egyházmegyében még a kolostorokat is a püspök jurisdíciója alá rendelte. Ilyképpen a püspök kezébe összpontosult az egész egyházmegye vezetése. Ha áttekintjük az egyház fejlődését a római birodalom bukása óta egészen Nagy Károly kormányzatáig, arra az eredményre jutunk, hogy az egyház mindinkább a monarchikus elv hatalma alá került. A pápaság a VIII. század első felében már teljesen egyházi monarchiává alakult át, a Constantinus-féle adománylevél ennek a monarchiának mintegy Magna Chartája. De ugyanez a törekvés jut érvényre azokban az országokban is, amelyekben az egyház a római Szent Szék hatáskörzetén túl önállóan szervezkedett (Landeskirche). A Karolingok keze alatt, a VIII. század közepétől (742) kezdődött meg, a frank birodalmi egyház végkép elveszti eddigi kollégiális jellegét és monarchikus „alkotmányt” kap. Ennek a monarchiának feje természetesen nem lehetett más mint — a király.

A Merovingok nem kívánták igazgatni az egyházat, megelégedtek azzal, hogy mint legfőbb védurak a világi hatalom révén segítségére lehettek. Az egyház belső ügyeinek intézését — beleértve az egyházi bíráskodást is — a püspöki kar gyülekezetére, a birodalmi synodusra bízták, amelynek végzése, a nélkül hogy a király megerősítette volna, kánoni jogérvénnyel rendelkeztek. Így a synodust joggal tekinthetjük az egyházi igazgatás független szervének. Mindennek dacára a Meroving-királyok az egyházat teljesen hatalmukban tartották. Ám ez az uralom nem aktív, tényleges részvétel, hanem pusztán passzív formában, preventatív eszközökben jelentkezett. A királyság ugyanis nem mutatkozott hajlandónak arra, hogy az állam hatalmi eszközeit szó nélkül a synodus szolgálatába állítsa. A püspöki gyülekezetnek, a kánoni érvényességtől függetlenül, külön világi megerősítést kellett kérnie a királytól, ha határozatainak nagyobb erőt akart kölcsönözni. Az egyházi és a világi érvény különválasztása által a Meroving-királyság barmikor megakadályozhatta a püspöki kar egyházpolitikáját, mert teljesen tőle függött, mit minősítsen a püspöki végzések közül állami törvénynek. Ugyanígy gondoskodott a királyság arról, hogy a klérus sorai közé ne kerülhessenek számára „veszélyes elemek”. A király, ill. a gróf engedélyével lehetett csak papnak menni, s a kánoni választás által (klérus és nép) püspöknek kiszemelt jelölt addig nem szentelhetette fel magát (az érsek tiszte), amíg nem esett

túl a királyi felülvizsgáláson és megerősítésen. Mondanunk sem kell, hogy a kánoni választás legtöbbször pusztá ceremóniává süllyedt le, burkolt kinevezéssé (investitura).

Egészen más képet kapunk a regnum és a sacerdotium viszonyáról a Karoling-korban. A nagy változás kezdete: 742, az első reform-synodus éve. Martell Károly még semmiben sem különbözött egyházpolitikájában a Meroving-kor uralkodótól; ő sem vágyott többre a *defensor ecclesiae* méltóságánál. Karlmann és Pippin azonban egyszerre ledöntik azokat a korlátokat, amelyeket az eddigi frank királyok regnum és sacerdotium közé állítottak, s mint *rectores ecclesiae* saját kezükbe ragadják az egyház kormányát. Többé nem hallunk a püspökök pusztán egyházi jellegű gyűléseiről, s ezeknek a conciliumoknak kánoni érvényű határozatairól. Már Karlmann 742-ben a synodust „*consilium*“, tanácskerés végett hívta össze és ettől az időtől kezdve a püspökök határozatait külön nem is hirdették ki, de nem is hirdethették ki, mert kánoni érvénnyel azokat mint indítványokat a király látja el. Innen van, hogy az egyházi törvények és rendelkezések a világiakkal vegyesen, azoknak formájában (*capitulare*) jelentek meg. Az egyházi élet és igazgatás legbelsőbb ügyeit, mint pl. a fegyelem, a *visitatio*, az öltözék, a szerzetesi szabály, *chrisma*, stb. királyi szó dönti el s királyi parancsra történik a hibázó klerikus lefokozása. A synodus megszűnt az egyház vezetésének önálló szerve lenni, s teljesen beolvadt a birodalmi gyűlésbe. Azért még nem beszélhetünk *concilium mixtum*ról. Ugyanis a világi és az egyházi főemberek külön-külön tanácskoztak és csak a vegyes természetű ügyek kerültek a püspökök és az *optimates* együttes tanácsa elé.

Mindezzel leomlottak az utolsó korlátok, amelyek addig a regnum és sacerdotium között állottak: a birodalmi egyház kollegiális igazgatása helyébe a király monarchikus kormányzata lépett. Így joggal tekinthetjük a Karoling-királyság teokratikus kibontakozását az eddigi fejlődés zárókövének. Már a Meroving-királyok alatt az egyház kivette részét az államügyek intézéséből. A főpapok nagy urak módjára maguk is lóra ültek, hogy harcba vezessék katona-kontingensüket. A püspökök már ekkor mintegy egyházi hivatalnoki kart alkottak a grófok oldalán. Most még belsősebben, még szervesebben fonódik egymásba az egyház, s az állam a király vezetése alatt. A püspökök befolyása nő a politikai életben, viszont a grófoknak lelkükre kötik, hogy a papság lelkipásztori munkáját világi hatalmukkal támogatassák és hogy a kánoni parancsok megtartása felett, ha kell, akár világi eszközökkel, öröködjének. E két rend képviselőinek a királyt kell

segíteniök a kormányzat teendőiben, a király tanácsukkal jár el úgy égi, mint földi dolgokban, az ő vállán nyugszik az egyház és az állam gondja, tulajdonkép az egész keresztény kultúrközösség legfőbb minisztériuma, melyben ki-ki a maga helye és rendje szerint részesedik (cc. 1—3 admon. ad omnes regni ordines, 823—825). A királyság kivetkőzik pusztá politikai formájából, s organizmusa az egész keresztény élet szervezetévé bővül. Hasonlóképpen feladja önállóságát a sacerdotium, aláveti magát a királynak, aki jóval több már, mint a politikai rend feje: ő a keresztény ökumene, a corpus christianum vezére.

Közönséges hatalombitorlásnak kell felfognunk a király egyházi szereplését? Legkevésbé sem. A keresztény nép régtől fogva úgy nézett fel a királyra, mint az ótestamentum pap- királyaira: Melehisedekre, Salamonra, Dávidra. A király is, akárcsak a püspök, Krisztustól közvetlenül nyeri el megbízatását a lelkek kormányzására e földön. Mindkettő, mint Krisztus Urunk helytartója, vesz részt a Civitas Dei, Isten országának földi megvalósításában. Innen van, hogy a koronázáskor a püspökök a királyt püspöktársuknak köszöntötték: Tudd meg, hogy tisztünkben részesedsz! (*particeps ministerii nostri*). Ám ez még nem jelentette azt, mintha a királyt ténylegesen püspöknek tekintették volna. Jól tudták, hogy a király csak mint valami „világi püspök“ (*quasi sacerdos*) működik a püspökihez hasonló ügykörben. Ily módon kell értelmeznünk mindazokat az eseteket, amikor a királyt akár a pápa, akár közvetlen környezete „új Dávidnak, új Mózesnek“ (*novus David, novus Moyses*, pl. II. István pápa Pippint), vagy „királynak és papnak“ (így már Fortunatus I. Childebert-et) címezi. A király „*vicarius Christi*“ tiszte arra vezetett, hogy a trónralépésnek világi szertartását és szimbolikáját (investitúra lándzsa-átadás által, trónfoglalás, stb.) mindinkább egyházi ordinációvá alakították át. Ebben a folyamatban az olajjal való felkenés, amely Bizáncban ismeretlen maradt, s amely Nyugaton először a briteknél (VI. sz.), majd a nyugati gotoknál (Wamba, 672), végül az angol-szászoknál és a frankoknál (VIII. sz. közepe) az ótestamentumi példák hatása alatt terjedt el, — játszotta a döntő szerepet. Jellemző most már, hogy kezdetben — még a XII. sz. második felében is — a királyi felkenést egyértékűnek vették a püspök-felszenteléssel. Püspök és király, mindkettő a szent olaj által más emberré változott át, az Úr fia és a nép kiválasztott vezére lett.

A dolog természetében rejlett, hogy a király kivételes hatalmánál fogva maga vette kezébe az egyház vezetését, s mint a püspökök.

püspöke egyedül kívánta kormányozni az egész keresztény világ sorát. Ez a fordulópont a frank birodalomban 742-ben következett be, amikor Karlmann, lelkében már az új királyeszménnyel, az egyházi reform-mozgalom élére állt. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy az új szellem Karlmann országában, Austrasiában, vert először gyökeret, ott, ahol az angol-szász misszió működött. Ugyanis az angol-szász uralkodók már teljesen a teokratikus ideál hatása alatt állottak. Az első Karoling- királyt, Pippint, is egy angol-szász püspök, Bonifacius, kenette fel. Pippin a méltatlanná vált Meroving-uralkodóház utolsó királyi sarjának, Childerichnek helyét foglalta el, miként Dávid az elűzött Saul székébe nem az örökség jogán, hanem Isten rendeléséből jutott (754). Nagy Károly keze alatt az egyház monarchikus vezetése egészen államegyházzá formálódott át. Aquileia-i Paulinus Károlyt egyenesen felszólítja: „Légy urunk, s atyánk, légy király és pap, légy az egész kereszténység kegyes kormányzója“. Alkuin odáig ment, hogy Nagy Károlyt megtette a hitelvek bírójává; ily messzire azonban Nagy Károly sohasem ragadta magát, s ha bele is nyúlt a dogmatikai vitákba (pl. a spanyolországi adoptianizmus és a képviszály esetében), a pápa illetékességét a hittanokban mindig tiszteletben tartotta.

Még egy kérdésre kell feleletet adnunk: miképpen alakult a király mint vicarius Christi viszonya a püspökökhöz, kik működésüket szintén Krisztusra alapították, s az apostoli egyház fejéhez, a római pápához? A frank király nem vonta kétségbe, hogy a püspökök Krisztus helytartói a földön. Ép ezért továbbra is beszélhetünk bizonyos fokú kollégiális vezetésről. A király a püspökökhöz intőszavakat intéz (admonitiones), a püspöki kar viszont a királyhoz mint testvér a testvérhez. Nagy Károlynak s minden királynak Nyugaton az egyháziak elsőbbségét el kellett ismernie a világiak felett. A püspökökre várt a feladat, hogy a laikusokat az isteni igazságra tanítsák, a szentségeket kiszolgáltassák, s oldó- és kötőhatalmukkal a lelkeket a bűnöktől megváltásuk vagy örök kárhozatra vessék. Imájuk a királyt is beajánlja a királyok királyánál, s biztosítja a király számára az Úr segedelmét. A püspökök ezért hasonlították magukat az égi birodalom kulcsárjaihoz (clavigeri regni caelorum), a lelkek őreihez (speculatores Domini). Ok felelősek az Úr előtt juhaik lelki üdvéért. Erre a lelkipásztori felelősségre hivatkozva, szólt bele a püspöki kar az állam és a társadalom ügyeibe. Nagy Károly halála után a püspöki kar már politikai tőkét kovácsol magának abból, hogy Krisztus a lelkek, így a király gondját rájuk bízta.

A karolingi egyházi rendszernek másik gyöngye pontja a pápához való viszonya volt. A Karoling-dinasztia, de elsősorban Nagy Károly, az autonóm birodalmi egyház fogalmát továbbfejlesztette a királyi teokrácia irányában. Ezzel a frank „országos egyház“ monarchiává alakult át a rex et sacerdos vezetése alatt. Csakhogy a római apostoli egyház szintén monarchiára törekedett, de a pápa kormányzata alatt. Ameddig a pápai központosítás Itália határán túl nem ért, összetűzésre a két monarchia között nem kerülhetett sor. Am a Karolingok Pippin királysága óta egyre nagyobb arányban belevonják a pápát a birodalmi egyház kebelébe. Nagy Károly egyenesen aláveti országát a római rítus, általában Róma tekintélyének, ezzel bekapcsolja birodalmát a pápa politikai, s központosítási érdekhálózatába. Károly nagy államférfiúi egyénisége a pápaság világalmai törekvéseit még korlátok közé tudta szorítani, de gyöngye utódainak egyre nehezedő szívvel kellett tapasztalniok, hogy a pápaság a frank egyházban is érvényre kívánja juttatni monarchikus szervezetét. Nagy Károly „államegyházának“ Achilles-pontja ott keresendő, hogy gyakorlatilag a pápát kizárni törekedett a vezetésből, amikor elvileg elismerte az egyházi hatalom felsőbbségét a világgal szemben. Nagy Károly a pápában csak segítőtársat akart látni, aki imába merülve, az Úrnál közbenjár, s támogatást kér fegyvereinek. Ámde a pápa nemcsak a „birodalom első püspöke“ volt, hanem az egyházi monarchia feje is. Így e két monarchia összeütközésének előbb-utóbb be kellett következnie.

HETEDIK FEJEZET

A KAROLING BIRODALOM FELBOMLÁSA

Amikor Nagy Károly hetvenéves korában meghalt (814), három fia közül már csak a legifjabb, Jámbor Lajos volt életben. Jámbor Lajos uralmával (814—840) megszűnnek a nagy külpolitikai események és a háborúkban gazdag imperialista kor után a politikai élet súlypontja újra a belső fejlődésre helyeződött át. Bár külső ellenségek, így elsősorban a normannok észak felől folyvást nyugtalanítják a belga és francia partvidékeket, nagyarányú háborús hadjáratokról, vagy diplomáciai szövevényekről nincs többé szó. A birodalom a Nagy Károly által megvont keretek között mintegy elfordult a külvilágtól,

s „magába süllyedve“. a belpolitika, a társadalom, a kultúra folyamataira összpontosította erejét. Akik a világtörténet menetét az imperialisista kor nézőpontjai szerint szokták megítélni, azok számára a IX. század pusztán a dekadencia képét mutatja. Valóban, a nagy király halála után nincs olyan esemény, amely méltó volna arra, hogy megörökíttessék. Annál nagyobb eredményeket könyvelhet el az új század az emberiség belső történetében. Mindenütt a belső érés, differenciálódás, s társadalmi kibontakozás képe fogad minket.

Az új század másik főjellem vonása — az egész közélet rohamos elegyházasodása. Nem hiába lépked az új éra élén egy olyan császár, akit a nép még életében „a jámbor“ névvel illetett. Ha visszatekintünk a Karoling-ház eddigi uralkodóira, akkor lehetetlen észre nem vennünk az egyházas szellemnek egyre erősebb érvényesülését. Martell Károly még semmi megértést sem mutat a Civitas Dei megvalósításának feladatai iránt. Igazi „Meroving“ a maga világi nézőpontjaival. De Karlmann-nál és Pippin-nél már az egyházi szellem ver gyökeret, s Jámbor Lajos már politikailag is az egyház hatalmába kerül. Annyira erősen élt benne a szerzetesi eszmény, hogy komolyan foglalkozott a kolostorbavonulás gondolatával. Aquitaniából magával hozta a szerzetesi reform kérlelhetetlen harcosát, Aniane-i Benedek apátot, aki haláláig (821) a császárnak legmeghittebb emberei közé tartozott. Sem Benedek apát, sem tanítványa és „engedelmes császára“. Lajos, nem voltak ellenségei a humanista műveltségnek, de Nagy Károly udvarának renaissance-életstílusát, szabad erkölceit, az új szerzetesi irányzat nem tűrhette. Jámbor Lajos első dolga volt, hogy az aacheni udvart megtisztította az életvidám, könnyelmű elemektől és Nagy Károly lányait, akiket époly intim szálak fűztek a tudomány és költészet műzsáihoz, mint a fecsegő, szerelmes udvaroncokhoz, egyezerűen kolostorba küldte. Nagy Károly legbefolyásosabb és legjobb tanácsadóinak, a rokon Adalhard-nak és Wala-nak sok más költővel és politikussal együtt száműzetésbe kellett mennie. A nagy előd által megindított óriási törvénykezési és szervezési munka a „jámbor“ fiúban folytatóra talált, ám eszmevilágának megfelelően a világi dolgok nem igen ihlették meg, reformtevékenységét szinte kizárólag a szerzetesi ideál szolgálatába állította (szerzetesi reform, 817). Jellemző, hogy a világi élet csak szociális kihatásaiban készítette beavatkozására, s a tőle telhető módon az elnyomottak segítségére sietett.

Nagy Károly egyház és állam fölött egyaránt trónolt Krisztus nevében és Krisztus helytartójaként, a világi és egyházi nagyokra nem várt más szerep, mint hogy a királyi jelvények súlya alatt roskadozó

karjait alátámasszák. Az ő személyében összefolyt az egyházi és világi dolgok vezetése, birodalma a maga teokratikus élével a földre varázsolta Istenállam volt. Jámbor Lajos alatt a birodalom már inkább papállamra hasonlít. Látszat szerint a rendszerben Jámbor Lajos alatt sem következett be változás; kifelé a király épügy rex et sacerdos, akárcsak Nagy Károly, épügy ad ki egyházi törvényeket kapitulárék formájában, mint nagy elődje és a püspöki synodusnak szoros kapcsolata a birodalmi gyűléssel sem bomlott fel. Mégis a két uralkodó között az egyházi főség gyakorlásában óriási különbséget vehetünk észre. A regnum és sacerdotium közös kormányzatából nem a világi hatalom került ki győztesen, hanem a püspöki kar, amely a papi rend magasabb méltóságára utalva, hivatottnak érezte magát, hogy a világi társadalmat az üdv ösvényén vezesse. Nem hadakoztak tehát az állam és az egyház elválasztása érdekében, nem írták fel harci zászlójukra az örök kánoni követelményt a „szabad egyházzól“. mert akkor maguk torlaszolták volna el azokat az utakat, amelyek a világba vezettek, s uralmukat az állam és a nép felett lehetővé tették. A királyt csak azért nevezték püspök-társuknak, hogy aztán hatalmukban tartsák. Egyházi határozataikat a király emelte törvényre, de ezzel egyben rendelkezésükre bocsátotta az egész állami apparátust a hozott határozatok keresztülvitele érdekében. A püspöki kar felfogása szerint az egyház feladata, hogy a világiak számára irányítást és zsinórmértéket adjon. A király nem egyéb, mint az isteni végzések végrehajtója.

De még más tekintetben is sikerült a püspöki karnak a karolingi „államegyház“ rendszerét javára fordítania. Az egyedül idvezítő tan kijelentése, a szentségek kiszolgáltatása, a bűnök oldása, az egyház tisztéhez tartozott; jogosan követelték tehát a püspökök maguknak a hatalmat, hogy a tévelygőt megintsék, s ha kell, megbüntessék. A király, akárcsak a keresztény ökumene többi tagja, az egyház fenyítő és büntető hatalma alatt állott. Ezt a királyok nem vonhatták kétségbe. A kérdés azonban ott dől el, hogy vajjon az egyházi fenyítésnek lehettek-e állam jogi és politikai következményei? Kihatott-e az egyházi bűnösség megállapítása a világi „ministerium“ viselésére? Mihelyt a Karoling-király magára vette az egész keresztény ökumene egyházi és világi dolgainak kormányzatát, hallgatólagosan el kellett ismernie, hogy csak addig igazán vicarius Christi, ameddig krisztusi szellemben uralkodik. Királyi tisztének lényege és éltető elve a Krisztus-helytartó hitben gyökeredzett. Abban a pillanatban tehát, amikor uralkodása ellentétbe került Krisztussal, már nem király többé, s nem kívánhat hűséget alattvalóitól. Tettével mintegy saját magát fosztotta meg trón-

jától: tirannus lett. Ha a királyság elég erős ahhoz, hogy az állami jogi elveknek érvényt szerezzen az egyházi gondolat, s hordozói, a püspöki karral szemben, a tirannusból automatikusan újból király, rex justus lehetett. Ott azonban, ahol az egyházi hatalom a királyság fölé kerekedett — ez volt az eset Nagy Károly halála után — a püspöki kar valósággal véstörvényszékké alakult át és formális processust indított a vétkező király ellen. Ilyenkor a synodus előtt megjelenő király tulajdonképpen csak bűnös embernek számított, mert hisz királyságát már vétke elkövetésével elvesztette. A synodus feladata nem is abban állott, hogy az uralkodót a tróntól megfossza — erre már nem volt szükség — kizárólag azért gyűlt össze, hogy a vétkezőt egyházi büntetéssel sújtsa, s ünnepélyesen trónvesztettnek nyilvánítsa. A püspöki kar ítéletét azonban már csak egy másik synodalis határozat semmisíthette meg. Következőleg a püspököktől függött, hogy az uralkodót mikor oldozzák fel a kánon szerint érvényes ítélet alól.

Sokféle királytragédiát ismer a történelem, de egyik sem indítja meg annyira az embert, mint amikor egyházi, sőt szerzetesi szellemű korban Canossát járatnak egy vallásos, hívő lélekkel és meghurcolják őt világi méltóságában. Amelyik kor kivonja magát az egyházi gondolat büvköréből, amelyik uralkodó püspökében pusztán csak királyi vazallust tud látni, az az egyháznak nem ad módot arra, hogy fenyítő hatalmát a maga teljes szigorában alkalmazza. Csak az egyház jámbor szolgájára, az egyházi hatalom nagy tisztelőjére sújthat le a papi hatalom igazán! így történt Jámbor Lajossal is! Említettük már, hogy Nagy Károly halála után a politikai élet más irányt vett fel, s teljesen „befelé“ fordult — a belviszálvok vizeire. Jámbor Lajos Canossajárását is dinasztikus háború előzte meg. Egy ilyen belső házi csetepatéra elegendő okot adott az a patrimonialis szellem, amely az imperiumot még mindig a dinasztia birtokának, domíniumának tekintette. Maga Nagy Károly is ennek a gondolkodásnak rabja volt, amikor 806-ban a birodalomból egy-egy részt fiainak juttatott. És hogy az imperium ennek dacára egésként szállt Jámbor Lajos kezére, azt az új császár kizárólag a véletlennek köszönhette: testvérei sorra elhalásztak. Egyedül Pippin bátyjának Bernhard nevű fia volt életben, akinek még Nagy Károly Itáliát osztotta ki királysággul.

Jámbor Lajos atyjánál nagyobb mértékben érezte át az imperium egységét. A birodalom-osztályoknak ő sem tudott véget vetni, de mindent megtett, hogy az imperium-gondolatnak érvényt szerezzen. Nagy Károly számára az imperium különböző királyságok konglomerátumából állott, ép ezért a császári név felvétele után sem szűnt meg a

frankok, vagy langobardok királya lenni. Ezzel szemben Jámbor Lajos uralkodói címéből eltűnik a „frankok, langobardok királya“. s megelégedett a pusztá imperator címmel, tudva azt, hogy az imperium minden királyságát magába foglalja. Régi császári szokás szerint 817-ben egy Aachenben megtartott birodalmi gyűlésen elsőszülött fiát, Lothart társnak és utódul császárrá koronázta, egyben a birodalom legnagyobb részével együtt átadta neki a főhatalmat ifjabb testvérei felett, akik a számukra kiszabott „apanage“-királyságban, így Pippin Aquitániában s a szomszédos örgrófságokban, s Lajos Bajorországban és Karinthiában, a szomszédos szláv területeket is beleszámítva, ugyan királyok módjára uralkodhattak, de minden nagyobb ügyben alá kellett vetni magukat császár-bátyjuk akaratának. Bernhardról az új rend teljesen megfélemlített; Itália eddigi királya nem nyugodhatott ebbe bele s nyíltan fellázadt a mostoha elbánás miatt. A vállalkozás azonban meghiúsult a császár gyors fellépésén, aki aztán a szerencsétlent egy birodalmi gyűlés által halálra íteltette. Bernhardon már nem segíthetett sokat, hogy Jámbor Lajos az ítéletet megvakításra változtatta, mert sebeibe belehalt. Vele együtt megsemmisült Itália különállása. Újra frank püspökök és grófok veszik kezükbe az ügyek irányítását mint a császár közvetlen megbízottjai (missi). Az itáliai királyság akkor sem éledt fel újra, amikor Lothar ifjabb császár Rómában átvette a hatalmat, mert hiszen nem királyi minőségben kormányzott, hanem pusztán mint társ-császár, Jámbor Lajos helytartója.

Úgy látszott mái, hogy Jámbor Lajos erőfeszítését az imperium-eszme megvalósítása szolgálatában siker koronázza. A békét egy asszonyi kéz bolygatta meg, Jámbor Lajos második felesége, a sváb Welf grófi házból való Judith. Jellemző erre a korszakra, hogy újra asszony lép a történelem porondjára. Udvari cselszövések és önző pártküzdelmek legfoglalják az imperium minden erejét. Az eddig uralmon levő főembereknek egy napon észre kellett venniök, hogy Judith körül új emberek tűnnek fel, akik a hatalmat magukhoz ragadják. A császár három fiának szintén egy kellemetlen hírről kellett tudomást szereznie: egy 'új testvér született Judith nászából, a későbbi Kopasz Károly. Érthető, hogy az uralomra termett anya nem nyugodott addig, amíg a lágyszívű apa a negyedik fiúnak is nem adott részt a birodalomból. Elzász, Chur-Raetia, Burgundia, s Svájc egy része 829-ben a birodalmi gyűlés és a fiuk tudta, s hozzájárulása nélkül Károlynak jutott. Az érdekek Lothart, Pippint, s Lajost, a három idősebb testvért az elégedetlenkedő államférfiak karjaiba hajtották.

Jámbor Lajosnak meg kellett ígérnie, hogy a 817-es osztályt visszaállítja s a régi államférfiak tanácsát nem veti meg. A birodalom kormányát maga Lothar vette át (830).

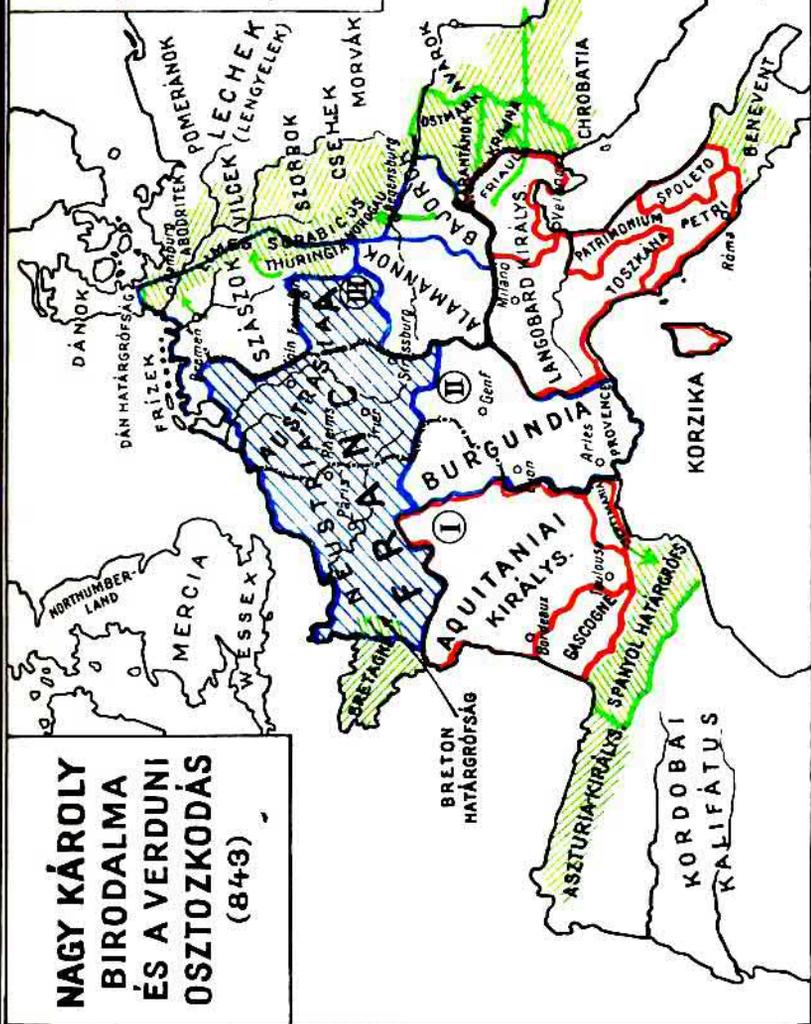
Pippinnek s Lajosnak azonban nem volt nagyon kedvére, hogy Lothar ifjabb császári jogait gyakorolni kezdte. A kolostorba dugott apát újra visszahelyezik a trónra, Lothart pedig kényszerítik, hogy elégedjen meg Itáliával. A birodalmat a 806-os osztály mintájára Itália kivételével három részre osztották, közülük Kopasz Károly kapta a legnagyobbat. Ezzel az osztállyal maga Jámbor Lajos vezette be ismét a birodalom patrimoniális szellemű „felosztását“, ami ellen eddig az imperium egységének érdekében küzdött. Az imperium-gondolat megbukott, s tulajdonkép ekkor indult meg a Karoling-birodalom szétbomlásának folyamata. De ez az osztozkodás nem volt hosszú életű. Az Itáliába „száműzött“ Lotharnak sikerül megint koalícióba terelni a másik két testvért az újra uralmon levő Judith-klikk és az öreg császár ellen, sőt mi több, rávette a pápát, IV. Gergelyt is, akinek természetesen Lothartól jobban kellett tartania, mint a távol tartózkodó Jámbor Lajostól, hogy ügyüket az egyház tekintélyével támogassa. Ez volt az első eset, amikor a pápa bíróként nyúlt bele a nyugati császárság ügyébe. IV. Gergely szövetkezése a „lázádokkal“ a császárhű főpapokat a legnagyobb megbotráncozással töltötte el. Ezek, élükön a metzi püspökkel, Drogoval, emlékeztették a pápát alattvalói hűségükjére, s megtagadtak vele minden közösséget. Az egyház fejének megjelenése a napi politika porondján a lelkiismeret súlyos kérdéseit kavarta fel. „Kit kövessék — kérdezte több, Nagy Károly teokratikus királyságának szellemében érző és gondolkozó főpap — az egyház vagy a világi fő tekintélyét?“ A sereg Colmar-nál azonban, látva, hogy a pápa a lázadók oldalára állott, tömegesen csődült Lothar zászlója alá, úgyhogy a császárnak fiai kezébe kellett adnia magát (833).

Erre az ország nagyjai, világi és egyházi főemberei, a császári trónt megüresedettnek nyilvánították ki, s az ifjabb-császárt, Lothart, felszólították atyja örökének átvételére. Lothar Itáliát, s a központot, Aachent a hozzátartozó ősi Karoling-területekkel választotta ki magának, míg Lajosnak majdnem az egész Németországot átengedte, s Pippin területét is jócskán megnagyobbította. Mindennél sokkal fontosabb volt azonban, hogy ezzel a trónfosztás formai aktusa még nem ért véget. A püspökök ugyanis Lothar ösztönzésére Compiègne-ben synodusra gyűltek össze, hol mint az isteni akarat tolmácsolói ünnepelesen kijelentették, hogy császáruk vétkei folytán alkalmatlan az

NAGY KÁROLY BIRODALMA ÉS A VERDUNI OSZTOZKODÁS (843)

Jelmagyarázat

- WIII. törzs-birodalom
- közvetlenül igazgatott államterületek
- közvetve igazgatott államterületek
- határgrófság (marca)
- hűbéri (adófizető) függőség
- határgrófság kinek az igazgatása a belső államigazgatás területén
- határgrófságok a külső államigazgatás területén
- az osztozkodás eredménye
- Ⓘ = nyugati rész
- Ⓙ = közép rész
- Ⓜ = keleti rész
- = Károly része
- = Frak Lajos része
- = Lajos rész
- = Lajos rész

uralkodásra, s ha meg akarja menteni bűnös lelkét, nyilvános bűnbánatnak kell magát alávetnie. Egyízben Jámbor Lajos már töredelmes vallomást tett népe előtt (822). Bernhard miatt érzett lelki-furdalásai vitték erre az útra (Attigny). Most is, bizonyosra vehetjük, hogy vezeklésében nemcsak az erőszaknak, hanem belső, vallásos meggyőződésének is nagy szerep jutott. A Soissons-i Medardus-templomban nyilvánosan be kellett vallania vétkeit, amelyeket a püspöki kar jegyzékbe foglalt, aztán leoldotta magáról a cingulum militare-t, világi hatalma jelvényét, a kardot, a vezeklők öltözkébe bujt, végül kolostorban szigorú penitencia várt reá. Az egyház synodus-döntése államjogi következményekkel járt. A vezeklő ugyanis nem viselhette kardját, s addig nem térhetett vissza a világi társadalomba, tehát a trónra, amíg a püspöki kar a kánoni végzést egy másik zsinaton meg nem semmisítette. Lothar ezen a módon kívánta Jámbor Lajos visszahelyezésének útját állni. Mesterkedésével azonban csak az ellenkezőt érte el. A szerencsétlen, kolostorból kolostorba hurcolt császár szálnamat ébresztett minden jobbérzésű emberben, s azok, akik előtt Nagy Károly fényes alakja még nem homályosuk el, megbotránkoztak a császárság ekkora megaláztatásán. Maga Pippin és Lajos fordult Lothar császársága ellen, akinek Itáliába kellett visszahúzódnia, mi alatt Jámbor Lajost St. Denis-ben a püspöki kar visszavette az egyház közösségébe, s újra császári jogaiba helyezte (invesztitúra, 834). Egy évre rá (835) Metzben a hét érsek újból megkoronázta.

Pippin 838-ban meghalt. Fiainak félretolásával a birodalom nyugati fele Aquitaniával Kopasz Károlyra szállt. A békét ezúttal Német Lajos hiúsította meg, aki bajor részét keveselte. A császárnak végül is az ellen a fiú ellen kellett hadjáratot vezetnie, aki két ízben megsegítette őt. Lajos győzött, de útközben (Ingelheim) elérte a halál (540-ben). Az uralkodóház tagjainak a kisebb vagy nagyobb koncért vívott harcai felélesztették a partikularizmus szellemét a birodalom különféle kultúrvidékein. Ha a birodalom egysége mindennél szentebb lett volna a Karoling-fiak és a vezető politikusok előtt, akkor a széthúzó erők nem tudták volna oly nagyarányú küzdelemmé kiélezni a testvérek egymásközi családi perpatvarait. Lothar, Lajos vagy Kopasz Károly mögött csakhamar felsorakoztak a partikuláris érdekek, egy-egy ország-, vagy birodalomrész törekvései arra, hogy ügyeiket saját maguk intézzék. Így morzsolódik fel az imperium egységének pártja, amely legfőképp az egyháziak köréből rekrutálódott. Amikor tehát Jámbor Lajos halála után Lothar zászlója alatt a császársági párt felvonult Német Lajos, s Kopasz Károly ellen az egységes

császárságért, akkor tulajdonképpen a dinasztikus háború már kinőtt kereteiből, a császárság és a részek élet-halálra szóló csatájává szélesült. Lothar meg akarta valósítani az atya által 817-ben adott programot, mely egyértelmű lett volna a királyságok megsemmisülésével. De Német Lajos és Kopasz Károly sarkukra álltak, szövetségre léptek, egymással, s Fontanetum-nál (Fontenoy-en-Puisaye), Auxerre közelében egy véres csatában legyőzték a császárt. Lothar vereségébe nem nyugodott bele, mire Lajos és Károly seregükkel együtt 842 február 14-én Strassburgban esküt tettek egymás megsegítésére. Ezeknek az ú. n. „Strassburgi Esküformák“-nak párhuzamos ófelnémet és ófrancia szövegei a birodalom germán és romanizált felének elkülönülését kifejezően szólaltatják meg.

Lotharnak Aachent is fel kellett adnia; így végül is nem tehetett mást, minthogy a főemberek tanácsára, akik már béke után áhítoztak, alkudozásba kezdjen ellenfeleivel. A verduni béke (843, a Maas melletti Verdun-ról van szó, nem a Doubs-nál levőről) egyet jelentett a császári párt, s a császári eszme bukásával. Lothar ugyan továbbra is viselte a császári címet, de ennek többé nem volt kihatása a birodalom szervezetére, s szerkezeti beosztására. A birodalom tulajdonképpen három különálló „kormány-területre“ bomlott fel, egy keleti (Lajos része), egy középső (Lothar királysága), s egy nyugati (Kopasz Károly) birodalomra, a nélkül hogy az egybetartozás tudata közöttük teljesen elsorvadt volna. Nagy Károly Öröksége a Karoling-ház közös patrimoniuma maradt a felosztás után is, úgyhogy Lajos legifjabb fia, III. Károly kezében a birodalom még egyszer utoljára egyesülhetett (885—887). Másrészt német és francia elsősorban a nyugati keresztény kultúrközösség fiának érezte magát, egy felsőbb közösség tagjának, ami a nemzeti elzárkózásnak és elhidegülésnek útját állta. Verdun óta a Karoling-birodalom kizárólag dinasztikus és kulturális fogalom. Igazi jelentése csak bizonyos szembeállításban mint pl. Bizánc, Iszlám, vagy a barbár Kelet jut érvényre, s ekkor „Európa“. „Nyugat“ népi közösségének kifejezője. Nem állíthatjuk, hogy a felosztásnál elsősorban népi szempontok érvényesültek, mert a feltevésnek már a nemzeti szempontból annyira tarka Középső birodalom összetétele is ellent mond. De magának a keleti birodalomnak nyugati határa sem volt tekintettel a népi hovatartozásra. A határ ugyanis egyszerűen keresztültszelte a római-germán vegyeslakosságú övét, a nélkül, hogy a nyelvi és törzsi határral sokat törődött volna. Nem is külső elválasztó vonalnak, a dinasztikus politika határkövének szánták. A német nyugati határ jellegét a legjobban az mutatja, hogy mindkét oldalán ugyan-

olyan közigazgatási körzetek, grófságok feküdtek, s hogy örgrófságok (marca) rendszere ezen a határövön nem létesült. A határt éppen ezért az egyházi és állami beosztás alapján húzták meg, vigyázva arra, nehogy régi római civitasokat vagdaljon ketté (pl. Mainz, Worms és Speier egyházmegyék Kelethez csatoltattak, Köln azonban már nem). Ám bizonyos, hogy 843-ban elválik egymástól Németország és Franciaország története és a szakadás III. Károly elűzésével (887) végleg megpecsételődőtt.

A verduni békét a fejlődés fordulópontjának tarthatjuk. A Karoling-birodalom felbomlása ekkor jelentkezik legelőször, de erre az időre esik a belső rend meglazulása is. A sok dinasztikus belháború megnövesztette a főemberek és a birodalmi vazallusok önállóságát, akik most már egyenrangú szerződő fél módjára alkudoznak a királlyal. A hűbériség leveti magáról alsóbb származásának utolsó maradványait is. Az egy seniorhoz tartozó vazallusok együttesen lépnek fel urukkal szemben, ők azok, akik szövetségekötésnél kezeskednek a királyi szó betartásáért. Az első példát erre a fent megemlített „Strassburgi Eskü“ adja. Lajos és Kopasz Károly emberei közösen megfogadják, hogyha uruk a szerződő másikkal szemben szerződés-szegést követne el, akkor megtagadják az engedelmisséget és a segítséget. Ettől az időponttól kezdve mind sűrűbben találkozunk olyan formális szerződésekkel, melyeket a király saját alattvalóival és vazallusaival köt meg. A fidelis homo, a hű vazallus-nak megfelel a fidelis rex alakja; egyik is, másik is kötelezettségeket vesz magára a teljes kölcsönösség alapján, eskü alatt. Ezzel a király magát és politikáját mintegy alattvalóinak felügyelete alá helyezte, mert kész arra, hogy jogsértő tettet helyesbítse, ígéret áll ígérettel szemben. A vazallus-jog védelméből bontakozik ki később a jogállam gondolata különféle államjogi garanciáival. Ebben a fejlődésben nem minden rész-birodalom osztozott egyenlő mértékben. Nyugat már előrehaladottabb állapotokat mutat fel a német részeknél. A szerződések Kopasz Károly részében gyakran fordulnak elő.

Ugyanezt a különbséget fedezhetjük fel a nyugati s a keleti frank birodalom között, hogyha figyelmünket a király egyházi hatósága felé fordítjuk. A nyugati birodalom tulajdonképpeni urai továbbra is a püspökök maradtak. Kopasz Károly uralkodása (840—877) elején a nemesség megpróbálkozik azzal, hogy az uralkodót saját oldalára vonja (845—846). Kopasz Károly gondolt is az állam- és egyház frigyének a feloldására, kísérlete azonban kudarccal végződött, s a Civitas Dei eszméje abban az alakjában, amelyet Nagy Károly teokráciája jelölt ki, háborítatlanul érvényesült az egyház és az állam ügyeinek vezetésé-

ben. Kopasz Károlynak csakhamar be kellett látnia, hogy a világi nagyok széthúzó törekvéseivel szemben a trón egyedüli számottevő támaszai a püspökök. A királyságnak támaszt kellett keresnie, hogy a felszabadult társadalmi erők mind erősebben csapkodó árját feltartóztassa. Másrészt a püspököknek olyan királyra volt szükségük, aki világi hatalmát kellő tekintéllyel tudja egyházi rendelkezéseik szolgálatába állítani. Egyház és királyság tehát érdekeik védelmében egymásra talált. Ezzel a rendszerrel szemben a keleti frank birodalom Német Lajos és leszármazóinak kormányzata alatt visszatért a Meroving-kori állapotokhoz. Lajos jól láthatta, hogy Nagy Károly Civitas Dei koncepciója mint válik atyja gyöngé kezén a püspökök államává. Feladja tehát az egyházi törvényhozás jogát, s azt teljesen a püspökökre bízta. Ezentúl a püspöki synodus maga hirdeti ki a hozott határozatokat. Lajos szabad kezet nyert annak eldöntésére, hogy milyen határozatokat lásson el világi érvennyel. A keleti frank birodalom így aztán kevésbé került a püspöki kartól függő helyzetbe, mint Nyugat.

A verduni béke után válik erősebben érezhetővé a pápaságnak hatalomgyarapodása a frank birodalomban. A frank uralom Rómában azokra a városi nemes körökre támaszkodott, amelyek még nagyon jól emlékeztek egykori önállóságukra, s ennek következtében sehogysen tudták elviselni maguk felett a pápa s a pápai hivatalnoki kar gyámkodását. Ehhez járult még, hogy a pápai birtokigazgatás mind kevesebb földet engedett át világiak kezére akár tényleges, akár névleges bérlet formájában, mert céltudatosan házi gazdálkodásra törekedett. A világi urakat mindez erősen elkésértette és a pápa ellenségeivé tette. Épp ezért a római kúriának, szinte létérdeke fűződött ahhoz, hogy időnként a római arisztokrácia sorait egy-egy jól megrendezett Bertalan-éjszakával „megritkítsa“. Alig húnyta le szemeit Nagy Károly, amikor III. Leó „összeesküvést“ szimatolva, nagy mérsárlást hajtatott végre a frank-párti nemesség tagjai között. Jámbor Lajos a felháborító ügy vizsgálatával Bemhard királyt bízta meg, aki a császárnak a pápát terhelő jelentést tett. Lajos császár azonban nem volt az az ember, aki ellent tudott volna állni a pápai diplomácia mesterkedéseinek, s megelégedett a pápai követség mentegető szavaival (815). Az eset I. Paszkál pápa alatt megismétlődött (823). A római kúria ütése ez esetben is a frank Lothar-párt kimagasló alakjait érte, s a pápa ismét kivonta magát a császári vizsgálat és bíraskodás kellemetlen következményei alól. A császári biztosok kezét megkötötte az, hogy a pápa 34 püspökkel és más egyháziakkal eskü alatt megtisztította magát a

bűnrészesség vádjától. Ez természetesen minden további beavatkozásnak útját állta. A pápa nem elégedett meg ennyivel: magukat a gyilkosokat, arra való hivatkozással, hogy Szt. Péter familiájának tagjai, legmagasabb védelmébe vette.

Ezek az események csúnyán megtépázták a császárság tekintélyét. Jámbor Lajos kormányzata a pápasággal szemben teljesen tehetetlennek bizonyult. Gyöngeségének számlájára kell írunk, hogy elmulasztotta érvényesíteni a császárság jogait IV. István (816—817), majd I. Paszkál (817—824) megválasztásakor. I. Pelagius óta a pápa csak akkor szentelhetette fel magát, ha a bizánci császár vagy annak képében az exarcha választását megerősítette. Két emberöltőn keresztül azonban ez a jog szünetelt és pedig azon egyszerű oknál fogva, mert Nyugaton nem volt császár. Az új pápa „vizitkártyáját“ már csak a felszentelés után küldte el a Karoling királynak. A császárság felújítása Nyugaton (800) természetesen hozta magával, hogy a konszekráció előtti megerősítés joga újra felelevenedett. Nagy Károlynak nem volt módjában a megerősítés jogát gyakorolni, mert hiszen császárkoronázó pápája, III. Leó csak 816-ban, utána húnyt el. Épp ezért Jámbor Lajosra várt volna a feladat, hogy a császári jognak a pápaválasztásnál érvényt szerezzen. Ámde a római kúria fűgőbbnek mutatkozott Aachen-nél, s még mielőtt a világi hatalom közbeléphetett volna, megválasztotta és felszenteltette Istvánt, majd ennek egy évre rá bekövetkezett halálakor I. Paszkált. Mindkét pápa csak a felszentelés után jelentette be megválasztását a császári udvarnak, levelük mentegetőző hangjából azonban kiérződik, hogy nem voltak teljesen meggyőződve eljárásuk helyességéről. Már-már úgy látszott, mintha a császári egyházpolitika teljesen takarodót fűjt volna, amikor Aniane-i Benedek apát, a császári kormány eddigi feje meghalt (821), s az udvarban újra Nagy Károly vezető politikusai, Adalhard és Wala testvérek jutottak a kormánykerékhez. Javarészt Wala kezét kell látnunk abban, hogy a császári hatalom ismét érezteti befolyását Itáliában Lothar ifjabb császár római tartózkodása alatt, akinek legfőbb támasza éppen Wala volt. Lothar nem hajlandó lemondani a császári hatóságról, s éppúgy ül törvényt Rómában a pápa városában, mint a nagy előd — Nagy Károly. Ennek az új érának volt köszönhető, hogy Paszkál utóda a császári párt jelöltje, II. Eugenius (824—27) lett, aki az ú. n. constitutio Romanában elismerte maga és az egyházállam ügyeiben a császár felségjogait. A constitutio alapján a pápa addig nem szentelhetette fel magát, amíg a császári missus jelenlétében hűségesküt nem tett. Ez egyet jelentett, ha burkoltan is, a konszekrációt megelőző megerősítéssel (lásd

az eljárást a köv. pápa, IV. Gergely megválasztásánál, 827). Szt. Péter egyházállamában a hivatalok felügyeletét állandó császári és pápai missi-re bízták, kiknek aztán a súlyosabb eseteket a császár mint legfelsőbb úr elé kellett terjeszteniük. Ezzel a pápa akarva, nem akarva behódolt az új császárságnak.

De ahogyan a püspöki kar a király fölé emelkedett, akként győzedelmeskedett a pápa mihamar a császár felett. A császár és Szt. Péter között fennálló, újból és újból megerősített pactum, foedus mindinkább a pápát állította az adó, s a császárt a kapó fél szerepébe. Ennek a szövetségnek kezdeteit és első kibontakozását Pippintől kezdve végigkísértük. Meggyőződhattünk arról, hogy a pactum paternitatis tulajdonképpen még teljesen vallásos körben mozgott, s legalábbis formáját tekintve, nem akart politikai szövetséget, jogi ügyletet jelenteni. Szt. Péter egyházának, az élő hit örök forrásának világi védelmezőre van szüksége, ez a védelmező természetesen nem lehet egyszerű király, „a védelmező fiú“ (defensor, filius) császár kell hogy legyen. A Karolingok átvették Szt. Péter sírjának, s jogainak védelmét, ezért lett belőlük császár. Szt. Péter az alkalmasnak, s érdemesnek mutatózó „védelmezőt“ szellemi fiának, egyetlen fiának (quasi spiritalis filius, filius unicus) fogadja, adoptálja. Mint Szt. Péter szellemi fia élvezi a legerősebb szent támogatását s egyházi védelmét világi dolgaiban. A vallási keresztapaság egy fajtája füzte tehát a pápát a császárhoz. Amikor Hinkmar Reims-i érsek, a nyugati birodalom leg-hatalmasabb főpapja I. Lothart, a közép-birodalom királyát és császárárt kiátkozza (852—53), IV. Leó pápa ünnepélyesen kijelenti, hogy a császárt mint „tulajdon fiát“ csak ő exkommunikálhatja. A pápa kezéből vett korona, s felkenés a szerződés-kötésnek mintegy záró-akkordja.

Addig, ameddig a világi hatalom még nem került egészen az egyházi szellem igájába, ezt a gondolatkört hathatósan ellensúlyozta a régi római császár-eszme világiassága. Itt is adoptióról hallunk. Nagy Károly úgy biztosítja császársága további fennmaradását, hogy fiát, Jámbor Lajost társ-császárrá adoptálja. A császárság — e felfogás szerint — önmagából újul meg, tehát független a pápa koronázásától. Mégis azt látjuk, hogy IV. István pápa reimsi útja alkalmával Lajost felkenete, s még egyszer megkoronázta (816). Nem ezzel az utólagos koronázással lett Lajos császár, világi felfogás szerint a pápa koronázása pusztán kiegészítő, egyházi megerősítő aktus. Hogy Jámbor Lajos még így gondolkozott a császár-koronázásról, az kitűnik idősebbik fiának, Lotharnak már a következő évi (817) koronázásából, kitatyja Nagy Károly példájára társ-császárnak fogadott. Ám a római

kúria egészen másképp értelmezte a pápa koronázásait. A két felfogás összecsap egymással, s a küzdelemből a pápa kerül ki győztesen, nem kis mértékben éppen a frank klérus segítségével. Róma újból normát ad, s ez a pápa-elmélet Szt. Pétert a keresztény ökumene igazi fejedelmeként állítja be. Az imperium christianumnak legfelsőbb feje, „császára“ Szt. Péter, aki Krisztus módjára mindkét hatalmat, az egyházit és a királyit kezében tartja. Egyedül Szt. Péter vikáriusa, a pápa hivatott tehát arra, hogy a császárságot az általa érdemesnek ítélt királyra ruházza. E felfogás egyik „római jogi“ változata szerint Szt. Péter a régi császárvárost, a nyugat-római birodalommal az első keresztény császár, Nagy Constantinus adományából kapta (az u. Constantinus-féle adomány). Ezért nevezi a pápa a Reimsbe, Jámbor Lajos koronázására magával vitt arany diadémot Constantinus koronájának. A koronát ugyan Szt. Péter küldi, de Nagy Constantinustól való, Lothar 823-i itáliai tartózkodását Paszkál pápa arra használja fel, hogy az ifjabb császárt Rómában újból megkoronázza. A pápa most már — a krónikás szavai szerint — azt a hatalmat engedte át Lotharnak, amellyel az egykori imperatorok uralkodtak a római nép felett. A pápa úgy jelenik meg, mint a császárság örököse. Pár évtizeddel később már a Karoling császári udvar is ebben a gondolkörben él, s elismeri, hogy a pápa koronáz császárrá. Lothar fiát, II. Lajost világi módra már nem koronázza társ-császárrá, hanem 850-ben Rómába küldi a pápához a császárság átruházása végett.

Innen csak egy lépés, hogy a pápa a koronát Rómában annak adja, akit kiválaszt, akit alkalmasnak talál e méltóságra. A pápának csakhamar elég alkalma nyílt arra, hogy császár-csináló jogát gyakorolja. A középső birodalom Lothar 855. évi lemondása — a prümi kolostorba vonult —, majd pár hét után bekövetkezett halála után fiai kezén három részre szakadt. II. Lothar a Maas, Mosel és az Alsó-Rajna vidéket kapta, mely ettől kezdve uralkodója után Lotharingia néven szerepel. A legkisebb, Károly, Provence felett uralkodott, de nyolc év után gyermektelenül meghalt. II. Lajosnak maradt Itália és a császári cím. Épp ez a felosztás mutatja a legjobban, hogy a császárság ekkor már egészen elvesztette egyetemes jellegét és pusztá címmé vált. Amikor II. Lothar király 869-ben meghalt, a nélkül hogy gyermeket hagyott volna hátra, a nyugati birodalom királya, Kopasz Károly azonnal rátette kezét az egész Lotharingiára. Ezt azonban testvére, Német Lajos nem tűrhette és addig nem is nyugodott, míg Lotharingia felét — gazdasági és faji szempontok teljes mellőzésével — meg nem szerezte (870 a merseni béke). A tulajdonképeni örökösrel, II. Lajos

itáliai királlyal és császárral a két hadakozó testvér nem sokat törődött. Amint ez 875-ben ugyancsak magtalanul meghalt, VIII. János pápának (872—82) császár után kellett néznie. A császárság feladata az apostoli Szent Szék védelme volt, ennek következtében az itáliai (paviai) királysággal szorosan egybeforrott. Itália pedig ismét nagy harcok és zavarok színtere volt. Az arabok, miután Szicíliát már 827-ben elfoglalták, 841-ben Alsó-Itália legfontosabb bizánci őrhelyét is bevették, Barit. Egyes szaracén portyázók Rómáig is elkalandoztak és a várost fosztogatták (846). Közben újra megmozdultak a helybeli arisztokraták és lehetetlenné tették a pápai bürokrácia munkáját. Ilyen körülmények között esett a pápa választása Kopasz Károlyra, ki a pápa javára lemondott a constitutio Romana érvényesítéséről (875). A következő év elején aztán az itáliai nagyok Károlyt Paviában Itália királyává emelték.

Kopasz Károly a helyett, hogy Rómát védelmezte volna, Német Lajos halálát (876) arra használta fel, hogy Lotharingia másik felét is elfoglalja. Német Lajos második fia, III. Lajos azonban Andemachnál Károlyt megverte (876). Ez volt az első nagyobb szabású csata a kettévált imperium, a németek és a franciák között. Ugyanígy Kopasz Károly volt az egyedüli francia király, akit császárrá választottak. De a német ág már jelentkezett a császárságért. Még mielőtt Kopasz Károly meghalt volna, Német Lajos legidősebb fia, Bajor Karlmann benyomult Itáliába, hogy Kopasz Károlyt kiüsse Itália, s a császárság birtokából. Döntésre azonban nem került sor közöttük, mert a nagyok által cserben hagyott Kopasz Károly visszavonulás közben meghalt (877j.). Ilyen körülmények között kellett VIII. Jánosnak ismét körülnéznie, hogy kit segítsen a császári koronához. Szükség is volt egy erős védőkarra. Spoleto hercege, Lambert és a Toscanából való Adalbert hatalmukba veszik Rómát, a pápát kiűzik a városból franciaországba. Kopasz Károly fia, Lajos már 879-ben meghalt, különben sem volt alkalmas a császárságra. VIII. János figyelme Provence helytartója, Boso, az első nem-Karoling, felé fordult, kit a pápa mint valami császár, adoptio által fiává fogadott, szinte uralkodó-társáá szemelt ki. Az egykori vallásos jellegű adoptio így színeződik át a császár-csinálás politikai formájává.

A nyugati birodalom nagyjai, kik a politikát tulajdonképpen irányították, sokkal inkább magukkal voltak elfoglalva, semhogy lelkesedtek volna Itáliáért és a császárságért. Ekkor indult meg a nyugati birodalom felaprózása kisebb hercegségekre és grófságokra. Aquitania elkülönül a 879-ben meghalt Lajos kisebb fia, Karlmann

alatt, miközben az idősebb fiú III. Lajos néven a nyugati frank birodalom trónjára ül. Ezekben a zavarokban Boso, a császár jelölt, jobbnak találta, ha Provence-ban, az ú. n. Alsó-Burgundiában alapít magának királyságot (879). Északon fiandriai Balduin gróf, s Vermandois-i Pippin, egy Bemhard (itáliai)-utód, a nyugati részeken a Capeting-uralkodóház öse, Róbert gróf, Maine, Anjou és Touraine grófságok ura, a nagy normann-verő, uralkodott kis-királyként. Ilyen körülmények között VIII. János pápa számára nem maradt más út, mint hogy a császárkoronával tarsolyában mindhárom keleti-frank királynál szerencsét próbáljon: Német Lajos (865 megh.) legidősebb fiánál, Karlmann-nál, aki a birodalom magját, Bajorországot a hozzátartozó délkeleti vidékkel kapta, Lajosnál (az ifjabb), Ostfranken, Szászország s Thüringia uránál s végül a sváb Károlynál, akit aztán ténylegesen „filius unicus“ adoptált s ezzel alkalmasnak talált a római egyház és a pápaság védelmére, vagyis a császárságra. VIII. János 881-ben koronázta meg az utolsó Karoling császárt, III. vagy Kövér Károlyt (már 880 óta itáliai király). A véletlen azt kívánta, hogy Nagy Károly öröksége — mielőtt a partikularizmus árja teljesen széthordta volna — még egyszer egyesüljön egy érdemetlen utód kezén. Károly testvérei sorra elhaltak mellőle, Karlmann már 880-ban, Lajos, az ifjabb, 882-ben. A nyugati Karoling-ág, Kopasz Károly maradékai közül pusztán egy ötéves gyermek volt még életben, akire ebben a normann dúlás-látogatta világban Franciaország trónját nem lehetett bízni. Így esett a franciák választása 885-ben III. vagy Kövér Károlyra. A birodalom egysége helyreállt, tényleges egységről azonban nem beszélhetünk. Hatalmát tekintve, III. Károlynak túrníe kellett éppúgy Vienne-i Boso délburgund uralmát, mint ahogy semmit sem tehetett a másik két fő partikuláris erő ellen: Spoleto-i Wido s Friaul-i Berengar már ekkor független fejedelmek voltak és partikuláris politikát űztek. De jogilag sem beszélhetünk igazi renovatio imperii-ről. A rész-királyságok megtartották külön igazgatásukat, ami abban is kifejezésre jutott, hogy Károly oklevelei az uralkodási éveket minden rész-királyság számára külön-külön számították. Amikor azonban úgy Franciaországnak, mint Németországnak saját kárán kellett tapasztalnia Károly tehetetlenségét a normannok folyvást megismétlődő rablóhadjárataival szemben, az elégedetlenség nőttön-nőtt s általános felkelésben robbant ki. Karlmann törvénytelen fia, Amulf, Karinthia ura, állt a mozgalom élére. Károly 887 novemberében lemondott a trónról, röviddel rá meghalt (888 jan. 13.).

III. Károly elűzése az örökségként kezére szállt összbirodalom trónjáról (887) szakítást jelentett a Karoling múlttal. A történelem még egyszer módot adott az összbirodalmi eszme harcosainak s Nagy Károly öröksége tisztelőinek arra, hogy az eszmében rejlő politikai lehetőségeket megmutassák. A kísérlet csúfos kudarccal végződött. Az összbirodalom III. Károly gyöngye kormányzata alatt nem tudta mozgósítani az egész keresztény Nyugat erőforrásait; a szaracénok és a normannok szabadon garázdálkodhattak mindenfelé ... Az összbirodalmi kormányzat csődje végkép szabadjára eresztette a partikularizmus szellemét s 888 táján bárhova tekintünk, mindenütt kis politikai góccok alakulásának vagyunk szemtanúi. Európa képe egyszerre csak nagy politikai egységek hegemoniája helyett kis államocskák individuális sokféleségét mutatja. A politikai hatalom egyre jobban felaprózódik, egyre tovább differenciálódik a törzsi, táji, dinasztikus érdekeknek megfelelően. Mindazok az ősrégi kultúrtájak, amelyeket a frank összbirodalom hatalmas építménye egy időre eltakart, de meg nem semmisített, most újra ráeszméltek egyéni életükre és helyi, sajátos érdekeik védelmére külön szervezkednek. A politikai élet irányítását egyes nemesi dinasztikák ragadják magukhoz, amelyek a partikularizmus áramát saját javukra fordítják.

A dinasztikus elv uralma következtében az egyes családok, nemzetségek eredete és rokonsága döntő tényezőként hullott a politikai élet serpenyőjébe. Mindazok a trónkövetelők, akik Nagy Károly dobra került örökségéből részt kértek, nem győzték eléggé hangoztatni családi kapcsolataikat, nőági rokonságukat a régi uralkodóházzal. Az eseményekből azt a képet nyerjük, mintha a Karoling birodalom egy nagy családi osztozkodás útján aprózódott volna fel kisebb önálló királyságokra. Az első királyságot, amely a kezdettől fogva halálra ítélt Közép-Birodalom testén képződött (879), Kopasz Károly sógora, Boso alapította Dél-Burgundiában (Provence). Felesége II. Lajos itáliai király leánya volt. Felső-Burgundiában viszont Jámbor Lajos második feleségének, Juditnak nemzetsége (Welf) vetette meg a lábát. Welf nembeli Rudolf így legitimitását e Karoling sógorságra alapíthatta (888). Aquitania, amely ősidőktől fogva partikuláris törekvések színhelye volt, annak a Ramnulfnak (Rannoux), Poitou grófjának a kezén nőtt fejedelemséggé, akinek öse, Auvergne grófja, Gérard Nagy Károly egyik unokáját vette el feleségül (818 kör.). E leszármazás folytán a Róbertek (a normann-verő Róbert leszármazol), a későbbi Capetingek, szintén atyafiságos viszonyba kerültek Nagy Károly házával. Ugyanis Capet Hugó 970-ben III. Vilmos (Guillaume) leányával

lépett házasságra. Itália két hatalmas trónkövetelőjét Spoleto-i Vidót (Bosonidák) s Friaul-i Berengart hasonlóképpen rokoni szálak fűzték a Karolingokhoz.

A dolgok ilyen állása mellett a keleti frank birodalom számára nagy előnyt jelentett az, hogy az egyes törzsek Karlmann egy természetes fiát, Német Lajos unokáját: Arnulfot, Karinthia herceget választották királyukká (887, Frankfurt). Arnulf méltán tekinthette magát III. Károly jogos örökösének. A Karoling-ház másik, életben lévő férfi-tagja, Kopasz Károly unokája: Együgyű Károly a felfordulás idején még gyámoltalan gyermek volt, politikailag tehát Arnulfnak nem lehetett komoly ellenfele. A dinasztiai harcában Arnulfot mindenki előtt elsőbbség illette. Ügyességét dicséri, hogy a dinasztia által nyújtott előnyt politikailag oly sikerrel gyümölcsöztette. III. Károllyal sírba szállt Nagy Károly imperium christianuma, ám Nyugaton azért a nagyobb politikai egység tudata még nem hunyt ki teljesen a lelkekből. Ennek a birodalmi gondolatnak hatékonyságára vall, hogy Arnulf királysága a sokfelé töredezett Európában vezető állást biztosított magának. Akármennyire is különösen hangzik, joggal nevezhetjük Arnulfot III. Károly trónutódjának, az össz-birodalom utolsó képviselőjének. Arnulf királyságának hege món-állásában még él valami Nagy Károly birodalmából. Jellemző, hogy ezt az állami felsőbbiséget nem a kultúrközpont Gallia, hanem a sokkal hátramaradottabb koloniális vidék, Németország gyakorolta. A politikai élet súlypontja Kelet felé tolódott el. Az új birodalomnak még egy másik tulajdonságát is ki kell emelnünk: benne a felsőbbiség a hűbériség formái között érvényesült. Ténylegesen, államjogilag, a Karoling birodalom számos apró politikai gócba töredezett. Arnulf hegemon-állása nem is ilyen természetű, közjogi elemekből tevődött össze. A hűbériség megadta a lehetőséget arra, hogy az újdonsült szuverén királyok és hercegek maguk felett egy magasabb politikai hatalmat ismerhessenek el önállóságuk feladása nélkül. A bomlás és elkülönülés folyamatában a hűbériség volt az egyedüli összetartó erő, mely még kellő hatalommal rendelkezett. Az önállósult részek, mielőtt még végkép elváltak volna egymástól, a hűbériség keretében együttmaradtak. Arnulf senior-hegemoniája Nagy Károly birodalmának utolsó megjelenési formája. A tényleges egységet ezen a fokon a névleges, „hűbéri“ egység váltotta le.

Arnulf hegemoniáját minden nagyobb nehézség nélkül valósította meg, mert Itália és Franciaország zilált belső állapota ezer és ezer okot adott a beavatkozásra. Az ellentétek a marakodó felek között oly nagyok voltak, hogy egy harmadik nagyhatalom könnyűszerrel

érvényesíthette hegemén törekvéseit s Arnulf a vizzálykodó felek között mint legfelsőbb bíró jelenhetett meg. Lássuk mindenekelőtt az egykori Közép-Birodalom utódállamait. A dél-burgund királyság alapítójának, Bosonak halála után sem omlott össze, mert özvegyének még III. Károly életében sikerült a trónt fia, Lajos számára biztosítani. III. Károly viszont elérte azt, hogy az új dél-burgund királyság gyermek-uralkodója vazallusai közé lépett (887). A hűbér-viszony a birodalom és Burgundia között Károly halála után szinte automatikusan átszállt Amulfra, aki e tekintetben is III. Károly jogos trónutódjának mutatkozik. Ebben az időben (888) alakult át Felső-Burgundia önálló királysággá. Itt a Karoling-dinasztiával sógorságban levő Welf Rudolfot koronázták királlyá. Rudolfnak is első dolga volt, hogy vazallushódolattal járuljon Arnulf elé, aki viszont ennek fejében az új királyságot jogilag elismerte. Így aztán mindkét burgund király az államhatalmat tulajdonképpen a hivatal-hűbér jogán gyakorolta, legalább is formailag s ha országaik nem is váltak hűbéres benefieiummá, személyileg, uralkodójuk révén, mégis csak az Arnulf-féle Karoling-birodalom kötelékébe tartoztak. A két Burgundiát a népvándorláskori burgund birodalom felújításának tekinthetjük. A partikuláris erők feléledtek, a régi népi hagyományok újra felszínre jutottak, hogy a Karoling-dinasztia által mesterségesen összetákolt Közép-Birodalmat alkotó elemeire bontsák szét. A Közép-Birodalom ily bomlási termékének tekinthető Lotharingia is. De míg a burgund királyságok pusztán laza, hűbéri kapcsolatban álltak a birodalommal, addig Arnulf Lotharingiát közvetlen államjogi függésbe hozta s a Karoling alkirályságok mintájára csupán „apanázként“ adta át Zwentibold nevű természetes fiának. Innen van, hogy a központi hatalom közvetlenül belenyúlhatott Lotharingia ügyeibe, akár tetszett ez királyának, Zwentiboldnak, akár nem.

Nem ment ily simán az átalakulás a tulajdonképpeni nyugati frank birodalomban. Itt is elszakadtak az anyaországtól azok a részek, amelyek — mondhatni — már a késő római időkben önálló szerepet vittek. Két ilyen territóriumról kell ezzel kapcsolatban beszélnünk: Aquitaniáról és Bretagne-ról. Aquitania Poitou grófjának, Ramulfnak kezén fejedelemséggé nőtte ki magát (a gyermek Együgyű Károly is itt éledélt), de később Auvergne grófjának birtokába jutott a nyugati gót határgrofsággal egyetemben, úgyhogy az egész Loire-Rhône-Pyreneusok közti földdarab őt uralta. Auvergne hercegével (dux) már a késő-római korban is mint hatalmas partikuláris tényezővel találkoztunk. Bretagne partikularizmusával az utolsó római csá-

szároktól kezdve majd minden uralkodónak meg kellett küzdenie. M helyet meglazult a központi hatalom gyepölője, Bretagne lerázta magáról a frank király uralmát és önálló politikai életet élt. E területet az angol szigetország népe telepítette be, mintahogy általában Észak-Franciaország tengerparti vidéke, továbbá Flandria és Friesland az ősidőktől fogva az északi-angol kultúrközhöz tartozott. Nem szabad tehát azon csodálkoznunk, ha azt látjuk, hogy a csatorna felől hajókon jövő normannok Rollo nevű sereg-vezérük parancsnoksága alatt 911-ben Franciaország északi partszegélyén (Normandia) államot alapítottak. Ez nem volt az első kísérlet normann telepedésre, már 882-ben III. Károly kénytelen eltűnni, hogy a normann kalózok egyik vezére, Gottfried, Frieslandba fészkelje be magát, meggyilkolása azonban ennek a kolóniának véget vetett. Rollo (Rolf), akinek származása (norvég vagy dán) mindmáig nincs tisztázva, Caux vidékére norvégeket hozott, Normandia keleti részeibe pedig dánokat telepített, országa tehát jóval kisebb területre terjedt ki, mint a későbbi Normandia. Bayeux, Le Mans és Séez csak 924-ben, Coutances és Avranches pedig csak 933-ban került Normandiához. A szomszédos Bretagne bretonjait a normannok rövidesen a megszállás után már kikezdi. Miként Gottfried, úgy Rollo is a frank királlyal hűbérsvétségre lépett (a St. Clair sur l'Épte-féle békekötés 912). Normandia mellett a központi frank hatalomnak még Flandria és Vermandois grófjai is sok gondot okoztak. Így aztán a tulajdonképpeni Franciaország, tehát az a terület, amely még a központi királyság közvetlen „közjogi“ igazgatásában maradt, nem volt nagyobb, mint a Schelde—Argonnen—Loire közti térség. A „Francia“ név ettől az időtől kezdve már csak ezt a kis országrészt jelölte.

A hatalmat Francia-ban a püspöki kar képviselte. Ennek tulajdonítható, hogy a feltörekvő Capetingek és a Bosonidák, továbbá a nyugati Karoling-ág utolsó sarjának, Együgyű Károlynak trónviszályát igazában a két legnagyobb északfranciaországi érsekség: Sens és Reims vívták meg szerteágazó főnemesi kapcsolataikkal. III. Károly trónfosztása után az ország nagyjai, élükön a püspöki karral, Páris védőjét, Róbert fiát, Odot választották királlyá (888). Együgyű Károly még gyermek volt s a normann-dúlás idején a nép nem gyermek, hanem vitéz harcos után áhítozott. Odo nemzetsége, a Robertinek — a későbbi Capetingek — Szászországból szakadtak Nyugatra, mint annyi más francia és olasz család, germán eredetűek voltak. A Robertinek katonai érdemeikre hivatkozhattak, ám Odo királlyá való koronázása sértette egy másik hatalmas dinasztia — a Bosonidák érdekeit, akik

Kopasz Károly második felesége révén atyafiságos viszonyba kerültek a Karoling-házzal. A Bosonidák eredete Austrasiába nyúlik vissza s e nemzetség leghatalmasabb képviselője, Wido, Spoleto hercegségét tartotta kezében. Wido austrasiai nemzetsége segítségével Fulko reimsi érsek meghívására, nem törődve szaracén és görög veszedelemmel, otthagyta Itáliát s megjelent Galliában, hogy a nyugati frank királyság trónját elfoglalja. De csakhamar be kellett látnia, hogy a Capeting-párt erősebb nálánál s hogy Franciaországban nincs mit keresnie, sietve visszatért Itáliába.

Odo, hogy hatalmát a nagy hűbéres-családokkal szemben megszilárdítsa, még koronázásának évében hűbér-szövetséget kötött Wormsban Arnulffal. Arnulf, mintegy az uralkodó Karoling-ház nevében, elismerte Odo királyságát; Odónak viszont magát a német király kegyeibe kellett ajánlania. Ha Odo azt hitte, hogy ezzel a régi Karoling-párt szemében is „legitimálja“ uralmát, akkor nagyon csalódott. Mert alig távozott Franciaország földjéről Spoleto hercege, Wido, amikor ennek nagy pártfogója, Fulko reimsi érsek a nyugati Karoling-ág egyetlen férfitagja, Együgyű Károly ügye mellé állott. Mialatt Odo Aquitaniában hadakozott, Fulko 893-ban Károlyt megkoronázta. Annakidején a sensi érsek Páris és Orléans környékének egyházi főembereivel emelte Odót „Francia“ királyi székébe; most viszont Károly mögött Reims és hatalmi köre sorakozott fel. Arnulf már a következő évben (894) Fulko közbenjárására Károlyt a Karoling nyugati birodalom jogos örökösének ismerte el s ezzel mintegy kifejezésre juttatta Károly előjogát az ősi jussra (ei regnum patemum concessit), egyúttal hűbéresének fogadta. Amidőn Odo nem mutatkozott hajlandónak arra, hogy Károlynak alávesse magát s a belháború a két király között tovább dúlt, Arnulf mindkét veszekedő vazallusát seniorsága jogán törvényszék elé idézte. A kor gondolkozását már teljesen áthatalmította a hűbéri szellem, a hűbériség az egész közéletre rányomta a maga sajátos „magánjogi“ bélyegét. Így a francia trónviszály is formailag oly perré változott át, amely a két vazallus között a senior törvényszéke előtt folyt le. Arnulf idézésére azonban csak Odo jelent meg Wormsban, miután ennek következtében Károly makacsságáért pervesztes lett, Arnulf Odónak ítélte oda a királyi koronát (895). Még két éven keresztül folyt a harc Odo és Károly között, végül is (897) Odo meghódolt Károlynak, a királyság egy részét Laon székhellyel átadta neki, magát pedig, mint a katonai hatalom birtokosát „maior domus“-nak tekintette. Csakis így érthetjük meg, hogy Odo halála előtt saját főembereit hűségre intette Károly iránt, a helyett, hogy a trónt tulajdon-

képpen örökösének, bátyjának, Róbertnek biztosította volna. Együgyű Károly „Francia“ egyeduralkodója lett (898—923); mellette Róbert hercegi címmel mintegy a maior domus tisztét látta el.

Mialatt Arnulf német király felsőbbségét oly szerencsésen elfogadtatta a többfelé szakadt Nyugat-Karoling birodalommal, Itáliában két frank eredetű nemesi ház mérte össze erejét: Friaulnak, e fontos észak-itáliai örgrófságnak, Itália keleti kapujának ura, a Karolingokkal rokon Berengár és a már említett spoletói Wido, aki dél felé, a szaracén veszedelemmel szemben Itália védője volt. A 888. év Itáliában is a „nemzeti“ királyság megszületését jelentette. Ekkor koronázták meg Berengart Itália királyává, akitől Arnulf hűbéri hódolatot követelt. Berengár nem tehetette ki magát egy német invázió veszedelmének akkor, amidőn dél felől Spoleto hercege, Wido szorongatta. Így jobbnak látta, ha Arnulfot elfogadja legfőbb seniorjának. Widónak nagy segítséget jelentett, hogy Spoleto és Toscana Észak-Itáliának ez az átjáró provinciája, nővére fiának, Adalbertnek szinte korlátlan hatalmában volt örgrófi címen. Ennek következtében könnyűszerrel vonulhatott fel Berengár ellen seregével, melynek zömét nyugati-frank barátainak és rokonságának csapatai alkották. Döntésre csak 889-ben jutott sor. Berengár Trebiánál csúfos vereséget szenvedett s régi hatalmi körzetébe: Friaul, Verona, Brescia, Cremona vidékére volt kénytelen visszavonulni. A győztes Wido, miután már előbb is a pápa császárjelöltjeként, „fogadott fiaként“ szerepelt, 891-ben elnyerte a császári koronát; fiát egy évre rá a pápa Ravennában szintén császárrá koronázta. Wido volt az első uralkodó, aki Nagy Károly óta a császárkoronát viselte, anélkül, hogy a Karoling-ház fiági tagja lett volna.

Ezalatt a pápaság helyzete Itáliában mind súlyosabbá vált. Az örökös szaracén háború ráutalta, hogy újból a világi hatalomnál keresen menedéket. A kiszolgáltatottság természetesen visszahatott politikai állására: mind lejjebb süllyedt, mindinkább a politikai pártok játékszerévé vált. Ha ki akart szabadulni a római nemesség érdekhálójából, beleesett egy másik világi hatalom csapdájába: túrnie kellett Itália királyának mindenhatóságát. Wido uralma is csakhamar elviselhetetlenné vált számára. Hogy a közvetlen politikai hatalom, az itáliai királyság nyomását ellensúlyozhassa, a pápai diplomácia régi receptje szerint egy távolabbi segítségéhez folyamodott. Már 893-ban pápai követek keresték fel a német királyt s Arnulf meghallgatta Róma kívánságát: elhatározta, hogy beavatkozik Itália ügyeibe. 894-ben átkelt az Alpokon, Bergamot bevette, mire a többi városok is meg-

hódoltak. Wido Spoletóba menekült: Arnulf magát Itália urának tekinthette. Miután azonban közvetlen császári igazgatásra s a partikuláris erők letérésére törekedett, Itália hatalmasságai, köztük vazallusa, Berengar is, sorra elhidegültek tőle s csak az időpontra vártak, hogy lerázzák magukról „az idegen uralmat“. Arnulf hatalmát második itáliai hadjáratával sem tudta megszilárdítani, bármilyen nagyok voltak azok az erőfeszítések, amelyeket túlcsigázott seregével tett (896). Róma bevétele Wido özvegye, Agiltrud kezéből megnyitotta számára az utat a császársághoz. Most már az a különös helyzet állott elő, hogy Arnulf ugyanattól a pápától nyerte el a császári koronát, aki élő riválisát, Lambertet, Wido fiát, is császárrá koronázta. Arnulf nem sokáig gyakorolhatta császári jogait. Megbetegedése miatt sietve elhagyta Itáliát (megh. 899), amelyből Berengar kapta az Adda és Po vonalától keletre eső területet, míg Lambert Itália tulajdonképpeni királya és császára maradt.

Arnulf kelet-karolingi királysága elegendő erőt képviselt, hogy felsőbbségét Franciaországban és Itáliában egyaránt elismertesse. Bizonyos: Arnulf, mint a Karoling-uralkodóház tagja szerezte meg a keleti frank birodalom számára a politikai élet vezetését. Nagy Károly össz-birodalmöNtehat még Arnulf alatt sem ment teljesen veszendőbe; ezt a birodalmat azonban már csak hűbéri szálak fűzték össze. Abban a folyamatban, amelyben Nagy Károly öröksége mindinkább vesztett tényleges tartalmából, Arnulf császársága jelenti az utolsó állomást. Halála után ez a hűbéri váz is összeomlott. A mindössze hat éves fia, Lajos, helyett az államügyeket tulajdonkép a mainzi érsek, Hatto vezette; Lajos tizenkétéves uralma a német királyság mélypontját jelenti. Természetes hát, hogy Németország hegemon állása szertefoszlott s bekövetkezett végkép az, ami oly hosszú idő óta érlelődött a politikai fejlődés mélyében: az össz-birodalom felbomlása. A folyamat eredményeként öt különálló állam lép az előtérbe, még pedig Franciaország, Németország, Észak-Itália és a két Burgundia, melyek mindegyikében tovább folyik a partikuláris tagozódás. Az öt királyság nem egyformán tudta függetlenségét a többivel szemben megőrizni: Itália és Burgundi a csakhamar a súlyban, erőben egyre gyarapodó német birodalom érdekkörzetébe jutott. Végző fokon a felbomlási folyamat eredménye tehát erre az egy jelenségre szűkíthető: Gallia és Germánia búcsút mond egymásnak, hogy külön-külön járják a történelem útját. Germánia csatlakozása a római-frank kultúrkörhöz a Karolingoknak soha el nem múló műve volt. Most a „kolónia“ elég erősnek érzi már magát, hogy elszakadjon tápláló anyjától, Galliától. Külön francia s

külön német történetről a nyugati keresztény kultúrközösség keretében csak Gyermek Lajosnak 911-ben bekövetkezett halála óta beszélhetünk, amikor is a keleti Karoling-ág kihalt és a trónbetöltésnél mégsem vették tekintetbe a nyugati Karoling-ág (Együgyű Károly) örök jogát. Ha egészen a formai jog szempontjából nézzük a „válás“ körülményeit, akkor a 921-es időpontot kell határvonalként elfogadnunk. Ugyanis ebben az évben ismerte el Együgyű Károly, a Karoling-dinasztia hagyományának utolsó hordozója, Bonnban szerződészerűen Németország államjogi önállóságát. Ettől az időponttól kezdve a két ország belső fejlődése és politikai története egészen más irányt vett. Így helyénvaló, hogy a következőkben mindkettő történetével külön-külön foglalkozzunk.

HARMADIK RÉSZ

A ROMÁN KOR

ELSŐ FEJEZET

A NÉMET „BUNDÁTÓL NAGY OTTÓ ÁLLAMRENDSZERÉIG

AZ ÖNÁLLÓVÁ LETT keleti frank birodalom továbbra is a *Regnum Francorum* nevet viselte. Tévedés volna azt hinnünk, hogy a szakadást a latin, gallo-román (francia) és a német fajtság ellentéte váltotta ki. Az egyes német törzsek még alig érezték faji egységüket és amennyiben ilyen tudat jelentkezett is — talán erre vall a *regnum Teutonicorum* kifejezés első felbukkanása 920 táján — legfőbb politikai hatóerővé nem ez vált. Arnulf époly kevéssé tekintette magát nemzeti királynak, mint ahogy I. Henrik sem kívánt azzá lenni. Legfőbb politikai vágyuk az univerzális értelmű császári cím elnyerésére irányult. De a birodalom túlnyomó germán összetétele mindenesetre lehetővé tette, hogy e politikai keretben lassanként nemzeti öntudat ébredessen. Germánia saját lábára állt és önmaga kívánta intézni s rendezni politikai kérdéseit. Már ez is erős territoriális ráeszmélést tételez fel. Ám magát a territóriumot nem a faji hovatartozás alakította ki, hanem javarészt önkényes dinasztikus megállapodások. A 923—25 között több századra szóló érvénnyel meghúzott határ a Karoling-dinasztia egyik régebbi családi szerződésére megy vissza: a verduni békére. Már pedig a verduni békéről mindent lehet mondani, csak azt nem, hogy tekintetbe vette volna a nyelvhatárt. Így pl. Lotharingia egyaránt magában foglalt germán és gallo-román népelemeket.

Ha ennek a német birodalomnak összetételéről helyes képet akarunk kapni, akkor vegyük fontolóra azt, hogy 911-ben, illetőleg 919-ben az új politikai alakulat több törzsi hercegség, valamint önálló történettel és érdekkörrel bíró politikai központok laza halmazából állott. Szabad Germánia népvándorláskori törzsi alakulatait a frank ural-

kodók egységes birodalmuk érdekében megsemmisítették, ám a partikularizmus szellemét nem irthatták ki, mert tovább élt az egyes törzsek különálló jogéletében (törzsi jogok) és történelmük tudatában. Amint a politikai élet egyre kisebb körzetekre szorult, a törzsi partikularizmus újra politikai tartalommal telítődött és mint független állam-akarat jelentkezett. A X. század elején Németországban már ismét törzsi hercegségekkel találkozunk, amelyek saját maguk gondoskodnak a trón betöltéséről. Egyes tekintélyes családok egyenlő eséllyel küzdenek a politikai vezetésért s hogy melyik család képviselője lesz a törzs hercege, arról formailag a „nép“ választása dönt. Természetesen a hercegi trónra ültetett dinasztia mindent megtett arra, hogy a trón birtokában maradjon. A herceg rendszerint még életében utódjául választotta fiát a nagyok gyűlésével. Ezek a hercegek már nem a királyi kinevezés jogán és hivatali minőségben gyakorolták az államhatalmat, hanem a törzsi partikularizmusnak voltak a képviselői, akik ha kellett, akár a királyság univerzalisztikus törekvéseivel is szembezállottak.

Az új birodalom kisebb-nagyobb törzshercegségek rendszerén épült fel, melyben minden tag külön életet élt és sajátos politikai irányvonalakat követett. Nem szabad tehát egyszerűen a lázadás és hazaárulás vádját sütnünk azokra a hercegekre, akik szembehelyezkedtek a királyság birodalmi politikájával, mert életkörülményeiket látták veszélyeztetve. A birodalmi politika — amint arról alább meggyőződhetünk — a nagy-állam eszményéből indult ki, ezzel szemben a hercegségek a kis-állam gondolatát melengették és annak jogosultságáért szálltak harcba. Így ebben a politikai feszültségben súrlódások kikerülhetetlenek voltak. A mai szemlélet akaratlanul a királyság politikájának ad igazat és a hercegeket csak rakoncátlankodó, hatalmaskodó nagy uraknak, a birodalom létét veszélyeztető ellenségeknek tekinti. Ilyen felforgató terveket a hercegek azonban aligha szöttek. A birodalomra épűgy szükségük volt, mint a birodalomnak rájuk. „A király ellen — ezt a tanácsot adja egy gróf fiainak a XI. század közepén — sohase lázadjatok fel, de ne is hívjátok be őt házatokba . . .“ A partikuláris hatalmának a királyt bizonyos távolságra kellett tartaniok maguktól, hogy megőrizhessék függetlenségüket. Hűvös lojalitás: ez minden hercegi politika alfája és ómegája.

Az erőviszonyokra nagyon jellemző, hogy a király is kénytelen volt mintegy a hercegek közé leereszkedni, egyes partikuláris erőkkel kellett szövetekezni — éppen a partikularizmus ellen viselt háborújában. A királyság versenyre kelt a hercegekkel, de ebben a párviadalban erő-

forrásainak javát nem a királyság intézményéből merítette, hanem az alapul szolgáló hercegi hatalomból. És a királyság csak annyiban bizonyult életképesnek, amennyiben elegendő partikuláris erő felett rendelkezett. Végére is a birodalom élére egy-egy „herceg“ került, aki azután természetesen a maga családi hatalmára támaszkodott s ezen az alapon űzött birodalmi politikát. Amikor Arnulfot az egyes törzsek a királyi trónra emelték, Karinthia és a vele szomszédos Bajorország vált a birodalmi politika tengelyévé. Ehhez a déli hatalmi tömbhöz csatlakozott a sváb hercegség is. Liutpold bajor herceg Arnulf legközelebbi rokonának számított, Liutpoldot viszont sógorsági kötelékek fűzték a sváb hercegség leghatalmasabb uraihoz, a „Pfalzgraf“ címet viselő testvérekhez, Erchangerhez és Bertholdhoz. Ezzel a déli hatalmi góccal szemben már kezdettől fogva egy másik állt szemben, mely északon alakult ki, a szász partikularizmus talaján. Az első „német“ uralkodó, Arnulf (887—899) tehát déli bajor-sváb politikát folytatott, ami abban is kifejezésre jutott, hogy a kormányzat élére (udvari káplánság és kancellária) Liutbert mainzi érsek helyett, ki Német Lajos és III. Lajos alatt a „legfelsőbb miniszter“ ügykörét töltötte be, törzsországának érsekét, salzburgi Thietmart helyezte. Régi szokás volt, hogy a főkáplán és főkancellár hivatalát a birodalom alapjául tekintett ország legelső egyházfője viselje. Arnulf uralkodása második felében, úgy 891 óta, a királyság súlypontját mindinkább a sváb és a frank vidékekre helyezte át. Leghívebb tanácsosai: Hatto mainzi érsek és ennek barátja, III. Salamon konstanzi püspök (előbb St. Gallen-i apát volt), freisingi Waldo, augsburgi Adalbero, az utóbbit választotta a királyfi IV. Lajos nevelőjének, stb. mind erről a vidékről kerültek ki. Arnulf politikai ügyességére vall, hogy hatalmát a sváb és a frank territóriumokban éppen a főpapi renden keresztül szilárdította meg.

Arnulf uralkodása elején a déli hatalmi körre (bajor-sváb) támaszkodott, néhány év leforgása után királyságának alapját már sikerült új hatalmi erőforrásokkal gyarapítani. Amikor királyi trónra lépett, öt törzshercegség volt éppen kialakulóban: 1. Lotharingia, ahol a régi dinasztia családi birtokai feküdtek és amely a verduni békére (843) visszamenőleg francia- és németajkú lakosságot foglalt magába, így a germánok közül az ú. n. Rajna-frankokat; továbbá 2. a frank hercegség, északon aztán 3. a szászok, délen 4. a bajorok és 5. alamannok (svábok) hercegsége. Az öt territórium erőviszonyai tulajdonképp két góc körül csoportosultak: az egyik hatalmi mag északon a szászoknál, „az északi királyság“ birtokában volt, a másik délen a

bajor-sváb vidéken feküdt. Minden idők birodalmi politikájának oda kellett irányulnia, hogy Észak és Dél egyesülését megakadályozza, azaz hogy a két góc között egyensúlyhelyzetet teremtsen. Ez a helyzet önkéntelenül is megszabta a királyság hatalmi bázisát, a Frank-területnek, Lotharingiának, Thüringiának, vagyis a birodalom középső részének birtokában a királyság válaszfalat tudott emelni Észak és Dél közé, egyben pedig kiutat, szabad kezet nyert a Középső-Elbához, Kelet barbár népei felé. A királyságnak a birodalom tengelyét hatalmába kellett kerítenie, hogy az erógócok széthúzó mozgását egyensúlyba hozhassa. A királyságnak meg kellett továbbra is őriznie frank jellegét. Arnulf biztos szemmel ismerte fel a középső terület nagy politikai fontosságát és e szerint cselekedett. Elérte azt, hogy Lotharingia nagyjai természetes fiát, Zwentiboldot királyukká választották (895), amivel ez a határterület a királyság közvetlen, államjogi „kezelésébe“ ment át. A királyság formája azonban módot nyújtott arra, hogy a partikularizmus szabadon, de a királyság kára nélkül, érvényesülhessen. Zwentibold ugyanis külön kormányzatot létesített: a kölni érsek mint udvari káplán és a trieri mint kancellár vezette az államügyeket. Ha elgondoljuk, hogy Lotharingia már ebben az időben épúgy franciának, mint németnek érezte magát és hogy fiai közül, főképp a moseliek, a Trier-i érsekkel az élükön, inkább nyugati szomszédjukhoz húztak, — Lotharingia csatlakozása a német királysághoz Arnulf legnagyobb politikai sikerének tudható be. Politikájának leghűségesebb támogatóit a főpapságban kell keresnünk, amely a világi urakkal szemben a királyságnál keresett oltalmat. A frank hercegségben a püspöki karon kívül az uralkodóházzal nőágon rokon Konrádok dinasztiája, a kis Thüringiában, mely több örgrófságból állott, maguk az örgrófok, Poppo és Burchard nemzetsége képviselték a királyság érdekeit. Az örgrófok csak így tudták megvédeni önállóságukat a szász nagyhatalommal szemben.

Amikor Arnulf meghalt (899), kiskorú fia, IV. Lajos már egy kialakult politikai rendszert vehetett át, mely a partikuláris erők összjátékán nyugodott. A királyság IV. Lajos uralma alatt sem törekedett a partikuláris erők megsemmisítésére (ami nem is lett volna módjában), hanem politikai bölcseséggel megalkudott az adott helyzettel és maga is partikuláris erőkkel szövetkezett. A királyi politika sarkpontja továbbra is a bajor-sváb és lotharingiai—frank—thüringiai együttműködésen nyugodott. IV. Lajos tanácsosait és politikai szövetségeseit egytől-egyig apjától örökölte. Rokona, Liutpold bajor herceg a déli góc támogatását biztosította számára, frank-területen pedig a Konrádok nemzetsége tartotta fenn, mint ahogy eddig is, a királyság befolyását.

A királyság legfőbb szövetségese mégis a főpapság volt. A keleti frank birodalomban is bekövetkezik tehát az egyház politikai előretörése, mint ahogy azt Nyugaton már Jámbor Lajos alatt megfigyelhettük. A király kísérete szinte kizárólag egyháziakból rekrutálódik, a királyság az egyházi nagyokat gyűjti maga köré, s ezzel a főpapi „Gefolgschaft“-tal vonul ki a világi nagyok megfékezésére. Mily nagy a változás a régebbi állapotokkal szemben! Valamikor hetyke, vasba öltözött harcosok serege sorakozott a király mögé, most e sereg helyét papi gyülekezet foglalta el, mely kard helyett az egyház büntetőhatalmával fenyegetődött. És mily más formában tartja fenn a királyság hatalmát a társadalmi erők mozgásával szemben! A Karoling-birodalomban a királyság közegei útján közvetlenül gyakorolta az államhatalmat, most azt meg kell osztania lokális nagyságokkal: politikai alkudozások, szövetkezések, agyafúrt sakkhúzások, a diplomácia rejtelmes erői szerzik meg a király számára az állami felsőbbiséget. A belpolitika és a beldiplomácia az állami élet funkciójának elengedhetetlen követelménye lett és ebben a fel-le hullámzó politikai csatározásban az egyházat a királyság oldalán találjuk. De míg régente az egyház a „Landeskirche“ keretében és szervezetében a királyságnak pusztán engedelmes ancillája volt, a mostani érában már a királyság egyenrangú politikai szövetségésének mutatkozik, aki, ha úgy tetszik, bármely pillanatban otthaghatja szövetségését.

Mi készítette a főpapságot arra, hogy a királyság univerzalisztikus törekvéseit támogassa? Szellemi kötelék és anyagi érdek egyaránt: a politika és a teória teljes összhangja. Az egyház nem felejtette el, hogy a király mint Krisztus helytartója a keresztény világ élén áll. A koraközépkori király eszme túléli a Karoling-birodalmat, sőt az egyház és a királyság politikai érdekszövetkezésének korában szinte politikai jelszóvá lett. Arnulf a püspökök szemében „ecclesiae catholicae filius et defensor“. anyaszentegyház hű fia, Isten rendelkezéséből Krisztus egyházának védelmezője, a sacerdotium érdekeinek bátor bellatora. Az egyházat már ez az eszmei hagyomány is arra ösztönözte, hogy igazi urát ne a hercegben, hanem a királyban lássa. Ahogyan a Nagy Károly-utódok korában az egyház harcolt a leghívebben az összbirodalom eszméje érdekében, akként a partikularizmus ellen vívott küzdelemben is a főpapság az, amely a legtovább kitartott az univerzális feladatkorú királyság gondolata mellett. Az egyház már a Meroving-Karoling tartományi egyház korában hivatali funkciókat végzett és mint egy másik hivatalnok-osztály foglalt helyet a comites (Gráfen) mellett. Idővel azonban a grófi tisztség felett a királyság már nem intézkedhetett

szabadon, amennyiben az egyes dinasztíák kezén öröklődött tovább, s így az örökjog elsovsasztotta a király szabad kinevezés-jogát. Az egyház kebelében azonban az örökjog nehezen győzedelmeskedhetett. A vallási élet halálát jelentette volna, ha nem az alkalmasság és derekaság, hanem egy külső elv, az örökigény döntött volna a felett, ki legyen krisztus nyájának pásztora. Ennek következtében a királyságnak továbbra is módjában állott a magas egyházi méltóságok betöltésénél befolyásának érvényesítése. A választás kánoni gondolata tehát hasznos volt a királyságnak és ezért vigyázott is arra, hogy a püspökök vagy apátok pásztori székébe megbízható emberei üljenek. A püspökségek és birodalmi apátságok élére rendszerint maga a király nevezte ki a neki tetsző embert. Ott, ahol a szabad választás jogát királyi privilégium biztosította a papság számára, természetesen a király nem nevezhette ki közvetlenül jelöltjét, de ilyenkor is sikerült a választást pusztá formassággá süllyesztenie. A nélkül, hogy az egyházi hivatalt a hozzá tapadt világi javaktól és jogoktól különválasztották volna, az investitúrát, a beiktatást, a pásztorbotnak, később gyűrűnek is átnyújtásával maga a király végezte el, sőt gyakran csak bizonyos pénzbeli ellenszolgáltatás fejében (szimónia). Az investitúra jogához tartozott az is, hogy a király a püspököt vagy apátot elmozdíthatta méltóságából, vagy máshová helyezhette át.

A királyság az investitúra segítségével nehézség nélkül tudott gondoskodni arról, hogy iránta a főpapságot a hűség szelleme hassa át. Szinte majd mindig azok közül a papok közül került ki a király jelöltje, akik a házi, udvari káplánság kötelékében mint valami központi szemináriumban nevelkedtek fel. A királyságnak új hivatalnoki kart kellett toboroznia a partikuláris hatalommá növekedett grófi réteg helyébe. Azt az ügykört, amelyet eddig a világi nemesség töltött be az államkormányzásban, majdnem kizárólagos egyeduralommal a főpapság kerítette a kezébe. A királyság mind több és több kiváltsággal és joggal ruházta fel a főpapságot, mind nagyobb szerepet juttatott a birodalom vezetésében. A központi hatalomnak tehát létérdeke fűződött ahhoz, hogy az így világi hatalommá duzzasztott egyház ne váljon hozzá hűdenné. Ennek azonban egyetlen biztosítéka az investitúra volt. Ameddig a koraközépkori királyeszme töretlen fényel ragyogott a birodalom felett, az egyház nem érezte túrhetetlennek a király egyházi íőségét és nem is lázadozott ellene, addig regnum és sacerdotium egy úton haladhatott. Megváltozott azonban a helyzet, amikor az egyház a hierarchikus elv alapjára helyezkedett s maga is autonóm monarchikus szervezetté tömörült. Ekkor a királyság elvesztette utolsó erőfor-

rását — el kellett pusztulnia. IV. Henrik koráig azonban regnum és sacerdotium között még teljes érdekközösség uralkodott. A királyság az egyházi nagyokat játszotta ki a világi partikularizmus ellen, másrészt a főpapság a királyság mögé bujt, hogy a partikuláris erőkkel szemben önállóságát megőrizhesse. A királyság az egyházat birtokkal, jogokkal, nagy gazdasági és politikai hatalommal ruházta fel, de aztán meg is követelte, hogy erejét a birodalom rendelkezésére bocsássa. Így festett az új politikai szervezet, amely a karolingi rendszer bukása után keletkezett s amely Amulf korában már főbb vonásaiban kialakult. Nem I. Ottó teremtette meg, ő már csak az építményt, több évtized munkáját tetőzte be.

Az új rendszer még alakulóban volt, amikor az egyes partikuláris erők utolsó csatáikat vívták a hatalomért. A királyság természetesen nem nézte tétlenül, miként marakodnak a dinasztíák a hercegi koncért, hanem mint érdekelt harmadik, maga is részt vett a küzdelemben. Amulf fiának, IV. Lajosnak (a Gyermekek) kormányzatát nagyrészt ezek a harcok töltötték ki. Nagyon tanulságos utánanézni annak, hogy az egyes territóriumokban vetélkedő dinasztíák miképpen jutottak hatalomhoz. A partikuláris hatalmak majdnem kivétel nélkül mind a Karoling államszervezet legmagasabb hivatalnokaiából vedlettek át a királyság ellenségeivé. Így például Nagy Károly és Jámbor Lajos alatt a királyi udvar legmagasabb kormányzati és bírósági közegeit „Pfalzgrafen“⁴-nek, comites palatii, nevezték. Ők döntötték el, hogy mily bírósági vagy adminisztratív ügy kerüljön a király elébe, ők tájékoztatták az uralkodót a felmerülő kérdésekről, mint ahogy a kisebb esetek elintézését is önhatalmúlag ők vállalták magukra. A birodalom egyes országait (regiones) külön comes palatii-k képviselték, akik idővel az udvarból a provinciába helyezték át székhelyüket. Ezzel missikhez hasonlóan a Pfalzgraf-ok (palotagrófok) mintegy gyökeret eresztettek és hivatali állásukat az örökösödés útján dinasztia-alapításra iparkodtak felhasználni. A IX. század közepén a palotagrófok már a provinciákban tevékenykednek, mint a korona jogainak védelmezői. Amikor aztán a hercegségért a törzseken belül megindult a versengés, a hadakozók első sorában, az örgrófok, a missi s a grófok ivadékai között, a Pfalzgraf-okat is ott találjuk.

Frankföldön a Konrádok nemzetségének legveszélyesebb ellenfele a Babenberg-sarj Adalbert palotagróf volt. A döntő csatára Gyermekek Lajos alatt került a sor. Miután Rudolf würzburgi püspök a Konrádok nemzetségéhez tartozott, az uralmon levő főpapság s vele a királyság a Konrádoknak nyújtott segítséget és Adalbertet lefejeztette.

Ez a győzelem Frankföldön a királyság helyzetének megerősödését jelentette. Gyermek Lajos tehát egy lépéssel tovább jutott szerencséskezű apjánál: a szövetséges Konrádok családjának két tagja, Konrád és Eberhard számára megszerezte a frank hercegséget. Ugyanezt az eredményt könyvelhette el sváb földön is. Itt a két Pfalzgraf-testvér, Erchanger és Berthold (alighanem Richarda császárnő rokonai) a királyi kormányzat leikével, III. Salamon konstanzi püspökkel szövetkeztek a „princeps Alamannorum“, Burchard, Chur-Raetia örgrófja ellen. A vállalkozást siker koronázta: Burchard és testvére, Adalbert gróf, életükkel lakoltak. Így történt, hogy a déli partikuláris front még szilárdabban olvadt össze a királyság érdekeivel, mint valaha.

Az egységes front azonban nem volt hosszú életű: már IV. Lajos alatt a bomlás tünetei mutatkoznak itt is, ott is. Egy türk kultúrájú lovas-nomád nép, a magyar, szinte évenként végigpusztította Észak-Olaszországot, Thüringiát, Szászországot, főleg azonban Bajorországot, melynek hercege, Liutpold 907-ben az Enns mellett seregével együtt a nomádok nyilainak esett áldozatul. Liutpold saját magát még örgrófnak titulálta, fia Arnulf azonban már fennhéjázóan Isten kegyelméből való hercegnek nevezi magát. Arnulf nem akart továbbra is a birodalomnak szolgálni és elég erősnek érezte magát arra, hogy csak saját érdekeit kövesse. A bajor-karinthiai részek kiválása a királyság politikai szövetségeseinek köréből megingatta Arnulf király művét: a két hatalmi góc, Észak és Dél egyensúlyát. A déli hatalmi góc bomlásával egyidőben megindult a középrészek szétesése is. Lotharingiában Zwentibold halála (900) után sikerült ugyan a birodalmi kormányzatnak a szövetséges Konrádok nemzetségének egyik tagját, Gebhardot az ország élére állítani, midőn azonban Gebhard 910-ben a magyarokkal szemben halálát lelte, Reginar palotagróf személyében a királyság ellenfele ragadta magához a hercegséget, aki a francia párt támogatásával, Gyermek Lajos halála után (911) hátat fordított Németországnak s Együgyű Károly francia királyt ismerte el hűbérurának. Ebben az időben Szászországban, amely a maga külön világát élte, a Liudolfingerek nemzetségéből való Ottó uralkodott korlátlan hatalommal. Most az északi hatalmi góc is megmozdult és kinyújtotta kezét Thüringiára, melynek örgrófja, Burchard ugyancsak a magyarok ellen küzdve vesztette életét (908).

Recsegett-ropogott a királyságnak alapváza, amikor 911-ben IV. vagy Gyermek Lajos személyében a Karolingok keleti frank ága kihalt. Soha rosszabbkor nem zúdulhattak a királyságra egy ősrégi uralkodó dinasztia kihalásának következményei! A keleti frank, vagy

ahogy már hívni szokták, a német királyságnak tulajdonképpen a nyugati frank Karoling-ágra, Együgyű Károlyra kellett volna visszaszállnia, miként annak idején a nyugati frank nagyok Kopasz Károlynak ítélték oda a koronát (885), de a német részek már sokkal nagyobb önállósághoz szoktak, semhogy el akarták volna ismerni a francia Karoling-ivadék dinasztikus örökjogát. Így aztán a négy törzs, a svábok és bajorok, a frankok és szászok — Lotharingia átpartolt Együgyű Károlyhoz — választás útján maguk gondoskodtak királyról. Természetesen az eddigi kormányzó párt, a mainzi érsekkel, Hattóval az élén, nem volt hajlandó másnak átengedni a hatalmat. Így esett a választás a Konrádok nemzetségének kimagasló tagjára, a frank Konrád grófra, akit az elhunyt király tanácsosaihoz, főleg Hattóhoz, a legmelegebb baráti szálak fűztek. Esélyeit növelte még, hogy az uralkodó frank törzsnek volt a vezére s hogy nőágon rokonságban volt az elhunyt utolsó Karoling-ivadékkal. Alkalmasabb egyént a frank-sváb-bajor püspöki kar aligha találhatott volna. Arnulf bajor herceg épúgy, miként a szász Ottó nem bizonyult a királyság túl megbízható csatlósának. A királyválasztást Forchheim-ben, frank földön, 911 novemberében ejtették meg, amin Ottó szász herceg is megjelent püspökeivel, Arnulf bajor herceg azonban csak egy évvel később ismerte el Konrádot királynak.

I. Konrád (911—918) a legkétségbeejtőbb körülmények között vette át a birodalom kormányzását. A királyság politikai alapjából, amelyet Arnulf hordott össze, Konrád törzsi országán, a frank földön kívül egyéb nem maradt. Épp ezért Konrád királyságának súlypontját a középső sáv utolsó maradékára, a frank hercegségre helyezte. A változás abban jutott kifejezésre, hogy az eddigi kormányfő, a bajor Pilgrim salzburgi érsek, udvari káplán és kancellár helyébe Hatto mainzi érseket emelte. A királyságnak azonban soha ennyire még nem volt szüksége a bajor és sváb püspökök és apátok támogatására, mint I. Konrád alatt. A politikai okosság parancsolta, hogy Pilgrim Hatto, a király barátja, kezéből visszakapja legalább a főkáplánságot (912), mert a kancellária vezetését biztonság okából Hatto megbízalmasabb barátja, Salamon konstanzi püspök látta el. A papi kormányzat tehát I. Konrád alatt is megmaradt a maga embereivel és irányelveivel. A frank hercegséget kivéve, a királyságnak világi támasza már sehol sem volt. Bizonyosra kell vennünk, hogy a német birodalom ekkor már teljesen átalakult a törzshercegségek rendszerévé, melyben a királyt pusztán a legfelsőbb hűbérjog illette meg. Az egyedüli kötelék, mely a partikuláris hatalmakat a királysághoz kötötte, a hűbériség

volt. I. Konrád dicséretére legyen mondva, hogy nem ijedt meg a lehetetlennek látszó feladattól s nem csekély bátorsággal ő volt az első, ki támadott. A királyság — jól tudta — csak úgy képes szerepét betölteni, ha újra visszaszerzi Lotharingiát és Thüringiát. A birodalom szíve, a „Középső-ország“ nem válhatott más hatalmak prédájává. Már 912-ben megtette az első kísérletet Lotharingia visszacsatolására; ám siker nélkül. Ugyanebben az évben meghalt Ottó szász herceg s I. Konrád kapott az alkalmon, hogy Ottó fiától és trónutódjától: Henriktől Thüringiát, mint a birodalom hűbérét visszakövetelje. Természetesen Henrik nem kívánt lemondani a szász hercegség birtokáról, s fegyverrel állott ellent a királynak.

Ezekben az években a hercegségek hatalma mind korlátlanabbá vált. Már a királyság utolsó fellegvárát, a főpapságot kezdték ostromolni. Henrik királyi jogokat követel magának egyháza felett s mint tartományúr megtiltja püspökeinek, hogy a király synodusain részt vegyenek. A partikularizmus már az egyházat is hatalmába keríti, mindenütt kialakulóban van hercegi tartományegyház (Landeskirche). Arnulf bajor herceg magának kívánja biztosítani az invesztitúrát, próbálkozása azonban a dél-németországi egyháznagyok ellenállásán, főleg Pilgrim salzburgi érsek bátor fellépésén, meghiúsult. A bajor és a sváb püspökök is kitartottak a király mellett. Konrád eleinte még gondolt arra, hogy Arnulf bajor herceget — szeparatistikus törekvései ellenére — saját pártjára vonja: házassága Arnulf anyjával kétségkívül ezt a célt szolgálta. De Arnulf önálló politikát akart követni. 913-ban nagybátyjaival, a sváb palotagrófokkal együttesen megveri Passaunál a magyarokat, kiket eddig legyőzhetetlennek tartottak. I. Konrád csakhamar egy bajor-sváb szövetséggel találta magát szembe, melyhez rövidesen Szászország is csatlakozott. A nyílt háborúság a király és a partikuláris hatalmak között a királyhú egyház miatt robbant ki. A hercegek ugyanis hozzáláttak egyházuk vagyonának nagyobb arányú szekularizációjához, mire a püspökök még jobban simultak a királysághoz és még élesebben elítélték a világi nagyok politikáját. Amikor III. Salamon konstanzi püspököt a sváb palotagrófok fogságba vetették (914), Konrád többé nem nézhette ölhetett kézzel az eseményeket s seregével a helyszínre sietett, hogy rendet teremtsen. De mint valami adott jelre, fellázadtak összes nyílt és titkos ellenfelei, a meggyilkolt sváb örgrófnak, Burchardnak hasonnevű fia, megmozdult Arnulf, a frank földre viszont a szászok törtek be, sőt hogy a felfordulás még nagyobb legyen, a magyarok is megjelentek és egészen Brémáig jutottak. Végül is Konrád győzött és vele győzött az egyház a herce-

gek felett. Jellemző a királyság kormányzatában uralkodó pápi szellemre, hogy a lázadók és engedetlenek megbüntetésére Hohenaltheimben (Ries) egyházi synodus gyűlt össze, amelyen pápai legátus is részt vett (916). X. János pápa maga is beleszólt a küzdelembe és a német egyház és a királyság pártját fogta. Így a synodus szinte az egész nyugati keresztény világ nevében ült törvényszéket a fogságba jutott sváb palotagróf Erchanger, továbbá az elbujdosott másik Pfalzgráf Berchtold, végül Arnulf herceg és emberei felett. A püspökök kara általában a legsúlyosabb egyházi büntetéssel fenyegette meg mindazokat, akik a királynak tett hűségesküvet megszegik s az Úr felkent fia, a király ellen felkelnek. Epígy megdorgálta a synodus a szász püspököket távolmaradásuk miatt. Erchangert és társait életfogytiglani penitenciára ítélték s kolostorba küldték. Berchtold-ot és Arnulf-ot pedig felszólították, hogy egy Regensburg-ban tartandó synodus ítéletének vessék alá magukat.

Konrádnak a győzelmet meg kellett fizetnie: az egyház újabb adományokat kapott. Elismerve a pápa hierarchikus igényeit, megengedte a fellebbezést a Szent Székhez s a klérust még az eddiginél is nagyobb mértékben függetlenítette a világi bíraskodás alól. Konrád ezzel hatalmas rést ütött a „Landeskirche“ épületén. A hohenaltheimi synodus már mintegy távolról jelzi a királyságot fenyegető veszélyt: az egyház a győzelem mámorában cserbenhagyja a királyságot, fölője kerekedik s igazi fejének majd Rómát tekinti. Konrád hiába hozta meg ezt az áldozatot szövetséges főpapjainak: a győzelem csak látszólagos volt. Berchtold ugyan kiszolgáltatta magát, Arnulf azonban a magyaroknál keresett menedéket. Konrád bosszúvágyában nem elégedett meg a synodus egyházi büntetésével s a két palotagrófot lefejeztette (917). De ez csak olaj volt a tűzre. A svábok II. Burchardot választották hercegükké és Arnulf a magyarokkal tért vissza Bajorországba, északon pedig töretlen erőben állt a szász hatalom, Henrik hercegnek, Konrád ellenlábasának vezetése alatt. A királyság hatalmi bázisa teljesen összeomlott. A középterületek, amelyekre támaszkodni kellett volna, kicsúsztak kezei közül. Dél és Észak, e két hatalmas politikai góc szövetkezett egymással és a királyság ellen támadt. Abban a pillanatban, amikor a királyság elvesztette Bajorország és a sváb vidék támogatását, két tűz közé szorult s előbb-utóbb el kellett merülnie a partikularizmus hullámaiban. Konrád halála (918 dec. 23) a királyság Arnulf-féle rendszerének bukását jelentette. Amikor meghalt, a királyság már nem képvisel hatalmat. A porondon két küzdőfél maradt hátra: Szászország és Bajorország.

A királyság gyöngeségére vall, hogy I. Konrád a koronát nem tudta fítestvére, Eberhard, számára biztosítani. Hogy Konrád még életében testvére mellőzésével a szász herceget, ellenfelét szemelte volna ki utódjává, kétségkívül a legendák birodalmába tartozik. A regnum Teutonicorum-nak új választással kellett szembenéznie. Arnulf bajor és Henrik szász hercegek egyaránt jelöltették magukat. Ez volt az első eset, hogy a választáskor sem a frank törzs igényét a vezetésre, sem a Karoling-rokonság körülményét nem vették tekintetbe. A szászok és a frankok 919 májusában I. Henriket emelték trónra és vele a szász dinasztiát, mert elfogadott gyakorlat szerint a választásra csak akkor került sor, ha az uralkodó család kihalt. A bajorok (a délnémet front) viszont Arnulfot választották királlyá. I. Henrik az „északi királyság“ élén állt, semmiféle szálak sem fűzték az eddig uralkodó délnémet-frank egyházi kormányzathoz, mely különben is az utolsó évek forogatójában teljesen felőrlődött. Így I. Henrik az egyházra, mint politikai szövetségesre nem is kívánt támaszkodni. Olyan territóriumról került Németország trónjára, ahol még kezdetleges, szinte Karoling-kori állapotok uralkodtak s ahol az egyház még nem nőtt független politikai hatalommá. Szász egyházának nem az érdekelt szövetséges, hanem az engedelmes alattvaló szerepét szánta. Még más tekintetben is új irányelveket hozott a szász herceg a királyság életébe. Megválasztásakor a birodalom a föderalizmus rendszerén nyugodott: az önálló, szuverén hercegek felett a király pusztán mint hubérúr, senior trónolt. A keleti frank birodalom is mindjobban arra az útra tért, amelyen nyugati, jóval előrehaladottabb szomszédja már régóta járt: feudalizálódott a hűbériség formáiban. A nyugati hűbériség a német területek közül leginkább és legkorábban, már Tassilo herceg idején, Bajorországot hatotta át. A későbbi fejlődés folyamán a hercegeknek leginkább itt sikerült a hűbériség piramis-rendszerének szervező erejét kihasználni. A hűbéri gondolat legkevésbé Szászországban vert gyökeret; itt kudarcba fulladt minden kísérlet a hercegi hatalom hűbéri kiaknázására (lásd: Oroszlán Henrik esetét, aki bajor elveket akart Szászországban meghonosítani). Szászország a feudalizmustól talán teljesen érintetlen maradt volna, ha a Száli uralkodók a XI. század harcaiban a nemességet vazallus-védsszervezetbe nem kényszerítik. Szászország volt — ne feledjük el — Nagy Károly imperium christianum-ának legkésőbbi hódítása.

A történelem sokszor látott iróniája mutatkozik meg abban, hogy Nagy Károly hagyományát az a német törzs karolta fel, amelyik a legádázabbul küzdött a nagy király ellen. I. Henrik és vele az egész

szász uralkodóház a karolingi állameszméből indult ki, ő a királyság számára minden territórium felett közvetlen államhatalmat követelt. A hűbérfeodalizmussal az egységes birodalom államjogi gondolatát szegezte szembe. Természetesen az idő nem érett még meg arra, hogy ez a Karoling-politikai renaissance kibontogassa szárnyait. I. Henrik alatt a partikularizmus még virágkorát élte. II. Burchard sváb herceg és Arnulf ellen-király szuverén uralkodók módjára viselkednek, politikai szövetségeket kötnek, hadjáratokat vezetnek, trónutódukról gondoskodnak és parancsolnak egyházuknak, amely hercegi tartományi egyházzá alakul át, mintha nem is volnának a birodalom tagjai. Az erőtől duzzadó dél-német hercegek szűknek érzik országuk határát s a szomszédos országokban expanzióra törekszenek. Külpolitikai becsvágyukat szabadon elégíthették ki; a királyság még nem vágta el előlük a terepet. I. Henrik nem tudta megakadályozni a hercegek önálló politikáját, de ügyességére vall, hogy ennek a hercegi politikának kedvező esélyeit saját javára kihasználta. A felső-burgundiak már 911-ben Sváborgszágra rontottak, most is, hogy Németországot egy trónváltás izgalmai tartották fogva, újabb támadást intéztek sváb földre. Ugyanekkor I. Henrik is felvonnult II. Burchard sváb herceg ellen, aki így két tűz közé került. I. Henrik egyebet nem kívánt II. Burchardtól, mint hogy királyságát elismerje. A sváb herceg, hogy hadi erejét osztatlanul a burgundok ellen vezethesse, gyorsan kiegyezett I. Henrikkel: valószínűleg a hűbériség formái között behódolt neki, Henrik viszont részben lemondott királyi jogairól (919): a sváb egyházat a herceg hatalmában találjuk. II. Burchard elszigetelése a másik dél-német hatalomtól, Bajorországtól, megadta a lehetőséget arra, hogy I. Henrik ellenfelével, Arnulf ellen-királyal leszámoljon. Fegyveres összeütközésre azonban nem került sor. A bajor herceg jobbnak látta, ha szintén behódol a királynak (921). Míg azonban Sváborgszág hercege pl. okleveleit a király uralkodási éveivel adta ki, addig Arnulf továbbra is saját uralkodási éve szerint keltezett.

Ugyanez a mesteri politikai manőverezés juttatta Lotharingiát ismét német kézre. Itt Reginar halála után (915) ennek fia, Giselbert örökölte a hercegséget. Mint minden ütköző állam, Lotharingia is azzal akart mindig előnyöket kicsikarni, hogy átpártolással fényesgetődzött. Giselbertet 920-ban már Henrik vazallusai között találjuk. Amikor emiatt Együgyű Károly francia király hadjáratot indított Németországgal ellen, a győztes Henrik a bonni békében (921) ugyan visszaadta Lotharingiát Franciaországnak, ám ennek ellenében kérész-

túlvitte, hogy Együgyű Károly, mint Nagy Károly kései unokája ünnepélyesen lemondjon a Karoling-dinasztiának a keleti frank birtokrészszel szemben fennálló jogigényéről és Németország önállóságát elismerje. A francia trón birtokáért kitört belső viszálykodás csakhamar visszahozta Giselbertet Henrik táborába (925) s ha Giselbert még több ízben hol ide, hol oda állott, Henrik fáradozását végül is siker koronázta: Lotharingia Németországhoz csatlakozott (925). A régi frank királyságnak ezt a törzsországot meghagyta Giselbert kezén, ám azáltal, hogy leányát feleségül adta a herceghez (928), szorosabb kapcsolatokat teremtett az új szerzemény és a német királyság érdekei között.

A királyság tekintélye fokozatosan növekedett s Henrik 926-ban már elég erősnek érezte magát, hogy nyílt sisakkal szálljon szembe a hercegi partikularizmussal. Már egészen I. Ottó politikájának szellemében járt el, amikor a Novara-ban szerencsétlenül járt II. Burchard sváb herceg helyébe egy királyi „hivatalnokot“ nevezett ki a frank Hermannak, a hú Eberhard herceg nagybátyjának (Konrádok nemzetsége) személyében. Jól értsük meg, miről van itt szó. A törzsi hercegek utódlását a törzs választása és az uralkodó hercegi dinasztia örökjoga döntötte el. Most a királyság önhatalmúlag helyez a törzsi hercegség élére herceget, aki pusztán közigazgatási közeg s akit ezért a király tisztségétől bármikor megfoszthatott egyszerű közigazgatási úton. A herceg többé nem a törzsi partikularizmus képviselője, hanem egyszerű királyi közeg. Mindeddig a hercegségek mint külön államok a hűbérjog keretében a király mint legfőbb hűbérúr vezetése alatt tömörültek Bund-ba. Ezzel szemben I. Henrik 926-ban megfosztja Svábszágot állami különvalóságától és a sváb partikularizmust már csak mint közigazgatási egységet engedélyezi. A hűbéri Bund egyik tagját a Karoling-rendszer alapján újra bevonja a közvetlen állam jogi igazgatásba és a sváb egyház ettől fogva ismét bekapcsolódik a birodalmi egyház életébe. Az investitúrát a király gyakorolja, a herceg az egyházi állások betöltésénél nagyobb szerepet nem játszik. Az erfurti birodalmi synoduson (932) a sváb püspöki kar szinte teljes számmal vesz részt, míg a bajor egyház távolmaradásával tüntet. Ugyanebben az évben történt, hogy Arnulf bajor herceg a Dingolfingerben megtartott külön synoduson rendezte egyháza ügyeit a hercegi tartományegyház (Landeskirche) szervezetében. Hermann, az új sváb herceg alatt már nem hallunk külön sváb törzsi külpolitikáról, ami annál szembetűnőbb, mert II. Burchard még Burgundia és Itália ügyeibe is ismételten beavatkozott. Amikor I. Ottó megindítja pusztító

hadjáratát a törzsi hercegek ellen, Svábország az egyedüli, amely a királyságot ebben a küzdelemben megsegíti. A munkát itt már Ottó apja, a símakező Henrik végezte el — vér és fegyver nélkül.

I. Henrik négy fiút hagyott hátra. Thangmar volt köztük a legidősebb, de miután az egyház Henriknek, e fiú anyjával, egy apácával kötött házasságát semmisnek nyilvánította, Thangmar törvénytelen gyermeknek számított. Így I. Henrik utódjelölése az erfurti birodalmi gyűlésen (936) legidősebb törvényes fiára, Ottóra esett. Ottó két testvére, Henrik és az egyházi pályára lépő Brúnó, nem kaptak apjuktól külön országrészeket — ezzel a karolingi szokással a német uralkodók szakítottak, — hanem az egész királyság egységesen a trónutódnak jutott. I. Ottó (936—973) a koronázásra Aachenbe ment, Nagy Károly városába, oda, ahol a nagy előd csontjai pihentek s ahol kötrónusa állott. A helyválasztásban a 24 éves király egész életre szóló kormányzati piogrammjá jutott kifejezésre. A szász-dinasztia Nagy Károly kultusza már nála kezdődik: számára Aachen „a legelőkelőbb királyi székhely az Alpokon túl“ (966) és fiát is mielőtt még római útjára kelt volna, Aachenben koronáztatta meg. III. Ottó Nagy Károly csontjait már mint szent ereklyét tiszteli. A Nagy Károly kultusz mögött politikai hitvallás húzódik meg: egy igazi Karoling politikai renaissance akarása. Ottó szász vére minden ellenszenvével fordult a hűbéri állam-eszme és ezzel együtt a birodalom eddigi „Bund“ jellege, kis-állam halmaz volta ellen. Lelki szemei előtt Nagy Károly műve lebegett, a mindent átfogó és a központból közvetlenül kormányzott nagy-birodalom, melyben a partikularizmus csak politikai jelentőség nélküli színt folt az összbirodalom egységes keresztény tömegében. A hercegek a koronázási ünnepeken még hódolólag járultak a király mint senior elé, de már a következő évben a birodalom minden részén, kivéve a sváb hercegséget, a lázadás zászlója lengett. A partikularis hatalmak önállóságuk és sajátos érdekeik védelmére fegyverbe öltöztek. Itt nem volt szó többé királpárti és szövetséges partikularizmusról, mert maga a partikularizmus, mint olyan, legyen az királyhű vagy királyság-ellenes, forgott veszélyben. Így érthetjük meg, hogy nemcsak a királyság érdekkörén kívül eső Bajorország forrongott, hanem maga a frankföld is, amely a királyság érdekeit mindig szívén viselte (l. a Konrádók dinasztiaját!), maga Szászország is, a királyság törzsországa. Csak természetes, hogy ebbe az ellenállásba belekeveredtek Ottó fitestvérei is, Thangmar és Henrik. Frigyes mainzi érsek, a kormányzat oszlopos tagja, szintén átment a pártütők táborába. Itt két rendszer, két politikai felfogás ütközött össze s Ottó ellenfeleinek egy jó

hányada nem a partikularizmus önző politikusai, hanem a partikularizmussal is számoló királyság hívei sorából került ki.

I. Ottó kormányzatát mindjárt azzal kezdte, hogy egész ridegen „hivatalnokokkal” cserélte ki a független „hűbérurakat”. Ezentúl a hercegeknek és örgrófkoknak királyi helytartók módjára kellett betölteni tisztségüket. A szászok elégedetlenkedtek, mert nyakukra ültette az északi részek védelme céljából Hermann Billung-ot; a középső Elba vidékére, a szláv határörgrófságba egy másik emberét, Gero-t küldte. AKonrádok hatalmuknak és szerepüknek alkonyát érezték közeledni: Eherhard szövetezett Thangmar és Henrik királyfiakkal és Lotharingia hercegét, Giselbertet is megnyerte ügyének. Bajorországban Arnulf herceg Eberhard nevű fiát jelölte ki utódjának, Ottó azonban nem akarta tovább tűrni, hogy a hercegségek soráról a királyság megkérdezése nélkül egyes dinasztiák rendelkezzenek. Felszólította tehát Eberhardot a királyi investitúra átvételére. Eberhard azonban hallani sem akart arról, hogy a trónt a király kegyéből és nem a dinasztia jogán foglalja el s nyíltan szembehelyezkedett Ottó követelésével. Az ily módon kitört viszályban Eberhard maradt alul: Ottó önhatalmúlag az elhunyt bajor herceg, Araulf öccsét Berchtold-ot állította a hercegség élére, melléje pedig „Pfalzgraf”-nak, mintegy királyi küldöttnek Arnulf ifjabb, hasonló nevű fiát nevezte ki. Az új hercegnek le kellett mondania mindazokról a királyi jogokról, így az egyházi főségről, amelyeket I. Henrik alatt Arnulf herceg élvezett. A hercegség ugyan még a régi dinasztia kezén volt, igazában azonban már a királyság birtokába ment át. Amikor 947-ben Berchtold herceg meghalt, Ottó még ennyi engedményt sem tett a régi hercegi dinastiával szemben, hanem a hercegséget saját királyi családja számára tartotta fenn és a többször fellázadt, végül azonban kiengesztelt öccsének, Henriknek juttatta.

Ugyanilyen sors várt a többi hercegségre is. A frank Eberhard és a lotharingiai herceg, Giselbert — Thangmar már 938-ban halálát lelte az egyik ütközetben — partikuláris ellenállásukban IV. Lajos francia királyra támaszkodtak. Ám ÍV. Lajos a lázongók érdekében mitsem tehetett, mert Ottó régi ellenlábását, Hugó Capeting herceget — aki különben sógora volt — mozgósította ellene. Mindazonáltal Ottó ezekben az években igen-igen válságos helyzetbe került és csak Sváborzágnak köszönhetette, hogy a győzelmet ő aratta le. Eberhard dulaadás közben esett el, Giselbert a Rajnába fulladt. A partikularizmus és a királyság küzdelme az utóbbi diadalával végződött (941). Frankföld mint különálló hercegség végleg megszűnt (939), a megmaradt hercegségek pedig elvesztették politikai függetlenségüket.

Ottó visszatért a késői Karolingok politikai módszerére, akik a hercegeket csakis családjuk tagjaival töltötték be. Lotharingiát Vörös Konrád, Ottó veje kapta, Bajorország — amint már említettük — öccsének, Henriknek jutott, Sváborzággal pedig fiát, Liudolfot elégítette ki. Még később is találkozunk küzdelmekkel a királyi hatalom és a partikuláris erők között. Ezek a küzdelmek abból támadtak, hogy a birodalom külpolitikája a territóriumok terjeszkedési lehetőségeinek útját állta. A birodalom mintegy vesztegzár alá helyezte a territóriumokat, amelyek aztán érdekeik védelmére expanziós területük birtokáért a birodalmi császárpolitikát megbuktatni törekedtek. A partikularizmus azonban ebben az időben már nem rendelkezik szuverén politikai formával, mint államfogalom elvesztette jelentőségét.

I. Ottó a Karoling politikai renaissance erejével diadalmaskodott a partikularizmus hétfejú sarkányán és ezzel a jövőre nézve is eldöntötte a királyság és a partikuláris hatalmak viszonyát, amely egészen IV. Henrikig változatlan maradt. Mindeddig a birodalom a partikuláris erők összjátékán nyugodott, ami egyrészt azt jelentette, hogy maga a királyi hatalom is egy törzshercegség partikuláris erejéből táplálkozott, másrészt pedig azt, hogy a birodalom politikailag önálló egységek „Bundájából rakódott össze, amely „Bund“-ban a királyt csak a legfőbb hűbérúr szerepe illette meg. Az Ottó-féle rendszer szakított a kis-állam gondolatával, újra a nagy-birodalom eszméjéből indult ki és ennek következtében a partikularizmust a lehetőséghez képest politikailag elfojtotta. A „Bund“ megszűnt, helyébe az egységes birodalom lépett, amely szinte egyenletesen nehezedett az államterület minden részére. Épp ezért az Ottók királysága ledobott magáról minden frank-szász jelleget, s partikuláris mellékszínzet nélkül a szó igaz értelmében véve univerzális birodalomná szélesült. Valóban Nagy Károly-i arányokat láttunk benne megvalósulni!

Az egyes tartományok fejedelmei tulajdonképpen nem jutottak a teljes királyi hatalom birtokába, ugyanis a legfelsőbb államhatalmat nem maguk, hanem csak a király helyett gyakorolták. Innen van, hogy a bírói pálcát tartományúri törvényszékükön azonnal le kellett tenniük, ha a király megjelent. Épp így a király továbbra is fenntartotta magának az idézés és fellebbezés jogát. A korona-fejedelem királyi törvényszéket tarthatott tartományában, ám ennek jogát közegeinek vagy hűbér-grófjainak nem adományozhatta tovább. Mindazoknak, akik nem közvetlenül a királytól kaptak felhatalmazást a legfelsőbb bírói hatalom gyakorlására, még külön esküt kellett tenniük a király kezébe és ki kellett kérniük a *bannus regis* adományát. Lehe-

tett a gróf tartományúr embere (hűbérese), azért még a király elé kellett járulnia, hogy a bírói hatalmat tényleg gyakorolhassa. Az eskü azonban, amelyet a király vagy megbízottja kezébe tett le, nem hűbéreskü, hanem pusztai hivatalnokeskü volt. Így joggal mondhatjuk, hogy a bannus regis kikérése folytán a tartományurak közegei is közvetve a király hivatalnokai közé tartoztak. Más volt a helyzet az örgrófságokban (Marken), ahol az örgróf saját nevében bíraskodott. Itt az örgróf közegeinek külön bannus regis adományért nem kellett folyamodniuk.

A küzdelem azonban nemcsak a partikularizmus ellen folyt, hanem a hűbéri szellem ellen is. I. Ottótól kezdve a rendszer összeomlásáig II. Konrád kivételével nem akadt német uralkodó, aki kormányzatát a hűbérgondolatra alapította volna. Fent, a királyság oldalán, mindig csak az „Amtsrecht“ gondolatának akartak érvényt szerezni, s a „Lehnrecht“-ben szunnyadó központosító lehetőségeket kiaknázatlanul hagyták. A német király nem kívánt a hűbéri piramis élére állni, hanem király akart maradni a karolingi keresztény királyeszmé mintája szerint. Ezzel az állásfoglalással a királyság nem pusztította el, nem is pusztíthatta volna el a hűbériséget, pusztán azt akadályozta meg, hogy a hűbériség rendszere a legfelsőbb állami helyet is elérje. Ez azonban súlyos következményekkel járt. Miután a német király teljesen elhanyagolta a hűbériség által neki juttatott szerepkört (a király, mint legfőbb hűbérúr!), a hűbériség a partikuláris fejlődés áramába került és a lokális hatalmakat helyezte a hűbéri piramis ormára. Így aztán Németországban a hűbéri rendszernek nem összekötő, univerzális ereje bontakozott ki, hanem az, ami ebben a rendszerben a széthúzó erőt képviselte. Mindaz az előny, amelyet a hűbériség a legfőbb hűbérúrnak biztosított, nem a királyság, nem a nagy-birodalom, hanem a hercegségek, a kis területiális államok javára szolgált. Amikor végre eljött az új központi monarchia megteremtésének napja, a hatalmi kijegecesedés a területiális fejlődés alapján ment végbe. Ez magyarázza meg azt a sajátos körülményt, hogy a nyugati monarchikus új államtípus (1. Franciaországot) a német területiális államokban valósult meg — és nem a birodalomban, amelyet összeomlásra kárhoztattak.

De ez magyarázza meg azt is, miért alapította már Ottó az állam-szervezetet mindinkább magára a birodalmi egyházra. I. Henrik nem vonta be a püspöki kart a szervező munkába, I. Ottó alatt azonban a birodalmi egyház újra a királyság alappillérvé vált. A királyság uralmát az egyházon a koraközépkori királyeszmé igazolta, tehát az

nem állt a hűbérjoggal kapcsolatban. Az egyházi főméltóságok betöltése nem a hűbér jog alapján, hanem tiszta állam jogi keretek között, hivatali módon történt. A püspökök szemében a király nem hűbérúr, hanem legfőbb világi parancsolójuk, Krisztus helytartója. Már I. Ottó mind több és több államfunkcióval ruházta fel a birodalmi egyházat; már ekkor egész grófságok szálltak egyházi főemberek kezére. A felségjogok adományozását nem szabad a királyi hatalom gyöngeségének betudnunk; sokkal közelebb járunk az igazsághoz, ha benne a királyság tudatos, helyesnek talált törekvését ismerjük fel. I. Ottó uralkodása alatt indul meg az egyházi hierarchia átalakítása a birodalom legmegbízhatóbb hivatalnok-karává. Az egyház a birodalom „Beám-tere⁴⁴: ebben jut leginkább kifejezésre az új rendszer új szelleme. A királyi udvar, főleg a kancellária és a királyi káplánság, mint valami nevelőiskola gondoskodott az alkalmas, birodalomhű „hivatalnokok“ utánpótlásáról. Jellemző, hogy I. Ottó alatt a királyi ház két tagja, Bruno kölni és Vilmos mainzi érsek látta el az udvari káplánság, illetőleg a birodalmi főkancellárság élén a kormányzat vezetését. Ahogy a hercegek a királyi dinasztia tagjai köréből kerültek ki, akként a klérusok vezetése is királyi vérből származott érsek kezében nyugodott. Az invesztitúra megadta a királyságnak azt a lehetőséget, hogy a legmagasabb és legfontosabb egyházi méltóságok saját embereinek jussanak. E tekintetben I. Ottó nem alkotott újat, hiszen már előbb is, I. Henrik alatt a királyság az egyházra támaszkodott. Új volt azonban I. Henrikkel, a közvetlem múlttal szemben az egyháznak ily mértékű bekapcsolása az állam gépezetébe. Ameddig a koraközépkori királyeszmé a lelkeket hatalmában tartotta, a birodalmi egyház annak a fontos feladatnak, amelyet a regnum osztott ki neki, mindenben megfelelt. A pápaság kialakulásával azonban az egyház egy teljesen különálló monarchikus szervezetet nyert, mely nem volt többé összeegyeztethető a király vicarius Christi elvével. Az invesztitúraharc megfosztotta a birodalmat egyedüli támaszától — a birodalmi egyháztól. Míg Franciaországban a király a hűbéri elv alapján rendezkedett be és[^]é ezért ott az egyház sohasem vált a királyság pótolhatatlan pillérévé, addig Németországban VII. Gergely mozgalma létalapjában ingatta meg a királyságot. A birodalomnak össze kellett omolnia. Így a győzelem, amelyet a királyság aratott, a hatalom, amelyre aztán fokról-fokra emelkedett, már a bukást és az enyészet csíráit rejtette magában.

NAGY OTTÓ CSÁSZÁRSÁGA

Lambert császárral kihalt a Karolingokkal rokon spoletói Widodinasztia (898). Berengár most már egyedül maradt azon a küzdőtéren, ahol II. Lajos itáliai császár halála óta (875) szakadatlan folyt a harc Itália trónjáért. Ám mégsem élvezhette sokáig a királyi hatalmat, mert már 890-ben Itália nagyjai megmozdultak és új trónjelöltet állítottak vele szembe. Az okot nem annyira Berengárban kell keresnünk, aki a küzdelmektől, mint ahogy azt viszontagságos élete bizonyítja, sohasem riadt vissza, hanem az áldatlan itáliai viszonyokban. Minden országban az államhatalom gyors felaprózását, parcellázását figyelhetjük meg, de ez a bomlási folyamat seholsem öltött oly ijesztő méreteket, mint éppen Itáliában. Talán még csak a két szomszédos Burgundia vetíti a hűbér-rendszernek ekkora felbomlását a szemlélő elé. A királyság egykori közegei a trónviszályok idején teljesen önállósították magukat a központi hatalomtól és hercegségüket, örgrófságukat, vagy grófságukat a hivatali jelleg teljes megtagadásával, dinasztiájuk birtokállományához, patrimoniumához csatolták. Akárcsak a Karoling-birodalom más területén, úgy Itáliában is ezek az uralkodó helyi dinasztiák valamikor mint a királyság közegei kerültek az országba; legtöbbjük nem is volt itáliai származású. Egyik-másika, mint pl. a friauli örgróf Berengár, vagy a spoletói hercegi ház, Karoling kapcsolattal is dicsekedhetett. A királyság további sorsára végzetes csapást jelentett, hogy a helyi hatalom nagykiterjedésű birtoktömegre támaszkodva, a territóriumon belül mindent közvetlen függésbe vont. Ennek a következtében a király és az alvazallusi réteg között minden erősebb szál megszakadt, pedig más országokban ép ezt az alvazallusi réteget lehetett a koronavazallusok ellen kijátszani. A territóriumok urai saját magukat helyezték a hűbér-piramis élére és a királyban inkább szövetséges társukat, „barátjukat“ szerződő, egyenrangú felületet, mint legfőbb seniorukat és királyukat látták.

Ehhez járult még, hogy az egyházi nagyok a királyt minduntalan cserben hagyták és a partikuláris fronthoz csatlakoztak. Hiába gyakorolta a király az investitúrát és hiába halmozta el az egyházat busás adományokkal, amelyek Lambert óta grófi jogokat is magukbafoglaltak. Az egyházi méltóságok hordozói a világi dinasztiákhoz tartoztak, vagy ha nem tartoztak, velük éreztek, s velük szövetkeztek a köz-

ponti hatalom ellen. Míg Németországban a királyság az egyházban segítő társat talált, addig az itáliai egyház szembehelyezkedett a királysággal és teljesen feudalizálódott. Ez a folyamat Németországban csak a wormszi konkordátum után következett be. Így aztán a királyság minden életnedvét és erejét abból a hatalmi állásból szívtva, amelyet a dinasztia még mint partikuláris hatalom (örgróf, herceg) szerzett magának. Berengár pl. Friaulban, Veronában uralkodott ténylegesen, királyi módra, ott tehát, ahol egykori örgrófsága feküdt. Innen indult el annak idején még mint örgróf Paviába a királyi koronázásra és ide tért ismét vissza, ha a sors mostoha járása őt hosszabb-rövidebb időre királyságából kiforgatta. Mindezek eredőjeként az itáliai király tehetetlen volt a területekkel szemben, s túrnie kellett, hogy országa nagyjai mint valami bábbal kényük-kedvük szerint bánjanak vele. Nem Isten, hanem a partikuláris hatalmasságok kegyelméből uralkodott Itália felett. Szinte máról-holnapra arra eszmélhetett rá, hogy trónja elveszett. Azok, akik kevéssel előbb királyukká fogadták, voltak az elsők, akik új király után áhítoztak. A király-jelölt jellemző módon pusztán maroknyi kísérettel vonult be Paviába, hiszen nem arról volt szó, hogy Itáliát leigázza, hanem, hogy eleget tegyen a pártoskodó főemberek kívánságának. Már pedig ezek az urak csak úgy érezték magukat és hatalmukat biztonságban, ha a királyt nem engedték megmelegedni a trónuson. Cremonai Liutprand, a kor krónikása, mint az itáliai nagyok politikai szabályát említi fel, hogy az egyik király által félelemben tartották a másikat. A királyjelöltek természetesen mind híveket próbáltak szerezni és javakkal árasztották el az amúgy is gazdag és hatalmas főnemességet.

Miután Itáliában a trónra senki sem vállalkozott, az arisztokrácia a „gazdag“ toscanai örgróf, Adalbert és felesége Berta, II. Lothár Karoling-király leánya vezetése alatt, sőt magának Berengár vejének, Adalbert ivreai örgrófnak támogatásával, a provencei királyság megalapítójának, Bosónak fiát: Lajost hívta meg a trónra. Provence és Burgundia régtől fogva beletartoztak az észak-itáliai érdekkörbe politikailag, mint kulturálisan, úgyhogy Lajos meghívásán senkisé ism. ütközhetett mef. És ha Berengár büszkén hivatkozott Karoling leszármazására, úgy akkor Lajosnak sem kellett emiatt szégyenkeznie: II. Lajos itáliai Karoling-királynak volt unokája (koronázása 900-ban, császár 901-ben). Többszöri király-csere után végül is Berengár maradt felül. Bajorországi hadakkal, Gyermekek Lajos német király segítségével, kinek kezébe Berengár vazalluseskü tette, a megvakított provencei királyt hazakergette (905). De csak tíz évre rá (915) koronázta meg a pápa

Rómában császárrá. Berengámak be kellett látnia, hogy csak úgy tudja Rómát mint császár megtartani, ha a Paviából vezető út birtokába kerül. Ez az út azonban a toscanai' örgrófságon ment keresztül, amely éppen trónválságon esett át (915). Berengár a meghalt örgróf feleségét, Bertát, a gyermek Widóval együtt elfogatta és bebörtönöztette. De célját mégsem érte el. A toscanai városok és várak bezárták a király előtt kapuikat s kitartottak az örgrófi dinasztia mellett. Berengár kénytelen volt szabadon bocsátani a foglyokat és meg kellett elégednie Lombardiával. 924-ben merényletnek esett áldozatul éppen akkor, amikor egy új ellenkirállyal kellett megküzdenie, II. Rudolfal, Észak-Burgundia uralkodójával.

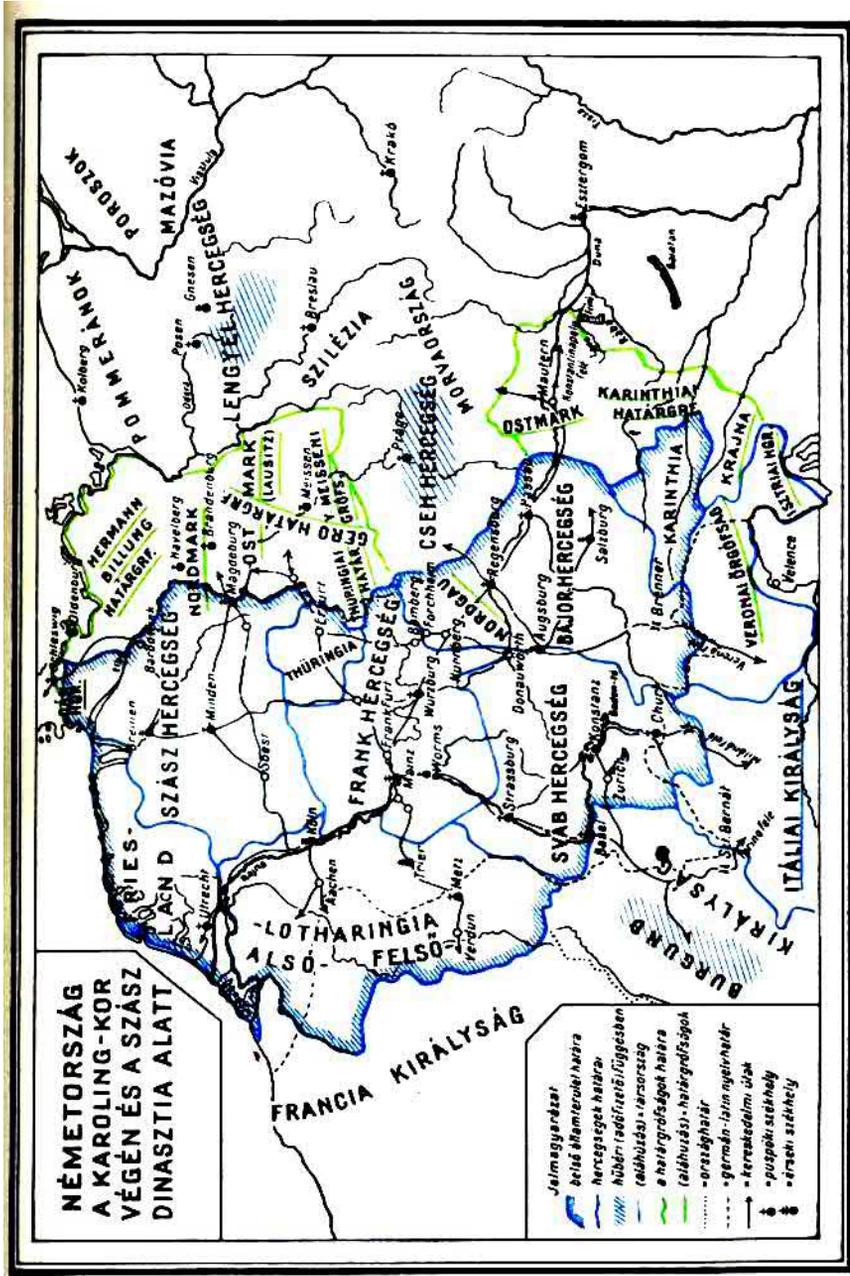
Rudolf éppoly kevésbé tudta uralmát megszilárdítani, akárcsak Berengár. A helyzet kulcsa Toscana örgrófjának a kezében volt. Csak az a király nézhetett jobb napok elé, csak az terjeszthette ki hatalmát egyöntetűen a Po völgye és Róma fölé, aki Toscana felett szabadon rendelkezhetett. A királyság megszilárdítását pedig aligha lehetett volna a hűbéri kötöttségek kiépítése útján elérni, mert hiszen a korona-vazallusokban rég kihalt már minden tisztelet az adott szó, az eskü és a commendatio szentsége iránt. A hűbériség devalválódott. Amilyen mértékben azonban megfogyott szerepköre a királyságban, abban a fokban nőtt meg a dinasztikus kapcsolatok megbecsülése. Így vált lassanként a dinasztikus érdek az egyedüli formáló hatalommá a közéletben. A kifejlett családi politika természetesen erősitte a nők befolyását a politikai élet szövevényeiben; joggal látták bennük a dinasztia imperializmusának legfontosabb eszközét (beházasodás!) és leghívebb hordozóit. Berengárnak nem volt semmi kapcsolata Toscana dinasztijához, fiaskóval végződött rajtaütése óta pedig még kevésbé. II. Rudolf sem tudta Bertát, az örgróf özvegyét, s annak fiát, Widót, magához édesgetni.

A kibontakozás párhuzamosan haladt a toscanai dinasztia hatalmi terjeszkedésével. Toscana már előbb is a legnagyobb egyetértésben járt Rómával. Az Örök Város a területiális felaprózás folyamatában meglehetősen elszigetelődött Észak-Itáliától; főleg Toscanának barrikadszerű helyzete következtében a paviai királyság befolyásán kívül maradt. A pápaság ilyen körülmények között a város és a környék nemességének prédája lett. A paviai királyok, akik császárkoronázásra jöttek a város falai közé, sorsán sokat nem segíthettek, bár éppen ez lett volna császári küldetésük. Sergius pápa pontifikátusa óta (904) a pápai bürokrácia minden valamirevaló állását a Szent Szék régi ellenségei, a nemesség birtokában találjuk.

Mint egyeduralkodó, idővel egy bizonyos Theophylaktus lépett az előtérbe, aki eleinte a pápai kincstárat vezette (vesterarius), később azonban a dux, magister militum, consul, senator Romanorum nevet viseli. Családi birtokára támaszkodva, hatalmába vette az egész pápai bürokráciát, hogy megalapítsa dinasztiájának uralmát Róma és a pápaság felett másfél évszázadon át. Felesége, Theodora, két lányával, Theodorával és Marozióval együtt semmivel sem maradt hátra Adalbert Toscana örgrófjának felesége, „nagy“ Berta mögött politikai tehetség, asszonyi furfang, az érdekek kíméletlen érvényesítése dolgában. A formátvesztett élet zabolátlanságával hódoltak Erosz kegyeinek. Ha Liutprand éles nyelvének hinnünk lehet, a kis Marozia magával a pápával tartott fenn viszonyt, amelyből gyermek is származott, a későbbi XI. János pápa. Róma a legjobb úton volt ahhoz, hogy a délitáliai püspök-városok sorsára jusson, ahol egyazon család viselte a püspöki méltóságot és a város-kapitányságot (magister militum).

A Theophylaktus-dinasztia elsőnek a spoletói örgróffal, Alberich-hel lépett érdekszövetségre: Marozia első férje Alberich volt. Berengár kísérlete, hogy Toscanát bekebelezze, a támaszt kereső özvegy Bertát a Theophylaktus-dinasztia érdekkörébe kényszerítette. Marozia másodszor a fiatal toscanai örgróffal, Widóval kötött házasságot. Berta Ermengard nevű leányát viszont Észak-Itália egyik leghatalmasabb főúrának adta feleségül, Ivrea, e fontos nyugati őrvidek (Friaul antipolusa, hozzátartozott Turin és Asti is) birtokosához, Adalberthez, kinek első felesége Berengár lánya volt. Spoleótól kezdve egész Itálián át az északnyugati csücskéig vonult az egyesült Theophylaktus-Adalbert dinasztia hatalmi öve. Rudolf királyságát ez a dinasztia-összefogás buktatta meg. Az új király-jelölt természetesen a toscanai örgróf-dinasztiához tartozott: Hugó Vienne-i gróf és arlesi örgróf volt az, aki a vak Lajos császár, Provence királya helyett tulajdonképpen az államügyeket vezette. Bertának első házasságából való gyermeke volt és így Widó féltestvére. A Sz. Bemát szoros urával szemben tehát a Mons Cenis hágó birtokosát játszották ki. Rudolf ellenállás nélkül adta fel itáliai királyságát, amelyet Hugó 926 júliusiban pápai legátus jelenlétében vett birtokába.

Hugó országa minden részében a legfontosabb egyházi és világi tisztségeket saját rokonaival, s burgundi embereivel töltötte be. Csellel és erőszakkal, kíméletlenül felépítette királyságát a dinasztikus kapcsolatok rendszerén, amelynek párját kisebb formában az Ottó-féle új német birodalomban fedezhetjük fel. Ottó is a hercegségek és az udvari kormányzat élére családja tagjait helyezte. Mindkét

politikai rend alapján véve a hűbéri eszme kikapcsolásával kívánt a királyságnak maradandó létet biztosítani. A két afeudális államkoncepció között mégis szembetűnő különbségek állnak fenn. Hugó az egyházi rendre nem számíthatott, ép ezért nehezedett rendszere szinte kizárólagosan a dinasztia-elve. Hugót Róma és Toscana vezető dinasztíája emelte a trónra, mint e dinasztia egyik ágának leginkább uralkodásra termett tagját, s hogy a provencai gróf oly gyors kézzel tudta kiépíteni családi érdekhálózatát az egész országban, azt elsősorban ép ennek a dinasztikus támogatásnak köszönhető.

De e rendszer lényegéhez tartozott, hogy embereit és kegyelt rokonait újból és újból ki kellett cserélnie, nehogy számára veszélyessé váljanak. Hugó csakhamar annak a rokon dinasztíának romlására tört, amely őt tulajdonképp koronához segítette. A legfontosabb helyeken saját fiait szerette volna látni. Berengár egykori hatalmi fészket, a friauli örgrófságot Verona, Trient és Mantua püspökségeivel együtt minden kánoni szabály mellőzésével nővére fiára, Manasse-re ruházta, aki hazájában arles-i érsek volt. Ennek a fontos északi és északkeleti kapunak védelme Manasse kezén még nem sérte az Adalbert-Theophylaktus családi szövetkezés érdekkörét. De a spoletói hercegség átjászsása Hugó egyik rokona, Thedbold birtokába szinte a talajt húzta ki a fiatal Alberich, Marozia fia lába[^] alól. Hugó aztán kiforgatta Lambert-et, a toscanai örgrófot, atyai örökségéből azzal, hogy nem ismerte el féltestvérének, s ezt a fontos terítóriumot édestestvérének, Arles és Avignon egykori grófjának, Bosónak adta át. Adalbert félelmetes dinasztíáját halálra ítélte. A következő lépés a Theophylaktus uralom megdöntésére irányult; Rómában azonban nem ért célt. Már nászéjszakáját tartotta Maroziaival, Róma mindenható senatrix-jével az Angyalvárban, amikor a harsonák és vészharangok zajára lett figyelmes: Róma fegyveres ereje gyülekezett az ifjabb Alberich felbujtatására. Alberich nem akart a toscanai Lambert sorsára jutni. Hugó kötélén lecsúszva menekült el a városból, hogy oda Alberich, Róma új ura, többé soha be ne eressze (932). Alberich mint princeps és „az egész római nép senatora“ király módra uralkodott Róma és a pápa-állam felett, ámbár a pápa szuverénitását tiszteletben tartotta, s uralkodási éveit a pápa pontifikátusa szerint számította oklevelein. A Szent Szék betöltése felett ő rendelkezett, úgyhogy mellette a szent atya körülbelül azt a szerepet töltötte be, mint a délitáliai város-államokban (Nápoly, Capua) a püspök, a hatalom tényleges ura, a magister militum oldalán. Halá-

Iákor (954) megeskette a rómaiakat, hogy fiát, Octavianust választják meg pápává.

Az első fiaskót követte a másik, de ez már Hugó királyságának romlását vonta maga után. Húsz évi uralma akkor roppant össze, amikor a régi Adalbert-Theophylaktus dinasztia utolsó erős oszlopát akarta kidönteni, Ivrea-i Berengárt. Az Ivrea-i örgróf-dinasztia nagy hatalmát mutatja, hogy a Tedbald halála után megüresedett spoletói örgrófságot Anskar, Berengár féltestvére, Hugó unokaöccse kapta. Hugó először Anskart üzte ki az örgrófságból és helyébe természetes fiát, Hubertet ültette, azután maga Berengár ellen fordult, akinek kevéssel előbb még unokahugát adta feleségül. Berengárnak sikerült azonban a burgundi uralommal elégedetlenkedő itáliaiakat maga köré gyűjtenie s a tényleges hatalmat „marchio summusque regni nostri consiliarius“. legfelsőbb tanácsos minőségben magához ragadnia (945). Hugó provencei birtokára húzódott vissza, ahol 948-ban meghalt. Fia, Lothár, apja mellett társkirály volt, most mint egyeduralkodó (948—950) Burgundiában keresett támaszt, s az elhúnyt burgund király, II. Rudolf Adelheid nevű lányával lépett házasságra. Ám élete végéig Berengár rabja maradt.

Mindeddig az itáliai királyság szomszédjai közül csak a két Burgundia jelentkezett a küzdőtéren: az Alpokon túli német hatalmak még nem mozdultak meg, vagy ha be is avatkoztak az itáliai pártküzdelmekbe, fontos szerepet nem játszottak. Itt mindenekelőtt különbséget kell tennünk a német királyság és a két Itáliával határos hercegség, Sváb- és Bajorország politikája között. A királyságnak a nagybirodalmi császárpolitikáról a viszonyok kényszerű nyomására le kellett mondania. Arnulf volt az utolsó keleti frank király, aki nagybirodalmi politikát folytatott Nagy Károly-féle arányokban és akit Rómában a pápa császárrá koronázott. Arnulf halála (899) óta a királyságot annyira igénybe vették saját belügyei, hogy az itáliai politikai porondról teljesen lezorzult. A birodalmi politika és a császárszeme a hagyomány erejénél fogva azért még tovább élt a német királyi udvarban, s csak alkalmas pillanatra várt, hogy új erőre kapjon. Így aztán a német királyság teljesen visszavonult az itáliai felé ... Az önálló territóriumokká növekedett két délnémet hercegség a királyságot mintegy elvágta Itáliától.

A két Burgundia, továbbá Lombardia és a két délnémet hercegség 926 óta közös politikai hadszíntérré változott. II. Rudolf, burgund király olyképpen igyekezett itáliai királyságát megtartani Hugó királyjelölttel szemben, hogy apósát, Burchard sváb herceget hívta

segítségül. Burchard meg is jelent Itáliában, de ellenfelei Navarában agyonütötték (926). 934-ben pedig Arnulf bajor herceg rontott be Lombardiába, hogy fia számára megszerezze az itáliai koronát. Mialatt a hercegek Itália után nyújtották kezüket, hogy kihasználják a hercegségük számára dél felé kínálkozó természetes terjeszkedési lehetőségeket, a német királyság is mindinkább kilépett kényszerű elszigeteltségéből és felvette az Arnulf óta elejtett császárpolitika fonalát. Nem I. Ottónál éledt fel újra a birodalom itáliai politikája, hanem már a nagy császár atyjánál, I. Henriknél, aki a királyság belső megerősítésében is az utat egyengette utóda számára. Ugyanis a német királyság neki köszönhette, hogy Burgundia Hugó királysága miatt mindjobban Németországhoz simult. II. Rudolf Henrik javára lemondott itáliai jogigényéről, amit a Constantinus-féle lándzsa átadása jelképezett (Itália — Nagy Constantinus öröksége!), továbbá beszűntette minden mesterkedését apósa sváb hercegségének megszerzésére (926). Ez a kötelék akkor sem lazult meg, amikor Hugó II. Rudolftól provencai királysága átengedésével (de magánbirtokai kivételével) békét vásárolt (933), ami a két burgund királyság egyesülését eredményezte (Arelate-királyság). Burgundia elszigetelése az itáliai politikától szabaddá tette az utat Henrik számára Róma felé. Widukind tudósítása szerint Henriket csak korai halála gátolta meg abban, hogy római útjának tervét megvalósítsa.

Kétségkívül I. Ottó az így nyert hatalmi alapon főhűbérjogot igényelt a német király számára Burgundiával szemben. Ottó a senior-jogra hivatkozva toltta fel magát a gyermek burgund királyfi, Konrád gyámjává (937). S ez a burgundi kapcsolat szolgáltatta számára a jogcímet is, hogy Itália ügyeibe avatkozzon. Ugyanis Lothár halála után Ivrea-i Berengárt (II.), ki már Lothár életében Itália tényleges ura volt, koronázták meg fiával együtt Paviában királlyá (950—962). Lothár özvegye, Adelheid, a burgundi II. Rudolfnak, Itália egykori királyának volt a leánya, akiben Berengár joggal láthatta a régi uralkodóház érdekeinek képviselőjét és burgundi-német kapcsolatai miatt Jegveszedelmesebb ellenfelét. Börtönbe vetette tehát és arra kényszerítette, hogy kezét fiának nyújtsa. Ottó magát II. Rudolf gyermekei gyámjának tekintette, nem kellett tehát őt sokáig biztatni arra, hogy a szerencsétlen özvegy segítségére siessen. Mondanunk sem kell, milyen ferde szemekkel nézte a két délnémet hercegség a birodalmi politika Arnulf-arányú felelevenítését. Igaz, a délnémet hercegségek Ottó családjának igazgatásába mentek át, ám Henrik (Ottó testvére), éppúgy mint Liudolf (Ottó tulajdon fia s trón-

utódja) gyorsan belenőttek az új környezetbe és teljesen magukévá tették országaik partikuláris érdekeit. Ottónak csalódottan kellett látnia, hogy a partikularizmus nem szűnt meg, sőt mintha új erőre kapna — Henrik és Liudolf politikájában. Ottó terveinek hallatára Henrik bajor herceg rátette kezét Friaulra és megszállta Aquileját, szóval Itália keleti kapuját egyszerűen önhatalmúlag elfoglalta. Liudolf sváb herceg viszont sebtében csapatokat szedett össze s berontott a Po síkjára, hogy Ottót megelőzze és magát Paviában királlyá koronázza. A hercegek azonban ahelyett, hogy megegyeztek volna a koncon, féltékenykedni kezdtek egymásra, s alighanem maga Henrik volt az, aki Liudolf hadjáratát meghiúsította. A hercegek mohósága Ottót gyors beavatkozásra készítette. A birodalom egész haderejével átkelt 951 késő nyarán a Brenneren, s már szeptemberben az itáliai királyság (Ravenna kivételével) lábainál hevert. Hogy az itáliai intervenció jogosságát még hathatósabban alátámassza, nagy ünnepek között Adelheidet oltárhoz vezette. Frigyes mainzi érseket a churi püspökkel együtt azután Rómába küldötte, hogy a pápával tárgyaljanak a császárkoronázás ügyében. Csakhogy a pápa teljesen Alberich senatortól függött, Alberich pedig nem mutatott hajlandóságot a meghódolásra. Így a követség célját nem érte el.

A két délnémet herceg nem tudott abba beletörődni, hogy Ottó maga üljön be az itáliai királyságba. A közelgő veszély elhárítására Ottó a bajor-sváb ellentét szításába fogott, s mialatt Henriket kedveskedésekkel halmozta el, Liudolfot készakarva mindenben megrövidítette. Így esett, hogy a két herceg közül Henriket ettől az időtől kezdve mindig Ottó oldalán találjuk, míg Liudolf a sikertelen követség miatt kegyvesztett Frigyes mainzi érsekkel együtt lázadozni kezdett. Az itáliai tábornok a király tudta és engedélye nélkül faképnél hagyta. Ilyen körülmények között Ottó tanácsosabbnak találta, ha hazatér s nem várja be II. Berengár teljes megsemmisítését. Vörös Konrád lotharingiai herceg közvetítésével meg kellett azzal elégednie, hogy II. Berengár egyrésztől elismerje őt legfelsőbb hűbérurának, másrésztől Aquileját és Veronát Henriknek (Bajorországnak) adja át. Látva Henrik szerencsését, Liudolf még inkább felbőszült s Konrád szövetségében 953-ban nyíltan fellázadt apja ellen. A lázadás csakhamar veszedelmes méreteket öltött. A bajorok elszakadtak a királyhű Henrikől és a Pfalzgraf Arnulf, néhai Arnulf herceg fia vezetése alatt átmentek a pártütők oldalára. A szász nemesség is elégedetlenkedett, mert a királyság keleti szláv politikája, akárcsak délen, véget vetett a portyázó hadjáratoknak, amelyeket a nemesség a keresztény

hit terjesztésének örve alatt, igazában azonban saját anyagi hasznára folytatott a környékbeli szláv törzsek ellen. A bajorokhoz így hát a szászok egy része is csatlakozott, míg a másik részét a királyhű Hermann Billung örgróf tartotta markában. Frigyes mainzi érsek szintén a rebellisekhez húzott. És hogy a zavar még nagyobb legyen, mint adott jelre, a magyarok is beözönlöttek az országba. De Ottó — győzött. A magyarokra, akik Augsburgot ostromolták, döntő csapást mért (955 aug. 10), úgyhogy kalandozásaikat meg is szüntették. Bajorországot az elhunyt Henrik fia nevében (955) özvegy Judith, Arnulf bajor herceg leánya igazgatta. A sváb hercegség nem maradt a meghódolásra kényszerített Liudolf kezén, hanem a régi sváb dinasztia egyik tagjának, Burchardnak jutott, aki a királyt támogatta a partikularizmus ellen vívott harcban. A régi hercegi ház a király oldalán, — mily jellemző a politikai helyzet megváltozására! Konrádnak is le kellett mondani hercegségéről és minden hűbértartásáról, s csak allodiális javait tarthatta meg magának. Ottó Lotharingiát öccsére, Brun kölni érsekre bízta, ki 959-ben a területet hercegi címmel két helytartó között megosztotta (Felső- és Alsó-Lotharingia). Ez volt az első eset, hogy a hercegi hatalom egyházfő kezébe került. 955-ben ismét helyreállt a béke Ottó birodalmában.

A németországi zavarok újra levegőhöz juttatták II. Berengárt. Az ügyis nehezen viselt német hűbéri alávetettséget lerázta magáról és független monarcha módjára kezdett uralkodni Észak-Itáliában. Ottó, mihelyt tehetett, 956-ban Liutpold fiát leküldte Itáliába, hogy ott uralmát ismét megszilárdítsa. Henrik ekkor már halott volt (955), így Ottó minden nehézség nélkül bízhatta meg Liutpoldot, akit viszont kegyébe visszafogadott, az itáliai ügyek rendezésével. Liutpold azonban már a következő évben meghalt, úgyhogy itáliai tartózkodása sikerei dacára mélyebb nyomot nem hagyott hátra. II. Berengár hatalma napról-napra nőtt, kisebbik fia, Wido, Spoletino és Camerino ellen vezetett hadjáratot, Hubert, Toscana örgrófja pedig egyenesen pártjára állott. Amilyen mértékben gyarapodott azonban Berengár befolyása Közé^-Itáliában, oly mértékben kényszerült a pápaság és Róma arra, hogy az itáliai királyságnak egyre jobban kiépülő harapófogójából egy távolabbi hatalom segítségével kimeneküljön. Újra felhangzottak Szt. Péter utódának panaszai: az itáliai király nem tartja tiszteletben sem államának határait, sem javait!

E közben magában Rómában is fordulat következett be. Alberich senator 955-ben meghalt és Róma a senator végakarata szerint fiát, Octavianust mint XII. Jánost választotta pápává. Az új pápa

személyében egyesítette a világi hatalmat az egyházzal, ami természetesen a pápaság teljes elvilágiasodását eredményezte. XII. János a többi territoriális nagyúr példájára politizált és harcolt, vadászott, a nőknek s a kockajátéknak hódolt. De XII. János mégsem volt Alberich, aki önjelöltül oly sikeresen védelmezte meg uralmát akár Ottóval szemben is, s így 960-ban már követeket küldött Ottóhoz, hogy Berengár ellen segítségét kérje. Ottó előtt magától kinyílt az Örök Város kapuja, amely tíz évvel előbb még dacolt vele. Friaul birtokában biztosra vehette Ottó, hogy Berengár nem fog seregének ellenállni. És tényleg, közeledtével (961) Berengár meg sem próbálkozott az ellenállással, hanem jól megerősített váraiba húzódott. Az út nyitva volt Pavia felé, ahonnan Ottó egyenesen Rómába ment a császárkoronázásra (962 február 2).

Ahogy az egész itáliai politika Nagy Károly nyomdokain haladt és a nagy császár példaadását tükrözi vissza, ugyanúgy a pápa és császár között létrejött megegyezés, az „Ottonianum“, is magába foglalta mindazt, ami Pippin óta a Karoling királyság, majd császárság viszonyát a pápasághoz szabályozta. Ottónak meg kellett ígérnie az ünnepélyes formában kiállított oklevélben mindazoknak a restitúcióknak és területadóknak betartását, amelyeket a Karolingok tettek Szt. Péter javára. A határ felrajzolásánál a pápa természetesen olyat is az egyházállam tartozékának tüntetett fel, ami, mint pl. Venetia és Istria, vagy Korzika-sziget, pusztán óhajnál nem jelenthetett többet. A paktumnak legfontosabb részében Ottó biztosítani tudta a császár szuverén jogait úgy a pápaság, mint Róma és az egyház-állam lelett, pedig ezek a jogok az előző árny császárok alatt teljesen feledésbe merültek. I. Lothar 824. évi constitúciója szellemében a megválasztott pápát addig nem szentelheték fel, amíg le nem tette az esküt a császárnak. Ugyanígy újra felelevenítették az állandó császári missus intézményt, továbbá a császárhoz való fellebbezés jogát.

A 962. évi császárkoronázással lezárult az univerzális birodalmi politika kibontakozása: minden, ami azután történt, már ezen alapult. Még mielőtt ezért a további események elbeszélésébe fognánk, vessünk egy pillantást az eddig megtett útra, hogy a császárpolitikának kihatásait a következő években helyesen megítélhessük. Sokan vannak, akik a császárpolitikát okolják a birodalmi egység széteséséért. A német birodalom állítólag azért hullott szét apró territóriumokra a XII. század végén, mert a sok harc, melyet Németországnak kellett folytatnia a császárság birtokáért és a császárságból kifolyólag, túlfeszítette a német királyság erejét. A királyság elvérzett Itáliá-

ban, ahelyett, hogy minden erejét a német egység összekovácsolására és a „Drang nach Osten“ szolgálatába állította volna. Mondanunk sem kell, hogy ezek a vádak nem állják meg helyüket. Mint fentebb említettük, a birodalom belső, szervezeti okokból roppant össze. A királyság a Karoling politikai renaissance szellemében elhanyagolta a hűbériségben rejlő erők felhasználását és helyette túlzottan az egyházra támaszkodott, ami természetesen végzetes következményekkel járt, mihelyt az egyház az investitúra-harcban kivonta magát a királyság hatalma alól.

Az itáliai császárpolitika magában véve még nem hatott bomlasztólag a birodalom belső szerkezetére, egyik kihatásában azonban mégis előkészítette az összeomlást. Az itáliai politika nagybirodalmi arányaiban megfosztotta a délnémet partikularizmust expanziós lehetőségeitől, azt mintegy külpolitikai blokádnak alá helyezte. Ahogyan I. Ottó a belső fronton lefegyverezte a partikuláris erőket, ugyanígy a külpolitikában is a hercegeket pusztán statisztai szerepre kárhóztatta, önálló partikuláris külpolitikával csak 951 előtt találkozunk, azután a sváb és bajor hercegeknek túrniök kellett, hogy a birodalom Itáliát egészen a maga számára sajátítsa ki. Mindez még nem hozott volna bajt a német királyságra, ámde az Ottó-féle rendszer nem tudta végkép megsemmisíteni a partikuláris góccokat s ezáltal kíméletlen nagybirodalmi politikája önkéntelenül is ellenállásra ösztönözte az érdekeiben megtámadott részeket. A partikuláris hatalmak oly nagy szerepre tettek szert a Karoling-birodalom felbomlásának időszakában, hogy Ottónak — bár kellenetlenül — bele kellett törödni a változtathatatlanba, s akarva-nemakarva, számolnia kellett az egyes országrészek és hercegségek politikai különállásával. Ennek folytán a királyságnak újból és újból a hercegekkel gyűlt meg a baja, s éppen ezen a belső hadszíntéren örlődött fel a királyság ereje. Ilyen belső front azonban nemcsak a sváb-bajor részek felé létesült, hanem északon és északkeleten is, mint ahogy azt a szászok csatlakozása a Liudolf-féle mozgalomhoz ékesen bizonyítja. Amit Burgundia és Itália bekebelezése Ottó által jelentett, a bajor és a sváb hercegségek számára, azt jelentették a szász nemesség expanziós törekvéseinek Hermann Billung és Gero örgrófkok hódításai a pogány szlávok országában. A szász nemességnek fogcsikorgatva kellett tudomásul vennie, hogy a királyság az örgrófságok megszervezésével kalandozásait a prédaként kezelt szláv-földön máról-holnapra lehetetlenné tette.

Miképpen kell most már értelmeznünk a 962. évi császárkoronázást, egyáltalában mi mindent jelentett ez a szó: császárság Ottó

korában? Mindenekelőtt a 962. évi császárkoronázást nem szabad renovatio imperii-nek abban az értelemben felfognunk, mintha Ottó egy régóta szünetelő intézményt elevenített volna fel. Aki végiglapozza Itália történetét az Arnulf halálát (899) követő mozgalmas éveknél, annak fel fog tűnni, hogy Itália királya a paviai koronázás után mindjárt kísérletet tett a pápánál a császári diadém megszerzésére. A próbálkozások sokszor hosszú ideig húzódtak el, olykor bizony végkép kilátástalanokká váltak, mint pl. Hugó esetében. Hugó sohasem lett császár. Alberich senator római uralma oly éles éket vert Pavia és Róma közé, hogy Itália királyának le kellett mondani a császárságról. Nyilvánvaló tehát: Hugó és II. Berengár neve mellől nem azért hiányzik az imperátor cím, mert nem is törekedtek a császárságra, hanem mert a jpolitikai helyzet áthághatatlan akadályokat gördített* szándékuk elé. Így történt aztán, hogy I. Berengár halála (924) után egészen Ottóig nem akadt több császár. Amikor tehát I. Ottó Róma felé tartott, az élő császár-hagyomány szellemében cselekedett, vállalkozását újításnak semmi esetre sem foghatjuk fel. A császár-eszme a német királyok udvarában is hagyományként öröklődött — bizonyosság erre Gyermeke Lajos és Ottó atyjának, I. Henriknek politikai tervezetései — s csak alkalmas pillanatra várt, hogy újra megvalósuljon. e

A császárkoronázással kapcsolatban azonban még egy másfajta renovatio is szóba szokott kerülni: a római birodalom és császárság felújítása a maga tényleges valóságában. Gondolt valaha is Ottó arra, hogy a régi római császárságot szervezetében „felújítsa“. a múltból elővarázsolja? Ebben az esetben Ottó előtt a nagy római Caesarok képe lebegett volna . . . Ma már tudjuk, hogy mintául nemcsak saját maga, hanem egész kora számára Nagy Károly szolgált. Ha annyira rómainak érezte volna császárságát, akkor bizonyára büszkén hivatkozott volna római császár elődeinek fényes sorára. Ezzel szemben az Ottók császárságuk kapcsolatát a római múlthoz egyáltalán nem tartják fontosnak. Csak az investitúra-harc idején lép erőteljesebben előtérbe az a gondolat, hogy a német császár a római augustus közvetlen utóda, s hogy a római birodalom tovább él az Ottók császárságában. A XI. század vége felé tűnnek fel első ízben azok a táblázatok, amelyek a császárokat a régi római időktől kezdve egészen az uralkodó német caesar-ig folytatólagosan közlik. Így pl. Brémai Adam III. Henriket a kilencvenedik császárnak (a Caesaré Augusto) jelöli. I. Ottó magát egyszerűen „imperátor augustusinak“ nevezte s csak egy pár oklevelében a 966-os évből hangzik címe: „imperátor augus-

tus Romanorum ac Francorum“. Az új császár-cím: „Romanorum imperator augustus“ először II. Ottó egyik 976-ból datált oklevelében fordul elő, III. Ottó óta pedig használata állandósul. A „romani“ alatt azonban ekkor még nem a császár minden alattvalóját (tehát a németeket is) értették, hanem pusztán csak Róma város lakosait, legfeljebb még a langobardokat. Ennek megfelelően a „Romanum imperium“ se jelentett mást, mint „római területet“ (Romanum territorium), vagyis elsősorban magát az Örök Várost és környékét, aztán tágabb értelemben Itáliát, az ú. n. „Romania“-t; mindenesetre a „római birodalomba“ nem számították be Németországot. Ezért mondja

I. Ottó 966-ban előforduló címe is „a rómaiak és a frankok császára“. A „rómaiak császára“ cím egyedül azt akarta kifejezni, hogy a német király uralma kiterjed az Apostol Városára is. A Romanum imperium kifejezést az egész birodalomra kiterjedő értelemben először

II. Konrád (1024—1039) kancelláriája formálta ki, de I. Frigyesig (1152—1190) az oklevelekben csak szórványosan használják.

Az Ottó-korabeli császár-eszme szívében Róma áll, az Apostol városa a hozzátartozó Patrimonium Petri-vel. Hosszú, százados fejlődés eredményeként alakult ki az a felfogás, hogy Róma és az egyházállam a pápa dicioja alatt külön államot alkot és hogy a pápa mint e terület „fejedelme“ felett a legfelsőbb védelmet és államhatalmat csak a római császár gyakorolhatja. Elegendő emlékeztünkbe idézni a pápaság küzdelmes éveit a langobard időkben, Pippin intervencióját, az intervenció eszmei tartalmát, a filius sancti Petri és a defensor sancti Petri egész fogalomkörét, hogy megértsük, ez az Ottó-korabeli császár-eszme hosszú fejlődés folyamán érlelődött ki. A hely birtoka elengedhetetlen követelménye lett az imperator caesar cím használatának jogosságához. Már a lorsche „hivatalos“ annaleszek a 800. év császárkoronázásának hatása alatt úgy okoskodnak: Nagy Károly méltán hivatja magát imperatornak, mert Rómát, a Caesarok egykori székvárosát, a caput orbis-t bírja. Róma parancsolóját mindenkor imperatornak címezték, ép ezért csak az lehetett császár, aki Rómát a magáénak tekinthette. Rómán kívül nincs és nem is lehetett római császárság e felfogás szerint. Nagy Károly még nem tartotta szükségesnek, hogy a császári koronázás Rómában, még pedig a pápa közreműködésével menjen végbe, ő még ismeri a császárutódlás biztosítását egyszerű császárjelölés alapján. A pápának azonban a IX. század folyamán sikerült felfogását keresztülvinni, hogy a császári korona felett egyedül a pápa intézkedhet. Ezzel a császárság teljesen összeforrott Szt. Péter alakjával. Ilymódon korlátozódott

a császárság jelentése tartalmilag Róma, Szt. Péter városa és a patri-
monium birtokára. A császár abban különbözött ép a királyoktól, hogy
Róma, a *caput orbis* birodalmához tartozott. „Romám habere“ — e
két szóban fejezi ki Ottó, freisingi püspök a császárság értelmét kró-
nikájában. A császárság nem is egyéb, mint „Róma városának koro-
nája és közhatalma“ (*Romanæ urbis corona et imperium*). Múlt és
jelen a császári méltóságot Rómához kötötte. Ezért mondhatta Bar-
barossa Frigyes: mi értelme van római *imperator* címeknek, ha maga
a város kicsúszik kezeim közül.

Mindennek dacára a történelem példát adott arra, hogy valaki
Rómát hatalmába tarthatta, anélkül, hogy *caesar* lett volna. Alberich
senatorságára gondolunk. Ez a senatorság római nemzeti hagyomá-
nyok levegőjében érlelődött ki, a városi nemesség gondolatvilágában,
a pápai kúrián kívül, sőt annak ellenére. Ez a nemzeti római renaiss-
sance egy Boethius, Nicomachus patriotizmusáig nyúlik vissza a ha-
gyományban, s akkor támadt fel újra, amikor a pápaság ellenálló
képessége ellankadt. A pápaság azonban szövetkezett Ottóval és a
kuriális gondolat tekintélyének helyreállítása útján megbuktatta a
római *imperium renovációját* a senatorság kebeléből. Ősi ellentétek
kísértének itt vissza: a senator szembenáll a Caesarral, a római nemzeti
eszme az univerzális, keresztény császársággal, miként a IV. és az V.
században. Jól érezték ezt át Róma város nemesei, akik Ottó bevonu-
lásakor így kiáltottak fel: „*Ut non veniant reges Saxones et destruant
regnum nostrum! ... Ve Roma! . . . Mater fuistis, nunc facta es filia...
a Saxone rege expoliata*“ .

A császárság azonban különleges feladatokat is rótt a császárrá
koronázott királyra és éppen ezek a feladatok emelik ki a császársá-
got Róma város lokális viszonyaiból egyetemes jelentőségre. Minden
rex christianus legszentebb élethivatása volt, hogy az egyházat védje
és Krisztus hitének terjesztéséért harcoljon a barbár pogányság ellen.
De csak a császár előjogának és kötelességének számított Róma vé-
delme. Ahogyan Ottó kora nem tudta elképzelni a császárt, a *caesart*
Róma nélkül, époly kevéssé képzelhette el a pápa nélkül is. Mindazok
a tudós merengések, amelyeket manapság a történet alapján, de a
történet emlékeinek bizonyágtétele ellenére szoktak szövögetni Róma
és pápa nélküli frank császárságról, egyszerűen képtelenségek a kor
szemszögéből nézve. Nem üres címmel kívánta Ottó díszíteni magát,
amikor a császárság után törekedett, hanem egy kivételes hatalommal:
császárnak kellett lennie, hogy Rómát Közép-Itáliával birtokába
vegye, de császárrá lett, hogy a *rex christianus*, a keresztény szellemű

király, a krisztusi helytartó legmagasztosabb feladatát, a király tisztét Szt. Péter oldalán gyakorolja. Bizonyára reálpolitikai megfontolások, mint pl. a délnémet hercegek itáliai expanziójának feltartóztatása, új, sőt Európa leggazdagabb részeinek birtokba vétele régi frank expanziós törekvések felelevenítésével, stb. közrejátszottak itáliai hadjáratában, ám a mód, ahogyan a kortársak Ottó Róma-útját értelmezték, világosan mutatja a Szt. Péter-szolgálat eszméjének nagy jelentőségét a császárság elméleti igazolásának rendszerében. Ottó úgy tünteti fel magát, mint ha csak azért jött volna Itáliába és Rómába, hogy az isteni rend, az ordo világát, a jogot és a békét visszaállítsa (renovatio). XII. János pápa Ottót „ad defensionem s. dei ecclesiae“ kente fel imperatorrá, XIII. János pedig az egész keresztény világnak tudtára adja, hogy Ottó békét hozott az Örök Városra és a „caput totius mundi“-t egykori méltóságába visszahelyezte. Liútprand, Ottó bizánci követe szerint, a bizánciak azáltal veszítették el jogukat a császárságra, mert elhanyagolták feladatukat, Szt. Péter védelmét; ezzel szemben „Ottó Rómába jött a földrészt másik* végéből, hogy Itáliában az isteni rend uralmát helyreállítsa és az univerzális egyházat egykori méltóságába visszavezesse“ (XIII. János pápa 967-ben kelt leveléből). Természetesen a német királyok csak a pápa és Róma egyházának különleges védelmét és patrónusságát vették magukra a császárkorona fejében; abban az esküben, amelyet a császár tett le a pápa kérdésére Szt. Péter csontjainál, az egész keresztény világ védelme nem szerepelt. A „Romana ecclesia“ kifejezés ebben az időben még nem volt abban az általános értelemben használatos, mint ma („a római-katolikus egyház“. . Amikor tehát a császárkoronázás I. Ottót „a római egyház patrónusává tette“ (patronus), vagy amikor II. Jenő pápa III. Konrádot így titulálja: „speciális sanctae Romanae ecclesiae defensor“. akkor tulajdonképp csak Róma, de nem az egész keresztény egyház védelméről volt szó. A császárság fogalmából hiányzott az egyetemes vonatkoztatás, mint ahogy azt sem rejtette magában, hogy hordozója a többi királyok fölött földi világalomra tart igényt.

Ottó ténylegesen rendet teremtett az Örök Városban, a pápaságot kiszabadította a városi nemesség hatalmából és mindazoknak a törekvéseknek, amelyek Alberich személyében már formát öltöttek, s amelyek a pápa fejedelemsége helyébe a senatorok Rómáját kívánták feltámasztani — jó időre véget vetett. De XII. Jánosnak ijedten kellett tudatára ébrednie, hogy Ottó komolyan fogta fel patronusi tisztét. A helyett, hogy paviai király-elődei szokása szerint Rómát a

rómaiaknak hagyta volna, úgy kezdett jájni-kelni a városban, mintha ő lenne az Apostolváros és a városállam tényleges ura. Természetesen a Szentszék Ottó ígérete ellenére hiába várta a Hugó által egykoron meghódított Romagna, Pentapolis és a ravennai exarchátus restitúcióját. A pápa, hogy lábatlankodó megmentőjétől szabaduljon, újra szövetkezett a római nacionalista nemességgel, ismét megtalálta az utat a bizánci császárhoz, sőt a magyarokat is Ottó megtámadására biztatta. Ottó azonban csakhamar Rómában termett, megeskette a rómaiakat, hogy az ő, vagy fiának beleegyezése nélkül a jövőben pápát nem választanak, a lázadó XII. Jánost pedig synodus elé állíttatta s azon megfosztotta méltóságától (963). De Ottó pápája, VIII. Leó (963—965), mihelyt a császár kitette a lábát Rómából, nem tudta tartani magát se az újra erőre kapott XII. Jánossal szemben, se annak halála után, a római patrióták jelöltjével szemben (V. Benedek ellenpápa), akit a császár tiltakozása dacára felszenteltek. Ám Rómát az éhség megadásra kényszerítette. Ottónak újból alkalma adódott, hogy az egybegyűlt synoduson a pápa felett minden kánoni szabály (Pseudo-Isidor) semmibevételével ítélkezzen. Az önállóságához szokott római nemesség azonban nem akart semmi áron sem beletörődni sorsába, s VIII. Leó halála után, az új, Ottó követének befolyása alatt választott pápa (XIII. János, 965—972) idején Petrus városi praefectus és Rodfred campaniai gróf vezetése alatt — régi római címek, s tisztségek fellevenítésével egy időben (renaissance) a praefectus urbi is (965 óta) újra megjelenik (772-ből való az utolsó adat) — a gyűlölt idegenuralom ellen lázadt. Ottó szörnyű bosszút esküdött: tizenkét „népvezért“ (decarcones) felakasztatott, a praefectus urbit pedig átadta a pápának, hogy ítélkezzen felette. Ebben az időben számúzta Berengárt és Willát is Németországba, akik mindeddig hősiesen védték váraikban magukat; Bambergben haltak meg.

Miként Nagy Károlyt és II. Lajost, úgy Ottót is Közép-Itália birtokbavétele és a császárkoronázás ellentétbe hozta Bizánccal.

I. Ottónak sikerült rövidesen Capuát és Beneventet hűbéri fennhatósága alá vonni, ami természetszerűleg erősen nyugtalanította Bizáncot. Nagy Károly annak idején mindent elkövetett, hogy a bizánci basileus elismerje császárságát; Ottó is ezt akarta. Ottó calabriai hadjárataival próbált nyomást gyakorolni a bizánci császári udvarra. Eredményeket azonban csak Nikephoros császár megöletése (969) után ért el. Az usurpator Tzimiskes János hajlandónak mutatkozott arra, hogy I. Ottót elismerje császárnak, s az időközben társ-császárrá koronázott (967) II. Ottónak görög hercegnőt adjon feleségül. A megegyezés 972-ben a

két császár között létre is jött. Ottó lemondott Dél-Itália birtokbavételéről Benevent és Capua kivételével, fia számára viszont megszerezte hitvestársnak a bizánci usurpator Theophanu nevű unokahugát.

Ottó Nagy Károly és II. Lajos útjain járt Itáliában. A városokban gazdag, kincsekben dúskáló Itália megszerzése már egymagában nagy értéket jelentett a német királyság számára. Nagy Ottót azonban nemcsak ezek a reálpolitikai érdekek indították a paviai királysága majd aztán Róma, végül Dél-Itália — bárcsak részleges — bekebelezésére. Újra érvényesülni látunk egyházi és vallási elveket, melyek a Karoling-renaissance mindjobban profanizálódó műveltségében lassan erejüket veszítették. Ez világlik ki a császár-eszme sorsából is. Voltak I. Ottó előtt is császárok Itáliában, de ezek a Karoling-végi és átmenetkori császárok mintha teljesen megfélelkeztek volna a császár-eszme által számukra kirótt szerepről. A császár csak hivatásának világi feladatkörében jelenik meg a történelem forгатagában és defensor s. Petri tisztéről nem hallunk semmit sem. Az új század közepe felé ismét egy nagy vallási mozgalom árama ragadja meg a lelkeket (cluny reform) és ennek az új szellemi fordulatnak hatása alatt a királyok és a világi nagyok is mind sűrűbben kulcsolják imára kezeiket. I. Ottó ennek az átmeneti kornak volt a gyermeke. Történeti alakjának jellemvonásai közt ott találjuk a Karoling-kor végének rideg politikai realizmusát, azt a renaissance-machiavellizmust, amely nem ismer más elvet kötelezőnek a politikai szempont és a politikai érdek kíméletlen keresztülvitelénél. Ottó, a politikus, éppen nem hat a legrokonszenvesebben, ígéreteit szerette visszaszívni; a kötött szövetséget hányszor, de hányszor rúgta fel, ha érdeke úgy kívánta. De ez az Ottó egyúttal teljesen átérezte a kora-középkori uralkodói eszmény minden vallásos követelményét; valóban „Krisztus helytartója a földön“ kívánt lenni, katona és hittérítő egyszemélyben. Róma birtokát is elsősorban egyházi szempontok tették előtte kívánatossá. A Nagy Károly-féle határ mentén lakó pogány népek megtérítése és bekapcsolása a nyugati keresztény kultúra körébe a német királyságra hárult. Ezért maradt a német egyház és német királyság oly hosszú ideig missziós egyház és állam. Ez a nagy egyházi terv a térítés és hódítás szoros együttthaladását tételezte fel, s a német királyt még inkább arra készítette, hogy az egyház fejével szorosabb kapcsolatba jusson. Az itáliai politikának gyümölcseit a keleti missziós politika is megérezte.

A misszionárius mellett ott lépkedett teljes fegyverzetben a katona is. Nagy Ottó, akárcsak Nagy Károly, egyszerre alapít új püspökségeket és visel háborúkat a politikai ellenállás letörése végett. A hit

terjesztését természetesen nemcsak abból a szempontból találta üdvösnek, mert a politikai alávetést előkészítette vagy megerősítette, hanem az egyház egyetemes parancsa miatt, amely megköveteli minden keresztény embertől Krisztus nyájának a gyarapítását, hát még a királytól. Az alapokat Ottó keleti politikája számára még I. Henrik rakta le, mintahogy az apa mutatta meg más téren is az utat nagy fiának. Azokban az években, amikor Ottó az arany-fiatalság röpködő lepkéit kergette Magdeburgban, atyja leverte a szlávokat dél-kelet felé a Saale-tői fel egészen Holsteinig, észak-nyugaton. A Karoling védelmi rendszer a keleti határon nem tudott ellenállni a magyarok ostromainak, akik szabadon portyázhattak egészen Franciaországig és Itáliáig, s ezen nem sokat segített az sem, hogy a püspöki székhelyek, mint pl. Regensburg, Augsburg és a kolostorok (St. Gálién, Hersfeld, Gandersheim) vagy nagyobb királyi székhelyek (Quedlinburg, Werla) várszerű megerősítést nyertek. Épp ezért volt nagyfontosságú a jövőre nézve, amikor I. Henrik a Nagy Károly-féle védelmi rendszer helyreállításába fogott, sőt a régi határon túl hozzálátott egy széles védelmi öv kiépítéséhez.

I. Henrik még teljesen szász hercegsége keretei között szervezte meg a védelmet; a többi hercegségben, így pl. a bajor részekben a feladatot a partikuláris erőkre kellett bízni. Franciaországban már ötven évvel előbb megindult a várak emelése a római castellumból kifejlődött frank erődítmények (négyzetű alap, közepén hatalmas toronyszerű építménnyel) mintájára a normannok ellen, Itáliában kb. 25 évvel előbb a kalandozó magyarok betörései miatt. Németország azonban főleg keleti és észak-keleti részein, elsősorban I. Henrik hercegségében ekkortájt még kevés kővárral rendelkezett, úgyhogy a várépítés — legtöbbje a régi szász gyűrűk (kőrlapon, közepén nyílt térség, az épületek a falhoz tapadva) fejlettebb formájában — I. Henrik alatt indult csak meg nagyobb méretekben. Ez az az időpont, amikor Szászországban is a földesúr elhagyja tágas, de védtelen udvarházát (curtis), s magának a közelben valamelyik magaslaton kis családi várat emel (900 kör.). A már meginduló folyamatba kapcsolódott be I. Henrik, aki aztán jó példát mutatott Szászországban és Thüringiában az egyházi és világi nagyok számára várak építésére. I. Henrik rendeletéből a szláv határőrvidék királyi miniszteriálisai, a király földesúri harcos elemei (agragii milites) egy részének állandóan a várban kellett tartózkodnia, amely előre megtömött élelmiszerraktáraival veszély idején könnyen tudta magába fogadni a környék menekülő lakosságát. A milites agragii alatt telepes, lovon harcoló hi-

yatásos vitézeket kell értenünk, E várépítő tevékenysége miatt neveztek el I. Henriket a „városépítőnek“. Ám egészen jogtalanul, mert hiszen Németországnak ezen a vidékein igazi városokkal csak jó száz-kétszáz év múlva, Oroszlán Henrik korában találkozunk. Bizonyos azonban, hogy váralapításai (pl. Mühlhausen, Dalheim, Quedlinburg, Magdeburg, Merseburg stb.) csomó kereskedőt és iparost csaltak a suburbiumba; közvetve tehát ösztönzőleg hatottak a német városi élet kibontakozására.

I. Ottóra maradt az I. Henrik által birtokba vett Elba-Saale-n túli terület megszervezése. Az a szláv vidék, amely már a Nagy Károly-féle limes sorabicuson kívül feküdt, s amely csak laza adófizető-viszonyban tartozott a birodalomhoz, most Hermann Billung (az északi rész) és Gero (dél-keleti rész) örgrófok alatt határőrségekké épült ki. Ottó tehát nem elégedett meg a Karoling marca-rendszer felelevenítésével, hanem ezt a rendszert egy egészen új területre alkalmazta. Gero halála után (965) örgrófsága három részre szakadt: a Billung-Mark alatt elterülő Nordmark-ra (később Altmark), az alsó Saale és a Mulde-menti szász Markra (utóbb Ostmark vagy Mark Lausitz), továbbá a Csehországgal határos meissenai Markra. A dánok felé, akiket 934-ben Henrik már megzabolázott, Ottó felelevenítette Nagy Károly dán örgrófságát, a későbbi Schleswig-Markot. Az örgrófságok elé új szélső, adófizető sáv létesült azáltal, hogy Gero egyik utolsó hadjáratában a Mieszkó (Miszkó) normann származású (?) herceg alatt egyesült lengyel törzseket egészen a Warthe-ig adófizetésre kötelezte. Az Ottó-féle keleti határ tehát éppúgy tagozódott több határ-sávba, mintahogy a Karoling határvédelem is nem egyszerű vonalat, hanem széles örvideket alkotott. Csehország már I. Henrik alatt a német birodalommal hűbérfüggésbe jutott. Vencelt, a keresztény prágai herceget, a Premyslidák őseit azonban csakhamar pogány reakció sepegte el, melynek feje tulajdon testvére, I. Boleszláv volt (929 vagy 935). Vencel megöletése egyet jelentett a német felsőbbség lerázásával. Viszontagságos idők után Ottónak sikerült I. Boleszlávot személyesen vezetett hadjárattal hűbér-viszonyba kényszeríteni, úgyhogy Ottó híres augsburgi ütközetében a magyarok ellen (955) a német csapatok között már egy cseh had-kontingens is résztvett. A Karoling-birodalom keleti határának déli szakaszát I. Ottó, miként trónutódai, sem tudta helyreállítani. A magyarság betelepődése a Duna-Tisza közére végkép kiragadta Pannóniát a német hatalom körzetéből és a határt körülbelül ott vonta meg, ahol az Alpok szélső szárnyai találkoznak a magyar Alföld nyugati nyúlányaival (Lajtha).

Az Ottó-féle keleti politika abban is Nagy Károly imperium christianum-ának örökségét vette át, hogy nem állt meg a meghódított területek állami megszervezésénél. A szervező és a katona mellett ott találjuk a kolonizátort is és a papot. Jütlandtól kezdve le egészen Csehországig a tulajdonképpeni, szűkebb államterület határán püspökségek keletkeztek, amelyeknek kimondott céljuk volt a pogány barbár világ meghódítása Krisztus számára. I. Ottó ezt a missziós gondolatot már uralkodása kezdetén magáévá tette. Egyidőben a kíméletlen homo ignotus, Gero örgrófi megbízásával alapította Ottó a magdeburgi Szt. Móric missziós kolostort (937) nyilván azzal a rejtett szándékkal, hogy a keresztény hitet a Saale-n túlra átlántálja. A dán, továbbá a havelbergi, brandenburgi és valószínűleg az oldenburgi püspökség alapítása 948-ban a pápaság közreműködésével (a Szenszék külön legátust küldött ki!) világosan jelzi Ottó missziós terveit. Hadumar fuldai apát többízben járt a német király megbízásából Rómában, ahonnan általános engedélyt hozott urának püspökségek alapítására. Ez annál is fontosabb volt, mert a mainzi érsek és a halberstadti püspök sehogy sem akartak beleegyezni egyházmegyéjüknek az újonnan felállítandó magdeburgi érsekség miatt tervbevett megcsonkításába, így bár a magdeburgi érsekség felállítását Ottó már közvetlenül római koronázása után egy synodus keretében megbeszélte a pápával, mégis terve a két érdekelt egyházfő ellenállásán hosszú ideig késedelmet szenvedett (968). Határozott sorompókat Magdeburg számára nem állapítottak meg Kelet felé. Ameddig a német birodalom hatáskörzete elért, tehát egészen a Warthe-ig, addig ért el az új érsek jurisdictiója is. Ottó Magdeburg első érsekének — nem véletlen — azt a szerzetes Adalbertét tette meg, aki az uralkodó küldetésében Olga orosz nagyhercegnő kérésére 961-ben missziós célból Oroszországban működött. Miként tehát Salzburg, Nagy Károly alapítása, a kereszténység terjesztésének irányítását a szláv délkelet felé tartotta a kezében, akként Magdeburgnak Ottó azt a szerepet szánta, hogy az északkeleti szláv részek missziós központja legyen.

A keresztény misszió lelkesítette az imperium christianumot új és új területek megszerzésére, mint annak idején Nagy Károly korában. Ez a missziós program politikai alávetést is követelt mindazon népektől, amelyek apró csoportokban, irányító kéz nélkül éltek pogány szokásaikban. A vendek megtérítése a Saale-Elba és az Odera közén magával vonta ezeknek a népelemeknek a birodalmi megszervezését is. Mihelyt azonban az imperium christianum politikailag

többé-kevésbé szervezett népek ellenállásába ütközött, törekvése csupán arra irányult, hogy megnyerje a politikai hatalom fejét a keresztény misszió számára. Ezért volt nagyjelentőségű (I.) Mieszkó lengyel fejedelem önkéntes áttérése 966-ban (vagy 967-ben), ami alighanem felesége, a cseh Dubrava hercegnő ösztönzésének tulajdonítható. Lengyelország különállása biztosítva volt a jövő számára. Az Ottó-féle császárság viszonya az alakuló lengyel országos egyházhoz jól megfigyelhető a lengyel püspökség, Posen, alapítási történetéből. Posen Ottó alapította és bizonyára Ottó helyezte Magdeburg alá. Első püspökei németek voltak. A lengyel egyház alapítását tehát még maga a német császár szorgalmazta, ami által tudva vagy tudatlan háttért szabott a német egyház és vele a német államhatalom keleti terjeszkedésének. Nincs semmi, ami ennél jobban bizonyítaná, mennyire univerzális keresztény célokért küzdött a császárság, s mily kevésbé gondolt a német nemzeti jelleg és hatalom érvényrejuttatására. A poseni püspökség alapítása mintát adott a cseh, s III. Ottó alatt a magyar egyház életre hívása számára. Nagy Ottó saját maga viszi keresztül a regensburgi püspökkel szemben, hogy a cseh missziós terület épp a misszió ügyének érdekében külön püspökség alá tartozzon. A prágai püspökség alapítása VI. Benedek pápa támogatásával (973, betöltése: 976) valósult meg, itt is tehát a pápai és a császári politika találkozott egymással és a cseh herceg egyházi érdekeivel. Az új püspökség, amelyet különben a mainzi érsek alá helyezték, hatalmas missziós területet kapott: Morvaországot, a Vág völgyét, a krakói és a vörös-orosz vidéket. Miután azonban úgy Morvaország, mint a Vág völgye magyar fennhatóság alá tartozott, kétségtelen, hogy Ottó messze-ágazó missziós terveibe már Magyarország megtérítését is beleszötte. A halál a hatvankét éves császárt megakadályozta abban, hogy ezt az álmát valóra váltsa. 973-ban halt meg Memleben-ben. Hamvait Magdeburgban temették el, amely a nagy missziós feladatok következtében Aachen helyére lépett. Mintegy szimbóluma volt ez annak a ténynek, hogy a német császárság súlypontja nyugatról keletre tolódott át.

HARMADIK FEJEZET

RENOVATIO IMPERII ROMANORUM

Már I. Ottó levetett királyságáról minden helyi, szász jelleget, amikor a partikularizmus fölé emelkedett. A trónutódok még tovább mentek ebben az irányban, királyságukat még teljesebben építették át a törzsek és népek, országok és vidékek felett álló birodalmi szervezetté. A birodalmi imperializmus Nagy Károly szellemében univerzális-keresztény missziós célok után lelkesedett és csak másodsorban, legfőképp katonai érdekből, gondolt új területek betelepítésére és ezzel kapcsolatban germanizálásra. Amilyen mértékben az imperium ezzel a keresztény missziós tudattal telítődött, abban a fokban távolodott el a német alaptól és vált egyetemes birodalommá. I. Ottó nem akart csupán német király lenni, még kevésbé II. vagy III. Ottó. A császár szemében a német határ védelme és a küzdelem a szlávok ellen Róma és Itália épségének biztosításával, s a szaracén veszély elhárításával egy feladatot alkotott. Jütlandtól egész Calabriáig a császár frontja egyetlen hosszú vonalban húzódott. Ezzel azonban akarva-nemakarva megváltozott az imperium helyzete Rómához és Itáliához. A birodalom „supranacionalizmusa“ egy szintre emelte Itáliát Németországgal és neki a császárság szervezetében egyenrangú helyet biztosított. Amíg az imperiumot Németország felől és a német királyság erejével kormányozták, Itáliának meg kellett elégednie a külső tartomány szerepével. De I. Ottó halála óta Aachen, Nagy Károly városa mellett mind jobban érvényesült Róma, az Apostol és a Caesarok városának fénye. Kezdetét veszi az a folyamat, amely aztán a Staufok alatt végső kifejléshez érkezett: az imperium súlypontja a germán vidékről a román vidékre tolódott át. A „Romanorum“ szó felvétele a pusztán „Imperator Augustus“ mellé világosan jelzi a birodalom római jellegének fokozatos kidomborítását (976-tól). És szinte alkotmányjogi reformszámba ment, hogy amikor az aggódó apa a veronai birodalmi gyűlésen (983) alig hároméves fiacskáját, III. Ottót, királlyá jelölte, a választáson nemcsak a német nagyok, hanem az olasz optimates is részt vettek, III. Ottó egyszerre lett a frankok és a langobardok királya. Jellemző továbbá, hogy bár a felkenés és a koronázás a szokás szerint Aachenben folyt le, a mainzi érseken kívül a ravennai is közreműködött a szertartáson. A Nagy Ottó halála után bekövetkezett változást tehát röviden így jellemezhetjük: a császárság erőseb-

ben mint valaha, vallásos, missziós tartalmakkal gazdagodott, emellett azonban „romanizálódott“, bekerült a Róma-eszme varázskörébe.

Az imperium egyházi szellemében nem nehéz felismernünk az új szerzetesi ideál, a felújuló Nagy Gergely-féle keresztény pragmatizmus jelentkezését. A koraközépkori királyeszme, mely a Karoling renaissance-ban fokozatosan vesztett vallásos jellegéből, újra ragyogni kezdett. A császárság elromanizálását viszont az segítette elő, hogy a birodalomnak — mint Nagy Károly alatt — itáliai birtokából kifolyólag eszmeileg is Össze kellett mérnie erejét a régi „római Imperiummal“, Bizánccal. Az ifjabb birodalom, ahol csak tehette, utánozta Bizáncot, amely elefántcsontmunkáival, émail-, üveg- és kelme-termékeivel az Alpokon túl irigy bámulatot keltett. A bizánci udvar pompája a szász dinasztia udvarát követésre ösztökélte. Ebben a tekintetben II. Ottó görög feleségére, Theophanu-ra hárult a közvetítés szerepe. Azok számára, akik sanda szemmel nézték az udvar fokozatos elromanizálását, Theophanu volt a gonosz nő, ki Görögország luxus- és kincsimádatát átplántálta a német udvarba és ezzel a többi udvari dámát is a pompakedvelés bünére csábította. Ebben az időben alakították át az uralkodói ornátust bizánci példára, úgyhogy joggal beszélhetünk II. Ottó óta bizánci hatásokról a német udvarban. A délvidéki kultúra előtörésében kétségkívül Adelheidnek, II. Ottó francia-burgund anyjának is sok része volt. Vele finomabb, irodalmi műveltség jutott a szász udvarba. I. Ottó még azzal vesződött férfikorában, hogy olvasni tanult. Amikor a magdeburgi dóm építéséhez Itáliából antik márványoszlopokat hozatott, nem annyira az antik szellemnek kívánt hódolni, mint inkább Nagy Károly emlékének, ki tudvalevőleg az aacheni építkezésnél hasonlóképp járt el. Mennyire más, eszmeibb, szubtilisebb levegőben cseperedett fel fia, II. Ottó! (973—983.)

II. Ottó nagy érdeklődéssel hallgatta Ravennában reimsi Gerbert és magdeburgi Otrich iskolamester vitáját a tudományok felosztásáról. Ezt a rötszakállú, kistermetű uralkodót a hízelgők — s szerette a hízelgőket — finom műveltségéért és dialektikai jártasságáért magasztalták. Íme, az új generáció, a finomkodó irodalmi ember és rétor! Valóban a délvidéki kultúra és a francia-görög vér teljesen meghódította a szász udvart Dél számára. A barbár Észak, a dinasztia ősi fészke, már teljesen idegenné vált az ifjabb Ottónak.

Ezeket kell szemmel tartanunk, amikor II. és III. Ottót cselekedeteikből megérteni próbáljuk. . . . Az imperiumot életető és összetartó erőkkkel szemben azonban más, ellentétes irányzatok is törekedtek érvényesülni. A tizennyolc éves egyeduralkodónak megdőbvenve kel-

lett látnia, hogy már apjának halálára minden zugból ellenséges hatalmak jelentkeznek. A partikularizmust I. Ottó rideg kíméletlenséggel teperte le a földre, de nem semmisíthette meg. I. Ottó Henrik testvérének hasonnevű fia (a humanista történetírás „a viszálykodó“ névvel bélyegezte meg) a bajor hercegséget még apjától örökölte. Most, II. Ottó trónralépte után, sietett kezét fogni a cseh Boleszláv és a lengyel Mieszkó hercegekkel, mert úgy érezte, hogy az udvar Bajorország régi riválisát, Sváborgországot előnyben részesítette. II. Ottónak azonban sikerült 978-ban több évi küzdelem után leteperni ellenfeleit. Hogy a bajor hercegséget gyöngítse, területéből kiszakította a karinthiai és a veronai örgrófságot, s belőlük egy külön hatodik hercegséget létesített; az Ostmark-ot, a Passau-magyar határ közti örgrófságot pedig önállósította. E belháború kihatásaként Adelheid anya- királynőnek is Burgundiába, régi hazájába kellett távoznia. Lothar francia király, kinek felesége Adelheid leánya volt, elérkezettnek látta az időt, hogy Lotharingia visszaszerzését megkísérelje. II. Ottó az aacheni váratlan betörésre egész nagy hadjárattal felelt, Párisig nyomult előre és a francia királyt békére kényszerítette (980). A trónváltás Rómában is zavarokat idézett elő. Az idegen uralmat gyűlölő nemesség megfojtotta a néniét pápa-kreatúrát, VI. Benedeket és dux Crescentius vezetése alatt, ki patricius Romanorum-nak nevezte magát, autonóm alapon szervezkedni kezdett. Amikor azonban a császár szépszájú seregének fegyverei megcsillantak Róma előtt a napfényben (980), Crescentius pünkösdi királysága is véget ért.

Csak most jutott a császár annyi lélekezethez, hogy császári tisztének legfontosabb feladatát betöltse s a Rómát fenyegető szaracén veszéllyel szembeforduljon. A provenceiaknak a folyton-folyvást szerte kalandozó pogány mórokat sikerült kiverniök Garde-Freinet-i fészükéből (975). Annál inkább érezte meg Dél-Itália a hitetlenek erejét, kik 965-ben a bizánci Szicíliát teljesen birtokukba vették. A német császárság azáltal próbálta feltartóztatni a szaracénok előrenyomulását Dél-Itáliában, hogy Capua urának, a Vasfejű Pandulfnak kezében Beneventet és Spoleto-t egyesítette, amihez Pandulf aztán még a bizánci Salernót is megszerezte. A védelem ennek a vazallusfejedelemnek a vállán nyugodott. A császár már 981 elején egészen a félsziget déli csúcsáig nyomult előre, 982-ben azonban Rossano közelében Cotrone-nél a megfutamított arab sereg meggondolatlan követése miatt csúfos vereséget szenvedett. A szörnyű csatavesztésnek hírére a keleti határ szláv törzsei és a dánok nekiestek az őrségeknek; Havelberget és Brandenburgot a wilzek, Hamburgot az abotriták döntötték romba.

A missziós püspökségek közül egyedül Meissen és Zeitz maradt meg a szorbok országában. A császárt kötve tartották az itáliai viszonyok; nem mehetett északra. Ép ekkor üresedett meg Szent Péter széke, betöltéséről gondoskodni kellett. Jellemző az új császárság felfogására, hogy az elhunyt VII. Benedek utódjául nem rómaid, hanem Petrus paviai püspököt, itáliai kancellárt tette meg (XIV. János, 983—984). Mintha a császárság a pápaságot is meg akarta volna fosztani római hagyományaitól, mikép már magát megszabadította a szász-német jellegtől!

A legnagyobb tervek és a legnagyobb harcok közepette ragadta el Ottót hirtelen a halál (983). A koronát kiskorú fia, III. Ottó örökölte, kinek nevében mint gyám kezdetben anyja, Theophanu, majd ennek 991-ben bekövetkezett halála után nagyanyja, a burgundi Adelheid vezette az államügyeket. A két fejedelemasszonynak sikerült a gyermek király bajor nagybátyjának, Civakodó Henriknek a régensség, majd a korona megszerzésére irányuló törekvéseit megbukatnia, főleg a hű Willigis mainzi érsek és a délnémet-szász-lotharingiai világi nagyok támogatásával (985). Ezután a birodalmi kormányzat minden ereje arra irányult, hogy az égető, de kellemetlen kérdések megoldását elodázza és a status quo-t a szirtek kikerülésével fenntartsa. Jellemző erre az óvatos politikára Theophanu anyacsászárnő 989—90. évi római tartózkodása. A trónváltást az Örök Városban a mély gyökereket eresztett Crescentius-dinasztia arra használta fel, hogy újra felelevenítse a senatorok Rómáját olyformán, mint ahogy azt kevéssel előbb Alberich ó-római címek és szokások felvételének kíséretében már megpróbálta. Theophanu megjelent Rómában, de Johannes Crescentiust, az előbb szerepelt Crescentius patricius fiát, egy ujjal sem bántotta.

Azonnal megváltozott a helyzet, amint III. Ottó tizenötödik életévét betöltötte, s a birodalom kormányzatát saját kezébe vette át (995). A „világ csodája“ — ahogy már kora elnevezte a sokoldalú szász Bemward, a későbbi hildesheimi püspök, fogékony tanítványát — már csak a birodalmi politika megkezdett csapásán haladt tovább. Ami atyját és atyja kormányának legjelentősebb tagjait áthatotta, de ami a sors mostohasága folytán még nem valósulhatott meg, az ebben a ragyogó ifjúban tette és igévé vált. Bizonyos, hogy ennek a birodalmi politikának már III. Ottó alatt akadtak ellenzői, de viszont ép úgy voltak pártolói is. Kipróbált államférfiak, bámulattal övezett szellemi nagyságok ezt a birodalmi politikát magukévá tették, sőt megvalósításán minden erejükkel fáradoztak. Ez a birodalmi politika kezdettől fogva Janus-arcot mutatott. Egyik felével Róma felé tekintett és mind-

jobban a Róma-renaissance fénykörébe jutott, a másikkal a Civitas Dei, az Imperium Christianum nagy feladatai felé fordult, s ezzel fokozatosan átszellemült, vallásos-missziós tartalmakkal telítődött. A kettő csak látszólag tagadja egymás létét. Hiszen a császárság tartalmát régtől fogva Róma, a Caesarok és az Apostolfejedelem városának birtoka s az Apostolfejedelemnek magának és egyházának védelme határozta meg. És mert minden pápai és birodalmi renovációs kísérlet — ellentétben Róma város nemesi köreinek nemzeti és világias renaissance-eszméjével — római császárság alatt Constantinus és Szilveszter pápa keresztény Rómáját értette. Ekkortájt az imperium Romanum és az augustusi béke kora teljesen egyé forrott a krisztusi béke és a keresztény ökumene szervezetének gondolatával. Rómát megújítani annyit tett, mint Krisztust szolgálni és az egyházat felmagasztalni a barbárság sötétségével szemben. A régi filozófus császárok meggyőződése: a császárság feladata a barbár népek megtérítése a kultúra számára — még most is tovább hatott, de már így hangzott: a barbárság megnyerése Krisztus számára. Róma-eszme és küzdelem a pogányság hatalmaival, vagyis harcos keleti politika a legszervezesebben összetartoztak egymással. Mindez a törekvés és óhaj az Ottók Nagy Károlykultuszába torkolt. Nagy Károly legendássá nagyított alakja mint követendő példa, mint hősöz világitott Ottó korára.

Ottót először a keleti missziós fronton találjuk, ott, ahol a régens kormányzat oly sok erőfeszítést tett a lengyel herceg, Mieszkó szövetségében az Elbától jobbra eső szláv vidék visszaszerzésére és a határmenti várak rendbehozására. Hogy a birodalom a határ megerősítésén kívül nem tudott több eredményt felmutatni a keleti fronton, az nem annyira a régenskormányzaton múltott, inkább a missziós eszme iránt kevés fogékonyságot tanúsító szász világi nagyokon. A szláv hadjáratokban azonban már a kis Ottó is részt vett, aki így egészen korán megismerkedhetett a birodalom missziós feladatkörével. Első uralkodói vállalkozása is a szláv abotritek ellen irányult, mely alkalommal a két Boleszláv herceg, a lengyel (992 óta) és a cseh vazallus-segédcsapataival egészen Mecklenburg szívéig jutott el (995 szept.). Innen azonban Ottó gyorsan Itáliába vonult, ahová a császári korona elnyerése épúgy csábította, mint az a vágy, hogy atyja cserben hagyott itáliai politikáját nagyobb szerencsével folytassa. Maga előtt a „Szent Constantinus lándzsáját“ vitette (I. Henrik szerzeménye!), mintegy hatalmának szimbólumát Itália felett, új Constantinusként Constantinus örökébe lépve. Ottó közeledtének hírére a rómaiak kezes barátok módjára járultak a császár elébe, s az időközben meghalt XV.

János helyére új pápát kértek tőle. Valamikor a pápaválasztás a római klérus kiváltságai közé tartozott, de ez a szokás, amióta dinasztiák kormányozták Rómát, lassanként erejét veszítette. Most is, nem a pápai udvar, hanem a táborozó császár döntött afelett, ki legyen Szt. Péter utódja. Olyan férfiú kellett az Apostolfejedelem székébe, akit Rómában a klérushoz és a világi nemességhez semmiféle szál nem kötött és aki úgy az egyházi reformerek, mint a birodalmi udvar bizalmát egyaránt bírta. Ottó — mintha csak egy német püspökség betöltéséről lenne szó — idegent jelölt ki pápának, nagyatyja egyik leányági leszármazóját, a későbbi Száli uralkodóház fiatal, mindössze húszéves tagját, Brúnót. Röviddel rá Brúnó már mint V. Gergely (996—999),

III. Ottót császárrá koronázta (996), de a szokásos paktum (lásd: Ottonianum) megújítása nélkül.

Ottó Crescentius patriciusnak a pápa kérésére megkegyelmezett. Ám mihelyt a császár és a pápa kitéte a lábát Rómából, a patricius újra hatalmába ejtette a várost, sőt mi több, ellenpápát állított fel azzal a rejtett céllal, hogy a pápaságnak a császársággal kötött szövetségét szétszakítsa. A különben óvatos patricius talán sohasem ragadtatta volna el magát ily messzire, ha nem számított volna Konstantinápoly eredményes támogatására. Éppen ebben az időben tartózkodott a basileusnak követe Rómában, ki ugyan Ottónak egy görög hercegnővel kötendő házassága ügyében hajózott át Itáliába, de aki, látva a rómaiak forrongását, terveket kezdett szőni egy Justinianus-féle, új bizánci „renovatio imperii“ érdekében. Ottó nem siethetett mindjárt a hűtlen Rómába; a keleti politika fogva tartotta. De amint az Elbavonalon a békét most már véglegesen biztosította, nagyszámú sereggel Róma ellen ment, Crescentiust az Angyalvár tetőjén lefejeztette, a katonák által csúnyán megcsönkített ellenpápát pedig a szokásos külsőségek között egy synoduson megfosztana egyházi méltóságától, aztán számárra kötve, az utca csócselékének gúnyos kacaja között kikergetette a városból (998).

A nemesek uralmának megbuktatása Rómában megnyitotta Ottó előtt az utat nagyszabású tervei megvalósításához. Ottó mindaddig csak futólagosan tartózkodott az Arany Rómában. Most végre beteljesülhetett vágya: Rómát nemcsak látta, Rómában gyökeret ereszthetett. A város antik romjainak csodálatos látképe és egy római nő szerelme, kit a hagyomány ok nélkül tett meg a lefejezett Crescentius özvegyének, a szálakat Rómához még édesebbé, még oldhatatlanabbá fonták. Az Aventinuson, amelyet a kortársak dicsértek jó levegője és régi épületeinek szépsége miatt, rendezte be császári székházát. A császár

Rómába helyezte át székhelyét? — ezen nem egy egyházi ember, még baráti körből is, mint pl. Querfurti Brúnó, megütközött. Már rég állt lánossá vált az a felfogás, hogy Rómában, az „apostolomra domicilium“-ban, a pápa mellett nincs hely a császár számára. Ennek a meggyőződésnek adott hangot az ú. n. Constantinus-adomány, amelyről még XII. János pápa (955—963) állítottatott ki János kardinális által díszes írású példányt. A hamisítvány szerint Constantinus császár azért helyezte át székhelyét Konstantinápolyba, mert méltánytalanul találta, hogy abban a városban, ahol az egyház fejének, az Apostolfejedelem utódának széke áll, császár hatalmat gyakoroljon. III. Ottó azonban egyszerűen hamisítványnak minősítette ezt az adomány-levelet, — több száz évvel (XV. sz.) megelőzve a tudomány ítéletét — az Ottonianumot pedig egyszerűen nem tekintette magára nézve kötelezőnek. Csakis így rendelkezhetett szabad kézzel oly gróf-ságok sorsáról, amelyek a paktumok értelmében a pápa-állam területére estek (Pentapolis). Az Ottonianum azoknak a paktumoknak mintájára készült, amelyek kezdettől fogva szabályozták Rómában és a két római-bizánci ducatusban világi fejedelemmé vált pápaság viszonyát a Karol ing-birodalomhoz. Ottónak tehát meg volt az oka, hogy miért nem újította meg az Ottonianumot császárrá való koronázásakor. Ez azonban nem jelent kevesebbet, minthogy Ottó semmiféle formában sem ismerte el a Szent Széknek világi hatalmát a város és az ú. n. Patrimonium S. Petri felett. Ottó maga akart úr lenni a Caesarok régi székhelyén, amelyet „nostra urbs regia“-nak hívott régi római gyakorlat felelevenítésével és ahová most tényleg birodalmának székhelyét helyezte.

A helyzet elvi tisztázását követték a gyakorlati intézkedések. Bár Ottó a császárság hagyományán (koronázási ordines, uralkodói omatus, jelvények stb.) újításokat nem vitt véghez, a rómaiak régi szokásait, amelyek — Thietmar krónikáiró szavaival élve — már nagyrészt feledésbe merültek, felújítani törekedett. Az egyháziak és a német honfitársak nagy megbotránkozására ünnepélyes alkalmakkor egy félköralakú asztalnál foglalt helyet, akárcsak a szertartásos bizánci császár. Aztán „régí“ római, javarészt azonban új, bizánci hivatalokat és címeket vezetett be egy új római hierarchia létesítése végett, mely célja szerint épúgy szolgálta volna a császári hatalom érdekeit, mint ahogy legyezgette a római patrióták hiúságát. Ottó meg akarta nyerni császári „renovatio imperii“ gondolata számára mindazokat a nemeseket, akik eddig a dicső múlt visszaállítását egy város-respublica keretében kísérelték meg. A Róma-imádó ifjú császár meg akarta velük

értetni, hogy csak a Caesarok utóda lehet álmaiknak igazi megvalósítója. Az új hivatalok és udvari méltóságok természetesen imperiális színezetet hordtak magukon. A városi milícia fejének címe (magister militum) most így hangzott: „imperialis militiae magister“. Az eddigi pápai praefectus urbi, aki alá a város világi igazgatása tartozott, szintén császári hivatalnok lett és a régi cím mellé még a paviai „Pfalzgraf“-ra emlékeztető „comes palatii“ nevet vette fel. A legfontosabb újításnak kétségkívül azt kell tekintenünk, hogy a patriciust is (1000-tól) a császár nevezte ki. Mindezekkel a tisztségekkel Ottó részben új híveket próbált toborozni, részben saját embereinek érdemeit jutalmazta meg. A Crescentius-dinasztia fészkeit (Sabina, Terracina) sorra kifüstölte és a dinasztia ellenségeinek, főképp a megbuktatott Theophylaktus-Alberich dinasztia tagjainak adta.

Az újításokat szinte szimbolikus erővel fogta össze Ottó 998-ban kiadott fémbullája, amely már anyagánál fogva is kiütözött az eddig szokásos rányomott viaszpecsétek sorából. A bulla hátlapja az Örök Várost ábrázolja, mellső lapja azonban Nagy Károly körszakállas képét utánozta ezzel a felírással: „Renovatio imperii Romanorum“. Kell-e ehhez hangzatosabb, császárhoz méltóbb program? És iehetett volna-e kifejezőbben világgá kürtölni, hogy a visszatérés a római múlthoz Nagy Károly szellemében történik? Az imperium rómaiadosása, mely II. Ottó alatt már mérföldes csizmákkal haladt előre, III. Ottó rendszerében beteljesedett. Ottó már nagykorúságának évében telve volt Róma nagyságának gondolatával. Ezek a gondolatok azonban talán sohasem öltöttek volna oly nagyszabású formában testet, ha történetesen nem kerül az antik műveltség két ünnevelt képviselőjének, a francia Gerbert, reimsi püspöknek és a lombard Leó, Vercelli püspökének befolyása alá. Leó azon lombard nemesek közé tartozott, akik nem tudták sohasem elfeledni azt, hogy a paviai udvarban valaha az antik szabad művészeteket ápolták. Az antik tisztelete lombard létére, akárcsak az I. Ottó alatt élő Cremonai Liutprandban, nem párosult — miként Róma városi nemességénél — császár-ellenes és patricius-párti irányzattal. Leó langobard öntudata a császárságban csak egy meghatványozott langobard királyságot tudott látni. A francia Gerbert-ben csodálatos gazdagságú levelezése alapján nem nehéz felismernünk a Karoling-renaissance késői képviselőjét. Katalán közvetítéssel jórészt arab forrásból származó aritmetikai, geometriai s asztronómiai felkészültsége a mágus benyomását tette korára. Miajatt kora újra Nagy Gergely szellemében a keresztény humanizmus ellen fordult és az askéta ideálnak áldozott

(példa erre Majolus cluny apát gyűlölete a klasszikus auktorok iránt), addig Gerbertünk inkább a filozófiában keresett vigasztalást, a keresztény erkölcs-codexnél az antik „honestumot“ becsülte többre és a mártírok, az eremiták, a cluny reformerek szemébe merte vágni: „M. Tullius kristálytisza vizét nyújtjátok a szomjúhozóknak!“

Az ifjú Nagy Sándor Gerbertben megtalálta a maga Aristotelelét. III. Ottó meghívólevele Gerberthez már előre elárulja azt, mi mindent várt az ifjú leendő mentorától: „Kérésünkkel azt az óhajt társítjuk, hogy szász természetünk nyersesége kímélet nélkül bírál-tassék, ezzel szemben bontakozzon ki bennünk az, amit a görög vér finomságának köszönhetünk“ (997). Valóban a francia Gerbert és az itáliai környezet hatása alatt Ottó teljesen elidegenedett szász fajtájától. Délvidékivé lett. Okosság és hála egyaránt közrejátszott, hogy

V. Gergely, az első német pápa halála után Gerbert nyerje el a Szent Széket. Az első francia az Apostolfejedelem utódai sorában Ottónak, az új Constantinusnak hű Szilveszter pápája kívánt lenni. Épp ezért nevezte magát II. Szilveszternek (999—1003). Ottó II, Szilveszter pápában azt az embert helyezte az egyház élére, aki gondolatait épp a „renovatio imperii Romanorum“ medrébe terelte. Csakis ez a pápa helyeselhette Ottó római terveit, melyek — szó ami szó — a pápaság világi hatalmának több száz éves fejlődését áldozták fel az imperiális Róma-eszme oltárán. Ebben az új Rómában, hol a császár és a pápa széke egymás mellett áll, Sz. Péter utóda a birodalom első püspökének helyét foglalja el. Kelten együtt kormányozzák a keresztény ökumene sorsát. A császár — küzdve és védő karját oltalmazóan az egyház fölé emelve; a pápa — tanítva és imába kulcsolt kezekkel. Ennek a birodalomnak Róma a központja. Az Ottó trónusa előtt hódolóan megjelenő népeket Róma vezeti, övé az elsőség. A császár úgy jelenik meg, mint különböző népek ura. Németország egy szintre kerül Rómával és Itáliával, ami abban is kifejezésre jutott, hogy az itáliai kancellár, Heribert 998-ban a német kancellária vezetését is átvette; a régi különállás csak a tiszteletbeli főkancellár címében maradt meg.

De hamis képet kapnánk a renovatio igazi természetéről, ha ezt a renovatiót csak a római imperium felújításának értelmeznők. A renovatio magába foglalta az egész keresztény élet újjászületésének a hitét. Ottó lelkét megragadta a X. század közepe óta egyre nagyobb áradattal hömpölygő aszkéta-vallásos mozgalom, melynek lelke Cluny francia kolostor volt. Ennek az új irányzatnak egyik jelentős képviselőjével, a cseh Adalbert prágai püspökkel szoros lelki barátságot

kötött. Majolus cluny apát is többször megfordult udvarában. Zarándoklásai remetékhöz (Szent Nílus Gaeta-ban) és szent helyekhez a bűnbánat édes gyötrelmeiben, Ottónak egy „másik lelkére“ figyelmeztetnek bennünket. Jellemző azonban, hogy Ottó rendeletét, melyben az egyházi birtok mindenfajta átszarmaztatását az adományozó élettartamára korlátozta, Róma senatusának és népének: S. P. Q. R. — így, ezzel a régi rövidítéssel — címezte. Az egyházi vagyon védelme és visszaszerzése vezette volna be magának az egyháznak megreformálását, a pápaság felemelését, tekintélyének helyreállítását olyan területeken is, mint pl. Spanyolország, Antiochia, Alexandria, melyek már régóta kicsúsztak Róma egyházi vezetése alól. Ebbe a reform-mozgalomba torkolt volna be végül maga a cluny-irány is. Az ú. n. „Ostpolitik“ sem jelent mást, mint nagyarányú térítő, apostoli programot. Ám minden talpalatnyi föld, melyet Ottó meghódított Krisztus és Róma számára, egyben a római nép hatalmát gyarapította és a Renovatio Imperii gondolatát szolgálta. Ottó magát Krisztus apostolának (servus Jesu Christi et Romanorum imperator augustus, egy Magdeburgban kelt oklevelében az 1000. évből) s „az egyházak terjesztőjének“ (secundum voluntatem Jesu Christi Romanorum imperator augustus sanctarumque ecclesiarum devotissimus et fidelissimus dilatator: 1001 jan. 18-áról kelt oklevelben) tekintette.

Milyen formában képzelte már most el Ottó az új szerzemények viszonyát a német királysághoz és a római birodalomhoz? Az előző fejtegetésekből nyilvánvalóvá válik, hogy az imperiumot nem rideg hatalmi politika vezette, hanem a keresztény misszió ügye. A misszió eredményessége érdekében Ottó maga segítette elő úgy a lengyel, mint a magyar egyház megalapítását. Ezeknek a keleti határ-országoknak állami önállósága már sokkal erősebb volt, semhogy a missziót és az egyházak megszervezését a birodalom biztosítani tudta volna a maga számára. A császári politika nem is akart ennek a fejlődésnek útjába állni, sőt épp a szent ügy érdekében azt minden erejéből támogatta. Már Mieszkó (992) felajánlotta közvetlen halála előtt országát hűbérül Szt. Péternek. Ebben az időben a lengyel püspökség Posenben még Magdeburg alá tartozott. Nagyon jellemző a császári politikára, hogy a lengyel egyház felszabadítását a német „Landeskirche“ jurisdictiója alól maga Ottó kívánta (farfai gyűlés). Az új érsekség székhelyének Gnesen-t választották; itt nyugodtak Ottó lelki atyjának, a poroszok közt mártírhálált halt prágai Adalbertnek szent csonthai. Amikor két hónap múlva (999 december) Ottó Itáliából a ve-

zeklők ruhájában zarándokútira kelt Gnesenbe, a császár környezetében ott tartózkodott Adalbert féltestvére is, Gaudentius, már mint gneseni érsek-jelölt. Gnesen alá az új alapítású Krakót, Kolberg-et, Breslau-t helyezték, a régi missziós püspökség Posenben azonban továbbra is Magdeburg alá tartozott. Az új érsekség alapítását a lengyel hercegség sziléziai és chrobotiai területgyarapodása tette szükségessé. Magdeburg, a régi érseki székhely, túl messze volt az új missziós területtől, semhogy a térítés munkáját kellő eréllyel vezethette volna. Másrészt a misszió munkájának sikere érdekében útját kellett állni annak, hogy szláv-germán népi és politikai ellentétek az „idegen vallás“ iránti gyűlöletben robbanjanak ki.

A különálló magyar egyház megteremtése a lengyeléhez hasonló körülmények között történt. A magyar Gnesen, Esztergom, úgyszintén a német egyházzal egyenrangú, közvetlenül a római Szent Szék alá rendelt szervezet központja lett. Nagyon tanulságos bepillantást nyújt a birodalmi politika műhelyébe, hogy 1001 januárában Rómában zsinat ült össze a pápa és a császár elnöklete alatt, többek közt bajor Henriknek, Vajk (István) fejedelem leendő apósának a részvételével, melyen a magyar egyház életrehívását tárgyalták meg. A magyar fejedelmet prágai I. Adalbertnek egyik bizalmas munkatársa, Anastasius, a későbbi esztergomi érsek képviselte, aki éppen Ottó „kedvezéséből és ösztönzésére“ (gratia et hortatu) a pápától csakhamar koronát vihetett ura, Vajk, a későbbi István király számára benedikció kíséretében. A magyar fejedelem is a többi keresztény király, „krisztusi helytartó“ sorában egyházának védőjévé és kormányosává vált. Amíg az új hit a magyarok közt csak szórványos eredményeket ért el főleg a passauai püspökség (Pilgrim) munkája nyomán, addig a salzburgi érsekség, Nagy Károly alapítása, elegendő támpontnak szolgált a térítés számára. Mihelyt azonban maga a „barbár“ fejedelem vette kezébe az apostoli munka irányítását, előbb-utóbb be kellett következnie annak a pillanatnak, amikor a magyar egyház a maga lábára állt és a magyar államiság keretében szervezkedett.

Újból fel kell vetnünk a kérdést: mikép illeszkedtek be az új Karoling-határon túli országok az Ottó-féle imperium Romanorum szervezetébe? Ottó birodalmának szíve Rómában dobogott. A pápa és a császár azért tudott közös politikát folytatni Kelet megnyerésére, mert minden császári politika Rómából indult ki és Rómát szolgálta. Ottó szétbontja a német tartományi egyház zárt szervezetét és az univerzális egyház alapjára helyezkedett. Az új császárság nem tekinti többé egyházát különálló organizmusnak, hanem már csak annak az egye-

temes egyház részének, amelynek egyházi feje a pápa. A pápaság hatalomgyarapodása tükröződött vissza az Ottók egyházi politikájában. Innen van, hogy a legfontosabb egyházi határozatokat az Ottók pápai synodusokon hozzák, melyeket Rómában vagy Itáliában tartottak meg. Róma azonban nem fekszik a birodalom kívül, Róma ellenkezőleg a birodalom feje. A pápa nem is egyéb, mint a birodalom püspöke. Amikor tehát Ottó megteremti az önálló lengyel és az önálló magyar egyházat, csak az amúgy is halálra ítélt német „Landeskirche“ terjeszkedési lehetőségeit sorvasztja el, a birodalom érdekeit ezzel korántsem sérti. A hűbéri gondolat erejét mutatja, hogy az új keresztény országok magukat hűbéri formák közt vetik alá a pápa egyházi foségének. Mieszko országát Szent Péternek adományozza; Boleszláv magát egyenesen Szent Péter tributariusának hívja. Nem lehetetlen, hogy Szent István is hűbéri formák közt ajánlotta fel egyházát a Szent Széknek, bár hűbéradó fizetéséről utódai alatt sem hallunk. Ezt a hűbérfelajánlást azonban nem szabad politikai alávetettségnek értelmeznünk, mintahogy azt később VII. Gergely tette. Itt csupán a hűbéri formának és gondolkodásnak alkalmazásáról van szó, olyan függőség jelzésére, amely lényegét tekintve, hitbeli alávetettség. A lengyel herceg, mint láttuk, ténylegesen a császár hűbéresei közé tartozott és keleten a birodalmi politikának legfőbb támasza volt* Csehország és Lengyelország, mint önálló egységek, beletartoznak az imperium Romanorum szervezetébe; az összekötő kapocs szerepét a hűbériség játssza. A császár továbbra is biztosítja befolyását, részben mint a misszió legfelsőbb irányítója, részben a politikai felsőbbség, formájában. Magyarország ebben a rendszerben a legfüggetlenebb tag, leglazább része az imperiumnak. Valószínű, hogy az a lándzsa, amelyet Ottó küldött Istvánnak a pápa koronaküldésével kapcsolatban, a birodalom hűbéri felső^bségét kívánta kifejezésre juttatni* István — minden jel szerint — nem tulajdonított ennek a viszonynak túlzott jelentőséget, utódai pedig már hallani sem akartak ilyen kööttségről, mintahogy Lengyelország is Ottó halála után (1002) mindinkább szembefordult a birodalommal és függetleníti magát a császár-eszme varázsától. Boleszláv koronázása 1025-ben ennek a fejlődésnek volt a záróköve.

Az Ottó-féle „Renovatio imperii Romanorum“ nem volt hosszú életű. Az egyháztól eltulajdonított birtokok visszaszerzése miatt Itáliában egyre nőtt az elégedetlenség, s ez az elégedetlenség éppen Rómában, a birodalom szívében hirtelen forradalomban robbant ki. Mindazok, akikre Ottó uralmát alapította, élükön a tusculumi dinasztiával

a régi patrícius Crescentius-párt oldalára álltak. Ottó csak nehézségek között tudott palotájából az Angyalvárba menekülni, ahonnan nagy beszédet intézett a lázadókhoz: „Ti vagytok azok, akiket római testvéreimnek neveztem? Hiszen ti miattatok hagytam el édes hazámat és hozzátartozóimat. Irántatok való szeretetemből adtam túl szászaimon és minden németen, saját véreimen. Pedig titeket birodalmunk legszélsőbb részeibe vezettelek, ahová még atyáitok sem tették be lábukat, midőn az egész földkerekséget hatalmuk alá vetették, mindezt azért, hogy hírnevetek egészen a világ végéig terjedjen. Gyermek helyett magamhoz vettelek benneteket és mindenki előtt előnyben részesítettek. Miattatok, mert kedveztem nektek, magamra vontam mindenki gyűlöletét és irigységét. Most pedig hálából mindezt, atyátokat elűztétek, barátaimat kegyetlenül legyilkoltátok, s engem is kítaszítottatok . . .“

Ottó úgy érezte, hogy mindaz, amiben hitt és amiért fáradozott, mint valami kártyavár, most egyszerre összeomlott. A rómaiak megelégték renovációs törekvéseit és ismét visszaáhióztak a patríciusuralom idejébe, amikor maguk uralkodtak a városon. De Németország is elégedetlenkedett. A szász nagyok zokon vették Ottónak lengyel politikáját, mely expanziós törekvéseiknek útját állta, szövetkeztek a püspöki kar egyes elkeseredett tagjaival és nyíltan fellázadtak. Németországnak különben is fájt, hogy Róma lett az új római imperium középpontja. Általában — még Ottó közelálló barátai is, mint pl. Querfurti Brúnó — a római birodalom tényleges felújítását hatalmas, de kivihetetlen gondolatnak tekintették (*magnum quiddam, immo et impossibile cogitans: Gesta épp. Cameracensium I.*). Azok, akik a missziós programra tói sokat vártak, a Róma-eszme túlságba vitt felkarolását károsnak találták. „Jó cézár volt, de hamis utakon . . . Régi és pogány királyok módjára ... az elvéhédht Róma halott díszéit megújítani törekedett. Legit et non intellexit“ (*Vita quinque fratrum*). Ottó maga is úgy látta, hogy rossz utakon járt. Hite megingott művében. Aszkéták közé menekül és fogadalmat tesz: szerzetes, mártír akar lenni. De előbb — mily jellemző ez — még meg akarja magát bosszulni a rómaiakon. A kétségek és várakozások óráiban gonosz nyavalya fészkelődött testébe. Miközben jegyese, a görög hercegnő partraszállt, 1002 január 24-én, Róma közelében 22 éves korában meghalt.

III. Ottó halála után a birodalmi politika elejtette a „Renovatio imperii“ programját és visszatért az I. Ottó korabeli állapotra. Ottó nem hagyott gyermeket maga után, vele I. Ottó közvetlen ága kihalt.

A korona egy viszonylag kedvező kimenetelű trónviszály után, amelyben Ekehard meissenai őrgróf és a Konrádok dinasztiájának kimagasló alakja, II. Hermann sváb herceg küzdöttek a koronáért a legitim dinasztiával, I. Henrikük-unokájára, Henrik bajor hercegre, mint a legközelebbi rokonra szállt. II. Henrik (1002—1024) birodalmának súlypontját újra Németországra helyezte — ezt fejezte ki jelképesen pecsétjének körirata: „Renovatio regni Francorum“, s Rómát hagyta a rómaiaknak. Itália ismét a német királyság társ-országává süllyedt le, melyet tulajdonképpen az Alpokon túlról igazgattak. A kormányzat támaszai továbbra is a püspökök maradtak, a birodalmi igazságszolgáltatást nuntii látták el és az okleveleket Itália részére is a német kancellária bocsátotta ki. Az észak-itáliaiak az Ottókban Adelheid ágát látták, amikor tehát ez az ág kihalt, Ivrea-i Arduin őrgróf semmisnek nyilvánította ki Henrik trónigényét a paviai királyságra és nagyatyja, II. Berengár jogaira hivatkozva, Paviában megkoronáztatta magát. Arduin az alsóbb hűbéresekre (valvassores) támaszkodott, ellenfelei, közöttük a leghatalmasabb Vercelli-i Leó, III. Ottó volt tanácsadója, a magasabb rétegek (capitanei) soraiból kerültek ki. Csak Arduin halála vetett véget ennek az ellenkirályságnak (1015). Az Örök Városban ismét patrícius parancsolt és pedig a Crescentius-dinasztiából, a III. Ottó által kivégeztetett (998) Johannes Crescentius fia, Johannes, ki mindamellett Henrikkel jó lábon akart állni. Ugyanezt a politikát folytatta a Crescentius-dinasztia ádáz ellensége, a tusculumi grófi ház is, mely a patrícius 1012-ben bekövetkezett halála után jutott hatalomra. Az itáliai város-államok szokása szerint a család egyik tagja, Ili. Ottó egykori „imperialis palatii magister“-e, Alberich, vette át a világi ügyek vezetését, a császár-ellenes patrícius cím kerülésével pusztán mint consul vagy dux, míg Szent Péter székét ennek az Alberichnek bátyja foglalta el, aki Róma első világi urának, a család őseinek, Theophylakus-nak nevét viselte, mint pápa azonban magát VIII. Benedeknek nevezte. A birodalom túrte e dinasztia uralmát s ennek ellenében aztán a pápa és a város világi ura szívesen pártfogolták Henrik érdekeit. Így történt, hogy II. Henrik 1014-ben császárrá koronázhatta magát, anélkül, hogy a várost tényleg hatalmában tartotta volna. A tusculumi dinasztia a negyvenes évek elejéig uralkodott Rómában; ez idő alatt a családnak egymásután három tagja lépett az Apostolfejedelem nyomába. A császár és a pápa éppúgy megtalálták egymást, éppúgy siettek egymás segítségére, mint annak idején, amikor a birodalom székhelye az Aventinus és a pápa a császár választottja, sőt rokona volt. És amint VIII.

Benedek újból felújítja a pápaság délitáliei politikáját és a bizánciak ellen — miután előbb a lázadó Apulia segítségére siet, Pisa és Genua hajóhadával a szaracénokat már megverte (1016) — megint a német császár az, aki a pápa hívására a bizánciak kezéből kiragadja a langobard hercegségeket (1021—22). A III. Ottó-féle politika végső felszámolását jelentette, hogy Henrik a bambergi dóm felszentelésén személyesen résztvevő pápának (1020) — 833 óta az első pápa Németország földjén — a pactum Ottonianum-ot megújította (Heinricianum).

Ugyanezt a megváltozott képet mutatja a keleti front is. III. Ottó halála után rövidesen nyilvánvalóvá vált, mily veszélyes nagyhatalommá duzzadt a lengyel hercegség éppen az imperium támogatásával. A birodalmi politika mindeddig szabad kezet, sőt segítséget biztosított Vitéz Boleszlávnak a nyugati szláv törzsek leigázásában, amelyek két tűz közé kerültek. Boleszláv azonban többé már nem elégedett meg a pogány szláv országok bekebelezésével, hanem, kihasználva a német trónviszályt, a birodalom területén nyugat felé is terjeszkedni kezdett. Az utat errefelé dinasztikus kapcsolatok egyengették. A trónkövetelőként fellépő erőskezű Eckehard meissenai örgrófhoz rokonsági kapcsolatok fűzték. Amikor tehát Henrik ellenlábását, Eckehard-ot eltette láb alól, Boleszláv ürügyet találhatott arra, hogy a meissenai örgrófság területére, Lausitzba és Meissenbe, egészen az Elster-ig nyomuljon. A helyzetet még jobban kiélezte Boleszlávnak térhódítása Csehországban. II. Henrik azonnal felismerte, micsoda fontos érdekek fűződnek a birodalomnak ezekhez a keleti határterületeihez. Már II. Ottó alatt veszélyeztette a királyságot egy keletnyugati irányú korridor alakulása: Lengyelország-Csehország-Bajorország szövetkezése Civakodó Henrik érdekében, mely nyugat felé egészen Lotharingiáig és Franciaországig is kinyújtotta csápjait. A német királyságnak Thuringiát, a Középső-Elbamenti örgrófságokai (Meissen, Merseburg, Naumburg és a két Lausitz) kezében kellett tartania, hogy a királyság északi felét (Szászország) a déli hercegségektől (sváb-bajor) elválassza. Csehország volt ennek a választó-középvönek keleti nyúlványa. Épp ezért Csehországon keresztül egy olyan nagyhatalom, mint Lengyelország, a jövőben bármikor beavatkozhatott volna a német királyság ügyeibe. Csehországon át vezetett az út a birodalom szívébe. Ebből következett a birodalmi politika másik sarkpontja: Lausitz és Szilézia birtokbavételével mindenáron éket kellett verni Lengyel- és Csehország közé. Ezért nem engedte meg a német birodalom Csehországnak azt, hogy lengyel szomszéd mintájára

önálló állami életet éljen. Csehországnak németté kellett lennie, ki tellett vetköznie szláv jellegéből. A német politika gyűrűt font köréje, amely csak kelet felé, a morva kapunál maradt nyitva. Északon Szi-lézia, délen a Duna mentén létesülő Ostmark szorította a szláv-ságnak ezt az előretolt állását a német-ség testéhez.

A helyzet komolysá-gára vall, hogy épp az a II. Henrik, akit később (XII. sz.) szentté avattak, szövetkezett a keresztény lengyel király ellen a pogány liutizekkel — a keresztény világ nagy megbot-ránkozására! A szászoktól Henrik nem sok segítséget várhatott. A len-gyeleket és a szászokat többszörös rokoni és sógorsá-gi kapcsolatok kötötték egymáshoz, viszont a két nép közé szorult liutizekben a szász nagyok szabad prédájukat látták. Hogy a lengyel hadjárat oly soká elhúzódott és oly kevés eredménnyel végződött, azt Henrik jórészt a szász nagyoknak köszön-hette, akik csak immel-ámmal készülődtek a lengyel Boleszláv ellen. Mindennek dacára a német királynak már 1004-ben sikerült Csehországot visszaszereznie, a két Lausitz azonban az 1018. évi Bautzenben kötött béke értelmében Boleszláv kezén ma-radt, bár hűbérjogon és csak II. Konrád alatt szállott vissza a birodalomra (1031). Henrik azután a lengyel királlyal összejátszó schwein-furti örgróf ellen fordult, s miután legyőzte, tartománya helyén a bambergi püspökséget alapította Csehországgal szemben igazi védő-bástyaként. A püspökségek nemcsak a a pogányság leküzdésére ala-kultak a határ mentén, ebben az esetben például a Felső-Majna és a Regnitz környéki pogány szláv néptöredékek megtérítése céljából, ha-nem egyúttal a birodalom hadi és közigazgatási szervezetében fontos politikai szerepet töltöttek be.

NEGYEDIK FEJEZET

AZ ÚJ CSÁSZÁRESZME

II. Henrik teljesen a hagyományos Ottó-féle politikát tartotta szem előtt, amikor a püspökségek és a nagy birodalmi apátságok bir-tokosainak kezén javakat és jogokat halmozott fel. Az egyházi főem-berek a birodalom legmegbízhatóbb „hivatalnokai-vá“ váltak. „Aján-latos — mondta egyszer II. Henrik —, hogy az egyház javakban gy-a-rapodjon, mert attól, aki sokat kapott, többet is lehet elvenni“ . És a királyság élt is ezzel a joggal, ha szüksége volt erőforrásokra. Egyet-

len egy uralkodó tért el ettől a politikai irányzattól Nagy Ottó trónutódai közül, egyetlen egy keresett más utat a kormányzat nehéz szekerére számára és ez nem volt más, mint az első Száli király, II. Konrád (1024—1039). II. Henrikkel kihalt a szász uralkodóház, a döntés joga újra a törzsi hercegségeket illette: Németország ismét királyt választott! De nemcsak királyt, hanem a király személyében egy egész nemzetséget. A dinasztikus gondolkozásmód erejét mutatja, hogy az új dinasztia is azáltal került uralomra, mert a szász uralkodóház nőági leszármazója volt. A Konrádok nemzetségének két tagja, — mindkettőt Konrádnak hívták — Nagy Ottó egyik leányának és lotharingiai Vörös Konrád hercegnek ükunokái vetélytárs nélkül tartottak igényt a trónra. A trónviszályban, melyben Mainz és a bajor-sváb vidék szembenállt Köln-nel és a lotharingiakkal, az előbbieket jelöltje, az idősebb Konrád aratott győzelmet. II. Konrád családi birtokai a felsőrajnai frank hercegségben feküdtek, Németországnak azon a nyugati határvidékén, ahol a hűbériség a legerősebben érvényesült és leginkább formálta a közéletet a maga képére. E mellett Konrád családja éppen nem tartozott a gazdag arisztokrácia közé. II. Konrád a nyers, de harcos, kardforgató, tagbaszakadt grófi gyermekek közt nőtt fel a vidéken. Szűk hazájának elveit aztán mint császár áttelepítette az egész birodalomra és politikai hitvallássá emelte. Ő volt az első uralkodó a német birodalom trónján s hosszú ideig az utolsó, aki a hűbériség erőforrásait ki akarta aknázni a birodalom érdekében, s a püspökök helyett végre a világiakra és azok között is a szegényebb alsó-vazallusi lovagrétegre kívánt támaszkodni. Egyben az első eset, hogy egy feltörekvő, alsó szociális réteg politikai hatóerővé lesz és megtalálja a maga királyát.

A birodalmi politika hátterében megjelennek a szociális különbségek, melyeknek kihasználása új, eddig ismeretlen hajtóerőt bocsátott a kormányzat rendelkezésére. Az „adalinge“. nobiles, liberi barones, Itáliában a capitanei név alatt összefoglalt nagybirtokos, országos tisztségekkel és birodalmi hűbérekkel felruházott réteg alatt hirtelen megmozdult a talaj. A valvassores: az al-hűbéresek és a ministeriales: a földesúri népek harcos-hivatalt viselő tömege egyszercsak jogait kezdte követelni. Ez az a kor, amikor az egyes senioroknak hűbéresei bizonyos védszervezetté tömörülnek és rendi jogokká építik ki eddigi, pusztán személynek szóló, egyénekenként változó jogait. Megkezdődik a „Dienstmann“ jogkönyvek összeállítása, ami maga után vonta egy alsóbbrendű lovagársadalom kialakulását (XI. sz.). Ehhez a mozgalomhoz simultak a vagyonosodó iparos-kereskedő elemek. A

városi polgárság terhesnek érzi már városuruk, legtöbbször a püspök, uralmát és jogot kér sorsának szabad irányításához. II. Konrád megértette ezeknek a rétegeknek a vágyait és kezet nyújtott nekik. A király mint legfőbb hűbérúr pártfogásába vette az al-hűbéreseket saját urukkal szemben és védte jogaikat. Ez a politika azonnal érezte is hatását. Azokban a harcokban, amelyeket a Welfek, a sváb Ernst herceg vagy a krajnai Adalbero lázongásai idéztek fel, nem egy valvassor tagadta meg a király ellen támadó urának a hadbaszállást éppen hűbérjogon, a felsőbb jog megsértése miatt. A valvassores a király jóvoltából örökjogot kapnak uruktól élvezett beneficiumukra. Ahogyan II. Konrád az al-vazallusokkal szemben a hűbérjog álláspontjára helyezkedett, akként törekedett érvényesíteni a hűbérjogot a korona vazallusainak ügyeiben is. De természetesen a korona vazallusaitól megtagadott minden jogbiztosítékot és a Karoling-kor szellemében saját maga mint senior számára föltétien fenytőhatalmat követelt.

Ezek az elvek és szempontok törtek maguknak utat Itáliában is, hol a szociális különbségek a társadalmi és gazdasági élet sokkal nagyobb fejlettsége következtében még határozottabban érvényesültek és egész „osztály-harccá” — az első a középkori történetben — éleződtek ki. Itt egyrészt a polgárság és az ugyancsak városba húzódo valvassores, másrészt Aribert milánói érsek között súlyos összecsapásra került a sor, ami rövidesen az egész Lombardiát két ellentétes táborra osztotta (1035). Amikor mindkét fél a császár döntését kérte, II. Konrád megjelent Paviában (1037) és ott a birodalmi gyűlésen az érsek által hűbér-birtokaikban veszélyeztetett valvassores pártját fogta. Az érsek azonban megtagadta a birtokok kiadását, mire csak meneküléssel szabadult meg a fogságtól. Mialatt II. Konrád Milánót, az érsek várát ostrom alatt tartotta, dolgoztatta ki híres hűbértörvényét (1037), melyben a milesek (valvassores) számára is biztosította az öröklést a hűbér birtokban, sőt azt a hűbéres bátyjára is kiterjesztette, egyúttal a beneficium elvesztését a hűbéres-társak ítéletétől tette függővé. Ezt a valvassores-párti politikát fölfelé szervesen egészítette ki egy másik: a világi nagyok megnyerése dinasztikus kapcsolatok életre-hívása útján. A leghatalmasabb örgrófságot, a toscanait, amely már az Ottók alatt az itáliai kormányzat sarkpontját alkotta, azzal óhajtotta az udvarhoz láncolni, hogy Bonifacius örgróftól Gisela felesége unokahúgával, felsőlotharingiai II. Frigyes herceg Beatrix nevű leányával jegyeztette el. A turini örgrófok épígy rokonságba jutottak az uralkodóházzal, míg az Este-i Otberti-ek a délnémet Welf-dinasztiával házasodtak össze.

Habár így II. Konrád a hűbéri szempontok és a dinasztikus el? fokozottabb érvényesítésével egészen új irányt adott a birodalmi politikának, ez nem jelentette azt, hogy az egyházat elejtette volna. Az itáliai püspökségek betöltése németországi főpapokkal fogalmat ad arról a szerepről, amelyet Konrád az egyháznak szánt a nagy-politikában. II. Konrád sem tudta megmásítani a birodalom belső szerkezetét; kísérlete, mely a királyság kizárólagos egyházi hatalmi megalapozását a hűbéri rendszerrel óhajtotta ellensúlyozni, követőre nem talált. Így feltartóztatlanul vitte a birodalmi politika árja a német királyság hajóját a Sacerdotium szirtjei felé. II. Konrád, mintha tudátára ébredt volna a fenyegető veszélynek, a kormány kereken éles ívben fordított egyet, de már késő volt. A katasztrófának be kellett következnie. És ezen nem segíthetett az sem, hogy Burgundia, melyre már II. Henrik örök- és hűbér jogot biztosított a német királyság részére (1016), a magtalan III. Rudolf halálával (1032), mint örökös nélkül maradt hűbér, a rokonon jogon (unokaöcs) trónigénnyel fellépő champagnei Odo mellőzésével, II. Konrádra szállott (1034).

III. Henrik (1039—1056) mindössze huszonegy éves volt, amidőn apjának, II. Konrád császárnak örökségét átvette. II. Konrád erős kormányzatát dicséri, hogy az új uralkodó elé — több mint fél* száz év óta első ízben — senki sem gördített akadályokat. A kedvező politikai helyzetet külpolitikai vonatkozásban III. Henrik egy igazi uralkodó biztos kezével gyümölcsöztette. A lengyel hatalom, mely terjeszkedésével komoly gondokat okozott II. Konrádnak, 1034-ben II. Mieszkó halálával belső anarchiába és pogányságba süllyedt. Ezzel azonban még korántsem tűnt el a szláv veszély. Ugyanis Bretislav cseh herceg (1034—55) már 1039-ben a belső bajokkal küszködő Lengyelországra rontott, elfoglalta Krakót, Posent, Gnesent és miután Szt. Adalbert csontjait lengyel földről hazavitette, azon mesterkedett, hogy Prágát felszabadítsa a mainzi érsek jurisdictiója alól s közvetlenül Róma alatt független cseh nagybirodalmának egyházi középpontjává tegye. Két hadjáratot indított III. Henrik a cseh király ellen (1040, 1041) és a másodikban sikerült neki Csehországot tartós hűbéri függésbe hozni. Lengyelországban is a birodalom javára rendeződtek a viszonyok. Az elűzött II. Mieszkó-fiú, Kázmér (1034—1058) újra visszatérhetett a trónra, de nem mint király, hanem már csak mint herceg és a birodalom hűbérese. A Szent István halála után kitört trónviszályok módját adták Henriknek arra, hogy hűbéri felsőbbségét Péteren keresztül

rövid időre (1044—1046) Magyarországra is kiterjessze és az apja idejében elvesztett nyugati határterületeket újra visszaszerezze. Így lett a March és a Lajta több századra szólóan a birodalom keleti határa (1043).

Henrik cseh és lengyel sikere a „belső fronton“, a partikularizmus ellen viselt küzdelemben is érezte hatását. Elődei tapasztalából jól tudta, mily nagy veszélyt jelentett a központi hatalomnak, ha a dél-német vagy észak-német hercegek kezét fogták a cseh és a lengyel fejedelmekkel. A német királyságnak megalakulásától, kezdve arra kellett törekednie, hogy az északi partikuláris gócot elválassa a délitől, ami a keleti határhoz vezető utat szabaddá tette. Ennek azonban Thüringia és Csehország birtoka volt a feltétele. Henrik ügyességére vall, hogy a lengyel I. Kázmért és a cseh Bretislavot a német belpolitikától távol tudta tartani. Hiába keressük őket a lázongó partikuláris hatalmak szövetségesei között! Akárcsak apja: II. Konrád, természetesen ő sem gondolhatott komolyan arra, hogy a hercegségeket betöltetlenül hagyja. Ezeket a történetileg kialakult törzshercegségeket a központi hatalom a kormányzás akkori nehézkes formája miatt nem nélkülözhetette. Jó példa erre III. Henrik esete. Miután apja — Nagy Ottó dinasztikus politikáját követve — még gyermekéveiben a bajor (1027), majd Hermann mostohatestvére halála után (1038) a sváb hercegséget is a nagyok választásának formális kikérésével rája bízta, a két délnémet hercegség trónraléptekor tulajdonképpen megüresedett. Magyar támadások veszélye és a burgundi viszonyok azonban arra kényszerítették, hogy a hercegségeket újra betöltse. A legegyszerűbb lett volna, ha a hercegségeket, akárcsak apja, családja tagjainak tartotta volna fenn apanage-birtok formájában. De első feleségétől, a dán Gunhildtól, csak egy lány, a későbbi quedlinburgi apátnő született. Így Henrik legalább arra ügyelt, hogy az új hercegek ne a helybeli arisztokrácia köréből kerüljenek ki. Luxemburgi Henrik kapta Bajorországot (1042), a dinasztia egy másik hű támasza, a rajnai Pfalzgraf-családból való Ottó pedig a sváb hercegség kormányzását vette kezébe (1045). Az 1039-ben megüresedett karinthiai hercegséget eleinte örgróf okkal igazgatta, 1047-ben azonban annak élére is herceget állított Welf, bajor Henrik egy unokaöccse személyében. Mihelyt azonban második feleségétől, az aquitaniai hercegi házból való Ágnestől, fia, a későbbi IV. Henrik született, az első alkalmat mindjárt arra használta fel, hogy Nagy Ottó dinasztikus politikáját felújítsa. A hároméves IV. Henrik 1053-ban már bajor herceg, utána a hercegséget kétéves Konrád testvére kezén találjuk, majd ennek korai

halála után maga a királynő, Ágnes, lépett — *privato iure*, miként egy kortárs méltatlankodva megjegyezte — fiai örökébe.

Egészen más volt a helyzet Szászországban és Lotharingiában. Itt a hercegi hatalom sokkal mélyebb gyökereket vert, semhogy a királyság oly könnyen boldogulhatott volna vele. A szász Billungokkal Henrik nem állt valami jó lábon, mégis túrnie kellett e hatalmas dinasztia uralmát. Itt nem tehetett mást, minthogy a hercegi hatalmat gyön- gítse és a püspöki kar pártolásával a herceg saját területén riválist neveljen. A hercegi háznak minden oka megvolt arra, hogy az új bre- meni érsekben, a királyhű, okos és nagyravágyó Adalbertben — a szász Pfalzgrafok családjából származott — Henrik „kémjét“ lássa. Épp így Henrik jól tudta, mit tett, amikor a hildesheimi és a halberstadti püspököket különféle grófságokkal jutalmazta. A püspökökkel együtt erősödött a hercegségben a király hatalma a partikularizmus rovására. Hasonló politikát folytatott a központi hatalom Lotharingiával szem- ben is. Ezen a folyton-folyvást önállóságra hajló területen a király- ság a világi hatalmat az egyházon keresztül törekedett sakkban tar- tani. Amint 10⁴-ben Gozelo lotharingiai herceg meghalt, a herceg- ségen két fia, Gottfried (Észak-Lotharingia) és Gozelo (Dél-Lotha- ringia) osztozott. Az erőszakos Gottfried azonban nem elégedett meg az örökség felével és gyámoltalan testvére halála után örökjogot for- mált Dél-Lotharingiára is. Henrik tisztán látta a veszélyt, amelyet az egységes Lotharingia egy zabolátlan herceg kezén jelentett a birodalom számára. A kulturális és egyházi tekintetben magasan álló ország még mindig meglehetősen különállást élvezett. Még nem is olyan nagyon régen a német királynak nehéz harcokat kellett vívnia a franciákkal az értékes Lotharingia birtokáért. III. Henrik- nek minden oka meg volt arra, hogy Gottfried hatalmának gyara- podását rossz szemmel nézze. Tényleg, Gottfried törekvéseit egyes burgundi nagyokon és a flandriai grófokon kívül elsősorban maga I. Henrik francia király támogatta. III. Henriknek házassága Dél- Franciaország leghatalmasabb hercegének, Aquitaniai Vilmosnak Ág- nes leányával, ki mint mostohagyermek egy másik hatalmas grófi házban, a francia királlyal ellenséges viszonyban álló Anjou Gottfried kezei alatt nevelkedett fel, most javára szolgált. Dinasztikus összeköt- tetései révén III. Henrik meg tudta akadályozni, hogy a francia ki- rály Lotharingiára tegye kezét. Magával Gottfrieddal és a flandriai grófokkal szemben mindenekelőtt a birodalmi egyházat mozgósította. Ezzel áll kapcsolatban, hogy az utrechti püspökségnek több fontos grófságot adományozott. Mikor pedig a fiatalabb Gozelo meghalt

(1046), Dél-Lotharingiát Gottfried legnagyobb ellenségének, a Luxemburg-háznak adta. Az új herceg, Frigyes, a bajor hercegnek fítestvére volt. Erre Gottfried herceg Észak-Itáliába vonult, elvette a Canossa-házból való Bonifacius toscanai örgróf özvegyét, lotharingiai Beatrixet és ezzel épp a Rómába vivő út kapujában hatalmi bázist teremtett magának. Henrik már 1055-ben megjelent Itáliában és addig nem nyugodott, míg Gottfried hazájába nem menekült és míg céltudatos munkával szét nem rombolta a Canossa-ház hatalmi alapjait. Beatrixet és gyermek-lányát, Matildot fogolyként magával vitte Németországba.

III. Henrik egész kormányzata a birodalmi egyházra támaszkodott. Tanácsadói, segítőársai, kormányzatának legfontosabb közegei a püspökök voltak, a birodalom anyagi és hadi ereje elsősorban rajtuk nyugodott. Atyjának hűbér-politikája nem talált benne követőre. III. Henrik a birodalom hajóját ismét a Nagy Ottó-féle hagyományok vizeire terelte. Valamit azonban mégis tanult apjától: a ministerialisok és a városi polgárság favorizálását, hadjárataiban az alsóbb lovagok, a ministerialisok vitték a döntő szót. A világi és olykor az egyházi arisztokrácia ellen a polgárságot is segítségül hívta, amelyet különféle szabadsággal és gazdasági előjoggal halmazott el. Ferrara, Padua és Mantua privilégiumai az elsők e tekintetben. A Staufok politikája így már II. Konrád és III. Henrik alatt előreveti árnyékát. A császár az egyházi reformerek kívánalmainak csak annyiban tett eleget, hogy a püspökök kinevezését nem kötötte bizonyos összeg lefizetéséhez (simonia), különben a püspökök és a birodalmi apátok kinevezése a kormányzásban vitt nagy szerepük következtében egészen a királytól függött. A választásnál főleg a politikai rátermettség, a kormányzásban való jártasság volt az irányadó, épp ezért nevezte ki a püspököket előszeretettel a kancellária és a királyi kápolna egyházi emberei közül. „Ex capellanis potius episcopus constituendum“ — ahogy egy kortárs fanyarul megjegyezte (Anzelm).

Ez a kormányzati irányzat legerősebben a társországokban (Burgundia, Itália) érvényesült, hol a világi arisztokrácia lojális érzelmeiben a német király joggal kételkedhetett. A regnum Burgundionum-nak csak északi részében és a későbbi Franche Comtéban beszélhetünk valamelyes királyi kormányzatról, a déli fekvésű Arelate élte a maga világát és Henriknek itt meg kellett elégednie királysága puszta elismertetésével. Egész Burgundiában nem hallunk a király missusairól, még kevésbé közvetlen hivatalnokairól. Lutry vára, mely a Genf-tónál a bejáró felett örködött, volt az egyedüli királyi birtok. A ki-

rály „kormány megbízottjának“ Hugó besançon-i érseket tekinthetjük. Más volt a helyzet Itáliában. Itt már sűrűn találkozunk állandó és vándor királyi küldöttekkel; missusokkal, s főképp — német papokkal.

II. Henrik óta egyre inkább érvényesült az a törekvés, hogy az itáliai püspökségeket a német birodalmi egyház kipróbált alakjaival töltötték be. Az ország ügyeinek legfőbb intézőjét, Itália főkancellárját és kancellárját már II. Henrik németjei közül szemelte ki. Rövidesen a főkancellár méltóságára a kölni érsek tartott igényt. III. Henrik még következetesebben járt el. Telerakta udvari papjaival az itáliai királyság hadászati és politikai szempontból fontos püspöki székhelyeit. Megbízható németek kezében találjuk az észak-keleti bejáró őrhelyét, az aquilejai patriarchátust a hozzá tartozó püspökségekkel, éppígy a ravennai érsekséget, mely Romagna és a tengermenti délre tartó út felett uralkodott. Éppígy német állt őrt a Brenner-hágó kapujában, Veronában és Comóban. Még a birodalom legdélibb határhelyére, Beneventbe is német került püspöknek és Dél-Itália legnagyobb apátságai, Monte Cassino és San Vincenzo al Volturno német apátot kaptak.

III. Henrik azonban még tovább ment. Nem elégedett meg azzal, hogy Itáliát német eredetű püspökökön keresztül Németországból igazgatta, magát a pápaságot is bevonta a német birodalmi egyház rendszerébe. Általában az volt a szokás, hogy a pápát Róma klérusából választották. De már az Ottók alatt a pápák között más itáliai városok püspökei is akadnak. II. Szilveszter (Gerbert) halála után ismét Róma nemes-családjai és papjai döntöttek arról, hogy ki legyen Szt Péter utódja. Amikor III. Henrik uralomra jutott, a tusculumi ház adott pápát az egyháznak, a fiatal és világias IX. Benedek személyében (1032—1046). 10⁴-ben azonban sikerül a tusculumi ház ellenlábásának, a Crescentius-dinasztiának a hatalmat magához ragadni és a pápát III. Szilveszter, sabinai püspök jelölésével megbuktatnia. Az így felidézett zűrzavarban megmozdultak az egyházi reform hívei is, akik sem az egyik, sem a másik pápáról nem akartak hallani és helyettük inkább a középük tartozó Johannes Gratianus prelátust emelték, mint VI. Gergelyt a pápai trónra (1045). IX. Benedek pénzübeli kártérítésért hajlandónak mutatkozott arra, hogy a reformpápanak a hatalmat átadja. Mindaddig III. Henrik nem avatkozott Róma és a pápaság ügyeibe, ebben közvetlen elődei politikáját követte. III. Ottó (1002) és II. Szilveszter pápa (1003) halálától kezdve egészen a Sutriban tartott synodusig (1046) a német királyok csak koronázásra jöttek Rómába, különben hagyták, hogy a hatalmat a város és a pápa-

ság felett a Crescentiusok, 1012-től fogva pedig a tusculumi grófok dinasztiája gyakorolja. A császári „laissez faire“ politikai ellenszolgáltatásaként az Örök Város urai viszont kitartottak császárhűségükben. Amikor azonban az eddig uralkodó tusculumi dinasztiát megbuktatták, III. Henrik elérkezettnek látta az időt, hogy felújítsa az Ottók beavatkozási politikáját. 1046 őszén megjelent Észak-Itáliában. VI. Gergely reform-pápával Piacenzában találkozott, kit a Szent Péter utódjának kijáró mély tisztelettel fogadott. Röviddel rá Sutriban azonban Henriket már azon a synoduson látjuk elnökölni, amely VI. Gergelyt, a reform-pápát, simoniában vétkesnek jelentette ki és megfosztotta pontificatusától. Ez a sors érte III. Szilvesztert is. A király aztán Rómába vonult, itt is synodust hívott Össze és ez a synodus is pápa — IX. Benedek — felett ítélt. A kánoni választás formális betartásával, miután Adalbert bremeni érsek a meghívást elhárította magától, Henrik egy kedves német emberét, Suidgerbambergi püspököt emelte a pápai székbe (1046—47). Az új pápa mint II. Clemens, karácsonykor urát, Henriket császárrá koronázta. II. Clemens volt a második német Szent Péter utódjainak sorában.

Mindebből kettő tűnik ki: III. Henrik nem akarta többé túrni se a tusculumi grófok, se a Crescentiusok dinasztiájának uralmát Rómában; de éppígy az egyházi reform-pártnak sem óhajtotta magát kellő biztosíték nélkül kiszolgáltatni. Egyéni, birodalmi politikát űzött. Az volt a célja, hogy Róma püspökét, Szent Péter helytartóját, bevonja a német birodalmi egyház kötelékébe. Ahogy Itália és Németország egyházai között ledöntötte a válaszfalakat és németekkel töltötte be az itáliai püspökségeket, akként a pápától is azt követelte, hogy az udvar embere és a német birodalmi egyház tagja legyen. Ettől az időtől kezdve az egyházi hagyományok és szokások ellenére a pápa előszeretettel tartotta meg egykori püspökségét. II. Clemens és utóda, az ugyancsak német eredetű brixeni püspök, II. Damasus (1048), tulajdonképp nem tartozott az egyházi reformmozgalom túlzó képviselői közé. Az egyház tisztaságáért harcoltak, de csak a birodalmi egyház érdekein belül. Ezek a szempontok vezették magát III. Henriket is. A magasnövésű, sötét arcszínű, ezért „fekete Henriknek“ csúfolt férfíút mély, aszkézisre hajló vallásosság hatotta át. Örömtelen, szigorú jelleme környezetében inkább tiszteletet, mint szeretetet ébresztett. Amikor Poitou-i Ágnessel nászát ülte, az udvarban megjelenő zeneszeket és troubadourokat mérgesen elzavarta. Szívvel-lélekkel résztvevő korának nagy egyházi mozgalmaiban. A szerzetesi irány vezető egyéniségeivel; a cluny apát Odilóval és Hugóval, Stablo-i Poppóval,

Pomposa-i Guido-val, Petrus Damiani-val és a Cseh-erdő remetéjé-
vei, Guntherrel összekötésben, sőt levelezésben állott. Mikor fia,
IV. Henrik megszületett, sietett a keresztelőhöz Hugó Cluny-i apátot
meghívni. 1043-ban a konstanzi zsinaton, mint valami pap, megjelent
a szószeiken és intő szózatot intézett az egybegyűlt néphez. A ménfői
csata után (10⁴. mezitlábosan, darócruhába öltözve, vezeklő za-
rándoklásban vett részt és ő volt az első, aki a kereszt előtt a porba
hullt. Felvéteti magát több káptalan tagjai közé (Basel, Freising) a
német királyok sorában az elsők között, példát adva erre trónutód-
jainak. Mindennek dacára a birodalmi egyház és a birodalom érde-
két mindennél előbbre helyezte és csak addig ment a reformok útján,
ameddig azt politikus énje megengedte.

III. Henrik Krisztus földi helytartójának tekintette magát. A
koraközépkori királyeszmé, ^ly ezen a Krisztus-helytartóságon nyu-
godott, még töretlen fénnel élt benne. Apját — Wipo tudósításából
tudjuk — e szavak kíséretében koronázták meg: „vicarius es Christi“.
És fiáról, Alba-i Benzó hasonlóképpen írt. Benzó az észak-itáliai Be-
sate-ből való Anzelm-mel és Azelin reimsi pappal együtt III. Ottó
meghitt embereinek, Gerbert-nek és Leó vercelli püspöknek szelle-
mét képviselték III. és IV. Henrik udvarában. Ezek az emberek, telve
a római múlt dicsőségének csodálatával a régi imperium felújításá-
ról álmodoztak. Nem szabad továbbá megfélekezünk Róma város
pápa-ellenes nemes köreiről, amelyek épp ebben az időben adnak az
ú. n. Graphia-Libellusban irodalmi kifejezést renovatiós vágyako-
zásuknak. Minden reményüket a német császárra vetik, aki szemük-
ben a régi ^{Caesarok} és augustusok ^{köntösében} jelenik meg. A Krisztus-
helytartó alakja antik fényt kap, a régi római császáreszmé büvkörébe
jut. „Mint az Úr képmása és helytartója“ maga is isteni jelleget vesz
fel. Benzó szerint az uralkodót „az Úr saját mására második teremtő
gyanánt az emberi teremtmények fölé helyezte“. Henriket a kerek Föld
megváltóként várja. Benzó számára a cészár közvetlenül Isten után követ-
kezik és mint a Föld császára szembenáll a „reguli provinciarum“. az országok királyocskáival. Természetes, hogy Benzó császárra jogot
emel a Világ uralmára és az egykori római birodalom minden elvesztett földdarabjára. „Égből küldve, nem húsból való ember“. Ugyan-
így gondolkozik Anzelm is. Henrik divus, akárcsak a régi császárok.
Az egyház ügyeibe is éppoly szuverén joggal nyúl bele, mint Nagy
Constantinus. Synodusokat hív össze és a pápákat maga jelöli ki. „A
pápa és a püspökök ordinatiója a király és a császár kezéből történik
és továbbra is így történjék“ (Benzó).

Nyilvánvaló, hogy ez a császár-eszme sok tekintetben eltért az eddig uralkodótól. Udvari környezetének sokszor fellengzős istenítése, persze, nem hatott a politikus III. Henrikre. Kétségtelen azonban, hogy III. Henrik uralkodása alatt a császárság történetének új korszakához érkezett. Már II. és III. Ottó alatt bekövetkezett a birodalom lassú romanizálása. Ez a folyamat III. Ottó halála után egy időre megakadt. II. Konrád idejében azonban ismét felszínre kerül, hogy aztán III. és IV. Henrik impériumában végső formát nyerjen. Mindedig Romanum imperium alatt csak Rómát a hozzátartozó két ducatussal értették, vagyis úgy a paviai langobard királyság, mint Németország nem tartozott a „római birodalomba“. A „római imperium“ fogalma a maga egyetemes, késő-középkori értelmében először

II. Konrád kancelláriájában tűnik fel. Az új tartalom mindenekelőtt azt fejezi ki, hogy a társkirályságok eddigi szigorú egymásmellettsége megszűnt. Itália, Németország, Burgundia különállásuk feladása nélkül összefüggő egészet alkotnak az egyetemes római birodalomban. Ennek az új római birodalomnak feje a „rex Románomul⁴⁴; ez a cím először 1040-ben bukkant fel. III. Henrik alattvalóit már kivétel nélkül Romani-nak tekinti. Minden bizonnyal ezzel az átalakulással áll az is kapcsolatban, hogy III. Henrik az eddigi általános szokástól eltérően külön nem koronáztatta meg magát Itália királyává. Az új fel fogás még más tekintetben is kiütöközik. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy épp IV. Henrik alatt, az investitúra-harc idején, érlelődött ki atranslatio imperii gondolata. E szerint a római császárság a rómaiaktól a görögökre, tőlük a frankokra, a frankoktól a németekre szállt át. Petrus Crassus, Osnabrück-i Wido, Bremen-i Ádám és Freising-i Ottó körülbelül egyidőben fejezik ki ezt a gondolatot. Császár-névso-rok kerülnek forgalomba, amelyek — miután a német császárságban a római él tovább — a császárokat számozva egészen a száli uralkodókig, felsorolják. Erre a legkorábbi példákat német földről ismer-jük 1076 körül (Bertholdi Annales). Michelsberg-i Frutolf Világ-krónikájában pl. II. Henriknél ezeket olvashatjuk: „anno . . . 1001, ab Űrbe... condita 1752, Heinricus secundus . . . 84° loco ab Augusto regnum accepit“. Ilyen körülmények között nem szabad csodálkoz-nunk azon, hogy a literátok a rómaiak és a németek között a trójaiak közvetítésével néprokonságot fedeztek fel. Az első nyomokat a fran-kok trójai eredetére már az ú. n. Fredegár-krónikában megtaláljuk. Valószínűleg azonban pusztán egy másoló durva elírásával, a Frigi-nek Franci (frankok)-ra való felcserélésével van dolgunk. Ugyanis ez a fantasztikus eredetmonda a német irodalomban csak IV. Henrik

korában bukkant fel, mégpedig az ú. n. Annolied-ben (1080 körül). Innen került be aztán a Császárkrónikába (1147 kör.), ami számára gyors elterjedést biztosított. Később már nemcsak a frankok, hanem általában-minden német trójai eredetéről olvasunk. Az új birodalmi eszme még más újításokban is mutatkozik. II. Konrád helyezi először a kormánypalcára a római sást, ami aztán a birodalmi címerben Zsigmond császárkoronázása óta (1433) kétfejű sassá vedlik. Nála lép fel továbbá első ízben egyik 1033-ból való bulláján a később hagyományossá vált latin versike: „Roma caput mundi tenet orbis frena rotundi“. mint a római imperiális gondolkozásmód beszédes emléke.

A késő-középkori császáreszme gyökerei az első Száli uralkodók idejébe nyúlnak le. Ez a császáreszme természetesen egészen új viszonyt teremtett Róma várossal és Szent Péter székével szemben. Eddig a császáreszme sarkköve Róma birtoka volt. Az új birodalomban Róma már korántsem jelent — mindent. Lassanként a rómaiakká átkeresztelt lombaidok és németek jól el tudnak képzelni római birodalmat Róma város birtoka nélkül. Ez tette lehetővé, hogy a német birodalom Itália elvesztése után római császárság maradjon (a „Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation“ elnevezés csak 1442 óta tűnik fel). Róma igazi ura tulajdonképpen nem is a császár, hanem a Róma város népe által választott patrícius. Oly hosszú idő óta uralkodott a város és a pápa fölött, hol a Crescentiusok, hol a tusculumi grófok dinasztiája patrícius vagy hasonló címen, hogy a császár egykori hatalma teljesen elhomályosult. Emberemlékezet óta a város patrícius-ura parancsolt Rómában és helyezett pápát Szent Péter székébe. Ennek megfelelően Szent Péter egyházának és utódjának védelmét már nem a császár látja el, hanem a városi senatus feje. A patrícius ezzel egyben jogot nyert arra, hogy befolyását a pápaválasztásnál érvényesítse. Maga Petrus Damiani is úgy ismerte a patrícius Romanorum-ot, mint aki a pápát a választás után ordinálja. Régente ez az ügykör a császár különleges jogai közé tartozott. III. Henriknek már patríciussá kellett válnia, hogy Róma és a pápaság felett főséget gyakoroljon. Ugyanazon a napon, amikor a pápa III. Henriket császárrá koronázta (1039), egyúttal fejre való arany karikával, köppennyel és gyűrűvel patríciussá fogadták. Ezzel a császár tulajdonkép kettőt ért el: közelebb jutott Róma város szívéhez, másrészt azonban útját állta annak, hogy a patrícius méltóság egyik vagy másik városi dinasztia hatalmába kerüljön.

Eddig a pápa ruházta át a császárra Róma és a Szentszék védelmét, most Henrik formailag a Romani akaratából parancsol az Örök

Városban. Mindebből azt látjuk, hogy a császárság és a pápaság között a kötelékek meglazultak: a császárság megteszi az első lépést a függetlenség felé. A császárság mintegy elvesztette „helyhez kötöttségét” és univerzális alakot vett fel. Ez annál jelentősebb volt, mert hisz az új imperium szíve — nem úgy, mint III. Ottó korában — továbbra is Németországban dobogott. Henrik onnan kívánta az összbirodalmat igazgatni. Fia, IV. Henrik, abban a nehéz harcban, amelyet a pápával vívott, már nemcsak a patriciusságot veszi át Róma város nemességének kezéből, hanem magát a császári koronát is (1081). Ismét egy régi szokást elevenítettek fel, amikor Róma egybegyült népe, miként valaha a római had, császárt emelt magának szabad ég alatt. IV. Henrik aztán — ahogy annak idején III. Ottó — a város nemesei közül külön római kúriája számára „centuriókat, tribunusokat, senatorokat, továbbá egy prefectust és egy numenculartort nevezett ki“.

ÖTÖDIK FEJEZET

FRANCIAORSZÁG ÉS ANGLIA HASTINGS ELŐTT

A Karoling-kor végén az államhatalom rohamos felaprózódását és ezzel kapcsolatban kisebb-nagyobb territóriumok kialakulását figyelhetjük meg. Az összbirodalom először nagy alkotó részeire: Itáliára, Galliára és a germán koloniális területre hullott szét, aztán ezeken a részekben belül is felbomlott a politikai hatalom egysége. Németországban a királyság csak nehéz, hosszantartó küzdelmek során kerekedett az önállósághoz szokott hercegségek fölé. Mint láttuk, a német királyok egészen V. Henrikig birodalmukat központilag, hivatali úton kormányozták és a hűbériségnek a birodalom szervezetében nem juttattak nagyobb szerepet. Ezzel ellentétben Franciaországban a fejlődés feltartóztathatatlanul a partikularizmus irányába haladt, úgy-hogy már a IX. század végén az államterületnek sajátos „felparcellázása” következett be. Ekkor már közel huszonkilencre rúg azoknak a báróságoknak a száma, amelyek többé-kevésbé különálló államterületet alkottak és ez a szám a következő század végén éppenséggel megkétszereződött.

A királyság sorsán már nem változtathatott sokat, hogy a Karolingokat többízbeni kísérletezés után végkép a Capetingek váltották le.

Mintha a történelem megismétlődött volna, a Capetingek ugyanúgy a feudális arisztokrácia élén küzdöttek fel magukat, mint a VIII. században a Karoling maior domus-ok. A dinasztia-alapító Róbert („a Bátor”, a breton és normann végek védelmének vállalásával — a régi maior domusok mintájára — a legfelsőbb katonai hatalom birtokába jutott. Miután halálakor (866) két fia, Odo és Róbert még kiskorú volt, a „királyi helytartóság” (ducatus regni Franciáé) a hűbér-grófságokkal (Anjou, Tours) és a normannok ellen felállított örgrófsággal együtt Hugó Auxerre-i apátnak jutott, s a Róbert-fiaknak pusztán az allodiális birtokokkal kellett megelégedniük. Ez a terület Páris körül a Szajna-medencében a harcias Hugó apát kezén vált igazi állami territóriummal (ducatus Franciáé, France, Ile-de-France), melynek hercege egyúttal a hadi dolgokban hegemon állást élvezett. Hugó apát halála után (886) France hercegség mostmár végleg a Róbert-fiak hűbér-tulajdonába ment át. Erre a hatalmi alapra támaszkodva kísérel meg Odo, majd Róbert — mindkettőt királlyá választják (888, 922) — a partikularizmus szövetségében az utolsó Karolingok hatalmának megdöntését, ám ezt a célt csak Róbert unokája, Capet Hugó (987—996) valósította meg.

A Karoling-dinasztia utolsó uralkodó tagja, a gyermek V. Lajos (986—987) szerencsétlenség áldozatául esett. Bár közvetlen leszármazója nem volt, választásra nem lett volna szükség, mert élt még V. Lajos apjának, III. Lothárnak (954—986) testvére, Károly. A szerencse azonban Capet Hugóra mosolygott. A nagyok elérkezettnek látták az időt, hogy az örökjoggal szemben a hűbéri választó-fejedelemség gondolatát segítsék diadalra. „Tudjuk, hogy Károlynak vannak hívei, — jelentette ki Adalbéron reimsi érsek — ezek azt állítják, hogy a trón őt illeti meg a születés jogán. De ha így vetik fel a kérdést, mi viszont azt felelhetjük: a trónt nem lehet örökség módjára megszerezni. Csak azt emelhetjük fel oda, aki kitűnik nemcsak a test nemességével, hanem szellemének bölcseségével is . . .” Az alkalmas király (idoneitas) eszményének követelménye így kap új értelmet a hűbér-fejedelmeknek az örökös-királyság ellen vívott harcaiban. Károlynak különben is szemére vetették, hogy Alsó-Lotharingiát II. Ottó német császártól kapta és hogy leendő királyhoz nem méltó módon, vazallus-családból házasodott. Capet Hugó ezzel szemben III. Vilmos aquitaniai herceg leányával kötött házassága révén nőágon maga is tagja lett Nagy Károly királyi nemzetségének. Károlynak több év küzdelmei után végül mégiscsak meg kellett hátrálnia a királlyá választott (987) Capet Hugóval szemben.

A bárók azonban csakhamar ijedten tapasztalták, hogy „emberük“ a Karoling hagyományok szellemében hadat üzent területiális törekvéseiknek. Nem hűbérfejedelmeket, hanem csupán királyi hivatalnokokat látott bennük. Ilyenformán Capet Hugót ugyanazok a célok vezették, mint Németországban Nagy Ottót, csakhogy míg a német király törekvéseit tényleg siker koronázta, addig Capet Hugónak és trónutódainak mindjárt fel kellett adniok a küzdelmet és csupán arra szorítkozni, hogy a hűbér-rendszerben mutatkozó lehetőségeket (legfelsőbb hűbérúr!) a javukra fordítsák. Bár Capet Hugó újra feleleveníti a vazallus-eskü mellett és annak ellensúlyozására az alattvalói esküt, király és alattvaló általános viszonyáról a XI. sz.-ban többé nem beszélhetünk. Az első Capetingek csak régi hercegségük területén uralkodtak királyi módra, ahol tehát tulajdonkép hatalmuk törzs-hercegségük erején nyugodott. A királyi vazallusok (vassi dominici), akiknek száma különben is megfogyott, teljesen eltűnnek a hűbérfejedelemségek területéről. Csak a nagy hűbér-fejedelmek állnak közvetlen viszonyban a királlyal, a többi hűbéres kizárólag urától függ. Valósággá vált a mondás: *Vassalus vassali mei non est meus vassalus* (vazallusom vazallusa nem az én vazallusom). Mi több, az egyes államrészeket, ahűbér-fejedelemségeket pusztán hűbérkötelékek kötik a királysághoz, úgyhogy Franciaország a XI. század második felében már egy teljesen feudalizált, föderatív alapon felépült állam képét mutatja. A conföderatio feje nem szuverén, hanem csak szuverén uralkodó, ki alig emelkedik ki a hűbér-fejedelmek sorából.

Ezek a hűbér-fejedelemségek általában régi, Karoling „hivatalokból“ akkor alakultak ki, midőn a központi hatalom ereje megcsappant. Mindenekelőtt azok a nagy népi és faji territóriumok ébredtek egyéni életre, amelyek Nagy Károly birodalmában is meg tudták őrizni hajdani önállóságukat. Gascogne és Bretagne például ősi törzsi hercegségnek köszönhette különállását. Egyes hatalmas Karoling-kori alkirályságok vagy örgrófságok a nagy változások idején sem tűntek el egészen, pusztán új alakot öltöttek. Gondoljunk csak a spanyol örgrófságokra, melyekből a toulouse-i, Barcelona-i és Gothia-i (Septimania) grófságok váltak ki, vagy az aquitaniai alkirályságra, melyet az uralkodóház tagjai igazgattak. A területiális szervezkedés rendszert egy-egy kimagasló személyiség tevékenységéhez fűződik. A kis flandriai grófságból (központja Brügge volt) Kopasz Károly Judith lányának férje, I. Balduin gróf és hasonnevű fia (879—918) formáltak igaz territóriumot. Burgundiából csak egy kis darabka maradt francia terület, a többi — mint tudjuk — önálló fejedelemségeket

alkotott, később német kézre került. A francia burgund hercegséget Autun grófja Boso alsó-burgundiai király testvére, Igazságos Richárd teremtette meg (900 körül). Aquitániában először a Karolingokkal rokon Poitou-i grófi ház jutott uralomra II. Ramnulf személyében (866—890), majd ennek halála után Auvergne és Septimania örgrófi háza ragadta magához a hatalmat, mígnem a hercegség állandóan a Poitou-i ház birtokába ment át (932-től). Hasonló módon alapozta meg Vermandois-i Herbert (902—943) Champagneban házának hatalmát.

Nem minden korona-vazallus rendelkezett hűbér-fejedelemséggel, voltak ugyanis közöttük olyanok, akik csak a szűkebb értelemben vett királyi Franciaországban (France), fejedelmi hatalom nélkül, a király szolgálatában állottak. Másrészt nem minden hűbér-fejedelem függött közvetlenül a királytól, mert hisz akadtak közöttük olyanok is, akik nem a királynak, hanem egy más hűbér-fejedelemnek a hűbéresei, ha nem alhűbéresei voltak. Előfordult tehát, hogy ahhoz a territóriumhoz, amelyen a hűbér-fejedelem tényleges hatalma nyugodott, még más territóriumok is csatlakoztak, hol benn, magában a territóriumban — melyet nem szabad zárt területnek tekintenünk — enklave-szerűen, hol távol, más hűbér-fejedelemség határában. Ily módon a hűbéri Franciaország képe vazallus-fejedelemségek mozaik-darabkáiból rakódott együvé, minden mozaik-szem különálló egészet alkotott, de magában az összképben más-más helyet foglalt el. Ez a nagyarányú felaprózódás úgy következett be, hogy a nagy hűbér-fejedelmek, akárcsak kezdetben a királyok, a felségjogok szétforgácsolását nem tudták megakadályozni. A feudalizáció folyamata nem állott meg a nagy hűbéri fejedelemségeknél, hanem továbbáradt és ezáltal a grófokat és algrófokat, meg egyéb seigneur-öket (viguier vagy châtelain) *dei gratia* uralkodó fejedelmekké varázsolta. Már a X. és XI. század fordulóján a nagy hűbér-fejedelmek ép oly kevésbé tudtak parancsolni a vazallusaiknak, mint akár a király nekik, mondotta a XIII. század nagy francia jogásza, Beaumanoir Fülöp: „chaque baron est souverain en sa baronie“.

A földesúr (seigneur), mihelyt vazallusaiból udvart tarthatott, bírói hatalmat igényelhetett magának. Az a néptömeg, amely eredetileg nem tartozott hűbér-kötelékbe, szinte teljesen eltűnt. A hűbéri gondolat uralomrajutásával a Karoling-kor bírói széke észrevétlenül vazallus-bíróságokká vedlett át és az egykori ítélőbírák (Schöffen) hűbér-viszonzba kerültek. A seigneur vazallus-udvarbírósága ítélnemcsak a földesuraság és a hűbéresek ügyeiben, hanem az „állami“ bíróságok helyett is. A justice féodalet a justice seigneuriale-tól, a

hűbérít az országos bíraskodástól nem lehet elválasztani. A hűbéri bíróság, miután átvette az országos bíróságok feladatkörét, közjogi funkciót végez. Az igazságszolgáltatás megtagadása (déli de justice), vagy tudatos hamis ítélezés esetén nemes-emberek számára a hűbér-hierarchia felsőbb-fokán fellebbezésnek volt helye, amikor is a fél igazát közte és a megvádolt bírói szék egyik tagja között párvialdal döntötte el. A pernyertes fél, miután hűbérura a hűbér-viszony kötelezettségeinek nem tett eleget, kivált addigi hűbér-kötelékéből, egy magasabba emelkedett. Ilyen módon egészen a királyig, mint legfőbb hűbérúrig, el lehetett jutni. Bár a király már csak elméletben tekintetett az igazságszolgáltatás egyedüli forrásának, hiszen a bírói hatalom tényleges birtokosai a hűbér-fejedelmek és vazallusaik voltak, a királysághoz az út mégis nyitva maradt s ez a körülmény később lehetővé tette a királyi bíraskodás visszaállítását a hűbér-territoriumokban. De a király hatalma még más tekintetben is átszállított a hűbér-fejedelmek kezére. A király csupán saját hercegségében (France) hozhatott törvényeket, (ordonnances) míg törvényalkotás jogát a territóriumokban, de csakis szorosan vett hűbér-territóriumában, maga a hűbér-fejedelem gyakorolhatta. Így pl. az aquitaniai herceg országa egész területére vonatkozólag kizárólag vazallus hűbér-fejedelmeinek hozzájárulásával hozhatott egyetemes érvényű törvényt. A hűbér-fejedelem pénzt verethetett, — először királyi pénzt hozott forgalomba, később a pénzre a király neve mellé a sajátját véste, mígnem a király képe és neve helyébe az övé lépett. A hadszervezet is a teljes felbomlás képét mutatja. A királynak meg kellett elégednie saját territóriumára katonakontingensével.

A királyság csupán egyetlenegy vonatkozásban őrizte meg egész Franciaország területén Karoling-kori jogait. Az egyház javarészen még mindig közvetlen hatalma alá tartozott, s csak egyes nagy hűbér-fejedelmeknek sikerült a püspökségüket saját érdekkörükbe vonni. A breton egyház már a IX. században kiszakadt a birodalmi egyház kötelékéből; később Gascogne, Aquitania, Toulouse, Anjou, Normandia és Flandria is követte Bretagne példáját. De így is a király igen sok püspökség és apátság fölött rendelkezett, mégpedig olyan területeken is, amelyekben különben semmi hatalma nem volt. Mint királyi enklavék, szigetek módjára, emelkedtek ki a püspökségek a hűbér-fejedelemségek hatalmi körzetéből. Toursban vagy Langresben, Térouanneban vagy Le Puyben a királyt illette az investitúra joga. Ily sok püspökséggel és apátsággal egy hűbérfejedelem sem dicsekedhetett, s valóban a királyt csak ez az egyházi hatalom emelte ki a hercegek és grófok sorából. A királyi püspökségek anyagi ereje még magát a

korona-dominiumot is sokszorosan túlszárnyalta. Elsősorban ezek az egyháziak látták el az államkincstárt pénzzel, adtak a királynak harcosokat és alkalmas hivatalnokokat; így joggal mondhatták el az 1049-ben tartott reimsi zsinaton a püspökökről és apátokról, hogy ők teszik ki a királyság erejét.

A hűbérfejedelmek természetesen állandó harcot folytattak a területükön maradt királyi egyházakkal, a püspökök azonban kitartottak a mellett a gondolat mellett, hogy az Úr a királyt bízta meg az egyház védelmével; ezért nekik a király pártján kell állniok. De sem a király, sem a hűbérfejedelem egyházfősége nem volt korlátlan; az elhübéresedés folyamata az egyházat is áthatotta, a főpapok világi nagyok módjára uralkodtak, grófságokat igazgattak és olyan önállóságot élveztek mint a német püspökök — soha. A francia papságnak nem kellett az investitúra-harcot arra kihasználni, hogy a királlyal szemben partikuláris hatalmát megalapozza. Mindazt, ami után a német egyház ekkor áhítozott, a francia már régóta bírta. A királyi hatalom gyöngesége miatt az érsekeknek és püspököknek maguknak kellett kivédeni a pápaság támadásait, amelyek önállóságukat megfojtással fenyegették. Manasse reimsi metropolitának és a püspöki karnak ellenállását főképp Die-i Hugó állandó pápai legátussága s a mögötte meghúzódó pápai centralizmus váltotta ki. Így aztán nem a király, hanem a püspöki kar járt Franciaországban Canossát, mint ahogy a világi nagyokat sem tudta a kúria a király ellen tüzelni. Olyan nagyarányú érdekszövetség, mint Németországban a pápaság és a világi nagyok között a francia király ellen, sohasem jött, de nem is jöhetett létre, mivel a leghatalmasabb hűbér-fejedelmek, mint például Aquitania vagy Normandia hercege, maguk is a megtámadottak közé tartoztak. Nem is ezek, hanem olyanok mint pl. Blois grófja, kik a királyi investitúra joggal nem rendelkeztek s kik ennél fogva semmit sem veszthettek, hallgattak Róma szavára. Így az investitúra-harc Franciaországban egész másképp folyt le, mint Németországban IV. Henrik ellenében. A római kúriának nem egyetlen hatalmas erődítményt, hanem sok apró várat kellett bevennie, az ellenállás tehát a reform-pápaság törekvéseivel szemben már kezdetben szétforgácsolódott. A sikert Róma számára Cluny biztosította, mely lelki-
leg már korán előkészítette a talajt a meghódolásra.

A német császárhoz viszonyítva, kicsiny volt a francia király hatalma; elméletben, az eszmei hagyomány ereje következtében a királyság mégis minden hűbér-fejedelemség fölött állott. Csak a királyt kenték fel olajjal, koronázták meg egyházi pompával, csak az ő trónu-

fiát fonta be a vallásos képzelet egyházi glóriával. A nép között már az első Capetingek korában az a hit terjedt el, hogy a király mint valami szent, kezének érintésével betegségeket gyógyít. Az egyes báróságok népe nem a király, hanem csak a hűbér-fejedelem zsarnokságát érezte, s áhítozva gondolt vissza arra az időre, amidőn a jog és az igazság védője, a király uralkodott felette. A nép így minden álmának, vágyának beteljesülését a királytól várta. Ennek a nagy népszerűségnek azonban még más oka is volt. Minél inkább szétszakadozott a francia föld politikailag, annál jobban érezte minden francia, hogy a király a nép és ország egységének hordozója. Nemzeti érzés és király-gondolat a nép szívében olóhatatlanul összefonódott egymással. Ez a nemzeti érzés pedig talán ép azért nőtt oly hatalmassá, mivel a valóság oly távol volt a nemzet és a haza fogalmától. A hiányzó politikai és népi egység az érzés világában, a költészetben valósult meg, a franciaság a *chanson de geste*-nek nevezett hőséposzokban ébredt magára. A Roland-ének, amely normandiai költő műve, édesnek becézi a francia hazát, *la dulce France*, s nagyszerűnek, hatalmasnak Nagy Károlyt, az ő királyát. Csodálatos, mennyire magáénak tekinti a francia nép Nagy Károlyt. Németországban csak tudákos literátorok foglalkoznak vele, itt maguk a nép fiai, harcosok és jámbor parasztok. Amikor a normannok 1066-ban Anglia meghódítására indulnak, Vilmos herceg serege élén, lovával messze előreugratva, Taillefer Nagy Károlyról énekel, Rolandról és a többi vitézekről, kik Roncevauxnál a pogány szaracénok ellen életüket vesztették. Nem „rómaiak” — ahogy a németeket hívták —, hanem ők, a franciák a „Karolinge”. Nagy Károly népe és az igazi frankok (*franeigenae*). Különös változás! A gallo-római lakosság magát büszkén franknak vallja, a német viszont erős-ködik, hogy római. Amott a Karoling-dinasztia hosszú megmaradása, emitt a császárság felelevenítése bizonyára közre hatott e felfogás kialakításában. A francia imperializmus kezdetei is ebbe a Karoling-hagyományba nyúlnak le. Az a király, ki már a szomszédos Normandiában csak név szerint uralkodott, igényt tart legalább Aachenre, a „szent” városra, mivel, Nagy Károly közvetlen örökösének tartja magát.

Nagy Károly egykori birodalmának birtokbavétele a valóságban azonban még messze volt. A királyság története ebben az időben pusztá védekezésből állott. Az első Capetingek csak úgy tudták magukat fenn-tartani, hogy az egyik hűbér-fejedellel ellensúlyozták a másik erejét. A környező hűbér-urak voltak természetesen a legveszedelmesebbek: a flandriai grófok, a normann hercegek, Blois és Anjou grófjai.

Gascogne és Aquitania az érdekkörébe eső dél- és közép-franciaországi részekkel együtt tulajdonképp önmagának élt és nem sokat törődött a királyság ügyeivel. Minden királyi politika azon a tartós normann-barátságon nyugodott, amelyet a Capetingek az utolsó Karolingoktól örökségképpen vettek át. Csak I. Henrik idejében, 1048 óta váltak az eddigi barátok ellenségekké. A Capeting-normann együttműködés mellett mindazok a szövetségek, amelyeket a királyság a veszélyt jelentő hűbér-fejedelmekkel kötött, múló jelentőségűek voltak és pusztán az adott politikai helyzet szükségletét szolgálták. E tekintetben a királyság politikája már a dinasztiaalapító Capet Hugó uralkodása alatt határozott vonásokat mutat. A királyság jövője szempontjából nagy jelentősége volt annak a körülménynek, hogy a királyi trón betöltésénél a választást sikerült az ifjabb királyság intézményével kiküszöbölni. Az előrelátó Capet Hugó fiát, Róbertét még 987 karácsonyán királlyá koronáztatta és ehhez a szokáshoz aztán a többi Capeting-utód is szívesen ragaszkodott. Jól tudták, hogy a még élő király által alkalmas pillanatban végrehajtott koronázás mindennél jobban biztosítja a trónt a dinasztia számára. VII. Lajos volt az utolsó, aki ily módon gondoskodott trónutódjáról {Fülöp Ágost nevű fiának megválasztása 1179-ben).

Ezzel a burkolt trónöröklési renddel a királyság kevés alkalmat nyújtott a hűbér-fejedelmeknek, hogy a dinasztia ügyeibe beleszóljanak és a királyság erejét választási harcok előidézésével gyöngítsék. Már Capet Hugó határozott politikát követett velük szemben. Észak-Franciaország leghatalmasabb grófságát, Flandriát azáltal kívánta a királyság érdekkörébe vonni, hogy Róbert fiát összeházasította Arnolf flandriai gróf özvegyével. Abban a küzdelemben, amelyet Anjou Blois ellen folytatott, normann támogatással az előbbinek fogta pártját és tette számára lehetővé a győzelmet. Mindjárt megváltozott azonban a helyzet, amint Jámbor vagy II. Róbert került uralomra (996—1031). Valamikor Anjou, miként Tours, a ducatushoz tartozott, ám a kormányzásukkal megbízott vicecomesek (vicomte) már a X. század első felében önállósultak és grófi címet vettek fel. Fulko Nerra (987—1040) hatalmát Aquitania felé is kiterjesztve, elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy azokat a kötelékeket, melyek eddig grófságát Lárálysághoz fűzték, végkép feloldozza. Így az Anjou-szövetség felWnlott, de felbomlott a flandriai is, hogy a királyi politikának épp ellentétes irányt adjon. Róbert elvált flamand feleségétől és elvette Blois grófjának özvegyét, Bertát, a közeli rokonság és a pápa tiltakozása ellenére. Az új király ügyességére vall, hogy Flandriát, amely erős-

kezű grófja, IV. Balduin alatt, főleg a német birodalom kárára terjeszkedni kezdett, francia és német egyesült erővel ostrom alá fogta, de amikor látta a hadjáratok eredménytelenségét, sietett lányát Balduinnak szövetség reményében feleségül adni. A királyság anyagi és politikai hatalmát két grófság (Dreux és Melun) és az 1002-ben megüresedett burgund hercegség bekebelezésével erősítette meg.

Amikor 1031-ben Jámbor Róbert meghalt és I. Henrik (1031—1060) került Franciaország trónjára, komoly veszély fenyegette a Capeting-dinasztiát. A nagy hűbér-fejedelmek közül a normann herceg, Anjou és Flandria grófja a törvényes király mellé álltak, míg Blois és hatalmi körzete, kihasználva Jámbor Róbert második fiának, ugyancsak Róbertnek lázongását, egyenesen a választó-királyság gondolatát kívánta érvényesíteni. I. Henrik csak úgy tudta ingadozó uralmát megerősíteni, hogy Róbert testvérének a nemrégiben szerzett burgund hercegséget adta. Miután II. Odo (996—1037) Champagne-t és Blois-Chartres-t kezében egyesítette, Blois a királyságot úgy keletről, mint nyugatról erősen szorongatta. I. Henrik épp ezért egy nagy koalíciót hozott össze a Blois grófi ház ellen, amelyben még maga II. Konrád császár is részt vett. Blois viszont a király másik testvérével szövetségbe, ki apanage-birtokra áhítozott. Végül is Blois-nak kellett meghátrálnia; a király és szövetségesei, köztük elsősorban Anjou, birtokaikat újjal gyarapíthatták. Anjou Touraine-t, a normann hercegség a francia Vexin-t kapta jutalmul. Ezek a harcok még szorosabbá fűzték a köteleket a királyság és Normandia között. Amikor Ördög Róbert normann herceg a Szentföldre ment, a királyt kérte fel, hogy országának és törvénytelen fiának, Vilmosnak, kit utódjául szemelt ki, gondját viselje. És tényleg, I. Henrik királyságának egész latbavetésével megvédélmezte a hercegség érdekeit a lázongó vazallusokkal szemben (1047). Vilmos, Anglia későbbi meghódítója, végeredményben tehát a francia királynak köszönhette hercegi hatalma megszilárdulását. A királyságnak azonban régi politikája volt, hogy — a mondást a hűbérfejedelmekre vonatkoztatva ne engedje a fákát az éjig nőni. A herceg túlnagy hatalma sehog^em tetszett Henriknek s a szomszédos hűbér-fejedelmeket is félelemmel töltötte el. Még két év sem múlt el, hogy a király a herceg érdekében küzdött, midőn a harc megindult Normandia ellen. Bár Henrik egy hatalmas ligát hozott össze Vilmos ellen, melyhez nemcsak a közelebről érdekelt Anjou, Champagne, Aquitania, hanem a távolabbi Bourgogne, Auvergne és állítólag Gasconne is csatlakozott, — Vilmos mégis tartani tudta magát, úgyhogy a király végül is békére kényszerült (1058). Normandia győzött és

ez a győzelem meghatározta a francia történet menetét jó időre. Vilmos ereje teljében állva, Angliára vetette szemét, hol a trón Hitvalló Edvárd gyermektelen halála következtében üresen állott. Anglia meghódítása 1066-ban a francia királyságot egészen új helyzet elé állította. Így I. Henrik, pár évvel előbb bekövetkezett halálával (1060) lezártnak tekinthetjük a Capeting külpolitika első korszakát.

De nemcsak a politikában, magában az állami életben is új irányt vesz a fejlődés. Az állami hatalom felaprózódásának folyamata hirtelen megakad, sőt mi több, a felségjogok új koncentrációja jelentkezik. Jellemző módon ennek a központosító törekvésnek nem a királyság volt a lelke, hanem egyes vidékek hűbér-fejedelmei. Nem is egy pontból terjedt el az országban, itt is, ott is felbukkan, hogy a hűbér-fejedelemségek hatalmát gyarapítsa. De a végén egy Hódító Vilmos eredményeinek Normandiában, egy V. Fulko sikereinek Anjouban vagy egy VIII. Vilmos erőskezű uralmának Guyenneben mégis csak a királyság vette hasznát. Természetesen a több központ körül megindult szilárdulási folyamat nem állt meg a hűbér-fejedelemségek határán, hanem idő múlva eljutott az ország tényleges középpontjába is, a királyságba. A nagy hűbér-fejedelmek vetését, amikor az idő arra elérkezett, a király aratta le.

Az állami gondolat megerősödése mint visszahatás jelentkezett a hűbér-rendszer felbomlását követő teljes felfordulásban. A hűbér-fejlődés a XI. század közepén zsákutcába érkezett. Az államhatalom megoszlása eléri a tetőfokot; meglazul a kötelék a vazallus és senior között, s a hűség elveszti értékét. A vazallus nem érzi többé magát egész személyével seniorához kötve, csak annyi szolgálatot kíván teljesíteni, amennyit a hűbér-birtok ér. Már régebben is előfordult, hogy a vazallusok egyszerre több seniornak szolgálatába szegődtek. Most ez a visszaélés félelmetes arányokat ölt és az egész hűbér-rendszert pusztulással fenyegeti. Hovatovább a senior nem számíthat vazallusa segítségére, mivel a hűbérköteléket más hűbérkötelezettségek keresztezik. E felbomlási folyamattal elvi alapon először az egyház vette fel a küzdelmet. A XI. század legnagyobb szellemei, egy Chartres-i Fulbert, egy Chartres-i Ivó, ismét a hűség szentségét hirdetik. Ezzel az elvi hadjárattal párhuzamosan alakul ki a vazallus új fajtája, az ún. homo ligius, neve Dél-Franciaországban és a spanyol határvidéken solidus. Eltérőleg Németországtól, hol a széteső hűbér-rendszerrel a ministerialisokat állították szembe, a homo ligius nem jelent új intézményt, hanem csupán a régi frank hűbér-viszony felelevenítését: reformot, de a hűbériség keretén belül. Akárcsak a hűbériség kezdetén,

midőn a vazallust még quasi-servilis viszony kötötte urához, a homo ligius a dominus ligius bírói hatalma alatt áll, mégpedig azokban a perekben is, amelyek személye vagy családi birtoka körül keletkeztek, továbbá nagyobb mérvű szolgálatra köteles. Uruk ügyében bírói párviadalra vagy eskütársaknak kell jelentkezniük, várukat uruk előtt mindig nyitva kell tartaniok és csak uruk engedélyével távozhatnak el hosszabb időre. A várak őrzése is általában az ő feladatuk. Mindez azt mutatja, hogy a német ministerialis feladatkörét Franciaországban a homo ligius látta el. A homines ligii között, akárcsak a ministerialisok koraiban, számos szolga-eredetű egyént találunk. A hűbériség életrealitását és rugékonyságát bizonyítja Franciaországban, hogy itt az alsóbb lovagi teendőket, amelyeket Németországban egy külön, hűbériségen kívülálló harcos réteg végez el — a vazallusok csak az udvar látogatására és a hadvonulásra kötelesek —, a hűbéres társadalom maga vállalta.

A homo ligius viszony kiépítésével Franciaországban újra erőre kap a vazallus-jog által olyannyira elszorvasztott senior-jog. Mintha egyszerre csak új vér ömlene az elmeszesedő erekbe, a hűbériség az állameszme érdekében ismét erőkifejtésre képes. A hűbériségnek nem a centrifugális, hanem centripetális működése kezd mindjobban érvényesülni. Az államhatalom újra megerősödik. A territóriumot bonyolult jogügyletek segítségével (csere, vétel, zálogmegváltás, stb.) összefüggő egészé kerekítik. Kialakul a hűbér-fejedelemségekben a legidősebb fiú trónöröklése (primogenitura), kit különben a fejedelem még életében társul választ és utódjává jelöl. Az öröklés a nőágra is kiterjed s a XII. században királyi mintára a felkenés és koronázás is divatba jön. Mindennél sokkalta fontosabb, hogy a hűbér-fejedelmeknek rövidebb-hosszabb idő alatt sikerült egy rendezett központi és helyi igazgatást szervezni. Az előbbinek alapját maga az udvar alkotta, hol a vazallusok közül a hűbér-fejedelem kiválasztotta a központi kormányzat hivatalnokait (grands officiers) és a lassanként egymástól különváló tanácsok: az államtanács, bírói szék és számtanács tagjait (échiquier). A vidéki kormányzás és igazságszolgáltatás szerveit praepositi (prévots), bailli' vicarii (viguiers) vagy vicecomites (vicomtes), stb. hívták, kik a kisebb nemesség soraiból rekrutálódtak, hivatalukat azonban nem hűbérként kapták, hanem a sokféle földesúri-hűbéri (aides féodales) vagy felségjogi (banalitás, stb.) adók és illetékek fejében bérelték. Ezenfelül a hűbér-fejedelmek azt is el tudták érni, hogy beleszóljanak az al-vazallusok ügyeibe, ami különösképp hűbér-visszaháramlás esetén vált nagyjelentőségűvé.

Valamennyi hűbér-fejedelem közül Normandia hercege törte le legkorábban és legnagyobb sikerrel a hűbér-urak önállóságát. Ennek okát jobbra a sajátos normann jogfejlődésben kell keresnünk. Rolf (Rollo) a betelepedés idején (912) amolyan nagy-vezér volt a vállalkozás al-vezérei mellett. A hercegi hatalmat azonban már fiának, Hosszúkardú Vilmosnak sikerült a közösségi forma kárára francia udvari embereinek támogatásával egy nagy nemesi lázadás után biztos alapokra fektetni. Az elfranciásodás így együtt haladt a hercegi hatalom megszilárdulásával. Az első időben a frankok kérdésére: Kinek nevében jársz el senior-tisztedben? — a jó normann még azt felelhetette: Senki fiának, mindnyájan egyenlő hatalmúak vagyunk. Ez a szellem azonban csakhamar eltűnt, mihelyt az új normann állam hozzásimult a francia hűbéri államberendezéshez. A herceg állami felsőbbbsége a hivatali állameszmének és a hűbéreszmének szerencsés összehatásán nyugodott. Európa összes hűbéri államképződménye között a normann valósította meg a legtisztábban a hűbérjog összetartó, közjogi funkcióját. A vérbosszú-rendszert itt szorították leginkább vissza és az országos béke érdekében itt tettek a legtöbbet (már Rolf idején, aztán az 1091-ből való *Consuetudines et justicie*). Várat csak a herceg engedélyével volt szabad emelni. A régi általános hadfelkelés mellett, amely itt még életben maradt, a hűbéres lovagok alkották a hercegi sereg javát különösen a külföldi háborúkban. Más országokban a vazallus hűbérura részére valamennyi al-vazallusát köteles seregbe állítani; Normandiában ezzel szemben, akárcsak a normann Angliában és Szicíliában, a hűbérkontingenst a hűbér alapján (*feudum loricae*) számszerűleg pontosan meghatározták. A normann herceg serege volt a legjobb egész Franciaországban. Mint legfőbb hűbérúr Normandia hercege országa minden kiskorú nemesének ügyeiben gyámhatóságjogot igényelt, ami módot nyújtott neki, hogy az al-vazallusok családi viszonyaiba beavatkozzék. A bíraskodást Normandiában is számos *seigneurs justiciers* kezében találjuk, ám a hűbér-felsőbbség alapján itt elég korán kialakult az a gyakorlat, hogy egyes esetekben (*cas ducaux*) csak a herceg hűbér-széke ítélezhetett. Ezek az ügyek az idők folyamán mindinkább szaporodtak. A dominiális igazgatás szervei, a *vicomtes* és a *prévôts* látták el a köz-igazgatás feladatait. A normann hercegek sohasem engedték, hogy olyan várak, amelyek a közigazgatási kerületek központjai voltak, hűbér jogon más kezére kerüljenek. Csak Földnélküli János szakított ezzel az elvvel.

Ennek a hatalmas erejű normann hercegségnek jutott az a világtörténeti küldetés, hogy Angliát a kontinentális politikába és államfejlődésbe bekapcsolja. Anglia a XI. század közepéig legteljesebb politikai elszigeteltségben maradt. A frank történetből jól ismeretes, hogy az ír és angol-szász egyház mily nagy hatással volt a frank kultúra kialakulására. Ezek a kulturális kapcsolatok azonban sohasem vezettek politikai összeköttetésekhez. Mindaz, amit ebben a tekintetben feljegyezhetünk, oly kisjelentőségű s annyira szórványos, hogy megemlíteni sem érdemes. A normann hódítással ez a helyzet egy csapásra megváltozott: Anglia ismét része a kontinentális politikai közösségnek, mint egykor az imperium Romanum idején. Kultúráját illetőleg már régóta Nyugat népeihez tartozott. Amint a germán (angol-szász) invázió vihara elült, amint az ír egyház, majd a Szentszék térítése gyümölcsöket hozott, Britannia, melyet az elgermánosodás kiragadott az antik kultúra családjából, ismét visszatért a római hagyományhoz (VII. sz. vége). Ez a kulturális fordulat azonban nem tudta szétszakítani azokat a politikai kötelékeket, amelyek a brit szigetcsoportot az angol-szász invázió óta az Északi-tenger történetéhez kötötték. Megszakítás nélkül egy „skandináv“ politikai orientáció uralkodott az angol-szász Angliában. Kelet felől, az Északi-tenger oldaláról jöttek azok a rajok, amelyekkel lakóinak össze kellett mérnie fegyvereit; így tehát egész politikai erejét erre s nem a kontinens felé fordította. Épp ezért a hastingsi csata (1066) új fejezetet nyitott Anglia történetében. A brit szigetország ettől kezdve az egész középkoron át részt vesz a kontinens politikai harcaiban. Nem véletlen, hogy épp Normandia volt az az ország, mely Angliát ismét bevonta a kontinentális politikába. Normandia a flandriai és friz tengerparttal együtt, akár csak maga Anglia és Írország, egy sajátos történeti életközösséget alkotott ősidők óta Dániával és Skandinávia déli részével; ugyanannak a földrajzi tájnak hatáskörzetében feküdt, természetes volt hát, hogy e kultúrkör egyik kontinentális tagja emelte ki Angliát évszázados politikai elszigeteltségéből.

Ennek az Északi-tengeri kultúrkörnek forgalmát és kereskedelmi életét nem az angol-szászok, hanem a frank uralom alatt élő frizek irányították. Az angol-szászok jó telepések, kiváló farmerek voltak, kik nagy szállásokban vagy egyedülálló majorságokban laktak, a földet művelés alá vették, a mocsarakat száritották és erdőket irtottak, de minden idegent és utazót bizalmatlanul fogadtak s maguk sem utaztak szívesen. Kivéve Londont, mely már római időben is fontos kereskedő- és kikötőváros volt és Yorkot, ekkor még városias élet nem

bontogatta szárnyait Angliában. Az angol-szászok idővel, az eke mellett teljesen elszoktak a hajózástól, úgyhogy Nagy Alfrédnak friz hajósokat kellett felfogadnia, mikor a viking-rajok feltartóztatására hajóhadat szervezett. Igaz, angol-szász kereskedők megfordultak St. Denis piacterén is, mindez azonban eltörpült a mellett a forgalom mellett, amelyet a friz hajók, ezek a nagyhasú, teherszállításra alkalmas vitorlás koggok a kikötőben lebonyolítottak. Frieslandot akkori egész világhelyzete arra tette hivatottá, hogy az észak-galliai, Rajna-vidéki római kereskedelem örökébe lépjen. A Rajna ebben az országban ömlött be száz ágával a tengerbe; mindaz az áru, amit délről, a Földközi-tenger orientális vidékéről a nagy utakon, a Rhone völgyén át, a Duna mentén, a mai Szerbián és Magyarországon keresztül vagy a Pontustól Magdeburgon át hordtak a Rajnához, a frizek kezén gyűlt össze. Telepeik a két legfontosabb Rajna-városban, Mainzban és Wormsban külön friz negyedek alakultak, de telepeik Xantenben, Birtenben, Strassburgban, Duisburgban és Kölnben is elég népesek lehettek. A frizek országa még ekkor is, akárcsak a római korban, egy erősen fejlett kultúrterület szélén feküdt s így az az ellentét, amely a termelő és fogyasztó terület között gazdasági szempontból fennállott, nagyarányú áruforgalmat tett lehetővé. A friz és flandriai tengerpartnak és Anglia déli felének már a római időkben megvolt a maga sajátos, a juhtenyésztésre támaszkodó posztó- és szövőipara. Ezeket a ruha-holmikat még akkor is, ha nem ők készítették, a frizek hozták forgalomba. A pallia Fresonica messze tájakra elkerültek. Az egész Rajnától keletre eső német terület különben is egy gazdaságilag fejletlen kolóniális vidéket jelentett. Még inkább áll ez az északi germán népekre. Ügyes kereskedők számára, amilyenek a frizek voltak, mindezek a területeken óriási gazdasági lehetőségek kínálkoztak.

A friz gazdasági élet központjainak Dorstatot (Utrecht mellett, a mai Wijk te Duurstede) és Quentowicot (ma Etaples a Canche torkolatánál) kell tartanunk. Az első a skandináv és német kereskedelem gócpontja volt, a másik Anglia és Franciaország között állva, e két világ forgalmát bonyolította le. A friz kereskedők Franciaországban egészen St. Denis-ig jutottak, melynek híres vásárait látogatták, sőt megkerülték hajóikkal Bretagne-t és a Loire torkolatánál Noirmoutierben, hol az ír és skót hajók is kikötöttek, sőt és francia bort vásároltak. Londonban és Yorkban a sok friztől csak úgy tarkállott a város. Azok a kereskedelmi megállapodások, amelyeket Nagy Károly kötött Offa merciai királlyal, fogalmat nyújtanak az angol-friz gazdasági kapcsolatok fontosságáról. A skandináv országokba a frizek Dorstat-

ból indultak ki, aztán az Eider-folyó felhasználásával Schleswigbe mentek, hol friz telepekkel találkozunk. Innen hajóztak át a svéd Birkába (Máler-tónál?) — itt is kimutathatók telepeik — és a nagy folyók igénybevételével Szászországba. A skandinávok ugyanígy Dorstatig mentek le árukért. Ennek az északi forgalomnak érdekében Német Lajos 873-ban Siegfried dán királlyal egyezkedik. A frizek hegemoniájukat az északi kereskedelemben csak a IX. század végéig tudták megőrizni. Quentowic elnéptelenedik, Dorstat teljesen kihal, elpusztul. A nagymúltú friz készítmények azáltal, hogy az eddigi foggyasztók, a németek, franciák, maguk is rátértek a posztókészítésre és szövőanyagok gyártására, már a X. század folyamán kiszorulnak a távoli kereskedelemből. Anglia és Németország gazdaságilag önállósulnak, eddigi kolóniális helyzetükből kinőnek és maguk is rátérnek a városiasodás és iparosodás útjára. Ekkor a németek, különösen a szászok, a nagyterjedelmű szláv területekkel szemben körülbelül ugyanabba a helyzetbe jutnak, mint előbb a frizek velük szemben: a kulturális elmaradottságot, illetve különbözőséget gazdaságilag gyümölcsöztetik. Bardowiek, Magdeburg, Prága gazdasági fellendülésüket a szláv kereskedelemnek köszönhatték.

De még egy más ok is közrejátszott abban, hogy a frizek gazdasági uralma aláhanyátlótt. A skandinávok s köztük is elsősorban a dánok, addig-addig nézték a frizek árukkal megrakott hajóit, míg megirigyelték azokat. Már régtől fogva jó hajósok voltak, a frízektől aztán megtanulják a vitorlázást, most azonban a távoli kereskedelemből is ki akarták venni a részüket. Először a Keleti-tengerről szorítják ki az idegeneket; a frizeket, akárcsak a németeket, csupán Schleswigig engedik. Olyan szörnyű meséket mondanak el a németeknek szörnyekről, különös lényekről — Bremeni Adám krónikája tanú erre —, hogy ezeknek elmegy a kedvük minden utazástól. A skandinávok azonban nem elégszenek meg ennyivel. Versenyre kelnek a frizekkel az Északi-tengeren is és az egész gazdasági életet a kezükbe akarják kaparintani. Kezdetét veszi az északi germánság hatalmas expanziójának kora^ mely természetesen nemcsak gazdasági téren érvényesült, hanem új területek birtokbavételére, nagyarányú telepítésekre is irányult: a sziklás, szűk életlehetőséget nyújtó északi haza fiait idegenbe üzte. A terjeszkedésnek azonban politikai indítókai is voltak. Ebben az időben lép Észak a politikai fejlődésnek arra a fokára, amikor az apró törzsi államokból nagyobb királyságok képződnek. Ám számos törzsi fejedelmet és a nemességnek nem kis hányadát a politikai változások idegen országokba kergetik.

A vikingek, másképp normannok, jobbára dánokból és norvégek-ből állottak, kereskedők és harcosok, halászok és parasztok voltak egyszemélyben. Polgáriasodás híján az a kereskedő, ki London vagy Dorstat utcáin megjelent, hazafelé térve, nem átalált kalózkodni. A fríz hajóknak 800 körül már attól kellett félniük, hogy rakományaikat a „barbárok“ elszedik. Ezzel kezdetét vette a viking-világ az Északi-tengeren. A portyázást azonban kiterjesztették a szárazföldre is. Az első hajórajok mindössze 3—4 hajóból állottak, később azonban számuk meghaladta a százat-háromszázat is, egy-egy hajóban pedig száz harcos is el tudott férni, ha kellett — lovastul. Első becsapásuk Dél-Anglia partvidékét érte, Dorchester-t Wessexben (787) és nem ahogy általában tanítják: Lindisfarn-t a keleti parton (793). Amikor a vikingek hajóit az angol-szászok észrevették Wessex békés öblében, nem had nyargalt lovon eléjük, hanem a királyi vámbeszédő, mert azt hitték, hogy jóra való kereskedők érkeztek hozzájuk. De a frankok is csakhamar megéreztek a normannok kalandéhségét, elsőízben Frieslandot rohanják meg 810-ben. Nagy Károly[^], méginkább Jámbor Lajos halála után különösen Szászország szenvedett sokat a normannok betörései miatt. Ahol csak jártak, füstölgő romok, kifosztott apátságok mutatták útjukat. De nemcsak rombolni jöttek azokon a tengeri útvonalakon, amelyeket eddig a frízek hajói használtak, hanem azért is, hogy a ^{trvl} kereskedelmet birtokukba vegyék. És ez sikerült is nekik. Jámbor Lajos már 826-ban Harald dán „királyt“ a Weser-torkolatánál fekvő Rüstringennel megajándékozza; Harald egyik testvére Walcheren szigetét kapja hűbérül, egy másik, a híres Rorik, a vikingkor legnagyobb hőse, mindezekhez még Dorstatot (840 kör.), sőt Kennemerlandot is megszerzi (862). Az így kialakuló „fríz Normandiához“ Rorik az Eider és a tenger között elterülő földdarabot is hozzácsatolja, hová frízeket telepít le (IX. sz. közepe). Hasonló következetességgel törekedtek a normannok arra, hogy Londont elfoglalják (839 óta), de ez a fontos kereskedelmi város, „az angol Dorstat“ csak 851-ben esett kezeik közé.

A IX. század közepétől kezdve a viking hadjáratok mindjobban elvesztik portyázó jellegüket és mindinkább átalakulnak vándor-vonulásokká. Három útvonalon terjeszkedtek telepeikkel mind távolabbi vidékekre. A svédek inkább kelet felé, a szláv Oroszországba küldték rajjaikat. Itt a „varégek“ — így hívták a jövevényeket az oroszok — a szlávokat magasabb állami szervezetben egyesítik. Novgorod után (840) Kiebben is normann államot alapítanak, majd feltűnnek portyázó hajóik a Fekete-tengeren is, 866-ban magát Konstantinápolyt

fogják ostrom alá. A norvégek útja inkább nyugatra vezetett. A Shetland- és Faröer-szigeteken kívül (700) megszállják Izlandot (874-től), honnan Vörös Erik vezérlete alatt áthajóznak Grönlandba (X. sz. utolsó éveiben). Ezeknek a norvég vikingeknek nevéhez fűződik egyébként Észak-Amerika felfedezése. Bjárni, az első, kiről tudomásunk van, úgy vetődött Amerika partjaira, hogy Izlandból Grönland felé hajózva, eltévesztette az irányt. Vörös Erik fia, Leif tudatosan készül a felfedezőútra, akárcsak később Leif bátyja, Thorvald. Partot mindketten a mai Labradorban értek, nagyobb megtelepedésre azonban, nem került a sor (1000 körül). Norvégek voltak továbbá azok a vikingek is, akik az Orkney, a Hebridák és a Man-szigeteken telepedtek le, innen azután Skóciában (Caithness, Ross, Galloway és Dumfries), Anglia nyugati részében (Cumberland, Westmoreland, Lancashire, Cheshire és Dél-Wales) és Írországbán (Dublin, Cork, Limerick, Wicklow, Waterford városalapítások) megvetették a lábukat. Angliát dél és kelet felől a dánok kezdték szorongatni (harmadik útvonal), kik a Thames- és a Tyne-folyók közti térségen (az ú. n. Danelaw) telepedtek meg. A főroham 866-tól 871-ig tartott és Northumbria, Mercia, majd Wessex meghódításával végződött. A francia Normandia megalapításáról (876,911) más alkalommal volt szó. A vikingek a Földközi-tengerre is benyomultak, hajóik elérik Görögországot is (Piraeus) úgyhogy Európa körül a normann lánc szinte egészen bezáródott.

A vikingek áradatának az angol-szász Anglia nem tudott ellenállni. A támadások idején ugyan a kis törzs-fejedelmek már sorra eltűntek s a királyi hatalom, karöltve a nyugatosodással, a népi szervezetek rovására mindenhol megerősödött. Anglia ebben az időben hagyja el a politikai fejlődésnek azt a fokát, amelyen Nyugaton a germánok az invázió korában álltak. Az ilyformán kialakuló nagyfejedelemségek — heptarchia a nevük — azonban örökösen küzdenek egymással, végül már csak három marad meg közülük a küzdőtéren, a többi e három királyság főségé alá jut. Nevük: Northumbria északon, Mercia középen és Wessex délen. Egyszer az egyik, másszor a másik emelkedik a többi fölébe és élvez az egész Angliára kiterjedő hegemon állást, de közülük egyik sem tudja megvalósítani az angol-szász birodalmi egységet. Az egységes Angliának még csak ezután kellett megszületnie. A hegemon király kizárólag csak hűbér-felsőbbséget gyakorolt a többi királyság felett, a vazallus-államban se katonákkal, se hivatalnokokkal nem rendelkezett. A nyugatosodás irányának megfelelően előbb Northumberland, vagyis az a föld ragadja magához a hegemoniát Eadwin királya alatt (616—617), ahol az

írek térítőmunkája nyomán, Skócia felől a nyugatosodás először hódít tért: II. Offa (757—796) óta a vezetést Mercia kezében találjuk, míg azt Egbert Wessex királya az Ellandune-nál lefolyt győzelmes csatában meg nem döntötte. Erről az Egbertről tudjuk, hogy dinasztikus háborúságok egyidőre Nagy Károly udvarába úzik, hol a frank királyság szervezetét egész közelről tanulmányozhatta. Nem tarthatjuk pusztán véletlennek, hogy a frank gróf sági szervezetnek megfelelő shire éppen Egbert idejében ver Wessexben gyökeret. A shire-szervezet azután innen terjedt el Anglia többi részébe.

Még mielőtt az angol-szász egység létrejött volna, megindult a vikingek rohama Anglia birtokáért. A dánoknak először Northumberland, majd Mercia esett áldozatul, egyedül Wessex királya, Nagy Alfréd (871—900) tudta a jövevényeket megállásra kényszeríteni. Az állandó harcok arra indították Alfrédot, hogy a nehézkes és kardforgatásban járatlan népfölkelők helyett a védelmet inkább hivatásos seregre, a királyi kíséret harcos tagjaira (thans vagy gesidas) és azok al-vazallusaira bízta, akiknek száma a sok menekült következtében lényegesen emelkedett. Így a viking-dán invázió hatása alatt alakul át az angol-szász társadalom a lovag-paraszt ellen-pár szerint igazi középkori társadalommá; az angol hűbériség kezdetei ebbe a korba nyúlnak vissza. Nagy Alfréd katonasága tulajdonképp lovasított gyalogságból állott, akárcsak a vikingeké, mivel a lovon való küzdelem még nem ismerték. Nagy Alfréd a dánokat saját fegyverükkel zabolázta meg; amint kiismerte sajátságait, verhetetlennek bizonyult. Ethandune-nél, hol velük döntő csatáját vívta (878), a dán Guthrum, a vikingek vezére, maradt alul, ki a Wedmore-ban kötött béke értelmében társaival megkeresztelkedett és Wessexet kiűrtette. Még egy más helyen sem tudták a vikingek az angol-szászok védelmét megtörni. Northumberland északi részét, a Tyne és Cheviot közti vidéket a dánok érintetlenül hagyták. Ez a terület lassanként Skóciához csatlakozott, hol a dán invázió folytán bekövetkezett elszigeteltség Kenneth Mac* Alpine-t (844—860) egy külön skót-pikt királyság megalapítására ösztönözte.

Nagy Alfrédot az angolok szeretik Nagy Károly mellé állítani. Alfréd, akárcsak a nagy frank király, hadvezér, uralkodó és tudósember volt egyszemélyben. Azt a szörnyű pusztítást, amelyet a viking hadjáratok okoztak, valamiképp jóvá kellett tenni. Wessexben az ő védelme alá menekültek a papok és szerzetesek, művészek és íróemberek egész Angliából. Alfréd minden törekvésével Nyugat felé tekintett. Gall, német tanítókat hív udvarába, Grimbald St. Omerből és

Korvey-i János, legjobb tudósai, német születésűek voltak. Beda latin egyháztörténetét más teológiai, történelmi és geográfiai munkával együtt (Orosius, Boéthius) angol-szászra fordíttatja népe számára. Az angol-szász törvények összegyűjtése és a nemzeti nyelven írt angol-szász krónika megmentése betetőzte Nagy Alfréd Karoling humanizmusban fogant kultúrterjesztő működését. Az angol irodalom benne tiszteli megalapítóját. Még más tekintetben is Nagy Károly dicső alakját utánozta. Bizonyára a frank „akadémia“ mintája lebegett szemei előtt, amikor udvarában a nemesek és a thans fia számára „nyilvános iskolát“ alapított. A Karoling-renaissance törekvése egy laikus műveltség megalapozására és a nemzeti nyelvű irodalom megindítására nemcsak Nyugaton, hanem itt, Északon is meghozta a maga gyümölcsét. Amikor Alfréd meghalt, politikai testamentuma már előre jelezte a jövő számára a kibontakozás útját. A nyugatos szellemben megújuló és megerősödő angol-szász Wessex arra volt hivatott, hogy hegemoniáját az egész egykori angol-szász területre kiterjessze. A dánok, amióta Guthrum példaadása folytán a kereszténység meggyökeresedett náluk és amióta a „Danelaw“ — így hívták településterületüket — pontos határokat kapott, teljesen felhagytak támadásaikkal, Wessex helyett inkább a kontinens felé fordultak. Már a Tacitus korabeli germánok kultúrájában megemlégettük, hogy a sereg-vezérek csak a hadjárat idejére gyakoroltak rendkívüli hatalmat. Ezt figyelhetjük meg a vikingeknél is. Mihelyt a hadjáratok befejeződtek és a portyázásra alkalmilag összeverődött raj megtelepedett, véget ért a vezér korlátlan hatalma és a viking-telepek apró fejedelemségekre bomlottak fel. Természetesen ezek a vikingek már nem képviselték azt a politikai erőt, amelyet régebben jelentettek. Nem ütközött tehát különösebb nehézségbe a fejlettebb, jobban szervezett angol-szász Wessex számára, hogy felsőbbiségét a Danelaw földjén, ahol egymással versengő törzs- és nemzetségek között oszlott meg a politikai hatalom, lépésről-lépésre érvényesítse. Alfréd utódai:

I. Edvárd (900—924), Aethelstan (924—940), az előbbi fia, Edmund (940—946) és Edred (946—955). Aethelstan fítestvérei Wessexbe lassacskán az egykori angol-szász területet bekebelezték (954) és ezzel egész Angliát — a kelta Wales és Skócia kivételével — jogaruk alatt egyesítették. A dánok, miután sorra megdöntötték a régi angol-szász királyságok különállását, lehetővé tették Wessex számára, hogy a szigetország politikai egységét megvalósítsa.

Mindazonáltal ekkor még egységes jogú és etnikumú Angliáról nem beszélhetünk. Igaz, a királyság állandóan bocsátott ki törvénye-

két, ezek azonban egymagukban nem semmisítették meg az egyes népcsoportok és területek sajátos jogállományát. A Danelaw területén élő dánok is saját joguk szerint élhettek. Egy közös, mindenkit átölelő jogrendszer, egy igazi „Common Law“ megalkotása csak a Plantagenet időkben következett be és hivatásos királyi jogtudósok működésével áll összefüggésben. Wessex királyai, amikor egész Anglia királyai lettek, az újonnan meghódított területeket nem hagyták meg a régi politikai szervezetben, hanem kiterjesztették rájuk a királyság fennhatóságait és intézményeit. A X. század végére egész Angliát Wessex mintájára shire-körzetekre osztották. Amíg a királyság csak a kis Wessexre terjedt ki, minden egyes shire közvetlenül a király hatalma alatt állott, a birodalomra növekedett angol királyságnak azonban nagyobb közigazgatási egységeket kellett alkotnia, amelyeknek természetes határai a régi királyságok határai révén már adva voltak, így már Edvárd és a fia alatt azt látjuk, hogy egy-egy ealdorman, másképp earl nem egy, hanem két, három, sokszor féltucat shire-t igazgat a király nevében. Ilyenkor a shire kormányzati teendőit a shire-szervezet második közege, a sheriff látta el. A meghódított Danelaw-ot egy nagy provinciának tekintették, melynek igazgatása közvetlenül a király alá tartozott; épp ezért a dán earlok működésükért csak a királynak tartoztak számadással.

Az angol-szász shire-szervezet Nyugaton a grófságoknak felelt meg, mégis, főképp két szempontból, lényegesen eltért a frank mintától, A. grófságok Angliában sohasem vesztették el hivatal-jellegüket, ami megakadályozta azt, hogy az earl-tisztség egy-egy családban öröklődjön. A shire-szervezetet másrészt már Nagy Alfréd a dán várendszerral egyesítette. A dánok ugyanis önállóságuk idején apró politikai közösségeket alkottak, melyeket a „jarl“ a melléje adott, örökös-tisztségű törvénytudókkal — számuk általában 12 — és a várőrséggel együtt egy-egy földhányásból készült várból igazgatott. De a vikingek nemcsak jó harcosok, de jó kereskedők is voltak, érthető tehát, hogy az Északi-tenger kereskedelmét kivonták a frizek kezéből és saját váraikban összpontosították. Az angol városok javarészt ebben az időben keletkeznek. Ezek a várak így, akárcsak Hellasz városai, nemcsak a politikai életnek, hanem a kereskedelemnek is középpontjai voltak. Amikor az angol-szász királyság a Danelaw területét birtokába vette, a dán politikai és gazdasági szervezetet az angol-szász részekre is meghonosította, úgyhogy bekövetkezett a shire-szervezet és a várendszert összeolvadása. A régi római erődítményeket ismét helyreállították, ezenkívül az egyes shire-ekben új földvárakat emeltek,

melyeknek védelmét hűbér-birtokkal megajándékozott katonákra bízták.

Amilyen mértékben növelte a shire- és vár-szervezet kiépítése a királyság hatalmát, oly fokban ásta alá a régi népi intézmények tekintélyét. Miként a frank fejlődésben, Angliában is az ősi intézményeket a királyság elsorvasztja és megfosztja népi jellegüktől. A szabadok gyülekezete, a wita-gemot (witan), átalakul a nagyok gyülekezetévé, mely javarészt a király által választott főpapokból, udvarának embe-reiből (ministri), a királyság közegei: az ealdormen és thanes soraiból került ki. Már a X. század elején Edvárd király azt kívánja, hogy a witan minden tagja udvari famíliájához tartozzon. Alul viszont, az ó-germán század-szervezet (hundred, a skandinávok által megszállt vidéken: wapentake) a királyi shire-beosztás és a földesúri bírászkodás kialakulása következtében sokat veszített jelentőségéből és maga is mint a shire kisebb egysége, királyi közeg kezébe ment át, bár a szabad ülnökök továbbra is megőrizték szerepüket. Edgar (959—975) korától kezdve azonban az angol-szász királyság is a feudalizáció útjára lépett, s mind gyakrabban adományoz egyháziaknak és earls-nek vagy thanes-nek koronajavakat és jogokat, elsősorban a hundred bírósági székét. Ennek a fejlődésnek tudható be, hogy a normann hódítás idején, a XI. század közepére a hundred általában földesúri székké változik. A szabad parasztság, mely különösen a skandináv településterületen a lakosság nagyrészét tette ki, hovatovább a földes-úrtól gazdasági vagy legalább is igazságszolgáltatási függésbe jut. A régi szolgaréteggel elkeveredve az a sors várt rájuk, hogy előbb-utóbb a kialakuló egységes félszabad jobbágyosztályba olvadjanak. A társadalomnak és az állami életnek egyre fokozódó feudalizációját maga a királyi hatalom segítette elő. A közélet biztonságának érdekében szívesen vette, hogy a gyöngébbért és földnélküliért egy hatalmasabb kezeskedett. A széthulló nemzeti szervezeti feladatkörét egy más szervezetnek, a földesúri és hűbérinek kellett magára vállalni. Az állam, hogy biztosítsa a maga számára az alsóbb rétegek katonakötelezettségét, arra szorította a szabadokat, hogy a nagyok kíséretébe álljanak. Így válik végül is a földesúr az államhatalom vidéki képviselőjévé.

Az angol-szász kor végén Anglia belső viszonyai sok tekintetben hasonlítottak a XI. századi Franciaországra. Anglia azonban már a frank birodalom területén kívül, egy egészen különálló kultúrkörben alakította ki kora-középkori politikai berendezését, minek következtében hiányzott belőle Nyugat legjellegzetesebb intézménye: a hűbéri

rendszer. A normann hódítás előtt (1066) Angliában csak egy erős feudalizációs folyamattal, a hűbériség egyes elemeivel találkozunk, de nem hűbéri rendszerrel. A thans és gesidas viszonyuk és kötelezettségeik formáját tekintve csak amolyan ó-germán „Gefolgsleute“ voltak, mint a Meroving-kori gasindi, leudes. Védelembefogadás és kommandáció az angol-szász jogban sem ismeretlen. De ezek az esetek csak a földesúri jog körében fordulnak elő. Ugyanígy a laen, feudum fogalma sem idegen az angol-szász jogban; beneficiális birtok-rendszerről azonban mégsem beszélhetünk. A birtokadományok általában teljes tulajdonjogra és ennek megfelelően, teljes szabad rendelkezésre szólnak. Az adományos nem törekszik a birtok felett főtulajdonjogot biztosítani magának. Anglia talán sohasem vette volna át a nyugati hűbériséget, ha Hódító Vilmos, Normandia hercege, a frank jogot a szigetországba át nem telepíti. Joggal mondhatjuk tehát, hogy a normann hódítás egészen új fordulatot adott az angol alkotmányfejlődésnek.

A további fejlődés, akárcsak a frank birodalomban egy század-al előbb, a partikularizmus és az egyház hatalmának megerősödését hozta meg. Edgar (959—975) már ezeknek az új erőknek küzdelméből került bátyjával, Edwiggel szemben (955—959) trónra. Uralkodása alatt mindjobban érezhetőbbé válik az egyház gyámkodása a királyság felett, a tényleges hatalom az egyház kezébe csúszik át, mely erkölcsileg is, a reform-tanok érvényesülésétől megújítva, az erőskezű Dunstan canterbury érsek személyében méltó vezérére talál. Sokkal, de sokkal nagyobb veszélyt jelentett a királyság számára, hogy a Themsétől északra eső tartományok, így Mercia és Northumbria, régi dicsőségük tudatában egyre inkább szembehelyezkedtek Wessex-szel, az angol-szász királyság törzsalapjával. A birodalom súlypontja lassanként északra helyeződött át és ezzel párhuzamosan mind több és több dán nyomult be a kormányzó réteg soraiba. A szász és a dán ellentét is újra kiéleződött. De ezzel megingott az egész rendszer, melynek alapja az angol-szász Wessex felsőbbsege volt. Mihelyt az angol-szász királyság hatalma hanyatlani kezdett, a vikingek újra megjelentek Anglia partjain, majd a szász és flandriai részeken is (980—988). E portyázó rajok feltűnése most is javarészt belpolitikai okokkal függ össze: ekkor győz az egységes nagy-állam eszméje Északon végérvényesen, A küzdelmek, amelyek az átalakulással együtt jártak, sok dánt és norvéget üttek ki újra a tengerre. Köztük a leghatalmasabb és a legveszélyesebb a norvég Olaf Tryggveson és a dán Sven volt, kik csak akkor hagytak fel támadásaikkal, amikor hazájuk trónját

sikerült elfoglalniok. II. Aethelred (978—1016) csak úgy tudta uralmát fenntartani, hogy a vikingeknek mind több és több sarcot fizetett, melyet népétől aztán adó formájában („danegld“) hajtott be.

Amit a vikingek az első hadjáratok idején nem értek el, az 1013-ban játszva az ölükbe hullott. A Danelaw dánjai elszakadtak az angol-szász uralkodóháztól és az újból haddal érkező Sven dán királynak felajánlották az angol koronát. Aethelred Normandiába menekült, miután második felesége, Emma, Richárd normann hercegnek volt a nővére. Sven azonban már a következő évben (1014) meghalt, királyságát Knud-ra, legidősebb fiára hagyta. Ez a királyság ekkor már magába foglalta az Északi-tenger összes országait, a dél-svéd partokat, a norvég királyságot — Olaf Tryggveson-t, régi szövetségét maga Sven tette el láb alól — Angliát, Dániáról nem is beszélve. A dán expanzió, mely először az Északi-tenger gazdasági életét vette birtokába, most ott tartott, hogy az Északi-tenger parti országait politikailag is uralma alatt egyesítse. Ennek a politikai szintézisnek Észak fokozatos nyugatosodása, állami életének kifejlődése volt elengedhetetlen előfeltétele. Norvégiában Karaid Harfagr, Dániában a Kékfogú Harald végzett a törzsi fejedelmekkel és egyesítette kezében a közhatalmat. Az állam megszervezése az angol-szász shire-rendszer mintájára szintúgy ekkor indult meg. Ezzel egyidőben győz a kereszténység is Északon és vele karöltve, a nyugati kultúra a germán népvándorláskori kultúra felett. Harald már keresztény volt, fia, Sven azonban újra visszatért a pogány vallásra.

Sven korai halálával a nagy dán birodalom szétbomlott. A norvégek Szent Olafot, a dánok Knud egyik testvérét, Haraldot tették meg királyuknak. Mialatt Knudot a hazai ügyek lefoglalták, az angol-szász királyi ház az angol-szász Witanra támaszkodva ismét megvetette lábát Angliában. Knudnak (1016—1036) azonban sikerült megszilárdítania uralmát, sőt Dániához Szent Olaf királyságának megbuktatásával (1028) Norvégiát is újra megszerezte. Ez a dán király megértette, hogy az Északi-tenger ^politikai egységét nem a kezdetleges állapotú szülőföld, hanem a szélesebb alapú, fejlettebb angol-szász államiság birtokában lehet csak megvalósítani. Amikor 1017-ben elvette a normann Emmát, Aethelred király özvegyét, amikor Wessexben felütötte székhelyét, ennek a meggyőződésének adott kifejezést. A keresztény Knud javarészt angol-szász egyházfejedelmekkel kormányzott, az öt provincia vagy earldoms, melyekre Angliát felosztotta, javarészt szász nemeseknek, így pl. a fontos Wessex Godwinnek jutott. Még váloga-

tott seregében (housecarls) is idővel nem a dán, hanem az angol-szász elem került túlsúlyba. Ebben a dán nagybirodalomban tehát mindazok az erők, amelyek az Északi-tenger kultúrkörében a római uralom bukása óta a fejlődést meghatározták, egymást harmonikusan kiegészítették. Az északi, skandináv orientáció, a viking idők óta egyre erősödve, Knud alatt éri el tetőpontját. Anglia trónján a dán királyi ház egyik tagja ül. Másrészt azonban Anglia a maga nyugati kultúrájával ebben a birodalomban arra hivatott, hogy Északot Nyugathoz való fordulásában támogassa. A skandináv országokban a kereszténység, miután már előbb Dorstat és Hamburg-Brema térítései előkészítették a talajt, az angol-szász egyház missziós munkája következtében válik minden szellemi tevékenység és politikai alakulás alapjává. De ennek a tengeri birodalomnak nem volt sem egységes szervezete, sem tartós központi kormányzata. Amint Knud behunyta szemét (1035), a birodalom három alkotórészére szakadt. A nagy dán király érdemeden utódai végül is nem tudták megakadályozni, hogy Aethelred fia, Hitvalló Edvárd Normandiából visszatérjen és Angliát az angol-szász dinasztia számára birtokába vegye. Edvárd (1042—1066) franciákat hozott magával, alatta Anglia a nyugati orientáció útjára lépett. A normann hódítás ezt a pálfordulást már csak politikailag juttatta kifejezésre.

HATODIK FEJEZET

A ROMÁN KOR SZELLEMI ARCULATA

A Karoling renaissance két évszázados uralma után mind külsőségesebbé, mind élettelenebbé vált, alkotó ereje aláhanyatlott, idővel már csak magát ismételte. Ebben a kulturális szélcsendben, melynek a politikai életben a teljes felaprózódás és bomlás képe felelt meg, hangzott ki egy dicsőséges, ragyogó, humanista munkában gazdag kor. A X. század közepén azonban egyszerre új kép bontakozik ki szemeink előtt. A kolostorok, hol kedélyes szerzetesek hódoltak a műzsáknak és az élet békés örömeinek, harci riadóktól lettek hangozsak. A klasszikus írók kéziratai lekerülnek a polcokról és helyüket kimondottan papi írások foglalják el. A hét szabad művészet elveszti tekintélyét és maholnap nincs, aki foglalkozzék vele. Az új nemzedék Nagy Gergely szavait magáévá teszi, „tudva tudatlan“ kíván maradni

és praktikus életideált tűz maga elé: a szív jámborsága és a lélek formálása, az üdvözülés és megváltás reményében, többet ér neki minden hívságos pogány tudásnál. Ez a kor a szerzetes életeszmény, az egyházas szellem kora. Láthattuk, hogy az egész középkori fejlődés nem áll egyébből, mint az antik immanens és a keresztény transzcendens világ küzdelméből. Mindig akadtak korok, amikor az antik elem erősödött; ilyen volt a Karoling renaissance is. De az egyházas szellem csak annál mélyebben hatolt be az élet mélységeibe, csak annál teljesebben itatta át a lelkeket a transzcendens életeszmennyel. A X. század közepén kezdődő, ú. n. román kor, mely aztán a XII. század közepéig tartott, sok rokonvonást árul el a Karoling renaissance-ot megelőző Meroving-korral. Akkor is a keresztény pragmatizmus és a szerzetesi eszmény adott célt és értelmet az életnek! Mégis milyen különbségek fedezhetők fel a két kor között! A román kor emlékein érezni lehet, hogy a középkor szelleme egy erős antik iskolán ment át. Valóban, a Karoling renaissance tanítása nem veszett teljesen kárba. A román kor alapnak megtartotta a Karoling humanizmus vívmányait, de csak alapnak. A Karoling hagyományt egészen új tartalommal telítette és új formába gyúrta: mint anyagot alkalmassá tette arra, hogy egy új szellem kifejezésformája legyen.

Az új szellem a legnagyobb hatással és a legerősebb erővel a cluny mozgalomban nyilatkozott meg. A legkevésbé lehet azonban azt mondanunk, hogy a román kori szellem Clunyból terjedt el az európai kultúrközösség egész területére. A kérdés ott dől el, hogy az egyházi fegyelem megerősítése milyen szellemi mozgalommal párosult.

A cluny mozgalom csak a X. század közepén bontakozott ki a Karoling renaissance szemléletformáiból, tehát csak akkor, amikor más országokban is, így elsősorban Németországban és Itáliában, egy új, világtól elvonatkozó szellem kezdett tért hódítani. Nem Cluny vetett véget a Karoling renaissance-nak, de kétségtelenül Cluny volt az, amely legelsőnek állott az új szellem szolgálatába. Németországban vagy Itáliában, ha a művészet emlékeit szemléljük, a stílusváltozás kezdeteire szintén a X. század közepén bukkanunk. Ez bizonyítja legjobban, hogy Cluny már csak egy egyetemes, az egész kultúrközösség területén lejátszódó irányváltozást tett saját programjává. A régi azonban nem mindenütt hagyta el harc és ellenállás nélkül a küzdőteret. Különösen Németországban tudta magát a humanista irány sokáig tartani. Hrotsvitha, gandersheimi apáca (megh. 1002 kör.) még a Karoling renaissance antikizáló irányát követte, amikor Terentius vígjátékait, amelyek a középkori iskola tananyagához tartoztak, ke-

resztény tartalomban kívánta felújítani. A Karoling humanizmus egy másik vonását, a naturalizmus iránti fogékonyságot látjuk a kor egy másik nagy német írójában feltűnni: Ekkehard st. galleni szerzetes (megh. 973) Waltharius éneke (920—930) mozgalmas csatajelenete két festett Attila hún fejedelem idejéből. A XI. század elejének (1030—1050 kör.) egyedülálló alkotása, a Ruodlieb, szintén még a Karoling renaissance talaján áll. A népi eposzok eszményített világa helyett hallatlan realizmussal és egyéni jellembrázolással magát a közvetlen életet rajzolja. A Karoling humanizmus egy másik jellemző sajátosságát mutatja Notker Labeo st. galleni apát (megh. 1022) munkássága. Iskolájában azt az újítást hozta be, hogy a latin mellett a német nyelvet is alkalmazta. Íme, nála is a humanizmus a nemzeti nyelv ápolásával járt együtt.

Az új, klerikális, szigorúbb irány betörését egyesek még saját munkásságukban átérték. A cluny mozgalom németországi központja a Fekete-erdő egyik kis kolostora, Hirsau volt. A rendház feje, Vilmos apát (1069—1091) a tudományból indult ki, ám a pápa legátusának, Bernát, St. Victor apátjának hatása alatt 1079-ben a szigorú szerzetesi mozgalomhoz csatlakozott. Javarészt a reform-egyház nagy győzelmének tudható be, hogy a humanistaellenes, ú. n. teológiai irány a német szellemi életet teljesen hatalmába hajtotta. De nemcsak Németországban, hanem francia földön is, mely lassanként a kultúrvezetést magához ragadja, Gerbertben, a későbbi II. Szilveszter pápában (megh. 1003) a Karoling humanizmus hagyatéka még ápolóra talál. A X. század második fele tehát még a nagy átalakulás idejére esik, hogy azután a XI. század közepe az új stílus és eszmevilág végső kibontakozását hozza meg.

A román kor embere ismét erősebben hangsúlyozza a világtól elvonatkozó, transzcendens vonásokat: a kor hőse újra a szerzetes. Egyszerű szerzetesek irányítják Európa sorsát, mintha királyok és hadvezérek volnának. Elég Clairvaux-i Bemátra és VII. Gergely pápára gondolnunk. A szerzetesi gondolkodásmód teljesen rányomja a korra bélyegét. Csak természetes, hogy a profán, humanista szellemnek a tudományban és költészetben is az „ecclesiastica studia“ előtt meg kellett hátrálnia. A költők dogmatikai kérdéseket öltöztetnek versbe, bevezetik a hívót a megváltás tanába, bibliai részeket, legendákat, víziókat dolgoznak fel, vagy szentbeszédeket tartanak. A tudományban is megszűnik a világi és az egyházi stúdium derűs békéje, ezen a területen is az egyházi szellem egyeduralomra törekszik. A hét szabad művészet művelőinek, a dialektikusoknak át kell adniok he-

lyüket a teológusoknak, a világi tudománynak el kell némulnia a „divina pagina“ auktoritása előtt. Ismét, akárcsak Nagy Gergely korában, a gyakorlati teológusok, a lélekformálás praktikus mesterei, a prédikátor-szellemekek nyomulnak az előtérbe. Nagy Gergely ama mondásának akarnak minden áron érvényt szerezni, hogy „nincs annak a hitnek nagyobb érdeme Isten előtt, amelyet az emberi elme támogató Nem véletlen, hogy vezéreik: Petrus Damiani (megh. 1072), Lanfrank (megh. 1089), ki Becben kora legnagyobb elméjét, Anzelm canterbury érseket tanította és még sokan mások inkább egyházi politikusok voltak, mint eredeti gondolkodók. Közéjük tartozott Szt. Imre nevelője, Gellert Csanádi püspök is. Harcuk különösen az ú. n. szofisták vagy peripatetikusok ellen szólt, kik városról-városra vándoroltak és egy népszerű, formalisztikus felvilágosultságnak voltak a terjesztői. Műveltségüket javarészt a lombard városok grammatikai iskoláinak hagyományából merítették (Parma-i Drogo, Besate-i Anzelm) és a hanyatló Karoling renaissance világias, frivol szellemében szétzedni kezdték a keresztény, középkori világrend égbenyúló épületét. A formális logika műfogásaival bizonygatták, hogy nincsen csoda és túlvilág. Gondolkodásuk a természeti törvények determinizmusából indult ki és oda tért vissza. Mialatt így az itáliai humanizmus az új, egyházas áramlatokkal szemben megállni próbálkozott, Franciaországban is kísérlet történik, hogy a Karoling humanizmus hagyományát átmentsék az új világba. A Karoling-kor nagy bölcselőjének, Eriugénának gondolatai, bár erősen megrószálva, tovább éltek Auxerre, Reims (Gerbert, megh. 1003) és Chartres (Fulbert, megh. 1028) iskoláiban. Fulbertnek egyik tanítványa, Tours-i Berengar (megh. 1088), feleleveníti Eriugena gondolatait az úrvacsoráról és ezzel kihívja maga ellen az egyház üldözését. Az ő számára is a csoda elviselhetetlen. Metafizikai megfontolásokból tagadja a bor és a kenyér átlenyegülését Krisztus vérévé és testévé, mint ahogy elfogadhatatlannak tartja azt a nézetet is, hogy az isteni mindenhatóság (nutus divinus) a természet törvényeit bármikor felfüggesztheti.

A francia racionalizmus bontó munkája azonban nem állt meg ennyinél. A középkort nemcsak a csodák világától akarja megfosztani, hanem alapvető transzcendens jellegétől is. Az univerzálék vitájára gondolunk, mely éppen a XI. században újra nagy lángot vetett. Mint késő-antik örökség száll a kérdés, minden bölcséleti irány fő kérdése, a középkorra, hogy vájjon az univerzále, az általános fogalom pusztá szó-e (nómén) vagy valóság (res). Mint valóság jelentheti az időtlenideát, az időben mutatkozó egyéni sokféleséget megelőzve (universale

ante rém, plantonista realizmus), de jelentheti az individuális létező belső lényegét is (in re, aristotelesi realizmus). A nominalizmus viszont az univerzálét csupán megismerő tevékenységünk művének tartja és ép ezért szerinte csak az egyes az igazán létező (post rém). Miután így a nominalizmus lényegénél fogva arra hajlik, hogy a világot csupán egyéni sokféleségében szemlélje (individualizmus) és mintegy az emberi szellem tükröződésének fogja fel (szubjektivizmus), kibékíthetetlen ellentétben állott a középkor általános felfogásával, mely Szent Ágoston nyomán kezdettől fogva a realizmus álláspontjára helyezkedett. Nem véletlen, hogy a realizmus ellenfelei annak a francia racionalizmus tagjainak köréből kerültek ki, akik a csodákkal szemben hitetleneknek mutatkoztak, akik a dialektikát a hitelvekre s a teológiára is alkalmazni akarták és akik e miatt gyakran eretnokségbe estek. Compiégné-i Roscelinust (megh. 1123) tritheizmusa miatt elítélték, miután nominalizmusát a kor legnagyobb gondolkodója, a XI. század Aquinói Tamása, Anzelm, mint a dogmára veszélyest elveti. Pierre Abélard (1079—1142), kinek szerencsétlen sorsa, balvégzetű szerelme tizenhétéves tanítványa, a szép Héloïse iránt (erről szól az ő „Szerencsétlen élményeinek története“) még ma is széles körök érdeklődésére számít, a nominalizmust az etikára is kiterjeszti: objektív, minden fölött álló jó nincsen, hogy mi jó és mi rossz, az teljesen viszonylagos. Gilbert de la Porrée-val (megh. 1154) együtt Clairvaux-i Bernát haragját hívta magára. Mint eretneket hivatalosan elítélték.

Hiába küzdött a reform-kor szerzetesi szelleme a Karoling felvilágosodással, annak ördögi, dialektikus módszerét nem tudta elhallgattatni. Ép ezért az új, román szellem és a régi, Karoling hagyomány ellentéte lappangó krízist idézett fel. Nyilvánvalóvá vált, hogy ha az új irány győzni akar, nem térhet vissza Nagy Gergely scienter nescius aszkéta-vallásos pragmatizmusára. Miként tehát a szépirodalomban vagy a képzőművészetekben, úgy a bölcelet világában is a román kor nem a Karoling-hagyomány megsemmisítésére, hanem csak új szellemben való átalakítására törekedett. Azt is mondhatjuk, hogy a román kor a középkon világrend két első megvalósítását, a Meroving- és a Karoling-kort kibékítette egymással, közös nevezőre hozta. A hit és a tudomány örök ellentétének feloldása tulajdonképp két messzevilágító elme műve volt. Az egyik egy lombard-burgundiai határvárosból, Aostából származott, hogy aztán mint Canterbury érseke fejezze be életét. Anzelmnek hívták (1033—1109) s mint a vallásos mozgalom egyik vezérének, Lanfranknak tanítványa, a hagyományos teológiai

irányhoz csatlakozott, de akárcsak mestere, már a dialektikán keresztül érkezett oda. Így rája várt az a feladat, hogy a szabadságában lázongó Karoling-kori dialektikát a teológia hagyományának jármába hajtsa. Szintézise tehát inkább a tudomány, az ész irányába hajlott, ő volt a középkori skolasztika megalapítója. A másik szintétikus-fő a szerzetesi anti-dialektikus mozgalomból indult ki, hogy aztán a misztikában érjen partot. Neve: Clairvaux-i Bernát (1091—1153). Ő inkább a vallásos élményt, az élményszerű megismerést hangsúlyozta. A középkori misztika őt tekintette megalapítójának. Ez a két irány körülbelül úgy viszonylik egymáshoz, mint a hierarchikus egyház a szerzetességhez, mint — az érsek Anzelm a szerzetes és reformátor Bemáthoz. Mindkettő egyet akar: Istent keresi, csak más úton.

Anzelm az intellektualizmust mentette meg a keresztény dogma számára. A keresztény filozófia kezdettől fogva a rendíthetetlen meggyőződésre alapította tételeit, hogy az isteni kinyilatkoztatásban a teljes igazság birtokába jutott. Ez a hit már eleve meghatározta a középkor számára a tudomány és hit egymáshoz való viszonyát. A filozófia feladata nem állhat abból, hogy az igazságot kutassa valami légüres térben, hanem hogy a már birtokba vett igazságot magyarázza és igazolja. Az újkorban a bölcselek a filozofálást személyes művüknek érzik, rendszerükben szubjektív beállítottságuknál fogva énüket kívánják kifejezni. A rendszer a világot úgy mutatja be, ahogy az egy egyéniség lelkében tükröződik. Ezzel szemben a középkor számára az igazságok mint objektív realitások magasan az Égben, „Ábrahám ölében“ trónolnak, amelyekre az ember a Földről csak alázatban, félve tekinthet fel. Az egyénnek nem kell őket „megteremtenie“, hanem csak „rájuk kell jönnie“. ahogy ezt már Platon kifejezte. Ezért oly személytelen, oly hagyományhoz kötött, oly tekintélytisztelő a középkor gondolkozásmódja. És ezért oly elvontan általános egész beállítottsága. A középkor a filozófiától nem azt várja, hogy önálló tudomány módjára uralkodjon, hanem hogy a hitet tartalmilag gazdagítsa, kifejtse. Végső, sőt egyetlen célja Isten, ami azt is magába foglalja, hogy a természet, az emberi társadalom és a történelem empirikus megragadására kevés érzékkel rendelkezett. Csak a késő-középkorban kezd kialakulni egy, a teológiától független tudomány, a szaktudós Aristoteles szellemében. Mindeddig a profán tudomány csak amolyan alsóbb mesterségszámba ment.

Az egyházi reform-mozgalomnak ugyanazok a tagjai, akik az isteni jog nevében az egyház felsőbbtségét hirdetik az állam felett, a tudományt is a teológia szolgájának nevezik (Petrus Damiani: Phi-

losophia est ancilla theologiae). Tudjuk, hogy ez a túlzó, aszkéta-vallásos irány minden profán tudományosságot el akart némítani és hogy a teológiát minden dialektikai racionalizmustól távol kívánta tartani. Ép ezen a ponton látott Anzelm egyeztető' iránya munkához. Anzelm a teológia nevében engedményt tesz a dialektikának, a syllogisztikus gondolkozásmódnak, amikor a dialektika jogosságát a hitelvekben is elismeri. De míg a „skolasztikusok és peripatetikusok“ dialektikája azt mondta: *intelligo ut credam*, értem, azért, hogy higylem, Anzelm megfordítva, *Proslogiumjának* homlokára ezt a jeligét írja: *credo ut intelligam*, ami magyarra fordítva ezt jelenti: hiszek, hogy értek. Más helyütt (*Cur Deus homo?*) gondolatát így írja körül: „A dialektikusok azért keresik a tudást, mivel nem hisznek, mi ellenben, mivel hiszünk!“. A skolasztikus módszert azonban nem Anzelm alakította ki, ez a dialektikus Abélardnak volt az érdeme, aki az ú. n. *sic-et-non*, igen és nem — módszerével a Szentatyák tételeit szembeállította egymással, nem azért, hogy a tekintélyt lerombolja, hanem hogy azokat fogalmi, diszjunktív munkával egymással összhangba hozza. O dolgozta ki a skolasztika számára a módszer formai követelményeit.

Az ellentét a skolasztika és a misztika, Anzelm és Bernát közt nem olyan nagy, mint ahogy azt először hinnők. Manapság, ha megismerésről van szó, alatta egyszerűen tiszta észbeli tevékenységet értünk. Egészen másképp volt a középkorban. Anzelm és Bernát *intellectus* fogalmát nem szabad tisztán racionálisan értelmeznünk. Az augustinusi időben (XII. sz. közepéig) megingathatatlan igazságnak tekintették, hogy nincs megismerés szeretet nélkül. Ekkor még érzés és gondolkozás sajátos amorf, tagolatlan viszonyban álltak egymáshoz. „*Res tantum cognoscitur, quantum diligitur*“. A *diligere* és *amare* szinte észrevétlenül átváltozik megismeréssé és viszont az *intelligere* elveszti kizárólagos diszkurzív-racionális formáját és a szeretet fogalmának beolvasztásával egykönnyen intuitív szemléletbe megy át. Már a patrisztika számára az istenség nem pusztán értelem, mint Aristotelesnek, hanem mozgó és mozgató szeretet. Ezért nevezi Szent Ágoston a bölcselőt az Istent szeretőnek (*amatőr Dei*). Így értjük meg igazán azt is, hogy miképp válhatott a hit a legfelsőbb megismerés szent tartályává. Manapság a skolasztikában önkéntelenül csak a megalkuvó ész művét látjuk s nem vesszük észre, hogy ez az állítólagos „megalkuvás“ a legnagyobb bölcsesség és meggyőződés forrásából fakadt. Csak a késő-középkorban, az újkor szellemének érintésére, tűnik el a gondolkozásnak ez a melegsége és lesz a skolasztikából a priori téte-

lek üres, haszontalan bizonyítgatása. Csak ebben a hanyatló korszakban válik szét a hit és az ész; a szeretetnek és megismerésnek útjai.

Ez az egység azonban csak azáltal állhatott elő, mert Istenben nemcsak a teremtőt és legfőbb mozgatót, hanem a legfőbb jót (sum-mum bonum) is felismerték. A teljesen Istenre irányzott bölcsélet folyton-folyvást az érzéki múlandó világból felfelé, az örök igazságok és létformák világába emelte tekintetét, vagyis metafizikát űzött. A középkor egészen Ockham nominalizmusáig megőrizte magas metafizikai szárnyalását. Absztrakt általánosra és egyetemesre berendezett gondolkodásmódja csak egy pillanatig pihent meg az érzéki világban, aztán a teológia ujjmutatása szerint gyorsan fölfelé törekedett Isten közvetlen közelébe. A tökéletesség szempontjából a létezők egy nagy hierarchiát alkotnak, az egyes formák, univerzálék, lépcsőszerűen emelkednek a puszta anyag és esetlegesség világából a legfőbb létező, az ens realissimum — ahogy Anzelm mondja — vagyis Isten felé. Mind szubtilisebb, mind fénytelibb valóságok következnek, amint az istenséghez közeledünk. A dolgok hierarchiája azonban nem áll önmagában, hanem az értékek hierarchiájával párosul. A metafizikailag tökéletesebb egyben a jobbik is. Vagy másképp: ha értékben gyarapodunk, egyúttal egy tökéletesebb életformát is felvesszünk. Fokról-fokra száll a lélek., míg nem az ens perfectissimum elé érkezik. Manapság az etika normái valahogy elvesztették kapcsolatukat a mindenséghez és az istenséghez, — a középkorban nem így volt. A középkori etika teljesen összeolvad a metafizikával, attól nem lehet elszakítani. A bonum akkor még nem volt az emberek között, nem feküdt mintegy az élet porában. Nem emberi, hanem isteni eredetű. Az Eg kegyelme kinyitja csatornáit és a jóság mint valami égi folyam árad a világra. Minden teremtmény, legyen még a legaljasabb is, magában tart valamit ebből az isteni jóságból. Az antik bölcsélet csak az általános formákat részesíti a summum bonumban. De már Proklos (megh. 485) szembeszáll azzal a neoplatonista felfogással, hogy az anyag rossz. A patrisztika aztán végkép szakít ezzel az elvvel és magát az anyagot is, bár a legalsóbb fokon, beilleszti az értékek rendszerébe. Szent Ágoston és Boethius óta a középkor a puszta anyagot is jónak tekinti.

De ha a világ természeténél fogva jó és ha minden dolog természeténél fogva törekszik a jóság felé, akkor a középkorban nem beszélhetünk világtagadásról. A középkori ember érzi a földi lét szomorúságát, látja mennyi gyarlóság, mennyi bűn tapad mindenhez, de azt is tudja, hogy ez a gyarló és esendő világ valamit az Istenből magá-

ban foglal, valami felsőbből ad hírt. Jónak kell lennie, mert hisz Isten teremtette, de eredendő bűn tapad létezéséhez. Miként Szt. Ágoston mondja, hogy még az ördögiben is van valami az isteni jóságból természeténél fogva (etiam diabolus, in quantum natura est, bonum est). Ép ezért nem lehet bűn az, ha a földi javakat felhasználjuk. „Szeresse Adám Éváját, de ne úgy szeresse, hogy inkább hangjának, mint az isteni szózatnak engedelmességen” — mondja valahol Clairvaux-i Bernát. Csak az, aki a földi életet magamagáért szereti, hull a kárhozat tüzére. Ez másképp azt jelenti, hogy a középkor nem magát az életet tagadta, hanem csak annak öncélúságát, immanens értékelését. Az Istenre, magasabb értékre való utalás mindent felmenthetett a bűn törvénye alól. A földi életet nem megölni, csak megmenteni akarja egy magasabb, igazabb élet számára. Ami világi, tökéletlen benne, az a középkori ember szemében ijesztő naturalizmusban jelenik meg. Gondoljunk csak a román művészet állat- és emberszörnyeire! Ami azonban nemes benne, azt egy magasabb életforma, létezési állapot számára meg akarta „váltani”. Erre az ember saját erejéből nem is képes. Ezért jött Krisztus, ezért alapította az egyházat. Így a középkori ember állandó feszültségben él, küzdelmet folytat az anyag „ellenállásának” leküzdésére. Az ember célja éppen az, hogy mind magasabb létezési fokokra hágjon, mind nagyobb részt vegyen ki az isteni jóságból. Ezáltal fogy bennünk a rossz, mely nem más, mint defectio boni: tulajdonképpen nem is létezik. A lélek felemelkedése az értékek és a formák hierarchiájába már a lélekben lefolyik, mely így metafizikai!ag tagozódik, akárcsak az etika rendszere. Platon és Aristoteles után a középkori bölcselet is azt tanította, hogy vannak magasabb és alacsonyabb lelki tevékenységek. Ezeknek fokozatos túlhaladása jelzi azt az utat, amelyet az embernek meg kell tennie. Anzelm és Bernát szerint az egyszerű hitből (fides) a species, a formák szemléletén át jut el a lélek az abszolút értékek megragadásához (intellectus). De míg a skolasztika számára azonban ez a megtisztulás a szellem útján a dialektika vezetése mellett megy végbe, addig a misztika követelményeként az élményszerűséget, a közvetlen átélést hangsúlyozza. Mindkét esetben Istenhez hasonulunk, a nélkül, hogy valaha is Istenné válhatnánk. A lélek mindjobban elveszti önmagát, egyéni sajátosságát és mindjobban olvad szét az egyetemesben és általánosban. Az extázis, az abalienatio mentis koronázza be a misztikus élményt, mely nem contra vagy praeter, hanem supra rationem jön létre (St. Victor-i Richárd). Saját magunkból hirtelen kibuggyan Isten léte.

Ez az út deificatióának fogható fel. Az élet azt kívánja, hogy Isten benne megjelenjen, testté és vérré váljék. Miután az Istenben való részesedés a lét egy magasabb formáját is jelenti, a középkor az utánzás, az imitatio módjára képzelte el a deificatio folyamatát. A szentek életükben, majd haláluk után példával szolgálnak a törekvő léleknek, hogy mivé hasonuljon. Az erény a szentben látható alakot öltött, átélhető formát vett fel. Ettől a pillanattól kezdve a szent nem ember, hanem márcsak exemplum, az érték jelképe. Itt van közöttünk és mégis elérhetetlen. De halála után is imitatio tárgya, miután a legenda formájában élete leveti az élet természetes kötöttségét, tér- és időbeli voltát, kauzalitását és pusztán annyit mutat belőle, mint amennyi cselekvő erénnyé tisztult benne. A szentek legendáiban hiába keressük a mai értelemben vett történeti anyagot, életük csak mint példa, exemplum jelenik meg számunkra. Szentünkről a leggyakrabban még azt se tudjuk, hogy kinek volt fia és mikor született.

Az etikai szempont szétrombolja a dolgok természetes összefüggéseit, kiemel egyes jeleneteket, képeket a kauzális kapcsolatból, hogy mint exemplumot felmutassa a hívőknek. íme, kövessétek! Rendszerint csoda jelzi, hogy egy emberben, köztünk, a mindennapi életben, a virtus, az erény testet öltött. Az etika mintegy megállítja az élet mozgását, vagyis csodát művel. Istennek csodát kell művelnie a szentért, hogy környezete benne felismerje az értéket és a szentnek csodát kell tennie, hogy az isteni lényeg inkarnációját személyében tanúsítsa. A középkor embere nem érzi még a természet empirikus közelségét, belső törvényszerűségének fojtó kényszerét. Számára a világ pusztán Isten és az isteni értékrend megnyilatkozása.

A román kor szellemét kétségtelenül a reform-mozgalom tagjai képviselték éppen túlzásaikban. Az antidialektikus Petrus Damiani az isteni mindenhatóságot minden törvény alól kivonja. Ez a szó: impossibilis, Isten számára nem létezik. A természet törvényeit (iura naturae) minden pillanatban megváltoztathatja, Róma megalapítását bármikor megneemtörténtté teheti és a megbecstelenített szüzet kegyelmével korábbi állapotába visszahelyezheti.

A dialektikusok és skolasztikusok (Anzelm), a misztikusok (Bernét) számára Isten maga a szeretet és értelem, ennél fogva szerető szívének és mindentudásának rabja, Petrus Damiani lelkében láng, mely a bokrot Mózes előtt hirtelen tűzbe borította. Ebben különbözik Petrus Damiani kora felfogásától, lényegében azonban ő is csak azt mondja, mint Anzelm, Bemát és a többi. Kivétel nélkül, mindnyájuk számára elomlanak a korlátok a Föld és az Ég között, Isten oly közel

jutott teremtményei szívéhez, hogy látogatására minden pillanatban el lehetek készülvén. „Az Ég eljegyezte magának a Földet“ — éneklé Ezzo, bambergi pap (1060 kör.). Egy darázs zümmög a levegőben és lám, egyszerre szárnyai között a levegő mozgásában a földöntúli világot hozza. Egy mozdulatot tettél és íme, a mozdulat szétrepeszté a tárgyak ellenállását, az érzéki csaloéka-világ szövétét és Isten jelenlétéről tesz tanúságot. Nem aludhatom, nem érezhetek, nem lehetek nyugton, mert Isten alszik velem, Isten érez velem. Így minden, még az is, amelyet manapság mi természetesnek találunk, a román kor számára az istenség fényébe burkolódzik. A skolasztikus Anzelmnek is természetesnek tűnik fel, hogy a *cursus rerum* naturális, vagy emberre vonatkoztatva, a *cursus rerum voluntarius* megáll, ha Isten megjelenik. „Mert csak annyijuk van, mint amennyit Tőle kaptak és ő csak úgy adott magából nekik, hogy hatalma alatt (sub se) maradjanak“. Anzelm jelzi már az utat, amely kivezet a csodák világából, de még nem lépett rá. Ameddig Isten, mint valami király, közegeitől, teremtményeitől bárhol átveheti a hatalom közvetlen gyakorlását, addig a világ víziókban és miraculumokban mutatkozik. A későbbi skolasztika, így pl. már Szent Tamás, Istent oly messzi magasságba helyezi, hogy a világ megőrizheti immanens különvalóságát. A csodák mindjárt el is tűntek . . . Tamás szemében Isten olyan király, ki ugyan uralkodik, de már nem avatkozik be a dolgok folyásába: a kormányzás teendőit maga a nép végzi. A román kor számára a természet és a természetfölötti világ még elválaszthatatlanul egymásba folyik. Ép ezért az egész mindenség igazi mozgatója nem immanens törvény, ok és okozat, hanem Isten kegyelme, csodákban mutatkozó hatalma.

Ha egy szót keresünk ennek a különös, számunkra ma már megfoghatatlan viláékép jelzésére, akkor nem mondhatunk mást: ez a világ, ez a középkor transzcendens, szupranaturális. Nem a tényleges való érdekli az embereket, hanem a különös, a csodálatos. A hellenisztikus mese a teológia szolgálatába áll és a hittételek kifejezésére szolgál. Az állatok tulajdonságai mind mélyebb értelmet nyernek, vallásos képzetekkel és tanokkal kerülnek összekötetésbe. A természetleírásból szimbólum és allegória lesz és közeli rokonságba jut az állatmesével és az állatéposszal. „Egy állatot párdacnak hívnak. Szelíd, tarkafoltos, szép és a sárkány ellensége . . .“ Ki ismerné fel manapság ebben a leírásban Krisztust és a sárkányban az ördögöt? Ezek a szimbolikus állatalakok veszik körül a román templomok bejáratát, borzongatják meg a hívőket ijesztő ábrázatukkal ... A természetből hasonlat lett.

A román művészeti stílus a szupranaturális, transzcendens világképnek hű kifejezője. A művészetben is az új szellemnek a Karoling hagyománnyal kellett megbirkóznia. Azt látjuk, hogy főleg bizánci, részben szír behatásokon kívül javarészt régi Karoling-kori alkotások azok, amelyek a kiinduláshoz mintául szolgáltak. Görög művészek, mint pl. Monte-Cassinóban, vagy kódexek miniatura-lapjai és szövetminták, az iparművészet finom darabjai, közvetítették az orientális-bizánci hatásokat Nyugat felé. A bizánci művészet minden átszellemsítése ellenére tulajdonképpen sohasem tagadta meg a késő-antik hagyományt és illuziókeltő naturalista eszközökkel, a képrészek természetes összefüggéseinek jelzésével próbált kifejezést adni a keresztény világ szimbólumainak. Hasonlóképp a Karoling-kori ábrázolásmód is még megőrzött valamit az antik naturalizmus kifejezésformáiból. De az ezredik évre az új stílus már végső formájában áll előttünk. Nyugat leszámol a késő-antik szépségideál vissza-visszajáró kísérletével és a román stílusban egy egészen új kifejezésformát teremt magának. Akárcsak a szellemi élet többi terén, a művészetben is az új stílus a Karoling forma és a Nagy Gergely-korabeli érzésvilág szintéziséből alakult ki.

Az organikus összefüggések hálója az ábrázolásokon szerte-foszlik, a természet mint olyan a képeken, a szobrokon is megszűnik létezni. Mindenekelőtt eltűnik a természet sokfélesége és változatosága, hiszen a művésznek a legkevésbé célja az emberek és tárgyak természetes visszaadása. Csak emlékeztető képeket akar adni, ehhez pedig elég egy fa, egy ház, egy pár vonal. A ház, a fa, az ember pedig nem kíván egyedi valóságában megjelenni: a species-t, a típust képviseli. Ezek az absztrakt képek azonban mégsem hatnak élettelenek, az ember mindjárt érzi, hogy ha nem is az organikus élet, de valami természettűli szellemiség törvényének vannak alávetve. Különösen a reichenai festőiskola képein (1000 körül) látunk víziószerűen felbukkanó *alakokat, amelyeket ismeretlen belső tűz hevít.* A Karoling-korban az alakok még valóságos háttér előtt állottak, fölöttük pedig a kék ég mosolygott. Most a kék égből csak a kék szín maradt meg és a már úgyszólván szűkreszafocott teret egyszerű sík lap helyettesíti, melyet gyakran dús ornamentika díszít. Ellentétben a bizánci művészettel, ahol az alakok még gyöngén egymáshoz kapcsolódnak az ábrázolásban, a román stílus az alakokat izoláltan rakja fel a sík háttérre. Nem néznek egymásra, hanem mintegy magukba mélyedve, szemük a levegőben révedezik. A testszerű, kerekded ábrázolás is aláhagy. Ha a háttérben alakok vagy épületek szerepelnek, legfeljebb relief-szerű

rétegekben emelkednek ki a síklapból. Ugyanígy az ábrázolt alakoknál is hiányzik a testszerűség. Plasztikus kidolgozás helyett csak vonalak határolják a testet, amelyekben nincs meg az az erő, hogy plasztikus hatást keltsenek. Az ornamens újra megjelenik és teljesen ellepi az alakokat. De míg Nagy Gergely korában az ornamens csak teljesen elvont, geometriai idomokat rajzol le a köre, vagy a hártyára, addig a román korban, mely az ember ábrázolását a Karolingtól örökli, az emberi ábrázolás is ornamentikus formát vesz fel.

Ezek után azt kellene várnunk, hogy a román kor nem is ismerte a szobrászatot és hogy a plasztikus ábrázolásmód számára teljesen idegen maradt. Hiszen mindaddig csak síkról és vonalról beszéltünk, már pedig mindez természeténél fogva kizárja a plasztikus látásmódot. És mégis megtörtént a csoda, a román kor minden elvontsága ellenére egy sajátos plasztikát hozott létre. Az antik művészet az organikus test fogalmából indult ki, ép ezért mindent, szobrot, házat az organikus test mintájára képzelt el. Az alkotás részekből rakódott össze, de ezek a részek tagok módjára szervesen illeszkedtek be az egészbe. Ez a művészeti ideál az antik, immanens életfelfogásnak volt hű kifejezője. A középkor természetesen nem tehetette magáévá és így történt, hogy már a késő-antik korban megindul az organikus elv elsorvadása, ami természetszerűleg a plasztikus érzék és a térhatás teljes feláldozására vezetett. A szobrászat — amennyiben ilyen egyáltalában volt — mindennek dacára nem tudott teljesen felszabadulni a késő-antik hagyomány hatása alól. Bizánc pl. végig megtartja az antik tanítást a szépről mint organikus egészből. Nyugat azonban szakít a múlttal és a román korban, a nélkül, hogy az antik ideálhoz igazodnék, visszahódítja magának a teret és a szubsztantív valóságot. A test fogalma helyére az amorf tömeget helyezi. A román szobrok egy egyetlen nagy tömegnek hatnak, mivel az itt is, ott is kiemelkedő részek tag módjára nem élnek külön életet. Az egyes részeket a tömegtől szinte erőszakkal kell a szemnek elkülöníteni. Az antik szobrot, miután önálló tagok, individuális szervek egységéből áll elő, a kompozíció tartja össze a román szobrot a tagolatlan tömeg. Nem is szükséges, hogy ennek a tömegnek testrészei szervek módjára természetű arányokban jelenjenek meg. A tömeg elve felszabadította a román szobrot a természet törvénye alól, kiemelte azt annak organikus összefüggéseiből. Így vált az új plasztika a természettől elszakadt, a természet-tüli ideák szolgálatába szegődött ember kifejezésformájává. Az alakok összetartozása pusztán eszmei. Egymásra való vonatkoztatásukat a szemlélőnek kell elvégeznie. Az ember helyzetét az egységes világgép-

ben szinte szimbolikus erővel fejezi ki a román szobor viszonya az architektúrához. A román templom is abban különbözik a klasszikus-antiktól, hogy egy egységes, de szervetlen tömeget alkot. Plasztikus teret határol be homogén falmasszával. Ehhez a durva masszához a román szobor nem mint különváló egység, hanem csak mint tömegrész csatlakozik. Innen van, hogy a román szobrok sokszor úgy hatnak, mintha tömegüket a falból faragták volna ki. Így az az ember, akit a román kori művészet ábrázol, ugyanaz az ember, akit Anzelm vagy Clairvaux-i Bernát ír le: természetfölötti egységbe beágyazott ember, akit semminemű kötelék nem fűz se társaihoz, se az organikus természethez. Magánya teljes a Földön. A szerzetes magánya az ő magánya, hozzá hasonlatos. De aki kezében tartja őt, az — Isten.

HETEDIK FEJEZET

A CLUNY MOZGALOM

Mialatt a császárság az első Száliak alatt egészen római jelleget vett fel és azon fáradozott, hogy magát a Szent Széket is a birodalmi egyház szervezetébe vonja, a papalizmus hívei megindították a harcot a császárság és minden Krisztus-helytartó király egyházfősége ellen a hierokratizmus megvalósítása érdekében. Eddig a reform-mozgalom jól megfért a világi hatalommal, sőt annak támogatásával ért el mind nagyobb és nagyobb eredményeket, most megtalálja kapcsolatát Rómával és a pápa-monarchia elő-harcosainak sorába lép. Így nemcsak a pápaság, hanem a reform-mozgalom történetében is új fejezethez érkeztünk. A pápaság a reform-mozgalom szárnyán emelkedett a hierokratizmus magaslatára. A reform-mozgalom régebbi irányzatától meg kell tehát különböztetnünk az „újabbat“, az ú. n. gregoriánust. Mit akartak ezek a gregoriánusok és mit az előző nemzedék képviselői? — lássuk ezt közelebbről.

Az egész Karoling-koron keresztül találkozunk olyan törekvésekkel, amelyek a kolostori élet szigorítására irányultak. Különösen Franciaországban, hol az egyház fokozatos feudalizációja és a folytonos normann-beccsapások következtében a kolostorok világiak kezére kerültek, vagy elnéptelenedtek, a szerzetesek pedig kisebbfajta lovagok módjára viselkedtek, vált a kolostorok reformja égető kérdéssé. Kopasz Károly zsinatokon és azokon kívül mindent megpróbált a

rendelkezésre álló eszközökkel, hogy a kolostori viszonyok rendeződjenek. 853-ban a soissons-i zsinaton misszusok kiküldését határozza el, kiknek feladata egy általános felvétel elkészítése lett volna. Mindezek a kísérletek azonban nagyobb eredményt nem értek el: alapjában véve minden maradt a régiben. A királyi hatalom lehanyatlása e törekvések igazi hazájában, Franciaországban azzal járt, hogy ettől az időtől kezdve a mozgalom mindjobban partikularizálódott. Nem a király, nem is a püspökök egyeteme, hanem egyes kimagasló főnemesek foglalkoznak országukban, birtokaikon a kolostori élet megreformálásával. Reform-célzattal új apátságokat alapítanak, a régieket pedig a Szent Benedek-féle regulák betartására szoktatják. Ezekből az elhíntett magokból nőttek ki a cluny és hasonlirányú mozgalmak...

Mikor ideje elérkezett, három gócpontból terjedt szét a reformmozgalom: Burgundiából, Lotharingiából és Itáliából. A három körülbelül egyidőben lépett fel, rövid idő alatt azonban a burgundi Cluny hírnévben és eredményben mind a többit túlszárnyalta. A kezdetek még a Karoling-korba nyúlnak vissza, mint ahogy az egész reformmozgalom tulajdonképp a Karoling-kor törekvéseihez kapcsolódott és Jámbor Lajos szerzetesének, Aniane-i Benedeknek regula-szabályozását követte. Cluny-t a burgund hercegségben, Mácon melletti vadász-birtokán 910-ben alapította I. Vilmos Aquitania hercege. Első apátja jellemzően egy burgundi grófi ház fia, Berno volt. A cluny szervekedéssel egyidőben a szomszédos Lotharingiában szintén reform-kolostorokkal találkozunk. Itt az első kolostort, ahol a szerzetesi életet Benedek regulái szerint újjáalkották, a naumi gróf nemes vitéze, Gerhard hívta életre Brogne-ban (919). Egészen sajátos, orientális alakban jelentkezik az új szerzetesi szellem Itáliában. A calabriai Rossano közelében a görög Nílus remete működött, aki Basilius szabálya szerint élt. Grottaferrata alapítása 1004-ben az ő műve. Közép-Itáliában a ravennai Sergius herceg Romuald fia kicsapongó fiatalság után remete-magányba menekült és számos remetét gyűjtött maga köré.

Csak természetes, hogy az új szerzetesi szellemnek mindezen előhírnökei még a Karoling-renaissance és humanizmus gondolatvilágában nevelkedtek fel, ezt a Karoling-műveltséget szívták magukba. Cluny második apátja, Szent Odo (926—942) az aquitaniai hercegi udvarban kezdte meg tanulmányait és azokat Párisban az epigonkodó, de nagy tudású Remigius kezei alatt fejezte be. Innen erős humanista pallérozottsága. Mestere tanácsára tekintélyes könyvtárt hordott össze. Még görögül is tudott valamelyest. Különösen líráján

érezhető erősen a Karoling-modor. Lassanként azonban a cluny kolostorban — de máshelyütt is — a humanista stúdiók háttérbe szorulnak. Majolusról, a következő nagy cluny apátról (954—994), biztosan tudjuk, hogy megvetette a humanista műveltséget. Az irány, mely kezdetben még tovább ápolta a Karoling-renaissance hagyományait, a X. század közepe táján már nem akar tudni a világi tudományok műveléséről. Megint Nagy Gergely pápa scienter nescius jelmondatú életbölcseége, a keresztény pragmatizmus célkitűzése éledt fel. Az új szellem harcosai a szigorú szerzetesi ideált állították a Karoling-renaissance „világias“, humanista életfelfogásával szembe. A stúdiókat elhanyagolják és minden gondjukat a belső jámborságra s a szív tisztaságára helyezik. A cluny mozgalom az új „szerzetesi kor“ irányzatát szívvel-lélekkel a magáévá teszi. Ez a legnagyobb különbség Aniane-i Benedeknek a renaissance idejére eső reform-működése és Cluny között.

Még egy más tekintetben is különbözik az új szerzetesi mozgalom a Karoling-kortól. Míg Aniane-i Benedek reform-működése tulajdonképp az udvarból indult ki és pusztán a kolostori élet megreformálását tűzte ki céljául, addig Cluny az egész világot meg akarta menteni a Civitas Dei számára. A reform-irányzat nem marad meg a cellák szűk világában, hanem magához emeli a világi papságot, sőt a laikus világiakat egyházi szellemben újjá kívánja alakítani. A szerzetesi eszme a kolostorok falain túl árad és hatalmába vonja az egész egyházi és világi társadalmat. Adalbero laoni püspök gúnyval telve említi meg a királynak szóló iratában, hogy a nemesség szerzetesi szokásoknak hódol, komor ábrázattal jár-ke, Odilo cluny apát pedig mint valami király és seregvezér uralkodik a szerzetes hadon. E visszás viszonyok — jelenti ki a francia püspök — nem vezethetnek jóra, előbb-utóbb a birodalom bukását fogják eredményezni. Felszólítja tehát Róbert királyt, hogy szabadítsa meg magát a szerzetesek túlzott befolyása alól. A korviszonyok e szatirikus ábrázolásából jól kivehetjük azt a mély hatást, amelyet a szerzetesség fejtett ki az egész társadalomra. A cluny mozgalom nagy sikerének tulajdonképp abban van a nyitja, hogy magának a kornak törekvéseit szólaltatta meg. Akárcsak Nagy Gergely idejében, ismét a szerzetesek a kor nagy hősei és ideálalakjai. A nemesség, mely eddig a szerzetes-házakban csak gazdasági erőforrásokat látott, most térdre ereszkedik a mozgalom eszméi előtt és maga segíti a reformot diadalra. Bizonyos, hogy a reform sohasem terjedt volna el oly rohamosan, ha a kolostorok urai, a királyok és főrangúak, világiak és püspökök nem nyújtanak neki segítő jobbkezet.

Sokszor, meg kell adni, a kolostorok megreformálása nem ment simán, fegyver és erőszak nélkül. A szerzetesek sok helyütt felfegyverkezve lovon várták Cluny papjait és a kolostort, melynek birtokait maguk és családjuk közt felosztották, mint tulajdon házukat védték a betolakodókkal szemben.

A laoni püspök fent idézett szavai azonban még másra is felhívják a figyelmet bennünket. Azt mondja, hogy a cluny apát király módjára parancsol szerzeteseinek. Ebben nem szabad merő túlzást látnunk, értelmét valóban szórul-szóra kell vennünk. Cluny apátja ténylegesen egy szerzetes-monarchia élén áll, melynek szervezete a hűbéri formák utánzását árulja el. Még Aniane-i Benedek reform-korában is az egyes kolostorok különálló zárt egészet alkottak. Az alárendeltség és az engedelmisség elve csak a kolostorok falain belül érvényesült, de nem a kolostorok egymásközi érintkezésében. Cluny az első kolostor, mely igazi szerzetes-renddé bővül. Franciaország leghűbéribb országában, hol az egyház ieudalizációja a legelőrehaladottabb volt, a világi élet politikai formái a kolostorok egymásközi viszonyában is érvényesülni kezdtek. Cluny apátja mint valami legfőbb hűbér-úr uralkodik a reform-kolostorok egész raja felett. A hierarchia, mely a pápamonarchiában pár évtizeddel később megvalósult, kezdetben *£* szerzetes-mozgalmon belül érvényesült. Ez a szervezkedés, persze, teljesen ellentétben állott minden régebbi kánoni szabállyal. Mialatt a reformerek saját szavaik szerint a kánoni rendelkezések érvényének helyreállításáért küzdöttek, ők voltak az elsők, akik ezeket a rendelkezéseket áttörték és valami egészen újat alkottak hierarchikus céljaiknak megfelelően. A cluny kongregációba tömörített kolostorok nem választhatták a maguk kebeléből apátjukat, élükre maga az anya-kolostor állított perjeleket. Ezen az úton a cluny apát főhatósága alatt egy nagyarányú szervezet épült ki, a cluny kongregáció, mely a XII. század elején már közel 2000 kolostort foglalt magába.

A cluny szervezet a burgund hercegségből először a szomszédos burgund királyságba terjedt át (Romainmotier: 929), innen még Odo apát idején eljutott Rómába, majd Adelheid, a burgundi király leánya támogatásával, a Po völgyébe (Pavia). Angliában a cluny szellemű Fleury kolostor révén vetette meg lábát (961). A X. század vége felé és a következő elején jelentkezik a királyi Franciaországban (Capet Hugó és I. Róbert alatt) és Lotharingiában (St. Vannes), hol azonban egy másik reform-mozgalommal találkozunk, továbbá a lassanként ismét keresztény uralom alá jutó Spanyolországban (Navarra-i Nagy Sancho alatt). Bár az Ottók kezdettől fogva élénk összeköttetésben

álltak a cluny apátokkal, a kongregáció csak az investitúra-harc idején vert gyökeret. Bernhard, a marseillei St. Victor kolostor apátja pápai küldetése idején a Fekete-erdő kis kolostorát, Hirsau-t, megnyeri a reform számára és ezzel Vilmos apát alatt egy különálló német cluny kongregáció alapjait veti meg (1079), miután már előbb,

II. Henrik alatt Lotharingia felől Stablo-i Poppo működésével kapcsolatban megindult a reform-szellem beáramlása. A lotharingiai mozgalom azonban nem épített ki oly nagyarányú kongregációt mint Cluny, jelentősége is sokkal kisebb volt amannál. Nem így az itáliai remete-mozgalom, mely szintén szorosabb szervezetbe tömörült. Itt Cluny szerepét Romuald alapítása, az Arezzo grófságban fevő Camaldoli kolostor játszotta.

A Cluny-szervezet mintájára új szerzetesrendek keletkeznek. Megőrzik Szt. Benedek reguláját, de újabb, szigorúbb szabályokkal egészítik ki. A karthauziak rendje abból a remete-egyesülségből alakult ki, amelyet a kölni születésű Szent Bruno (megh. 1106) alapított La Chartreuse (Grenoble mellett) vad, nehezen megközelíthető völgyében (1084). Fehérbe öltözve, apró cellákban laktak, hol életüket a legteljesebb hallgatásban, imában és vezeklésben pergették le. Ugyancsak a Benedek-regula alapján szervezkedtek: a Grandmont-i (1076), a skót (az ír Marianus Scottus alapítása Regensburgban, 1075), továbbá a Fontevrault-i (1100) rend, a nélkül azonban, hogy nagyobb jelentőségre tettek volna szert. Annál nagyobb kulturális és egyházi tényezőnek bizonyult Róbert benedekrendi apát (Molesme, Langres egyházmegyében) alapítása 1098-ban a Dijon melletti Citeaux-i vadonban. A „fehér vagy szürke szerzetesek“ kezdetben szintén Benedek reguláját követték, később azonban függetlenítették magukat és — ellettben Clunyvel — teljes szegénységre törekedtek. Miután a rend birtokain világi-barátok bevonásával maguk gazdálkodtak, gyakorlati működésükkel példát adhattak a földművelésben, de különösképp a gyümölcs- és szőlőtermesztésben a nép széles rétegeinek. A tudományra, koruk irányát követve, nem sok gondot fordítottak, annál nagyobb elmélyedései merültek a csoda és kegyelem élményébe, mely Isten Anyjának alakja köré szövődve, misztikával vegyült. A szerzetesi szellem megerősödése természetesen nem maradhatott hatás nélkül magára a világi papságra sem. Kanonokokkal már a Karolingkorban is találkozunk, ám idővel, a renaissance-szellem befolyására, a székesegyházak papsága a közös, „apostoli“ életről teljesen leszokott. A XI—XII. század folyamán számos székes- és társas káptalan szerzetesi formát vett fel; mintául Szent Ágoston utasításai szolgál-

tak. Miután a canonici saeculares a szerzeteket abban is utánozták, hogy egymással kongregációba tömörültek, ezen az alapon új rendek alakulása vált lehetővé. Az Augustinus-kanonokorganizációk közül a legnagyobb elterjedésnek a premontrei örvendett, melyet a Laonmenti Prémontré erdős völgyében a Xantenből, német grófi házból való Szent Norbert (megh. 1134), a későbbi magdeburgi érsek, hívott életre (1120). Tagjai már kezdettől fogva a lelkipásztorkodásra és szentbeszédre fordították figyelmüket. Mária előttük is nagy tiszteletben állott.

A szerzetesi eszme azonban nem maradt pusztán az egyház világában, hanem magára a társadalomra is erős vonzást gyakorolt. Már a cluny szerzetesek a laikus-tagok és imaközösség szervezetével, vándor-prédikálással mozgalmukba a társadalmat is bevonták. A laikus maga is hasonlítani akar a szerzeteshez. Jámbor egyesülések keletkeznek, amelyek javarészt betegápolással foglalkoznak, mint pl. Szent Antal istápolyos kongregációja (1095) vagy a Szentháromság-rend (1198). Ilyen „rendet“ alkottak a brabanti eredetű beginek (XII. sz. vége), a nélkül, hogy „udvaraikban“ szervezkedő nőtagjaik határozott rendi fogadalmat tettek volna. A szellemi élet el egy háziasításával párhuzamosan haladt a társadalomnak is átítatása egyházi szellemmel. A nemes kardját az egyház rendelkezésére bocsátja, keresztet vesz magára, hogy a Szent Földet visszahódítsa a kereszténység számára. A szerzetesi fegyelem és szervezet gondolata lovagrendek alapítására buzdítja a nemességet. A Johannitákat Jeruzsálemben Gérard mester (megh. 1120 kör.) és Raymond du Puy (1120—60) fejlesztette renddé. Tagjai otthon fekete köpenyt fehér kereszttel, a hadban azonban vörös köpenyt fehér kereszttel hordtak. Az a nyolc francia, kik Payens-i Hugó vezetése alatt Jeruzsálemben a szegénység, a szüzesség, az engedelmesség szerzetesi erényei gyakorlására és a zarándokok védelmére szövetkeztek, volt a templomosok rendjének megalapítója (1119 kör.). Viseletük: fehér köpenyen piros kereszt. Franciaországban csakhamar nagy tekintélyre és gazdagságra tettek szert, sőt pénzügyi tevékenységgel is foglalkoztak. A francia király kincstárát Párisban ők őrizték. Még egy harmadik, német alapítású és jellegű lovagrendről is meg kell emlékeznünk. Az „Ordo S. Máriáé Theutonicorum“ a harmadik kereszties hadjárat alkalmával keletkezett (1198). Tagjai fekete kereszttel telehintett fehér köpenyt viseltek. Hermann von Salza (1210—39) nagymester alatt betelepülnek Erdélybe (1211), 1226-ban azonban működésük főtérét a pogány poroszok országába helyezik át. Mindezek a lovagrendek főképp abból a colból alakultak, hogy a Szent Sír

zarándokait útjukon kísérik, a betegeket ápolják és a Szent Földet az Iszlámmal szemben megvédelmezzék. Szervezetüket a nagymester a központból irányítja szinte korlátlan hatalommal, egyedül az egyetemes káptalan tudja ellenőrizni működését. A német lovagrend egyenesen II. Frigyes császár abszolút monarchiájától vette át központi hivatalnok-szervezetét.

A reform a laikus társadalomra is hatni akart. A világi társadalom mindjobban klerikalizálódik és lassacskán egyházi vezetés alá kerül. Az egyház megreformálása érdekében megindított mozgalomban kezdettől fogva résztvett az állam és a világi társadalom. A cluny irányzat nagyméretű elterjedését javarészt királyok és más világi és egyházi nagyok támogatásának köszönhetjük. Már ez a szoros kapcsolat, ami reform és állam között szövődött, szükségessé tette, hogy Cluny apátjai, Odo, Majolus, Odilo vagy Hugó, — hogy csak a legnagyobbakat említsük — a világiak udvarában gyakran megforduljanak. A nagyírú apátok a királyi udvarban nagy befolyásra tesznek szert, tanácsokkal látják el az uralkodókat és politikai szerepre vállalkoznak. A cluny mozgalom különben is hajlott az arisztokratizmusra, legjobb harcosai a főnemeselek sorából rekrutálódtak, politikai szerepével még inkább udvari jelleget vett fel. A cél nyilvánvaló: a szerzetes-mozgalom nem elégszik meg a kolostori életben megnyilvánuló hierarchikus tagozódással, magát a világi társadalmat, a regnumot is, vezetése alá kívánja vetni. A sacerdotium e nagyigényű képviselői a világi hatalommal szemben felsőbbiséget követelnek a maguk számára. Már régtől kezdve a sacerdotium elsőbbségre tartott igényt a regnum-mal szemben; a nap és a hold, az arany és ólom, a lélek és test, stb. hasonlata erre vonatkozott. Most azonban ez az elsőbbség és felsőbbiség kilép a vallásos vonatkozások világából és politikailag is érvényesülni kezd. Erre jó példát nyújt az ú. n. *treuga Dei* mozgalom. Franciaországban a központi hatalom elsoványodásával mind szörnyűbb méreteket öltött a vérbosszú-rendszer. Dél-franciaországi zsinatokon 1016 óta divatba jött, hogy a püspöki kar bizonyos időre a háborúságokat felfüggesztette. A békebontót *interdictum* sújtotta. 1027 óta „Isten fegyverszünete“ határozottabb szabályozást kapott: szerdától egészen hétfő reggelig a nagy ünnepeket és a böjtnapokat is beleszámítva, senki sem foghatott felebarátjára fegyvert, különben egyházi büntetés sújtotta (zarándoklás a Szentföldre). Ez a *treuga Dei*-mozgalom tulajdonképpen nem jelent egyebet, minthogy az egyház mint az isteni világrend őre illetékesnek tekinti magát arra, hogy a laikus világon a politikai kérdésekben is fenytő hatalmat, felsőbbiséget gyakoroljon.

A treuga Dei-mozgalom Nyugat-Lombardiában és Észak-Franciaországban gyorsan elterjedt, Németországba III. Henrik vezette be.

A sacerdotium magasabbrendűségének fokozottabb hangsúlyozása még nem zúzta szét a koraközépkori élet politikai kereteit; a regnum és sacerdotium parallelizmusa és szimbolikus egysége Krisztusban, az egyedüli rex et sacerdos-ban, továbbra is minden politikai teória alfája és ómegája maradt. A reformerek szemében a király még püspökhöz hasonlatos tisztet tölt be, miután Krisztus nevében és Krisztus helyett uralkodik a Földön. Az itáliai reform-mozgalom oly vezető alakja, mint Petrus Damiani, a XI. század közepén még természetesnek találta, hogy a király a keresztény ökumene vezetője és ebben a minőségében az egyház fölött is rendelkezik: gondoskodik a püspöki székek betöltéséről, zsinatokat hív össze és az érdemteleneket elmozdítja helyükről. A király és a pap „kardjának“ egymás segítségére kell sietnie. A rex derekát karddal övezik, hogy az egyház ellenségeivel szemben fegyveresen léphessen fel, a sacerdos feladata viszont, hogy imájával Istent a király és népe iránt engesztelésre bírja. Mindez teljesen megfelel a koraközépkori királyeszmének.

A gregoriánusok egy új politikai felfogásnak voltak megalapítói. A gregoriánusok a XI. század közepén a középkor politikai világképét újjáalkották. Ok is tulajdonképp a reform-mozgalom előharcosai közül kerültek ki és e tekintetben a gregoriánus-irány a cluny mozgalom egy újabb oldalhajtásának tűnik fel. De nem elégedtek meg az eddigi politikai felfogással és ezért azt az egyház felsőbbrendűségének kidomborítása céljából „átépítették“. Már a cluny gondolkörben nagy szerepet töltött be az egyház felsőbbrendűségéről hangoztatott nézet. Ám ez az elv, minden hangsúlyozás ellenére, sohasem hagyta el a vallásos-erkölcsi világ határát, ép ezért politikailag nem érvényesült. A cluny mozgalom valamennyi vezetőalakja számára a Gelasius pápa által megfogalmazott két-hatalom elmélet határozta meg politikai felfogásukat. E szerint a Krisztus-kormányzatban még egész-ként meglévő hatalom isteni határozat alapján egyenlőképpen oszlott meg a regnum és a sacerdotium között. A király hatalmát tehát éppúgy Istennek köszönheti, miként a püspök. Ez az elmélet szolgált a gregoriánusok számára is kiinduláspontul, de csak kiinduláspontul. Mert azáltal, hogy az egyházi hatalom felsőbbségének a világgal szemben az élet minden területén érvényt akartak szerezni, felborították a regnum és a sacerdotium között eddig fennálló egyensúlyt és az egyházat politikai tekintetben is az állami hatalom fölé helyezték. A gregoriánusok sem tekintik a krisztusi szellemien uralkodó királyt az ördög

vazallusának. Még az ő rendszertükben is az állami hatalom isteni eredetű és a civitas Dei tagja. A király pedig — vicarius Christi. De túrhetetlennek találják, hogy a magasabbrendű egyház felett a király Krisztus-helytartó jogán uralkodjon és hogy a világiak a kegyuraság örve alatt az egyházat hatalmukban tartásák. A király ne akarjon a civitas Dei földi helytartója lenni. Elégedjen meg az egyház jogainak és az igaz hitnek védelmével. A király a gregoriánusok szemében csak amolyan „karhatalmi közeg“, ki az egyháztól kapott utasításoknak eleget tesz. Vagyis az egyház hű, engedelmes katonája.

Mindez magától vezetett az invesztitúra-harchoz. Az egyház szabadságát csak úgy lehet megőrizni, ha a világiak lemondanak az egyházi állások betöltésénél eddig követett gyakorlatról. Ezt az egész küzdelmet, persze, a gregoriánusok a középkor általános bevett szokása szerint úgy állították be, mintha nem új követelmények megvalósításáról, hanem a régi, kánoni szabályok felújításáról lenne szó. Szentül meg voltak arról győződve, hogy nem új jogot alkotnak (sua nova auctoritate, de sua sensu), hanem csak a régi, szent kánont tisztítják meg a századok óta ráakódott salaktól (renovare, defendere). Ma már tudjuk, hogy a XI. század reformerjei tényleg „forradalmárok“, egy új világ alkotómesterei voltak. A kánoni hagyománytól korántsem függték annyira, mint ahogy azt feltüntetni kívánták. Ezt nem vehetjük zokon tőlük, hisz ekkor még a kánoni jognak rendszerbefoglalása teljességgel hiányzott. A rendszer és rendszerezés hiányát a gregoriánusok érezték leginkább. Nem véletlen, hogy ép ők indítják meg azt a kánonjogi stúdiumot és rendszerező-munkát, mely aztán megadta az alapot a jövő számára. A gregoriánusoknak be kellett illeszteniök új eszméiket a kánoni hagyományba, harcaikban viszont egy oly segédeszközzre volt szükségük, amelyben a kánoni idézeteket törekvéseik igazolására gyorsan és könnyen megtalálhatták. Erre a célra alkalmatlanoknak bizonyultak az eddigi közkézen forgó kánongyűjtemények időrendi beosztásuknál és nem kis mértékben — tartalmi összeállításuknál fogva. A kánonjogi stúdiumok ekkortájt leginkább az Alsó-Rajnában, Lüttich és Worms iskoláiban (Lüttich-i Wazo, Worms-i Burchard) virágoztak, itt ismerkedett meg velük Hildebrand, a későbbi VII. Gergely pápa, kényszerű németországi időzése alatt. Javarészt az ő ösztönzésére ad a római kúria megbízást Petrus Damianinak, majd amikor ez visszalépett, Bonizónak és Anzelmnek rövid kánon-gyűjtemények összeállítására. A gregoriánusok kánonjogi érdeklődésének első ismert gyümölcse még IX. Leó idejéből való: a „Diversorum Sententiae Patrum“.

Mindebből már jól kivehető, hogy a XI. század közepén az eddig főképp vallásos irányú reform-mozgalom erősen jogi és politikai irányt vett fel. Az érzület és belső elmélyülés helyett az egyházi élet külső formái, jogi és politikai vonatkozásai léptek előtérbe. Ez az irány természetesen folytatódott a középkor első nagyarányú publicisztikai vitájában, mely „miután az investitúra-jog körül forgott, „investitúraharc“ néven ismeretes az irodalomban. A fejlődés végén VII. Gergely pápa alakja áll. A reform-mozgalom irányváltozása a XI. század közepén sok hasonlóságot mutat a megelőző, Karoling-kori reformtörekvések sorsával. A reform akkor is az állami hatalommal karöltve indult meg (742. birodalmi zsinat) és csak később, Jámbor Lajos alatt, fordult a király és a világi nagyok ellen. Az episzkopalizmus felveszi a harcot az „egyház ellenségeivel szemben“ és ez a harc, akárcsak kétszáz év múltán, együtt járt a kánonjogi stúdiumok renaissance-ával és egy vita-irodalom életrehívásával (Agobard lyoni érsek, Florus). Mindezeket a törekvéseket az alighanem a reimsi egyházmegyében készített ú. n. Pseudo-Isidorius-féle dekretália-gyűjtemény (850 kör.) koronázta meg, mely pápai dekrétumok hamisításával megoltalmazni akarta a püspököket a metropolita és a király jurisdictiójával szemben. A legérdekesebb ebben a hamisítványban az, hogy a király egyházfőségét csak az egyházi törvényhozás és a püspökök felett gyakorolt bírói hatalom tekintetében kívánja kizárni, ezzel szemben a király közreműködését az egyházi igazgatásban, így elsősorban a püspökségek és a birodalmi apátságok betöltésénél, továbbra is megengedhetőnek tartja. A Pseudo-Isidorius-féle dekretáliák azoknak az egyházi köröknek gondolatvilágát tükrözik vissza, amelyek a legmesszebb mentek a világi hatalom befolyása ellen vívott harcban. Mindennél jellemzőbb, hogy még ez a „radikális irány“ sem tudta kivonni magát a koraközépkori király eszme varázsa alól. Szerinte is a király nem tartozik a laikusok közé és éppen Krisztus-helytartó tiszténél fogva részt vehet az egyház igazgatásában. De ebből érthetjük meg azt is, hogy miért nem beszélhetünk már a IX. században investitúra-harcról. Ameddig az egyház maga is a koraközépkori királyeszme („vicarius Christi“ alapján állott, meg kellett engednie, hogy a király az investitúra-jogot gyakorolja. A harc ekkor még csak a király bírói hatalma ellen folyt. Az investitúra-harc akkor tört ki, amikor egy új politikai világkép hatása alatt már jogtalanak találták, hogy a püspökségek betöltésénél nem a klérus és nép, hanem a király akarata döntött.

A Karoling-kor harcos reformereinek állásfoglalása az investitúra kérdésében már sejtetni engedi, hogy a gregoriánusok fellépése

előtt maga az egyház még igenis összeegyeztethetőnek tartotta a kánoni választást a király vagy a magán kegyúr investitúra-jogával. Kánoni választás és kánoni választás között ugyanis különbséget kell tennünk az investitúra-viszály előtti és utáni korra nézve. A gregoriánus-kor előtt már akkor is kánoni választásról beszéltek, amikor a klérus és a nép a jelöltet egyhangú felkiáltással és a jobbkez felnyújtásával elismerte apátjának, püspökének, illetve pápájának. Ez a szó „eligere“ tehát nem jelentett még választást mai értelemben, — a szavazatszám-lálás fogalma ismeretlen — hanem a jelölés pusztá jóváhagyását (probare). A klérus és nép a választással pástorrá fogadta a jelöltet. A kánoni szabály így hangzott: „nullus in vitis detur episcopus“, senki se lehessen püspök a klérus és a nép akarata ellenére. Az uralkodó akkor vét a kánon ellen, hogyha jelöltjét a klérus és a nép tiltakozása ellenére megteszi püspöknek. Az ilyen püspököt vagy apátot az egyház idegennek, „pseudoepiscopus“-nak, „pseudoabbas“-nak tekintette; ezek nem is követelhetek nyájuktól engedelmességet. Az sem volt kánon szerint való püspök, akit a klérus és a nép ugyan megválasztott, de nem önszántából, hanem kényszer nyomása alatt, vagy amikor egyszerű kinevezéssel, a klérus és a nép választásának kizárásával történt a püspökség betöltése. Mindez eléggé mutatja, hogy a püspökségek és apátságok betöltése a király, illetve a magán kegyurak által az investitúra formájában jól megfér a kánoni választás fogalmával. Az electio ilyen körülmények között gyakran több hétig késett, mert a klérusnak és a népnek meg kellett várni a király vagy a kegyúr jelölését. Formai szempontból a király csak megnevezte az általa alkalmasnak ítélt jelöltet, mégpedig rendszerint a klérus óhajának meghallgatása után, a klérus és a nép dolga volt aztán a nominatus megválasztása. Még III. Henrikről sem állíthatjuk azt, hogy a püspököket egyszerűen kinevezte. A királyi akarat ugyanis csak a klérus és nép választásában vált igazán teljessé.

Már az Ottók alatt hallunk ú. n. szabad egyházakról. A király díszes privilégiumokat állít ki, melyben az egyházat a szabad választás (libera electio) jogával ruhazza fel. II. Henrik aztán ezt a jogot minden egyháznak kivétel nélkül biztosította. Csakhogy a libera electio még korántsem jelentett választást a királyi jog megkerülésével, pusztán annyit, hogy a király a jelöltet nem saját káplánsága vagy valamely idegen egyház tagjai közül, hanem ex ipsa ecclesia, az illető egyház saját kebeléből fogja kiválasztani. Végeredményben tehát a király csak biztosítékot nyújtott a privilegizált egyháznak az idegen jelölttel, a pastor extraneusszal szemben. Ez volt a legtöbb, amit a

kánoni választás fogalma magában foglalta a gregoriánus-kor előtti időben.

A libera electio jogának birtokába elsősorban a kolostorok jutottak, az új kánoni választás fogalma is a kolostorokban alakult ki. Kezdetől fogva érvényesült a kolostorok életében az a törekvés, hogy a szerzeteseket a külvilágtól a lehető legteljesebben elzárják. A kolostornak a magány és meditatio várának kellett maradnia. A szerzetesi eszme erősebb érvényesítése a cluny mozgalom által ezeknek a követelményeknek érvényt is tudott szerezni. A reform-kolostorokban az apátválasztás tényleg az egyház belső ügye lett. Cluny-ben rendszerint maga az apát még életében kijelölte utódját, amihez aztán a szerzetes-társak, a kolostor „fiai” és népei (omnes fratres, filii et conservi) jóváhagyásukat adták. Majolus-t 954-ben, Odilo-t 988-ban így választották meg apáttá. Bár a kánoni szabály kifejezetten a népet is a választásra jogosultak közé számlálja, a reform-mozgalomban mégis sikerült elérnie azt, hogy a választás joga egyedül a szerzeteseket illesse. Hugót cluny apáttá 1049-ben kizárólag a szerzetes-társak választják. Íme, a középkor történetében az első eset, hogy a választást egy zárt testület kezében találjuk. Ezt az újítást aztán átveszi a hirsai rendtartás (consuetudines Hirsaugienses) is, Monte-Cassino szintén bevezeti, ISionantula-i Piacidus „Liber de honore ecclesiae” c. könyve pedig már minden kolostorra kiterjeszti kivétel nélkül.

A kánoni választás formájának átalakulása már a cluny reform-mozgalom körében megkezdődött, az új választásfogalom kialakítása azonban a gregoriánusok érdeme volt. A kor a szerzetesi ideál és életforma hatása alatt áll, mindennek mintájául a kolostor szolgál. A papi nőtlenség (cölibátus) fokozottabb érvényesítése a szerzetesi ideál befolyásának tudható be, a kánoni választás új értelmezése is azáltal állt elő, hogy a reform-kolostorokban követett választási eljárást általánosították. A reformerek az egyházat a kolostor szellemében kívánták újjáépíteni. Ez a munka azonban csak felülről, az „Örök Város”-ból indulhatott meg igazán. Rómának kellett elsőnek példát adni, a harcot neki kellett megvívnia a királyok egyházfősege ellen. Így az investitúra-harc a canonica electio új értelmezése segítségével akkor indult meg, amikor a szerzetesi reform-mozgalom magába a pápai kúriába betört és ott a hatalmat magához ragadta.

A pápaság elegendő hatalmi alappal rendelkezett ahhoz, hogy a harcot a reform-mozgalom szövetségében sikerrel megvívja. A Karoling-kori fejlődés ugyanis a pápaságot az egyházi monarchia kialakítása útján jóval előbbre vitte. Az akkor, főleg I. Miklós pápa

(858—867) által, elért eredmények tették lehetővé, hogy a XI. sz. közepén az egyház felsőbbiségét a laikus társadalomra politikailag is kiterjessze. Érdekes, hogy a pápaság újabb előtörését ugyanazok a körülmények kísérték, mint I. Miklós pápa diadalmos pontificatusát. Mindkét alkalommal az egyházi reform-mozgalom a pápa nélkül, pusztán vallásos szempontok figyelembevételével indult meg, a végén mégis a jogi-politikai követelmények kidomborodásával a pápaság erőgyarapodását idézte elő. I. Miklós pápának elődje Aniane-i Benedek iránya volt, VII. Gergelynek Cluny. Mindkét esetben a római kúrián kívül álló erők segítettek a pápaságot diadalra.

A pápaság I. Miklós pontificatusa előtt még nagyon messze állt monarchikus céljai megvalósításától. Amíg az egyes tartományi egyházak a király mint egyházfő hatalma alatt külön-testeket alkottak, a pápaság nem gondolhatott arra, hogy felettük ugyanazt a hatalmat gyakorolja, mint a patriarchátusa alá régtől fogva tartozó itáliai püspökségek felett. Előbb ezeknek a rész-egyházaknak meg kellett szünniük, határaiknak le kellett omolniuk. Így a pápai kúria harca mindenekelőtt a tartományi egyházak rendszere ellen folyt. Ez azonban kettőt jelentett: a pápaságnak nemcsak a király egyházfősége ellen kellett hadakoznia, hanem a püspöki kar ellen is, amely az ó-keresztény cyprianus-augustinusi hagyományok szellemében jogot érzett magában ahhoz, hogy az egyházat tartományi zsinatok útján saját maga igazgassa (püspöki autonómia). A pápaság központosító céljaival szemben a püspökség a király mellé állt és önállósága védelmében tiltakozott, amíg tudott. Csak azok a püspökök húztak a pápasághoz, akik az egyház „szabadságát” úgy a metropolitáktól, mint a királytól féltették. Leghamarabb a nyugati frank-birodalom hódolt meg a kúriának, itt egyedül a nagy reimsi érsek, Hinkmar (845—882) kelt a „régí egyház” védelmére; legkésőbb Lotharingiában és a keleti-frank birodalomrészben bomlott fel a tartományi egyház zárt-sága, itt volt a király egyházfősége a legerősebb és az episzkopalizmus szelleme a legöntudatosabb: az utolsó kísérlet, mely a provinciának nagyobb jelentőséget akart biztosítani, Aribó mainzi érsek (1021—1031) nevéhez fűződik. Természetesen a pápaság nem minden igénye valósulhatott meg, de amit különösen e korszak nagy pápája, I. Miklós (858—867) elért, elegendő volt ahhoz, hogy a tartományi egyházak rendszerének alapját végleg aláássa.

A tartományi egyház kormányzásának legfőbb szerve, a birodalmi zsinat kicsúszik az uralkodó kezéből és a kúria hatalmába kerül. A nagyobb ügyeket, nemcsak a hitbeli vitákat, hanem a püspökök

ügyeit (causae episcoporum) is, már csak a Szentszék döntheti el végleges érvénnyel. A püspököknek meg kellett szokniok, hogy a pápa a jurisdictionális hatalom birtokában fellebbezés nélkül ítélkezzen ügyükben. Éppen I. Miklós volt az, aki a soissons-i püspököt egy provinciális zsinat ítélete ellenére Rómában méltóságába visszahelyezte és aki a kölni és a trieri érseket egy római zsinaton letette és kiközösítette, példát adva ezzel a gregoriánus egyháznak arra, hogy miképp járjon el engedetlen püspökökkel szemben. Igaz, a frank egyház (864—865-ben) még nem volt hajlandó Rómában zsinatra menni a pápához, az Ottók alatt azonban ez a helyzet is megváltozott és majd minden zsinaton maga a pápa elnökölt. A birodalmi zsinatok mindinkább a pápa zsinataivá alakultak át. Így, amikor a pápaság és a császárság összemérte erejét, IV. Henrik számára nem maradt más út, minthogy pápa-ellenfelével szembe ellenpápát állítson. Ez volt a helyzet, amikor a XI. század közepén egy új felemelkedés várt a pápaságra.

Az első kezdetek IX. Leó (1049—1054) pontificatusába nyúlnak vissza. Ahogy Leó Szent Péter utódjának székét elfoglalta, még semmi-
ben sem különbözött közvetlen elődei, II. Clemens és II. Damasus megválasztásától. III. Henrik II. Clemens (1046—1047) óta újból a német császár számára tartotta fenn a pápai szék betöltésénél az elhatározó befolyást. Mint Róma tényleges ura a patricius helyére lépett, ezzel kivette Róma város nemességének kezéből a pápa-jelölés jogát, ezentúl praeter auctoritatem regis, sine eius permissu, azaz királyi elhatározás nélkül nem választhatott Róma klérusa és népe pápát magának. IX. Leót is, a császári ház rokonát, az udvar neveltjét a császár szemelte ki és ültette Szent Péter székébe, miután a klérus és nép forma szerint is megadta a választáshoz hozzájárulását. Az egykori toul-i püspök élete végéig a császár embere és politikájának oszlopa maradt. IX. Leó azonban egy elzászi grófi családból származott és szoros kapcsolatokat tartott fenn a lotharingiai reformiránnyal. Nagy jelentőséggel bírt a jövőre nézve, hogy eddigi barátait és munkatársait magával vitte Rómába. Ebből a lotharingiai körből került ki ugyanis a gregoriánus egyház „vezérkara“.

Röviddel előbb, hogy IX. Leó Toulból Rómába vonult, fejezte be a lotharingiai kánonjogi iskola egy kimagasló alakja — helytelenül egy auctor Gallicus — „De ordinando pontifice“ c. munkáját, melynek minden sorát királyával, III. Henrikkel szemben doktriner-
gyűlölet fűti. Nála látjuk először érvényesülni a kolostori választás fogalmát a kolostor falain kívül. K[^]ségbevonja a császár szerepének

jogosságát a pápaválasztásnál, melyet a püspökök egyetemének szeretne fenntartani. Úgy ő, mint a vele egyívású Wazo lüttichi püspök Pseudo-Isidorius dekretáliáinak szellemében nem tudja III. Henriknek megbocsátani, hogy VI. Gergelyt, a reform-mozgalom első pápáját, Németországba száműzetésbe küldte. A császár nem ülhet a püspökök felett törvényt, még kevésbé ítélezhet a pápa felett. Wazo nagy tiszteletben állott IX. Leó előtt, másrészt az első gregoriánus szellemű pápa, IX. István (1057—1058) mint lüttichi kanonok Wazo szárnyai alatt vált harcos reformerré. Hildebrand, a későbbi VII. Gergely, a Wazo által védelmébe vett VI. Gergely pápával került Németországba, hol Kölnben, a lüttichi kánonjogi iskola egyik fiókéntében ismerkedett meg a lotharingiai reform-szellemmel. Mi sem természetesebb, minthogy ez a Hildebrand az új, elzászi pápa kíséretében tért vissza a római kúriába. IX. Leó körül egy egész kis lotharingiai kör képződött. A Bizáncot követként járó Humbert kardinális (de Silva Candida), IX. Leó tulajdonképpen jobbkeze, a lotharingiai Moyenmoutier-ból származott. Az új pápa hozta magával a Henrik-ellenes észak-lotharingiai Gottfried herceg testvérét, Frigyes kardinálist is, ki előzőleg Wazo városában, Lüttichben mint St. Lambert esperese működött. Még más lotharingiaiak is ekkor vetődtek Rómába, így a mozgékony Hugó Candinus, István kardinális, továbbá Udo, a pápai kancellária feje. Leóval a cluny irány túlzó, lotharingiai csoportja győzelmesen vonult be a pápai kúriába.

IX. Leó pontificatusa még más tekintetben is a gregoriánus egyház számára készítette elő a talajt. Észak-Itáliából az út a toscanai örgrófságon keresztül vezetett Rómába. Bonificacius örgróf meggyilkolása után (1052) ennek özvegye, lotharingiai Beatrix Gottfried lotharingiai herceghez ment nőül; Gottfried testvére viszont a pápai kúriában vezetőszerepet vitt. E kapcsolat révén a római kúriának sikerült a Rómába vivő út őrhelyén az új örgróf személyében politikai szövetségest szereznie. Rómának ezt az előretolt hatalmi bázisát Henrik csak rövid időre tudta szétrombolni. Gottfriedot ugyan kiűzte Toscanából és Frigyes kardinálist bujdosásra kényszerítette, de halála után (1056) a kúria kapcsolata az örgrófsággal ismét helyreállt. Ezt maga IX. Leó pápa utódja, II. Viktor (1055—1057) pecsételte meg, amikor Gottfriedot a bajor-osztrák-karintiai partikuláris hatalmak lázadása után (1055), melyben a herceg is részt vett, kibékítette az uralkodóházzal, Gottfried testvérét, Frigyes pedig megtette Monte Cassino apátjának, ami újra alkalmat adott ennek ahhoz, hogy Rómában tartózkodjon. II. Viktor szintén Henrik jelöltje volt. Mint

rokona, birodalmi politikájának vezéralakja és eichstädti birodalmi püspök egyaránt közel állott az uralkodóhoz. Vele záródik le a birodalmi pápák sora. Ő illesztette be a pápaságot a legerősebben a birodalom szervezetébe. A bizalom jele volt, hogy a császár a spoletói hercegséget és a fermói örgrófságot a pápára bízta. Amikor pedig II. Viktor 1056-ban Németországba sietett, a haldokló császár — mily különös látvány! — őt kérte föl arra, hogy hatéves fiacskájának, IV. Henriknek támasza legyen. Bizonyára az ő érdeme volt IV. Henrik újból való, aacheni koronázásának zavartalan lefolyása.

A német birodalom történetében III. Henrik korai halála — mindössze a 39. évét töltötte be — egyik legsúlyosabb katasztrófái közé tartozik. A birodalom kormányzatát a gyermek-király helyett a vallásos, gyöngéakarató özvegy császárné, Poitou-i Ágnes vette át, miután a régens-pápa már a következő évben követte császáriját a sírba. A lotharingiai reform-párt elérkezettnek látta az időt a cselekvésre, Gottfried toscanai herceg segítségére támaszkodva, ki II. Viktor halála után Spoletóra és Fermóra is rátette kezét, nem volt mitől tartania. A herceg testvére, Frigyes kardinális, nem törődve a német udvarral, magát Róma klérusa és népe által IX. István néven pápává választatta. A választásnak (1057) programmszerű jelentőséget adott az a körülmény, hogy ekkor érvényesült először a kánoni választás a reformerek óhaja szerint: az egyház maga jelölt és a néppel együtt maga választott. A király jogát márcsak utólagos hozzájárulásként (consensus) engedik érvényesülni. Bár a választást a német udvarban sokan megütközéssel fogadták és a királyi jog megsértésének tekintették, a régens-kormányzat gyöngesége tudatában mégis megadta rá a megerősítést. Ez egyet jelentett a birodalmi egyházpolitika első érzékeny vereségével.

Nagyon jellemző erre a harcos korra, hogy a napi politika az irodalmat is bevonja a küzdelembe. Amit a gyakorlat emberei az esélyek és lehetőségek okos mérlegelésével elértek, azt azonnál elvileg is megrögzíteni kívánták. Így a pápaság előretörésének minden szakaszát egy-egy elvi manifesztáció kíséri. Az investitúra-harc irodalma adja a középkor történetében az első példát arra, hogy egy párt céljai megvalósításának érdekében a közvéleményre is hatni kíván, másszóval a tömegeket igaza mellett mozgósítani akarja. Ez az eset áll fenn már az első „gregoriánus“ pápa, IX. István megválasztásánál is. A kánoni választás fogalmának új értelmezése, mely a királyi jelölés kizárására vezetett, a következő év tavaszán (1058), még IX. István pápa pontificatusa |datt, Humbert kardinális-püspö-

kot, a pápai kúria igazi vezérét, elvi állásfoglalásra indította. „Három könyve a szimonisták ellen“ (Adversus simoniacos) nem hagyott többé kétséget a felől, mikép gondolkozott a kúria az egyházi választásoknál követendő eljárásról. A gregoriánusok új politikai vilásképe nála jelentkezik először irodalmi formában.

Az eddigi, szinte ó-keresztény electio-fogalmat jogi formába kellett átönteni. Hogy ez hogyan történjék, az nem lehetett többé vita tárgya. Három részből (capitula) áll a kánoni választás: elsőnek a klérus választ, övé a jelölés joga, másodsor a nép a választáshoz hozzájárul (expetio), azután a metropolita ítélete (iudicium) után következik a felszentelés a környék püspökei által. Mikor mindez rendben megtörtént, a politikai hatalom a választást jóváhagyja (consensus). E helyett — állapítja meg Humbert — a választásnál egyedül a fejedelmek a mértékadók, a népek és klérusnak, meg a metropolitának már nem marad más joga, minthogy a megtörténtet tudomásul vegye. Az elsőkből utolsók lettek és megfordítva. Ennek a visszas, kánonellenes állapotnak véget kell vetni, a választást ki kell venni a saecularis potestas kezéből és azt a klérus és nép számára kell biztosítani. Humbert tehát nem zárja ki a fejedelmeket teljesen a választásból, de a jog, amit számukra tartogat, már csak az utólagos helyeslés joga. Ám ha ez így van, akkor a fejedelmeket az investitúra joga sem illeti meg. Az egyházi tisztségnek és a hozzátartozó birtoknak átruházása gyűrű és pálca jelképével tisztára egyházi szertartás, azt csak a felszentelő püspökök gyakorolhatják. Így vált Humbertnél a klérus és nép acceptio-jából, e pusztán vallásos aktusból, jogi fogalom, tényleges electio. Másrészt már nála is jelentkezik a klérus törekvése, hogy a tényleges választásból a népet, a laikus tömeget, kiszorítsa. Ugyanígy, bár burkoltan, megpendíti Humbert a pápa legfelsőbb ellenőrzési és megerősítési jogát. A metropolita a választás felülvizsgálatát (iudicium) az apostoli szék helyett (vice apostolicae sedis) végzi.

Humbert vita-irata a következő évben (1059) mintául szolgált az új pápaválasztási statútum megszerkesztésénél. Ezt azonban IX. István már nem élte meg, még 1058 márciusában meghalt. A városi nemesség újra mozgolódní kezdett és egy római, reform-barát kardinális személyében X. Benedeket a kánoni választás új értelmezése szerint pápává választotta. De ha a városi arisztokrácia azt hitte, hogy a reform ügyének ily figyelembevételével a kardinális testület engedékenységre fogja bírni, nagyon csalódott. A kardinálisoknak nem kellett a nemesség választottja, mégha körükbe tartozott is.

Ismét Gottfried toscanai örgróffal szövetkeztek, kivel egyetértve a szavojai eredetű Gerhard firenzei püspököt szemelték ki ellenpápnak. Rómában azonban a nemesség és pápája, X. Benedek uralkodott.

A kardinálisoknak minden igyekezete ezért arra irányult, hogy megakadályozzák a neheztelő német udvar szövetkezését a nemesi párttal. Sietve követséget küldtek tehát a királynéhoz Augsburgba és kérték Gerhard megválasztásához a hozzájárulást; ezt az udvar meg is adta. A politikai helyzet nyomása alatt a kúria engedett (1057) állásfoglalásából. IV. Henrik számára a patriciusságot ugyan nem újíttotta fel, de valamilyen formában mégis csak el kellett ismernie a német udvar befolyását a pápaválasztásnál. Ez pedig nem állt pusztán formális consensus-jogból, mint ahogy azt Humbert írásában óhajtott. A királyi hozzájárulást nem a felszentelés után, hanem előtte kérték ki. A német udvar kedvező válaszára a kardinálisok Sienában összegyülekeztek Gottfried örgróf házában és ott Gerhardot II. Miklós néven megtették pápnak. Ennek a választásnak éppúgy meg volt a programszerű jelentősége a jövőre nézve, mint az 1057.-inek. Első eset, hogy a pápaválasztás a világiak kizárásával, a kardinális-püspökök vezetése alatt folyt le. II. Miklós számára (1058—1061) a Rómába vezető utat Gottfried katonái tették szabaddá.

A tusculumi grófok és a Crescentiusok nemes-uralmának veszélyét így sikerült a másik ellenfél segítségével eloszlatni. Az elért eredményt azonban biztosítani kellett papíron is a jövő számára. Ép ezért 1059 április 13-án Humbert és talán Hildebrand ösztönzésére a Lateránban böjti zsinat ült össze, hogy a pápaválasztás szabadságát a nemességgel szemben a jövőt illetőleg is megvédelmezzék. A II. Miklós megválasztásánál követett eljárást egyetemes jelentőséggel kívánták felruházni. A pápát a kardinális-püspökök válasszák — szögezi le az új statútum —, de a kardinális-klerikusok bevonásával, ezt kövesse aztán a többi klérus és a nép jóváhagyása. A tulajdonképpeni választás ilyenformán egy szűkebbkörű testületnek, a kardinális-püspökök kollégiumának, előjoga lett, míg a tömeg részvétele a választásban pusztán külsőséggé süllyedt. Ez kitűnik már abból is, hogy a kardinálisok választottja (electus) a zsinat egyik határozata szerint még akkor is teljes pápai hatalommal rendelkezhetett, ha esetleges háború vagy „az emberek álnoksága“ folytán ténylegesen nem foglalhatta el Szent Péter trónusát. Az alsóbb klérus és a laikus tömegek kirekesztése a további fejlődés folyamán mindinkább érvényesült. III. Sándor pápa idején (1159—1181) a népet már nem szólítják fel arra, hogy a választáshoz placet kiáltással beleegyezését

adja. A választás eredményét egyszerűen közhírré teszik. Ugyanez a sors érte a saecularis potestas-t, Róma politikai hatalmát is. Miután az electio a német udvar consensusának elnyerése nélkül is jogerőre emelkedett, tulajdonképpen a német király, illetve császár a pápaválasztás irányítása felett minden hatalmát elvesztette. A consensus tartalmatlan aktussá vált. A pápai kúria többé már semmi jelentőséget nem tulajdonított ennek a királyi jognak: úgy a keresztény világ számára kiadott köriratban, mint az 1060-i húsvéti zsinat megerősítésében a királyi consensusról szóló záradékot hallgatással mellőzte.

Így az egész 1059-i pápaválasztási határozat nagyjából azoknak az elveknek törvénybeöntését jelentette, amelyeket két évvel megelőzőleg a kardinális-kollégium vezéralakja, Humbert a szimonisták ellen írt vitáiratában leszögezett. Humbert radikális iránya győzedelmeskedett mindazokon (így pl. Petrus Damiani-n), akik még a régi, Krisztus-helytartókirály gondolkörében nevelkedtek. Ezt mutatja az is, hogy a zsinat Humbert szellemében a szimónia fogalmát azokra az egyháziakra is kiterjesztette, akik pénz nélkül, de laikus kézből egyházi tisztség birtokába jutottak. Bár a határozat csak a kisebb magán-egyházak adományozásáról emlékezik meg, — általános investitúra-tilalmat még nem rendel el — már jelzi azt az utat, amelyre a pápaság lépett és amelyen a jövőben haladni akart. Az 1059. évi zsinaton a reform-pápaság hadat üzent az eddig uralkodó politikai rendnek. Szólt pedig ez a hadüzenet elsősorban magának a császárnak, ki általános meggyőződés szerint Róma birtokával együtt Szent Péternek és jogainak védelmét is magára vállalta. A vallásos kötelezettségek és jogok e rendszerét már maguk az első Száli uralkodók, II. Konrád és III. Henrik a háttérbe szorították, amikor a császárságot új alapokra helyezték. Most a pápaság is függetleníti magát a régi, vallásos tartalmú császár-eszme uralma alól és a császár defensio s. Petri tisztét már csak pusztá címnek tekinti. A pápaság mindent megtesz, hogy a császárság védelmét és politikai gyámkodását lerázza magáról. Meglazítja tehát azokat a kötelekeket, amelyeket még Pippin font Róma és a frank udvar között. Ez az átalakulás egy új orientáció kezdetét jelenti a pápaság történetében. A pápaság, hogy megvédje önállóságát a császársággal szemben, elfordul Németországtól és a latinajkú népekkel, elsősorban a franciákkal keres érintkezést. E fejlődés végpontján Avignon áll.

Ha eddig a német császári udvarban még kétségek forogtak fenn a pápaság rejtett céljai felől, most az utolsó illúzióknak is szét kellett foszlaniuk. A kúria még ugyanazon év nyakán, hogy meghozta új

pápapavasztási határozatát, politikai szövetségesek után nézett. Ennek a politikai akciónak vezére Hildebrand subdiaconus volt, ki már II. Viktor alatt fontos pápai megbízásokat látott el, IX. István és a következő pápák idejében pedig még nagyobb befolyásra tett szert. IX. István óta a pápapavasztásokat ő rendezte s a pápai politikának is ő adott új irányt. A kuriális politika a múltban állandó harcot folytatott érdekei védelméért a délitáliei hatalmasságokkal. Most a harc helyére szövetség lépett.

Ebben az időben Dél-Itália politikai térképe a legtarkább képet mutatja. Apuliában, Basilicatában és Calabriában a bizánci császárság még úgy ura a helyzetnek. Felsőbbsége kiterjed a tyrrheni tengerpart városaira is, mint Gaetára, Nápolyra, Sorrentóra és Amalfira; ám Szicíliát és Calabriát a szaracénoknak kellett átadnia. A félsziget belsejében a politikai hatalmon a régi langobard beneventumi hercegség utód-fejedelemségei osztoztak meg, mégpedig Benevent és Salerno (847 óta), később a Benevent területéből kiváló Capua is. Valamennyien hűbérjogon tartoztak a nyugati imperium kötelékébe. Ezeknek az önállóságra törekvő város-államoknak csakhamar egy új ellenséggel kellett megküzdeniük, a normannokkal. A normannok mint zsoldos katonák kerültek Dél-Itáliába és hol ennek, hol annak a küzdő félnek ajánlották fel szolgálataikat. A normann zsoldos vezérek egyike, Rainulf 1030-ban hűbérjogon megszerzi IV. Sergius nápolyi hercegtől (dux) Aversa városát a hozzátartozó területekkel és felveszi az „Aversa grófja“ címet. A normann hűbéresnek az lett volna a feladata, hogy a nápolyi hercegséget megvédje Capua fejedelme, III. Pandulffal szemben. E helyett csakhamar átpártol az ellenséghez, majd Pandulfot is cserben hagyva, Waimar salernói fejedelmet választja hűbérurának. Amikor II. Konrád német császár a délitáliei viszonyokat újra rendezzi (1038), az engedetlenkedő Capua Waimar kezére jut, Rainulf pedig továbbra is Aversa grófja marad.

Hasonlóképp alakult ki a másik normann hűbér-fejedelemség is. Ennek az államalakulásnak központja Melfi és Venosa volt. A normannok kihasználják a langobard fejedelmek vetélkedéseit és mint hűbéresek, náluk hódításaik számára támaszt és hátvédet keresnek. Ebben az időben tesz új kísérletet Bizánc a szaracénok kiűzésére. A bizánci katapán seregében normann zsoldosok is harcolnak Hauteville-i Tankréd fiai, Vaskarú Vilmos és Drogo vezérlete alatt. Amikor 1040-ben a bizánciak ellen új lázadás tör ki Apuliában, Vilmos normannjaival Waimar és Rainulf megbízásából a bizánciak ellen vonul és azokat meghátrálásra kényszeríti. A meghódított területeket illetőleg a hatal-

mas Waimar, Salerno, Capua és Amalfi ura felveszi a dux Apuliae et Calabriae címet és a meghódított területeket ennek a normann Vilmosnak adja hűbérül. Vilmos Apulia grófja lesz (1042). Ebbe a helyzetbe változást a birodalmi politika vitt, mely Waimar hatalomgyarapodását aggodalommal szemlélte. III. Henrik capuai tartózkodását arra használja fel, hogy Capuát újra Pandulf kezére adja, a normannokat pedig (Aversában Trincanotte Richárdot, Rainulf uiiokaöccsét és trónutódját, Apuliában Drogot, Vaskarú Vilmos testvérét és utódját) kivonja Salerno hűbérkötelékéből és a birodalom közvetlen hűbéreseivé tege (1047).

A normannok azonban nem elégedtek meg az eddigi szerzeményekkel, hanem úgy Bizánc, mint a langobard fejedelemségek rovására egyre jobban gyarapították birtokukat. Csak természetes, hogy előbb-utóbb összeütközésbe kellett kerülniük a pápaság érdekeivel. A római kúria már az egyház-állam megalapításakor Capua és Benevent megszerzésére törekedett; azokat Bizánc és a szaracén veszéllyel szemben Róma előretolt védőbástyaivá kívánta megtenni. Ezek a törekvések azonban, a tényleges viszonyokat nézve, tulajdonképpen kudarcra végződtek; Capua és Benevent továbbra is az imperiumhoz tartozott. Amikor a normamiok már az egész Benevent hercegségből egyedül Benevent várost és környékét hagyták meg, a római kúria a két császárságot egy nagy hadjáratra szólította fel ellenük. De IX. Leó pápa csak annyit tudott elérni, hogy III. Henrik császár a patrimonium s. Petri javára lemondott Beneventről és a normannok ellen a pápai seregbe párszáz sváb lovagot küldött. A sereg, amelyet maga IX. Leó pápa vezetett, Civitate közelében az itáliai normannok egyesült haderejétől csúfos vereséget szenvedett (1053). A pápa a normann győzők: Richárd aversai gróf és ennek sógora, másrészt Apulia-i Drogonak testvére és trónutódja, Humfred, továbbá a Hauteville-dinasztia egy másik tagja, Guiscard („Róka“. Róbert fogságba került és onnan csak kilenc hónap után szabadult ki.

Így a pápai politika teljes páfordulását jelentette, amikor II. Miklós pápa 1059 júniusában Capuába és Melfibe vette útját, hogy ott, az itáliai normann világ e két központjában, a kúria régi ellenségeivel szövetségre lépjen. Mindkét fél a szövetségen csak nyerhetett. Hisz csak az előző évben (1058) foglalta el Aversa grófja, Richárd, a régi langobard dinasztia kihalása következtében gazdátlaná vált Capuát. Capuával szemben azonban — mint fentebb láttuk — Szent Péter utódja bizonyos jogigényeket táplált. Mi sem volt tehát természetesebb, minthogy Richárd az usurpatiót magával Szent Péter utód-

jával szentesítse. Apuliában Humfred gróft mostohaöccse, Guiscard Róbert követte a trónon, ki viszont kapva-kapott az alkalmon, hogy harcát, melyet Calabria teljes birtokáért Bizánccal szemben Bari 1071-i bevételéig folytatott és az arab Szicília tervbevetett meghódítását (Palermo bevétele 1072) a pápa felsőbbbsége alatt egyfajta keresztes háborúnak tüntesse fel. Így a keresztény világ egyházi tekintélye a szövetség által ünnepélyesen biztosította a zsoldosvezérből és banditából fejedelemmé lett két normann uralkodó hódításait és politikai állását.

Ennek fejében Richárd és Róbert elismerték a pápát hűbérüruknak, fejedelemségüket pedig pápai hűbérnek. A római kúria a szövetség által nemcsak egy kellemetlen ellenségtől szabadult meg, hanem hűbérjogon igényt támasztott Dél-Itália nagy részére: Apuliára, Calabriára, a mohamedán Sziciliára, sőt Róbert fegyveres sikereire számítva, már most is kiterjesztette fennhatóságát. Richárd és Róbert egyúttal hűbéradó fizetésére kötelezték magukat. Különösen jelentős összegekkel támogatták a pápai kúriát a császárság ellen vívott harcban. A hűbér-viszonyt még különféle kötelezettségek egészítették ki. Ezek közpnt a legfontosabb az volt, hogy a normann fejedelmek fegyveres erejüket a pápaság rendelkezésére bocsátották. Amit eddig a város nemes patríciusa vagy a császár a maga feladatkörének tekintett, azt most a pápai politika a normannokra bízta: a Szent Széknek és birtokainak védelmét. A normannoknak továbbra is ígéretet kellett tenniük, hogy a „meliores cardinales, clerici et laici“ hívása esetén csapataikkal a pápaválasztás zavartalan lefolyását biztosítani fogják, így akarta a kúria a pápaválasztástól a városi nemességet és a német császárt távortartani. A szövetség értelmében a capuai és az apuliai hercegnek országuk valamennyi egyházát birtokaikkal egyetemben át kellett adniok Rómának. Ez a rendelkezés érteti meg velünk, hogy miért találkozunk oly sok pápai magán-püspökséggel Dél-Itáliában. Másrészt ez a megállapodás lehetővé tette a római kúriának, különösen II. Orbán pontificatusa idején, a görög rítus gyors kiszorítását. Dél-Itália romanizálása és beillesztése a római metropolita-szervezetbe a normannok jóvoltából II. Orbán pápának és közvetlen utódjainak műve volt. A szövetség alapján a normannoknak a status quo-t az egyházállammal és a salernói fejedelemséggel szemben — ez utóbbi területét hívták „principatus“-nak — tiszteletben kellett tartamok. Salerno ugyan nem tartozott a pápa hűbéresei közé, mégis alkalmas eszköznek látszott a normannok szerfölötti hatalomgyarapodásának megakadályozására. A pápai birtokba Benevent-hercegsé-

get is bele kell számítanunk, mely még a régi langobard fejedelmi ház újbóli trónrajutása után is pápai domaniális igazgatásban állott. A címzetes fejedelmek a kúriának nem hűbéresei, mint Guiscard Róbert vagy Richárd, hanem egyszerű hivatalnokai voltak.

A langobard-normann délvídek a német császár államjogi többsége alatt állott; épp ezért a kúria önkényes hűbér-politikája az imperium érdekeinek súlyos megsértését jelentette. Már ez is elegendő lett volna ahhoz, hogy a német udvar ellentámadásba menjen át. A római Szent Szék azonban merész lépését még egy újabb császárellenes manifesztációval tetézte. Milanóban, az itáliai birodalmi egyház középpontjában, már Aribert érseksége alatt hallunk társadalmi ellentétekről, melyek a következő érsek, Wido (1045 óta) idején komoly összecsapásokra vezettek. A székeskáptalan csak a capitani és a valvassores, vagyis a nemesség fiait vette fel tagjai közé. Híres iskolái folytán nagy műveltséggel dicsekedhetett, de papjai házaselete és szimónia-üzelve már korán kihívta a reform-mozgalom támadását. A forradalmi proletárrétegek így csakhamar megtalálták kapcsolataikat a reform-iránnyal a nemesség, a nemesi káptalan és az érsek, mint város-úr, ellep vívott harcaikban. A milánói bolha-piac neve után „pataria“-nak elnevezett proletármozgalom — az első ilyenmű mozgalom a középkorban — Wido érseket arra kényszerítette, hogy a pápától kérjen támogatást. II. Viktor erre a két főkolompot, Áriáid diaconust és Landulf klerikust az egyházból kirekesztette (1057). A reform-pápák. IX, István és II, Miklós, azonban érthető okokból a patria mellé álltak és Widot, miután császári ivesztitúrával jutott az érseki székbe, nem ismerték el kánonszerinti egyházfőnek. Végül is Widonak le kellett tennie hivatalát, hogy aztán azt egy római zsinaton a pápa kezéből a gyűrű átadásával újból visszaszerezze.

Mindezt még a gyöngye régens-kormányzat sem hagyhatta válasz nélkül és a sértésre sértéssel felelt. A pápának 1060 húsvét után küldött követét az udvar egyszerűen nem fogadta, magát a pápát pedig megfosztotta méltóságától, kiátkozta és rendelkezéseit semmisenek jelentette ki. Ezzel a kihívással maga a birodalmi politika elzárta a békés kibontakozás útját és az ügyek rendezését a fegyverre bízta. Az 1060. évvel kezdetét vette a császárság és a pápaság között az ú. n. investitúra-harc.

AZ INVESZTITÚRA-HARC

Ha a pápaság a küzdelmet a világi hatalom ellen a lotharingiai reformerek segítségével indította meg, a császárság viszont a kúriával szemben értékes szövetségest talált Észak-Itáliában és Róma nemes-köreiben. A Száliak új-római császárságának leglelkesebb hívei a lombard püspökök sorából kerültek ki, mint ahogy már III. Ottó idejében — Vercelli-i Leó pápa példája mutatja — a birodalomnak ez a része volt az imperiális gondolat igazi melegágya. A kúria ön-hatalmú terveit Milano, Ambrosius városa egykori önállóságának tudatában, különösen amióta Róma szítására viszály dúlt falai között, a legnagyobb ellenszenvvel fogadta. Így aztán, mihelyt a császárság hadat üzent a római kúriának, a lombardok voltak az elsők, akik felajánlották a német udvarnak szolgálataikat. De Róma világi arisztokráciájának is be kellett látni, hogy a kúriával szemben csak a német udvar szövetségére számíthat. Ezek a hatalomhoz szokott nemesek nem tudtak és nem is akartak beletörődni bukásukba. Ezért már 1058-ban, pápát választva, kísérletet tettek egykori hatalmuk visszaszerzésére. Kísérletük azonban kudarccal végződött; meg kellett tanulniok, hogy saját erejükből semmire sem mehetnek.

II. Miklós pápa váratlan halála (1061) mindkét pártot cselekvésre készítette. A római nemesek követségük útján elküldték a fiatal német királynak a patriciusi méltóság jelvényeit: a köpenyt, a mitrát, a gyűrűt és a homlok-pántot (circulus) s pápát kértek tőle. Ugyanekkor a lombard püspökök is követséget menesztettek Németországba; ők is Henriket patriciusi méltóságára emlékeztették, egyúttal felszólították, hogy királyi jogai alapján új pápáról gondoskodjon. Jelöltjük Cadalus páрмаi püspök volt. Még mielőtt azonban a német udvar döntött volna, a gyors cselekvéshez szokott pápai kúria a császárellenes pataria-vezér, Anselm luccai püspök személyében pápát választott magának. Ezt a választást is Hildebrand — Humbert bíboros halála után a pápai politika teljhatalmú intézője — rendezte, mégpedig az új szövetséges, Capua-i Richárd normann fejedelem személyes védelme alatt, ki aztán az új pápát, II. Sándort (1061—1073) éjjel — ezért csúfolták pápa noctulanus-nak — véres harcok között a Szent Péter-templomba kísérte. Erre a német régens-kormány Bázelen zsinatot hívott össze, amelyen a lombard püspökök óhaja szerint elő-

ször a fiatal királyt patríciussá koronázták, aztán Cadalust II. Honorius néven ellen-pápnak jelölték.

A lépést nem tarthatjuk elhibázottnak, minden attól függött, hogy az özvegy császárné régens-kormányja mily erővel tud majd jeleltje érdekében síkra szállni. A császárné azonban csak a császárszme izzólelkű képviselőjét, Alba-i Benzót adta Cadusa mellé, katonákról teljesen megfélekedezett, ezekről magának a pápának kellett gondoskodnia. Cadalus mégsem mehetett Rómába, útját állta a pápai udvar legnagyobb híve, Beatrix, toscanai örgrófságának haderejével. Ezalatt Németországban az elégedetlenség Ágnes császárné régens-kormányával szemben egyre nőtt, már Bázelen a német püspöki kar nagyrészt tüntetőleg távol maradt. Végül is 1062 pünkösdjén Anno kölni érsek, a birodalmi egyház vezető tagja, lotharingiai Gottfried herceg és a nemrégiben bajor herceggé kinevezett szász Nordheim-i Ottó szövetségében megbuktatta a császárné régens-kormányát, a fiatal királyt pedig Kaiserswerth-szigetről elrabolta, hogy aztán saját magát tegye meg a király nevelőjének és a régens-kormány fejének. Ágnes özvegy-császárné teljesen visszahúzódott a politikától és jámbor szívének sugallatát követve, kolostorba vonult. A császárné és lombardiai-papáját természetesen az új régens-kormány nem volt hajlandó pártolni. Épp ezért az 1064-ben Mantuában összehívott zsinaton az elnöklő Sándor pápát pusztán szimónia-üzelmekkel vádolták meg, ami alól Szent Péter utódja, persze, könnyűszerrel tisztázhatta magát, a királyi jog megsértését — mily jellemző — szóba sem hozták.

így hát az első összecsapásból a római kúria került ki győztesen. Ám azt is láthatjuk, hogy ezt a győzelmet kiknek köszönhette. A mantuai zsinat lefolyása már sejteti azokat az erőket, amelyek az investitúra-harcot a királyra nézve oly kedvezőtlenül befolyásolták. A pápaság győzelmeit — mint még látni fogjuk — a birodalom főemberei, a partikuláris hatalmak tették lehetővé, mint ahogy az egész investitúra-viszálynak ők látták a hasznát. Hogy már Mantuában oly gyáván cserbenhagyták a királyi érdekeket, az a legjobban bizonyítja kezdettől fogva érvényesülő önző-partikuláris politikájukat. Ágnes anyacsászárnőt csak azért tolták félre, hogy annál szemérmetlenebbül érvényesíthessék saját érdekeiket. A kormányon lévő egyházi nagyok az államcsíny óta az adománybirtokok egész tömegét szerezték meg maguknak és hogy a többiek e miatt ne zúgolódjanak, a zsákmányból nekik is juttattak. A korona-javak, birodalmi apátságok, állami felségjogok adomány vagy pusztán jogtalan bitorlás útján az egyházi fő-

emberek és családjaik szabad prédájává váltak. A két vezér, Anno kölni és Adalbert brémai érsek járt e tekintetben jó példával elől. 1062—66 közt nem kevesebb mint 11 birodalmi apátság szállt püspöki kézre.

Mint ahogy ez már történni szokott, a kiskorú királyt gyámság és nevelés örve alatt az egyes optimates-pártok politikai céljaikra használták fel, mondhatni — labdázta vele. Különböztették, hogy sihedereit konkubinák között töltsék. Annót már 1064—65-ben Adalbert brémai érsek szorította a háttérbe. Ezekben az években, 1066-ban bekövetkezett bukásáig, majd ismét 1071-ben haláláig (1072) a királyt e nagyszerű szervezőtehetség és gazda kezében találjuk. Miután a würzburgi püspöknek példájára — ő volt Németország első egyházi tartományúrája — északi, szász körzetében minden grófságot felségjogon hatalma alatt összefüggő tartománnyá kívánt egyesíteni, a birtokszerzése és várépítése miatt már amúgy is népszerűtlen brémai érsek örökös hadilábon állott Szászország hercegi házával, a Billungokkal és a szász nagyokkal. Korlátlan régens-hatalmát is arra használta fel, hogy a szászok ellenállását a királyság tekintélyével és segítségével megtörje. Németország középső terület-űvé, Frankföldtől a keleti határig, már régtől fogva a királyság anyagi és politikai alapját alkotta. Szászország keleti felében, Goslar mint központ körül, továbbá Thiiringiában és Meissenben feküdt a királyi uradalmak nagy része. Joggal nevezték hát Szászországot „a császárság konyhájának”. Ezért Adalbert érsek minden igyekevése arra irányult, hogy a király hatalmát a szász nagyok kárára e keleti és délkeleti részekben megerősítse. Kíméletlen birtokpolitikája (az elidegenített királyi birtokok és jogok visszavétele, birtokelkobzások, várak építése, az uradalmak gazdaságának rendbehozása, e célból egy birtokösszeírás: az *indiculus curiarum* felfektetése, stb.) azonban a szász nagyokat és a népet — ez utóbbit főleg a várépítési munkálatok és az Allmende (közös erdő és rét)-illeték bevezetése következtében — maga ellen bősztette, úgyhogy 1066-ban a régens-kormány éléről mennie kellett. Ám politikáját a király magáévá tette és Benno-nak, a goslari Pfalz fejének, a későbbi osnabrücker püspöknek szakszerű támogatásával — de most már saját számlájára — továbbfolytatta. Amikor Adalbert újra érezte befolyását a kormányzatban, Henrik Szászország két legnagyobb birtokosának, Billunger Magnus herceg és Nordheim-i Ottó bajor herceget hazaárulónak bélyegezte és birtokait elkobozta (1071). Mindez, persze, csak még jobban szította a szászok között az elégedetlenséget. Hogy őket féken

tartsa, a király Adalbert érsek kíséretében Lüneburgban Svend Estrithson dán királlyal szövetséget kötött (1071).

Azok a törekvések, amelyek a királyság anyagi hatalmának megerősítését célozták, minden valószínűség szerint a sváb hercegségre és Frankföld keleti részére is kiterjedtek. Ám egész más okok készítettek a délnémet hercegeket arra, hogy a szászokkal a királyság ellen összefogjanak. Ugyanis a fiatal király, mihelyt megszabadult gyámkormányzóitól és az ország igazgatását saját maga vette kezébe, a királyság eddigi tanácsosai és támaszai, a főurak iránt, éppen garázdálkodásaik miatt a legnagyobb bizalmatlansággal és ellenszenvvel viseltetett. Már II. Konrád, az első Száli uralkodó, kapcsolatot keresett az alsóbb vazallus-lovag és ministerialis rétegekkel, továbbá a feltörekvő és egyre vagyonosodó városi polgársággal. Azóta ez a politikai orientáció sohasem aludt ki egészen, úgyhogy IV. Henrik már előzményekre hivatkozhatott, amikor az optimates partikuláris törekvéseivel szemben az inferiores, a nemesek és az alsóbb lovagok (vazallusok és ministerialisok), nemkülönben a polgárság támogatását kereste. Elődeitől eltérően, kik elsősorban a főurak tanácsával kormányoztak, a kisenesség tagjaival vette magát körül, ha nem egyenesen földesúri népeinek lovagi elemeivel (ministeriales). Uralmát a legnagyobb mértékben rájuk kívánta alapítani. A három délnémet hercegnek megütközéssel kelleit látnia, hogy területük nemessége a királlyal egyetértve szembehelyezkedik velük. Karinthiában a sváb Zähringen-i Berthold gróf (1061 óta herceg), Bajorországban a lázadó Nordheim-i Ottó helyére 1070-ben kinevezett IV. Welf, a

III. Welf-fel kihalt régi alemann Welf-grófi ház egyetlen nőtagjának, Cunizának és Este i Azzo-nak (langobard Otberting-ház) fia, a sváb hercegségben a burgund eredetű Rheinfelden-i Rudolf (1057 óta) a nemesség ellenállása miatt sehogysem tudott boldogulni. Helyzetük jobbrafordulását csak egy új királytól várhatták. E mellett IV. Henrik teljesen a Nagy Ottó-féle központosítás gondolatkörében élt és ellentétben II. Konráddal a hűbérjognak semminemű fontos szerepet nem akart juttatni a birodalom szervezetében és legfelsőbb politikai kormányzásában. Még oly nagy korona-vazallusok ellen is, mint amilyen Nordheim-i Ottó volt, nem a hűbérjog alapján, hanem pusztán „hivatali úton“ járt el. Mindez együttvéve bizonyos abszolutisztikus jelleget kölcsönzött kormányzatának.

A fiatal király azonban megfeledkezett arról, hogy Nagy Ottó óta egy évszázad telt el és hogy ezalatt a püspöki kar, a királyság hű hivatalnok-serege, grófságok és más felségjogok megszerzése révén

maga is partikuláris hatalommá vált. Kormányzatának új, jellegzetesen száli irányát sem tudta következetesen betartani, mivel a társadalmi fejlődés még nem haladt oly fokban előre, hogy a kismanesség, a ministerialisok és a városi polgárság politikai súlya fölöslegessé tudta volna tenni a nagyok támogatását. Innen a Száliak politikájának felemás jellege. Ezért tornyosultak oly áthághatatlan akadályok IV. Henrik politikájának útjába. Hogy megakadályozza a felségjogokkal rendelkező tartományok kialakulását és megállhassa helyét a főemberekkel szemben, a kismanesi és polgári rétegeket mozgósította, ám a mozgósított tömegeket mégsem merete teljesen céljai szolgálatába állítani, mivel nem nélkülözhetette a püspökök és egyes világi nagyok pártfogását. Ezt különösen a városi polgársággal szemben tanúsított „hálátlansága“ bizonyítja legjobban. A wormsiak 1073. évi szereplését — mint ahogy arra még rátérünk — azzal jutalmazta meg, hogy a triburi békekötésben feláldozta őket a püspöki karnak. A kölniek, a mainziak vagy a würzburgiak hiába szálltak szembe egyházi fejükkal és az ellenkirállyal, a királytól privilégiumot mégsem kaptak. E tekintetben fia sokkal bátrabbnak mutatkozott.

Az érdekeikben megkárosított keleti szász és thüringiai nagyok, világiak és püspökök egyaránt, a birodalom hadi készülődését a Csehországot háborgató II. Boleszláv lengyel herceg ellen arra használták fel, hogy IV. Henrik ellen fegyverbe öltözzenek (1073). Amikor a zendülők követelésekkel felléptek, a király a Harzburgból, ahová sietve meghúzódott, az éj és a köd leple alatt Hessenbe menekült és ott sereget gyűjtött maga köré. A zimankós tél azonban minden komolyabb büntető-hadjáratot lehetetlenné tett, úgyhogy Gerstungenben engedékenységre kényszerült (1074). Egyes dühöngő szász parasztok azonban harzburgi rablásukkal és rombolásukkal megtörték a békét, ami a hűségükben már-már ingadozó délnémet hercegeket a király oldalára terelte. Henrik elég erősnek érezte most már magát, hogy a szászokat letörje. Rheinfeldeni Rudolf hadvezérsége alatt serege az Unstrut-menti Homburnnál döntő győzelmet aratott a szászokon (1075). A szász nagyoknak, köztük a magdeburgi és a halberstadti püspöknek, Nordheim-i Ottónak, Billung Hermann és Magnusnak, meg kellett magukat adni, hogy a király tetszése szerint ítélkezzen felettük. Henrik a győzelmet sietett kihasználni. Még ugyanez év decemberében Nordheim-i Ottót magához édesgette és mint királyi biztost Harzburgban Szászország élére állította. Ennek aztán sikerült a trónt a nagyok ígéréteinek birtokában Henrik alig két éves Konrád nevű fiának biztosítani.

A pápasággal szemben is kiállta a fiatal Henrik az első tűzpróbát. Már az 1059. évi zsinat megtiltotta nemcsak a szimóniát, hanem általában a laikus kézből vett investitúrát; ezt a tilalmat II. Sándor aztán 1063-ban egy római zsinaton megújította. Mégis azt látjuk, hogy a római kúria a határozat életbeléptetésére még nem gondolt. Megelégedett a jurisdictionális jogok érvényesítésével, amire a szimónia elegendő alkalmat nyújtott. Miután már IX. Leó elérte azt, hogy Franciaországban a király akarata ellenére zsinatot hívjon össze (1049) és hogy az ott szimóniával vádolt vagy engedetlen püspököket a királyi jog kikapcsolásával letegye és helyükbe másokat szenteljen fel, II. Sándor pápára várt a feladat, hogy a német püspököket is ugyanígy megleckéztesse. A német püspöki kar nem egy kimagasló tagjának, egy Anno kölni, egy Siegfried mainzi érseknek, Rómában kellett magát tisztáznia a szimónia vétke alól. Konstanz új püspökének, Károlynak, a pápa parancsára vissza kellett adnia a gyűrűt és a pásztorbotot, a püspöki hatalom jelvényeit (1071); hasonló sors érte a reichenauai apátot is (1072). Ezek a szimónia-perek tulajdonképpen még nem érintették a német király investitúra-jogát, mint ahogy általában II. Sándor viszonya a német udvarhoz zavartalan maradt. A milánói fejlemények azonban csakhamar ürmöt csepegtettek a pohárba.

A pataria új vezére, Erlembald, II. Sándor pápától zászlót vett át, hogy mint Szent Péter milese, katonája Róma érdekeit képviselje. Ennek az Erlembaldnak felbujtására újra zavargások törtek ki az érsek ellen, ki végül is lemondott méltóságáról, de a gyűrűt és a botot nem Rómába, hanem IV. Henriknek küldte. Az utódnak ajánlott Gottfried subdiaconust Henrik aztán ki is nevezte. Bár a milánói klérus és nép elismerte Gottfriedot, a római kúria egy legátus kiküldetésével Erlembald katonáinak védelme alatt Attót, ki nem is tartozott a káptalan tagjai közé, megválasztatta érseknek, a királyt pedig felszólította Gottfried elejtésére és Atto megerősítésére. Ám Henrik ragaszkodott jelöltjéhez és nem volt hajlandó arra, hogy a kánoni választás új értelmezését: Róma jelöl (consensus Romanus), a klérus és a nép pedig választ — elismerje. Nem akart lemondani elődei jogáról, mely a püspökségek és birodalmi apátságok betöltését a királynak tartotta fenn. Kétségtelen, Róma megengedhetőnek tartotta a királyi investitúrát utólagos consensus formájában, ennyivel azonban Henrik nem elégedhetett meg. Mire a pápa az 1073. évi böjti zsinaton Henrik „rossz“ tanácsosait kiközösítette.

Kevéssel utóbb II. Sándor pápa meghalt. A harcot nem neki, hanem utódjának, Hildebrandnak kellett megvívnia, ki Nagy Gergelyre

emlékeztetőén magát VII. Gergelynek (1073—1085) nevezte el. Megválasztása nem ment simán. Mint egyszerű archidiaconus és a bíboros-presbitérium tagja, hosszú évek óta betöltött vezető állásában sok irigyet és ellenséget szerzett magának a bíboros-püspökök sorában; pedig ezektől függött az 1059. évi pápaválasztási rend értelmében jelölése. Aztán meg attól is félnie kellett, hogy a városi nemesség újra megmozdul. Hildebrand ezért gyors cselekvésre szánta el magát. Szövetkezett az ügyes, mindenre kapható, éppen szimóniával vádolt bíboros-presbitertársával, Hugó Candidusszal, ki a választáshoz szükséges háromnapos böjt elteltét be sem várva, a Laterán Salvator-templomába egybehívott klérussal és néppel hirtelen Hildebrandot pápának választotta. Minden jel arra mutat, hogy Gergely éppúgy, mint a német udvar, törésre kívánta vinni a dolgot. Az új pápa a német királynak még a választás bejelentését is elmulasztotta és mikor Gottfried lotharingiai-toscanai herceg e magatartását számonkérte, így válaszolt, a bibliát idézve: „Átkozott legyen az, aki a kardot visszatartja, hogy vér ne folyjon“. Az összecsapás azonban elmaradt. Henrik, hogy a harcrakész pápai udvar és lázongó főurai szövetségét megelőzze, alázatos hangú levélben a pápaválasztáshoz megerősítést adta és a milánói kérdésben ígéretet tett az engedékenységre. A pápa szintúgy örült a békének, mivel a normannok minden hűbér-szerződés ellenére már 1061-ben megkezdték Campaniában és a Tronto menti, fermói vidéken előnyomulásukat. A békealkudozások csak capuai Richárddal vezettek eredményre, Guiscard Róberttel a hűbér-kötéléket nem lehetett megújítani (1073).

Henrik meghunyászkodását a pápával szemben az események pillanatnyi kényszere követelte, a veszély elmúltával természetesen eszeágában sem volt, hogy ígéreteit betartsa. Egész életében a lélek csodálatos rugékonyságával alkalmazkodott a politikai érdek parancsaihoz. Semmitől sem riadt vissza, ha arról volt szó, hogy az eseményeknek fölébe kerüljön. Többször meghurcoltatta magát királyi méltóságában, csakhogy győzzön. Ami őt mindennek ellenére a nagyság dicsfényével övezte, az szívós, rendíthetetlen kitartás volt ideáljai mellett. Nem apró személyes előnyökért küzdött, hanem ősei királyságának épségéért, amelyet az idők új követelményei sodrában veszélyeztetve látott. Az „Isten kegyelméből“ való király felsőbbrendűségének érzésével állta a harcot és a született udvari ember világias derűjével nézte ellenségei fondorlatait. Egyszer Merseburgban — írja krónikása, saját unokája, Freising-i Ottó — ellenfele, Reinfelden-i Rudolf ragyogó síremlékénél állva, udvaroncai egyikének kegyeső kérdésére:

hogy tűrheti azt, hogy a lázadó ily pompa között nyugodjon, — igazi nagysággal, nevetve azt felelte: „Ah, bár mindegyik ellenségem ily díszes sírboltban feküdne!”

VII. Gergely sokban hasonlított ellenfeléhez. Ő is, ha kellett: pénzelt, ha kellett: bujtatott, minden eszközt, ami a célhoz vezetett, felhasználta. Olyan volt, mint az acél, kemény és hajlékony egyben. Célját minden pillanatnyi megalkuvás dacára sohasem vesztette el szem elől. Egész életét a szerzetes rideg kíméletlenségével egy történelmi gondolat, a pápaság szolgálatába állította. Innen természetének ellentétessége: az okos, számító tartózkodás és az izzó indulat, ami együttvéve valami démoni külsőt adott neki. Sápadt, csúnya arca, kis termete miatt ez a lánglelkű, megszállott ember sokak szemében „szent sátán”-nak tűnt fel. Bár — miként IX. István — szerzetes volt, a legszívesebben egy páncélos lovagi sereg élén vonult volna Keletre vagy Spanyolországba a pogányok ellen. A keresztes-háború eszméje nála bukkan fel először. Nem volt se a dialektikának, se a kánonjognak mestere. Levelezése és főleg az a rövidre fogott 27 vezérgondolat (dictatus papae), amelyben a reform-pápasággal szembehelyezkedő hatalmakkal: az eretnkségében megátalkodott görög egyházzal, az engedetlen főpapokkal és fejedelmekkel elvi alapon leszámolt, mindennél jobban mutatja, hogy gondolatrendszere IX. Leó környezetében, elsősorban Humbert bíboros és Petrus Damiani hatása alatt formálódott ki. Kánonjogi ismereteit javarészt tőlük vette. Esetlen érvelésének, kezdetleges dialektikájának gondolat-bukfencei már saját korában kihívták mások lesújtó bírálatát. De hozzá kell tennünk, nem is vágyott a rétor babérajaira, csínra, kellemlre nem sokat adva, durva kezekkel ácsolta össze mondatait. Tudósabb, jogban és logikában jártasabb kortársaira: Deusdedít bíborosra (megh. 1099 kör.), Anselm luccai püspökre (1073—1086), Konstanz-i Bernoldra (“ j* 1100), akiket még személyesen buzdított kánonjogi rendszerezésre, és a gregoriánus-utódokra hagyta azt a feladatot, hogy a hierokratizmus rendszerét, az ő művét, kiépítsék, logikailag elfogadhatóbbá tegyék.

A pápai primátus ^Gergely rendszerében válik minden vonatkozásban teljessé. Ép ezért VII. Gergely műve egy hosszú történelmi fejlődést zár le, egyben azonban alapul szolgál a jövő, egy III. Ince, egy VIII. Benedek számára. A római Szent Szék már régtől fogva a sacerdotium fejének tekintette magát. Primátusát a hitelvek terén (potestas ordinis et magisterii) az egyházak vita nélkül elismerték, az egyházkormányzásban (potestas jurisdictionis) pedig minden ellenkezés dacára mindinkább elfogadták. Most Gergely a primátust kitér-

jesztette a politikai életre is. Ha eddig a pápaság az ökümenek két, egymást kiegészítő és támogató szervezete, a regnum és a sacerdotium közül csak az utóbbi élén állott, a politikai primátus-jog bevezetésével igényt emelt az egész ökümenek kormányzatára. A hagyományos Gelasius-féle felfogás szerint Krisztus hatalmát, mely a világi és az egyházi hatalmat egyaránt magáha foglalta, bölcs elhatározással megosztotta földi helytartói, a püspökök és királyok között, hogy azok királyságát, az egyházat, — általános augustinusi fogalmazásban — a civitas Dei-t egymással egyetértésben igazgassák. A király tehát, akár csak a püspök, közvetlenül részesedik Krisztus kormányzatában. Ezzel a politikai világképpel szemben VII. Gergely a pápát mintegy Krisztus, az ökümenek láthatatlan feje, és a látható krisztusi helytartók, a püspökök és királyok közé helyezte. Ugyanis Szent Péter utódjában, a pápában, misztikus módon jelen van, benne tovább hat, az Apostolfejedelem viszont Krisztustól, az írás szavai szerint, teljes kötő- és oldóhatalmat kapott. „Alóla senkit sem vet ki, belőle semmit sem vont el“ — ahogy Gergely 1076-ban Hermann metzi püspöknek írja. Krisztus tehát — Gergely egyetemes értelmezése szerint — hatalmát teljes egészében — vagy mint ahogy később, VIII. Bonifácus mondaná — az egyházi és világi kerdőt egyaránt az Apostolfejedelemre bízta. „Szent Péter apostolt — jelenti ki Gergely II. Sancho, Aragónia királyának — Jézus Krisztus Urunk, a dicsőség király, az egész világ fölé fejedelemnek tette meg“ (principem super regna mundi constituit). Ezt a gondolatot már I. Miklós pápánál megtaláljuk szinte ugyanazokkal a szavakkal (principes super omnem terram idesi super universam ecclesiam — a bolgárokhoz írt levelében; az ecclesia itt: ökümenek) és már Petrus Damiani a pápát mint királyok királyát és császárok fejedelmét minden földi méltóság fölé emeli. Ezt a gondolatot azonban egy rendszer leikévé VII. Gergely tette.

A pápa Krisztus-helytartósága folytán — a világ ura. A római császárság korában a világ urát imperatornak hívták. A középkorban az imperator helyét a kereszténnyé lett ökümenek feje, a pápa foglalta el. Alighanem ezzel áll összefüggésben, hogy Gergely, amikor a hitetlenek ellen kereszties háborút hirdetett, azt a feladatot akarta magára venni, amelyet a Szibilla-jövendölések különben a császárnak tartottak fenn. Karoling-előzmények után — gondoljunk csak I. Hadrianus és VIII. János törekvéseire — a reform-pápaság külsőleg is a császárság fényében akart tündökölni. A császári jelvények viselésének jogát az ú. n. constantinusi adomány-levéltre alapította, mely tulajdonképp IX. Leó óta válik a pápai igények kitűnő fegyverévé.

Bár e monda szerint Szilveszter pápa a Constantinus császár által felajánlott arany korona viseléséről önként lemondott, ez nem akadályozta meg Hildebrandot abban, hogy 1059-ben II. Miklós fejére királyi koronát ne tegyen. Így a pápai camelaucumhoz a XL század folyamán az abroncsos korona is hozzátársul. Régi bizánci eredetű szokás volt, hogy a császárok és fejedelmek a pápának adóráltak és lábat csókoltak. Ennek a szokásnak a gregoriánusok új értelmet adtak: a pápa minden világi méltóság felett áll. A római császárok istenítésére („divus“ emlékeztet, hogy VII. Gergely (dictatus papae 23. cikk) a pápát azon kötelék folytán, amely őt életében Szent Péterhez köti, a szentség dicsfényével övezte. A pápa személye méltóságánál fogva szent. Ez a felfogás Gergelynél bukkant fel először; a későbbi kánonjogban azonban nem tudott gyökeret verni. A pápa császárnak érezte magát Rómában. Ezzel hozható kapcsolatba, hogy Deusdedit bíboros a világi császár jogát Rómára nézve már kereken tagadta. Későbbi pápai felfogás szerint — amint még azt látni fogjuk — a császári hatalom forrása a pápa.

Korántsem szabad azonban azt hinnünk, hogy VII. Gergely a császárság megszüntetésére törekedett. Közvetlenül a császári hatalmat nem akarta gyakorolni, mint ahogy erre a következő nagy pápák sem gondoltak komolyan. Ugyanígy a fejedelmeket sem kívánta megfosztani a világi uralmuktól. Akárcsak az egyházban, a politikai életben is elismerte a hierarchikus rend önállóságát és jogosultságát, bizonyos azonban, hogy VII. Gergely szemei előtt egy pápa által kormányzott világbirodalom eszméje lebegett. Ebben a civitas Deiben minden királyság, még a legkisebb is, megőrizte volna szabadságát, mivel a pápa, mint legfőbb pásztor, a tagokat nem „szolgák“ hanem „fiai“ módjára krisztusi szeretettel igazgatta volna. Az egyház erős elpolitizálódására vall, hogy Gergely a királyságok viszonyát a Szent Székhez a hűbériség formájában kívánta szabályozni. A délitáliei normann hűbér-szövetség mintájára Európa valamennyi politikai alakulatának sorjában a Szent Szék hűbér-kötelékébe kellett volna lépnie. A hűbér-fogadás, amint azt a normann, aragón és horvát esetek kétségtelenné teszik, a szokásos hűbér-formák közt folyt le, ennek következtében joggal beszélhetünk az Apostolfeljedelem vazallusairól. A kúria kétes értékű címeiken támasztott igénye egyes országok és területek birtok- és hűbérjogára általában csak azoknál a királyoknál talált kedvező fogadtatásra, akiknek a pápa erkölcsi támogatására trónviszályaik vagy államalapításaik közben szükségük volt. Így kommandálják magukat és országukat a Bizánccal és arabokkal küzdő

déltáliei normannok, az Iszlám kárára terjeszkedő spanyol királyok (Aragónia 1068 óta), vagy egyes délfranciaországi, kalandokat kereső bárók. Ezzel szemben Zvoimir horvát-dalmát király (1076) és Iszjaszláv Demetrius kievi orosz fejedelem trónkövetelők ellen keresnek támaszt a pápa hűbér-védelmében. Gergely, Szardínián és Korzikán kívül, amelyeket pápai patrimoniumnak tekintett, még Angliára, Franciaországra, Magyarországra, Dániára és Szászországra is ki akarta terjeszteni hűbér-főségét, próbálkozásai azonban kudarcra végződtek.

A pápában misztikus módon Szent Péter él tovább, kit Krisztus az isteni világrend öréke rendelt. Gergely ezt az erkölcsi világrendet erősen jogi és politikai irányú szemléletének megfelelően iustitia szóval jelöli. Nagy felelősség nehezedik a pápára. A király csak alattvalói lelki üdvéért felel az Úr előtt, ő neki azonban az utolsó ítélet napján, saját lelkiüdvével kezeskedve, számadást kell adnia minden lélek sorsáról. Különösen a nép kormányzóinak, a fejedelmeknek cselekedeteit kell éber szemmel figyelnie. Mihelyt azt látja, hogy valaki a világrendet „megzavarja“, még élete veszélyeztetése árán is hallatnia kell intő szavát. A pápa kormányzásának azonosítása az isteni világkormányzással és az isteni akarattal szükségképpen abszolutizmushoz vezetett. Az apostoli Szent Szék nem tévedhet (dictatus papae 22. cikk), tanítása a legtisztább isteni szózat, rendelkezései és csak az ő rendelkezései a kánon erejével bírnak (u. o. 7. cikk), ítéleteit senki, legfeljebb saját maga változtathatja meg (u. o. 18), viszont ő minden ítéletet megmásíthat. Nemcsak egyszerűbb egyházaik — Pseudo-Isidors szerint még csak a püspökök —, hanem a laikusok is pereikben a pápához fordultak döntés végett.

Mindebből folyik, hogy az, aki ellentétbe került az Apostoli Szent Székkal, magával az isteni akarattal jutott összeütközésbe, következésképp önmagától kivált a keresztény öikumene kötelékéből. A lázongó és engedetlen az eretnokség poklába hull. IV. Henrikre is ráolvasták a bibliából Sámuel szavait: javas és bálványimádó az engedetlen. Ilyen esetben a pápának legszentebb hivatása, hogy az isteni világrend megbontóját ártalmatlanná tegye. Ha a király nem felel meg hivatásának, tehát ha nem Isten, hanem saját dicsőségét keresi, önmagától fogva elveszti jogát az uralomra. Éppen a pápára vár a feladat, hogy az „ítéletet“ végrehajtsa. A pápa a teljes kötő- és oldóhatalom birtokában császárságokat és királyságokat, fejedelemségeket, hercegségeket és grófságokat, egyáltalán minden földi javat adhat és elvehet, az érdem nagysága szerint. És ha már Péter apostol isteni dolgokban

(spiritualia) törvénykezhet, miért ne ítélkezhetne világi dolgokban (de secularibus) is. Ezzel a gondolattal igazolja magát VII. Gergely, amikor 1080-ban IV. Henrik német királyt kiátkozta. Mint látni fogjuk, nem ez volt az első eset, hogy Gergely Henrikkel szemben a főpapat rég óta megillető egyházi fenyítőhatalmat gyakorolta. Már 1076-ban a böjti zsinaton megfosztotta őt német- és itáliai királyságától, feloldotta alattvalóit híiségeskűjük alól és kiközösítette őt az egyházból. Ezek voltak azok az eszközök, amelyek a világkormányzó pápának a világi hatalommal szemben rendelkezésére állottak. Az uralkodást tulajdonképpen már a kiközösítés lehetetlenné tette. A kiközösítettél ugyanis az excommunicatio terhe alatt senki sem érintkezhetett (dictatus papae 6), az amolyan belpoklosnak számított. Régi, középkori felfogás szerint csak az idoneus, a királymódra uralkodó király (rex iustus) követelhet alattvalóitól hűséget, a tirannus nem. Miután a kiközösítés mindenki előtt nyilvánvalóvá tette, hogy királya szembe került az isteni világrenddel, a hűségeskű többé nem kötelezhetett. Természetesen ugyanezek a büntetések súlytottak le az engedetlen főpapokra is (excommunicatio, letétel, esküfeloldás, érintkezési tilalom). Ám mégis egészen más volt a helyzet, amikor a pápa a sacerdotium egy tagjával vagy a regnummal szemben járt így el. A királyság hívei joggal fejezték ki aggodalmukat a miatt, hogy a pápa a világi hatalom felett szabadon kíván rendelkezni (regna mutare). Mi marad akkor a királynak a hatalomból? Csak most látjuk igazán, hogy az egyház felsőbbségének hangoztatása mi mindent jelentett. A politikai élet teljesen elvesztette öncéluságát és a sacerdotium jármába görnyedt. Az egyház elnyeléssel fenyegette a regnumot.

Az önállóságukban és politikai létükben veszélyeztetett királyságok természetesen a végsőkig ellenálltak a római Szent Szék törekvéseinek. Nem engedhették meg, hogy kormányzatuk legerősebb támaszai, a főpapak egy idegen, a mellett politikai felsőbbiségre törekvő hatalom közegei legyenek. Nem IV. Henrik volt az egyedüli, akit Gergely az isteni auctoritas nevében térdre akart kényszeríteni; s az első rohamokat is nem neki, hanem I. Fülöp francia királynak kellett kiállania. Még pontificatusának első éveiben megpróbálkozott azzal, hogy a francia püspöki kart és a világi nagyokat a „non rex, séd tyrannus“ Fülöp ellen lázítsa. Amikor ez nem sikerült, az 1075-ben megtartott böjti zsinaton megfenyegette a királyt, hogy őt és országát kiközösíti, ha nem mond le az investitúra-jog kánon-ellenes alkalmazásáról. „És senki se tápláljon magában kétséget — írja üzenetében —, hogy Franciaországot Isten segítségével, minden követ meg-

mozdítva, jogbitorló királyának kezei közül ki fogjuk ragadni.“ Mind-ezeknek a fenyegetéseknek azonban nem lett foganatja. A harc Henrikkel szemben mind élesebb formát vett fel és a római kúriának minden erejét a német hadszíntérre kellett összpontosítania. Fülöp vagy Hódító Vilmos semmivel sem mutatkoztak engedékenyebbnek a kúria törekvéseivel szemben, mint Henrik. A politikai okosság mégis azt követelte a kúriától, hogy velük szemben szelídebb húrokat pendítsen meg. Gergelynek a német küzdelmekben barátokra és szövetségesekre volt szüksége. Így történt, hogy az investitúra-harc idők folyamán mindinkább német területre korlátozódott. Hisz különben is a világralomra törekvő papságot a legnagyobb veszély éppen Róma ura, a német császári udvar felől fenyegette. Másrészt a német belpolitikai helyzet ezer és ezer okot adott a pápának a beavatkozásra. Gergelynek a francia színtérről éppen a püspökök és a világi nagyok magatartása miatt már korán vissza kellett vonulnia; ezzel szemben Németországban a partikularizmus mindjárt Henrik ellen támadt, mihelyt VII. Gergely támadásba ment át. Ilyen körülmények között az investitúra-harc Németországban jóval többet jelentett, mint bárhol másutt; az egyházért és a pápaság ellen folytatott harcon kívül a királyság élet-halálra szóló tusáját jelentette a partikularizmus hétfejű sárkányával.

A pápa tulajdonkép még nem akarta teljesen kizárni a király investitúra-jogát, pusztán annyit követelt, hogy az egyháziak betöltésénél az egyház akarata legyen az irányadó. Az 1075. évi böjti zsinat sem kívánt ennél többet, egyetemes investitúra-tilalomra csak az 1080. évi böjti zsinaton került a sor. Henrik azonban minden ígérete ellenére, amelyet a pápának a szász felkelés idején tett, továbbra is maga akart gondoskodni püspökei kiválogatásáról. Milanóban az általa választott Gottfried érsek nem tudta tartani magát, ép ezért az ottani klérus kérésére új érseket adott a városnak udvari *káplánság*ának egyik tagja, Tedald személyében. Hasonló önkénnyel, a kúria törekvéseire ügyet sem vetve, töltötte be Fermo és Spoleto megüresedett püspökségeit, pedig ezek kimondottan a pápa-állam politikai érdekkörébe estek. Természetesen Henrik továbbra is fenn akarta tartani a „jó“ viszonyt a pápával. A Szent Szék azonban csalatkozva reményeiben, amelyeket Henrikbe vetett, azonnal súlyos megtorló intézkedésekhez folyamodott. Sértő formában megfenyegette Henriket, hogy kiközösíti és királyságától megfosztja, ha a követeléseknek nem tesz eleget (1075 dec. 8.). Ez az ultimátum felbőszítette Henriket és birodalma püspökeit, kik különben is már tűrhetetlen-

nek találták, hogy az új pápa „éppúgy akart parancsolni nekik, mint kasznárjainak“. Az 1075. évi böjti zsinaton Gergely a szimóniás és családos papok híveit feloldotta az engedelmesség parancsa alól. Most ezek a papok szabad folyást engedtek haragjuknak. Így a január 26-án összeült wormsi birodalmi gyűlés meglehetősen izzó hangulatban nyílt meg. Ezen a gyűlésen Gergely egykori barátja, Hugó Candidus is megjelent, nem azért, hogy a pápát védje, ellenkezőleg, hogy azt inkább befeketítse. És bizonyára tudott egyet-mást elbeszélni a reform-pápaság kulisszatitkaiból. Így az egész gyűlés a „veszélyes ember“. „a hamis szerzetes“ letételét követelte. Mindenki úgy érezte, hogy ettől az embertől meg kell szabadítani a világot. Az idő erre a lépésre alkalmasnak látszott. Gergely a maga „főpapi pátoszával“ Európa valamennyi számottevő országát maga ellen haragította. Egyedül állt, mindenki elhidegült tőle. Normannjaitól sem kellett tartani. A birodalmi zsinat ünnepélyesen felmondta a hűséget (obedientiam renuntiamus) a pápának, amit alighanem egy „második Sutri“-n a tulajdonképpeni letétel követett volna. Henrik e lépésre hívatottnak érezte magát; hiszen harminc évvel ezelőtt apja pápákat tett le és emelt fel az egyházi reformerek nagy részének helyeslése mellett. Amikor a király követei a pápának elhozták a wormsi határozatot, Rómában ép összegyűlt a szokásos böjti zsinat. Itt is határtalan volt a felzúdulás, a követeket majd agyonverték. Gergely először is felfüggesztette a Wormsban megjelent és magukat alávetni nem akaró püspököket, aztán a királyt kiközösítette, megfosztotta német és itáliai királyságától, s végül alattvalóit feloldotta a hűségeskü érvénye alól (1076). „Szállj le Szent Péter székéből!“ — volt erre Henrik válasza, miközben az utrechti püspök kiközösítette (1076, húsvét).

Ezeket az eseményeket a szászok és a délnémet hercegek siettek felhasználni arra, hogy az abszolutizmus felé hajló Henriktől megszabaduljanak. Új királyválasztásra készülődtek. A püspöki kar nagy része azonban továbbra is kitarzott Henrik mellett. Amikor ezt Gergely látta, a francia példa megismétlésének félelmében mindjárt engedékenységre volt hajlandó. Erre vitte őt különben a világi nagyok magatartása is, kikkel eleinte együtt kívánt haladni. Miután ezek új királyt akartak választani, Gergelynek attól kellett tartania, hogy az ügyek nélküle fognak rendeződni. Politikai engedményeket csak a megfélemlített Henriktől várhatott. Az események viszont Henriket is arra indították, hogy a pápától az abszolutiót minél előbb elnyerje. Hiszen a nagyok letételét éppen a kiközösítés folyamánként állították be. Ily módon mindkét részről fennforgóit az a törekvés, hogy a

lázadók feje fölött egymással kibéküljenek. Ez Tribur-ban októberben be is következett. A pápai legátusok megelégedetten mehetek vissza Rómába. Henrik visszavonta a wormszi határozatokat, elbocsátotta kiközösített tanácsosait és végül az absolutio reményében késznek nyilatkozott arra is, hogy magát a vezeklésnek alávesse. De maga Henrik is meg lehetett elégedve a szerződéssel. Anélkül, hogy engedményeket tett volna a partikuláris hatalmaknak, megszabadult a letétel veszélyétől és új király választására sem került sor.

A hercegek erre sietve követeket küldtek a pápához, hogy a megegyezést meghiúsítsák. Amit röviddel előbb még megtagadtak a pápától, azt most maguk felajánlották. Németországba hívták, hogy üljön törvényt a király felett. A pápa, persze, kapva-kapott az alkalmon, végre célnál látta magát. A lázadók követeinek megígérte, hogy 1077 február 2-ára a viszály eldöntése céljából Augsburgba fog jönni. Ezzel a lépéssel Gergely egyszerűen túltette magát a Triburban kötött szerződésen. Henriket csak egy gondolat töltötte el: ennek a törvénytörésnek nem szabad létrejönnie. Ep ezért Speierből, ahol mint valami száműzött tartózkodott, karácsony előtt Burgundián keresztül, a hófödte Mont Genis hágóján át Lombardiába ment — az északi hágókat a hercegek tartották megszállva —, ahol lombard hívei tömegesen tódultak hozzá. Vele volt felesége és gyermeke is. Gergely, ki már útban volt Németország felé, hívének, Matild toscanai örgrófnőnek sziklára épített canossai várába húzódott vissza, hogy ott a fejleményeket bevárja. Henrik nem akart fegyverhez nyúlni, bár lombardjai ezt szerették volna a legjobban. Pusztán arra akarta kényszeríteni a pápát, hogy kiközösítésére adja meg a feloldást. Am erről Gergely hallani sem akart. Végre 1077 január 28-án, főleg Hugó cluny apát közvetítésére engedett a kérésnek és Henriket a kíséretéhez tartozó német püspökökkel együtt ünnepélyesen visszavette az egyház kebelébe, de persze csak bizonyos politikai biztosítékok árán. Ezek közé tartozott az is, hogy Henriket nem helyezte vissza királyságába, hanem a döntést e felett egy németországi nagyszabású törvénynapra tartogatta. Késéggkívül, Canossában mindkét fél megtalálta számításait. Henrik megszabadult a kiközösített szörnyű állapotából és népe előtt újra mint „igazi király“ mint istenes király szerepelhetett. A hercegekkel szemben szabad kezet kapott. Viszont a pápa szintén meg lehetett elégedve a tárgyalások eredményével. Henrik önként alávetette magát a trónkérdésben a Szent Szék hatalmának. Gergely elérte azt, amit 1075 december 8-án kelt ultimátumában követelt Henrikől, s amit akkor hiába várt.

Csak a német hercegek jártak rosszul. Canossát fanyar mosolylyal kellett tudomásul venniök. A pápa cserben hagyta őket. A világ szemei előtt azért akartak új királyt választani, mert Henrik a kiközösítés vétkébe esett. Most a pápa a legjobb fegyvert kicsavarta kezükből. Ez azonban nem akadályozhatta meg őket, hogy 1077 márciusában a frank Forchheimben Rheinfelden-i Rudolf sváb herceget, Henrik sógorát, ellenkirállyá ne válasszák. A partikuláris erők a központból, hivatali úton kormányzó királyság ellen küzdöttek, ép ezért királyuktól is a vazallus-jog teljes figyelembevételét követelték. Rudolfban az optimates csak amolyan seniort kívántak látni. Az ellenkirálynak meg kellett ígérnie, hogy ezentúl a királyságra a fiú csak akkor tarthat igényt, ha a „nép“ őt arra alkalmasnak találja, ellenkező esetben a „nép“ szabadon választhatja azt, akit akar. Az „alkalmas“. idoneus király fogalma, amelyet eddig csak az egyház követelményeként ismertünk, most a feltörekvő partikuláris erők használható fegyvere lesz a királyi hatalom ellen. Ezzel a választókirályság eszméje első ízben jelentkezik a német alkotmányos fejlődésben. A forchheimi napon azonban a pápa is képviseltette magát a Marseille-i Szent Viktor kolostor-szervezet — egy második Cluny — fejének, Bernát apátnak és egy hasonló nevű római bíborosnak személyében. A pápai politika az ellenpártnál is mindenekelőtt érdekeit akarta biztosítani. Rudolf, hogy ellenkirályságára a pápa áldását elnyerje, hajlandó volt arra, amire Henrik még Canossában sem hajlott: elismerte a püspökségek betöltését a szabad választás útján, ami egyet jelentett a királyi egyházfőség feladásával.

Gergely ezután egy időre nyugodtan visszahúzódott a német politikától. A trónviszály elintézését a két érdekelt fegyverére bízhatta. Azt a politikai előnyt, amelyet Canossában és Forchheimben kivívott magának, más területen akarta gyümölcösöztetni. Legátusa, Bemát apát, Forchheimből Hirsauba sietett, hol Vilmos apátot a cluny reform-szabályok bevezetésére bírta. A cél nyilvánvaló volt. Gergely Hirsauban egy „német Clunyt“ óhajtott alapítani, mely egyúttal a kuriájis gondolatnak is hatalmi központul szolgált volna (1079). Hirsau rövid idő alatt, akárcsak Cluny vagy a Marseille-i Szt. Viktor, a reform-kolostorokat egy hatalmas monarchikus szervezetté építette ki. Mindez még nem volt elég Gergelynek. Németországot és Franciaországot elárasztotta a propaganda hullámával, melynek eredményei mihamar kezdtek jelentkezni. Mind több és több helyen hangzott fel a klérus kiáltása canonica electio-ért (pl. Augsburg, Aquileja, Trier, Chur, Strassburg). De Henrik még ekkor sem

akart meghátrálni. Az egyházak választhattak, ő azért továbbra is maga jelölte ki püspökeit. Es legtöbbször az ő akarata érvényesült. Ám a gregoriánus-szellem előretörését többé Németországban nem lehetett feltartóztatni.

De Henrik sem maradt veszteg. Lázasan készülődött a leszámolásra. A délnémetországi hercegségek nemessége hozzá húzott, úgy-hogy Rudolfnak Szászországba kellett költöznie, amely az ellenkirályság főtámasza maradt. Henrik nagy szerencséjére Csehország továbbra is távortartotta magát a lázongóktól. A csaták (Mellrichstadtnál a Streu mellett: 1078, Flarchheimnél az Unstrut mentén: 1080) azonban, amelyeket Henrik az ellenpárt megsemmisítésére szánt, csekély hadvezéri képességeinél fogva, nem hozták meg a döntést. Mikor Gergely látta, hogy Henrik ügye mind jobbra fordul, nyílt színvallással Rudolf segítségére sietett. Az 1080. évi böjti zsinaton Henriket másodsorú kiközösítette és királyságának elvesztésére ítélte. Mindeddig óvakodott attól, hogy egy egyetemes investitúra-tilalommal lépjen a nyilvánosság elé. Csak mindenfelé küldött levelei és követői útján tiltotta meg püspökségek vállalását világiak kezéből. Még az 1078. évi böjti zsinaton is a püspökség birtokaira, az ú. n. regáliákra, elismerte a királyi investitúra jogosságát. Amit követelt, azt ebbe lehetne összefoglalni: a klérus és nép szabadon választ egy pápai legátus vezetése és approbatio-ja mellett, a metropolita az electus-t felszenteli és a gyűrű és bot átadásával egyházi hivatalába bevezeti, végül a király az electust bevezeti a regáliák birtokába (t quicquid regii iuris fuerit). 1080-ban Gergely még ennyit sem akar megengedni a saecularis potestas-nak; az investitúra teljesen az egyház kezébe ment át. Gergely csak azért küzdött a libera electio bevezetéséért, hogy aztán azt pápai befolyás alá hozza (consensus Romanus). Az 1080. évi böjti zsinaton már nemcsak a választás felülvizsgálatának jogát követeli a Szent Széknek, hanem a hitközség választójogának felfüggesztését is, ha a kánon megsértése következett be. Ilyen esetben a pápa vagy a metropolita, mint Róma megbízottja, a kinevezés jogával élhetett (a pápai devolutio joga).

Gergely Henrik gyászos bukását még ez év augusztus elsejére jövendölte. Ám Henrik helyzete különösen Lombardiában, a császári gondolat hazájában, mindjobban erősödött. Igaz, a „nagy grófnő“, Matilda családi birtokait — tehát a birodalmi hűbéreket nem — a római kúriára végrenaelitelig ráhagyományozta. De ez Henrik dolgát már nem befolyásolhatta. A császárpárti publicisták között Petrus Crassus, a ravennai római jogi iskola neveltje először hívta

segítségül a justinianusi jogot a császárság istenkegyelmiségének a bizonyítására, amivel a császárság számára egy új eszmei kibontakozás útját nyitotta meg (műve: *Defensio Heinrici regis*). Miután a pápa új szózata nyilvánvalóvá tette a birodalmi püspökök előtt, hogy ha nem állnak Henrik mellé, a pápa közegei sorába süllyednek, ezek már 1080 pünkösdjén egy határozott lépésre szánták el magukat: Mainzban 19 német érsek és püspök Gergely letételét határozta el. Még ugyanez év júniusában a birodalom minden részéből főpapok és főnemesek gyülekeztek Brixenbe, hogy ott Henrik elnöklete alatt Wibert ravennai érsek, az egykori itáliai kancellár személyében ellenpápát válasszanak (III. Clemens: 1080—1110). Wibert erélye és tiszta jelleme reményt nyújtott a sikerre.

A németországi viszonyok Henriknek lehetővé tették, hogy hadaival Róma előtt megjelenhessen. Rudolf ellenkirály az Elster mellett vívott csatában jobbkézét, mellyel egykor a királynak hűséget fogadott, elvesztette s sebeibe röviddel rá bele is halt (1080). Új ellenkirályban pedig a felkelők nem tudtak megegyezni. A szászok emberét, Nordheim-i Ottót se a gregoriánusok, se a délnémetországiak nem szívelhették. Végre 1081-ben a Luxemburg-házból származó Hermann salmi grófot állították Henrikkel szembe. Mindez azonban nem okozott komoly akadályt Henrik római útja számára. Gergelynek sietve fegyveres segítség után kellett néznie, ha nem akart Henrik foglya lenni. Épp ezért, mindent feláldozva, kibékült az általa kiközösített Guiscard Róberttel, feloldozta őt az egyházi átok alól és hódításait, amelyeket az utóbbi években a kúria kárára vitt véghez, ünnepélyesen megerősítette. Csakis ilyen feltételekkel volt hajlandó Apulia, Calabria és Szicília ura ismét visszatérni a Szent Szék hűbéresei közé (1080). A cepranói béke a pápa normann politikájának szánalmas befejezését jelentette, ha meggondoljuk, hogy Róbert csak pár évvel ezelőtt (1076—77) foglalta el Salernót, az utolsó önálló, de pápai fennhatóság alá tartozó langobard fejedelemséget. Ha Róma a normannoknál keresett szövetségest, Henrik magánál Alexios Komnenos[^] bizánci császárnál (1081—1118), ki félve vette tudomásul, hogy Róbert az albán tengerparton terjeszkedni kezdett (1081). A bizánci hódításokkal elfoglalt normann fejedelem, persze, nem segíthetett Gergelynek és a hű Matild grófnő sem tudta Henrik seregét feltartóztatni. A Száli uralkodó 1081 pünkösdjén már Róma falai alatt táborozott, ám a város nemesei ez egyszer nem tárták ki a német király előtt kapuikat. Ez eredménytelen kísérleten kívül Henriknek még háromszor kellett megostromolnia az Örök Várost,

míg a polgárság és a kúria — egyes bíborosok már Henrikhez pártoltak — kifáradva a harcokban, megadta magát (1084). Egyedül még Gergely állt ellent az Angyalvárban bámulatraméltó szívóssággal. Henrik azonnal egy zsinatot hívott össze a Péter-templomban, melyen Gergelyt újra letették és ismét kiátkozták, Wibertet pedig

III. Clemens néven Szent Péter trónusára emelték, ki aztán húsvét vasárnapján királyát és királynőjét a császári diadémmal megkoronázta. Már mindenki elveszettnek hitte Gergely sorsát, amikor Guiscard Róbert hadai megérkeztek, hogy a pápát kimentsék a körülzárt Angyalvárból. A normann katonák szörnyű pusztítása azonban lehetetlenné tette Gergelynek a városban maradását. A polgárság átkai között hagyta el szeretett városát, hogy oda soha többé vissza ne térjen. Egy évre rá, 1085 május 25-én meghalt.

Gergely bukása után a reform-párt a teljes felbomlás képét mutatja. A túlzó irány erőszakos politikája csődött mondott, annál több hívet szereztek maguknak a mérsékeltebbek. Ennek a helyzetváltozásnak tudható be, hogy Gergely három személyes utód-jelöltje közül — névszerint Anselm luccai püspök, Ottó ostiai bíborospüspök és Hugo lyoni érsek közül — egyik sem nyerte el a tiarát, helyettük sok huza-vona után az engedékenyebb, normann-összeköttetésekkel rendelkező Desiderius montecassinói apát foglalta el Szent Péter székét (1086). Ellenfelei azonban sokkal erősebbek voltak, semhogy a reform-párt egységét vissza tudta volna állítani. Korai halála (1087) csakhamar módot nyújtott Gergely igazi örökösének a hatalom átvételére, Ami *nem* sikerült Desideriusnak, azt ellenfele, ostiai Ottó — II. Orbán (1088—1099) — szinte játszi könnyűséggel elérte: a gregoriánus-párt ismét egységes sorokban várta a harc kiújulását. Egészen csodálatos az a művészet, ahogy ez az északfranciaországi pápa a maga síma, arisztokrata modorával a pápaságot a legszörnyűbb helyzetből Gergelyt túlszárnyaló magasságokig emelte. Mint Cluny priorja és aztán mint Gergely munkatársa megtanulta a kuriális politika minden csinyját-binját, ám ami a hajlékonyságot illeti, nem a cél, de az eszközök megválogatásában, abban nagy elődjét és mesterét jóval túlszárnyalta.

A kúria száműzetése a normannoknál — kisebb megszakításokkal — egészen 1093-ig tartott. Rómában Wibert volt az úr. Mialatt Henrik egyre jobban ritkította ellenfelei sorait, úgyhogy azok Hermann ellenkirály halála (1088) után új választásra már nem is gondoltak, Orbán és eszköze, Matilda örgrófnő diplomáciája csakhamar éreztetni kezdte bomlasztó hatását. Mindenekelőtt sikerült neki a bajor

Welf herceg mindössze 17 éves fiát a 43 éves Matilda toscanai grófnővel összeházasítani (1089), s ezáltal a délnémetországi ellenzék és a pápaság északitáliai hatalmi bázisa között szorosabb viszonyt létesíteni. Orbán ezután Lombardiára, a császárság leghűségesebb országára vetette ki hálóját. Hogy mily eredménnyel, az mindjárt kitűnt, mihelyt Henrik 1090-ben megjelent Itáliában. A Matilda—Welf összefogás szétrombolása céljából jött, épp ezért sorra ostrom alá fogta Matilda várait, Mantuát és a többi. Már-már beteljesedni látszott Matilda végzete, amikor hirtelen Henriknek tulajdon fia, az 1087-ben német királlyá koronázott Konrád a pápa oldalára állott (1093). A húszéves, tapasztalatlan fiú, ki különben is az egyházas irány hatása alatt nevelkedett fel, engedte, hogy Matilda befolyásolja. Orbán jól számított. Lombardiában még mindig élt az egykori önállóság emléke, még mindig voltak olyanok, akik egy itáliai királyságról álmodoztak. Most hát Orbán az álmodozóknak királyt adott az uralkodóház kebeléből. Konrádot Milanóban Lombardia királyává koronázták.

Közben újra kiújult a pataria-mozgalom, Milano, Piacenza, Cremona és Lodi húsz évre szóló szövetséget kötnek Henrik ellen. A szerencsétlen uralkodó nem térhetett vissza Németországba és csapatokat sem kérhetett, mivel a lombard—Welf-szövetség az Alpok valamennyi átjáróját zárva tartotta előtte. Verona és Padua környékén négy éven keresztül volt tehetetlenségre kárthatva. Miután Wibert királyánál tartózkodott, Orbán 1093 novemberében Rómát a pápaság számára tartósan visszafoglalhatta. Henriknek meg kellett érnie, hogy fia után második felesége, a kievi nagyfejedelem Praxedis nevű leánya is elárulja őt. Veronából megszöktetve, ahol a császár házasságtörés miatt fogva tartotta, Orbán vezetése alatt Piacenzában összeült nagy zsinaton (1095) a legocsmányabb dolgokkal vádolta meg távollévő férjét. És a zsinat közelebbi vizsgálat nélkül helyt adott vallomásainak. A pápa győzelmet ültetett. Németországot a kúriával egyetértő hercegek, pápai legátusok közreműködésével igazgatták, Lombardiában pedig — mily változása a sorsnak — magának a Száli uralkodóháznak egyik tagja mint a kurális politika exponense, de nem mint vazallusa — vazallus-esküt csak Rudolf ellenkirály tett le, Hermann már nem — uralkodott. Hogy ez a kötelék még erősebbé váljon, Konrád királlyal Orbán és Matilda elvétette a pápa-barát I. Rogernek, Szicília első normann fejedelmének leányát.

Henrik már az öngyilkosság gondolatával foglalkozott, amikor a gyűrü körülötte engedni kezdett. V. Welf rideg érdekházassága az öregedő Matilda grófnővel felbomlott, mihelyt kitűnt, hogy az örök-

ségről a kúria nem akar lemondani. A Welf-ház a becsapottság keserű érzésével békét kötött a császárral, ki most már akadálytalanul távozható a Rajna mellé (Mainz, Speier 1097). A birodalom e nyugati határ-területén Henriknek még utoljára sikerült hatalmát megszilárdítania. A másik fő ellenféllel, a Zähringeni-házzal úgy alkudott meg, hogy II. Berthold a sváb hercegségről Zürich fejében a Henrik-párti Stauf-házból való Frigyes javára lemondott. Majd a mainzi birodalmi gyűlésen (1098) Konrádot megfosztotta királyságától (megh. 1101-ben), s helyette kisebb fia, Henrik számára biztosította a trónt (1099). II. Orbán és Wibert ellenpápa halála (1099, 1100) reményt nyújtott továbbá arra, hogy IV. Henrik az átok-feloldás elnyerésével újra visszatérhet az egyház kebelébe. Az új pápa, II. Paszkál (1099—1118) akárcsak három elődje, a főpapi dísz egyszerű szerzetesruhára öltötte fel, ám hiányzott belőle minden doktrinér-kitartása mellett azoknak politikai képessége. Henrik béke-szózatára új kiközösítéssel felelt (1102). Paszkál félt minden alkudozástól. Így egyre kevesebb volt a kilátás arra, hogy a viszály Henrik és a kúria között valaha is békés fordulatot vehessen. Henrik mindazokkal az intézkedésekkel, amelyeket az alsóbb néprétegek megnyerése végett tett (a mainzi érsek perbefogása zsidó üldözések miatt, a birodalmi béke kihirdetése 1103-ban négy évre, stb.), csak új ellenségeket szerzett az optimates körében. E mellett az áldatlan belháborúban, amilyen mértékben fogyott a királyság anyagi és politikai hatalma, oly fokban nőtt az egyházi és világi nagyok ereje, kik nyíltan összefüggő tartomány-fejedelemségek kialakítására törekedtek. A választó-királyság gondolata is mind mélyebb gyökeret eresztett, amióta a gregoriánus-egyház az alkalmaság (idoneitas) elvének merev érvényesítésével szintén hasonló nézeteknek hódolt. Egy véresszájú kurális publicista, Lautenbach-i Mane-gold a népet már arra hajtogatta, hogy a rossz királyt, mint valami haszontalan kamaszt, kergesse el.

Ilyen körülmények között Henrik fia, az éppen királlyá koronázott V. Henrik, hogy a királyságot és a dinasztiát veszélyeztető összeomlásnak elejét vegye, rideg lépésre határozta el magát. Nem várhatta be, míg a hercegek ismét királyt választanak. Ep ezért azzal a hideg számítással, ami egyéniségét egész élete folyamán jellemezte, saját jövője és a birodalmi hatalom érdekében feláldozta tulajdon apját. Pár évvel ezelőtt még esküvel fogadta, hogy apja életére és jogaira nem fog törni. Most maga állt a lázadók élére (1104). Az eskütörés bűne alól a pápától felmentést kapott. Henrik már csak Csehországban remélt menedéket találni. Amikor azonban a Regen

folyónál meg akart fiával ütközni, serege cserbenhagyta, úgyhogy menekülni kényszerült. Mainz polgárságánál keresett támogatást. Fiának azonban hitegetéssel sikerült a császárt Böckelheim várába csalni. Ott örök fogsággal fenyegették meg, ha nem adja ki a királyi jelvényeket. Ingelheimben aztán önkéntes lemondásra kényszerítették. Csodálatos, hogy uralkodói becsületét még ebben a nehéz órában sem áldozta fel. Amikor a pápai legátusok vétkének nyilvános bevallását követelték tőle és az absolutiót a pápa későbbi döntésére tartották fenn, inkább továbbra is kiközösítve kívánt maradni. Csak olyan vezeklésre volt hajlandó, amely nem ejtett volna uralkodói méltóságán csorbát (*salvo honore nostro*). Vétkének megállapítását pedig egy pártatlan bíróság ítéletére akarta bízni. V. Henrik már annyira biztos volt dolgában, hogy apját Ingelheimből futni engedte. IV. Henrik azonban még nem látta ügyét teljesen elveszve és természetének minden szívósságával újra felvette a harcot fia ellen. Hogy az egyházi felmentést a pápa megkerülésével elnyerhesse, fiát az apagyilkosság szándékával vádolja meg. Ugyanis a kánonjog tanítása szerint az életveszélyben forgó kiközösítettnek bármely pap megadhatja az egyházi felmentést. Ezt IV. Henrik pap híveitől meg is kapta. Majd leveleket küldött a francia, angol és dán királyokhoz, német főurakhoz és Hugó cluny apáthoz és segítséget kért tőlük fia ellen. Alsó-Lotharingiában még híveket és katonákat tudott magának gyűjteni. Már-már úgy látszott, hogy apa és fiú páncélba öltözve fognak egymással szemben állni, amikor az 56 éves császár Lüttichben hirtelen meghalt. (1106 aug. 7.)

V. Henrik (1106—1125) kedvező politikai helyzetben vette át apja örökségét. Mindenki hitt benne: a pápa, a gregoriánus-párti német püspökök, a főurak és mindenki tőle várta a béke helyreállítását. A túlzó gregoriánusok egyideig szemet hunytak, hogy ugyanazokkal az eszközökkel töltötte be a püspökségeket, mint apja. A megegyezés elé természetesen még nagyobb nehézségek tornyosultak, miután a pápa továbbra is kitartott a gregoriánusok teljes investitúra-tilalma mellett. Még teljesen tisztázatlan volt a helyzet, amikor V. Henrik az egyesült Németország egész haderejével Rómába vonult a kilátásba helyezett koronáért (1110). A nagyszabású katonai felvonulásnak, amelyhez foghatót Róma népe III. Henrik ideje óta nem látott, meg is lett az eredménye. A kiegyezés (1111 febr. 4.) a két civakodó fél között úgy jött létre, hogy a kor legnagyobb kánonjogászának, Ivó chartresi püspöknek (1090—1116) szellemében az egyházi tisztségtől az egyház királyi eredetű javait (*regalia* vagy *temporalia*) külön-

választották. II. Paszkál pápa ahhoz az újabb szerzetesi mozgalomhoz tartozott, amely ellentétben a hatalomra és politikai felsőbbbségre áhító gregoriánus egyházzal ismét a belső élet, a lélek vallásos elmélyülése felé fordította tekintetét. Ez az irány mint szerzetesi visszahatás jelentkezett a hierarchizmus túlzásaival szemben, később, Clairvaux-i Bernát (1115—1153) személyében méltó vezérére talált. Paszkál, kit a Teremtő kevés politikai képességgel látott el, a szegény, de szabad egyház eszményének megfelelően a kiátkozás terhe alatt meg akarta parancsolni a püspököknek és apátoknak, hogy a regáliákat adják vissza a fiscusnak.

V. Henrik, a gyakorlat politikusa, tisztában volt a pápa tervének kivihetetlenségével. De hagyta, hogy Paszkál a fejedelmek módjára élő püspökök haragját magára vonja. Ép ezért V. Henrik ellenértéként könnyű szívvel lemondhatott az investitúra-jogról. Amikor azonban a pápa a császár szavai után bejelentette a regáliák visszaadásának szükségét, oly nagy felzúdulás támadt a püspöki karban, hogy a beígért császárkoronázásra már nem került a sor. Henrik, miután hiába figyelmeztette a pápát a szerződésben megfogadott kötelezettségek betartására, az egész pápai udvart elfogatta. A fogság teljesen megtörte Paszkál, ellenállását. A Ponte Mammolo-i megállapodás értelmében (1111 ápr. 11) Henrik az investitúrát a gyűrű és bot átadásával, még pedig a kánoni választás után, de még a felszentelés előtt gyakorolhatta. A pápának továbbá esküt kellett tennie, hogy Henriket sohasem fogja kiközösíteni. Ezt követte a császár koronázás. Ször* nv u voít a felháborodás, amivel a gregoriánusok a pápai privilégiumot fogadták. Különösen Burgundiában és Franciaországban váltott ki a privilégium, amelyet privilégiumnak neveztek el, azaz szegyenlevélnek, nagy méltatlankodást. Paszkált eretnecség címén le akarták tenni, Henrik fejére pedig egyházi átkot szórtak. Ám Henrik elérte célját. A gregoriánusok most már egymás közt veszekedtek, ő viszont a győzelem érzésével továbbra is maga töltötte be a püspökségeket és birodalmi apátságokat. Paszkál nem tehetett egyebet, végül is a privilégiumot visszavonta (1116).

Ám v'. Henrik dicsősége nem tartott sokáig. Mihelyt a világi és egyházi főemberek észrevették, hogy eddigi „emberük“ apja nyomdokaiba lépett, azonnal megindították a harcot ellene. V. Henrik uralkodása első éveiben még egészen a főemberekre támaszkodott. Később megváltozott a helyzet. Az a kötelék, amelyet a Száliak vontak a királyság és az alsóbb lovagi (nemesek, ministerialisok) réteg, továbbá az egyre vagyonosodó polgárság közé, IV. Henrik halála

után sem szakadt el, sőt még inkább erősödött. IV. Henrik csak a wormszi polgárságot tüntette ki egy vám-privilegiummal, ezzel szemben fia a Közép-Rajna menti városokat felszabadította a földesúri terhek alól és új jogokkal ruházta fel. A ministerialisok is mindenhol, a királyi udvarban, a birodalmi hadban és az uradalmak kormányzatánál mindnagyobb helyet foglaltak el. Így V. Henriknek is csakhamar ugyanazokat a szidalmakat kellett eltűrnie a német fejedelmek részéről, mint apjának. Amikor aztán apjának birtokpolitikáját hasonló kíméletlen eszközökkel folytatni kezdte és várakat épített, birtokokat szerzett vissza a polgárháborúkban erősen megcsappant királyi gazdaság talpraállítása céljából (angol mintára egy általános birodalmi adó bevezetésének tervével is foglalkozott), akkor a szászok új hercegük, Supplinburg-i Lothár — a Billungok még 1106-ban kihaltak — vezetése alatt újra felkeltek és Adalbert mainzi érseket is megnyerték ügyüknek. V. Henrik egy ideig tudta magát tartani, de 1115-ben Welfesholze-nál vereséget szenvedett. Ehhez járult még, hogy a gregoriánusok ismét kapcsolatba léptek a lázongókkal.

Ilyen körülmények között az investitúra-kérdés végső rendezése is egészen más formában történt, mint ahogy azt Henrik még uralkodása első éveiben elképzelte. A pápa-hű Matilda grófnő ugyan 1115-ben meghalt és birtokai, hűbér- és családi javai egyaránt, ügyes politikával Henrik kezére jutottak, ám ez a veszteség már nem tudta megingatni a reform-papság helyzetét. Amikor a német király látta, hogy az új pápával, II. Gelasiusszal (1118—1119) sem tud zöld ágra vergődni, a Frangepani vezetése alatt újra szervezkedő római nemes-ség szövetségében új ellen-pápa (Burdinus—VIII. Gergely) felállításával kísérleztetett. II. Gelasiusnak Franciaországba kellett menekülnie. Az évek során mind szorosabbá vált a kötelék a gregoriánus Franciaország és a kúria között. Itt az investitúra-kérdés már I. Fülöp uralkodása alatt (1106) rendeződött, még pedig olyan formában, hogy a király megadta ugyan a választás kánoni szabadságát, befolyását azonban továbbra is fenntartotta magának, a temporáliákra nézve pedig megelégedett a felszentelés után a szimbólum nélküli investitúrával és a pusztá hűségeskü kikérésével. Angliában is az egyház és a királyság megtalálta azt a formát, amely a további fejlődés alapjául szolgálhatott. A király itt is az egyháznak szabad kánoni választást biztosított, ezenkívül lemondott javára az investitúráról a bot és gyűrű jelével együtt, ennek fejében viszont részt vehetett a választásnál és a temporáliák átadásáért hűbér-esküt követelhetett (1107),

Ilyen előzmények után csak természetes, hogy Németországban is mind többen kívánták az áldatlan harc befejezését. Közben Gelasius helyét II. Calixtus (1119—1124) foglalta el, ki elődeitől eltérőleg (1073 óta), nem volt szerzetes. Mint Vienne egykori érseke és mint régi fejedelmi ház sarja, — még a császárral is rokonságban állott — már eleve több megértést tudott tanúsítani a világi hatalom igényei iránt. Sokat lendített a béke ügyén az is, hogy a pápa seregének Sutriban sikerült az ellen-pápát elfognia (1121). Burdinus elhagyatva, egy kolostor falai között fejezte be életét. Mindennek dacára a tárgyalások a két régi küzdőfél között nem vezettek eredményre; a kölcsönös bizalmatlanság légkörét többé nem lehetett eloszlatni. V. Henrik belátta, hogy a királyság az évtizedes küzdelmek hevében elvesztette minden tekintélyét. A régi, Ottó-féle német császárság teljes csődjét jelentette, amikor V. Henrik a béke ügyét a nagyok gyülekezetére bízta. Pártjának és ellenzékének 12—12 embere nyolc teljes napon át vívta szócsatáját Calixtus követivel, Ostia-i Lambert, Saxo és Gergely bíbornokokkal, amíg megtalálták a mindkét félt kielégítő formulát. A wormszi konkordátum (1122 szept. 23) Chartres-i Ivó szellemében különválasztotta az egyházi investitúrát a világitól. A császár a gyűrű és pásztorbot átadását ünnepélyesen az egyházi investitúra számára engedte át és ahhoz is hozzájárult, hogy a regáliák beiktatása a kánoni választás után egy külön szimbólum, a jogar segítségével történjék a jövőben. Formai szempontból tehát az egyház megkapta azt, amit kért: a kánoni választás biztosítását és az investitúra gyakorlását. Tartalmilag azonban a császár mégis biztosítani tudta akaratát a fő egyházi állások betöltésénél. Egyrészt jelen lehetett a választásnál (*praesentia regis*), másrészt a regáliákra vonatkozó investitúra-jogát még a felszentelés előtt érvényesíthette, de csak Németországban. Ezek az engedmények ugyanis nem szóltak az egész birodalomnak, Itáliában és Burgundiában a királyi hozzájárulás, a temporáliák átadása már csak a felszentelés után következett be. De kérdezhetjük, megtagadhatta-e a király egy felszentelt püspöktől a regáliák inyesztitúráját? Bajosan. Itáliában és Burgundiában ennél fogva a Gergely-féle követelések teljes egészében megvalósultak és a német király egykori egyházfősége pusztán a törzsországban, bár itt is erősen korlátozva, maradt életben. V. Henrik a béke és abszolutiója kedvéért feláldozta a társországokat, hogy hazájában az egyház felett úr maradhasson.

Nyilvánvaló, hogy a wormszi konkordátumot egyik fél sem tekinthette végleges megoldásnak. Mindkét fél a jövő egy alkalmá-

sabb pillanatára tartogatta a döntést. Különösen a túlzó gregoriánusok elégedetlenkedtek a pactum eredményével. A pápának azonban engedni kellett, mivel V. Henrik ügyes sakkhúzással, bár a királyság méltóságának feláldozásával, a birodalom jogainak védelmét magukra a főemberekre, a kúria eddigi szövetségeseire bízta. A szövetségeseitől megfosztott kúriának meg kellett győződnie a harc folytatásának kilátástalanságáról. De hogy Németország teljes birtokbavételéről nem mondott le, az kitűnik Calixtus béke-oklevelének fogalmazásából is. Két oklevélből áll a konkordátum: a pactum Calixtinum-ból és a pactum Heinricianumból. A kettő között az a különbség, hogy míg Henrik engedményeit az Apostolfejedelmeknek és az egyháznak teszi meg, Calixtus csak magának V. Henriknek. Kétségkívül, a pápai kúria a békekötés érvényét csupán V. Henrik uralkodási idejére kívánta korlátozni. Erre vall az is, hogy az 1123 március 18-án összegyűlt nagy lateráni zsinaton bár felolvasták a pactum Calixtinumot, szövegét mégsem erősítették meg. A reform-kúria teljes diadalát Németország felett nem is ekkor, hanem V. Henrik halála (1125) után ünnepelte. A király gyermeket nem hagyott maga után, örökösének Frigyes sváb herceget, unokaöccsét jelölte ki. Ez a Stauf herceg ép a király támogatásával Bázeltől Mainzig jelentős hatalmi bázist tudott magának alapítani, ami egyesülve a Száliak örökségével, a királyság számára jelentős erőforrást jelentett volna. A központi hatalom megerősödését azonban sikerült a német partikuláris hatalmaknak megghiúsítani. V. Henriket nem a trónutódjának kiszemelt Frigyes követte a trónon, hanem az utolsó Száli uralkodó legnagyobb ellenége, a szász Supplinburgi Lothár. A partikularizmus győzött s vele a választó-királyság eszménye. Az investitúra-harcban a partikuláris hatalmak annyira megerősödtek, hogy a régi dinasztia halálával az az elv is diadalmaskodott, amelyet zászlójukra írtak. V. Henrikkel a régi német császárság sírba szállott.

KILENCEDIK FEJEZET
AZ EGYHÁZ URALMA ALATT

A XI. század közepén Anglia történetének egyik legnagyobb fordulójához érkezett. Eddig távol élt a kontinens politikai forgatagától és még intézményeiben is, bár Nyugat szelleme hatotta át, lényegesen különbözött a régi frank birodalom hűbéri utódkirályságaitól. Egész politikai berendezésén látszik, hogy akárcsak a skandináv, magyar vagy szláv államrendszer, a frank törzsországok határán alakult ki nyugati hatás alatt ugyan, de egészen más elvek alapján. A szigetország az 1066-ban bekövetkezett normann hódításig abban a széles politikai övben helyezkedett el, mely Nagy Károly egykori birodalmának határát Írországtól egészen a Balkánig szegélyezte. Ezzel a világhelyzettel együtt adva volt az angol külpolitika orientációja is. A skandináv orientáció, mely a római birodalom összeroppanása óta dominált, Knud dán király (1016—1036) nagy tengeri birodalmában érte el tetőpontját. Anglia ekkor dán jogar alatt résztvett az Északi-tenger partvidékének politikai összefogásában. A Knudfiak egyenetlensége miatt azonban Angliának sikerült visszaszereznie önállóságát, amit rövidesen II. Aethelred és Emma normandiai hercegnő fiának, Hitvalló Edvárdnak személyében (1042—1066) a régi angol-szász dinasztia visszahívása követett. Amikor Hitvalló Edvárd normandiai száműzetéséből visszatért, hogy Anglia trónját elfoglalja, inkább egy francia szerzeteshez, mint egy angol királyhoz hasonlított. Franciául beszélt s gregoriánus szerzetes módjára gondolkozott. Miután az angol bárók úgyszem engedték, hogy politikával sokat foglalkozzék, életét inkább az egyház dolgainak szentelte. Az ő idejében hagyja el az angol-szász királyság eddigi székhelyét, a Wessexben fekvő Winchestert és költözik London mellé, Westminsterbe. Edvárd a híres apátság szerzeteseivel kívánt együtt élni. Normandiából sok elfranciásodott normannt hozott magával vagy hívott magához, ezeknek aztán a legfontosabb egyházi és világi méltóságokat adta. Ám az idegenek nem nyújtottak az új királynak annyi támaszt, hogy a partikularizmust, mely a féltucat earldom keretében szervezkedett, megtörje. Csak úgy, mint azelőtt az earldom-ok a feudális arisztokrácia kezében önálló tartományokat alkottak és csak úgy, mint előbb az earldom-ok javarészét Godwin házában kezében találjuk. Edvárd, hogy uralmát megerősítse, a nagy earl leányát vette el feleségül. De

Edvárd nem akart Godwin foglya lenni, épp ezért a béke éveit, melyeket Anglia uralkodása alatt élvezett, arra használta fel, hogy Godwint megbuktassa. Szövetkezett tehát a nagy earl, Dél-Anglia urának, legnagyobb ellenlábasával, Northumbria és Mercia (csak részben) earljeivel és ezzel a ligával Godwint menekülésre kényszerítette (1051). A következő évben azonban Godwin a királyt megadásra bírja. Lehetséges, hogy Godwin visszatérését az a gyűlés is elősegítette, amelyet a király normann környezete iránt éreztek. Amikor Godwin 1053-ban meghalt, nagyobbik fiára, Haraldra nemcsak óriási fekvőségeket, hanem egy bizonyos maior domus-ságot is hagyományozhatott. Mindez azt mutatja, hogy a központi hatalom már a nagy viadal előestéjén elvesztette csatáját a partikularizmussal szemben. A király több ilyfajta kísérletet nem tett. Bizonyos feudális egyensúlyállapot következett be, mely partikuláris megoszláson, főleg Észak és Dél ellentétén nyugodott. Northumbria és Mercia nem engedte, hogy Harald korlátlanul uralkodjék.

Edvárd szüzi házassága a legnagyobb veszélybe sodorta a királyságot. A witan, a nagyok tanácsa, a választó-királyság álláspontjára helyezkedett és a hatalmas maior domus-nak, Haraldnak nyújtotta a koronát. Haraldnak azonban csakhamar ellenfelei támadtak Normandia hercege, Vilmos és Harald Hardrada norvég király személyében. Az angol trón birtokáért Észak és Nyugat még utoljára versenyre kel. Eggyel talán még a partikularizmus által legyöngült angol királyság is meg tudóit volna birkózni, de így, két felé küzdve, el kellett buknia. Mialatt a vikingeket Yorknál a híres nehézfegyverzetű, lovasított gyalogságnak, a housecarls-nak sikerült lépésről lépésre visszaszorítani, Vilmos normann herceg hajói Pevensey-nél partot értek. A francia sereg nem képviselte Normandia rendes hadát, hiszen Vilmos a hűbérjog értelmében hűbéreseit ily távoli és hosszantartó hadjáratra nem is hívhatta össze, a sereg tulajdonképpen a hadi vállalat hírére egy mindenfelől, Normandián kívül legtöbbször Bretagne-ból és Flandriából, összeverődött zsoldos-csapat képét mutatta. Lovakkal érkeztek és lovakop, hűbéri módra, rohantak Hastings mellett az angol nehéz gyalogságra, melyet egyszerűen letiportak (1066). Anglia gyöngesége a nagy csatavesztés után vált igazán nyilvánvalóvá: az earls, a thans, a püspökök és a sheriffs, mindegyik csak a maga kis magánügyét nézte és sietett a győzővel valamiképp megegyezni. Karácsonyra Vilmost már meg is koronázták. Mialatt az ünnepi szertartás folyt és mialatt Vilmos magát II. Aethelred normann felesége révén Hitvalló Edvárd jogos örökösének és „a jó, ősi jog“ örének

nevezte, katonái árulástól félve, az angol-szászok házaira tűzcsóvát dobtak. Sokan azt hitték, elég, ha alávetik magukat, nagyobb bántódásban nem lesz részük, mint a barbár Knud idegen uralma alatt. A barbár Knud, ki ép hogy megkeresztelkedett, angol-szász hívekkel vette magát körül és kinek-kinek jogát tiszteletben tartotta. A művelt Nyugat keresztény lovagjainak kellett jönniök, hogy Anglia megtudja, mit jelent az idegen uralom. Az angol-szász nemesség birtokainak tömeges elkobzása már közvetlenül a csatavesztés után megkezdődött és azután is a lázongások miatt többször megismétlődött.

Hódító Vilmos apránként, vidékről vidékre haladva, vette Angliát birtokába. 1068 végére már az egész Dél-Angliának korlátlan ura volt. Ezzel szemben Északon, Mercia és Northumbria még továbbra is meg tudta tartani önállóságát; itt meg kellett elégednie névleges elismertetéssel. Amikor azonban a két leghatalmasabb earl, Edwin mint Mercia és Morcar mint Northumbria koronázatlan fejedelme másodszor is fellázadt és ekkor a dán király fiaival és a független „vad Wales“ kelta lakosságával is összejátszott (1069), a nagy északi háború kikerülhetetlen volt. Egész területek lakosságának kipusztítása mutatta, hogy a király győzött. Amit az angol-szász királyi ház sohasem tudott megvalósítani, azt Normandia hercege irgalmat nem ismerő kegyetlenséggel egy csapásra elintézte: Északnak és a Danelaw dán lakosságának területi különállása és ellenkezése örökre megszűnt. Mindez lehetőséget adott arra, hogy Anglia különféle jogú és etnikumú lakossága egységes nemzetté olvadjon össze. A Danelaw mindeddig sikeresen távol tudta tartani magától a feudális behatásokat; itt a földet még javarészt faluközösségi formák közt a szabad parasztság kezén találjuk. Most a földesurak ezen a területen is megjelennek. Öt évre a hódítás után Vilmos az utolsó partikuláris ellenállást is letörte.

Az új uralommal a nyugati frank hűbérrendszer is bevonult Angliába. Már az angol-szász korban is beszélhetünk bizonyosfajta feudalizmusról, de ez a feudalizmus a hűbéri elemek rendszeres kifejlesztése híján nyugati értelemben vett hűbériséggé sohasem formálódott. Most a győzővel egy csomó francia lovag vetődött a szigetországba, kik természetesen az elkobzott birtokokból hazai szokás szerint hűbér jogon kaptak dús adományokat. Ám az angol-szász nagyoknak is, ha birtokukat — rendszerint pénzben fizetett váltságdíj fejében — meg akarták tartani és ha továbbra is szerepet kívántak vinni az ország kormányzásában, alkalmazkodniok kellett a nyugati hűbérjog szabályaihoz. A nyugati feudalizmus természetesen, mihelyt

meghonosodott, az angol-szász szokásjog olvasztó kemencéjébe került, úgyhogy idővel egy sajátos, lényegét nézve kolóniális jellegű hűbéri-ség alakult ki. A hódító nem hiába volt Franciaország legcentrálisabban igazgatott hercegségének ura, az új hazában mindazt el akarta érni, aminek francia földön évszázados hagyomány ereje állta útját. A francia jövevényeknek rövidesen azt kellett tapasztalni ok, hogy Vilmos kontinentális előjogaiknak megrablására tör. Az elkeseredettek minden vad dühével már 1075-ben fegyvert fogtak, ám Vilmos szőkébb híveinek és nem kis mértékben angol-szász alattvalóinak segítségével lázadásukat leverte. Ennek a győzelemnek volt köszönhető, hogy a jövőben is a hűbériségnek nem centrifugális, hanem centripetális ereje érvényesült az új királyság berendezésében. Nagy összefüggő territóriumok a francia vagy a német fejlődés mintájára nem fejlődhettek ki, mivel Vilmosnak gondja volt arra, hogy a bárók ne egy helyen, hanem több shire területén szétszóródva kapják ki birtokaikat. A partikuláris államfejlődést Anglia új királya még csirájában elfojtotta. A területiális érdekek nagy védőbástyáinak, a fél-tucat earldom-nak el kellett tűnnie. Egyedül csak a walesi és a skót határ mentén, a védelem sikeresebb megszervezése érdekében, állott fenn négy palatinatus: Chester, Shrewsbury, Hereford és Durham, de idővel ezek is megszűntek.

Az anglo-normann hűbériség sajátosságai nagyrészt abból magyarázhatók, hogy az angol-szász intézmények közül nem egy továbbra is életben maradt. A hűbéri elv hatása alatt a hundred földesúri-hűbéri bírósággá alakult át, mely természetesen minden hűbéri dologban illetékes lett. A lordok azonban sem a magas igazságszolgáltatást, sem a büntetőbíráskodást nem tudták kezük közé kaparintani. Ugyanis a shire- (grófság-) rendszer a normann uralom alatt is meg tudta őrizni feladatkörét és királyi jellegét. A shires, az angol grófságok élén egy-egy sheriffet találunk, kiket a normannok a francia vicomte-okkal hasonlítottak össze. A sherifek azonban hivataljogon igazgatták grófságukat (néha többet is), tisztségük sohasem vált hűberré és örökletessé, minek következtében a király bármikor letehetette őket. Tehát a királyságot erről az oldalról sem fenyegette az a veszély, hogy jogait territóriumok fogják megcsonkítani.

A sheriff legfontosabb teendői közé a királyság adóinak és domaniális jövedelmeinek behajtása tartozott. Nem lennének azonban a gazdaságilag fejlett, kereskedelmileg előrehaladott Angliában, ha a pénzügyi rendszer nem mutatna erős üzleti-rationális jelleget. A grófság jövedelmeinek behajtása ugyanis bérlet formájában történt.

Már Hitvalló Edvárd korában előfordult az, hogy a királyi uradalmakat magánosoknak, sőt maguknak a sheriffeknek bérbeadták. Most azonban, ilyen előzményekre támaszkodva, az anglo-normann királyság a bérbeadásnak egész rendszerét építette ki. Ha a sheriff a pontosan meghatározott évi bérösszeznél többet hajtott be, a többlet az ő haszna volt, ellenkező esetben a hiányt saját zsebéből kellett fedeznie. Nem minden adót számítottak be a bérösszegbe, a firma comitatusba. Az úgynevezett dán-pénzt, melyben a középkori királyság első egyenes adóját kell látnunk, a sheriff külön szedte össze a királyság számára. Ez az adó onnan kapta nevét, hogy a királyság régebben a dánoknak fizetendő hadisarcot adó formájában hárította a lakosságra. Később ilyen alkalom nélkül is szedték, Hódító Vilmos aztán rendes, mindenkit terhelő évi adót csinált belőle. A sheriffet hűbér-birtok és az úgynevezett auxilium vicecomitis — egyfajta pénzadó — illette meg. Ez a bérletrendszer természetesen lelkiismeretlen sheriffek kezében könnyen illetéktelen adópréssé válhatott, ám előnye tagadhatatlanul nagy volt. A kincstár mindig biztos lehetett abban, hogy az adót megkapja, továbbá azt is előre tudhatta, mennyi az, amire számíthat.

A sheriff az exchequer embereinek számolt el a bérletösszegekről és azokról a pénzekről, melyeket a király számára külön hajtott be. Az exchequer, latinul scaccarium, neve onnan eredt, hogy a legfelsőbb pénzügyi hivatal asztalkáját a számolás megkönnyítése céljából sakk-mintájú terítővei borították be. A hivatalban I. Henrik óta (1100—1135), alighanem a laoni iskola hatása alatt, a régi arab abacus számolási rendszer honosodott meg. Az anglo-normann királyság fejlett szervezetére vall, hogy míg másutt a királyi udvar az adminisztratív, igazságszolgáltatási és törvényhozási teendők elvégzésére ugyanazokat az embereket alkalmazta, addig Angliában külön hivatal alakul ki a gazdasági ügyek vezetésére. A Capeting Franciaország csak a XIII. század közepétől kezdve tud hasonló intézményt felmutatni. Ugyanígy teljesen egyedülálló az akkori középkori világban, hogy a király az adó kivetése céljából egy mindent átölelő nagyarányú birtokkatasztert fektessen fel. A „domesday book“ — így hívták azt a birtokfelvételt, melyet I. Vilmos 1085—1086-ban készített — azonban még másról is beszél, beszél Anglia tökéletes feudalizációjáról. Minden föld hűbérnek számított és minden föld a birtoklás hierarchiájában legfelsőbb fokon a királyt tekinti tulajdonosának. Az angol-szász idők ezt a királyi felső tulajdonjogot még nem ismerték. Az a tétel azonban, hogy minden föld, legyen az akár egyházi vagy parasztbirtok, a királytól függ, a hűbérjog és birtokjog

teljes összeolvadására vezetett. Német- és Franciaországban a hűbér mellett ismerték a teljes tulajdonjoggal bírt, kötetlen allódiomot is. A király főtulajdonjogának elve mindennél jobban mutatja, hogy Anglia a hűbéri rendszer átvétele után is megtartotta az európai fejlődésben sajátos különállását. E tekintetben a szigetország nem a frank törzsterület, hanem a keleteurópai (szláv, magyar) országok államéletére hasonlít.

A király legfelsőbb hűbérurasága a birtokjogon kívül a személyi kötöttségek rendszerében is érvényesült. Az „oath of allegiance“, melyet Vilmos 1086-ban koronavazallusaitól és azok alvazallusaitól egyaránt megkövetelt, nem volt egyéb általános hűbéreskünél. Ezen az alapon az anglo-normann király a hűbér-piramis legalsó lépcsőjével is közvetlen kapcsolatot tudott fenntartani. A vazallus csak olyan hűbérköteléket vehetett magára, mely a király iránti hűséget nem érintette, ha ura a királlyal szembehelyezkedett, segítségadásra nem volt köteles. Ezzel ellentétben Franciaországban, hol a királynak vagy a hűbérúrnak semmi befolyása nem volt az alvazallusokra („vazallusom vazallusa már nem vazallusom“), a vazallusnak urát bárki ellen, magán vérbosszú-harcaiban is (cavalcata), követnie kellett. Ezzel függ össze, hogy Angliában a magánharc (Fehde) tiltva volt, holott azt Normandiában az államhatalom bizonyos korlátozásokkal törte. A vazallusok katonaszolgálatát a normannok — épp ezért Angliában, Normandiában és Szicíliában egyenlőképpen — sajátos módon szabályozták. Először is az országos felkelés kötelezettsége továbbra is érvényben maradt (angol-szász neve fyrd), még pedig ugyanúgy mint előbb, bizonyos birtok-egység (öt Hufe) alapján. A korona-vazallusok különben pontosan meghatározott kontingens kiállítására voltak kötelezve, melynek nagysága nem a hűbérbirtok, hanem a seregegység („the unit of the feudal host“) után igazodott. A kontingens-egység (constabularia) 10 lovasból állott. A király nem törődött azzal, hogy korona-vazallusa ténylegesen hány lovaggal rendelkezik, s hogy mikép tesz hadkiállítási kötelezettségének eleget; de mindig ragaszkodott a harcos-szám betartásához. A kontinensen a király vazallusának valamennyi alvazallusára igényt emelt. Ezáltal azonban mindazokat a kifogásokat, amelyeket az alvazallusok uruknak a hadbaszállítás kijátszására tettek, a királynak is tekintetbe kellett vennie, így történt aztán, hogy a francia vagy német vazallus egészen jelentéktelen számú vitézzel jelent meg a királyi táborban. Az alvazallusok között még mindig akadt olyan, aki a senior asztalánál élt, legtöbbje azonban már birtok fejében teljesített hadi szolgálatot. A birtok-

adományozásnál a lovagi hűbér-egységet (feuda militis) vették alapul, mely évi 10—20 Pfund bevételnek felelt meg. A király a normann Angliában a rendelkezésére bocsátott lovag-sereget — kb. 5000 harcost — bárhogyan felhasználhatta, nem úgy mint Franciaországban, hol a hűbéresek összállományát csak országvédelemre lehetett egybehívni. Mindent összevetve, a hadkötelezettség szabályozása az új uralom alatt ugyanolyan racionális nézőpontok alapján történt, mint a pénzügyek megszervezése.

Az államélet romanizálásával párhuzamosan haladt az angol-szász kultúra rohamos franciásodása. E tekintetben már Hitvalló Edvárd sokat tett. Azokkal az egyháziakkal, kiket Vilmos az új hazában a püspökségek és apátságok élére Franciaországból meghívott, a „latin szellem“ győzedelmesen vonult be a költészet, a tudomány és a vallás életébe. Am ezek a papok a cluny reform alapján állottak és legfőbb uruknak a pápát tekintették. Mindeddig az angol-szász egyház meg tudta tartani tartományi különállását, most a normann hódítással az angol-szász egyház is Róma hatalma alá került. Vilmos kapcsolatai a pápasággal nem voltak új keletűek. Római kúria és Normandia könnyen egymásra találtak a francia király ellen. Amikor aztán Anglia birtokbavételének terve felbukkant, a pápai udvar Hildebrand, a későbbi VII. Gergely tanácsára Vilmos mellé állott, zászlót küldött neki, hogy mint Szent Péter katonája küzdjön az „eretnekek“ ellen. A pápaság azonban nem mindenben érte el vágyai beteljesülését. Vilmos VII. Gergely hűbérigényét Angliára nézve durván visszautasította (1080) és arról sem akart tudni, hogy a királyt megillető egyházfőségről lemondjon. Akárcsak trónelődjei, a püspök- és apátválasztásnál a jelölés jogát fenntartotta magának, a zsinatok összehívását királyi engedélyhez kötötte, mint ahogy főpapjai is csak rajta keresztül érintkezhetek Rómával. Így alatta Angliában nem a gregoriánus, hanem csak a cluny reform-eszmék verhetek gyökeret. Javárészt a lombard (paviai) eredetű Lanfranknak volt köszönhető, hogy Angliában cluny irányú kolostorok keletkeztek. Mint Anglia prímásának, Canterbury érsekének (1070—1089) sikerült az angol-szász egyházat Róma követelményei szerint átreformálnia. Bár a papi nőtlenség továbbra is csak pusztá óhaj maradt, megszüntette a sheriff és a püspök együttes bíróságát, keresztülvitte az egyházi és világi ügyek szétválasztását és ezzel kapcsolatban új egyházi bíróságokat létesített, amivel a világiak befolyását az egyház dolgaira lényegesen csökkentette. Mint kitűnő diplomata, ki a pápai vikáriusság birtokában befolyását a skót, az ír egyházra és Walesre is ki tudta terjesz-

leni, arra volt hivatott, hogy a pápai udvart az invesztitúra-kérdésben autokrata uralkodójával szemben mérsékletre bírja.

Még élt, amikor Hódító Vilmos fia, Rufus II. Vilmos (1087—1100) az ország kormányzását átvette. Az új király éppen nem volt uralkodói tulajdonságok híjával — királyságának területét úgy Wales, mint Skótország felé jócskán gyarapította — de nyers ember, igazi laikus volt, ki csak beteg óráiban szeretett Istenhez imádkozni. Az egyházban legjobb akarattal is csak anyagi erőforrást látott; az elhúnyt püspök vagyonára rátette a kezét és a pásztor nélkül maradt egyházat, ameddig csak lehetett, saját gazdálkodásába vette (regále- és spolium-jog). Így tett a centerbury érseki székkal is, midőn Lanfrank meghalt. Ötévi vacantia után volt csak hajlandó az ugyancsak lombard és Bec-i (Normandia) apát Aosta-i Anzelm, a nagy egyházi író, személyében új érsekről gondoskodni. A gregoriánus irány Anzelmben kitartó harcosára talált. Eredményeket azonban nem ért el, úgyhogy idegenbe kellett mennie. Az angol invesztitúra-harc akkor robbant ki, amikor II. Vilmos gyermektelenül meghalt és a trónt öccse, I. Henrik (1100—1135) örökölte. Elődjének önkény-uralma nemcsak az egyházi reformereket keserítette el, hanem a világi arisztokráciát is a királyság ellen hangolta. I. Henriknek mindjárt azzal kellett megkezdnie uralkodását, hogy egy szabadságlevélben (charta libertatum, 1100) fogadalmat tett a jog uralma mellett, amit így fejeztek ki: „Edvárd király jó törvényét helyreállította“. A király legfelsőbb seniorjogából, melyet elődje, Rufus Vilmos oly kíméletlenséggel kihasználta, egyet-mást engedett. Többek között kimondta a lovag-hűbértoktoknak adómentességét és szelidített a vazallus-jog házassági kööttségének szigorán. Anzelm érsek is visszatérhetett az országba. Mindezekkel az engedményekkel I. Henrik meggátolta a reform-egyház és az elégedetlenkedő nagyurak összefogását. Legfőképp ennek tudható be az angol invesztitúra-harc gyors lefolyása. A küzdelem rövid ideig tartott (1107), ennek dacára erős elvi vitát váltott ki, melyben a pápa részéről Anzelm, a király szinte korlátlan egyházfősege mellett Gerhard yorki érsek vettek részt. Bár a király az egyház javára lemondott az invesztitúra-jog gyakorlásáról, a temporáliákra homágiumot, hűbértok követelhetett és a kánoni választásnál is jelen lehetett, ami természetesen befolyását az egyházi székek betöltésénél továbbra is biztosította. Ugyanígy a világiakkal szemben is Henriknek sikerült uralmát megszilárdítania.

Mialatt a kis Normandia Anglia birtokbavételével erős alapzatú királysággá növekedett, a nagy Karoling-birodalom összezsugorodott

maradványa, a francia királyság, végkép a többi francia tartomány közé süllyedt. I. Fülöp (1060—1108) teljes mértékben számolt a királyság tartományi helyzetével s úgy rendezkedett be a dinasztia számára megmaradt Ile-de-France területen, mintha maga is tartományúr volna. Politikája nem egy király, hanem egy hűbérfejedelempolitikája. Uralkodásának közepéig még a Karolingok módjára összehívta a nagyokat udvarába, hogy tanácsukat kikérje és hogy a királyi udvar elé vitt vagy tartozó perekben velük törvényszéket üljön. Ilyen ünnepélyes udvari összejöveletekről uralkodása második felében már nem hallunk. A hercegek és grófok eltűnnek az udvarból, 1085 után aláírásuk már hiányzik az okleveleken. A király engedi, hogy a nagy vazallusok leszokjanak a hűbér-eskütről. Ez az idő, amikor a francia király és az önállóvá vált territóriumok között az utolsó szálak is elszakadtak. Ilyen körülmények közt csak természetes, hogy a királyság törvényhozó működése teljesen elsovadt, a francia királyok nem ország, hanem pusztán házi hatalmuk körzetében uralkodnak. Udvaruk kihal, a főnemesség távol tartja magát, nem érzi többé érdemesnek' vagy szükségesnek, hogy jelenlétével emelje a királyság fényét és hatalmát. De ennek megvolt a maga jó oldala is. A parányi területre megcsappant királyi közigazgatás domaniális arányokat öltött, apró nemesek, kisebb hűbéresek azok, akik a királyt tanáccsal ellátják és az ország igazgatásában segítségére vannak.

A francia királyság a maga gyöngeségében képtelen volt megakadályozni azt, hogy tőszomszédságában a normann herceg vezetése alatt Anglia bevonásával egy nagyhatalom alakuljon ki. A királyság nagy kárára I. Fülöp még kiskorú volt, amikor Hódító Vilmos Anglia meghódítására indult. Az ügyek tényleges vezetését az elhunyt I. Henrik király sógora, Balduin flandriai gróf ragadta magához, aki saját érdekén kívül egyébbel nem törődött. Engedte, hogy a királyság egykori leghívebb vazallusa, Normandia Angliára tegye kezét. A helyett, hogy Anjou grófját Hódító Vilmos ellen viselt küzdelmében segítette volna, a királyság főpapjaival Le Mans püspökségének betöltése miatt az egyházból kiátkoztatta. A különben is hatalmas Rudolfot, Valois grófját még nagyobb tekintélyhez és Vitry átengedésével még nagyobb vagyonhoz segítette, amikor beleegyezett abba, hogy az anyakirálynőt feleségül vegye. A királyság legfőbb támaszai, a püspökségek közül Párist, Beauvais-t és talán Orléans-t is honbelieknek adta. Ennek következtében, amikor Balduin 1067-ben meghalt s a király maga vette át az ország kormányzását, a Flandriáért vívott nagy hadjáratában ezek a püspökségek nem támogatták.

A fiatal király korát meghazudtoló érettséggel látott hozzá a gyöngge régens-kormányzat mulasztásainak kiküszöböléséhez. A királyság külpolitikai alapja valaha az erős Normandián nyugodott; miután azonban a hű szövetségesből félelmetes ellenség vált, a királyságnak más támpont után kellett néznie. Így jutott Normandia egykori politikai szerepe a kis Flandriának. A király politikai képességére vall, hogy Flandriát az új trónkövetelővel, Róberttel szemben csatavesztés (1071) után is a királyság számára biztosítani tudta. A támadó hirtelen frontot cserélt: elismerte Róbertét Flandria grófjának, sőt ennek gyámleányát, a holland Bertát feleségül vette. Még nyert is az üzleten: Corbie ismét visszakerült a francia király birtokába. A flandriai hátvéd védelme alatt Fülöp már felvehette a harcot az anglo-normann királlyal. Váratlanul jó szövetségest talált Vilmos anglo-normann király legidősebb fiának, Róbertnek személyében, ki apjától a maga számára a normann hercegséget és Maine grófságot követelte. A francia király és Róbert egyesült hadának sikerült Vilmost megvernie (Gerberoi, 1079), minek következtében Róbertnek a normann hercegség, Fülöpnek jutalmul Gisors birtoka jutott. Az igazi harc azonban csak akkor indult meg, amikor Rufus Vilmos, Róbert öccse, került Anglia trónjára (1087). A kíméletlen Rufus Vilmos szövetkezett a hatalmas aquitaniai herceggel, hogy a francia királyságot eltüntessék a föld színéről. A nagy támadást azonban a király várai fel tudták tartóztatni (1098), ám a királyság politikája maga képtelen volt megakadályozni, hogy Rufus Vilmos utóda, Beauclerc (I.) Henrik, Róbert herceget el ne fogja és Normandia különállását meg ne szüntesse (Tinchebrai-i csata, 1106.). A francia politika mesterkedései, hogy a lázadó bárók és a dinasztia perpatvarainak kihasználásával Normandiát elszakítsa Angliától és újra hűbérfűggsbe hozza, eredmény nélkül maradtak. I. Fülöp csupán saját királyságának létét tudta biztosítani.

Az öregedő király élete utolsó nyolc évében az államkormányzást első házasságából (Berta) született fiának, a későbbi VI. („Kövér“) Lajosnak (1108—1137) engedte át. Ez a fakó arcú, óriás termetű ember, fáradhatatlanul forgatta a kardot, bivaly-természetének egész vad erejével vetette be magát a küzdelembe. Az öregedő talpig-katona, amikor már alig bírta mozgatni tagjait, állítólag így kiáltott volna fel: „ó, mily siralmas helyzet a miénk; az erőnek és a tapasztalásnak nem lehet sohasem egyszerre örülni! Ha tapasztalt lettem volna, amikor fiatal valék, vagy ha annyi erőm lenne most, amikor öreg vagyok, mint hajdan, sok birodalmat hódítottam volna meg

világéletemben!“ Halála után szemére vetették kapzsiságát. Valóban, VI. Lajos minden alkalmat kihasználta, hogy vagyont gyűjtsön és uradalmának állományát gyarapítsa. E tekintetben azonban már apja jó példával járt elől. Fülöp legfontosabb szerzeményének Vermandois bekebelezését kell tekintenünk, melyet elhalás következtében beálló hűbér-üresedés jogán a királyságnak követelt. Vermandois-t azután tulajdon testvérének, Nagy Hugónak adta, kinek leszármazói, a Vermandois-i Capetingek a királyságnak jó szolgálatokat tettek. Ugyanígy Fülöpnek szerencsés kézzel sikerült Vexint, melynek birtokáért elődei oly sokat küzdöttek, a gróf kolostorbavonulása után a királyság birtokaihoz csatolni.

Ezt a birtokszerző politikát folytatta a fiú VI. Lajos. Apja javarészt a hűbér-háramlás vagy vétel formájában kívánta növelni a királyság tartományi erőforrásait. Kövér Lajos ezen eszközökhöz még másokat is társított: már kora fiatalságában Chartres-i Ivó hatása alá kerülve, az egyház által hathatósan támogatott békemozgalmat magáévá tette, s azokat a nagyvazallusokat, akik alvazallusaikkal állandóan hatalmaskodtak, törvényszéke elé idézte s az ítélet alapján nekirontott váraiknak és elszedte birtokaikat. Nem szabad elfelednünk, hogy az Ile-de-France kisebb-nagyobb várurai a végén a mozgást a király számára szinte teljesen lehetetlenné tették. Most VI. Lajos a békeosztó király szerepében a rakoncátlan hűbérurakat megfékezte, birtokaikkal pedig a királyi fiskust gazdagította. 1101—1135 közt Lajos soha le nem szállt a nyeregből. A kisebb seigneurségek hatalmának letörését a hűbérfejedelmek már több mint egy félszázaddal előbb elvégezték a maguk területén. A királyság csak VI. Lajos uralma alatt jutott odáig, hogy a partikularizmus példaadását kövesse. A nagy hűbér-fejedelemségek alávetésének ideje azonban még csak azután jött el. A legtöbb bajt Flandria okozta, amelynek grófját, a dán Jó Károlyt meggyilkolták. A sokféle trónvárományos között a király Róbert normann herceg fiát, Cliton Vilmost támogatta (1127), amikor azonban Cliton Vilmos nem felelt meg a hozzá fűzött reményeknek és a flandriaiak tagadni kezdték a francia király grófjelölő jogát, Cliton Vilmost elejtette és hűbéres formák között az erős kezűnek mutatkozó elzászi Thierrit ismerte el.

A flandriai szövetség akkor bontakozott ki a maga arányaiban, amikor Kövér Lajosnak, I. Henrik (Beauclerc) angol királlyal gyűlt meg a baja. Az egyesült normann-angol hadak munkáját megkönnyítette, hogy a királyság örök ellenségei, Blois grófja és az Ile-de-France várurai, az anglo-normann koalíció oldalára álltak. Lajos

szerencséjére a hercegség bárói két pártra szakadtak, mindkettő a hercegség felújítása mellett kardoskodott, csak az egyik párt A delin Vilmos, az angol király legidősebb fia, a másik párt a francia-jelölt Cliton Vilmos alatt kívánta az önállóságot elérni. Lajosnak azonban meg kellett elégednie egy megalázó békével, melyben az angol király Maine-t és Bretagne-t is megkapta (1113). Még két alkalommal (1116—1120, 1123) próbálkozott Lajos a szerencsével, utóljára Anjou grófja is vele harcolt. Ám Henrik angol király vejét, V. Henrik német császárt a Capeting király ellen tudta mozgósítani, Anjout pedig azáltal szerelte le, hogy egyetlen megmaradt gyermekét, Matildot, V. Henrik császár özvegyét Plantagenet Geoffroi-nak adta feleségül (1127). Ez a dinasztikus kapcsolat tette 1154-ben lehetővé, hogy az Anjou eredetű Plantagenet-ház kezében Anglia, Normandia, Anjou és Maine egy hatalmas birodalomra egyesüljön. Így mindar a nagy erőfeszítés, amellyel a francia királyok a szomszédban egy nagyhatalom kialakulását megakadályozni akarták, hiábavaló volt. A kudarc ellenére a francia királyság mégis jó reménnyel nézhetett a jövő elébe. VI. Lajos X. Vilmos aquitaniai herceget halálos ágyán arra vette rá, hogy leányát, Eleonórá, a nagy hercegi hatalom egyetlen örökösét, fiának, VII. Lajosnak (1137—1180) adja feleségül (1137). A tizenhat éves VII. Lajos Aquitania megszerzésével* mely továbbra is megtartotta külön igazgatását, megkészserezte királyságának erejét. VII. Lajos tulajdonképpen nem mint francia király, hanem mint aquitaniai herceg uralkodott felesége örökségén. Ezt az államviszonyt szinte szimbolikus erővel fejezi ki pecsétje, melynek egyik oldala királyi képet, másika azonban egy lovon vágató bárót ábrázol.

A francia és az angol hatalmi körzet összecsapására nem került rá a sor, mivel I. Henrik angol király halála után (1135) a szigetország teljes anarchiába süllyedt. I. Henrik egyetlen fia hajó-katasztrófának („Blanche Nef”, 1120) esett áldozatul, Matild lányát pedig az angol-normann bárók éppen Anjou-férje miatt nem akarták támogatni, gőgjük nem viselhette azt el, hogy Normandia a kis Anjouhoz tartozzon. Különbösen is a nagyok sehogysem tudták elviselni I. Henrik és elődeinek központi kormányzatát. A francia-normann hűbérjog, melyet az anglo-normann királyok elfojtottak, most követelni kezdte jogait. Anglia normann királyai a shire-szervezetet a királyság engedelmes eszközévé tudták tenni, a királyi kúria „repülő bizottságainak” segítségével igazságszolgáltatásukat a vidéken közvetlenül tudták gyakorolni, a legfelsőbb gazdasági hivatal, az exchequer, felállításával

pedig a fiscus minden jövedelmét a központba vonták össze. A jogaikban és jogigényükben sokszorosan megnyírbált bárói réteg elégedetlensége azonban kirobbant, mihelyt I. Henrik örökre lehúnyta szemét.

A trónkövetelő maga jelentkezett Hódító Vilmos lányának, Adelának fia: István, Blois grófja (1135—1154) személyében, ki sietve áthajózott Angliába és ott testvérenek, Henrik winchesteri püspöknek támogatásával elnyerte az angol koronát. Se Matild, se István nem termett az uralkodásra. Mindazoknak az embereknek és pártoknak játékszerévé váltak, akiknek szolgálatait busásan megfizették. Hogy minél több híveket szerezzenek, a korona javait és jogait, a normann királyok eddig féltve őrzött kincsét, két kézzel szórták a bárók ölébe. Ha eddig a sheriff pusztá királyi közeg volt, kit tetszés szerint más-hová lehetett helyezni vagy letenni, most ismét feudális úrrá vált hivatali területén. Ennek a kornak jellegzetes alakja mandewillei Geoffroi volt, jellegzetes abban a módban, ahogyan ide-oda való pártállásával megszerezte magának Essex örökös grófságát, azután Hertfordshire, Middlesex és London, Anglia fő kereskedelmi városának birtokát. De az egyház is megfizette István királlyal a támogatást. István mindazokról a jogokról, amelyeket az 1107. évi konkordátum az angol királynak a püspökségek betöltésénél megadott, egyszerűen lemondott. A beihaborút természetesen a skót király mindjárt arra használta fel, hogy Northumbria felé nyújtsa kezét. Végül is, miután egyik fél sem tudott bírni a másikkal, Matild és István megegyeztek egymással (1153 V István továbbra is megtarthatta a koronát, de köteleznie kellett magát arra, hogy Matild fiát, II. Henriket tekintse örökösének. Ezt az ígéretet István annál is inkább megtehetette, mivel egyetlen fia meghalt.

Mialatt Angliában és Franciaországban a központi hatalom a hűbér-rend épségben tartása mellett ismét új erőre kezd kapni, Németországban fordítva, megindul a partikuláris szétesés folyamata. A Száliak minden erőfeszítése az Ottók államrendszerének fenntartására az egyház és a partikuláris hatalmak együttes támadásai alatt sikertelen maradt. A wormszi konkordátum (1122) egyet jelent az Ottók hagyományának feladásával. A királyság kapitulált, V. Henrikkel a régi német császárság a sírba szállt. A királyság többé nem próbálkozik meg az Ottók örökségének a megmentésével, leszámol az adott helyzettel és a választófejedelmek Németországa felé haladó fejlődést egészen más alapokon igyekszik feltartóztatni. A Staufok harca a királyságért a fejlődés új erővel azoknak a visszavonuló hadaknak kétségbeesett csatározásaira emlékeztet, melyek a győzelem reménye nélkül már csak a

zászló becsületét kívánják megvédelmezni. A hatalom birtokosa ekkor már a partikularizmus; a történelem már nem a királyság, hanem a territóriumok javára dolgozik. A Staufok hiába törekszenek a vak erőknél ezt a munkáját megzavarni, az új német birodalom, a territóriumok halmazából álló választó-királyság, évről-évre épül, növekszik, míg végül az interregnum után végső alakot nyer. A Staufok tragikumuk mindazoknak a tragikumuk, akik igazuk védelmében a történelem ítéletével találják magukat szemben. Kétszer támadtak; a két Frigyes (Barbarossa 1152—1190, Roger 1212—1250) kormányzata ilyen dicsőséges ellentámadásnak fogható fel. Ám mindkét uralkodó után csak még nagyobb lett a káosz, a felbomlás. Emezt VI. Henrik (1190—1197) követte a trónon, amaz után az interregnum következett a maga végzetes kihatásaival.

Az a félszázad, ami V. Henrik halála és Barbarossa Frigyes trónralépte között telt el, két király uralkodása között oszlik meg — az egyik III. Lothár (1125—1137), a másik III. Konrád (1138—1152) volt — és teljesen a királyság bukásának jegyében áll. V. Henrik, habár a harcot az egyház és a német fejedelmek ellen feladta, mindent megtett, hogy utódjának a királyság felemeléséhez erős hatalmi alapot teremtsen. A Száli ház javai és a királyi trón örökösének egyik nőági rokonát, IV. Henrik leányának fiát, Frigyes sváb herceget szemelte ki, akinek törekvéseit egy Rajna-vidéki hatalmas birtoktest alakítására különösen a würzburgi püspökkel szemben mindenben támogatta. Így V. Henrik halálos ágyán joggal remélhette, hogy a Staufok és a Száliak egy kézben egyesített birtoka a királyi hatalmat új erőforráshoz fogja juttatni. Frigyesnek öccse, Konrád, frank földön hercegi hatalmat gyakorolt; neje révén, ki Welf bajor herceg lánya volt, Bajorország, anyja második házassága révén viszont Babenbergi Lipót osztrák őrgróf segítségére számíthatott. Egész Dél-Németország ennek következtében az egyesült Száli-Stauf-ház hatalmi körzetébe tartozott.

Ám ezt a hatalmi bázist a központi hatalom ellenségeinek a pápaság vezetése alatt álló reform-egyháznak és a szászok köré csoportosuló rész-fejedelmeknek még idejében sikerült szétrombolnia. Ebben a válságos pillanatban is bekövetkezett a német átok, Észak és Dél örökös ellentétének tragikumuk. A szászok nem túrhették, hogy a dél-németországiak vezessenek. A partikularizmus programjával nem akartak tudni az örökjog ilyfokú érvényesítéséről és a választó-királyság gondolatát írták zászlójukra. De az egyháznak is félnie kellett attól, hogy Stauf Frigyes a Száliak birtokainak öröklésével együtt a Henrikek autokrata kormányzati szellemét is magáévá fogja tenni.

Neki egy olyan király kellett, aki az egyház és a pápa katonájánál több nem akar lenni. A kuriális politika tisztában volt azzal, hogy csak akkor tud a német királyság fölött főséget gyakorolni, ha a választó-királyság gondolata győz. Az idoneitas, az „alkalmas királyi eszméjének hangoztatásával szembehelyezkedett Frigyes megválasztásának és a szász partikuláris politikai blokkal szövetkezve, Frigyes helyett az ellenzék vezérért, Lothár szász herceget segítette a trónra. A polgárháború a két hatalmi csoport között elkerülhetetlen volt. Ki is tört, mihelyt Lothár Frigyes száli örökségét firtatni kezdte. Miután a középkor természetesnek találta, hogy az uralkodóház családi javai a birodalom uradalmával egybeolvadjanak, a viszály az örökség körül csakhamar kiobbant (1126). Több éven keresztül folyt a harc változó sikerrel. Frigyes öccsét, Konrádot, megtette ellen-királynak (1127), ki azután Itáliába vonult, hogy a pápa átka és tiltakozása ellenére Matild örgrófnő hagyatékát mint V. Henrik örökségének kiegészítő részét birtokába vegye és magát a pápaellenes milánói egyház segítségével Monzában itáliai királynak választassa (1128). De Konrád Itáliában nem tudta sokáig tartani magát és Frigyes is, bár Alsó-Lotharingia hercege, Gottfried pártjára állt, mind több és több területet veszített. Lothárnak már az ellenségeskedések kezdetén sikerült Fekete Henrik bajor herceget a Staufok oldaláról magához edesgetnie. Gertrud lányát, kire apja egész öröksége a szász hercegséggel egyetemben várt, férjhez adta Henrik herceg fiához, Büszke Henrikhez. Midőn pedig Lothár Záhringeni Konrádnak adta Burgundot, a Záhringenek is cserbenhagyták a Staufokat. Ulm bevétele után a Staufok letették a fegyvert, miután már mindkét fél belefáradt a küzdelembe és béke után áhítozott. Frigyes megtarthatta hercegségét allódiális birtokával és a száli örökséggel együtt; Konrád is kegyelmet nyert (1135).

Még mielőtt ezek a belháborúk véget értek volna, Lothárt az itáliai állapotok a pápa érdekében fegyveres beavatkozásra készítették. Lothár a reform-egyház szellemében nőtt fel és a reform-egyház jóvoltából került a trónra. Egész uralkodása alatt tulajdonképpen Róma és a reform-egyház embere maradt. Már királlyá választása előtt köteleznie kellett magát arra, hogy II. Calixtus pápa engedményeit az invesztitúra-kérdésben (a wormszi konkordátum) nem fogja igénybe venni. Lothár tényleg sohasem élt azokkal a jogokkal, amelyeket a wormszi konkordátum V. Henriknek biztosított. Akárcsak Itáliában, német földön is a király a főpapok megválasztásánál nem vesz többé részt és a regáliák invesztitúrája a jogar jelképében hovatovább a felszentelés utánra maradt. Ez annál jelentősebb volt, mivel a püspök-

választás joga a klérus egyrészének és a laikus társadalomnak kizárásával már a XII—XIII. század fordulója óta a székeskáptalan tagjaira mint választótestületre ment át. Lothár dicséretére legyen mondva, hogy két ízben is, 1131-ben és 1133-ban, kísérletet tett az invesztitúra-jogok visszaszerzésére. Ám az első esetben clairvauxi Bernát, a híres cisztercita apát, a másodikban Norbert, a premontrei rend alapítója, kit magdeburgi érsekké tett meg, addig beszélt lelkére, míg elállt szándékától. Lothár csupán annyit ért el, hogy a pápa ígéretet tett neki a király regália-jogának a tiszteletben tartására. Egy püspök vagy birodalmi apát se veheti a jövőben önhatalmúlag, a király invesztitúrája nélkül, a regáliákat birtokába. A király egyházfőségéből mindössze ennyi maradt meg. Régen a gyűrű és pásztorbot átadásával maga a király gondoskodott az egyházi főméltóságok betöltéséről, most az egyházi officiumot már csak az egyház adhatja át s a királynak pusztán a kérdéses egyházhoz tartozó regáliák invesztitúrája jutott. Az invesztitúra-harc előtt a királyi egyházak egész vagyona az uralkodó hatalmában állott, az új rend szerint az egyház vagyonából csak azok a jogok és fekvőségek tartoztak a király invesztitúrája alá, amelyek mint felségjogok az ú. n. regália-részt alkották. A király a regáliák invesztitúrája fejében hűbér-esküt (fidelitas) és homagiumot követelhetett a főpaptól. Ezzel adva volt az alap ahhoz, hogy az egyház az uralkodóval hűbér-viszonyba lépjen. A wormszi konkordátum következtében az egyház valóban beilleszkedik a világi hűbér-hierarchiába és mint területiális hatalom önállóan szervezkedik. Ha eddig a királyság közvetlenül rendelkezett az egyház erejével és a papságban engedelmes hivatalnok-kart látott, most ez az állapot megszűnik s a püspökök és a birodalmi apátok mint hűbér-fejedelmek kötelezik magukat birodalmi szolgálatra.

Lothárt a kúria saját emberének tekintette. Megválasztásánál két pápai legátus is jelen volt és amikor megkoronázták, — mily változása az időnek! — II. Honorius pápától sietett kikérni választásának megerősítését. Tudtunkkal ez az első eset, hogy német király a pápa főségét valami formában elismerte. Kétségtelen, Lothár, akárcsak az invesztitúra-harc két ellenkirálya, miles S. Petri módjára képzelte el viszonyát Szent Péter utódjához. VII. Gergely — mint láttuk — a kúria politikai felsőbbségét a hűbér-viszony formájában kívánta kiterjeszteni Európa fejedelmeire. A két német ellenkirálytól is a Szent Szék hűbéresküt és homagiumot követelt. Lothár azonban méltóságán alulnak tartotta, hogy német király létére a kúria hűbéresei közé lépjen, bármennyire is szeretne volna ezt a pápa. Lothár egy lépéssel elébe ment

a pápai felfogásnak, több engedményre azonban nem volt hajlandó. Mindazonáltal a Szent Szék minden alkalmat megragadott, hogy azt a látszatot keltse, mintha Lothár Szt. Péter vazallusa lett volna. Régi szokás szerint a császár a pápának marsall-szolgálatot teljesített, a kengyelvasat tartotta és így tett Lothár is 1131-ben, amikor II. Ince Lüttichben tartózkodott. A kúria természetesen ezt a szolgálatot vazallus-kötelezettségnek értelmezte. Bár Lothár elődei szokását utánozva a császárkoronázásnál pusztán védelemre kötelezte magát a pápának, esküje nem volt hűbér-eskü (1133), a pápa mégis a jelenetet úgy örökíttette meg a Laterán-palota falán, mintha a császári koronát hűbérként adta volna át. Ezt az értelmezést megkönnyítette, hogy III. Lothár ellentétben a Száliakkal és a Stauf ellenpárttal elismerte a Szent Szék tulajdonjogát Maliid örgrófnő javaira, bár azoknak haszonélvezetét saját számára bér fejében a gyűrű investitúrájával biztosította. A ropant értékes allodiumok nem hűbérként szálltak a király kezére, ám Büszke Henrik hercegnek, lánya férjének és kiszemelt utódjának már hűbéresküt, hominiumot kellett letennie. Mindez arra vall, hogy a római kúria abban a pillanatban, mihelyt a német királyság hatalma aláhanyatlott, újra érvényesíteni akarta politikai felsőbbségét, amiről Gergely pápa bukása után különben mélyen hallgatott. E kuriális felfogás csak később, a Staufok királyságának összeomlása után tudott határozott rendszerré kikristályosodni, kezdetei azonban, kétségkívül már idenyúlnak vissza. A Szent Szék jogot kér magának, hogy a német királyválasztást felülbírálja és megerősítse, a császárságot pedig Szent Péter hűbérenek tekinti és a Rómában történő koronázástól teszi függővé. Lothár már megválasztásánál fogva is nem a Száliak császáreszméjét tette a magáévá, mely — mint látni fogjuk — I. Frigyes és II. Frigyes rendszerében épült ki teljesen, hanem a gregoriánus egyház felfogását ismerte el, a nélkül azonban, hogy azt teljesen követni tudta volna. Innen viszonyának ferdesége a Szent Székhez. Egy császár, aki egy dilemma zsákutcájába jutott, ahonnan minden igyekeve dacára se tudott kikerülni.

Jó példával szolgál erre két itáliai hadjárata. A pápaság hívására és a pápaság érdekeinek védelmére fogott fegyvert a normann veszély miatt, mely Dél-Itália felől Rómát és a Patrimonium Petri határait fenyegette. A kuriális politikát a normannokkal szemben az egyik vereség a másik után érte. Ennek a politikának az volt alfája és ómegája, hogy a normann capuai principatussal ellensúlyozni lehetett Apulia és Calabria normann herceget, ki alá hűbérjogon a normannok újabb hódítása, Szicília is tartozott. Jordán capuai fejedelem 1090-ben

meghalt és özvegye régens-kormányzata alatt négy kiskorú gyermeket hagyott hátra. Capua azonban a gyűlölt idegen dinasztiát elűzte, úgy-hogy a legidősebb fiú, Richárd, amikor atyja örökségét birtokába akarta venni, kénytelen volt mindkét nagybátyját, Roger apuliai herceget és Roger szicíliai gróftól segítségül hívni. Természetesen a segítségnek megvolt a maga ára: Richárdnak az apuliai herceg kezébe vazallus-esküt kellett letennie, a szicíliai gróf javára pedig le kellett mondania nápolyi jogairól. II. Orbán pápának minden törekvése, hogy Capua fölött a pápai hűbérjogot megvédje, eredmény nélkül maradt, sőt 1098 július 5-én kelt híres bullájában Roger grófnak legatusi címen az egész szicíliai egyházat kiszolgáltatta. Kedvezőbb viszonyok alakultak a kuriális politika számára, amidőn I. Roger szicíliai gróf meghalt (1101) és a kormányzatot fia, II. Roger (1101—1154) nevében Adelasia grófnő vette át. Magában Apuliában is az erős kézzel összetartott hűbér-állam bomladozni kezdett Guiscard Róbert fia, Bursa Roger (1085—1111), majd unokája, II. Vilmos (1111—1127) gyöngé uralma alatt. II. Paszkál és II. Calixtus pápák lázas buzgalommal láttak hozzá, hogy a római kúria befolyását, ha kellett, magának a hercegi hatalomnak rovására, erősítsék. A hercegen kívül, ami eddig is szokásban volt, az apuliai nagyok is hűbéresküt tesznek le. Nyilvánvalóan a Szent Szék Guiscard Róbert hűbérállamának felbomlásztására tört, hogy annál jobban, annál közvetlenebbül rendelkezessen a hercegség erejével. II. Vilmos hirtelen halálával (1127) Apuliának a hűbérúr, a pápa kezére kellett volna szállnia. Ám II. Roger gyorsabbnak bizonyult: rátette kezét az apuliai hercegségre és II. Honorius pápa seregét, amely az apuliai nagyok soraiból verődött össze, megverte. A pápa egy nagy egységes normann-állam kialakulását, melynek központja Szicília volt, nem tudta megakadályozni.

Új fordulat következett be a kuriális normann politikában, amint II. Honorius pápa (1124—1130) meghalt és romában a nemesi körök torzsalkodása szkizmát idézett elő. Az egyik párt, a Frangipani, II. Incét (1130—1143) emelte Szent Péter trónjára, a másik, a Pierleoni, házuk egyik tagját, pápai nevében II. Analectust (1130—1138) választotta meg pápának. A szkizmának azonban nem a német király, hanem Roger normann herceg látta a hasznát. Miután II. Analectus pápa II. Roger személyében erős támogatóra talált, jutalmul a beneventumi szerződésben (1130) a normann herceget és utódait Szicília, Calabria és Apulia királyává tette. Ezzel szemben viszont II. Roger elismerte a pápát hűbérurának, királyságát pápai hűbérnek, aminek értelmében 600 skifat adó fizetésére kötelezte magát. II. Analectus

azonban az aquitaniai hercegen kívül nem tudott magának híveket szerezni, míg II. Ince, ki időközben Franciaországba menekült és a reformpapság oltalma alá helyezte magát, főleg Clairvauxi Bernát, korának legnagyobb szellemi alakja, támogatásával nemcsak a francia, az angol, hanem a német király pártfogását is fel tudta kelteni ügye iránt. Miután II. Ince a Staufokat kiátkozta és a császári koronát Lothámak kilátásba helyezte, megindult 1132 őszén a birodalmi had, hogy II. Incét Rómába vezesse és II. Roger szicíliai király hatalmát letörje. A német belviszályok miatt azonban mindössze 1500 lovas, javarészt szászok és csehek, gyűltek össze Würzburgban. Ily haddal Lothár meg sem próbálta, hogy az ellenpárti északitáliai városokat, Veronát, Milánót, Bolognát bevegye, s a Tiberis jobbpartját a Szent Péter-templommal, hol II. Anaelctus védelembe helyezkedett, megostromolja. A koronázás után, a nélkül, hogy beleavatkozott volna a normann ügyekbe, seregével hazatért.

Ám nem lett volna Lothár az egyház engedelmes katonája, ha pápája, II. Ince és oly egyháziak, mint Clairvauxi Bernát kérésére előrehaladott kora dacára ne fogott volna Róma miatt újra fegyvert. A viszonyok kedvező alakulása a második itáliai hadjáratnak nagy sikert jósolt. Ugyanabban az évben, amikor a Staufok ellenségeskedése véget ért, Magnus dán király Lothárt hűbérurának fogadta (1134), a következő évre rá Lengyelország szintén visszakerült a birodalom hűbér-függésébe. A feltörekvő itáliai tengeri kereskedővárosok: Génua, Pisa és Velence rendelkezésre bocsátották hajóhadukat Szicília ellen, melynek kereskedelme érdekeiket zavarta. Ez az első eset, hogy az önállóságához szokott városok résztvesznek a nagy világpolitikában. A bizánci császár is, kit a szicíliai nagyhatalom félelemmel töltött el, felajánlotta szövetségét Lothámak. Két oszlopban vonult a tekintélyes had II. Anaelctus és a normannokellen: az egyiket maga Lothár vezette a keleti partoldalon, a másikat feje Büszke Henrik bajor herceg volt, ki Toscanán keresztül vette mját és a császár seregével Bari előtt találkozott. Ámbár a pisaiak hajóhada Amalfit, gyűlölt riválisukat, rombadöntötte s noha Bari, Salerno és Melfi is az ostromlók hatalmába esett, a hadnak a nagy hőség miatt vissza kellett fordulnia, még mielőtt II. Roger főfőszkét, Szicíliát elérhette volna (1136—37). Rómát továbbra is II. Anaelctus tartotta megszállva, maga Roger pedig, mihelyt a császáriak kivonultak, előbujt szicíliai rejtekéből és a meghódított területeket, melyeket II. Ince és Lothár a capuai principatus és az apuliai hercegség visszaállításával óhajtott megtartani, ismét visszafoglalta. A hadjárat csak arra volt jó, hogy a császári és

pápai felfogást kiélezzze. Mindketten maguk kívánták Dél-Itália felett a főhűbérjogot gyakorolni. A vitát végül úgy oldották meg, hogy egyszerre mindketten tartották azt a zászlót, amelynek jelképével Apuliát hűbérként Alifei Rainulfnak adták. Lothár politikája ekkor is csődöt mondott: a feladatokat csak kikerülte, de nem oldotta meg. A császár betegen, meghasonlottan érkezett Tírolba, hol 1137 dec. 3-án meghalt. A magára maradt II. Ince pápa fegyverrel akarta megvédeni a meghódított területeket, de II. Roger fogságába jutott és békére kényszerült (1139). A mignanói megállapodás azonban nem a császár, hanem a pápa felfogását vitte diadalra. II. Roger fiaival együtt a három normann hűbérállamot: Sziciliát, Apuliát és Capuát, melyek elvben megtartják különállásukat (a pápa három zászlót ad át és Roger új címe: rex Siciliae, ducatus Apuliae et principatus Capuae erre vonatkozik), a pápa kezéből mint főhűbérúrtól veszi át. A pápa mást nem tehetett, megerősítette ellenfelének, II. Analectusnak 1130-iki megállapodását.

Az öregedő Lothár minden törekvése arra irányult, hogy a Welfek kezében — akárcsak az utolsó Száli a Staufokéban — lehetőleg minél nagyobb vagyont és hatalmat halmozzon fel. Lányának férjét, a Welf-házból való Büszke Henrik bajor herceget, kit utódjául jelölt ki, Matild örgrófnő birtokain és a toscanai örgrófságon kívül megajándékozta a szász hercegséggel és családjának szászországi fekvésű birtokaival. Henrik, mint az utolsó Billung unokája, ennek a szász dinasztíának Lüneburg-vidéki uradalmait is örökölte, joggal dicsekedhetett tehát azzal, hogy hatalma az Északi-tengertől egészen a maré Siculum partjaiig terjedt. A Welf-ház sváборszági (Ravensburg körül és Allgáu-ban) birtokait testvére, VI. Welf kezelte. Az egyháznak minden oka megvolt, hogy a Welf-ház hatalmától féljen. Épp ezért, a nagyok egy behívását meg sem várva, egy-két főúr jelenlétében megválasztatta azt a Stauf Konrádot királynak, akit mint ellenkirályt kevéssel előbb még halálra üldözött. III. Konrád (1138—1152), akárcsak elődje, egy nagy ellenzékkal találta szemben magát, melynek letörését úgyszintén csak az egyház és a pápaság támogatásával kísérelhette meg. Az új király nem tűrhette, hogy Büszke Henrik kezén annyi hercegség és annyi vagyon halmozódjon fel. Szászországot azonban hiába törekedett híve, a Ballenstedt-i házból való Medve Albrecht, Nordmark örgrófja számára a Welf-párt: Richenza özvegy császárné, a magdeburgi érsek és a meissenai örgróf kezéből kiragadni és Babenbergi Lipót osztrák örgróf, féltestvére sem tudta a bajor hercegséget teljesen birtokbavenni. A harc azután is tovább tartott, hogy Büszke

Henrik 1139-ben meghalt, mivel a szászok elismerték tízéves fiát, Oroszlán Henriket hercegüknek. A harc a Welfek és Staufok között némiképp csak 1142-ben csendesedett el, amikor Bűszke Henrik özvegye férjhez ment Lipót osztrák örgróf testvérehez és utódjához, Jasomirgott Henrikhez, ki azután Bajorországot kapta, míg Oroszlán Henrik megelégedett a szász hercegséggel. VI. Welf azonban ezután sem tette le a fegyvert.

III. Konrád alatt a királyi hatalom már oly mértékben aláhanyatlótt, hogy az egymással hadakozó territoriális hatalmak miatt megrendült a közbiztonság az országban. A királyi hatalom iránt az új uralkodó sem bent, sem kint: a lengyeleknél és a magyaroknál, ez utóbbiak a bajor herceget a Lajtánál megverték (1146), nem tudott tiszteletet ébreszteni. III. Konrád még nagyobb mértékben mint III. Lothár kurális befolyás alatt állott. A birodalmi kancellária, mely mint a királyi politika leghívebb támasza IV. Henrik alatt a kúria ellen a legélesebb fegyvereket kovácsolta, most a kúria embereit állandóan tájékoztatta a király terveiről. Ezek között találjuk magát Wibald stablói, majd korveyi apátot is, III. Konrád jobbkezét, a birodalmi politika legjelentősebb irányítóját! Wibald, akárcsak Franciaországban a nagy Suger, alacsonyorsból küzdötte fel magát a királyi udvarba. A helyett hogy urát fenntartás nélkül szolgálta volna, a pápa exponense volt, a kéz, amellyel a kúria Németországot irányította. Ilyen körülmények között nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a császári politika a Szentszék ellen nem volt mozgósítható.

Ahogy III. Lothár nem használta ki a szkizmát a pápaság ellen, ugyanúgy III. Konrád is csak a kúria engedelmes szolgálja kívánt lenni, amikor Rómában a pápa uralmával szemben lázadás tört ki. Az ellentétek a város és a pápa között nem voltak újkeletűek, de eddig csak a nagy latifundiumok birtokosai mérték össze erejüket vagy egymással, vagy a pápa egyházi uralmával, a nép kevésbé lépett az előtérbe. A lombard városok egyre gazdagodó polgársága, levette a városúr „zsarnokságát“ — a város ura rendszerint maga a püspök volt — a milánói patariával rokon mozgalmakban tanácsok szervezésével saját uralmát alapozta meg. Rómában mindeddig a polgárság épp a nagybirtokos arisztokrácia és a pápaság hatalmi túltengése következtében nem tudott kellőleg érvényesülni. Csak a XII. század közepén ütött az ő órája. Ez az az idő, amikor egy új humanista-és renaissance-hullám kezdi elborítani a szellemi életet, úgyhogy az egyház hatalma csökken. Róma népének forradalma hatásosan vezeti be a középkori felvilágosultság századát. Mindazok a romantikus el-

képzelmek és óhajok, amelyek Róma falai között a múlt dicső emlékei láttán sohasem sorvadtak el, most új erőre kaptak és betöltötték az élet zsvajával az Örök Várost. A forradalom első vezérei a pápa-állam hivatalnok-nemesei közül kerültek ki, kik már a szkizma idején vizályaikkal felforgatták a polgárság békéjét. II. Lucius pápa (1144—1145) a Frangipani pártján magára vonta a Pierleoni haragját: egy Pierleone volt az, névszerint Jordán, aki a Capitolium ostromlóinak élére állt. Az ostrom áldozatai közt, kóvel agyonlapítva, maga a pápa is ott feküdt. Utódja, III. Jenő (1145—1153) kitért az ütközet elől és a kúria székhelyét a közeli Viterbóba helyezte át. Erre Róma népe átvette az uralmat a városban. Kijelentette, hogy a pápának nincs mit keresnie a Caesarok helyén. A város, egykor az egész földkerekség ura, a császáré, kinek nevében a patrícius kormányozza a népet a senatus segítségével. A határozatokat 11° októberétől kezdve a „S(enatus) P(opulus) Q(ue) R(omanus)“ hozza az újjáépülő Capitoliumon. Miután az új senatusnak attól kellett tartani, hogy III. Konrád a pápa segítségére fog sietni, követséget intéztek hozzá (1149) és felszólították Nagy Constantinus és Justinianus Rómájának a felújítására. A császárság felett nem a pápa, hanem Róma senalusa és népe rendelkezik. Kérik tehát Konrádot, hogy a császári koronát kezükből vegye át. „Majd ha a papok nem állnak az útban, háborítatlanul székelhet Rómában, a világ fővárosában, ahonnan egész Itáliát és a német birodalmat is jobban és akadálytalanabban lehetne kormányozni.“ íme, az ősi óhaj, mely III. Ottó idején oly közel volt a megvalósuláshoz. III. Konrád azonban nem volt III. Ottó és a rómaiak küldöttségét csak üres szavakkal bocsátotta haza. Ekkor már a forradalom élén Brescia-i Arnoldot találjuk, ki Párisban az eretnekként kezelt Abélard tanítványa volt, Rómában azonban résztvesz az utca harcaiban. Benne városának népkormányzati szelleme ősrégi eretnektanokkal keveredett, amelyek az egyház számára szegénységet követeltek. Lelkeket gyűjtő ékesszólással ostorozta a pompában élő pápai udvart és az elvilágiasodott papságot. De amikor a rómaiak látták, hogy a császár várva várt pártfogása elmarad, kiegészztek III. Jenővel, ki ismét bevonulhatott Rómába (1149).

III. Konrádot sokkal több szál fűzte a kuriális politikához, sem hogy a rómaiak mellé állhatott volna. Habozásával csak a birodalmi politika passzivitását fokozta. A római események többször arra készítették a pápát, hogy Konrádot a kúriával szemben kötelezettségeire figyelmeztesse, itáliai beavatkozásra azonban sohasem került a sor.

1146-ban II. Roger, a pápa nagy ellensége ellen egy nagy koalíció jött létre a pápa, Konrád és Mánuel bizánci császár között, amit házasságkötéssel is megpecsételtek. Mánuel feleségül vette Konrád feleségének egyik testvérét. Ám a nagy hadjáratból nem lett semmi, mivel Konrád Clairvaux-i Bernát rábeszélésére, de a pápa rosszallása mellett, egy még nagyobb egyházi cél szolgálatába szegődött: felvette a keresztet (1146). Amikor sikertelen kereszteshadjáratából fáradtan hazaérkezett (1149), II. Roger bujtogatására VI. Welf nagy felfordulást készített elő. A lázadást azonban sikerült még idejében elfojtani. II. Roger mégis el tudta érni a pápa támogatását és VII. Lajos francia király részvételét egy Mánuel ellen tervezett hadjáratához. Sikerét csak az tudta volna biztosítani, ha Németország legalább is semleges marad. Ekkor adódott az első eset, hogy Konrád szembehelyezkedett a kuriális politikával. Mánuel barátságát nem volt hajlandó feláldozni. A bizánci hadjárat terve sohasem valósult meg.

III. Konrád Bizáncban egy hatalmas birodalmat talált, melyben az állam uralkodott az egyház felett és nem mint Nyugaton, megfordítva. Talán ezeknek a bizánci érintkezéseknek gyümölcseként kezdett hazajövele után a kuriális politikától elfordulni. Tanulságos, hogy épp az a német király, aki a leginkább állt a kúria befolyása alatt, sohasem nyerte el a császári koronát. Bár a bizánci császárral szemben büszkén használta a „rómaiak császára“ címet, a pápaságtól független, „szekularizált“ császár-eszméhez mégsem jutott el. Erős egyházi beállítottsága következtében csak névleg tartozik a Staufok közé. Az az új császár-fogalom, amelynek első jelentkezése még a Száliak idejére esik, I. Frigyes uralkodása alatt bontakozott ki teljes egészében. III. Lothár és III. Konrád korában megszakadt egy időre a kuriális gondolkozásmód benyomulása folytán a német császári udvar hagyománya. III. Konrád nem új korszakot nyit meg, hanem pusztán egy régít zár le. Az egyházas szellem, mely erős küzdelmet volt kénytelen vívni a Száliakkal, uralkodása alatt diadalát üli. Az egyháziasság kora azonban a nyugati kultúrközösség egész területén a XII. század közepén véget ért. Világiasabb gondolkozás kap lábra, humanista és renaissance eszmék törnek elő; e megváltozott szellemi forma a politikai életben is kifejezést talál.

Harmadik Könyv

AZ ÚJKOR KEZDETEI

ELSŐ RÉSZ

AZ ÁTMENET

ELSŐ FEJEZET

AZ ABSZOLÚT MONARCHIA MEGALAPÍTÁSA

A KORAKÖZÉPKOR, transzcendens jellegének megfelelően, a politikai életet is kiemelte természetes megköötöttségéből s célját és lényegét egy láthatatlan, isteni birodalomba helyezte. Ha az állam csak pusztá földi állam akart volna maradni, ha a király csak alattvalói földi javát kereste volna, elvesztette volna minden igazolását a keresztény világban. A királyságnak a keresztény ökumene, Krisztus láthatatlan királyságának részévé kellett válnia, hogy megmentse magát a biztos kárhozattól. A király hatalma, akár csak a papé, közvetlenül Krisztustól ered. Krisztus, mint egyszemélyben egyedüli rex és sacerdos, isteni rendeletből megosztotta hatalmát a király és a püspök között: ezek az ő helytartói, vicariusai a földön, így a koraközépkori államnak fel kellett adnia öncélúságát, tiszta politikai formáját, hogy az emberiség üdvözülésének szolgálatában az isteni kormányzás szerszáma legyen. Az igazi állam nem volt más, mint az isteni világrend látható eleme.

A koraközépkor a királyt felkenette, egyházi ruhába öltöztette és mint valami „világi püspököt“ felvétette az egyház rendjébe. Tudjuk, hogy mindez hová vezetett, a király országos egyházának élére állott és a politikai hatalom birtokában a többi vicarii Christi, a püspökök fölé került. A gregoriánus egyház azonban az egyházi hatalom elsőbbségére hivatkozva, a világi hatalom felett politikailag is felsőbbséget követelt magának. Megfosztja tehát a királyt a krisztusi helytartóság méltóságától és hatalmát visszaadja a földnek. Csak annyit követel tőle, hogy az egyház védője és világi karja legyen. Ezzel a két hatalom hajdani egymás-mellé-rendeltsége megszűnt és az egyház kiterjeszti hatalmát a királyságra, amelyet pusztá világi képződménynek bélyegez

és kirekeszt a krisztusi királyság szervezetéből. Az egyházi és a világi, a sacerdotium és a regnum továbbra is egymásba kapcsolódnak, de most már nem az egyház illeszkedik be a királyság szervezetébe, hanem megfordítva, a királyságnak kell beolvadnia az egyház monarchikus államrendszerébe. Az egyház Krisztus királysága és a pápa, mint az egyház feje, Krisztus földi helytartója. Mindkét kard birtokában úgy érzi, királyok és királyságok felett uralkodik és a világi dolgokban is (in temporalibus) teljes hatalommal (plenitudo potestatis) rendelkezik. A gregoriánus egyház a királyban már csak pusztá laikust akart látni, kinél még az egyszerű exorcista is előbbrevaló (VII. Gergely, 1081). A királynak fél-egyházi és püspök formájú hatalmát, melyet az olajjal való felkenés biztosított, tagadásba veszi. Ezentúl a királyt már csak egyszerű szentelt olajjal kenték fel, nem úgy, mint előbb, krizmával. Azután az olaj többé nem a fejet, hanem csak a jobb kezét és a vállak közét érte. Amikor pedig a XII—XIII. század folyamán a szentségek tana végső formát nyert, a királyszentelést már nem számítják a hét szentség közé. Így lassanként a királyt megfosztották attól az egyházi glóriától, amelyet mint Krisztus helytartójának feje köré századok keze szőtt. A király nem vicarius Christi többé, hanem az egyház egyszerű katonája, miles ecclesiae, ki kardjával az egyház utasítására, ad nutum ecclesiae, sújt le a kereszténység ellenségeire, a pogányokra és eretnekekre.

Az investitúra-harcból a reform-egyház került ki győztesen. Győzelme ledöntötte trónjáról az augustinizmus hagyományain alapuló koraközépkori király-eszmét. Társadalomnak és királyságnak egyaránt fejet kellett hajtania az egyházi gondolat hatalma előtt, mely az egész életet diadalmasan birtokába vette. A középkor legegységesebb korában vagyunk, amikor Clairvaux-i Bernát (megh. 1153) a szellem fegyverével egész Európa felett uralkodik. Úgy látszott már, hogy a világi hatalom teljesen elveszti önállóságát és az egyházi hatalom főségé alá kerül. A XII. század közepén azonban a középkor szigorú egyháziassága magától felenged és egy felvilágosult, humanista renaissance-ban oldódik fel. Az újkor szelleme jelentkezik, immanens élet-magatartása, mely — amint egyre erősödött — mintegy belülről szétvetette a középkori transzcendens világ kereteit. Ezt a mélyreható átalakulást a politikai életben is megfigyelhetjük. Az állam sajátos politikai mivoltánának tudatára ébred és célját, akárcsak az antik polisban, önmaga lényegének kifejtésében találja meg. Bekövetkezik az állam „szekularizációja“. Ezt a folyamatot már maga az investitúra-harc készítette elő, amikor a királyságot kizárta a krisztusi birodalom mennyei rend-

szeréből és pusztá földi hatalomnak nyilvánította. Az egyházi formájából kivetkőztetett királyság az egyetemes renaissance-mozgalomban még tovább „világiasodik“. még több világi méltóság-tudattal telítődik. A késő-antik kortól kezdve azt láhattuk, hogy az állam egyre inkább szellemibbé, egyházasabbá vált. A Karoling állam sokkal egyházasabb mint a Meroving, az investitúra-harc után az állam végül már teljesen felolvadni látszik az egyház szent testében. A XII. század közepétől kezdve a fejlődés ellenkező irányt vesz fel és ilyen értelemben ismét az antikhoz közeledik. Az újkori állam kezdetei tulajdonképp ebbe az új renaissance-áramlatba nyúlnak vissza. Plantagenet II. Henrik, Barbarossa Frigyes, II. Frigyes császár, Fülöp Ágost és Szép Fülöp már egy egészen új király-típus képviselői. Az új politikai gondolkodásmódnak megfelelően szakítanak a középkori állam-rendszerrel és a múlt romjain egy egészen új — már nemcsak új, de újkori is — államszervezetet teremtenek.

Az új állam belső, immanens törvényeit kívánja követni, e miatt azonban kibékíthetetlen ellentétbe jut az egyházzal, mely még a világiakban is (in temporalibus) felsőbbiséget, teljes hatalmat (plenitudo potestatis) követel a maga számára. Így a harc elkerülhetetlenné vált. Mintha az investitúra-háború — más síkon — újra felelevenedett volna! Ismét királyokat és császárokat látunk harcban állni a pápával. A harc már nem a miatt folyik, hogy a király világi létére hatalmat gyakorol egyháza felett. Ezt a harcot az egyház saját javára már sikeresen megvívta. Az új küzdelem tulajdonképp az állami szuverenitás körül keletkezett, melyet a pápai abszolútizmus létében fenyegetett. Nem csoda, hogy ezekben a nehéz szó- és fegyver-párbajokban érlelődött ki az állam politikai öntudata. A király már nem tart igényt az egész keresztény ökumene kormányzatára; csupán annyit kér a római udvartól, hogy a világiakban ismerje el függetlenségét. Akár a Staufok manifesztumait olvassuk, melyek minden királyt a közös érdekek védelmére egyesülésre szólítanak fel, akár Szép Fülöp kancelláriájának „propaganda-iratait“ tanulmányozzuk, a vád a kúria ellen mindenütt ijgyanaz: hogy a királyokat in temporalibus alávetni törekszik. A király inkább lemond egyházfőségéről, de a világiakban, in temporalibus, a maga ura akar lenni. Büszke önérettel hivatkozik a világi hatalom „méltóságára“ (honor), vagy az „ország szabadságára“ (libertás regni), amivel kétségtelenül az állami élet autonómiáját, önmagához való jogát kívánta kifejezésre juttatni.

Az egyházi és a világi dolgok fogalmi különválasztása módot nyújtott a királyságnak arra, hogy az egyháznak a világi dolgokba való be-

avatkozását visszautasítsa. De ez a különbségtéves csak a középkori világrend összeomlása után vált lehetővé. A király úgy érzi, hogy a világiakban, saját méltóságában nem tartozik az egyház hatalma alá és kormányzásáról csak Istennek kell számadást adni. Szép Fülöp 1303-ban az ú. n. *reformatio regni* című törvényében csak Istent hajlandó maga felett bíróként elismerni. Az első pillanatra úgy tűnik fel, mintha „az Isten kegyelméből való király“ közismert felfogását hallanók újra. De egészen új értelmet kap az istenkegyelmiség tana, ha azt is megtudjuk, hogy „a királyság földi dolgainak kormányzata senki másra, csak a királyra tartozik“. Szent Lajos ezt a gondolatot már jó pár évtizeddel előbb így fogalmazta meg: „Le roi ne tient de nului fors de Dieu“. Az istenkegyelmiség tanából tehát az új király-elmélet az abszolutizmus eszméjét fejt ki. A király minden földi halandó ítélete alól fel van mentve és egyedül csak Isten bírászkodhatik felette. Még Szép Fülöp francia király egyik tanácsosának, a félelmes hatalmú Nogaret-i Vilmosnak (megh. 1313), királyához írt szavait kell idéznünk: „Nincs bírád a halandók közül, csupán Isten. . .“ (*Non habetis iudicem temporalem, habetis deum...*). A király oly magasságban trónol alattvalói felett, hogy senki sincs, aki kezével elérhetné őt. A renaissance, amely antik elemeket elevenít fel, magát az uralkodót is római Caesarok tógájában mutatja be. Hogy mily átalakuláson ment át a császár-eszme az új renaissance-hullám hatása alatt, arra más helyen térünk ki. De az antik uralkodói eszmény nemcsak a német császár, hanem a többi király számára is követendő mintát állít fel. A koraközépkorban megfigyelhettük, hogy császár és király között a Krisztus-helytartóságra nézve nem tettek különbséget. Ugyanezt kell mondanunk most is. A francia király époly abszolút szuverénitásra tart igényt, mint maga a császár. „A király császár a saját királyságában“ (*rex in suo regno est imperator*) — állapítják meg a francia jogászok, kik ezen az alapon a római császárok minden címét és jogát uruk számára követelik.

Nemcsak a királyság méltósága, maga a király személye is a szentség jegvében jelenik meg. Barbarossa Frigyes nagy kancellárja, Dassel-i Reinald, a birodalmat *sacrum imperium*-nak nevezi és a császárt általában *divus, sanctissimus Dominus*, stb. díszítő-jelzőkkel illetik. Viterbo-i Gottfried VI. Henriket ilyen antik módra dicsőítette: „Isten vagy az istenek nemzetségéből“ (*deus es de prole deorum*). Az uralkodónak antik módú istenítése megbotránkozttatta az egyházi szellemű kortársakat. Ennek a jelenségnek láttán Salisbury János bölcselelő új-pogányságot, eretnekséget emleget. Az antik uralkodó-imádással áll

kapcsolatban, hogy Angliában 1189 óta, Franciaországban VII. Lajos uralkodásának (1137—1180) második felétől kezdve a királyi oklevelek az antik Caesarok plurális majestatisában beszélnek. Mint valami istenhez hasonlatos ült II. Frigyes császár trónusán, elérhetetlen magasságban, amikor a nép bajaiban ítélkezett. Feje felett hatalmas korona függött, a nép pedig a bizánci proskynese szertartásában lábcsókra járult eléje. Közvetlenül nem beszélt a tömeghez, hanem mintegy a háttérben maradt, szavait a trónus mellett álló logotheta közvetítette a néphez bizánci módra. Bizonyos esetekben harangzúgás között hirdették ki a császár ítéletét. Nem lehet azt merő véletlennek tulajdonítani, hogy az udvari ceremónia annyi nehéz pompájú, antik-bizánci vonásokkal gazdagodott: az uralkodó magát a sacra majestas, az istenség magasságába kívánta emelni. Az istenítés azonban nemcsak az uralkodó személyére, hanem elődeire, királyi nemzetségre is kiterjedt. Az elhunyt elődök — divi. A királyi hatalom renaissance-a a dinasztia erején nyugodott, a kor egész politikája s a kormányzás módja dinasztikus. Mi sem volt tehát természetesebb, minthogy a királyság mitikus alapító-ösét, a „domnus heros“-t (1167), a szentség glóriájába burkolják. Az új abszolút monarchia a királyok egész sorát iktatja a szentek sorába. Az angolok a királyi hatalom, a jog és a szabadság alapítójaként Hitvalló Edvárdot (megh. 1066) tisztelték. Jellemző, hogy éppen Plantagenet II. Henrik, az új, hivatalnok-állam megalapítója volt az, aki az angol királyok mitikussá vált ösét 1161-ben szentté avattatta. Pár év múlva, 1165-ben, egy másik autokrátor, Barbarossa Frigyes, azáltal kívánja királyi tisztét isteníteni, hogy a császárság alapítóját, Nagy Károlyt kanonizáltatja. Kevéssel előbb, 1146-ban, lépett II. Henrik császár is a szentek sorába. Franciaországban — miként alább látni fogjuk — az állami élet átalakulása jóval később következett be, mint Angliában vagy a Staufok császárságában. De itt is olyan abszolút monarcha, mint Szép Fülöp, érezte át annak szükségét, hogy a dinasztiát IX. Lajos (1226—1270) szenttéavatásában glorifikálja (1297). Különbösen Franciaországban a királyságnak egész „vallása“ alakult ki. Ernest Renan, a nyúlt század hatvanas éveinek neves francia írója, a királyszentelést szellemesen a franciák nyolcadik szentségének keresztelte el. Mialatt a német császárok, egy Barbarossa Frigyes, egy II. Frigyes, minden erőfeszítés ellenére sem tudják a dinasztia örökjogát alattvalóikkal elismertetni, a francia uralkodóház ezt a jogot már a királyság megrendíthetetlen birtokállományának tekinti. A választókirályság elvének korai leküzdése tette lehetővé, hogy a királyi vérmisztikuma sehol sem fejlődött ki annyira, mint éppen Franciaország-

ban. A francia királyok minden érdeme, hitbuzgósága, igaz katolikus vallásossága a vérség útján mint valami értékes hozomány szállt az utódok kezére. Büszke nemzeti öntudattal jelentik ki a franciák, hogy királyuk a legkeresztényebb király, választott lény, különb valamennyi királynál. A szent olaj birtokában kezének érintésével görvélyt tud gyógyítani. A király mágikus gyógyító erőt áraszt ki magából, amolyan szent, ki csodát tud tenni — ebben nyilatkozik meg az abszolutizmus király-misztikája a legszélsőségesebb formában. Noha Voltaire már gúnyos mosollyal nézte a világot, mégis: még az Ancien Régime utolsó királya is végig lépett a betegek sorfala közt, hogy kezének érintésével segítsen bajukon. „Le roi te touche, Dieu te guérisse.“ Ilyen mágikus, szent orvosnak ismerték az angolok is királyukat, aki, hála e hitnek, elég nagymérvű orvosi praxisnak örvendett.

A gregoriánus egyház hiába próbálta a királytól Krisztus-helytartóságát elrabolni, az antik uralkodó-kultuszon keresztül ez ismét felújult. Csakhogy most már pogányabb, istenibb ruhát öltött magára. Az abszolút uralkodó Istennel, kitől — s csak tőle (a solo Deo — mondja Barbarossa, 1157) — hatalmát nyeri, misztikus módon együtt él. II. Frigyes császár több ízben szólt arról, hogy „szándékát (motus) égi hatalom vezérli“. Isten mintegy rajta, az istenképűn keresztül árasztja a iustitia sugarait a földre. Isten az egyházban mint kegyelem és csoda mutatkozik, az államban viszont a iustitia képében jelenik meg. „Miként a patakok a forrásból, úgy árad a iustitia szabálya a királyi udvarból az ország minden részébe“ — mondja II. Frigyes törvénygyűjteménye. A koraközépkorban az állam legfőbb feladata abban állott, hogy a jog őre és a béke fenntartója legyen. A jog az állam felett — és nem alatta — ősi, változatlan állományt alkotott, melyben pozitív, emberi törvény és isteni, természeti törvény (ius positivum és ius naturale) teljesen egymásbafolyt. A király még akkor is, ha új törvényt és jogot adott, a kor felfogása szerint tulajdonkép csak a jó, ősi jogot állította vissza, juttatta érvényre (reformatio). A nagy változással együtt, melynek a XII. század közepe óta tanúi vagyunk, jnegváltozott az államnak a jogrendhez való viszonya is. Akár a népfelég elvének hirdetőit, akár az abszolút monarchia harcosait hallgatjuk meg, az állam mindenütt megkapja azt a jogot, hogy ténylegesen „új törvényt“ hozzon. Az állam azonban nem kerülhetett minden jog fölébe, épp ezért határozottabban mint előbb, különbséget tesznek az isteni vagy természetjog mint változatlan, örökké érvényes morális princípiumok rendszere és a pozitív vagy emberi jog között, mely így teljesen „profanálódik“. A változékony és e miatt megváltoz-

tatható pozitív jog az uralkodó hatalma alá esik, ezzel szemben az isteni természetjog továbbra is megtartja uralmát az uralkodó felett. Aegidius Romanus (1247—1316) már csak egy általános felfogást szólaltatott meg, amikor „De regimine principum“ c. művében ezeket a sorokat írta le: *positiva lex est infra principantem sicut lex naturalis est supra...* Az uralkodó tehát mint „közvetítő“, mint *pars media* az ég és föld között, az emberi törvények fölött, de a *ius divinum* vagy *ius naturale* hatalma alatt áll. Az új, abszolút monarcha ezt a viszonyt Justinianus törvénykönyvének szellemében úgy értelmezte, hogy csak isteni törvény köti, sőt e tekintetben sincs más bírója mint saját lelkiismerete. II. Frigyes és Szép Fülöp egyaránt feloldottnak tekintették magukat a földi törvény alól. Ez a felfogás elképzelhetetlen lett volna a hagyomány-tisztelő koraközépkorban. Ha eddig a hagyomány és a jog szentsége előtt még a királynak is meg kellett hajolnia, II. Henrik angol király már előjogának tekinti, hogy egyesek kérésére (*petitio*) különös kegyből a törvények és a szokásjog bilincset feloldozza s azok szigorán esetről-esetre enyhítsen. A királyi kegy, a *gratia regis*, akadálytalanul árad mindenhová és mindenkire, az egész államéletet átjárja. Különösen a Plantagenet-ház Angliájában az előjogoknak egész rendszerévé fejlődött, neve — *equity*.

Az abszolút monarcha, természetesen nemcsak a joggal, hanem alattvalóival és az egyházzal szemben is egészen új viszonyba jutott. Az istenkegyelmiség elvéből azt következtette ki, hogy kormányzatáért emberi halandónak nem tartozik számadással. „A császár ítéletei, határozatai és törvényei felett a *crimen sacrilegii* terhe alatt vitakozásnak nincs helye“ jelenti ki — II. Roger szicíliai király (1130—1154) hasonlóan hangzó törvényének felelevenítésével — II. Frigyes császár. És ha ez még nem is jelentett egyet a királyi csalhatatlanság elvének kimondásával — Barbarossa Frigyes ezt egyenesen tagadta —, kétségkívül nagy előhaladást mutatott az abszolút monarchia irányában. Ami még jelentősebb, a királyság hivatalnokai elméletileg is sokat foglalkoznak az állam-eszmével és a kormányzás feladataival. Az új abszolút monarchák udvarában erős publicisztikai és tudományos életet észlelhetünk, mivel az új államnak és államelméletnek propagálói éppúgy voltak, mint ellenfelei. Nem lehet a véletlennek tartanunk, hogy a középkor első politika-elméletét II. Henrik angol király nagy egyházi ellenfelének, Becket Tamásnak ajánlották (1159). Salisbury János, a későbbi chartresi püspök (1176—1180) Polycraticusára gondolunk. De még ennek a kuriális felfogású bölcselőnek is meg kellett engednie, hogy a király, ha *rex iustus*, Justinianus

törvénykönyvének kitételére joggal hivatkozhatik: „Quod principi placuit legis habet vigorem.“ (Az uralkodó akarata törvényerővel bír.) II. Henrik kincstartója, Fitz-Neal Richard, a szellemes Dialógus de scaccario szerzője, még ezt a megszorítást sem teszi, hanem — akárcsak II. Frigyes udvari köre — uralkodója számára mindenható hatalmat követel. „Amit a királyok tesznek, azt ne vitassák és ne ítéljék el alattvalóik, miután a királyoknak szívét és szívük minden dobbanását Isten tartja a kezében . . .“

Salisbury Jánosnak és hasonló szellemű kartársainak e „tirannusuralom“ láttán volt mitől tartania. Az „a nemine nisi Deo“ elv új fogalmazása az egyházat is komoly veszéllyel fenyegette. Ugyanis az új, abszolutizmusra hajló államelmélet szerint Isten mintegy leszállt a láthatatlan Égből a Földre és mint iustitia az uralkodóban és rajta keresztül, végül az államban megnyilatkozik. Nem az állam emelkedik fel a transzcendens világba, Krisztus királyságának kötelékébe, hanem ellenkezőleg, az állam a földön marad, ám mintegy áttéltődik az istenség sugaraival. Istent újra, miként hajdan a római imperiumban, „államistenné“ nyilvánítják. A király tehát az istenség kegyelmében részesíti alattvalóit, a nélkül, hogy e közben az egyház közvetítésére rászorulna. Ezzel az állam maga is szakrális jelleget kap: a iustitia temploma (templum iustitiae). Különösen II. Frigyes szicíliai államszervezetében láthatjuk jól, hogy mint válik az állam vallás tárgyává. II. Frigyes törvénygyűjteménye, a „Liber augustalis“ (Melfi, 1231), külön fejezetben (De cultu iustitiae) a iustitia kultuszáról beszél, az állami funkciókat *sacratissimum iustitiae ministerium*, sőt *mysterium* néven emlegeti, a hivatalnokokat pedig a római *digesták* szavával a iustitia papjaivá (*iuris sacerdotes*) teszi. Szinte úgy tetszik, mintha az egyházon kívül, melyben Isten mint csoda és kegyelem jelenik meg a hívők szemei előtt, az isteni kinyilatkoztatásnak még egy másik útja is volna, az állam, mely szintén az üdvözülésre készít elő és melyben szintén Isten nyilatkozik meg, mégpedig a Rend és a Justitia alakjában. Ami ott csoda és révület, itt értelem és szent jo[^]i szabály.

A kor törvényeinek egyik tanulmányozója azt az időszakot, amely 1150-től körülbelül 1250-ig terjedt, szerencsés kifejezéssel jogászszázadnak nevezte el (Hans Niese). Valóban a kort teljesen áthatja a jogászi szellem, azt lehet mondani, mindenki, aki csak valamit számított a szellemi életben, a jog nyelvén beszél és a jog fogalmaiban és képeiben gondolkodik. A fentebb említett Aegidius Romanus tulajdonkép teológus volt, ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy

az oroszlánbarlangba vetett Dániellel az Úristenhez formális fellebbezést ne nyújtson be. Nemcsak politika-elméleti művek készülnek, — elég Salisbury János, Aquinói Tamás, vagy Aegidius Romanus nevére gondolnunk — hanem nagyarányú törvénygyűjtemények és jogi kompendiumok is. Ezek között a legkimagaslóbb két gyűjtemény: II. Frigyes Liber Augustalis-a (1231) és a IX. Gergely által pár évvel később (1234) közzétett pápai dekretáliák (Decretales vagy Extravagantes) kifejezetten a nagy előd, Justinianus császár művére hivatkozik (ad instar Codicis Justiniani). Ez az a kor, amikor Justinianus Institutióit egy francia, Richard d'Annebaut, versbe szedte (1280) és amikor Szent Péter székét egymásután nagy jogászegyéniségek, III. Sándor (1159—1181), III. Ince (1198—1216), III. Honorius (1216—1227), IX. Gergely (1227—1241) és IV. Ince (1243—1254) foglalták el. A középkor története többször adott már példát arra, hogy nagy metafizikai szárnyalás után az érdeklődés jogi irányba terelődött. Ez történt most is. Egy kihangzó korban vagyunk, amikor a belső lényeg kifejezése már a külső, legkülsőbb formánál, a jogi fogalmazásnál tart. A teológiát elnyomja a kánoni jog művelése, a jogi rabulisztika kioltja a vallásos élmény tüzét. A szerzetesek, a helyett hogy hangjukat a kórusban gyakorolnák, a laikusok közé elegyednek, római jogot tanulnak és mint ügyvédek vagy orvosok kereset után látnak.

Az egyházjog nagy gyűjteménye, a Corpus iuris canonici — e néven 1580 óta — amely csak X. Pius új kodifikációs munkájában (1918) talált folytatójára, tulajdonképp ekkor jön létre. Törzsét egy bolognai jogtanár, a camaldoli szerzetes, Gratian rakta le „Az ellentmondó kánonok összeegyeztetése“ (Concordantia discordantium canonum), röviden Decretum Gratiani c. művében (1140 után közvetlenül). Munkája, bár csak magánjellegetű volt, rövidesen kiszorította a régebbi gyűjteményeket és a kánonjog iskoláiban, a glosszátorok kezén nagy tekintélyre tett szert. A XII. és XIII. századi pápák nagy törvényhozói munkája azonban csakhamar szükségessé tette, hogy Gratian munkáját kiegészítsék. III. Incére visszanyúló előzmények után az első ilyen kiegészítést IX. Gergely felhívására az aragón királyi házzal rokon Pennaforte-i Raimund dominikánus szerzetes készítette (Liber extra se. decretum Gratiani, vagy röviden Decretales Gregorii IX, öt könyvben, 1234), de már VIII. Bonifatius (Liber sextus, 1298) és V. Kelemen (Clementinae, 1314, kihirdetése: 1317) alatt az új pápai dekretumokról összefoglalásokat kellett közreadni. Ezek mellett a hivatalos és autentikus gyűjtések mellett még XXII. Jánosét

(1317 kör.), továbbá az Extravagantes communes-t (1484-ig) kell megemlítenünk. Mindezt a gyűjteményt Jean Chappuis párisi jogász egybefogta és közvetlen 1500 előtt nyomtatásban kiadta.

Már több ízben mutattunk rá arra, hogy az új jogász-állam a mintát Justinianus törvénykönyvében találta meg. III. Ince pápa abszolútizmusa és a világi autokrátorok államelmélete egyaránt a római jog renaissance-ából merített. A jogászszellemű század természetszerűleg jutott el Justinianus művének felfedezéséhez. Amikor a római jog felelevenítéséről beszélünk, nem szabad pusztán a Digesták közvetlen használatára gondolnunk; ugyanis az újjáéledés a római jog szellemének, módszerének, tehát a római jogtudománynak újjáéledését is jelentette. Hogy a jogot az uralkodó „csinálja“, ezt a középkor a Digesták tanulmányozása közben tanulta meg. A római jog hagyománya sohasem szakadt meg egészen. Itália bizonyos részeiben és Dél-Franciaországban elbarbárosodva, mint szokásjog, olyan formában, miként a római vulgáris nyelv a klasszikus iskolanyelv mellett, tovább élt. Itáliában azonban a langobard jogban erős ellenfélre talált, mely nem pusztult el azután sem, hogy a langobard uralom összeomlott. Még olyan területekre is, mint pl. Róma, hová a langobard uralom sohasem ért el, elterjedt a római szokásjog rovására. E mellett a népi római jogi hagyomány mellett, bár nehezen, a római jogi stúdium is tartani tudta magát. E tekintetben is, akárcsak az antik irodalom művelésében, az új barbár királyságok jártak jó példával elől. A paviai jogi iskolában a langobard jog mellett a római jogot is művelték. Am ez a stúdium általában véve megelégedett római jogi kivonatokkal, így pl. Izidor enciklopédiájának jogi fejezeteivel. A római jog és a római jogtudomány renaissance-át nem is a langobard főváros, Pavia készítette elő, hanem Bologna, hol a XII. század elején Irnerius a jogi oktatást különválasztotta a retorikai stúdiumtól és kivonatok helyett magához a Corpus Juris eredeti szövegéhez nyúlt vissza. Irnerius előtt is találkoznak bolognai jogászokkal. Egy bizonyos Pepo már a XI. század hatvanas-hetvenes éveiben a Digesták^a idézi. A bolognai jogi iskolának tehát Irnerius már csak továbbfejlesztője, de nem megalapítója volt. Másrészt nemcsak Bologna vett részt az önálló jogtudomány megindításában; mellette a római, ravennai iskolák is kitűntek. Irnerius tanító-munkásságát illeti meg azonban annak a dicsősége, hogy a kezdeteket összegezte s a meginduló stúdiumot továbbfejlesztette és Bolognában központosította. Amikor tehát a XII. század közepén az egész szellemi élet egy új renaissance és humanizmus hatása alá került, a hatalmas fo-

lyammá duzzadó jogtudományi stúdiumnak Bologna lett a közép-pontja.

A jogi műveltség újjáéledése természetesen vezetett a Corpus Juris Civilis könyveiben elraktározott római jogtudomány felvirágoztatásához, ami viszont a római jog visszaállításának egyengette az útját. A helyi szokásjogok tarka változatossága csak addig nem akadályozta az élet szabad mozgását, amíg az élet maga is szűk körben pergett le. A hűbéri állam decentralizált igazgatása jól megfért a helyi jogok uralmával. S a gazdasági élet sem kívánt nagy mozgási körzetet. Az abszolút monarchia azonban minden jog forrásának saját magát tekintette és ahogy a közigazgatásban, ugyanúgy a jogéletben is egységesítésre törekedett. E célra az imperium Romanum világot összefogó jogrendszere minden jognál alkalmasabbnak mutatkozott. De még más tekintetben is az új abszolút monarchia szívesen pártfogolta a római jogot terjeszkedésében. Justinianus törvénykönyve a római jogot már az abszolút császárság formájában őrizte meg, nem egy tétele tehát az új állam igényeit támasztotta alá. A német-római császárság történetéből tudjuk, hogy IV. Henrik Petrus Crassus ravennai jogtanárral lépett érintkezésbe s hogy Lothar udvarbírájának egy bolognai jogtudort (Walfredus) nevezett ki. A római jog hatása a császár-eszme kialakítására, és a római jognak felhasználása a császárság politikai küzdelmeiben III. Konrád uralmának második felében, de főleg Barbarossa Frigyes idejében jelentkezik. A császárság kapcsolata a római jogi mozgalommal még mélyebbé, még bensőségebbé vált, amidőn II. Frigyes Nápolyban hivatásos jogász-hivatalnokok kiképzése céljából jogi egyetemet alapított (1224). „Tanult férfiakat követel szolgálatunk, hogy rájuk, kik a jus és a justitia tanulmányozásában buzgólkodtak, az állami igazgatás terhéért bizalommal háríthassuk“ — mondja az egyetem alapítólevelében.

Mindennek ellenére a római jog meglehetősen lassan tudta kiszorítani a régi szokásjogot. Magában a nápolyi királyságban is a régi langobard és az új római jog között csak a XIV. század első felében dőlt el a harc az%utóbbi javára. Lehettek a bírák a római jog doktorai, az ítélezés a gyakorlatban mégis jó ideig továbbra is a régi helyi szokásjog szerint folyt le. Az egyetemekről kikerülő jogászok azonban Európa minden országában gondoskodtak arról, hogy a római jog a tantermekből a gyakorlati életbe is beszivárogyon. Franciaországban délen Montpellier, hol egy bolognai glosszátor, Placentinus vezette be az új stúdiumot (XII. század végén), északon Orléans (1309) volt a hatások továbbítója. Németországban a kölni egyetem

(1388) működött ilyen irányban. A római jog befogadása országonként különböző időben és különböző formában ment végbe. Dél-Franciaországban a római jog mint szokásjog eltorzított formájában mindig életben volt; itt a római jog megtisztított formájában teljesen uralomra jutott (egy-két helyi szokás kivételével). Ezzel szemben Közép-Franciaországban és északon a szokásjog továbbra is tartani tudta magát, csupán egyes részeiben, így a kötelmi és a büntető jogban telítődött, többé-kevésbé megváltozott alakban, római jogi elemekkel (XIII. sz. folyamán). Ez okozta azt, hogy a már régóta fennálló ellentét Dél és Észak között a jog terén még jobban kiéleződött: a pays de droit écrit vagy romain szembenálltak a pays de coutumes-ökkel. Általában a királyi udvar bíróságai fáradoztak leginkább abban, hogy egy egységes, római jellegű vagy legalább szellemű jog alakuljon ki. Így jött létre Angliában a Common Law, mely azonban nagyrészen hazai jogból bontakozott ki, úgyhogy Angliában a római jog befogadásáról nem is beszélhetünk. Más volt a helyzet Németországban, hol a császár és a fejedelmek udvara hatalmát úgy akarta megerősíteni a rendekkel szemben; hogy a római jogot alkalmazni kezdte. Miután már IV. Károly a romanizálás folyamatának nagyobb lendületet adott, az 1495-i Reichskammergerichtsordnung teljesen a befogadás alapjára helyezkedett. Javarást ennek tudható be, hogy a római jog — természetesen átdolgozott formájában — a XVI. század folyamán birodalmi joggá emelkedett.

↳ egyetemeken így felnövekvő jogásznemzedék soraiból kerültek ki az új állam hivatalnokai. Ezt az államot a jogi szellem hatja át, szolgálatában is jogászok álltak. Ezek a jogászok azonban egyúttal a laikus műveltség első hírnökei voltak. Régebben a központi kormányzat a tollforgató hivatalnokokról úgy gondoskodott, hogy az udvari káplánság kebelében a klérus tagjait bevonta az államkormányzás ügyeibe. Az udvari káplánság így egyfajta központi nevelőintézet szerepét töltötte be. Az új állam hivatalnokait már az egyetem nevelte fel. E tekintetben is bekövetkezik az állam „szekularizációja“. A papot leváltja a világi műveltségű és polgári gondolkodású jogtudor, ki bizonyos fokig, akárcsak a papság, egy különálló szellemi rendhez, a justitia rendjéhez tartozik. A lovagi rendek szigorú szabályai jutnak eszünkbe, amikor II. Frigyes törvényeiben arról olvasunk, hogy a királyi justitiariust — így hívták általában a király közegét — hivatali körzetében semmi magánérdek nem köthette: se földet, se pénzt nem nevezhetett a magáénak, adás-vételben nem vehetett részt, sőt tulajdon fia sem lehetett ott birtokos. Ha házas volt, feleségét nem vi-

hétte magával, a nőtlen pedig hivatali megbízásának tartama alatt arról a vidékről nem házasodhatott. Egy ilyen hivatalnoknak ki kellett lépnie eddigi személyes környezetéből, hogy az uralkodót és a justitiát annál hívebben szolgálhassa. Természetesen nem minden királyságban találkozunk ily szigorú szolgálati szabállyal, de mindenhol nagyjából ugyanazok az elvek érvényesültek. A személyes hűbérviszony helyébe lép a pusztai szolgálati viszony, a hűbér-eskü helyébe a hivatalnok-eskü, miként a hűbéres is hovatovább eltűnik és feladattá a modern értelemben vett hivatalnok veszi át. Az új szolgálattelvő nem hűbérről látja el hivatalát, tehát azt el sem adhatta, örökölni sem tudta, sőt ellenkezőleg: évenként le kellett tennie. Fizetést, nem pedig beneficiumot kapott. A justitarius a császár képében járt el, épp ezért „szentségtörés volt a felett vitatkozni, hogy méltó-e hivatalára“.

íme, újra hallunk hivatalokról és hivatalnokokról, első ízben, amióta a késő-római császárság összeomlott. A római jogi szellemű abszolút monarchia megteremtí a modern hivatalnok-szervezet alapjait. Miután az egész államhatalom az uralkodó személyében, mint valami szent tartályban összpontosult, az államhatalom felaprózásáról nem lehetett többé szó. A régi feudális világban a király közhatalma egyre kisebb sugarú körök mintájára a társadalom széles rétegében decentralizálódott. A hűbér-hierarchia épp azáltal állt elő, hogy a közhatalom felülről lefelé mind több irányban szétágazódott. Az abszolút monarchia azonban azon a mély, misztikus kapcsolaton épült fel, amely az uralkodó és az istenség személyes egybeolvadásában jutott kifejezésre. Ezt a misztikus együttélést nem lehetett „decentralizálni“, ez a király kizárólagos „erénye“ volt. Az új uralkodói eszménynek nem felelt meg már a régi hűbér-rend, épp ezért egy új államszervezetet kellett kiépítenie. Ez az új szervezet pedig nem lehetett más, mint a középpontból irányított hivatalnok-szervezet. A hivatali előléptetés fogalma még nem ismeretes, de már hivatalok állnak fel, függetlenül hordozójuktól és ezek a hivatalok bizonyos fokig már hierarchiát alkotnak. A kisebb funkcionáriusnak a nagyobbra mint példaképre kellett feltekintenie. A hivatalnok-alárendelés elvét, úgy látszik, elsőnek II. Frigyes császár valósította meg. A provinciák justitariusának át kellett adni hivatalát, „hallgatnia kellett“, hogy ha az udvar justitariususa érkezett oda, „miként a kisebb fény elhalványodik, amikor a nagyobb fény kigyullad“. A hivatali ressort és a hivatali ügymenet fogalma sem ismeretlen. Minden hivatalnokot maga az uralkodó nevez ki. II. Frigyes királyságában még a községi előjáróknak, a bajulusoknak is a császártól kellett kérniük megbízású-

kát. Senki sem gyakorolhatott bírói hatalmat a szicíliai-nápolyi királyságban a császár engedélye nélkül; a legkisebb írnok vagy ügyvéd is császári „igazolványra“ szorult. Épígy tiltva volt, hogy a hivatalnok magát valakivel helyettesítse.

Az új hivatalnok-szervezet kiépülése egyet jelentett a hűbéri állam halálával. A hűbéri kötöttségek leküzdése két ponton indult meg: a Staufok Itáliájában és Plantagenet· II. Henrik angol-normann birodalmában (XII. sz. közepe). Ugyanabban az időben, amikor Lombardiában Barbarossa Frigyes a modern hivatalnok-állam életrehívásán fáradozik, Angliában is omladozik a hűbériség szervezete és a politikai életben egy új kor veszi kezdetét. A hűbéres lovag hűbért kap szolgálataiért, ezzel szemben az új állam jogász-műveltségű hivatalnokai pénzbeli fizetést húznak. Lombardia városainak pénzbősége indította Barbarossa Frigyest arra, hogy a hivatalnokszervezet kiépítését éppen itt kezdje meg. Kísérlete azonban a lombard városok fejlett autonómiáján kudarcot vallott. A laikus jogászállam eszméje nem is itt, hanem Szicíliában valósult meg, hol a nagy levantei kereskedelem következtében ebben az időben már erős pénzgazdálkodás fejlődött ki. II. Frigyes hivatalnokainak óriási tömegét csak szicíliai pénzzel tudta fenntartani. Bizonyára hasonló okok játszottak abban is közre, hogy a Stauf császárság törekvéseitől függetlenül, de azokkal egyidőben Európa másik gazdasági középpontjában, az északnyugati angol kultúrkörben az új hivatalnok-állam kezdetei mutatkoznak. A kalmárok racionális észjárása itt is szövetkezett a római jogon felnövekedett jogász-szellemmel és e kettő együtt létrehozta Nyugatnak első modern államszervezetét. A hajdani anglo-normann királyság területén a régi hűbérvilág abban a közel 12 évig tartó anarchiában süllyedt el, amely István uralkodását (1135—1154) oly szerencsétlenné tette. A központi hatalom tekintélyének visszaállítása és az új államszervezet kiépítése az első angol Anjou-uralkodó, II. Plantagenet Henrik nevéhez fűződik, ki a wallingfordi megállapodás (1153) értelmében István után a koronát örökölte.

Mindazok a törekvések, amelyek Barbarossa Frigyest és VI. Henriket vezették, II. Frigyes államalkotásában már mint kész mű, befejezett egész jelennek meg. Az első lépéseket a cél felé a Stauf-dinasztia legnagyobb alakja még abban az évben tette meg, amelyben a császárkoronázó Rómát elhagyta. A capuai (1220 december) és a messinai (1221) birodalmi gyűlés határozataira gondolunk. Valamikor az apuliai-szicíliai normann királyság a legszebb példát nyújtotta arra, hogy erős központi uralom hűbér-rendszeren is alapulhat.

A Rogerek kemény kézzel összetartott hűbér-szervezete azonban idővel bomladozni kezdett és ezt a fejlődést még inkább siettetette a dinasztia-változás. II. Frigyes nem kívánta többé felállítani a normann királyok hűbér-államát, ő már túl akart haladni a hűbériségen. De számára is, miként apja és nagyapja számára, a legjobb fegyvert a hűbériség ellen maga a hűbéri kötöttség szolgáltatta. A birtokjogok rideg felülvizsgálatával, a vazallusok örök- és házassági jogának szigorításával elérte azt, hogy minden változás a hűbérrendszerben beleegyezésétől függött. A hűbér-rend, melyet különben is hűbér-birtokok bevonásával szűk korlátok közé szorított, elvesztette a központi hatalom számára oly veszélyes külön-életét és egyetlen akarat, a császár parancsszava alá került.

A feudális urak fészkeit, a várakat, ha azok II. Vilmos, az utolsó szicíliai normann király halála után (1189) épültek, le kellett rombolni, vagy a császárnak át kellett adni, újakat pedig csak császári engedéllyel lehetett emelni. Ilyenformán a királyi várak egész hálója létesült — kétszáznál többről tudunk, melyeknek védelme háborús időkben részben a környező hűbér-uraságokra és lakosságra hárult. Már ez a várszervezet négyzetalakú erősségeivel — gondoljunk csak Nápoly szép várára — kivezet a hűbér-rendszerből s még inkább látjuk ezt II. Frigyes többi hadi intézkedéseiben. A német hűbér-rendszernek az volt legnagyobb hibája, hogy a királyság az al-vazallusokat közvetlenül nem mozgósíthatta, a korona-vazallusokat viszont nem tudta, miként Angliában, a hűbér-birtok arányában pontosan meghatározott lovag-harcos kiállítására bírni. Így a király egy-egy hadjárat előtt teljesen a nagy hűbér-urak jóindulatától függött. Már Barbarossa Frigyes zsoldosokat alkalmazott hadjárataiban — a brabantiak ilyenek voltak — unokája még tovább ment egy lépéssel, a zsoldosok vagy zsoldot kapó hűbéres lovagok mellé Szicília hegyi szaracén lakóiból, kiket Apuliában Lucerna körül telepített le, amolyan „jani-csár“ állandó sereget szervezett. A városok gyalogos kontingenshadát és a délitáliei hűbéreseket bizonyos idő, 4—6 hét után a császárnak magának kellett eltartania. Frigyes a legjobb katonákat Németországból kapta, ahonnan ministerialisok, kisebb nemesek csoportosan keltek át az Alpokon, hogy a császár pénzén hadakozzanak. Már nagyobb zsoldosvezérekkel is találkozunk, a későbbi renaissance seregvezetők fajtájából, így Jordan gróffal mint marsallal, kinek német serege 1800 sisakot számlált. Közeledik már az idő, amikor Itáliában, mely nem ismer többé lovagi társadalmat, a németek képviselik majd a páncélos lovagokat. Közülük való volt pl. az az Urslingen-i Werner

herceg, kinek ezüst mellvértjén e szavak lángoltak: „Isten, a szájalom és a könyörületesség ellensége“. I. Frigyesnek és VII. Lajos francia királynak már össze kellett fogni, hogy az alkalmazás nélkül maradt és rablásból élő zsoldos rajok kipsztljanak (1171). II. Frigyes hadi politikáját a szicíliai hajóhad helyreállítása koronázta meg.

Németország azonban csak katonákat adott, a hivatalnokok ugyanis szinte kivétel nélkül Apulia és Szicília fiai közül kerültek ki. Ellentétben Barbarossa és VI. Henrik politikájával, II. Frigyes már nem veszi igénybe a kormányzásban a német ministerialisokat és nemeseket, hivatalnokait is a hivatásos jogászok soraiból szedte, kiknek kiképzéséről a nápolyi állami egyetem alapítása által kívánt gondoskodni. A hűbérurak természetesen úgy, ahogy tudtak, védekeztek az ellen, hogy a középpontból irányított, fizetést húzó hivatalnokok a közhatalmat kicsavarják kezükből. Az egykori uralkodó nemesi réteg különben is háttérbe szorítottnak érezhette magát. A császár onnan szedte hivatalnokait, ahonnan éppen jónak látta. A polgári családok fiai és az apróbb nemesek talán megbízhatóbbak is voltak, mint az önállósághoz szokott birtokos hűbériedelmek. Ezeknek a hűbéruraknak meg kellett tanulniuk, hogy a közhatalom gyakorlásához még nem elegendő a birtok, ahhoz személyes szolgálatbaáljás szükséges elsősorban. Javarészt a kisebb, szegényebb nemesség az, amely a polgárság mellett az új hivatalokat elfoglalja. Miután II. Frigyes leginkább a félsziget Capitanata nevű részében, Foggiában, vagy még délebbre Castel del Monte várában itt és nem a szicíliai Palermóban feküdt királyságának székvárosa tartózkodott, épp azért a langobard vérrel erősen keresztelzett Campania és Benevent vidékéről származott csaknem kivétel nélkül az új hivatalnoki kar. Divatba jön, hogy a nemes ifjakat az udvarba küldjék nevelkedés céljából. Így a hűbér-nemesség helyén hovatovább egy új, udvari hivatalnok-nemesség kezd tollasodni.

II. Frigyes itáliai királyságának hivatalnokai két csoportba tartoztak. A justitariusokat meg kell különböztetnünk a bíraktól, a judexektől. A tulajdonképpeni törzs-ország justitiarius-körzetekre hullott, ezzel szemben Lombardia — már amikor a császár hatalma alatt állott — a város-államok területéhez simuló vicariatusokra volt beosztva. A justitarius vagy a vicarius az uralkodót tulajdonkép mind bírói, mind közigazgatási és katonai ügyekben képviselte a körzetében. Nemcsak zsoldos-katonákat, vagy a hűbér-kontingenseket tartozott zászlója alá gyűjteni, hanem a körzet bírói székén elnökölnie is kellett. Miután inkább katonai kormányzó, mint hivatásos képzett jogász volt, a tulajdonképpeni ítélkezés a melléje beosztott bírák vállára hárult.

A bírókon kívül még az írkok (notarii) is a jogvégzett elemek sorából kerültek ki. A justitariusnak hivatalból csak egy bíró-társa volt, a többi bírótársról úgy gondoskodott, hogy törvényszékét annak a városnak bírái közül egészítette ki, ahol éppen tartózkodott. Volt miből válogatnia, hiszen a városi bírák száma általában háromra, Messinában, Nápolyban és Capuában még ennél is többre ment fel. A nótáriusok egész serege — a városi igazgatásban számra hatan — segédkezett az oklevelek kiállításában, a különféle számadás-könyvek, listák, naplók vezetésében, melyeket javarészt két példányban kellett készíteniük. Lehetőleg mindent írásba kellett foglalni, az ítéleteket pergamentre, a számlákat papírra, mert az írásbeli elintézés módja az egész közigazgatásban győzött. A könyveket elszámolás végett meghatározott időben a legfelsőbb számszékhez kellett bemutatni. A legfelsőbb szám- és kincstartó hivatalon kívül már egy külön udvarbírói hivattal is találkozunk, melynek élén a nagyudvar-justitarius állott, tagjait pedig a négy nagyudvarbíró alkotta. Az udvarbírói szék nemcsak az udvarban látta el a királyi bíráskodást, hanem kiszállt az egyes provinciákba is, az egyik helyről a másikba vándorolva. A körzeti justitariusok és az udvar között foglaltak helyet a hierarchiában a nagy-justitariusok, vagy nagy-vicariusok, k'nek két bírótársukkal együtt, gondjára nagy területek (pl. Szicília) vagy városok voltak bízva. A császár tanácsosainak (consilarii) egy jó része a nagyudvarbírói címet viselte, a nélkül hogy kifejezetten az udvarbíróshoz tartozott volna. Az udvar tanácsa hatalmas hűbémrak helyett jogászműveltségű, alkalmazott consilariusokból alakult ki, kik a legkülönbélebb megbízatásokban szorgalmatoskodtak és rnár azt lehet mondani, hogy egy állandó tanács-testületet formáltak.

II. Frigyes hivatalnokállamszervezete, sajátos racionális egyszerűségében, sok hasonlóságot mutat fel Platagenet II. Henrik angol-francia államalkotásával. Itt is központosítás a jelszó és a központosítás itt is amaz elv nevében történt, hogy Isten rendelkezéséből az uralkodó a teljes államhatalom birtokosa és bárhol az országban a jog és a törvény őre, „az igazság oroszlánja“. Ha végig tekintünk II. Henrik újításain, mindenhol ennek az elvnek érvényesítésére bukkanunk. A királyi jogokat nem annyira a legfőbb hűbérúr címén követelte vissza, mint inkább a királyság isteni eredete alapján. A vidéket, hová a központi hatalom keze az István alatti zavaros idők óta nehezen ért el, kivette a helybeli arisztokrácia kezéből és a sheriff tisztséget, mely szintén hatalmukba jutott, könnyen ellenőrizhető kisenemes-hivatalnokokra bízta (1170 óta). Am II. Henrik nem elégedett meg ennyivel. Már I. Henrik

uralkodása alatt hallunk a királyi kúria körzeti bírászkodásáról (the king's local court), II. Henrik ezt az ad hoc működő intézményt rendszerezítette. A királyi udvarból egy-egy körzetbe, melyet több shire tett ki, justitárii itinerantes mentek, hogy ott a hundred-ekből válogatott esküdtszék (jury) tanúskodásával a sheriffek hivataloskodását ellenőrizhessék, a királyi jogokat megvédelmezzék s minden birtok- vagy nagyobb bűnügyben törvényt üljenek. Ezen az úton a király mélyen belenyúlhatott a vidék életébe s erős csapást mérhetett a különféle hűbéri kiváltságokra, melyeket tetszés szerint felfüggeszthetett. Az udvar „repülő bírászkodása“ azonban még más vonatkozásban is nagy hatást fejtett ki az angol jogéletre. Vidékről vidékre járva s népszerűségben egyre emelkedve, különleges, csak általa használt perbeli eljárásával, határozataival (assizes) a római jog szellemében egységes, mindenkire kiterjedő jog-rendszert (Common Law) épített ki, mely lassanként magába olvasztotta az egyes vidékek és a hűbérjog tarka változatosságát, úgyhogy amikor a középkor végén szerte Európában a partikuláris jogok eltüntetésén fáradoztak, Angliának nem kellett az idegen római jogot bevezetnie, mivel már megvolt a saját Common Law-ja.

A királyi udvar hatalmi terjeszkedése azonban magára a királyi kúria szervezetére is kihatott. Az írásbeliség megerősödött, az ügymenet differenciálódott s a különféle „reszortok“ alapján hivatalok képződtek kebelében. A vidéki kunális bírászkodás megszervezésével egyidőben alakult meg a kúriában az első önálló bíróság, a capitalis curia regis vagy curia regis in banco (1178). A bíróságnak öt megesketett hivatalnok-birája: két egyházi és három laikus jogásza volt és ugyanolyan eljárással és ugyanazokban az ügyekben ítékezett mint az udvar körzeti bírósága. A legfelsőbb bírászkodás természetesen továbbra is a királynál maradt, ki azt vagy személyesen vagy megbízottja által a még szervezetlen, alkalmilag összehívott tanácsban gyakorolta. Amikor az udvar állandó bírósága létesült, már két hivatal működött az udvarban, a kancellária, mely közvetlenül a normann hódítás után bukkant fel s az írásbeli feladatok lebonyolítására szolgált, továbbá az exchequer, a pénzügyigazgatás legfőbb központi szerve. Ez utóbbi — mint láttuk — már I. Henrik idejében elkülönült a tanácstól s hivatali szervezetet nyert. II. Henrik uralkodása alatt új differenciálódás vált szükségessé, az exchequer kétfelé válik, a kincstárra (inferius scaccarium) és a felső számvevőszékre (superius scaccarium). Az exchequer, melynek nagyszerű működéséről a XIII. sz. eleje óta szinte hiánytalanul ránkmaradt különféle elszámolási könyvek (pipe rolls) hű képet adnak,

III. Henrik (1216—1272) óta az udvari bírói székekkel együtt Westminster-ben állandó székhelyet kap. Ide özönlöttek a grófságokból évente kétszer, húsvétkor és Mihály-napkor a sheriffek, hogy a királyi bevételekről, melyeket béreltek, elszámoljanak.

A folytonos hadjáratok, a birodalmi kormányzat hatalmas méretei, az új hivatalsszervezet természetesen sok pénzt emésztettek fel. II. Henrik nem elégedett meg tehát a királyi uradalmak domaniális jövedelmével, vagy a felségjogokból és hűbér-ajándékokból folyó bevételekkel, hanem egy általános, mindenkit érő adó bevezetésére tett kísérletet. Az ú. n. scutage, a katonai kötelezettség megváltása, melyet háború esetén már a normann időkben is fizettek, csak a hűbér-birtokot sújtotta, általános adónak még nem fogható fel. A dánpénz pedig sok mentesség következtében II. Henrik korára már elvesztette korábbi jelentőségét. Miután a királynak országos szükség idején jogában állt adó-segítséget kérni alattvalóitól, II. Henrik 1166-ban, keresztes-hadjáratra hivatkozva, általános földadót vetett ki, amit később több ízben meg is ismételt (hidage vagy carucage). Ez újításnál előtte alighanem az egyház példája lebegett, mely ilyen címen már régtől fogva gyűjtött tizedet. 1188-ban további újítással találkozunk. Ebben az évben a „Saladin tizede“ néven ismert adót, mely az egész vagyoni állapotot, az ingó és az ingatlan jószágot egyaránt sújtotta, már a nagyobb tanács hozzájárulásával hajtották be, még pedig olyképpen, hogy laikusokból és egyháziakból álló vegyes bizottság állapította meg egyházközségenként a mindenki által fizetendő tized nagyságát. A király tehát nem gyakorolja többé egyoldalúan az adóztatást, hanem már csak a nagyobb tanács, az „ország“ hozzájárulásával. Az újkori adóztatás kezdetét ettől az időponttól kell számítanunk.

Ahogy II. Henrik minden viszonylatban a különleges hűbéri jogok és berendezések eltüntetésén fáradozott, a hadügyben is a hűbériségnél szélesebb alapokra helyezkedett. Természetesen nem mondott le a hűbéri hadkontingensekről, sőt ezek nagyságát 1166-ban Angliában, 1172-ben Normandiában újból szabályozta. Az 1181-ben kibocsátott Assize of Arms-ban azonban a régi angol-szász fyrd alapján újra bevezette a népfölkelést, az általános hadkötelezettséget, amivel a hűbériség hegemóniáját a hadügyben sikerült megtörnie. A hűbéri csapatokat különben is a távoli hadjáratban nehezen lehetett használni, úgyhogy a hadsereg zömét ekkor már a fejlett pénzgazdálkodás korának katonája, a zsoldos alkotta. A hűbériség bomladozását még másutt is láthatjuk. A XII. sz. eleje óta Nyugaton, főleg Angliában mindjobban divatba jött, hogy a vazallus, szolgálata ellenében, nem birtokot kapott, hanem

csak a kincstár által pénzben fizetett járadékot, a nélkül, hogy arra — miként Németországban — birtokot kötöttek volna le. A penziót élvező hűbéres már a hűbériség elzsoldosodását mutatja.

Az abszolútizmus nem II. Henrik, hanem utódja, I. Richárd uralkodása alatt (1189—1199) érte el tetőpontját. Ily fokú királyi hatalommal és államszervezettel Európa egyetlen királysága sem mérhette össze magát, legkevésbé az a Franciaország, amelyet léteben fenyegetett. A francia királyság lassú megerősödése már a XII. sz. elején bekövetkezett, az angolhoz hasonlatos állami szervezetet azonban csak jóval később nyert, még pedig három nagy francia király, II. Fülöp Ágost (1180—1223), Szent IX. Lajos (1226—1270) és III. Fülöp (1270—1285) uralkodása alatt. Amikor tehát az angol királyságnak egy félszázados abszolútizmus-kormányzás után már az első rendi ellenállással kellett megküzdenie, csak akkor bontakozott ki a francia királyság a hűbéri kötöttségből. Ez az elkésett indulás érteti meg velünk, hogy a rendek Franciaországban miért léptek fel épp egy századdal később (XIV. sz. eleje) mint Angliában. A rendi dualizmus korát mindenütt az abszolút királyság kora előzte meg. Így történt Franciaországban is. Az is önként érthető, hogy a hivatalnok-állam kiépítése Franciaországban a nagy ellenfél és veszélyes szomszéd, az Anjou-birodalom példaadását követte.

A XIII. sz. közepén Franciaország — beleszámítva mind az egyházi, mind a világi, továbbá a korona- és az al-hűbérterritóriumokat is körülbelül kilencven kisebb-nagyobb hűbérfejedelemségből állott. Ezekkel a fejedelemségekkel szemben, részben közvetlenül, részben közvetve, a király pusztán „suzerain sans suzerain⁴⁶, hűbér-fő hűbérié jedelem nélkül volt. Ez természetesen nem jelenti még azt, hogy a francia király csak hűbérfejedelem módjára uralkodott volna. Az a szent olaj, amelyet a monda szerint Klódvig megkeresztelésekor angyal hozott az égből a Remigiuss-kolostornak, a királyt továbbra is az egyházi rend és a szentség dicsfényébe övezte és megkülönböztette minden más bárótól, kik közül egyik-másik koronáztatta, de sohasem kenette fel magát. Ez az egyházas jelleg abban is mutatkozik, hogy az úrvacsorát a francia király, amióta a kelyhet a XIII. sz. első felétől kezdve a papoknak tartották fenn, a kehely használatával vehette magához. Alapjában véve azonban a monarchiát már csak hűbérkötelékek tartották egybe. Éppen ezért, az a néhány felségjoggal felruházott aloldium, amellyel a francia királyság területén belül kivételesen találkoztunk, tulajdonképp nem is tartozott a királysághoz, hanem szuverén államterületet alkotott (pl. az „Yvetot-királyság“). A vazallusnak

több seniortól, sőt idegen uralkodóktól is lehettek beneficiális birtokai: a hűbériség — akárcsak a római katolikus egyház — lényegénél fogva államfeletti. Ennek következtében, különösen a határ mentén, gyakran akadunk olyan francia bárókra, kik egyidőben idegen királynak is hűbéresei. Mondanunk sem kell, mily nehéz helyzetet teremtett ez a kettős vazallusság háború esetén. Szent Lajos hiába próbálta a kettős vazallusokat arra kényszeríteni, hogy közte vagy az angol király közt válasszanak (12°. . . Az országhatár egészen az újkor kezdetéig a többszörösen átnyúló hűbérkapcsolatok folytán szinte teljesen elmosódott, túlnagy praktikus jelentősége mindenesetre alig volt.

Ebből a lazán összefüggő területből kellett a francia királyoknak megteremteni a központilag igazgatott, egységes Franciaországot. Mint láttuk, territoriális nagyurak példáját megszívlevélve, először saját portájukon csináltak rendet, tartományúri hatalmukat erősítették meg az Ile-de-France-ban s csak azután, a XII. sz. első felében (VII. Lajos), kezdték kinyújtani kezüket messzebbfekvő területek felé . . . Dinasztikus kapcsolatok, szerződések (pl. pariages — a fél birtokrész átengedése), vételek, főleg azonban a legfelsőbb hűbérúr számára fenntartott és egyre következetesebben kiépített jogok érvényesítésével egymásután szálltak a hűbérterritoriumok a koronára, úgyhogy a XIV. sz. közepére már a tarka államjogi feldaraboltság eltűnedezett. A király közvetlen tartományún és domaniális hatalmának területi terjeszkedésével párhuzamosan lép Franciaországban is életbe a központi hivatalnok-szervezet. Ez a folyamat természetesen nem korlátozódott pusztán a királyság közvetlen tartományaira, a többi hűbér-fejedelem is körülbelül egyidőben — Burgundia később —, tehát a XII. sz. végén, rátért az új közigazgatásra. S az is világos, hogy mindazokban a territóriumokban, hol a hivatalnok-szervezet már gyökeret vert, mint pl. Normandiában, a királynak már csak a meglévőt kellett átvennie. Ellenkező esetben a király tartományúri szervezetét terjesztették át az újonnan szerzett területre.

A régi hűbéri korszakban a királynak vagy a hűbér-fejedelemnek egyedüli közegei a vidéken a prévót-k voltak. Betöltésük akként történt, hogy a tisztséget (prevótés, praepositurae) a legtöbbet ígérőnek biztosíték ellenében rövid időre, legfeljebb három évre, bérbe adták. Ez a rendszer a hivatal-szervezet bevezetése után is életben maradt, a prévót-k továbbra is bérlők, csak itt-ott találkozunk hivatalnok-prevót-kkal, — mindössze hatáskörük zsugorodott össze. Mert míg régebben a prévót-k csak az udvar feje, a sénéchal alá tartoztak, II. Fülöp Ágost óta több prévóté-t egy még nagyobb szervezetbe, a bailliage

(ballivia)-ba fogtak össze s élükre egy új vidéki közeg, a baillivus került. A bailli-k — ellentétben a prévot-kkal — nem bérlet, hanem hivatali kinevezés útján jutottak tisztségükhöz. A királyi tanácsban hivatalbalépésükkor megeskették őket, pontosan megállapított fizetést húztak s egy-két év után váltogatták állomásukat. Hogy a király — hűbér-fejedelemségben a fejedelem — érdekeit minél jobban szemmel tartsák, akárcsak II. Frigyes podestái, körzetükben birtokkal nem rendelkezhetek és nem is házasodhattak onnan. A bailli-k megjelenésével természetesen a prévot-k sokat vesztek tekintélyükből. A hajdani teljes közhatalomból csak a körzetükben fekvő királyi birtokok s más egyéb jövedelmek kezelését látták el, mígnem ezen a területen is a bailli-k egy másik alárendelt hivatalnokában, a receveur-ben versenytársra nem akadtak. Bíraskodásuk csak a nem-nemesekre terjedt ki, ítélőszékükről a baillihoz lehetett fellebbezni. Így a bailli lett a királyi, illetőleg fejedelmi hatalom igazi képviselője. Ő adta bérbe a prévóté-t — de amiért aztán felelnie is kellett —, neki számoltak el a prévot-k, ő viszont évente háromszor tartozott számadással az udvarnak. A vazallusok és alvazallusok hadbahívása, továbbá a rend fenntartása körzetében — szintén feladatai közé tartozott. Törvényszéke, melyet tanácsával (egyházfők, korona-vazallusok, polgárok, prévót-k, stb.) együtt tartott, a nem-nemesek számára második, a nemesek számára első fokú volt. Nagy feladatköre már a XIII. sz. második felében szükségessé tette, hogy a törvényszéken magát saját emberével, egy főbíróval (iudex major, juge magé) vagy másképp hely nőkkel (locum tenens, lieutenant) helyettesítse.

Miután az egyháziakat világi bíróság elé nem lehetett állítani, ezek se a prévót, se a bailli tisztséget nem viselhették. A bailli-k megjelenése óta a prévót-k soraiban leginkább a polgárság képviseltette magát, sőt egy 1320-ból való királyi ordonnance szerint nemesek prévóté-ra nem is pályázhattak. Ezzel szemben a bailli-k általában a szegényebb nemesek rétegéből kerültek ki, amennyiben pedig a király — különösen gyakran Szép Fülöp óta — polgárokat emelt hivatalnokai közé, ebben az esetben lovagi rangot kaptak. Ily úton-módon alakult ki időnként a nemességnek egy új válfaja, a noblesse de robe. Jogi, javarészt római jogi műveltségük, amellyel hadat üzentek a hűbéri hagyományoknak s amellyel a római állam-eszme renaissance-át készítették elő, nagy szolgálatot tett, akárcsak Angliában vagy Itáliában, az újjáéledő monarchiának. Két ilyen chevalier és lois, Pierre Flote és Guillaume de Nogaret Szép Fülöp udvarában egészen a legmagasabb méltóságig, a nagypecsétőrségig is eljutott. Miután

teljesen a királyságtól függtek s jövedelmük a királyi jogok kiterjesztésének arányában növekedett, a bailli-k és a prévót-k állandó nyomást gyakoroltak a hűbéri társadalomra, az egyháziakra, a városokra. A birtokok szétszórtsága, az írásbeli dokumentumok hiánya, a szokásjog könnyű befolyásolhatósága — mindez nagyon megkönnyítette folytonos mesterkedéseiket. A prévóté-k bérbeadása azt vonta maga után, hogy a prévót-k a népet úgy szipolyozták, ahogy csak tudták. Egészen meglepő, mily mélyen nyúltak be a társadalom életébe. A szabályok és a tilalmak egész özönét bocsátották a megfélemlített nép és kisebb nemesség nyakába. Ez a hivatali „túlbugzóság“ már IX. Lajost arra indította, hogy inquisitores (enquêteurs) néven egyes meghitt embereit, bizalmát élvező kolduló barátokat, küldjön a vidékre a bailli-k és a prévót-k működésének felülvizsgálata végett.

Hol kell keresnünk a bailli-intézmény eredetét? A név, mely különben az egész francia-normann területen — az angolt is beszámítva — előfordul, annyit jelent, mint „az úr képviselője“ s arra utal, hogy a bailli-k kezdetben a királynak vagy egy seigneurnek a Karoling missi-hez hasonlatos alkalmi meghatalmazottal voltak. A központból, az udvarból jöttek csapatostul, kettesben-hármasban s a vidéken — miként az angol king's local court — tulajdonképp a curia helyi szervét alkották. Olyan időben, amikor még a hűbéri felaprózódás uralkodott, ez a „repülő bizottság“ volt a központosítás első hírnöke. Eleinte nem rendelkeztek pontosan meghatározott hivatali körzettel, sem hatáskörrel, később azonban Fülöp Ágost korától kezdve (a XIII. sz. első harmada) végkép kiszakadnak a kúriából és a decentralizáció felsőbb szervei lesznek. A központosítás és a hivatalnok-szervezet kiépítése tehát Franciaországban is oly módon ment végbe, hogy a királyi (fejedelmi) kúria kiterjesztette hatáskörét a vidékre. Amint azonban e kiterjesztés elvesztette alkalmi jellegét s szervezetté mereviült, a régi provinciális közegeket részben vagy egészben kiszorította. A király domaniális birtokán és territóriumában a prévót-k egykori hatáskörüket legalább töredékesen meg tudták őrizni. Ezzel szemben azokban a territóriumokban, amelyek később csatoltattak a királyság közvetlen birtokállományához s ahol a legfőbb kormányzati szervet a seigneur sénéchal-ja testesítette meg, a bailli-k is ezt a nevet vették fel. Így illesztette be Fülöp Ágost Anjou, Maine és Touraine, továbbá Poitou, Saintonge és Guyenne sénéchal-ját hivatalnokszerveztébe. Egészen más volt megint a helyzet a francia királyság egyik legelőkelőbb, de szinte független hűbérében, Flandriában. Ebben a grófságban a prévót-k helyett várnagyokkal, nemesi castellanus-okkal talál-

kozunk, kik várkerületükben a teljes közhatalmat örökös hűbérjogon gyakorolták. A gróf a városi polgárság támogatásával a várnagy hatáskörét személyes környezetéhez tartozó jegyzőkre, nótáriusokra bízta, kik jogban és írásban való jártasságuk révén különösen alkalmasak voltak arra, hogy alkalmi kiküldetésben illetekeket, adókat, stb. hajtassanak be. Belőlük lesznek a későbbi bailli-k Flandriában, míg a várnagyok teljesen kiszorulnak a közigazgatásból és mint egyszerű hűbéres nemesek élnek — rangjukat megtartva — birtokaikon.

A bailli-szervezet kiépítését II. Fülöp Ágost művének kell tartanunk, az udvar központi hivatal-szerveinek megteremtésében viszont kétségtől Szent (IX.) Lajos és fia, III. Fülöp (1270—1285) tett legtöbbet. Igazi királyi hatalomról Franciaországban tulajdonképp csak IX. Lajos óta beszélhetünk. Mindeddig a király csak saját domaniális birtokán és tartományában „uralkodhatott“. még a nagyszerű bailli-szervezet sem tudott benyomulni az önálló hűbérfejedelemségek területére. A szokásjogot, a coutume-öt, mely északon római-germán alapokra, délen a római jogra támaszkodott, királyok már emberemlékezet óta nem egészítették ki, nem alakították. Az első Capetingek még korona-uradalmaik számára sem bocsátottak ki általános érvényű törvényeket. IX. Lajos ismét törvényeket (ordonnances) hoz, bár ő is csak kivételesen az egész ország számára. De az út, amelyen a királyi hatalom a nagy hűbérfejedelemségekbe is betörhetett, megnyílt s kétségtelen, hogy évről-évre szélesebb lett. Ezekben a terri-tóriumokban IX. Lajos és fia kezd újra királyi jogokat érvényesíteni. Idegenek és törvénytelen születésűek hagyatékát magának követelte, új vásárok alapítását, városoknak „felszabadítását“ az önkormányzat biztosításával engedélyétől tette függővé, ami módot nyújtott arra, hogy a városokat a feudális nemesség kárára erősítse. A X. sz. végén Franciaországban nem kevesebb, mint 59 egyházi és világi úr verhetett pénzt. Most IX. Lajos a bárói veretek érvényét a báróság területére korlátozza, amivel a partikuláris pénzverőműhelyeket egy csapásra megbénította. Fia, III. Fülöp inkább azokat a lehetőségeket aknáztatta ki, amelyeket a hűbérjog a királynak, mint legfelsőbb hűbérúrnak nyújtott. Udvari törvénytörvényének egyik ítéletével a nemesítést (a lovaggá-ütést) királyi jognak minősítette, hasonlóképpen hűbérek vándorlását egyházak vagy nem-nemesek kezére királyi engedélyhez kötötte, nehogy a hűbér föld kiterjedése csökkenjen. Hogy mily abszolutisztikus hajlamokat mutatott már ekkor a királyság, arra jó példa III. Fülöp egy ordonnance-a (1279). A királyság már ekkor a lakosság takarékoságától remélt több jövedelemhez jutni. Ép ezért ez az

ordonnance hercegnek, bárónak, grófnak, egyházi fejedelemnek, lovagnak a legpontosabban előírta, hogy hány fogásból állhat étkezésük és hogy mennyi és mily drága öltözékkel láthatják el évente magukat.

A legjelentősebb eredményeket azonban a királyság a bíraskodás terén érte el. A vérbosszú-harc (guerre privée) jogos kiváltsága volt a nemességnek, ami azonban tulajdonképpen a bíró dolgát a felekre bízta. A római jogban újjáéledő állam-eszme természetesen ezt az állapotot nem tűrhette és a guerre privée-nek legalább korlátozására törekedett. A IX. Lajos által rendszeresített asseurement tulajdonkép ezt a célt szolgálta. Ha valaki magánharctól tartott és a szembenálló féltől ilyen „biztosítékot“ kért, akkor ellenfelének a megneemtámadás kijelentését a bíróság előtt mindenképpen meg kellett tennie. Az asseurement megsértését súlyosan, sokhelyt halállal büntették. IX. Lajos egy másik ordonnance-ával tovább merészkedett: a vérbosszút egyáltalán megtiltotta. Utódai azonban a nemességet nem akarták többé ingerelni és a vérbosszú továbbra is életben maradt.

Ezekkel a kísérletekkel függ össze az istenítéletként alkalmazott párviadal és más egyéb ordále megszüntetése. A párviadalt is a nemesség becsületbeli ügyének tekintette. Az egyház azonban más véleményen volt és az új állam — mint annyi más téren — örömmel követte a szellemi fórum ujjszűntetését. A párviadalt az 1215-i lateráni zsinat istenkísértésnek bélyegezte és Szent Lajos a tilalomnak sietett korona-tartományában érvényt szerezni (1258). Ugyanis eddig, ha a fél az ítélettel nem volt megelégedve, fellebbezés helyett egyszerűen párviadalt, istenítéletet rendeztek. A királynak azonban érdekében állott, hogy bíraskodását, mint fellebbezési fórum, minél jobban kiterjessze. Ezen az alapon állítja fel Beaumanoir, a király jogásza azt a tételt: „Toute la laie juridicion du royaume est tenue du roi en fief ou en arriere fief“. Bizonyos ügyek, mint cas royaux (békebontás, birtokháborgatás, stb.) már csak a király ítélőszéke elé tartoznak, mely különben is a praeventio jogán az egyik fél kérésére közvetlenül is belenyúlhatott. Bár a hűbéri ellenállás a párbaj megszüntetésével szemben egészen a XVI. századig tartott, a fellebbezés a hűbérfejedelemségekben is hamarosan meggyökeresedett. Ahová eddig a bailli-szervezet nem ért el, onnan most pereket hoztak a bailli, mint első fellebbezési szék elé. Csupán Franciaország 12 pair-je, szóval a legelőkelőbb egyházi és világi nagyok, köztük Guyenne és Burgundia hercege, a flandriai gróf, a reimsi érsek, stb. élvezték azt az előjogot, hogy székükről a fellebbezés egyenesen a királyi udvarba történt, hol az ügyek felszaporodása csakhamar ügykörszerinti differenciálódást idézett elő.

IX. Lajos uralkodása alatt bekövetkezik a kúriában az első kormánysszervek kialakulása. Mindenekelőtt maga a tanács is újalakul. Miután már I. Fülöp (1060—1108) óta a nagy vazallusok és főemberek elmaradtak a kúriából és a hangadók ott apró curiales, domestici, familiares lettek, Fülöp Ágost alatt jogászok lépnek az előtérbe, kik — papok és lovagok — mint hivatásos tanácsosok állandó fizetést húznak és az udvarban is étkeznek. A folyton változó bárók és főpapok mellett ők alkották a tanács törzsét. Ez volt az első lépés a felé, hogy a királyi tanács elveszítse „alaktalanságát“ és határozottabb szervezetet nyerjen. A szakszerűség érvényesítésével azonban a tanácsnak bizonyos tagjait előszeretettel vették vagy a pénz- vagy bírósági ügyek tárgyalásánál igénybe, ilymódon a tanácsnak egy pénzügyi (camera compotorum) és egy bírósági (parlement) szerve fejlődött ki. A tanács — most már mint olyan — természetesen ezután sem mondott le a pénzügyi és a bírósági ügyekről, hanem a két önálló „hivatal“ mellett továbbra is önállóan pénzügyi kérdésekkel foglalkozott és ítéleteket hozott (1356-ig). Ilymódon a tanács a király elnöklete alatt vagy helyette a legfelsőbb bíraskodás és döntés jogát fenntartotta magának. A parlament és a számszék önállósága csak a XIV. sz. közepén vált teljessé, az előbbi összetételét egy 1345. évi ordonnance, az utóbbiét V. Fülöp szabályozta véglegesen (1320). A parlament amilyen mértékben kivált a kúriából, oly fokon lett az egész Franciaország legfőbb bírói székévé. Méltóságának és hivatali tekintélyének egész tudatában nem egyszer ítélte el bailli-kat és adott igazat a „népnek“ a korona követeléseivel szemben. Miután minden világi bíróság, akár királyi, akár hűbér-fejedelmi, neki volt alávetve, a parlament testesítette meg leginkább az egységes királyság eszméjét. A parlamentbe szivódott fel a király egykori hűbér-bírósága is, a pair-ek bírói széke, miután már Fülöp Ágost ennek önálló üléseit megtiltotta. Miként tehát a vidéken a hűbériségnek mindenhol meg kellett hátrálnia a hivatali szervezet előtt, úgy a királyi kúriában is beolvadásra volt ítélve.

Ez az átalakulás természetsszerűleg nem múlhatott el hatás nélkül az udvari méltóságok történetében. A kúria hatalmának növekedése miatt attól kellett tartania a királynak, hogy a főméltóságok, ha továbbra is nemesi dinasztikiák kezén maradnak, könnyen veszélyessé válnak. Ép ezért az udvar hajdani fejét, a sénéchalt már VI. Lajos megbuktatta, méltóságát pedig 1191 óta sohasem töltötték be. Ugyanígy betöltetlenül hagyták a királyok Fülöp Ágosttól kezdve (1185) a másik fontos szerv, a kancellária vezetőállását, melynek

hordozója a tanácsban bírói hatalmat is gyakorolt. Helyét nagypecsét-őri (custos sigilli, garde des sceaux) minőségben az udvar egy egyszerű hivatalnoka foglalta el. Angliában az udvari főméltóságok pusztán nemesi címekké váltak, míg az ügyek tényleges vezetését hivatalnokok látták el. Hasonló volt a helyzet a kamarással (chambrier) Franciaországban, kinek tisztségét a kisnemes vagy polgári eredetű grand-chambellan örökölte.

A belső újjászületéssel együtt kifelé is megerősödött a francia király hatalma. Amióta egyik vazallusa, Anjou grófja Észak- és Dél-Franciaország legnagyobb hűbérfejedelemségét, Normandiát és Aquitaniát egy kézben egyesítette, sőt hozzá még Európa legerősebb és legjobban szervezett királyságát, Angliát is megszerezte, a francia királyság sorsa — úgy látszott már — végleg megpecsételődött. Ha nem akart elpusztulni, cselekednie kellett. Mindenekelőtt pénzre és katonára volt szüksége. A korona vazallusai azonban csak 40 napig voltak hajlandók harcolni, azonfelül már zsoldot kértek: a zászlótartó 20 toursi garast, a lovag tizet, az apród ötöt, a közönséges gyalogos katona egyet. Megtörtént, hogy a lovag-had a legnagyobb ostrom idején egyszerűen faképnél hagyta a királyt s hazament, mert a köteles szolgálat ideje lejárt. A hűbérúr különben is csak pár emberét mozgósította. A Bayeux-i püspök pl. mindössze 20 lovag kiállítására volt kötelezve, holott al-vazallusainak száma meghaladta a százhuszat. Épp ezért a francia király is — miként korának többi uralkodója — szívesebben vette, ha pénzt kapott hűbér-szolgálat (megváltás: roncín de service) vagy az általános felkelés (megváltása: aide de Fost) helyett. A pénzen ugyanis zsoldoshadakat fogadhatott, amelyeket korlátlanabban használhatott fel. Ameddig a harcok csak a szomszédig értek, a lovag-had is alkalmas sereg volt. De a nagypolitika, amely az abszolutizmus felé hajló állam belső szükségletéből fakadt, már ilyen helyhez (országban belül) vagy időhöz (40 nap) kötött sereggel mit sem kezdetett. Az angol királynak is tapasztalnia kellett, hogy a vazallus-had a tengeren túl már nem akar harcolni. A\$ új időknek új harcosra volt szüksége. A pénzzel fizetett hivatalnok mellett feltűnik a pénzzel fizetett harcos — a zsoldos. II. Fülöp hadjáratait már javarészt zsoldosokkal vívja, IX. Lajos serege pedig már szinte teljesen zsoldosokból állott. A lovagok tömegesen jelentkeznek apródjaikkal zsoldos szolgálatra. A nem-nemesek mint könnyű, nyilazó lovasság vagy gyalogság vonultak hadba.

MÁSODIK FEJEZET

A NEMZETKÖZI POLITIKA KEZDETEI

Mindeddig a nagypolitika tengelyében a császárság és pápaság harca állott, amely lényegében nem is volt egyéb, mint itáliai politika. Az Anjou-birodalom megalakulása óta egészen megváltozott a helyzet. Már nemcsak Itáliáért és Itáliában üznek nagypolitikát, hanem Nyugaton is. Amidőn később a császárság hatalma az investitúra-harc lezajlása után, a szerzett sebek következtében tovább sorvadt, a nagypolitika súlypontja szinte észrevétlenül Franciaországra helyeződött át: az európai helyzetet ezentúl a francia-angol ellentét jellemzi és Németország — akárcsak előbb Franciaország — már csak a nagypolitika harcterének szélére szorult. A nagypolitika szó azonban itt nem csak átcsoportosulást, de egyben nagyobb arányokat is jelöl, csak a XII. sz. óta beszélhetünk igazi európai külpolitikáról, amennyiben az államok helyi küzdelmei helyett egyszerre az egész európai küzdőteret látjuk magunk előtt. Az újkorban a külpolitika a maga szövevényes hálózatával egész Európára kiterjed s lehetlenné teszi, hogy bármely állam is a splendid isolation kényelmes álláspontjára helyezkedjék. Ezért szoktunk az újkorral kapcsolatban európai állam-rendszeret emlegetni. Ez a rendszer azonban már a középkor második felében kibontakozik, mint ahogy az egész késő-középkor a XII. sz. közepétől (vagy végétől) kezdve minden téren előkészíti az újkort. Az új nemzetközi politika viszont, akárcsak az új hivatalnok-állam, egészen a dinasztiai hatalmán nyugszik, a politikai szövetségek családi kapcsolatokban fejeződnek ki, testesülnek meg. Es ez érthető is. Mindaz, ami a dinasztia hatalmát növelte, a királyságot is erősítette, az uralkodóház családi politikája éppen ezért a legteljesebb állam-politika. Házasság útján királyságokat lehetett szerezni és ez a lehetőség magyarázza a dinasztiaknak azt a különös vándorlását országról-országra, ami oly «jellemző a késő-középkorra. Egyes uralkodóházak az egész Európát bejárják: a Luxemburgok vagy az Anjouk története a legjobb példa erre.

Az anglo-normann királyság azáltal, hogy területe a szárazföldi Normandiára is kiterjedt, erős kontinentális politikát üzött. Ez a kontinentális orientáció még csak erősödött, amikor II. Henrik (1154—1189) személyében Anjou grófja került Anglia trónjára. Az egykori anglo-normann királyság területéhez nemcsak háza birtokait, Anjou-t,

Maine-t és Touraine-t, hanem Aquitaniát is hozzácsatolta, melyet még 1152-ben ügyes dinasztikus politikával kiragadott a francia király kezéből, 1156-ban pedig egyes elégedetlenkedő nagyok segítségével Bretagne-ban is meg tudta vetni lábát. Franciaországnak egész nyugati fele tehát az Anjou-imperiumhoz tartozott. Ugyanaz a II. Henrik volt az első angol király, aki Írországra és a skót királyságra is ráterítette a kezét, így az angol szigetek politikai egyesítését — ha laza formában is — neki sikerült először megvalósítani. Írország és Skócia közül az első állott a kezdetlegesebb politikai fejlődésfokon. Az írek tulajdonkép még a XII. században is nemzeti és törzsi alapon berendezett királyságokban — Ulster, Munster, Leinster, Connaught és Meath — éltek, egy törzsi konföderációban, melynek élén nagykirály címen Connaught ura állott. II. Henrik idején Leinster királya nagyhatalmi törekvéseivel megbontotta a konföderáció békéjét és ezzel módot nyújtott az angoloknak a beavatkozásra. Kezdetben csak egyes angol nemesek a maguk szakállára hajóztak át a szigetre (1166—69), 1171-ben azonban II. Henrik kilépett passzivitásából és maga is részt vett a küzdelemben, mely az írek alávetésével végződött. II. Henrik még nem gondolt az ország teljes politikai bekebelezésére, megelégedett felsőbbségének pusztá elismertetésével. Egyedül egyházi téren illeszkedett be Írország a nyugati, római szervezetbe. A viking-invázió következtében — mint láttuk — Northumbria egy része angol-szász lakosságával együtt a skót királyság hatalma alá jutott (1018). Az eredetileg kelta, északnyugati fekvésű és nemzeti szervezetű királyság ennek következtében lassanként délkeretre helyezte át székhelyét és anglo-normann feudális elemekkel telítődött. I. Dávid (1124—1153) — annak a III. Malcolm-nak fia, aki Macbeth-et megfosztotta trónjától — a skót királyságot teljesen az anglo-normann hűbériség alapjaira helyezte, angol hűbérurakat fogadott udvarába, átvette az angol királyság intézményeit, köztük a shire-szervezetet, meghonosította a skót „városokban“ az angol polgárság szabadságát és egyházát, Szt. Kolumbán művét, nyugati mintára újjászervezte. Az István alatti zavaros időket arra használta fel, hogy a skót határt, mely évszázadok óta a Tweed és a Cheviot vonalán húzódott végig, délre egészen Durham-ig tolja. II. Henrik azonban újra visszaszerezte az elvesztett területeket, sőt Oroszlán Henrik skót királyt, ki az 1173. évi nagy lázadás idején a bárók pártját fogta, hűbéruraságának elismerésére kényszerítette (Falaise 1174).

Az új hivatalnok-szervezet természetesen az Anjou-birodalom nem minden részében érvényesült egyformán. Más volt a helyzet Angliá-

ban és Normandiában, hol már a normann időkben erős központi uralom állott fenn és megint más viszonyokat találunk Aquitániában vagy Anjouban. Míg ott egy jól működő hivatalnok-szervezet gyakorolta a közhatalmat, itt a hűbériség tovább virágzott. Ezeken a területeken Henrik nem mint király, hanem mint az illető hercegség vagy grófság ura és ennek következtében — bármennyire is meglepő — mint a francia király hűbérese gyakorolta a központi hatalmat. A francia hűbérurak csak seniorjukat látták benne, kinek akkor engedelmességek, amikor akartak. Vele szemben szívesen kerestek közvetlen kapcsolatot a legfőbb hűbérúrral — a francia királlyal. II. Henrik úgy igyekezett a helyzet ura maradni, hogy várakat emelt és vétellel vagy egyéb módon domaniális javait növelte. Az egyes részek, Aquitania, Bretagne, Anjou és Normandia élére egy-egy sénéchal-t állított, ki helytartói jogkörrel intézte az ügyeket. A birodalmi kormányzat tulajdonkép Anglia és Normandia hivatalnok-szervezetére és anyagi erejére támaszkodott; ezek voltak a birodalom törzsországai. II. Henrik leghívebb kormányfőrfiai is a normandiaiak és a még franciás műveltségű angolok soraiból kerültek ki.

A politika Plantagenet II. Henrik angol király kezében öltött igazán európai méreteket. Uralkodása alatt az angol kontinentális befolyás túllépi az északi, brit kultúrkör határát és gazdasági kapcsolatok útját követve, Aquitánián keresztül beárad a mediterrán kultúrvidékre is. Ennek a hatalmi terjeszkedésnek útját a politikai szövetségek egész sora jelzi. Ilyenformán az angol hegemonia jegyében egy nagy szövetségrendszer jött létre, amelyben az akkori Európa minden számottevő hatalmi tényezője sajátos érdeke szerint helyezkedett el. Az államoknak az angol-francia ellentét körül való csoportosulása később is megisméltódott, úgyhogy bizvást tekinthetjük II. Henriket mindezen szövetségrendszerek szellemi atyjának.

A mai nemzetközi politika azt mutatja, hogy bizonyos országok pusztán helyzetükből kifolyólag, miután ellentétes érdekek ütközéspontjában fekszenek, melyek aztán egymás hatását lerontják, állandó semlegességet élveznek. Ezen alapszik pl. Svájc semlegessége. A középkorban hasonló külpolitikai helyzetben találjuk a kis, de gazdag Flandriát, mely — bár francia föld volt és a francia királyság hűbérkötelékébe tartozott — egyúttal, bizonyos birtokok után, a német császárnak is hűbérszolgálatot fogadott. A német császárság azonban az investitúra-harc folyamán annyi erőt veszített, hogy az Északi-tenger partvidékét és Észak-Németországot (Szászország) politikailag mintegy kiüríteni volt kénytelen. Ezek a területek külsőleg továbbra

is a birodalom részei maradtak, politikai életük azonban már egészen az angol-francia körhöz kapcsolódott. V. Henrik halála után (1125) a flamand grófok önálló fejedelmek módjára tárgyalnak a császárral. Ezzel a változással egyidőben a mai Belgiumnak nyugati része, a Maas és Schelde közti terület (Brabant, Hennegau) elválík a lotharingiai hercegségtől, mellyel a verduni békekötés óta egy testet alkotott s a flandriai politikai és gazdasági közösség részese lesz. A mai Belgium kialakulása a sokféle hűbérfejedelemségekből tulajdonképp ekkor kezdődött. Philippe d'Alsace (1169—1191), felesége révén, hozományként Vermandois és Valois grófságokat is Flandriához csatolta, nővére segítségével, kit V. Balduin (1171—1195) hennegauai gróffal házasított össze, ennek a hatalmas fejedelemnek szövetségét is megnyerte. Halála után Balduin kezén egyesült a két grófság. Bár így a flandriai gróf hatalma egyre növekedett, mégis félnie kellett a francia királytól, kinek befolyása oly mértékben emelkedett országában, amilyen mértékben a császár tekintélye fogyott. A francia befolyás azonban nem érvényesülhetett szabadon: állandóan küzdenie kellett az angol terjeszkedéssel. Flandria gazdaságilag teljesen a szigetországra volt utalva, honnan főiparának nyersanyagát, a gyapjút kapta. Épp ezért a flandriai gróf bármelyik pillanatban el lehetett arra készülvé, hogy az angol király zár alá veszi a gyapjúkivitelt — így járt el L. Edvárd —, vagy ahogy III. Edvárd tette, az árumegállító jog áthelyezésével, Brüggéből Brabantba, az ország gazdasági életét megbénítja. A gróf Angliának is hűbérese lett, mégpedig az újabb hűbérformában — hűbér járadékot élvezett. A sterlingek harca a toursiakkal hol a francia, hol az angol oldalra billentette a politikai egyensúlyt.

Egy másik fontos érdekkört jelentett délen az ibér félsziget és a Languedoc. Ide az angol befolyás az aquitaniai hercegségen keresztül találta meg az utat, mely már régi idóktól kezdve szintén gazdasági és kulturális kapcsolatokat tartott fenn Írországgal és a brit szigetekkel. Egy kis túlzással azt mondhatnók, hogy Aquitania közelebb állott Angliához, mint saját hűbérurához, a francia királyhoz. A bordeauxi bornak éppúgy szüksége volt az angol piacra, mint Flandriának az angol gyapjúra. Az arab uralom visszaszorításával lassan kialakuló spanyol királyságokat, az Asturiából kiváló Castiliát (X. sz.) és Portugált (1000 kör.), továbbá a régi spanyol örgrófság utódállamait, a kis Navarrát, Aragont és a barcelonai örgrófságot (Katalónia) — e két utóbbi 1137-ben egyesült egymással — ezer és ezer szál fűzte a szomszédos Dél-Franciaországhoz. Hiszen

javarészt francia lovagok voltak, kik a „reconquista“ harcaiban vérüket hullatták, mint ahogy francia papok létesítették vagy népesítették be a spanyol egyházak és kolostorok jelentős részét. Francia szellem indítja útjára a spanyol történelmet... A trubadúrok éppoly édesen zengik dalaikat az Ebro völgyében, mint a Midi antik hagyományokkal terhes földjén. Közös mediterrán kultúr jelleg keres magának azonos kifejezési formákat itt és ott egyaránt. A hajdani spanyol örgrófság örökségeként a Pyreneusok mindkét oldalát közös politikai és társadalmi érdekek kötötték össze egymással. Septimania és Provence spanyol érdekkörben feküdtek. De ezek a fiatal spanyol királyságok nem ismerik a békét, mialatt az arabok ellen harcolnak, a terjeszkedés és mozgás következtében folytonosan egymásba ütköznek. VII. Alfonz, castiliali király 1135-ben felveszi a császár címet és igényt emel az egész ibér félsziget főségére, ami persze Aragóniát Castilia örök ellenségévé tette. Másrészt Aragóniának minden oka megvolt arra, hogy a Languedocban és a Provenceban a francia király hatalomterjeszkedését gyanakvással nézze.

Spanyolország, Dél-Franciaország és Itália együtt alkották a nyugati kultúrközösség mediterrán kultúrvidékét. Az új nagypolitikában különösen fontos szerep jutott osztályrészül Szicíliának, mely Nyugat és Kelet legfontosabb kapuja volt. De birtoklása nemcsak a messzeeső Bizánc és arab birodalom szempontjából jelentett sokat, hanem a pápaságnak és a császárságnak érdekei is a legélesebben ezen a ponton ütköztek össze. A kuriális politika alapelvei közé tartozott, hogy a császár ne vethesse meg lábát Szicíliában, mert ezáltal a pápaság két tűz közé szorult volna. Amíg a német császárság itáliai politikát folytatott, Szicília birtoklása érdekében kapcsolódott bele a nyugati politikai rendszerekbe. Mihelyt valamely nagyhatalom kinyújtotta kezét Szicília felé, a császárság azonnal védelmi állásba helyezkedett. Az imperium és a nyugati államok másik ütközéspontjának az egykori burgund királyságot (Arelate) kell tekintenünk, melyet tudvalevőleg II. Konrád csatolt a birodalomhoz (1032—34). Birtokbavételével a császárság távol tudta tartani a franciákat Lombardiától és a sváb harcegségtől. Amióta azonban a német császárság visszahúzódott Itáliából, e két ország a birodalom részére teljesen elvesztette korábbi nagy jelentőségét. Provence már 1246-ban IX. Lajos francia király testvérének, Anjou Károlynak jutott, abban az évben tehát, amikor II. Frigyes a szabaddá vált ausztriai és stájer hercegséget a dinasztia birtokába vette. A Dauphiné-t viszont az a Bajor Lajos áldozza fel a francia királynak, ki a régi császárpoliti-

kának utolsó képviselője volt (1349). Mindez közrejátszott abban, hogy Németország teljesen kiszorult a nyugati politikából. Másrészt a két egymással szembenálló nagyhatalom, Anglia és Franciaország arra használták fel a német trónviszályokat, hogy oly saját ízlésük szerint való királyt adjanak Németországnak, akinek segítségétől sokat remélhetnek. Végül mindezek a hatalmakon kívül a nagypolitikába belejátszottak a pápaság érdekei is. Egyetemes szervezete és sajátos céljai következtében bármelyik királyság összeütközésbe kerülhetett vele.

Nagy vonásokban ez volt az általános külpolitikai helyzet, amikor Plantagenet II. Henrik nagyarányú koalíciót hozott létre Franciaország ellen. Flandriát egy időre sikerült határozottabb pártállásra bírnia. Midőn Thierry d'Alsace gróf 1157-ben Jeruzsálembé ment, országát és fiát nem természetes urára, a francia királyra, hanem az angol uralkodóra bízta, aki pedig mint aquitaniai herceg igényt emelt arra a Toulouse-i grófságra, melynek megszerzését már felesége ösei is több ízben megkísérelték. Miközben összeköttetésbe lépett Toulouse nagyaival, az aragón királlyal pedig, ki mint Provence grófja Toulouse grófjával, Provence tulajdonképpeni örögrófjával állandó harcban állott, dinasztikus formában szövetséget kötött (1159). A gyűri a francia király körül teljesen bezáródott, amikor maga a Blois-Champagne grófi ház is, királyi tisztség (sénéchal) és rokoni kötelék ellenére urát cserben hagyta és amikor Barbarossa Frigyes burgund politikája miatt nyíltan az angol királyhoz csatlakozott (1157). E válságos helyzetben VII. Lajos természetes szövetségest talált Castiliában, ahonnan 1154-ben házasodott, és a létében fenyegetett Toulouse-i grófságban, amely hosszú idő óta most először keresett kapcsolatot a francia királlyal. V. Raimund gróf a király nővérét vette feleségül. E szövetségrendszer kiépítését a váratlanul kitört szkizma (1159) és Becket Tamás, Canterbury érsekének (1162—1170) harca királyával, miért életével fizetett — megszakította. Pár év múlva azonban már Castiliát (VIII. Alfonz angol házassága 1170) és a megbékült pápa közvetítésével Sziciliát is az angol táborban találjuk (II. Vilmos angol házassága 1177), a Toulouse-i gróf pedig hűbérformában meghódolni kényszerült (1173). Ugyanekkor (1173) II. Henrik a császársághoz tartozó burgundiai Savoyában (Maurienne) is megvetette lábát s a fiúutód nélküli III. Humbert gróf halála esetére házasság útján biztosította János fiának a grófságot. Tudjuk, Matild lányának Welf Oroszlán Henrik, szász-herceg volt a férje, kinek révén az egész Észak-Németország, e veszé-

lyes territórium, az angol király befolyása alá került. Szicília, Savoya, Szászország — e három országban az angol politika oly mélyen gázolt a császárság érdekeibe, hogy Barbarossa csak egyet tehetett: Franciaországhoz közeledett. Az angol-francia ellentét így kiegészült egy Capeting-Stauf és egy Plantagenet-Welf szövetséggel.

Az angol szövetség e fojtó öleléséből a francia királyság csak lassan bontakozott ki. Elsőnek két legértékesebb hűbér-fejedelemségét, Blois-Champagne-t és Flandriát hódította vissza. VII. Lajos házassága (harmadik) Champagne-i Adállal (1160) és II. Fülöp násza Hennegau-i Izabellával (1180) tisztán mutatja az új politikai helyzetet. Különösen az utóbbinak volt nagy jelentősége a dinasztiára nézve, hiszen Hennegau-i Izabellával állítólag Nagy Károly királyi vére jutott a Capeting-dinasztiába. Ettől az időtől kezdve a Capetingek nemcsak eszmeileg, hanem a vérség jogán is Nagy Károly ivadékainak tekintették magukat. A XII. sz. utolsó éveiben írta Gilles de Paris Carolinusát Fülöp és Izabella fia, Lajos számára, hogy a felserdülő gyerek e nagy példát mindig szeme előtt lássa. II. Fülöp azután a dán királlyal szövetekezett, kinek nőtestvére második felesége lett (1193). A francia király ily módon kívánta a maga számára biztosítani a dán királyi ház igényét Angliára és a dán hajóhad közreműködését angol hadjárat esetén. A megszakadt kapcsolatot Castiliával már 1200-ban sikerült visszaállítani, amikor a normandiai Vexin és Berri ára fejében az új angol király, Földnélküli János (1199—1216) békére kényszerült. Nővérenek és VIII. Alfonz castiliani királynak lányát, Blankát a francia trón várományosa, Lajos (VIII.) kapta feleségül.

E külpolitikai szövetségeknél sokkal félelmetesebb fegyvert adott a francia király kezébe maga a hűbér jog. Plantagenet Henrik, amikor az angol koronát elnyerte (1154), három francia grófság és két hercegség birtoklása alapján tulajdonkép a francia király hűbéresei közé tartozott. Az Anjou-birodalomnak egy jó része tehát — bármennyire is csodálatos — végeredményben a francia király hűbértartója volt. Manapság egy ilyen jogállapot teljesen elképzelhetetlen, a középkorban azonban egyáltalán nem akadtak fenn ezen. Hiszen a hűbériség — mint ahogy már előbb megjegyeztük — épúgy nemzetfeletti intézményt alkotott, akárcsak az egyetemes egyház. Csakhogy a vazallus ebben az esetben gazdagságban és hatalomban többszörösen felülmúlta saját seniorját, sőt harcban is állott vele. A francia királyságnak létérdeke fűződött ahhoz, hogy ez egyszer a hűbérjognak ne legyen igaza. A nemzeti egység tudata ébredezni kezdett és tilta-

kozott a hűbéri elv ilymértvű alkalmazása ellen. Valóban az angol-francia háborúk idején eszmél rá a francia a maga nemzet-mivoltára. Amikor Toulouse grófja az angol királynak hűbéresküt tett, a „közvélemény“ — lassanként már ilyenről is beszélhetünk — hazaárulást emlegetett. A nemzeti érzés kibontakozása ugyanúgy szétvetette a hűbériség egyetemes formáit, miként a kialakuló nemzeti állam.

II. Henrik természetesen volt annyira hatalmas, hogy hűbérkötelezettségeinek a francia királlyal szemben ne tegyen eleget. Ez a hűbéri függés azonban nem volt teljesen közömbös számára, bizonyom fokig elismerte azt és tekintettel volt rá. A nagy angol király, ki ott-hon, alattvalóival szemben, a modern hivatalnok-állam elveit hangoztatta, még teljesen lovag módjára gondolkozott és a hűbér-törvényt az emberi lélek belső törvényének tekintette. Életének nem egy különös epizódját csak ezzel a feltevéssel tudjuk megmagyarázni. Amikor 1159-ben a toulousei grófságot fegyveres erővel akarta birtokába venni, VII. Lajos pusztá megjelenésére feladta Toulouse város ostromát, nehogy legfelsőbb hűbér-ura ellen karddal a kezében kelljen harcolnia, ami felonía (hűbéri hűségsgzegés) számba ment volna. A hűbéri jog írta elő továbbá azt is, hogy a vazallusnak ura kiskorúságát nem szabad saját érdekében kihasználni. II. Fülöp uralkodása kezdetén még gyermek volt. A flandriai és a blois-champagnei grófok hatalomra áhítoztak és versengésükkel udvari háborúságot idéztek elő. II. Henrik, a helyett, hogy támadásba ment volna át, békét kötött a gyermek-királyal (1180), sőt a bárókat engedelmességre intette. Ez a hosszú béke (1187-ig) tette lehetővé, hogy az új király a lázongd bárókat letörje (1181—85) és hatalmát megszilárdítsa.

II. Fülöp nem volt ilyen lovagi gondolkodású. Hideg, számító természetével mindazt az előnyt, amelyet a hűbéri jog neki mint legfelsőbb hűbérúrnak nyújtott, ridegen kihasználta. Így a harc az angolok ellen egy sajátos jogi, mondhatni, ügyvédi jelleget vett fel. II. Fülöp az angol királyt és fiait, kik francia fejedelemségek élén állottak, ugyanúgy kezelte, mint szűkebb országa akármelyik báróját. Ha összeütközésbe kerültek a hűbérjoggal, hivatalnok-szervezetének egész mechanizmusát működésbe helyezte ellenük. A párisi parlament keretében összeülő pairs-bíróság mint legfőbb hűbéri szék ítéletet hozott és a hadjárat tulajdonkép nem volt egyéb, mint az ítéletnek végrehajtása. A francia király a hűbéri jog álláspontjára helyezkedett és ahogy a hűbéri jog nem vett tekintetbe országhatárokat, ő sem tett különbséget belföld és külföld között. Hiába tartozott Aquitania vagy Normandia az angol királysághoz! A francia király híva-

talnok-szervei belenyúltak ezeknek az országoknak helyiszonyaiba s a jogcsavarás és törvényértelmezés minden művészetével zaklatták a bárókat mint hűbér-urakat s elvették tőlük felségjogaikat. Azt lehet mondani, hogy közigazgatási úton hódították meg az angol király francia birtokait. Ezekben a küzdelmekben, melyeket a kor új embere, a jogász vívott meg, érlelődött ki a francia politika ügyvédi szelleme.

Az Anjou-birodalom felbomlásztását a hűbériségben rejlő lehetőségek kihasználásával érte el a francia király. Midőn II. Henriknek egyik fia, Geoffroi meghalt (1186), Fülöp Ágost a legfelsőbb hűbérúr jogán igényt emelt Bretagnera. Henrik egy másik fiától viszont, ki a Poitou-i grófságot kapta, hűbéresküt követelt. Magát II. Henriket is többízben megidézte bírósága elé és amidőn az angol király ennek nem tett eleget, mint egy közönséges lázadó vazallussal bánt vele (1187). Ezeknek az elveknek alkalmazását szerfölött megkönnyítette a Henrik-fiak örökös lázongása, kik saját apjuk ellen a francia királlyal szöveterkeztek. A lázongó fiúk hajlandóknak mutatkoztak már, hogy Fülöp Ágostnak kezébe hűbéresküt tegyenek (Richard 1188, János 1189 és 1193). Amikor 1199-ben Földnélküli János trónra jutott, újból kitűnő alkalom adódott a beavatkozásra. Egy birtokügyből kifolyólag Aquitania egyik hatalmas hűbéres családja, a Lusignan-ház a francia királynál mint legfőbb hűbérúrnál azt a vádat emelte Földnélküli János ellen, hogy vonakodik jogorvoslást adni. Erre Fülöp Ágost összehívta a hűbér-dolgokban illetékes páírs-törvényszéket és az angol királyt, miután az idézésre nem jelent meg, összes tengerentúli birtokainak elvesztésére ítélte (1202 ápr. 28). Hogy az ítélet ne maradjon pusztá papiros, Geoffroi fia, Arthur, II. Henrik unokájának támogatásával, ki mint trónkövetelő lépett fel Földnélküli Jánossal szemben, berontott Normandiába. Csakhogy az angol király a rendelkezésére álló nagy anyagi és katonai erővel védte koronájának legbecsesebb darabját, Normandiát és Arthurt, ki Poitouban küzdött, elfogta és titokban meggyilkoltatta (1203). Arthur gyászos bukása azonban csak siettette a nagyok elpártolását, melyet a király erőszakos fellépése még jobban szított. 1204-ben Normandia már elveszett és 1206-ig Aquitania kivételével a többi franciaországi birtok is Fülöp Ágost birtokába jutott.

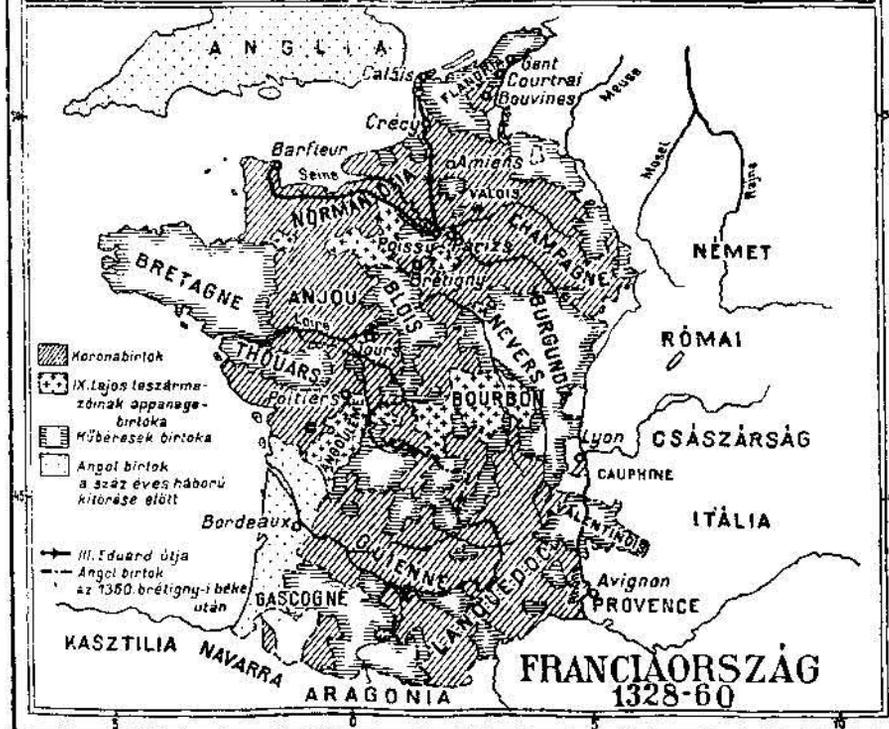
A foglalásokat azonban biztosítani kellett, mert a döntő összecsapás órája csak most ütött. A nagy csatát egyik fél sem akarta egymaga megvívni, Fülöp és János egyaránt szövetségeselek után nézett. Ismét működésbe lépett az a szövetség-rendszer, amelyet II. Henrik hívott először életre. Castilia a franciákkal tartott, míg León és Navarra

János oldalára állott. Ugyanígy tett Toulouse grófja, János sógora, VI. Raimund (1194—1222). Mialatt Fülöp Wales-ben bujtogatott, János összeköttetésbe lépett normandiai nagyokkal és Poitou sénéchal-jával. Nagy csapás volt a francia király számára, hogy a portugál király fia, Ferrand, ki mint IX. Balduin latin császár leányának férje Flandria grófja lett, János pártját fogta és példáját a nagy francia hűbér-úr, Boulogne grófja is követte. Rosszul állt a francia ügy Németországban is. VI. Henrik halála után (1197) mind a francia, mind az angol király arra törekedett, hogy a császári trónra szövetségesét ültesse. A francia Stauf-párt azonban Sváb Fülöp meggyilkolása után (1208) alul maradt a küzdelemben és Welf IV. Ottó, az angol király rokona győzött. Nem lehetett kétség a felől, hogy IV. Ottó az angol pénzen szerzett trón birtokában nem fogja cserbenhagyni az angol királyt. Ezzel szemben Fülöp váratlan szövetségest talált III. Ince pápában, aki a Stauf-ellentét miatt kezdettől fogva a Plantagenet-Welf érdekeknek képviselője volt. Hubert canterbury érsek halála (1205) az érsekség betöltése körül nagy harcot robbantott ki a pápa és Föld-nélküli János között, kit csakhamar egyházi átok sújtott (1208). Amikor pedig János erre még kíméletlenebből zsákmányolta az egyház vagyonát és mikor rokona, IV. Ottó újra felelevenítette a Staufok itáliai politikáját, az erélyes pápa megfosztotta az angol királyt trónjától s az ítélet foganatosítását a francia királyra bízta (1213 jan.). Ez a lépés nem tévesztette el hatását. Időközben otthon, Angliában is mozogni kezdett a talaj János lábai alatt. Az abszolutizmus által visszaszorított hűbéri elvek követelték jogaikat és János tisztában volt azzal, hogy a pápa nevében jövő francia király ellen bárói támogatásra nem számíthat. Ebben a kényszerhelyzetben teljesen aláveti magát III. Incének, sőt országát pápai hűbérnek nyilvánítja évi 1000 márka fizetésének kötelezettségével. János megmenekült a hadjárat veszedelmétől, s most már ő maga ment át támadásba. Szövetségesi segítségével kétoldali támadással kívánta Fülöp Ágostot és királyságát megsemmisíteni. Lajos francia trónörökös azonban Poitou felől felfejlődő seregét visszavetette, a francia király pedig szövetségeseit, Ottó császárnak a flandriai és a boulognei grófokkal egyesült hadát Bouvines-nél Lille és Valenciennes között 1214 július 27-én megsemmisítette.

A bouvinesi ütközet végérvényesen megpecsételte az Anjou-birodalom sorsát. II. Henrik nagy alkotása az érdemtelen utódok kezén rövid pár év alatt semmivé foszlott. A Chinon-ban kötött fegyverszünet (1214) csak Aquitaniát és Poitou egy részét hagyta angol birtoknak. A következő évben az angol bárók a Magna Chartával (1215 jún.

15) megtörik a Plantagenet-ház abszolútizmusát és a koronát VIII. Lajosnak, Fülöp Ágost fiának ajánlják föl. De a pápa kiterjesztette védőkarját vazallusa, Földnélküli János fölé és a francia királyfinak, miután János időközben meghalt (1216), végleg le kellett mondani vállalkozásáról (1217). Az éiet-halálharc közepette egyik fél sem szentelt elég figyelmet Dél-Franciaországnak. Pedig ez a sajátos nyelvű, kultúrájú föld, melyet oly kevés szál fűzött a Capeting Észak-Francia* országhoz, csakhamar véres küzdelmek színterévé változott. Ott, ahol eddig az asszony-szolgálat állott az egész élet középpontjában, most Mars éles szabója dühöngött. A száj, mely eddig a szerelem édes dalát zengte, berekedt a harci kiáltozásban. Nem lehet azt mondani erről a vidékről, hogy istentelen lett volna, vagy hogy nem tudta volna átérezni a vallás mélységeit. De megszokta a szabad mozgást és érzéketlen volt minden merev szabály iránt. Az önállósodó polgárság, mely Itáliában is folyvást szembetalálta magát az egyház hierarchiájával, Provence-ban és a Languedoc-ban is szívesen hajlott a hierarchia-ellenes eretnek mozgalmakhoz. A nemesség pedig, amikor csak tehette, kinyújtotta kezét az egyház vagyona után ...

A pápai mindenhatóság és hierarchizmus nagy harcosa, III. Ince eleinte abban reménykedett, hogy az egyre terjedő eretnekséget, melyet az Albi helységről albigens-mozgalomnak neveztek el, térítő munkával meg tudja törni. 1208-ban azonban VI. Raimund toulousei gróf egyik embere Castelnau-i Péter pápai legátust megölte. A balga tett aligha történhetett a gróf tudtával vagy megbízásából, de ez elég volt ahhoz, hogy' a pápai kúria Raimundot kiátkozza, vazallusait pedig a hűség-eskü alól feloldozza. III. Ince már 1204-ben Fülöp Ágostot a dél-franciaországi eretnekek ellen keresztes hadjáratra szólította fel. Fülöp azonban — bár a pápa több ízben kérte erre (1205, 1207) — angol háborújára hivatkozott és a fővezérséget elhárította magától, így amikor a keresztes háborút a pápa nyilvánosan kihirdette, csak északfranciaországi lovagok és egyháziak sereglettek a kereszt zászlója alá és az egész hadjárat a római kúria ügye maradt. VI. Raimund, hogy megmentse magát a biztos pusztulástól, először az ellenállás megszervezésébe gondolt, később azonban, amikor próbálkozása nem sikerült, bevallotta vétkét és az egyháznak súlyos feltételek között — pl. várak átengedése — kiszolgáltatta magát (1209 jún.). A sereg útját a legszörnyűbb pusztítás és vérengzés jelezte. Egyedül Béziersben hét-ezer „eretnek“ öreg, asszony és gyerek lelte halálát. A kereszteshad vezére Montfort-i Simon gróf volt, a kegyetlen, mindéire elszánt kalandor-lovagok fajtájából, ki a hadjáratot arra használta fel, hogy magá-

nak nagykiterjedésű tartományt szerezzen. A toulousei gróft sem kímélte: országa Simon gróf birtokába ment át. Végül is az aragon király, II. Pedro (1196—1213) megelégtelt a vallási fanatizmus és ocsmány emberi indulatok orgiáját és dél-franciaországi érdekei védelmére, a megkínzott Raimund gróf segítségére sietett. A Muret-nél, Toulouse közelében vívott csatában azonban életét vesztette. Vele bukott el Dél-Franciaország önállósága is (1213 szept. 12). Raimundnak örülnie kellett, hogy valami pénzbeli kárpótlást kapott elszedett birtokaiért, melyek közül csak egy kis Rhone menti részt tudott biztosítani fiának, VII. Raimundnak (1215). Montfort-i Simon fia, apja halála után (1218) nem tudott ellenállni a dél-francia bárók ellenmozgalmának és épp ezért Fülöp Ágostnál keresett támogatást. A francia király elérkezettnek látta az időt, hogy Dél-Franciaországot, melyet a szörnyű harc megadásra kényszerített, a korona számára megszerezze. Fiát, Lajost, már 1215-ben haddal Dél-Franciaországba küldte, amit 1219-ben megismételt, de siker nélkül. VIII. Lajos (1223—1226) 1226-ban már mint király jelent meg újra, de ekkor a tönkretett országban komoly ellenállásra nem talált. VII. Raimund a grófság maradványát továbbra is megtarthatta magának, miután azonban egyetlen gyermekét, Johannát a francia király (IX. Lajos, 1226—1270) öccse, Alfonz jegyezte el, ennek a kis területnek megszerzése is biztosítva volt (1229).

A francia király úr volt az elnéptelénített Languedoc-ban, hivatalnokai parancsolgathattak úgy ahogy nekik tetszett, a szent inquisitio tovább dolgozhatott az eretnekek ellen, de a gyűlölet a betolakodó idegenek, a „franciák“ és a pápa ellen, ki ezeket a betolakodókat az országra küldte, változatlan maradt. 1240-ben általános lázadás tört ki. Az angol király, a fiatal III. Henrik (1216—1272) csak erre várt. Már egyszer kísérletet tett arra, hogy az angol Anjou-birodalmat régi határaiban újra helyreállítsa. Kísérlete azonban, amellyel a francia király kiskorúságát akarta kihasználni, eredménytelen maradt (1230). Most kezdet nyújtott a lázadóknak és mindazoknak, akiknek érdekeit a francia király hatalmi terjeszkedése sértette. VII. Raimund újra reménykedni kezdett, hogy visszaszerzi apja birtokát, sőt hogy Provence-grófságot beházasodás útján birtokába veheti. Aragónia viszont, mely valaha a Languedoc nagyrésztét hatalmában és MontPELLIERT még fősége alatt tartotta, jóvá akarta tenni a Muret-i vereséget és ismét biztosítani kívánta befolyását a Midi felett. Poitou-ban állott a francia király uralma a legkevésbé biztos lábakon. A hatalmas Lusignan-i Hugó, Marche grófja elvette Angoulême-i Izabellát, III. Henrik anyját és

báró-társaival együtt nyíltan szembehelyezkedett a francia királlyal. A „franciák“ — így gondolkoztak — szolgaságra akarnak vetni min* két, jobb az angol királyhoz húzni, ki távol van és tiszteletben tartja jogainkat. De III. Henrik nem tudta új adómegajánlásra bírni az angol bárókat és a sereg, amelyet magával hozott, csak arra volt jó, hogy IX. Lajos elől megfutamodjék (Saintes 1242).

A szerencsétlen hadjárat nemcsak az angol belviszonyok alakulásában érezte hatását (12⁴⁴. Great Council), hanem kihatott Dél-Franciaországra is. Raimund grófnak újra alá kellett vetnie magát és az 1229. évi szerződést is meg kellett ^atania. Így aztán, amikor meghalt (1249), Toulouse-nak utolsó darabkája is a Capeting-ház kezére szállt. Az angol-aragón terv szerint Raimund gróf volt kiszemelve arra, hogy Provence-ot örökölje. De a Capeting-politika itt is teljes győzelmet aratott. Baux-i Beatrix IX. Lajos öccséhez, Anjou Károlyhoz ment feleségül (1246), ezáltal a francia királyság a német birodalomhoz tartozó Burgundiában is megvetette lábát. VIII. Lajos óta, ki végrendeletében (1225) kisebb fiainak hűbér-fejedelemségeket helyezett apanázs-ként kilátásba, a királyi hercegnek birtokokkal való megajándékozása szokássá vált. IX. Lajos e végrendelet értelmében Róbertnek Artois-t (1237), Alfonzknak Poitou-t (Saintonge-t és Auvergne-t beleértve, 1241), Károlynak, a legifjabbiknak, Anjou-Maine grófságot adta (1246). Ez a szokás lehetővé tette, hogy a Capeting-dinasztia ágakra szakadjon. Egy ilyen oldalág alapítója lett a fentemített Károly, Anjou és Provence birtokosa. Provence azonban Franciaország itáliai kapujában feküdt, úgyhogy az Anjou-ág terjeszkedése Itáliában Provence bekebelezésének természetes folyamánya volt. Az angol befolyásnak nemcsak Provence-ban, hanem Dél-Itáliában is meg kellett hátrálnia a francia elől. Miután III. Henrik hiába próbálta a pápa támogatásával második fia, Edmund részére biztosítani Szicília trónját, végül itt is Anjou Károly került ki győztesen a küzdelemből (1266 szicíliai és nápolyi király). Anjou Károly itáliai vállalkozása úgy hat, mint a Valois-ház olasz politikájának előhírnöke.

A franciák pralma Toulouse-ban és Provence-ban arra indította Aragóniát, hogy dél-franciaországi igényeivel végleg felszámoljon. A Corbeil-ben kötött szerződés (1258) értelmében IX. Lajos és I. Jayme kölcsönösen lemondtak egymás területére átnyúló birtokaikról az egy Montpellier-nek kivételével, mely továbbra is — 1349-ig — Aragónia birtokában maradt. A megállapodás a kor ízlésének megfelelően dinasztikus formában is kifejezésre jutott: a francia trónörökös házasságra lépett az aragon király leányával, Izabellával. A harc Aragónia

és a francia királyság között azért nem szűnt meg, pusztán Dél-Itáliába helyeződött át. Aragónia nem terjeszkedhetett többé Spanyolországban, amióta Castília bevette Murciá-t (1244), de éppen úgy Dél-Franciaországban is zárt határokra talált. Így fordul törekvése Szicília felé, melynek gabonájára rá volt utalva. Már II. Pedro, nővére férjének, Stauf Frigyesnek, segítséget küldött; ezt a kapcsolatot a Stauf-házzal

I. Jakab egy új házasságkötéssel még jobban kimélyítette. Fiát, III. Pedrót (1276—1285), Stauf Manfréd leányával, Konstanzával házassította össze (1262). Aragónia így a haldokló császárság örökébe lépett és szembenállt a Capeting-ház Anjou-ágával. A szicíliai vecsernye (1282) az aragon háznak megnyitotta az utat a szicíliai trónra.

Miután minden remény elhamvadt, hogy Plantagenet II. Henrik angol-francia birodalmát valaha is új életre lehet kelteni, az angol bárók az egész angol-francia bonyodalom felszámolását követelték. Ezt maga III. Henrik is szükségesnek találta, hiszen a királyság erejének túlfeszítése következtében a rendek ellenállásával találta magát szemben. A társadalom megmozdulása Montfort-i Simon vezetése alatt még az 1215-i ellenállásnál is hatalmasabb volt (1258 Provisions of Oxford). Ebben a belpolitikai légkörben jött létre a párizsi béke (1258, kihirdetése 1259 dec. 4), mely pontot tett az angol-francia háború első száz éve (1152—1259) után. Általában csak egy százéves háborúról szoktunk beszélni, értve ezen a francia és angol érdekek küzdelmét 1337—1453 között, és teljesen megfeledekezünk arról, hogy a párizsi béke már százéves háborút fejezett be, mely szintén a francia királyság diadalával végződött. III. Henrik ünnepélyesen lemondott észak-franciaországi igényeiről (Normandia, Maine, Anjou, Touraine és Poitou), ezzel szemben IX. Lajos Guyenne-t (Aquitania) az angol király kezén hagyta. Guyenne már eddig is III. Henrik birtokában volt, de a nélkül, hogy ebből hűbéri kötelezettségek származhattak volna. Ugyanis az 1202-iki pairs-ítélet következtében feloldódtak azok a kapcsolatok, amelyek az angol királyt francia birtokai után a Capetingekhez fűzték. A párizsi béke tulajdonképpen ennek az ítéletnek hatályát függesztette fel, miután a megszakadt jogviszonyt ismét helyreállította. A jogszerető Szent Lajos elismerte Guyenne birtoklásának jogosságát, de ezzel az angol királynak is el kellett ismernie azt, hogy francia birtokai után a francia király hűbérese.

STAUF CSÁSZÁRESZME ÉS CSÁSZÁRPOLITIKA

A XII. század közepén az új humanista renaissance szellem Németországban is éreztetni kezdte hatását. A gregoriánus eszmék mintha vesztenének hatékonyságukból. Az új nemzedék, amely a legmagasabb egyházi méltóságok birtokába jut, már több megértést tanúsít az állami gondolattal szemben és már korántsem oly engedelmes szolgája a pápaságnak. Az antik gondolat ébredése maga után vonta a római jellegű államiság felújítását is: politikai renaissance-ról is beszélhetünk. Ez az az idő, amikor a német császár törvényeit Justinianus törvénykönyve kiegészítéseként fogják fel és a novellák formájába öntik. Németországban is elérkezett az új hivatalnok-állam megalapításának kora, akárcsak a szomszédos haladotabb Franciaországban.

Gyöngye kezdetekkel már III. Konrád utolsó éveiben találkozunk, az újjáépítő munka azonban igazában csak utódja, I. Frigyes alatt (1152—1190) indul meg. Nagy államférfíúi bölcseségről tett III. Konrád tanúságot akkor, amidőn mindössze 8 éves fia helyett Frigyes testvéreinek fiát, az ifjú Frigyes sváb herceget jelölte ki utódjának. Valamennyi partikuláris hatalmasság között anyja, Welf-nembeli Büszke Henrik nővére révén Frigyes volt a legalkalmasabb arra, hogy végre a Welfeket a Staufokkal kibékítse. E nélkül minden reformmunka már eleve hiábavaló lett volna. Frigyesnek még mint sváb hercegnek látnia kellett, hogy III. Konrád minden iparkodása a Welf-hatalom szétrombolására meddő maradt. Épp ezért megalkuszik a megmásíthatatlannal és a Welfek erejét nem megsemmisíteni, hanem a királyság számára megnyerni akarja. Mit sem törődve a pápa igényével, nagybátyjának, a svábországi VI. Welfnek odaadta Matild örgrófnő javaival együtt a toscanai örgrófságot és a spoletói hercegséget; Büszke Henrik fiát, a viszálykodó Oroszlán Henriket pedig azáltal kívánta megbékíteni, hogy szász hercegségéhez még a bajort is, amelyre igényt emelt, hozzácsatolta. Sehol sem élveztek a grófok és örgrófok oly nagy önállóságot, szinte hercegi hatalmat, mint a régi Szászországban. A Billungok csak Szászországban, de nem a szászok felett gyakoroltak hercegi hatalmat. Most itt is épp a királyság támogatásával bekövetkezik a herceg territoriális főségének megszilárdítása. Hogy Oroszlán Henriknek kezére járjon, Frigyes lemond e terü-

letek egyházi őségéről és Oldenburg, Lübeck, Ratzeburg, Schwerin püspökségeinek betöltését a hercegre bízta. Mialatt a király Dániát ismét hűbéri függésbe hozta a birodalomtól, engedte, hogy viszont Oroszlán Henrik Mecklenburg és Pommeránia vend fejedelmét bírja hódolatra. Mit jelentett mindez? Frigyes elismerte Szászország területi igényeit, feladta a küzdelmet, hogy Északon a királyi hatalmat visszaállítsa; Szászországot politikailag mintegy kiürítette. Ezzel megindult dél felé a királyi hatalom lassú kiszorulása Németországból. Frigyes ezekkel az intézkedéseivel jelezni óhajtott, hogy Szászországot a királyság számára elveszetteknek tekinti.

Az osztrák örgrófság mindaddig Bajorországhoz tartozott. Miután Frigyes a béke érdekében feláldozta Bajorországot, az osztrák örgrófságra várt a feladat, hogy keleten a királyság érdekeit képviselje. A szász partikularizmus elismertetésével kapcsolatban emelkedik az osztrák örgrófság hercegi rangra. A privilégium minus — így nevezik az erről szóló oklevelet (1156) — nemcsak Babenbergi Jasomirgott Henriket kívánta kárpótolni a bajor hercegségért, hanem új erőforrást is kívánt teremteni keleten a királyság számára. Ugyanezt a célt szolgálta az a szerződés is, amelyben II. Vladisláv cseh herceg a királyi korona elnyerése ellenében a király megsegítésére kötelezte magát: a cseh hercegségből ekkor válik királyság (1158). A lánc utolsó szeme Lengyelország volt. A császár az önállósághoz szokott lengyel herceg ellen 1157-ben cseh segédszerepekkel nagy hadjáratot vezetett, Boroszlón keresztül egészen Posenig nyomult előre és IV. Boleszláv herceget adófizetésre és hadkiállításra szorította. Lengyelország azonban csakhamar újra a maga útján járt és kötelezettségeinek nem tett eleget; ezzel szemben Csehország és Ausztria a királyságnak értékes támaszai lettek. Közeledik már az az idő, amikor a császári hatalom erejét ezekre a fejlődő keleti tartományokra alapítja.

A Szálikok alatt a központi hatalom legnagyobb kiterjedésű birtokai Szászországban feküdtek. Goslar a hozzátartozó uradalmakkal és bányákkal még továbbra is a király birtokában maradt ugyan, de Frigyes e mellett új anyagi erőforrásokról is gondoskodott. Sváborországi és frankföldi családi és birodalmi uradalmihoz ügyes politikával, vétellel és a háramlási jog felhasználásával újakat szerzett és az egyházakat is arra indította, hogy birtokaikból neki vagy fiainak hűbéreket hasítsanak ki. Mindaddig a német királyok méltóságukon alulinak tartották egyházi hűbér-birtokok szerzését; I. Frigyes szakít ezzel a tartózkodó politikával és a wormszi konkordátum folytán elmaradt egyházi jövedelmeket ilyenformán kívánta pótolni. A mód, ahogyan Fri-

gyes az egyház birtokait értékesíti a birodalom számára, a legtanulságosabban mutatja az egyház új, hűbéri viszonyát egykori urához, a királyhoz. A megváltozott korszellemnek megfelelően a főpapság már nem állt oly értetlenül a királyság érdekeivel szemben, mint az előző, gregoriánus korszakban. Miután maguk is a hűbér-fejedelmek sorába léptek, önállóságukat jobban kellett félteniük a pápai központosítástól, mint a királytól. Ennek az új, világiasan gondolkodó és császárhű főpap-nemzedéknek legkimagaslóbb alakja maga a birodalmi kancellár, Rainald dasseli gróf, hildesheimi prépost volt, ki Páris iskoláiból magával hozta Németországba korának renaissance, laikus szemléletét. Frigyes, ellentétben közvetlen elődeivel, V. Henrik nyomdokain kívánt haladni. A Száliak egyházpolitikájának szellemében legalább annyi jogot követelt magának egyházával szemben, mint amennyit a pápa V. Henriknek engedélyezett. Végre megint egy német király, aki a püspökségek betöltésénél érvényesíteni tudta akaratát és aki a megüresedett püspökség jövedelmeit, a püspök ingó hagyatékával együtt (regale- és spoliumjog) — francia módra — a kincstár számára lefoglaltatta. Mi több, ha a pártok püspökválasztásnál nem tudtak egy személyben megegyezni, Frigyes magának tartotta fenn a döntés jogát (devolutio jog), bárhogy tiltakozott is ez ellen a római kúria.

Frigyes azért mutatott oly nagy engedékenységet a német fejedelmekkel szemben, hogy Itália felé, ahol a királyság új alapjait akarta megvetni, szabad kezet kapjon. Az ifjú király jól számított: a német partikularizmus szokásos háborúskodásai elmaradtak. Már 1153 márciusában Konstanzban megállapodik III. Jenő pápával, ki teljesen rá volt utalva a német királyra, miután Rómában a felújított szenátus élén Brescia-i Arnold volt az úr. Róma a lombard városok példájára maga akarta intézni ügyeit és a császárságról is maga kívánt gondoskodni. Csak nemrégén küldött levelet Frigyesnek, melyben a császárkoronázás jogát a szenátus és Róma népe előjogának jelentette ki. „Vájjon micsoda törvény, miféle ok gátolhatja meg a szenátust és a népet abban, hogy imperatort válasszon/4 A pápának nagy érdekei fűződtek tehát ahhoz, nehogy Frigyes a római forradalommal kezet fogjon. Egyébiránt is a normann-kérdés még megoldásra várt, a bizánci császár pedig, akárcsak Justinianus idejében, ismét Itália meghódítására gondolt. A megegyezés mindezeket a pontokat érintette. Frigyes ígéretet tett a pápának, hogy gátat vet a bizánciak terjeszkedésének s hogy a római és normann kérdésben a kúria érdekeit fogja képviselni. Mindennek fejében a pápa kilátásba helyezte Frigyesnek a császári koronát. Az ifjú király egyben keresztülvitte

a Szentszéknel első házassága felbontását. Ennek is az itáliai politika látta csakhamar hasznát. Miután a szász kézre került Bajorországra nem nagyon számíthatott, az alpesi átjáró miatt értékes Burgundiában a császári hatalom megerősítésére törekedett. Itt Zähringeni IV. Berthold herceg állt Frigyes nevében az ország és Provence élén, de Felső-Burgundia örököse, Beatrix grófnő a birtoklást szinte lehetlenné tette. Frigyes mindezeknek a viszályoknak egyszeriben véget vetett, amikor Beatrixszel házasságot kötött (1156). Burgundia ettől kezdve a királyságnak közvetlen birtokállományához tartozott.

Még mielőtt Frigyes maroknyi hadával Rómába érkezett volna, meghalt III. Jenő, sőt a következő pápa, IV. Anastasius (1153—54) is, úgyhogy az Örök Városban az érkezőt IV. Hadrián (Breakspear Miklós 1154—1159), az egyetlen angol eredetű pápa, fogadta. Hadrián pápának nagy erélyével sikerült a városból eltávolítani Brescia-i Arnoldot, kit aztán Frigyes elfogott és a városi prefektussal kivégeztetett. De a császárkoronázás (1155) után a német had visszavetért hazájába, a nélkül, hogy a római forradalmat letörte volna. 4 normann és bizánci hadjárat is elmaradt. Hadrián pápának egyedül kellett II. Roger utódja, I. Vilmos szicíliai király (1154—1166) ellen fordulnia, ki Campaniát pusztította. Mialatt a görögök Brindisit ostromolták, a pápa Beneventből szította a bárók elégedetlenségét a szicíliai bürokratikus központosítás s annak lelke, Majo admirális ellen. I. Vilmos azonban ura maradt a helyzetnek és Beneventben a pápát békére kényszerítette (1156). A konkordátum 30 évre szabályozta a kúria viszonyát a normann királysághoz. Hűbéradó és segítségadás ígérete ellenében a római Szentszéknek bele kellett törödni abba, hogy a normann király megtartsa eddigi hódításait és legalább Szicíliában pápai legáció címén egyháza felett szabadon rendelkezék.

Miután a pápa Dél-Itáliában újra kellő támpontot talált, mindjárt lazított azon a köteléken, amely politikáját Frigyeshez fűzte. Az új német király már nem volt hajlandó magát Róma felsőbbsege alá vetni, nem III. Lothár és III. Konrád kuriális felfogását tette magáévá, hanem — közvetlen elődeit átugorva — a Száliak császáreszméjének hódolt. A császáreszme átalakulása, mely V. Henrik halálával hirtelen megakadt, most újra tovább haladt a kitűzött irányban, s úgy látszik, mintha a Staufok új német császársága már csak a Száliak által megteremtett alapokon épült volna fel.

A császáreszme legerősebb hívei és elvi harcosai akárcsak IV. Henrik korában, a lombard városok laikus jogászai közül kerültek ki, akiket teljesen áthatott a római jog tisztelete és helyreállítása

szükségének gondolata. A római jog ekkor már csak helyenként volt érvényben, de az a hit, hogy a világ, mint egykor, újra uralma alá kerül, nem veszett ki lelkükből, különösen mióta a XI. században ébredező jogi érdeklődés a római jog eredeti emlékeit ismét ismertté tette. E stúdiumok Paviából indultak ki, majd a ravennai iskolában érlelődtek tovább, mígnem a századfordulón élő Irnerius révén a bolognai iskolában meghonosodott a jogi tanulmányok forráskritikai megalapozása. II. Konrád, az első Száli uralkodó óta, ki Róma város és környékének területén még a rómaiak és langobardok egymásközi pereiben is a római törvény alkalmazását írta elő, a császárság mind szorosabb kapcsolatba jutott a római jog renaissance-ával. Lassacskán mindinkább meggyökeredett az a felfogás, hogy a német császárság a római Caesarok birodalmának jogutódja és ennek következtében a római jognak mint a császárság és a világ jogrendszerének még jelenleg is érvénnyel kell bírnia. Freisingi Ottó, III. Konrád császár mostohatestvére, a földkerekség egységén alapuló egységes birodalom eszméjéből kiindulva, az egész világot is egyetlen törvény uralma alá kívánta vetni. Csak természetes, hogy ezek a vágyak és törekvések a római jognak és a rómaiságnak renovatiója után, sehohsem találtak oly erős visszhangra mint éppen Róma nemesi patrióta köreiben. Az 1030 körül keletkezett „Graphia aureae urbis Romae“ c. libellus írója — különben egy római bíró — szerint a császár ezekkel a szavakkal vezeti be Róma bíróját hivatalába: „E könyv, Justinianus könyve, alapján ítélkezz Rómában és a Leó-városban s az egész földkerekségen!“

Ezek a renovatiós várások, persze, sohasem teljesedtek be, ám hatásuk alatt a császárság még erősebb római veretet kapott. Az investitúra-harc életre-halálra menő küzdelmeiben IV. Henrik érintkezésbe lépett Lombardia császárhú jogtudoraival, kik az imperiumnak tollúkkal siettek segítségére. Barbarossa Frigyet ismét lombard jogászok társaságában találjuk, 1155-ben találkozik először velük, nem csoda, ha törvényeit a Corpus iuris anyagához csatolja. Ugyanez a római császár-tudat szól hozzánk, amikor egyik törvényét a következő szavakkal vezeti be: „Üdvözölt elődeink, Nagy Constantinus, Justinianus és Valentinianus, nemkülönbén Nagy Károly és Lajos nyomdokait követjük és szent törvényeiket isteni kinyilatkoztatás módjára tiszteljük“. A császár megint mudi dominus, a világ ura és princeps terrae principum, a Föld fejedelmeinek feje a poéta szemében (Archipoeta). Mindedig a császár tisztének egyházi oldalát világították meg: a császár Róma birtokában Róma város egyházá-

nak és Szent Péter székének védelmezője. Ez a gondolat még most is tovább hat, de már nem egyedül uralkodik a lelkeken. A római jog renaissance-ának gondolkozásmódjára ismerünk, amikor az udvarban és az udvaron kívül egyaránt azt halljuk, hogy Nyugat uralkodói pusztán reguli, királyocskák, az egykori római provinciák helytartói, kik ennél fogva a római jog és a római császár uralma alá tartoznak. Csak egy birodalom és egy császár van és ez a római; Európa többi királya már csak a császárt szolgálja. Nemcsak németek, lombardok gondolkoztak így, hanem — és ép ez mutatja e felfogás egyetemes jellegét — „a provinciák“ lakói is, angolok, franciák. És a császár-áhitat új szava az elméleteskedő jogtudorok körén túl a költökhöz is eljut. A Ludus de Antichristo szerzője ekként szólaltatja meg a francia királyt: Romani nominis honorem veneramur; Augusto Caesari servire gloriamur. A régi császár-imádat újjáéledését jelenti, hogy a császár élő személyét ismét a szentség glóriája övezi. I. Frigyes óta nevezik a császárt sanctissimusnak és az imperiumot „szent római birodalomnak“. Nem tarthatjuk azt sem véletlennek, hogy ekkor avatják Nagy Károlyt, a középkori császárság megalapítóját, szentté (1165). Már az Ottók alatt ismeretes a felségsértés bűnének fogalma, most azonban a római császár-kultusz mintájára egész rendszerré épül ki. II. Frigyes, az utolsó Stauf uralkodó, alatt éri el a császárság új, caesari eszméje végső kibontakozását.

Elegendő VII. Gergely államelméletét emlékezetünkbe idézni, hogy beláthassuk: az új imperiális és kuriális felfogásnak előbb-utóbb össze kellett ütköznie. A római kúria szemében a politikailag több felé osztott Európa igazi feje, császárja és Krisztus-helytartója a pápa, vagy ahogy az új század elején III. Ince kifejezte: „az egyes országok élén királyok állnak, Szent Péter és utódja azonban mindegyikük felett trónol“. A császárságot a pápa hűbérként adományozza. A Szent-szék meg is ragadott minden alkalmat arra, hogy a német királyt és császárt mint hűbéresét kezelje. Barbarossa Frigyes azonban résen állt és minden ilyen kísérletet a leghatározottabban visszautasított. A kenyel- és ^yeplőtartást a kor felfogása vazallus-szolgálatnak tekintette. Amikor tehát Frigyes Sutriban a császárkoronázás előtt (1155) a pápával találkozott, csak két napi tárgyalás után volt kapható a szokásos marsall-szolgálatra. IV. Hadriánnak ünnepélyesen ki kellett jelentenie, hogy ezt a szokást nem fogja hűbérszolgálatnak értelmezni. Frigyes alighanem ekkor követelte a pápától a Laterán-palota egyik képeinek megsemmisítését, mely a német császárt a Szentszék hűbéreseként ábrázolta. Pár évvel később, 1157-ben, a vita újra

kiújult és megint a pápa volt az, aki — látva a német főurak és főpapok fenyegető magatartását — visszavonulásra kényszerült. Ugyanis a besangoni birodalmi gyűlésen a pápa legátusai egy levelet adtak át, amelyben a Frigyesnek adományozott császári koronáról mint pápai „beneficium“-ról volt szó. Beneficium nemcsak hűbért, de jótétet is jelentett, ám az egyik legátus szavai: „Kicsoda, ha nem az egyház az, aki a császárnak a koronát adja?“. semmi kétséget nem hagyhattak a német udvarban a felett, hogy a kúria a császárságot a pápa hűbér-adományának tartja. Nagy volt a méltatlankodás moraja, mely erre a német főurakban kitört. A császár manifesztumában az egész világnak fennhangon tudtára adta, hogy királyságát és a császárságot a főemberek választása útján egyes-egyedül Istentől (per electionem principum a solo Deo) nyerte el. De Róma népének is tudomásul kellett vennie az imperium közvetlen isteni megalapozását. Amikor az újjáalakult szenátus a császári hatalom adományozásának jogát a maga számára követelte, büszkén hivatkozott arra, hogy Nagy Károly és Nagy Ottó Róma és Itália birtokába „nullius beneficium“-kal jutott. A szuverénítés senki mást, csak magát a császárt illeti. „Jogos birtokos vagyok. Ragadja ki az, aki tudja, Herkules kezéből a kormányrudat!“ És a német udvarban csak nevettek azon, hogy a császárt a régi Caesarok módjára aranykocsin, bíborba öltözve, foglyokat maga előtt hajtva, zsákmánnyal megrakodva szertették volna Róma utcáin látni. II. Frigyes azonban tényleg a triumfáló caesar képében mutatja magát, mint ahogy azt később látni fogjuk.

Ilyen körülmények között csak természetes volt, hogy a Szent-szék, mihelyt megbékült a normannokkal, szövetekezett a lombard városokkal és a császár ellen fordult. Itáliában a partikularizmus nem a feudális birtokok keretében, hanem a polisban szervezkedett és izmosodott meg. Az invesztitúra-harc után a politikai hatalom teljesen a városok kezébe kerül. Először a grófok, comesek és a mellettük külön királyi delegációs jogon működő missi tűnnek el, a grófi hatalom birtokában a püspököt találjuk, kinek egyházmegyéje a grófsággal jobbra meg is egyezett. A püspök joghatósága eleinte pusztán a városra terjed s csak később az egész grófság területére. A XI. század végétől kezdve azonban Észak-Itáliában a városok, legtöbbször erőszakos úton, félretolják a püspököt s legfeljebb csak látszat szerint engedélyezik neki a város hivatalnokainak, a választott konzuloknak invesztitúráját: a tényleges grófi hatalom, a legfelsőbb bíraskodással együtt, a városok birtokába jut. A városok territoriális uralma nem

terjedt ki pusztán a városfalakig, hanem ráfeküdt a környező vidékre, sőt — ha sikerült — egy pár szomszédos városra is. A hatalmas Milano pl. Comót és Lodit erőszakkal hajtotta fősége alá, ami miatt Barbarossa Frigyes a várost már első itáliai útja alkalmával birodalmi átokkal sújtja. Az ilymódon kialakuló polis-államok állandóan küzdenek egymással önző területi érdekeikért és expanziójuk következtében különösen két város-csoport került szembe egymással: az egyiket Milano, Brescia, Piacenza, a másikat Pavia és Cremona alkották. A feudális urakat a városok asszimilálják, a hűbér-birtokosok urbanizálódnak és közülük csak egy pár őrzi meg önállóságát és küzd a polgárság ellen. A császár és német kísérete meglehetősen idegenül nézte a városok politikai önállóságát, mely különben is pusztá jogbitorlásra alapult. Elődei közül sem III. Lothár, sem III. Konrád nem rendelkezett annyi erővel, hogy a lombard viszonyokat rendezze. Freisingi Ottó püspök Gestájából látjuk, mily gúnynyal tekintettek le a német feudális urak ezekre a lombard iparoskereskedő polgárookra, kik lovagok módjára viselkedtek. Mindazonáltal a város-territoriumok egymásközti versengései megkönnyítették a császár politikáját. Frigyes a gyöngébbik fél oldalára állott és Pavia, Cremona, meg egynéhány hűbér-úr segítségével Milánót megadásra kényszerítette (1158).

A győzelem mámorában gyűlt össze Roncagliában november 11-én a birodalmi gyűlés, mely feladatául a birodalmi hatalom helyreállítását tűzte ki. A bonyolult jogi helyzet tisztázására Frigyes négy bolognai jogtudort, „a törvények négy liliumát“ is meghívta; a hozott határozatok fogalmazásán és tartalmi sajátosságain jól meglátszik római jogi szellemük. Frigyes nem gondolt a régi feudális világ feltámasztására; jól tudta, hogy azt Lombardiában a feltörekvő városi élet végleg eltemette, de voltak még olyan feudális hatalmak, amelyek a városok területi törekvéseivel dacoltak. A politikai okosság kívánta, hogy Barbarossa Frigyes a feudális urakat küzdelmükben támogassa. Franciaországban a királyság a feudalizmus fegyvereivel zúzta össze ellenségeit és vetette meg a hivatalnok-állam alapjait, s Barbarossa sem akarta kihasználatlanul hagyni a hűbér-rendszer mélyén nyugvó központosító erőket. Már III. Lothár, hogy a hűbér-rendszer felbomlásának útját állja, megtiltotta a hűbér-birtokok felaprózását és elidegenítését. Csakhogy a vazallusok a hűbér-birtokot továbbra is sajátuknak tekintették és a hűbér-szolgálatnak nem tettek többé eleget. Harcolni csak akkor voltak hajlandók, ha külön zsoldban részesültek. I. Frigyesnek megdöbbenve kellett ta-

pasztalnia, hogy a vazallusok a hadbahívó parancsnak nem engedelmeskednek. A lovagi társadalom felbomlását, rohamos elzsoldosodását kívánta megakadályozni, amikor III. Lothár törvényét kisebb-nagyobb módosításokkal két ízben is (1154, 1158) felújította. Miután a városok főleg vétel útján tettek szert hatalmas territóriumokra, az adás-vételt tiltó törvény egyúttal a lombard városok ellen is irányult. Aroncagliai (1158) birodalmi gyűlés egyben kimondta, hogy a hűbér-eskü sohasem bonthatja fel a király iránti hűséget. A hűbérúr ennek folytán csak olyan szolgálatot kívánhatott vazallusától, amely nem sértette a király érdekét. Csak úgy alakíthatta át a központi hatalom a hűbér-államot tőle közvetlenül függő hivatalnok-állammá, hogyha a hűbér jogon visszaháramlott birtokokat és jogokat nem kellett újra kiadni. Az újraadományozási kényszer minden visszaszerzési folyamatot már csirájában elfojtott volna. Ep ezért volt nagyjelentőségű, hogy Barbarossa Frigyes a hűbér-visszatartást megengedte (1154). Ezen az úton számos grófság, stb. jutott ismét a királyság közvetlen kezelésébe. A császárság hűbér-politikája végeredményben tehát a hűbériség felszámolását tűzte ki célul.

Barbarossa előtt csak egy cél lebegett — az új, autokrata hivatalnok-állam megalapítása. Egész lombard politikáját ez a gondolat hatja át. A római jognak jutott az a szerep, hogy a német királyság veszendőbe ment jogait, az ú. n. regáliákat újra érvényesítse, a hivatalnok-szervezet megalkotásánál pedig mintául szolgáljon. Frigyes a küzdelmet a városok önkormányzatával szemben Roncagliában több nagyfontosságú törvény közrebocsátásával indította meg. Arra hivatkozva, hogy minden birodalmi köz-bírói hatalom a királytól ered, a városok élére közvetlenül kinevezett császári hivatalnokokat (potestas, innen: podestá) helyezett. Ám sok esetben nem élt vagy nem élhetett ezzel a joggal; ép ezért már Roncagliában számolt egy közvetítő megoldással: mindazok a városi elöljárók, akiket nem a császár, hanem a polgárság választott, a császár megerősítése nélkül csak közigazgatási teendőket láthattak el, különben a bírói hatalom gyakorlására a császártól külön adományt (bannus et potestas iudicandi) kellett kérniök. Az eskü, amelyet ilyenkor a császár vagy megbízottja kezébe tettek le, nem hűbér-eskü volt, hanem rendes hivatalnoki eskü, mint ahogy formailag is római jogi minta után igazodott. A város választott magisztrátusa tehát közvetve a birodalmi hivatalnokok sorában foglalt helyet. Németországban, hol a hűbériség az állam-szervezetet csak részben kerítette hatalmába, a bannus-adomány kikérése már régóta divatozott. Itáliában azonban ez a rendelkezés

egészen új állapotot teremtett és egyértelmű volt a német rendszer alkalmazásával. Frigyes egészen római császári felfogás alapján állott, amikor a hivatalnok-szervezet költségeinek fedezésére új pénzügyi forrásokról gondoskodott. A négy bolognai jogtudor tanácsára újra bevezette Itáliában az egyenes adót, mely a földet (iugatio), az ember- és állatállományt (capitatio) egyaránt terhelte. Továbbá az elidegenített regáliákról kimutatást készíttetett és a pénzverést új egység-pénz, dénárok kibocsátásával állami kézbe vette. A birodalmi béke kihirdetésével kívánta megszüntetni az önbíráskodást és a vérbosszú-harcokat, egyben elrendelte a bűncselekmények hivatalból történő üldözését. Tudvalevőleg a középkorban a közbád intézménye alig volt ismeretes.

A harcok, amelyeket Frigyes központosító és államosító politikája Lombardiában előidézett, minden erejét lekötötték, úgyhogy a német királyság alapjainak megszilárdításához már nem maradt ideje. Ep ezért mindazok, akik a császár-politikát a német nemzet szempontjából ítélik meg, Barbarossát szokták kárhoyzatni a német állam-egység széteséséért. Ezek szerint Barbarossának nem Itáliában, hanem Németországban kellett volna megkezdenie politikai művét. Ez a nézőpont lehet helyénvaló, de nem lehet — történelmi. A történelemnek az adott helyzetből kell kiindulnia, azokat a lehetőségeket kell latolgatnia, amelyek közül Barbarossa válogathatott. Sok érv szól a mellett, hogy Barbarossa nem tévedett, amikor csak Itália birtokbavétele után gondolt a német királyság újjászervezésére. Régenre a királyság egy-egy tartomány, hercegség erejére támaszkodva próbálta a partikuláris hatalmakat egyensúlyban tartani. Ilyen alappal a Staufok már nem rendelkeztek. Ók a királyi hatalmat házuk birtokállományára alapították, más szóval dinasztikus politikát folytattak. Minden gondjuk arra irányult, hogy dinasztiájuk házi hatalmát növeljék. Ennek pedig legértékesebb része ép a toscanai örgrófság volt, hol néhai Matild örgrófnő birtokai politikai felsőbbséget biztosítottak számukra. Hivatalnok-szervezetet csak pénzgazdag országban lehet életre hívni, fejlett pénzgazdálkodással és városi élettel azonban ekkortájt az egész birodalomban leginkább Itália dicsekedhetett. A fejlődő és egyre polgáriasodó Lombardiára várt a feladat, hogy pénzével a hivatalnok-sereget eltartsa. A római jog renaissance-a viszont új hivatalnok-államának mintegy szellemi háttérül szolgálhatott. A császár-eszme legbuzgóbb hívei és elméleti harcosai már az Ottók óta Lombardiából származtak. És végül: a városok minden jog nélkül terjesztették ki hatalmukat, egymással különben is folytonos háború-

ságban álltak — eggyel több ok arra, hogy a központi kormányzat előnyösnek ítélje meg a beavatkozásra az itáliai helyzetet. Kétségkívül, Itália központi megszervezése után a német partikularizmussal való leszámolás következett volna.

Frigyes a városok elnyomó törekvéseivel szemben biztosan számíthatott az itáliai grófok és vazallusok támogatására. Hivatalnokainak, embereinek jelentős része közülük került ki. Általában véve azonban az új állam hivatalnokait Németország alsóbb nemesi (Edelfreie) és ministerialis rétegei bocsátották Frigyes rendelkezésére. A hivatalnok-állam más országokban elsősorban az iparos-kereskedő, rationális életmódot folytató polgárság sorából kapta legmegbízhatóbb és legalkalmasabb szolgálait, ez azonban a városok ellenállása miatt Frigyes számára nem jöhetett számításba. Annál jobban állt a királyság Németországban, hol a Száliak egykori és a Staufok családi birtokain fölös számban szolgálatkész, kormányzásban és hadviselésben jártas, amellet azonban függő népelem élt. A ministerialisok ekkor még mindig a dinasztia földesúri hatalma alá tartoztak, szabadságukat a földesuraság még többféle módon korlátok közé szorította. A XII. század közepe óta azonban már uruk közreműködése nélkül is köthettek jogerős ügyleteket, hűbér-birtokokat szerezhettek, sőt ministerialis állásuk épsége mellett más világi vagy egyházi hűbér-urak vazallusai közé is állhattak. Szívesen bocsátották szolgálataikat a központi hatalom rendelkezésére, mert felemelkedésüket a nemesi társadalomhoz joggal tőle várták. Az udvari méltóságokat már a Száliak tetszés szerint letehető ministerialisokkal töltötték be kivétel nélkül és a várakat, amelyek nemcsak katonai, hanem gazdasági és közigazgatási támpontul is szolgáltak, ministerialisokkal népesítették be s ministerialisokkal igazgatták. A XII. század utolsó évtizedeiben beneficium helyett hűbér-járadékot, „pénzfizetést“ húztak, ami külsőleg is hivatalformát ad tisztüknek. De I. Frigyes érdeme volt, hogy III. Konrád nyomán a ministerialisokat a legfelsőbb birodalmi kormányzatban és politikában is szerephez juttatta. Így váltak a királyi ház földesúri alávetettjeiből a birodalom hivatalnokai. A ministerialisoknak, a „dinasztia cselédjeinek“ célzatos alkalmazása a politikai életben a legtisztábban mutatja, hogy a Staufok kormányzata dinasztikus politikán nyugodott. Frigyesnek tetszés szerint mozdítható hivatalnokokra volt szüksége, erre a célra a ministerialisok feleltek meg leginkább, kik félig-meddig még a király földesúri hatalma alatt állottak. A ministerialisok mellett Barbarossa emberei között szép számmal találhatunk német grófi, nemesi sarjakat is. Egészen csodá-

latos, hogy az alsóbb nemesség mily könnyen és lelkesen illeszkedett be az új állam kereteibe.

Az új rendszer adóprése és a hivatalnokok durva és erőszakos fellépése ellen fellázadtak a lombard városok. A pápa, megfélemlítve a császári hatalom közép-itáliai térhódításától, a zendülők mellé állt és Frigyeset átokkal fenyegette. A császárnak erre nem maradt más hátra, mint hogy a római szenátussal érintkezésbe lépjen. Amikor

IV. Hadrián meghalt (1159 szept. 1), már egy hatalmas politikai szövetség állott Frigyesse szemben, mely délről, I. Vilmos Sziciliájától Rómán át egészen Lombardiáig terjedt. Ezt az összefogást a császári politika lelke — Dassel-i Reinald birodalmi kancellár — először egy ellenpápa (IV. Viktor) felállításával törekedett szétrobbantani. A kísérlet nem sikerült, mert III. Sándor pápát Franciaország és Anglia védte főképpen azért, hogy a németeknek tudtára adják: nem ők a világ urai s a Szentszék parancsolói. Mindazonáltal Rómát Frigyes pápája erős kézzel tartotta. A városokat a császár akként kívánta térdre kényszeríteni, hogy lokális háborúikban, amelyeket gazdasági és politikai célokért folytattak, egyeseket pártjára vont és kedvezményekben részesített. Milano szétrombolása után (1162 március) Frigyes könyörtelen kézzel látott hozzá a szervező munkához. Mialatt a császárpárti városokat, így Pisát, Luccát, Cremonát, Paviát, Ferrarát stb., a roncagliai határozatok keretében a szabad konzulválasztással s — évi adó fejében — a regáliák élvezetével ajándékozta meg, a lázongó városok élére német podesták kerülnek. A császári hatalom súlypontja azonban már ekkor Lombardiából, Frigyes eredeti szándékával ellentétben, Matild örgrófnő egykori birtokállományára, Toscanára és Spoletóra tolódott át. Itt a városok kevésbé uralkodtak, a vazallus-tömegek viszont annál hívebben ragaszkodtak a császárhoz.

VII. Welf tulajdonképpen csak cím szerint volt e hatalmas terület tartományúrá, a hivatalnok-szervezet élén, melyet a vaskezű Dassel-i Rainald vitt keresztül, német grófok és ministerialisok mint közvetlen császári nuntii és missi kormányoztak, kiket viszont Frigyes egy állandó császári legátus alá rendelt. Ez a szervezet talán sohasem verhetett volna itt oly könnyen gyökeret, ha V. Henrik, majd Lothár és III. Konrád meg nem próbálkoznak ministerialis hivatalnok-igazgatás bevezetésével.

A bonyodalmak mind nagyobbmértűre váltak: a lombard-háború felkavarta az egész világpolitikát. Bizánc Sziciliával, egykori ellenségével, hol I. Vilmost kiskorú fia, II. Vilmos (1166—1189) követte a trónon, dinasztikus kapcsolatokra gondol, Velencével szövetséget

köt, Velence viszont Veronát, Vicenzát és Paduát szítja a császár ellen (1164). Maga VII. Lajos «francia király is a császár-ellenes fronthoz tartozik. Frigyes erre egy angol szövetséggel és egy új itáliai hadjárat-tal (1166) felel. Győzelmes csaták után azonban a dögvész annyira megtizedeli csapatait (1167) Rómában — ekkor hal meg Dassel-i Rainald és a fiatal VII. Welf is — hogy Szavoján és Burgundián keresztül futva elhagyja Itáliát (1168). Mögötte Mantua, Brescia, Bergamo és az eddig mindig hű Cremona csatlakozásával létrejön a pápa, III. Sándor és az újra felépülő Milano vezetése alatt a lombard liga, melynek kötelékébe kezdetben 16 város tartozott (1167 dec. 1). Nem véletlen, hogy a liga által 1168-ban alapított várost a Po és Tanaro összefolyásánál III. Sándor után Alessandriának keresztelték. A liga ügyeit, pápai bíboros-legátusok bevonásával, az egyes városok kiküldötteiből alakult rektor-kollégium vezette. A császári politika számára egyértelmű volt a teljes összeomlással az, hogy a Matild-birtokok vazallusai sem tudták magukat tartani és Pavia (1170), Piemont (1172) is meghódolásra kényszerült. Egyedül Liguria és Toscana maradt a császár kezén Christian mainzi érsek, a birodalmi politika új vezérének ügyessége folytán. Ekkor kellett Frigyesnek végleg lemondania Lombardiáról. A liga körzetén kívül, Spoletóban és a bizánciak szövetségéből kiragadott Ancona határgrófságban indult meg ismét a szervező munka Velence segítségével (1173), melyet a következő években Romagna keleti részének és Matild örgrófnő birtokállományának visszaszerzésére koronázott meg. Miután a montebellói béke (1175) nem vezetett eredményre, Frigyes a Legnano-i csatavesztés után (1176) végleg az egyezkedés útjára lépett. Előbb III. Sándor pápával állapodott meg (Anagni 1176, Velence 1177), majd 1183-ban magával a ligával (Konstanz), melyet a pápa különbékéje engedékenységre szorított.

Egyik fél sem tudta felfogását maradéktalanul a másakra kényszeríteni, a béke mindkét részről áldozatokat követelt. Frigyes elismerte III. Sándort pápának, az ellenpápát — IV. Viktor halála után (1164) III. Paszkál (megh. 1168), majd III. Calixtus — azonban érdemlegesen kárpótolták, felszenteléseit és rendelkezéseit érvényben hagyták. A szkizma ezzel véget ért. III. Sándor elérte azt is, hogy a császár Róma város praefectusságáról s ezzel a Patrimonium Petri államfőségéről lemondjon. Visszakapta a birtokokat is a Matild örgrófnő-féle hagyaték kivételével. III. Sándort a császár fegyverei vezették vissza Rómába, hol az 1179-ben összehívott harmadik lateráni zsinaton ünnepelte győzelmét az ellenpápaon. A lombard város-

szövetség továbbra is megőrizhette politikai önkormányzatát, Lombardia a lombardoké maradt. Barbarossa Roncagliában kifejtett tervei (1158) megtörték a városok szívós ellenállásán. A városkultúrát a Po síkján semminemű császári politika nem tudta a birodalom közvetlen, hivatali igazgatásába hajtani. Frigyes Konstanzban nemcsak a pártján álló, hanem a többi lombard városnak is megadta a magisztrátusi hivatalnokok, a konzulok szabad választási jogát. A városok, gazdasági erejükre támaszkodva, kiragadták a püspök kezéből a grófi vagy missusi hatalmat, a birodalmi bíraskodás felségjogát (iurisdictio), amelyet az királyi investitúra alapján bírt és gyakorolt. Ezt a jogbitorlást a császár Roncagliában még nem ismerte el. A városokat úgy tekintette, mintha azok nem első, hanem másodkézből jutottak volna a bírói hatalom birtokába; ezért követeli tőlük a német jog szerint szokásos hivatali esküt és bannus-kikérést. Konstanz óta a városok a grófi hatalmat császári adományból bírják, amit az fejezett ki, hogy a kebelükből választott konzulokat közvetlenül a császár vagy missusa investálja. Bannus-adományról többé nincs és nem is lehetett szó. Ezzel a városok egy sorba kerültek a püspökökkel és a birodalom többi hűbér-fejedelmeivel. Miután azonban az investitúrát legalább ötévenként meg kellett ismételni, Frigyesnek sikerült módot találnia arra, hogy a jövőben az investitúra-adománynál a hűbériség szabályai ne kössék meg teljesen a kezét. A regáliák, rendszerint meghatározott megváltási pénz ellenében, a városok tulajdonába mentek át. Ezenfelül a ligának egy összegben 15.000 font ezüstöt, a császárnak, ezret a császár követeinek kellett kárpótlás címén fizetnie. 2000 fund évi adón kívül a császár itáliai tartózkodása alatt a hadi adóra, a fodrumra is igényt tarthatott. A feljebbviteli ügyek külön e célra kinevezett császári nuncius elé kerültek. Alessandria megmenekült a pusztulástól, de nevét a császár után Caesariára változtatták, így végeredményében felsőbbségének elvi biztosításán kívül a császár megelégedett a városok gazdaságának megadóztatásával. Kisebb birodalmi uradalmak közepén egyes várak, mint pl. Annone, Asti mellett, őrködtek úgyahogy a császárság érdekei felett.

A császárság nem Lombardiában, hanem Közép-Itáliában összpontosította hatalmát. Észak-Itáliában egyedül a nyugati és keleti részek, az alpesi bejárókkal együtt, így Piemont és Treviso határgrófságok tartoztak a birodalmi igazgatáshoz. 1185 és 1187 között a birodalmi hivatalnok-kormányzat a spoletói hercegségben, Ancona örgrófságon kívül még a Romagnában és Toscanában is megszilárdult. Ezen a vidéken a városok hatalmát erős korlátok közé szorított-

ták, az egyházat, a vazallusokat közvetlenül a birodalom védelme alá helyezték, minden nagyobb várat pedig birodalmi hivatalnokok, ministerialisok segítségével igazgattak. Különösen, mióta Frigyes VI. Welf hercegtől Toscanát és a Matild-féle birtokokat békés megegyezés útján visszavette, ennek a reorganizációs munkának nem állt a tartományuraság sem útjába. A pápa-államot a császári terület mintegy öv módjára fogta körül, amit Szicília bekapcsolása teljessé tett. III. Sándor halála után Szent Péter székét az öreg, békés-szellemű III. Lucius (1181—1185) foglalta el. Frigyesnek kétségkívül egyik legnagyobb diplomáciai sikere volt, amikor a pápa császár-barát magatartását arra használta fel, hogy Szicíliát dinasztikus kapcsolat formájában az imperium érdekkörébe vonja. Az Augsburgban 1184 október 29-én egyrészt Konstanza, II. Vilmos szicíliai király apjának nővére, másrészt VI. Henrik, Frigyes fia közt létrejött eljegyzés, majd házasság (1186 jan. 27) a Stauiók számára megnyitotta az utat Szicília felé... II. Frigyes dicsőséges uralmát így I. Frigyes látnoki szeme készítette elő.

Frigyest magas kora nem akadályozhatta meg abban, hogy a keresztet fel ne vegye (1188, Mainz). Útközben, Szíria határánál, fürdés közben érte utói a halál (1190) jún. 10). Hogy fia számára a trónt biztosítsa, még 1169-ben megkoronáztatta Bambergben. Így a birodalom simán szállt a kegyetlenségig hideg, sápadt arcú huszonöt éves ifjú, VI. Henrik (1190—1197) kezére. „Gondok foglyaként, minden élvezetet megvont magától“ — írja a görög Nicetas — „s csak azt forgatta magában, hogy mikép alapíthatna királyságot és mi úton-módon tehetné magát körös-körül minden birodalom urává. Szemei előtt Antonius és Augustus Caesarok alakja lebegett, birodalmuk után áhítozott és szinte már úgy beszélt, mint egy Nagy Sándor: ez és amaz, minden az enyém“. A római imperium nála már a világoralom arányait vette fel. A dominium mundi álma képzeletét egészen lebilincselte. Külpolitikája lázasan, ideges sietséggel próbálta kiterjeszteni impériumát Keleten és Nyugaton, az egykori római birodalom határaiig. Akárcsak a pápaság, VI. Henrik is a királyságokat hűbérkötelékkel kívánta impériumában egyesíteni. A császárság, amint így caesar-kultusszal párosult s maga is az egyházi monarchia módjára egyetemes jellegre tart igényt, válik igazán a pápaság egyenrangú riválisává.

VI. Henrikkel a Staufok teljesen áthelyezik hatalmuk közép-pontját Déltre, Itáliába, melyhez váratlanul a szicíliai királyságot is megszerzik. Németország mellékes tartományá süllyed le. II. Vil-

mos szicíliai király korai halála (1189) következtében, gyermek híján, a királyságot Konstanza, VI. Henrik felesége örökölte. Még mielőtt azonban az értékes örökséget VI. Henrik birtokába vehette volna, Tankréd, az uralkodóház egyik oldalági rokona, ki Roger apuliai hercegnek természetes fia volt, a pápa, III. Kelemen segítségével Palermóban sietve megkoronáztatta magát. A pápaság elérkezettnek látta az időt, hogy Sziciliát, mint régi hűbér-királyságát újra visszahódítsa. Henrik 1190—1191 telén ereszkedett le az Alpokon keresztül Itáliába, hol III. Kelemen halálhíre fogadta. Miután Róma népét ádáz ellenségük, Tusculum kiszolgáltatásával megnyerte, az új pápa, az aggastyán III. Gölestin (1191—1198) Henriket és nejét kénytelen-kelletlen császárrá koronázta (1191 ápr.). De a német sereg már Nápoly ostrománál a dögvész pusztításai miatt visszafordulni kényszerül, sőt maga Konstanza egy évre Tankréd fogságába esik. Erre a Staufok valamennyi ellensege egyszerre feltámadt és szövetségelt egymással Tankréd érdekében: a pápa, kinek Tankréd értékes egyházi engedményeket tett, Bizánc, Oroszlánszívű Richárd angol király (1189—1199), ki éppen a Szent Földről jövet Messinában tartózkodott, a szász hercegi ház, amelyet rokoni kötelékek fűztek az angol udvarhoz, Alsó-Lotharingia és Köln, hol dinasztikus háborúságok dúltak s hová angol befolyás és pénz is elért. Henrik annál szorosabbra fűzte a francia királlyal a köteléket. Még Zähringeni Berthold herceg és Cseh I. Ottokár is a lázongókhöz pártolt. Oroszlánszívű Richárd a Welfek területén át kívánt Aquilejából haza jutni, útközben azonban Lipót osztrák herceg elfogta és a császárnak jó pénzért kiszolgáltatta. Henrik addig-addig fenyegette Richárdot, hogy szövetségeseinek,

II. Fülöp francia királynak kiadja, mígnem az angol király szabadonbocsátásáért magas váltságdíjat fizetett s a császár hűbér-kötelékebe lépett (1194). Ez események hatása alatt a felkelés magától összeomlott. Henrik most már másodízben elindulhatott Szicília meghódítására, amit 1194 decemberében, mivel Tankréd idősebb fiával együtt időközben meghalt s másik fia, III. Vilmos még kiskorú volt, Genua és Pisa hajóhadának támogatásával szinte csata nélkül szerencsésen he is fejezett.

Szicília birtokában a császárság a Földközi-tenger politikai áramlatainak sodrába jutott. Amióta az első keresztes háborúk kezdetüket vették, Nyugat szellemileg, gazdaságilag és politikailag egyaránt a Földközi-tenger birtokbavételére törekedett. Az antik kultúra egykor a Földközi-tenger partvidékén virágzott, egységét épp a tenger összekötő karja tette lehetővé. Csak az Iszlám terjeszkedésével

szűnt meg e kultúra mediterrán jellege. VI. Henrik korának minden vágyát megértette és a szerint cselekedett. A Földközi-tenger egységének helyreállítását ő, a római imperátorok utóda, szinte politikai örökségének, saját császári feladatának tekintette. A német királyok a császárság birtokában Európa többi uralkodója között megkülönböztetett rangot, elsőbbséget élveztek. Ebből a nem-politikai „elsőbbségből“ VI. Henrik igazi „felsőbbiséget“ kívánt kovácsolni. Így telítődik a császár-eszme a kor követelményei szerint antik viláгурalmi gondolatokkal. Az angol király után Henrik a francia királyt is hűbéresének kívánta fogadni. Joachim fiorei apát, remete és udvari költő egy személyben, már előre megjósolta Fülöp meghunyászkodását. A genuaiakkal az aragón királyság megrohanására gondol, Spanyolországban Almohád Al Masur kalifát adófizetés ellenében pártfogásába veszi, Leó arméniai király hódolatát fogadja (1194), Ciprus királyát hűbéresévé teszi, kinyújtja kezét az afrikai partvidékre és Tunis, Tripolis területét magának követeli. A szicíliai királyok tengerentúli politikáját követte akkor is, amidőn a Manuel halála után (1180) aláhanyatló bizánci császárság trónviszályaiba beleszólt. Angelos Izsák Irene nevű lányának és Fülöp testvérének, a későbbi toscanai és sváb hercegnek, házassága révén igényt kívánt szerezni Bizánc trónjára. Amikor Angelos Izsákot saját bátyja, III. Alexios megfosztotta a tróntól és megvakította, VI. Henrik a Bariban összehívott birodalmi gyűlésen (1195) kijelentette, hogy megérett az idő egy bizánci hadjáratra. E készülődések közben Messinában váratlanul meghalt (1197 szept. 28).

NEGYEDIK FEJEZET

A NÉMET FEJEDELEMSÉGEK KIALAKULÁSA

Mialatt a császári hatalom Itáliában keresett magának alkalmas alapot az állami összpontosítás keresztülvitelére, Németország továbbhaladt a politikai megosztás útján. Barbarossa Frigyes, hogy szabad kezet kapjon Itália felé, ennek a fejlődésnek szabad folyást engedett, sőt a tartomány-urak, köztük elsősorban Welf Oroszlán Henrik törekvéseit egyenesen támogatta. Nem mintha Barbarossa végleg lemondott volna németországi uralmáról. De tisztában volt azzal, hogy csak egy erős itáliai alapról veheti fel a küzdelmet a

partikuláris hatalmakkal. Mihelyt tehát Itáliában a legnanói csata-vesztést kiheverte és hatalmát a velencei békével (1177) megszilárdította, Oroszlán Henrik, a leghatalmasabb herceg ellen ellenségeinek vádjára egyszerre két oldalról, az országos jog (Landrecht) és a hűbérjog (Lehnrecht) igénybevételével, bírói eljárást indított (1178). Ez az első ismert eset a német jogtörténetben, hogy a király egyik korona-vazallusa felett hűbérbírárságot tart és a többi hűbér-fejedelem (pares) ítéletét kikéri, mely a birodalmi hűbér elvesztésére szól. Miután a hűbér-fejedelmek társukat veszni hagyták, Oroszlán Henrik fegyveres ellenállása sikertelen maradt. A gelnhausenai birodalmi gyűlésen (1180) Frigyes a Welfek hatalmas tartomány-országát felدارabolta: a szász hercegséget két részre szakította, a westfal hercegséget (a kölni és paderborni egyházmegyét) Fülöp kölni érsek kapta, a szász hercegség keleti maradéka (Anhalt) Bernhard anhalti grófnak, Medve Albrecht fiának jutott. A bajor hercegséggel, mely Witeltsbachi Konrád palotagróf kezére szállt, hasonlóképp járt el: a stájer örgrófságból különálló hercegség keletkezett (Otokár), az Andechs-i grófokat is kiemelte a bajor hűbérkötelékből és Kroácia, Dalmácia és Merán hercege címet adta nekik. Oroszlán Henrik, amint ügyét ministerialisai is cserben hagyták, az erfurti birodalmi gyűlésen alávetette magát a császárnak (1181). Bár szász alioldiális birtokát (Braunschweig, Lüneburg) visszanyerte, három évre száműzetésbe kellett mennie, melyet apósa, II. Henrik angol király udvarában töltött ki.

A császár győzött, ám győzelméért nagy árat kellett fizetnie. Ugyanis a német hűbér-fejedelmek csak úgy voltak hajlandók a császárnak kezére játszani, ha viszont saját maguk tartományuri hatalmát a jövőre nézve biztosíthatták. Így az 1180. év több tekintetben fordulópontot jelent a német államfejlődésben. Mindaz, ami a wormszi konkordátum korától kezdve lassan érlelődött, Oroszlán Henrik perével kapcsolatban egyszerre felszínre került és éles jogi fogalmazást kapott. Csak látszólag győzött Barbarossa Frigyes, az igazi győzők a principes, a birodalom hűbér-fejedelmei voltak, akik a pert arra használták ki, hogy leghatalmasabb társuk feláldozásával tartományuri helyzetüknek biztos jogi alapot adjanak. Ezt az áldozatot könnyű szívvel hozhatták, hiszen ők is szívesebben láttak egy nagy területiális hatalom helyén több kisebbet. Már pedig a birodalomnak szinte létérdeke fűződött ahhoz, hogy Oroszlán Henrik hatalmas territórium a Keleti-tengertől egészen az Alpokig szétbomoljon. Ez az az idő, amikor az állam-territóriumok kialakulása gyors ütemet vett, amikor

kisebb körzetben, akárcsak a nagyobbban, a császárságban, a központi hatalom az első lépéseket tette meg a közvetlen hivatal-szervezet bevezetésére. Németország politikai történetében kezdettől fogva végig kísért Észak és Dél küzdelme. Barbarossa Frigyes „Észak királyságát“. Szászországot, csak úgy tudta békére bírni, hogy territoriális szervezkedéséhez mintegy legfelsőbb beleegyezését adta. Oroszlán Henrik élt is ezzel a szabadsággal: ugyanazok a célok vezették, mint császáriját. A birodalmi kormányzatnak tehát félnie kellett attól, hogy Észak, az államosodás útján Németország egységét két részre szakítja. Barbarossa Oroszlán Henrik megbuktatásával ezt a veszélyt még kellő időben elhárította. Neki köszönhető, hogy a német királyság „újralapítása“ a Staufok kihalása után nem Északon, a megcsónkított Szászországban, hanem a keleti határrészekben, Csehországban, Ausztriában, Brandenburgban következett be.

Barbarossa Frigyes Szászország megsemmisítésén kívül Németországban egyébire nem is törekedett. Harca nem a territoriális fejlődés ellen irányult. Ellenkezőleg, uralkodása alatt tömörülnek a birodalmi hűbér-fejedelmek (principes) zárt, kisszámú renddé. A lebukó szász hegemonia utolsó „királyellenes“ műve volt még, hogy létrehozta a Fürstenstand jogi egységét és a Heerschild rendszerét. Bár a birodalom nagyjai már az investitúra-harc folyamán különálló hatalom módjára lépnek fel a politikai élet porondján, zárt, jogilag meghatározott rendet azonban egészen a XII. század végéig nem alkottak. Ekkor még a princeps, a Fürst kifejezés nem egy bizonyos tisztséget, hanem csak rangot jelez. És miután az egyes törzsi jogok még mindig érvényben vannak, területenként is mást és mást értenek fejedelem alatt. Lotharingiában, Bajorországban, általában Dél-Németországban a grófi családokat rendszerint a principes közé sorolják, ezzel szemben északon, Szászországban, hol a társadalmi tagozódásra mindig többet adtak, a grófokat egyszerűen kirekesztették a birodalmi fejedelmek sorából, legfeljebb azokat ismerték el közéjük valóknak, akik, mint pl. a Ballenstedt, Stade, Nordheim, Winzenburg grófi családok, őseik magas állása révén valamiképp kiemelkedtek társaik közül. Ennek az állapotnak meg kellett szűnnie, mihelyt a hercegek és más hasonló optimates nagy állam-territóriumok kialakítására törekedtek. Érdekük ahhoz fűződött, hogy a grófi és nemesi társadalom, elvesztve kapcsolatát a királlyal, teljesen hatalmuk alá kerüljön. A leghatalmasabb közülük, Oroszlán Henrik elbukhatott, bukása azonban egyéni tragédia s nem az egész osztályé volt. A nagy pert a többi hűbér-fejedelem ugyanis arra használta fel, hogy állásukat mindkét

irányban, fel- és lefelé, megerősítsék. 1180-ban nem Barbarossa győzött, hanem az az egy-két oligarcha, kik a királyt és a grófokat tartomány-úri hatalmuk elismerésére kényszerítették. A szász arisztokratizmus szelleme diadalt arat s a nemesi társadalom nagy tömege kiszorul a fejedelmek (Fürsten) sorából.

Mikép következett be ez az átalakulás? Milyen jogbiztosítékokat kaptak az oligarchák kezükbe? Ezentúl a nagyok közül csak azokat tekintették hűbér-fejedelmeknek (principes), akik családi birtok módjára fejedelemséggel (principatus) rendelkeztek. A territórium tesz valakit tartományúrrá (dominus terrae), vagy birodalmi fejedelemmé (princeps). Ép ezért csak akkor lehetett valakit a fejedelmek közé emelni, ha fejedelemségnek minősített territórium szállt a kezére, akár öröklés, akár adomány útján, vagy ha eddigi territóriumát a király a fejedelmek ítéletére fejedelemségnek nyilvánította. Ezt azonban bizonyos feltételekhez kötötték. Így a fejedelemtől mindenekelőtt megkövetelték, hogy a territóriumában fekvő grófságok közül egyik se függjön más birodalmi fejedelemtől. A terület grófjai felett tehát hűbér-főiséget kellett gyakorolnia. Ez magába zárja azt a követelményt is, hogy a birodalmi fejedelem a világiak közül csak királytól vagy királyoktól — értsd idegen uralkodók — kaphat hűbér-adományt. A leghatalmasabb oligarchák törekvése nyilvánvaló: mindazoknak, akik tőlük vagy egyivású társaiktól hűbér-adományban részesedtek, egy fokkal lejjebb kellett lépniök, ki kellett válniök a birodalmi fejedelmek kötelékéből. Ezen az úton kívánták a principes a nemesi társadalom széles rétegeit maguk alá gyűrni. Céljukat azonban nem érték teljesen el, még később is találkozunk olyan grófi vagy egyszerű nemesi házakkal, amelyek közvetlen kapcsolatukat a birodalommal megtudták őrizni. Az ilyen birodalmi grófságok azonban egy-kettő, pl. Anhalt, kivételével már nem szerepelhettek a fejedelemségek között. A birodalom fejedelmeinek rendi állását az egyházak hűbér-adománya nem befolyásolta. A principes az egyházi hűbértől, jelentőségénél fogva, nem foszthatták meg magukat. Az egyházi hűbért úgy fogták fel, mintha az nem a püspöktől, hanem a püspökségtől eredne. Ez a személytelenség tette lehetővé, hogy egyházaktól hűbérjogon birtokot kapjanak.

A birodalmi fejedelmek kötelékével egy időben épül ki a hűbér-hierarchia, a Heerschild-rendszer. Az oligarchák épp a Heerschild osztályozását használták fel arra, hogy a „freien Herren“ és közéjük széles árkot vonjanak. A Heerschild szó már korábban is előfordul, jelentése azonban ekkor még egészen katonai: „a királyt illető hű-

béres-kontingens“. A XII. század végén általánosabb jelentést vesz fel. Azt a képességet jelzi, hogy valaki bizonyos kategóriájú vazallust tarthat. A Heerschild szabályai nem voltak föltétlenül kötelező érvényűek; a hűbér még akkor is hűbér maradt, ha a Heerschild követelményeit figyelmen kívül hagyták. Ám az, aki túltette magát rajtuk, tettével felbontotta a kötelékeket eddigi hűbér-rendjével, nem tanuszkodhatott és nem ítékezhetett társai (pares) perében. Az ezzel járó hátrányokkal számolnia kellett. A hűbéri társadalom ilyenformán belsőleg egymás fölé több rétegre tagozódott, az alsóbb elfogadhatott hűbért a felsőbbtől, de nem saját társaitól, vagy egy nálánál alacsonyabb rangútól. Ennek következtében a Heerschild utolsó fokán állók másnak vazallusai lehettek, maguk azonban vazallust már nem tarthattak („Einschildige“. . Bizonyos, hogy a Heerschild valamiféle formában már 1180 körül fennállott, első — és ez jellemző — rendszerezését azonban a szász Eike von Reggau tollától származó Szásztükör (1215—1235 között keletkezett) adja. A kialakulás kezdetén, ha a királyt elsőnek vesszük, négy osztályba rétegeződött: Fürsten-, Ldlen-, Freienschild. Helyi jellegű eltéréseket nem véve tekintetbe, később a Fürstenschild-et az egyházi fejedelmek kedvéért kettéosztották; a negyedik, a Freienschild után pedig, melyet a ministerialisok képviseltek, az új szolgarendű miles-réteg kialakulásával még egy ötödiket helyeztek. Így beszélnek a hat Heerschild-ről. A Heerschild negyedik osztályát azért nevezték a nemesek (Edlen) s nem a grófok után, mert a grófok a tisztség hivatali jellege folytán ekkor még nem alkottak egységes születési rendet. A grófi tisztséget még a XIII. században is hivatalként töltik be, sokszor bizony egyszerű ministerialissokkal. Épp ezért a grófoknak a negyedik rendet meg kellett osztaniok a „freien Herren“ (liberi barones) tömegeivel. A ministerialisokról tudjuk viszont, hogy csak a XII. század közepe óta szerezhettek lovagi hűbért (feudum militare); a lovagi társadalomba is csak ettől az időtől kezdve tartoztak.

A Heerschild Németországban a hűbéri társadalmat merev, zárt rendszerbe szorította.. Ennek a fejlődésnek tudható be, hogy a hűbériség nem a közj^mti hatalom, hanem a partikularizmus üdvét szolgálta. Azok a függőleges irányú kapcsolatok, amelyek Nyugaton a királyságnak lehetőséget adtak arra, hogy közvetlen érintkezésbe lépessen az al-vazallusokkal, Németországban hiányzanak. A német királyság I. Frigyes alatt tehát túlkésőn nyúlt a hűbériség fegyvereihez, semhogy a vazallus-jog túltengését megakadályozhatta volna. Ilyen körülmények között a hűbériség Németországban centrifugális

irányban működött, nem a központosítás, hanem a szétesés, a területiális kialakulás útját egyengette. A „freien Herren“ és „Edlen“ rendje és a fölötte álló harmadik rend között nagy szakadék tátongett. A „szabad urak“ szinte beleszülettek a negyedik Heerschildbe, helyzetükön magasabb hűbérvállalással sem változtathattak. A király hiába adományozott hűbérbirtokot egy ilyen nemesnek, grófnak, ha a birodalmi hűbér-fejedelmek (principes) nem járultak szavukkal hozzá, belőle princeps nem lehetett. Jó példa erre Hollandia-i Vilmos és Nassau-i Adolf grófok utódjainak esete, kik a fejedelmi rangot sohasem tudták elérni. A király és a grófi házak közé álltak a fejedelmek és arra kényszerítették a grófokat, hogy kezükből vegyék át a birodalmi hűbért. Ezzel a grófi házak sorsa végleg megpecsételődött. Ugyanígy történt a ministerialisokkal is. Miután a Heerschild őket a lovag-társadalom utolsó — később utolsóelőtti — rendjébe osztotta be, mihamar elvesztették kapcsolatukat a királysággal. Jórészen ebből magyarázható az a sajnálatos körülmény, hogy a királyság, I. Frigyes nagyszerű példaadása ellenére, a további fejlődés folyamán a ministerialisokból nem tud hasznos hivatalnokosztályt kialakítani.

Németországban a hűbériség még más tekintetben is királyellenes élt kapott. I. Frigyes első hűbér-törvényében (1154) általánosan kimondja, hogy a hűbérúr a visszaháramló hűbér-birtokot saját használatára megtarthatja. A király mint legfelsőbb hűbérúr természetszerűleg szintén élhetett és élt is ezzel a joggal, mint ahogy ezt Barbarossa lombard politikája mutatja. Barbarossa Frigyesnek azonban meg kellett elégednie azzal, hogy igényét a közvetlen birodalmi hűbérekre korlátozza, a korona-vazallusok al-vazallusainak hűbér-birtokaira nem tehette rá a kezét. Ha birtokelkobzásra került a sor, az al-vazallus hűbérbirtoka közvetlen urára szállt s csak az allodiális birtokokat kapta a király. Ennélfogva a hűbérbirtokok halmozása a területiális fejlődésnek kedvezett, pusztán a tartományurak birtokállományát gyarapította. A XIII. század elején Henrik (VII.) ellenkirály még egyszer, utoljára kísérletet tett, hogy a közbeeső hűbérurak átugrásával az al-vazallusokkal szemben a korona jogát érvényesítse. Törvénye szerint a hűbérúrnak rövid határidő leforgása alatt a visszaháramló hűbért birtokba kellett vennie, különben a közvetlenül magasabban álló hűbérúr, alkalomadtán a király visszaháramlási joga feléledt. II. Frigyes császár ugyanebben a szellemenben járt el Itáliában. Ám mindez nem tudta többé a német király legfelsőbb hűbérfőségét megerősíteni. A birodalmi hűbérpolitika

katasztrófája már I. Frigyes alatt bekövetkezett. Mialatt ugyanis a hűbér-visszatartás később is dívott a területekben, a királyt már Oroszlán Henrik pere folyamán az oligarchák arra kötelezik, hogy a visszaháramlott birodalmi hűbért továbbadományozza. Királyi kegyből, de ex sententia principum, vagyis a hűbér-fejedelmek ítélete alapján jut Bajorország a Wittelsbach-i ház hatalmába. A hűbér-fejedelmek a királyt mintegy ellenőrzik, nehogy az újraadományozás a réginél kedvezőbb feltételek mellett történjék. II. Frigyes és Hollandiadi Vilmos, persze, ilyen megszorításról nem akartak tudni. A Szász-tükör azonban óriási hatása következtében gondoskodott arról, hogy a fejedelmek felfogása győzzön. Így aztán Németországban a hűbériség állam-összetartó ereje egészen elsorvadt és csak a föderalizmust erősítette.

A királyi hatalom Németországban még Barbarossa uralkodásának utolsó éveiben omlott össze, épp akkor, amikor az első nagy rohamot intézte a felburjánzó territorializmus ellen. A fejedelmek könnyű győzelme, a királyság gyors letörése, mindennél jobban mutatja, hogy a Staufok itáliai politikáját reálpolitikai érdek parancsolta. A királyságnak Itáliában kellett új hatalmi alap után néznie, ahol erre még lehetőségek forogtak fenn és nem a német anyaországban, ahol a hűbéri fejlődés oly rideg logikával dolgozott a királyság ellen. A Heerschild-tagozódás merev rendszere csak Németországban alakult ki, nyugaton ismeretlen. Csak Németországban vett a hűbériség oly irányt, hogy a személyi kötöttségek elsorvadtak és a dologi mozzanat, maga a hűbér lett minden jog és köteletség forrása és alapja. A német vagy olasz vazallus, ha a hűberről lemondott, a személyi kötelezések is felbontották. A hűbériség felszívódik magánjogi viszonylatokba s a birtokjog egy fejezetévé válik, ami megint csak a vazallusoknak kedvezett és az állami kötöttséget lazította. A német király csak vazallusai útján érintkezhetett az al-vazallusokkal. Ha az al-vazallusok közül valaki megsértette, büntető keze nem sújthatott le, kizárólag a hűbérhez fordulhatott elégtételért (Roncaglia-i törvény). Parancsait nem intézheti közvetlenül az al-vazallusokhoz, csupán a közbülső cmmínushoz, továbbítás végett. Mindezt tekintetbe véve, bizvást mondhatjuk, hogy a királyság Németországban a hűbériségben rejlő központosító erőket a birodalom érdekében nem tudta felhasználni. Túlságosan híven kitartott a karolingi hagyományok mellett, túlkeves jelentőséget tulajdonított a hűbériségnek. A központi, hivatali kormányzatot megbuktatta az investitúra-harc, ami belőle megmaradt, az nem volt ahhoz elegendő, hogy az új híva-

talnok-állam épületét rá lehetett volna emelni. Németország a XII—XIII. század fordulójára végleg elveszti Ottó-féle alkotmányát, mely a hivataljog alapján nyugodott, de hűbérállammá sem tud válni. Ami a sok állam-területre töredező birodalmat összetartja, az nem volt hűbéri természetű. A király továbbra is megőrzi legfőbb bírói hatalmát, bár gyakorlatilag ez mind kisebb körre szorítkozik. A XIII. század közepéig a felségjogok legértékesebbjét, az igazságszolgáltatást a legnagyobb fejedelem, akárcsak a legkisebb tartomány-úr is a király kezéből a bannus-adomány formájában nyerte el. A XIII. század közepén azonban a fejedelmek a teljes bírói felségjog birtokába jutnak, ettől az időtől kezdve a bannus-adomány szokása is megszűnik. A fejedelmek és tartomány-urak ezzel végleg levetették királyhelyettesítő hivatalukat. A birodalmi gyűlés sem alakul át hűbérudvarrá, megtartja általános jellegét, curia generális, amely természetesen esetenként hűbérjogon is ítékezhetett. A királyválasztás sem vett fel hűbéri formát.

A XII. század végén kibontakoznak azok a keretek, amelyek a további territoriális fejlődésnek irányt szabtak. A XIII. századra várt épp az a feladat, hogy a kialakuló territóriumoknak végső formát és szervezetet adjon. Ez a munka — mint látni fogjuk — ugyanazokon az elveken épült fel, mint amelyeket a birodalom maga is I. Frigyes óta megvalósítani próbált, de nem tudott. Így a nyugati (francia) központosítás és állami koncentráció példájára Németországban nem a birodalom, hanem a territóriumok szervezetében bukkanunk. Maga a birodalom feltartóztathatatlanul esik szét kisebb-nagyobb államok halmazává (föderalizmus). Barbarossa politikai testamentumának igazi végrehajtói a birodalmi fejedelmek és tartomány-urak, akik ugyanazokkal az eszközökkel, mint a Staufok, de kisebb területen életrehívják az első német hivatalnok-államokat. VI. Henrik utoljára még kísérletet tesz arra, hogy a fejedelmeket a választókirályság gondolatának feladására és a dinasztia trónöröklési jogának elismertetésére bírja (1196). Ez, persze, nem sikerült; Németország minden későbbi próbálkozás dacára választó-királyság maradt. A Staufok egész politikájá világosan mutatja, hogy az új királyságot a dinasztia hatalmának emelésével kívánták megalapozni. De a fejedelemségek és tartományurak is egy-egy dinasztia politikai állására támaszkodva, alakultak ki. A hercegi vagy ahhoz hasonlatos (Pfalzgraf, Landgraf, Markgraf) hatalom mint az állami felsőbbség alapja összenő egy-egy dinasztia egyéb szerzett felségjogaival, hűbéreivel és családi allodiális uradalmaival s a territóriumból megszületik a fe-

jedelemség. A tartományurak viszont, kik javarészt a fejedelmek hűbéresei, úgy szerzik a hatalmat territóriumuk kiképzésére, hogy eddigi grófi hatalmukat birtokuk függelékeként, saját nevükben kezdi gyakorolni. A grófsági beosztás felbomlik, elveszti hivatalszerűségét, de csak azért, hogy államiságban annál inkább megerősödjék. Egészen kicsi azoknak a dinasztiaéknak a száma, amelyek 1180 után a maguk kezében fejedelemségeket biztosítanak. Közéjük tartoznak mindenekelőtt a Wittelsbachok (Bajorország, Pfalz), a Babenbergerek (Ausztria, Stájerország), a Wettinek (Meissen és Lausitz örgrófság, később a thüring Landgrafschaft), az Aszkánok (Brandenburg örgrófság, Anhalt grófság), stb. Hogy a Welfek, Zahringeniek, Anhalt grófjai fejedelmi rangot viselnek, a dinasztikus hatalom erejéről tesz tanúságot. 1180 után a világi fejedelemségek száma még mindössze 16, a XIV. században számuk már 38—“ körül mozog. Az egyházak közül mindazok fejedelmi rangot élveztek, amelyek a királytól közvetlenül függték. Számuk még a XIV. században is mintegy kilencvenre rúgott.

A Staufok Itáliába és Szicíliába helyezték át hatalmuk súlypontját, királyságuknak sorsa mindenekelőtt tehát attól függött, miképp tudják a pápát „lefegyverezni“. Itália politikai egységének német jogar alatt éppen a Patrimonium Petri, a pápa-állam, állta útját. VI. Henriknek minden kísérlete azonban a pápa tartományi hatalmának szétbomlásztására eredmény nélkül végződött. A Szent-szék nem volt hajlandó feláldozni jogainak csak egy részét is. Épp így VI. Henrik azt sem tudta elérni, hogy a pápa a dinasztia örökösödési törvénytervezetét pártfogolja. Ellenkezőleg, a római kúriának a legnagyobb érdeke fűződött az itálai német uralom összeomlásához. Abban a nagyarányú összeesküvésben, amely Szicíliában 1197-ben tört ki, maga a pápa is érdekelve volt. A felkelést VI. Henrik le tudta verni, de nem lehetett előtte kétséges, hogy halála esetén hároméves fiacskája, Frigyes választott német király nem fogja tartani tudni magát. Midőn meghalt (1197), magának az özvegy császárnénak, Konstanzának árulása folytán bukott meg a német uralom Szicíliában és éledt fel a pápaság hűbér joga. Miután a császárné Frigyes pápai legátussal Szicília királyának koronáztatta (1198 május), halálos ágyán, alighanem hűbéri elvek érvényesítésével, fiát a pápa gyámsága alá helyezte (1198 nov.).

Amíg a pápai udvarban nem volt kilátás arra, hogy a császári befolyással sikeresen szembeszállhassanak, öreg bíborosokat emeltek

Szent Péter trónjára. Az új helyzet azonban cselekvésre készítetett; III. Cölestin után a Segni grófok (Konti) házából való Lothár bíboros személyében egy tettekreész fiatalembert választottak pápának, III. Incét (1198—1216). Az új pápának kimondott célja volt, hogy a császári uralmat tönkrezúzza és Itália politikai egységét Szent Péter uralma alatt megvalósítsa. Először is a Patrimoniumot tisztította meg a németektől, azután régi császári adománylevelekre hivatkozva mindazokat a területeket az egyházi állam számára követelte (recuperatio), amelyeken a Staufok hivatalnok-államuk alapját, császárságuk reális hatalmát oly nagy fáradsággal felépítették. Hát azért küszködtek, hogy végül a pápaság lássa szervezési munkájuknak hasznát? A spoletói hercegségben és az anconai örgrófságban (marca) a császári őrsegeknek meg kellett hátrálniok (1198—1199), a toscanai városok szövetsége azonban, melyet VI. Henrik halála után még III. Cölestin hívott életre, a pápának époly kevéssé kívánt engedelmeskedni, mint ahogy a császári uralmat sem óhajtotta. Ugyanígy tett Romagna és a lombard-liga, mely szintén a pápai ösztönzésre feléledt. Matild örgrófnő hajdani birtokai sem kerültek III. Ince kezére. Mindazonáltal nagyok voltak a Szentszék eredményei: az egyházi állam területe jócskán megnagyobbodott s egész Itália nemzeti öntudatában ébredve, lerázta magáról a német podesták és legátusok uralmát. III. Ince nagy, szerteágazó grófi nemzetségére támaszkodva, magát Róma városát is megadásra kényszerítette. ..A pápa pénze ellenünk dolgozik⁴* — panaszkodtak a városi önkormányzat. harcosai. Miután a többtagú városi tanács uralma szánalmasan összeroppant, a pápa ismét saját hivatalnokaival uralkodhatott az Örök Városban és környékén (1205).

Ezalatt Németországban újra összefogtak az angol érdekkörbe tartozó alsó-rajnai részek Köln vezetése alatt a régi Welf-párt töredékével. Amint mozgolódásaiknak híre ment, a Staufok hívei elejtették a gyermek Frigvest és helyette inkább Fülöp sváb herceget, VI. Henrik testvérét, Választották császárrá (Nordhausen, 1198 márc.). Erre az ellenpárt Oroszlán Henrik egyik fiát, Oroszlánszívű Richárd angol király unoklőccsét: IV. Ottót (1198—1218) helyezte a császári trónra. A trónviszály, mely húsz éven keresztül dült változó szerencsével, nem maradt a német királyság belső ügye, hanem már kezdetől fogva a nagy európai politika eseményévé vált. Kormány nélkül, a pártharcok vizein hanykódó Németország az egymással szemben álló politikai erőknél tehetetlen prédája lett. Elejétől fogva Fülöp (1198—1208) volt az erősebb. De Richárd angol király nem

hagyta cserben kedvelt unokaöccsét, „Aquitania hercegét és Poitou grófját“, kitől azt várta, hogy mint Németország királya, II. Fülöp francia királyt, nagy ellenfelét, hátba fogja támadni. Otven paripa hozta Normandiához azt a 150.000 márká ezüstöt, amelyet Richárd a választási küzdelem fedezésére szánt. Mindennél természetesebb, hogy Fülöp viszont a francia király segítségét kereste. Így a német trónviszály mintegy kísérőzenéül szolgált a nagy angol-francia összecsapáshoz. Mindeddig a pápa nem szólt bele a német eseményekbe, mihelyt azonban a rekuperációs hadjáratok szerencsésen befejeződtek, sietett kijelenteni, hogy a trónviszály tulajdonkép a Szentszék ítélőszéke elé tartozik (*electio . . . principaliter et finaliter pertinet ad ecclesiam*). Időközben meghalt Ottó pártfogója, Oroszlánszívű Richárd (1199 ápr.) és az új angol király, Földnélküli János a Le Goulet-i békében (1200) Ottó elejtésére kényszerült. A Welf királyjelölt szorongatott helyzetében mindent megígért, amit a pápa csak kívánt: a Szentszékbe helyezte minden reményét. A pápa titkos ülésen adott megerősítése (*Deliberatio super facto imperii de tribus electis*) fejében elismerte a pápaállam új határait, a Szentszék hűbérfőségét Szicíliára nézve, egyben lemondott a spolium- és regálejog gyakorlásáról (1201). A kúria, hogy többet érjen el s hogy a viszályt életben tartsa, a gyöngébb fél pártjára állt. Fülöpöt egyházi átokkal sújtotta. Csakhogy a fegyverek a Staufnak kedveztek. Már megindultak a tárgyalások III. Ince és Fülöp között a megegyezésre, amikor az utóbbit Bambergben Wittelsbach-i Ottó Pfalzgraf családi bosszúból meggyilkolta (1208).

A harcokban kifáradt német fejedelmek egyértelműen IV. Ottó mellé álltak, kit a pápa a titkos ígéreték megisméltése után (a *speieri pactum*, 1209) Rómában a császári koronával megkoronázott (1209 okt.). Ottó azonban csakhamar nyíltan kifejezésre juttatta, hogy sohasem gondolt ígéretei megtartására, amelyek egyet jelentettek Itália feladásával. Nemcsak az anconai örgrófság és a spoletói hercegség, hanem a Mátild-féle birtokok, a romagnai Bertinoro grófság, a ravennai exarchátus és Pentapolis is, szóval az egész császári Itália, Toscana kivételével, a pápa birtokába ment volna át. Ilyen áldozatot német császár nem hozhatott. IV. Ottó is, ígéretei ellenére folytatja a Staufok itáliai politikáját, a félsziget politikai egyesítését az „unió regni ad imperium“ jeligéje alatt. Már éppen Szicília meghódítására készült, amikor III. Ince átokkal sújtotta (1210), ki a francia királynak, szövetségesének tanácsára, „Apulia fiát“, a mindössze 17 éves Stauf Frigyeset léptette fel ellene. Ilyenformán a

királyok pártharca ismét kiújult, pusztán a szerepek cserélődtek ki. Most francia pénz folyik Németországba — Frigyes 20.000 márka ezüstöt kap II. Fülöptől — és a pápa az, aki a Staufok védelmét vállalja. Hogy Szicília egyesülését az imperiummal védené, II. Frigyes (1212—1250) jogára alatt, már eleve lehetetlenné tegye, III. Ince Frigyes egyéves fia, Henrik személyében külön királyt adott Szicíliának. Földnélküli János angol király, IV. Ottóval és az alsó-rajnai nagyokkal újra felelevenítette a régi szövetséget, miután maga is a franciabarát Langton István miatt, kit a pápa Canterbury érsekévé nevezett ki, a pápával éles harcban állott. III. Ince megfosztotta trónjától az angol királyt és 1213 januárjában II. Fülöpöt fegyverbe szólította János ellen. Miután az angol bárók lázongni kezdtek, Földnélküli János helyzete egy angol támadás előestéjén egészen vigasztalatlan volt. Hogy a pápát a maga pártjára állítsa, 1213 május 13-án teljesítette a Szentszék régi óhaját és védelem ellenében Szent Péter hűbéresei közé lépett; egyben kötelezte magát a szokásos Péterfilléren kívül 1000 márka hűbéradó fizetésére. Földnélküli János már a következő évben IV. Ottóval nagy ellentámadásba mehetett át. Mialatt az angol király a Loire-ig nyomult előre, Ottó német, alsólotharingiai és észak-franciaországi csapatokkal Bouvines közelében, Lille és Tournai között megütközött a francia sereggel, de csatát vesztett (1214 jul. 27). A birodalmi sást, mely francia kézbe hullott, a győző francia király elküldte szövetségésének, II. Frigyesnek, mintha csak azt akarta volna ezzel kifejezni, hogy a német királyságot az ő segítségének köszönheti. „És e naptól kezdve — írja egy német krónikás — lehanyatlott a német nép dicső híre a franciák előtt.“ IV. Ottónak utoljára még II. Valdemár dán királlyal is dolga akadt, kit a Stauf észak-albingi és szláv területek átengedésével a maga számára megnyert. Amikor Ottó 1218-ban Harzburgban meghalt, már régóta bukott ember volt.

II. Frigyes a korona birtokába jutott, ám e visszaszerzett korona fénye mennyire megtört! A trónviszály megint csak a német területiális fejlődésnek és a pápaságnak kedvezett. Németország II. Frigyes alatt új lépéssel haladt előre a föderalizmus útján. A királyság megcsappant birtokait II. Frigyes még rendezni és gyarapítani törekedett s a Stauf kormányzat oszlopai, a ministerialisok sem széledtek még el és nem álltak még be a fejlődő tartomány-urásokok szolgálatába. Ez csak az interregnum idején következett be. Mindazonáltal II. Frigyes sem gondolt többé arra, hogy a territorializmust Németországban letörje. I. Frigyes politikájának szellemében pusztán egy modus vivendi

fenntartását vette célba, ami természetesen egyet jelentett új jogok feladásával. Hiszen Németország csak azért volt jó a Stauf politika számára, hogy Itália érdekében alkalomadtán koncnak szolgáljon. II. Frigyes, a „puer Apuliae“, már születésénél és nevelésénél fogva Délt tekintette igazi hazájának és törzsbirodalmának. Kormányzata alatt Németország valóban egy távoli tartomány szintjére süllyedt le, ahol tulajdonképpen kisebb-nagyobb egyházi és világi tartomány-urak uralkodtak és a királyt csak amolyan legfelsőbb hűbérúrnak tisztelték. De ezzel a szereppel II. Frigyes teljesen megelégedett. A „távoli tartomány“ jellegének nagyon is megfelelt, hogy II. Frigyes Németország kormányzását királyi címmel átadta fiának, Henriknek (1220—1235). Miután a fiatal királyt, fejedelmi régens, előbb Engelbert kölni érsek, majd ennek meggyilkolása után (1225) Lajos bajor herceg gondjaira bízta, a nagyok nem gördítettek akadályt a terv megvalósítása elé. Henrik azonban tulajdonkép szicíliai király volt és a pápa főhűbéruri fennhatósága alatt állott. És Frigyes még 1216-ban is azt ígérte III. Ince pápának, hogy mihelyt megkapja a császári koronát (1220), lemond fia javára Szicíliáról. A pápai politika ilyenformán kívánta biztosítani magának Szicíliát. Mindezt Henrik német királysága egy vonással keresztülhúzta. És az új pápa, III. Hone rí us (1216—1227), kiből hiányzott elődjének erélye, nem tehetett egyebet, mint — engedett a körülményeknek.

II. Frigyes minden erejét Itáliára egyesítette, épp ezért kesztyűs kézzel bánt a német fejedelmekkel. Henrik fia azonban, mihelyt kezébe vette a német királyság ügyeit, csak a német viszonyokra gondolt és kevés megértést tanúsított a császár itáliai politikája iránt. Kísérletei, melyeket a központosítás irányában és a monarchia érdekeinek védelmében tett, összeütközésbe hozták a fejedelmekkel, kik apjára támaszkodva, 1231-ben Henriket a territoriális önállóság ünnepélyes elismeretetésére kényszerítettek. Miután II. Frigyes „statútuma a fejedelmek javára“ fia engedményeit megerősítette (1232 máj.), az egyházi fejedelmek után, kik már 1220-ban az államfőség birtokába jutottak (*Priyilegium in favorem principum ecclesiasticorum*), így a világi fejedelmek is elnyerték a legfontosabb királyi felségjogokat. Az 1232. év a német föderalizmus születési dátuma. Az a folyamat, amely feltartóztatlanul a territóriumok kialakulásához vezetett, megkapta jogi biztosítását, legitimitását. Az egykori grófi hatalomból tartomány-uraság vált és az egykori hivatal-körzetből állam, tartomány. Ettől az időtől kezdve az állami élet mindinkább a territóriumok határai közé szorul vissza, a birodalom üres keret, „monstrum“

marad. Tévedés volna azt hinnünk, hogy a birodalom ezzel megszűnt mint olyan létezni. A német nép továbbra is a császárt tekintette legfőbb urának, a fejedelmek a birodalomtól kapják hűbérbe országukat s a birodalomnak és fejének tartoznak hűséggel. Csak a császár van a teljes szuverénitás birtokában. A fejedelmek nem szakadhatnak el kedvük szerint a birodalomtól, mely átöleli tartományukat. Van birodalmi gyűlés és van birodalmi kormányzat. Birodalmi törvényeket adnak ki és ismerik a birodalmi hadjárat fogalmát. Röviden: a birodalom továbbra is megtestesíti a német államiságot, csupán hatóereje és politikai hatalma csökkent félelmetes mértékben. Azon öslényekhez hasonlít, amelyek óriás-alkatuk miatt nem tudnak mozogni. A birodalomban, mint államban, a fejedelemségek és tartományok mint kis-államok helyezkedtek el. Ezt jelenti a föderalizmus fogalma.

Az új Németország, mely a XIII. század folyamán teljesen kiépül, nem a központi hatalom, hanem a fejedelmek műve volt. A német királyság a központi hatalom összeomlása következtében fejedelemségek halmazává alakult át. Ezeket az „államokat“ nem szabad összefüggő területi egésznek elképzelnünk. Az a hatalom is, amelyet a dominus terrae — ez az új fogalom — a maga személyében képviselt, a legkülönfélébb állami- és magánjogok halmazából rakódott össze. A tartomány-uraságnak is különféle fokaival találkozunk: a „Land“ fogalmában megjelenő magasabb állami egység, mely a magas bíraskodás körül kristályosodott ki, olyan egyszerű „uraságokkal“ (Herrschaften) vegyül, melyek alig nőnek ki a földesuraság keretei közül és melyek államoknak nem is tekinthetők. Megtörténik, hogy a „Land“ több ilyen „Herrschaft“-re is kiterjed és megfordítva: a tartományúriak viszont egyes „Herrschaft“-jai más territóriumba nyúlnak át. A tartomány-uraság sohasem válik pusztá földesúri uradalommá és az alattvalók sem süllyednek le a földesúri jobbágyság közé. De bizonyos, hogy a dinasztiai territóriumukat a magánbirtok módjára osztják fel (XIV. sz.). Csak az 1356-i 'Arany Bulla tiltja el a választó-fejedelemségek osztályát, amivel a patrimonális szellem túltengésén^k legalább a legfelsőbb fokon útját állta.

Különben a fejedelmek törekvése arra irányult, hogy birodalmuk területén lefelé, a tartomány-urak kárára mind teljesebbé tegyék territóriumuk államosságát. A bírói felségjog, várak építésének joga, ami egyúttal azt is magábanjárta, hogy a territórium határán belül csak a fejedelem engedélyével volt szabad várakat emelni, városokat és helységeket alapítani, nemkülönben jelentős regále-jogok, mint a ius conductus (utazók védelme), kiháló családok birtokainak vissza-

háramlása, bánya- és sóregále, vásár-, vám- és pénzverőhelyek létesítésének joga, stb. — mindezek a fontos felségjogok biztos alapot nyújtottak a területiális fejlődés számára. A birodalmi egyházak, melyek szintén a fejedelemségek közé emelkedtek, teljesen lerázták magukról az Ottó-féle államrendszer minden kötöttségét, többé nem voltak eladományozhatók, hisz ez fejedelmi rangjuk elvesztésére, mediatizálásra vezetett volna (1216. évi birodalmi határozat), mint ahogy az uralkodó a regálék és a spolium-jog felett sem rendelkezhetett többé. Ezzel az egyházi fejedelmek teljesen beilleszkedtek a világi társadalom hűbérrendjébe és ugyanazt az önállóságot élvezik mint a világi fejedelmek. Érzékeny csapást jelentett a városi fejlődésre, hogy a birodalmi kormányzat a helyett, hogy a feltörekvő polgárságot magához láncolta volna, kiszolgáltatta őket városuruknak, a fejedelmeknek. Henrik (VII) 1231. évi, majd II. Frigyesnek ezt megerősítő oklevele alapján (Edictum contra communia civium et societates artificum, 1231—32) a városok igazgatása a fejedelmek kezébe jutott, kiknek engedély nélkül a polgárság polgármestert, tanácsosokat, hivatalnokokat nem választhatott magának s testületekbe, ééhekbe vagy szövetségekbe sem tömörülhetett. Még szerencse, hogy II. Frigyes a gyakorlati politikában másképp járt el. A domini terrae a törvényhozói hatalmat is gyakorolhatták, új határozatokat (constitutiones vei nova iura) azonban csak „országuk nagyjainak“ hozzájárulásával hozhattak.

A territóriumok kialakulása új helyzet elé állította a német királyságot. Miután a birodalom már nem rendelkezett tényleges hatalommal, a kibontakozás útja a királyság számára is a tartományúri hatalmon keresztül vezetett. A királyság felemelkedése a jövőben márcsak egy dinasztia tartományúri hatalmának segítségével volt lehetséges. Habsburg I. Rudolf — mint látni fogjuk — ilyen eszközökkel állította vissza Németországban a királyi hatalmat az interregnum után. Rudolfnak (1273—1291) azonban nem kellett egészen járatlan utakon mennie; már nagy elődje, II. Frigyes megadta számára a követendő irányt. Utolsó éveiben, midőn Frigyes herceg személyében kihalt a Babenberg-dinasztia (1246), a császár Ausztriát és Stíriát visszatartotta magának és olasz mintára hivatalnokok révén közvetlenül igazgatta. Jól látta, hogy ezeken az osztrák-cseh határterületeken kell majd megvetni a német királyság új erőközpontját. *Épp így ő* volt az, aki az 1235-ben megtartott mainzi birodalmi gyűlésen, alighanem szicíliai mintára, bevezette a birodalmi udvarbírói hivatalt, melynek élére időre szóló megbízatással, hivatali — s nem hűbéri —

minőségben egy *iustitarius curiae regiae*-t helyezett. Természetesen nem rajta múlt, hogy a birodalmi udvarbíróság nem tudta a fejedelemségekkel kellőképpen felvenni a versenyt. Frigyes talán többet is elérhetett volna, ha Itália nem vette volna annyira igénybe minden erejét.

Miután fiát Szicília helyett a német királlyal kárpótolta, Sziciliát és Itáliát magának tartotta fenn. Mint császár (1220) Németország felett továbbra is felsőbbiséget gyakorolt. Itália és Németország egyesítése egy kézben, mint ahogy azt VI. Henrik megvalósította, így magának a pápaságnak közreműködésével éledt fel újra. Róma és a pápaság megint a császárság csapdájába került. II. Frigyes teljesen szicíliainak érezte magát, úgy nézett erre az országra, amelyhez, persze, Dél-Itáliát, Apuliát is számította, mint a szerető apa fiára. Az anyátlan-apátlan gyermek, ki szinte az utcán nevelkedett fel, hol mohamedánok, görögök, zsidók és sokféle más gyűlevész nép nyüzsgött, többször bizony gazdagabb kereskedők jóindulatára volt szorulva. De ez a kemény gyermekkor már korán felnyitotta szemét és ez a szem, amely e paradicsomi vidéket átölelte, megittasult az élet melegtől. Amikor keresztes hadjárata alatt meglátta a kopár és vigasztalatlant Judeát, az ő csúfondáros módján így kiáltott fel: Jehova bizonyára nem ismerte örökös királyságát, különben a zsidóknak adott országot nem dicsérte volna oly virágzó szavakkal. „Szicília a tirannusok anyja^{4*} — mondta egykor Orosius; valóban Syracusea görög tirannusainak még élt a hagyománya, melyből a normann megszállók is meríthettek. Itt görögök és arabok uralkodtak valaha, itt a nép az uralkodó előtt még porba vetette arcát. Ez volt valóban az a föld, ahol a római jogon nevelkedett új császárság a cézároknak járó föltétlen engedelmességre számíthatott.

Nyilvánvaló, hogy az a bámulatraméltó világi állam-szervezet, melyet itt, Sziciliában létrehozott, nem máról-holnapra kristályosodott ki. 1220-ban kezdett Frigyes a törvényhozó munkához Capuában és tíz év telt bele (1231), amikor Justinianus követésének vágyától sarkallva, Melfiben Viena-i Péter nagyudvarbíró és protónótárius, a királyi kormányzás legértékesebb alakjának segítségével formába öntötte nagy törvénygyűjteményét, mellyel oly mély hatást gyakorolt a világra. De az is természetes, hogy II. Frigyes nem állhatott meg apuliai-szicíliai királyságának átszervezésénél: Itália többi részét is be akarta olvasztani jogász-birodalmába. Lombardiára szűksége volt, mert a városok az alpesi átjárókat Németország felé minden pillanatban lezárhatták. Rómára pedig, az egykori császárvárosra,

az új cézár a legnagyobb vágyakozással tekintett. Az antik császáreszme újjáéledését érezzük, amikor II. Frigyes mint victor, felix, triumphator a római cézárokkal hasonlítja össze magát. Cézári tulajdonságok, cézári mozdulatok mámorában arra képes, hogy lombardiai győzelme után a zsákmányolt zászlókat, jelvényeket és harci kürtöket Kómába a szenátusnak és népnek megküldje. Már III. Konrádot és Barbarossa Frigyest Róma felújított szenátusa diadalmenet megtartására szólította fel, de — eredmény nélkül. A német udvar csak mulatott a rómaiakon. II. Frigyes azonban már teljesen átérezte Róma egykori nagyságát és egész renaissance-módon dicsőségre, hírre, győzelmi ünnepre áhítozott. Bizonyára ezzel függött az is Össze, hogy Capua hidas kapuját „örök és halhatatlan emlékezetre“ saját kőszobrával és hadi tetteit dicsőítő domborművekkel ékesítse. II. Frigyes Rómát ismét az imperium szellemi anyjának, birodalma igazi központjának látja. S kétségtelen, hogy III. Ottó módjára ő is Rómába akarta áthelyezni kormányzata székhelyét. Az uralma alatt újraegyesült Itália számára új közigazgatási beosztást tervezett és udvarának legfőbb méltóságait, Itáliának kormányzását ismét Róma nemeseire kívánta bízni. Bizonyára ezzel áll kapcsolatban, hogy a császárbarát nemescsaládok fiai mint proconsulok jelennek meg. A császárság új, cézári formájának megfelelően II. Frigyes magát a rómaiak princepsének tartja, akit a közhatalommal, valamennyi hivattal és méltósággal, „felix Roma“ ruházott fel. Mennyi rokonvonás Barbarossa és unokája között és mégis, mily nagy különbségek! Barbarossa fennhéjázó szavakkal utasította vissza Róma népének azt az igényét, hogy a császárságot adományozza.

Egy római bíboros ebből az időből úgy jellemzi Róma népét, mint amelyre csak „gestus magnificos et verba tonantia et facta terribilia“. nagy mozdulatok, puffogó szavak és félelmetgerjesztő tettek által lehet hatni. II. Frigyes ezekkel az eszközökkel akarta Rómát megnyerni a pápa ellen a maga számára. Pénzzel sem fukarkodott, úgy, hogy II. Frigyesnek Róma nemesei között sok párthíve volt. A pápa, a harcias IX. Gergely (1227—1241), viszont újra szövetségre lépett a felújít ott lombard ligával s Genuát és Velencét is a császár ellen és rajta keresztül a rivális Szicília ellen mozgósítani tudta. II. Frigyes azonban a ligát Cortenuova közelében teljes megadásra bírta (1237) és a génuai flottát az egyesült szicíliai-pisai hajóhad-dal Monte Cristo szigete mellett 1241-ben megsemmisítette. A Szent-székkal szemben, mellyel rövid időre békét kötött (Ceprano 1230), sokkal nehezebb volt a döntést kierőszakolni. Az új pápa, IV. Ince

(1243—54) époly hajthatatlannak mutatkozott, mint elődje: a császárt trónjáról letette s a thüringiai gróf, Raspe Henrik (1246—47) személyében Németországban új ellenkirályról gondoskodott. II. Frigyes, kinek harcát a francia és angol király rokonszenve kísérte, talán győzelemmel került volna ki a harcból s talán a pápaság avig-nőni fogsága már ekkor a német császárságra nézve kedvezőbb körülmények között kezdődött volna meg. Itália politikai egysége lett volna e győzelem messzekiható eredménye. De II. Frigyes a legnagyobb harc között Foggia melletti vadászkastélyában 1250 december 13-án hirtelen meghalt. Halála megerősítette a pápa pártjának helyzetét, de így is, Vilmos holland gróf, ki az alsó-rajnai territoriális erőkre támaszkodva a Szent Szék jóvoltából Raspe Henrik ellenkirály utódja lett (1247—56), csak akkor tudott Németországban sikereket elérni, amidőn IV. Konrád atyja örökének birtokbavétele végett Itáliába vonult, hogy ott azután korai halálát lelje (1254).

II. Frigyes másik fia, Enzo még 1248-ban a bolognaiak fogságába esett és ett is fejezte be életét (1272). A Staufok politikai öröksége Itáliában így II. Frigyes és Lancia piemonti grófnő törvénytelen fiára, Manfrédre szállt, aki tényleg apjához méltó eréllyel erősítette meg, mint szicíliai király a dinasztia hatalmát Dél-Itáliában. Ép ezek a sikerek indították arra a Szent Széket, hogy idegen segítséggel számoljon le végleg a Stauf-uralommal. Amíg Manfréd Aragóniában próbált szövetségest találni — Konstanza lányát I. Jakab, Aragónia királyának Péter nevű fiával házасította össze — és amíg IX. Lajos francia királynak rokonszenvét biztosította a maga számára, a francia IV. Orbán (1261—1264) és utódja, a Provence-ből való IV. Kelemen (1265—1268) főhűbérjogon Anjou Károlyt, Provence grófját, Szicília királyává tették (1266). A döntő ütközet (Benevent) Anjou Károlynak kedvezett: Manfréd a csatában életét vesztette (1266). Ugyanez a sors várt IV. Konrád siheder fiára, Konradinra (az olasz Corradino alakból), ki szerencsés kezdet után Tagliacozzo-nál Anjou Károllyal szemben elbukott, majd fogságba került. 12[^]8 októberében végezték ki tíz nemes társával Nápoly piacán. Vele kihalt a Stauf-ház férfiága.

MÁSODIK RÉSZ

AZ ÚJ VILÁGREND

ELSŐ FEJEZET

RENDISÉG ÉS PARLAMENTARIZMUS

Az 1150-től 1350-ig terjedő késő-középkor egyike azon koroknak, melyekben a szociális kérdés áll a történés középpontjában. Akárhová tekintünk, az élet minden terén a társadalom mozgása, életműködése ragadja meg figyelmünket. Ellentétben a megelőző korszakkal, a tulajdonképpeni középkorral, mely arisztokratikus szellemet sugároz, a késő-középkor demokratikus jellegű. Tömegeket látunk felvonulni, forradalmakat lezajlani, a szegénység híveket toboroz, sőt vallásos mozgalmat táplál. Szegényszag árad mindenhonnan ki. A polgárság kalmárszelleme pedig diadalmasan vonul be politikába, művészetbe egyaránt. A népet felfedezik és a nép felfedezi saját magát.

A fejlődésnek új, társadalmi iránya természetesen az állami életben is kiütkezik. Az állam mintegy alárendeli magát társadalmi célkitűzéseknek. Ezt látjuk ott is, ahol a legkevésbé várnók, az abszolút monarchiában. Az új korszak (1150—1350) politikai történetét az abszolút monarchia megalapítása vezeti be. Az előző fejezetben tanúi lehettünk annak, mint bomlott fel a középkori feudális államrendszer és miként vesz az istenkegyelmiség elve a római jog renaissance-ának áramában abszolutisztikus jelleget. Az abszolút monarchia azonban — akármennyire meglepő — társadalmi programot tűz maga elé, abszolutizmusát mintegy a társadalom szolgálatába állítja. Erre a sajátos „keresztződésre“ az újkorban is találunk példát, hiszen a felvilágosult abszolutizmus hasonló eszméknek hódolt. Az abszolút monarchia magáévá teszi a kor jelszavát és a maga javára fordítja titkos szociális hajlandóságát. Amikor úgy mutatja be magát, mint a társadalom szolgálója, elfelejtetni törekszik a társadalommal, hogy

felette korlátlan hatalommal uralkodik. Régente, a középkori világrend uralma idején, a király Krisztus helytartója volt, királysága a krisztusi királysághoz kellett hogy tartozzon, ha nem akart elkáihozni. Az államnak nem is saját magában kellett keresnie célját, hanem fent, égi magasságban, a civitas Dei megvalósításának gondolatában. Most egyszerre ember-közelségbe kerül az állam célkitűzése, a nagy metafizikai keretek, amelyek kiemelték a földi létből, a napi politika pártharcaiból, szétomolnak, a történetfilozófiai háttér eltűnik és az állam belesodródik a politika forgatagába. Lehet-e azon csodálkozni, hogy hirtelen felfedezik Aristoteles Politikáját? Ekkor készíti el Moerbeke-i Vilmos, dominikánus szerzetes Aquinói Szent Tamás óhajára a Politika első latin fordítását (1260 körül) s pár év múlva maga a nagymester, Szent Tamás, az első, aki Aristoteles államelméletéhez kommentárt írt és aki De regimine principum c. művében (1265 körül, csak a II. könyv 4. fejezetéig származik tőle* a többinek tanítványa, Lucca-i Tolomeo volt a szerzője) a görög bölcselő gondolatait értékesítette. Egy kor sem értette meg és szívelte meg a Filozófus-t — ahogy Aristotelest egyszerűen hívták — oly mértékben, mint épp ez a késő-középkor. Az aristotelesi elv, hogy az ember természeténél fogva társas lény, a legközvetlenebbül szívükhöz szólt. Már Aristoteles módján gondolkoztak, még mielőtt ismerték volna politikai elméletét.

Épp így az egész késő-középkornak legszentebb meggyőződéséhez tartozott, hogy az államnak nem lehet más célja, mint a társas ember (animal sociale et politicum, mondja Szent Tamás) eszményének megvalósítása. Az államnak a köz javát, hasznát kell szemmel tartania. Akár Aquinói Tamást, akár a királyhú publicisták gárdájából pl. Pierre Dubois-t hallgatjuk meg, mindenütt a közjó, a bonum commune vagy utilitas communis fogalmára bukkanunk. A közjó alatt természetesen nemcsak a polgárok anyagi javát, hanem erkölcsi tökéletességét is értették. A polgároknak békére és bizonyosfokú anyagi jólétre van szükségük, hogy egyáltalán éljenek, de ez még nem minden, ez csak alap lehet, amelyen egy boldog és erényes életnek kell felépülnie. Így jut az államnak, akárcsak Aristoteles Politikájában, a legfőbb erkölcsi nevelőszerep. Az államhatalomnak törekvése arra irányuljon, hogy polgárai boldogok és erényesek legyenek. A jók kiválogatása és jutalmazása legszentebb kötelességei közé tartozik. Jobbá, nemesebbé, erényekben gazdagabbá kell tennie az államnak az embereket. A virtus és a „boni fiunt“ áll az igazi államélet központjában. De valamint a gyermek nevelésénél a büntetéstől sem szá-

bad a cél érdekében visszariadni, akként az államhatalomnak is a törvények szigorával, a büntető-hatalom gyakorlásával kell élnie, hogy alattvalóit jobbakká, humánusabbakká tegye. A kultúrállam fogalma tulajdonkép ekkor alakult ki. Szent Tamás Aristoteles nyomán az államtól megköveteli, hogy a műveltséget ápolja, mivel az egyes, magára hagyatva, nehezen tud e feladatnak megfelelni. Még az iskolák tananyagáról, a tanuló beosztásáról is az állam döntsön — jelenti ki Szent Tamás. Csak egyet nem adhat meg az állam polgárainak és ez a lélek üdvözülése. Az államnak itt át kell adni a vezetést az egyháznak.

Az állam így sajátos értelmet kap, keletkezését is egészen földi szempontokkal magyarázzák. A kor teljesen egyértelműleg azt a fel fogást vallja, hogy az államot természetes szükség, vagy ahogy II. Frigyes törvénykönyve kifejezte, „maguknak a dolgoknak kényszerítő szüksége⁴⁶ (necessitas) teremtette meg. Miután az ember természettől fogva társas lény, elpusztulna, ha nem élhetne állami életet. Épp ezért már a természetes, paradicsomi állapot korában, tehát már a bűnbeesés előtt államban kellett élniök az embereknek. Ezzel az állam elnyerte öntörvényszerűségét és Önállóságát saját világi területén. Természetes erők játékából alakul ki és minden működését sajátos életszükségletei határozzák meg. Különösen tisztán fejezik ki az állam önmagában-valóságát Aquinói Szent Tamás gondolatai. Míg a tulajdonképpen középkorban a természet rendjét a természetfölötti sugarai közvetlenül átjárhatták, addig Aquinói Tamás már külön tudja választani az egyiket a másiktól és ezzel lehetővé tette a maga számára, hogy a természetet természetes okokból magyarázza. Isten már csak *causa remota*, végső, messzefekvő ok, mely tulajdonkép a természetes okok működését nem zavarja. „A kegyelem nem rombolja szét a természet törvényeit“ (*Gratia non destruit... naturam*) — mondja egy helyütt. Az államra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy a politikai rend öntörvényei szerint él és független a kegyelem világtól. Miután pedig a természetfölötti kegyelem világa az egyház birodalmába tartozik, az egyház is csak annyiban avatkozhatik be az állam világi dolgaiba, amennyiben a lélek üdvössége azt szükségessé teszi. „Olyan dolgokban, amelyek a polgári közjót érintik, inkább a világi mint az egyházi hatalomnak kell engedelmeskedni . . .“

Amikor azonban Szent Tamás az államot megfosztja eddigi misztikájától és az elsők között a csupasz valóság talajára helyezi, megfosztja a királyt is attól, hogy közvetlen isteni rendelkezésre vezesse vissza hatalmát. Ezen az ösvényen, amelyre Szent Tamás és tegyük

hozzá, vele az egész skolasztika lépett, az abszolút monarchia már nem mehetett együtt a bölcselővel. Itt vissza kellett torpannia. Ellentéteket látunk egymással szemben feltornyosulni, amelyek azután végig a késő-középkoron át mint tézis és antitézis követik egymást. Aquinói Szent Tamás Isten mint *causa remota* (príma) és a király közé a népet mint *causa secunda*-t helyezi. Ezzel bevezeti a népfelség elvét a késő-középkor irodalmába. Az előző fejezetben tanúi lehettünk a középkori politikai rend felbomlási folyamatának, mely végül az abszolút monarchia megalapításához vezetett. Most egy másik színjáték ragadja meg a figyelmünket: a társadalom maga is igényt emel a közhatalomra és az abszolutizmussal szembehelyezi a népfelség elvét. Nagyobb ellentéteket nem lehet elképzelni és mégis: egyazon kornak a gyermekei. Mindkét elmélet már egy immanens világfelfogás talaján áll, mindkét elmélet az államot önmagából kívánja megmagyarázni. Hogy mi az állam célja, értelme és lényege, abban egyetértenek. De különböznek az államhatalom eredetének kérdésében. Az abszolút monarchia a középkori politikai világtér romjai közül kiemelte az istenkegyelmiség elvét és ennek az elvnek nevében a közhatalom egyedüli hordozójának önmagát nevezte ki. Az abszolutizmus elmélete azonban csak a megoldásoknak egyike volt, mellette még egy másik elmélet, a népfelség elve is fellép. A középkori államéletnek örökösei között maga a nép is megjelenik, ő is részt kér a hatalomból. Így a késő-középkorban a modern államéletnek már mindkét formája, az abszolút monarchia és a demokrácia kialakul főbb vonásaiban. A modern államélet kezdetei még az 1150—1350 közötti átmeneti korba nyúlnak vissza.

Az abszolút monarchia tételei igazolására Justinianus császár törvénykönyvét hívta segítségül, eszméit a régi római császárság és jogtudomány hagyományán erősítette. A népfelség elvének hirdetői is antik példákat idéztek, bibliájuknak azonban Justinianus helyett Aristoteles Politikáját választották. Egészen aristotelesi gondolat volt Aquinói Szent Tamás részéről, amikor a politikai közösséget (*tota multitudo*) élő, organikus lénynek fogta fel, mely öntevékenység útján törekszik lényege kifejtése, tökéletessége felé. A kilőtt nyilat csak egy kívülálló hatalom veti célja felé, ezzel szemben az „eszes természet” saját magát mozgatja és irányítja. Ilyen organikus egésznek kell tekintenünk a politikai közösséget is. Nem részekből rakódik össze, hanem sajátos lényeggel ellátott morális személy. Mozgató elve, lelke az államhatalom, mely mint valami immanens erő állít mindent célja, a közösség java (*bonum commune*) szolgálatába. Aho-

gyan minden élő lény a boldogságban pillantja meg tökéletességét, akként a politikai közösség is boldogsága, a *bonum commune* megalkotását tekinti feladatának. Nyilvánvaló mármost, hogy az államhatalom természetétől fogva csak a közösséget illelheti meg. Hiszen az észszel megáldott természetnek — amilyen a közösség is — kiváltságához tartozik autonómiája. Miután így az államhatalom a közösség elsődleges, veleszületett java, mindazok tehát, akik az államhatalmat gyakorolják (*persona publica*), nem személyes jogcímen, közvetlenül, hanem már csak másodlagosan, közvetve, a nép megbízásából jutottak uralomra. A természetes állapot szerint a közösség közvetlenül maga intézi sorsát az önkormányzat formájában (*libera multitudo, quae possit sibi legem facere*), a történelem folyamán azonban a körülmények kényszerítő nyomása vagy a nép önkéntes hozzájárulásával a hatalom a köz kezéből átment a fejedelem birtokába (*multitudo, quae non habeat liberam potestatem condendi sibi legem*). A „természetes“ szabadállam tehát szembenáll a „történelmi“ képződménnyel, az uralmi állammal, miként a szabad ember a rabszolgával. Ugyanis a paradicsomi állapotban még minden ember szabadságot élvezett és csak később, a történelem mostoha viszonyai között, alakult ki a rabszolgaság intézménye. Szent Tamás szemében a fejedelem csak a nép nevében uralkodik, a nép megbízottja (*vicem gerens multitudinis*), akit épp ezért a nép bármikor felelősségre vonhat és le is tehet. Ilyen jogcímek, mint pl. a dinasztia örökjoga, fegyveres hódítás, stb. nem védhetik meg a királyt a nép ítéletétől. Emberi törvény és jogcím az isteni természetjoggal szemben, melyben ez a politikai rend gyökerzik, gyönge és semmis.

Minden államforma jó, ha a közjót akarja megvalósítani — jelenti ki Szent Tamás Aristotelesszel. Mégis a monarchiában, hol egy ember parancsol, van a legtöbb remény arra, hogy béke fog uralkodni. De a monarcha a köz javát könnyen összetévesztheti saját egyéni javával ... Ezért Szent Tamás egy vegyes kormányformát (*regimen commixtum*) ajánl, melyben mindhárom államforma: a monarchia, az arisztokrácia és a demokrácia az alkotmányos uralom biztosítására a legjavát adja. A monarchia nem fajul el tirannusságba, az arisztokrácia oligarchiába, a demokrácia ochlokratiába, ha az egyikkel a másikat ellenőrizzük. A király mellé arisztokratákból álló senatust kell adni, melyet viszont a királlyal együtt a nép választ. Miután így minden társadalmi réteg résztvesz a kormányzásban, kevesebb a lehetőség arra, hogy egyetlen ember (uralkodó) vagy egy szűkkeblű kör (gazdagok, főurak) kisajátítsa a „köz javát“ önző érdekei szá-

mára. Szent Tamás a közhatalommal való visszaélés megakadályozására már preventatív intézményeket kíván életrehívni. Amikor a gyakorlati politikában még oly nehezen tör magának az alkotmányosság elve utat, Szent Tamás mindenkit megelőzve, szemünk elé vetíti a jövő államformáját, az alkotmányos állam eszméjét. Mint valami jóslás, ígéret és biztatás csendülnek fel szavai, amelyeket *Summa theologiae* c. művében leírt: „attendendum est ut omnes aliquam partem habeant in principatu; per hoc enim conservatur pax populi.. Arra figyelmeztet, hogy mindenkinek adjunk valami részt a kormányzásban, ha a nép békéjét tényleg biztosítani akarjuk.

A tomizmus rendszerének lehettek ellenfelei akár a konzervatívok, akár a radikálisabb averroizmus táborából, a népfelség elvének diadalútját nem lehetett többé megakadályozni. Az aristotelizmus gondoskodott arról, hogy az egyetemeken és az egyetemeken kívül széles körben terjedjen el. Maga a költészet sem maradt ment tőle, amit a *Roman de la Rose* folytatójának, a tudákos Jean de Meun-nek 1276—1280 körül írt verssorai bizonyítanak:

Roi n'a de force, fors les hommes.
 Force du roi ne vaut deux pommes
 Outre la force d'un ribaut
 Qui s'en irait á coeur si haut...
 Tous les peuples quand ils voudront
 Leurs aides aux rois oteront.
 Et les rois tous seuls demeurront.

A népfelség elve, hol elbújtatva, hol nyíltan, majd minden politikai traktátus mélyén megpillantható. Semmi sem mutatja ennél jobban, hogy a késő-középkor mennyire benne élt egy alapjában véve demokratikus eszmevilágban. Mint Szent Tamás és Aristoteles követője, a dominikánus Johannes Quidort párizsi tanár *De potestate regia et papali* c. művében (1302—1303) hasonló szellemben száll síkra az állam öntörvényszerűségéért, erkölcsi-kulturális küldetéséért és a népfelség elvéért. A párizsi egyetem ferences averroista tanárai, az angol Ockham Vilmos (megh. 1350 körül) és az olasz Padua-i Marsilius (megh. 1342—43 körül), azután a népfelség elvét az egyház szervezetére is alkalmazzák, hadat üzennek a pápai abszolutizmusnak és mint menekültek kerülnek Bajor Lajos császár udvarába barátjukkal, Jandun-i Jánossal, a nagy averroista bölcselővel együtt. Ellentétben Aquinói Szent Tamással, ez az új nemzedék a legteljesebb mértékben

résztesz a politikai életben, elmefuttatásaik szinte kivétel nélkül vita-iratokban látnak napvilágot. Ockham Dialógusa (1334-1338) és Octo quaestiones c. műve (1339—1342), vagy Marsilius forradalmi hangú Defensor pacis-a (1324—26) harcos írások, amelyek a császári politikával tartanak fenn kapcsolatokat. De nemcsak Párisban, a szellemi élet középpontjában, hanem a távolabbi Németországban is találkozunk olyan írókkal, akik a népfelség elve mellé álltak. Lupold von Bebenburg, würzburgi kanonok például a népet kifejezetten „major ipso principe“ névvel illeti és arra is felhatalmazza, hogy a császárt letegyje és bizonyos esetekben közvetlenül törvényeket hozzon (műve: De iuribus regni et imperii, 1338—40).

Semmi sem lehetne helytelenebb, mintha ezeket az államjogi elméleteket a kor egyetemes szellemáramlataitól elszakítva szemlélnénk. Mindez az irodalom már csak egyik, de nem is egyedüli lecsapódása a kort irányító és betöltő eszméknek és törekvéseknek. Ám éppen e tekintetben fokozatos eltolódás észlelhető Szent Tamástól Ockhamig és Marsiliusig. Az immanentia elve mintegy leereszkedik a metafizika magaslatáról és a mindennapi élet naturalizmusával vegyül. A meztelen valóság a maga természetes erőviszonyaival, gazdasági és társadalmi függőségeivel mind erősebben érezteti hatását. Szent Tamás kultúroptimizmusát kiábrándultság, kétség és pesszimizmus váltja fel. A természettudományi gondolkodásmód utat tör magának és empirikus szempontjait becsempészi a teológiába és a filozófiába. Nem véletlen, hogy a modern fizikát és asztronómiát ekkor alapítja meg Ockham és párizsi iskolája s hogy az egyház és az állam viszonya és a politikai élet mibenléte felett vitakozó írók egy jelentős hányada orvosi praxist is folytat. Maga a Defensor pacis szerzője is mint orvos lépett Bajor Lajos császár szolgálatába. Az eddig uralkodó intellektualizmus, mely oly csodálatos gondolat-rendszereket épített fel a skolasztikus módszer segítségével, talaját veszti és már Duns Scotusnál (megh. 1308) a kedély- és akaratvilágnak adja át a vezetést (voluntarizmus). Ez az az idő, amikor az abszolút pápaság nagy küzdelmeit yivja a szegény-mozgalommal és amikor Franciaországban is a rendek jogot kérnek a királytól a kormányzásban. Mind e szellemi, társadalmi és gazdasági áramlatok sodrában természetesen a politikai világkép sem maradhatott elszigetelten, a népfelség elve is új formát vett fel.

Szent Tamásnál az állam még egy isteni objektív rendszerbe, a természetjogba van beágyazva. Az új nemzedék már erről megfeledezni látszik és az államot inkább a maga történeti esetlegességében

pillantja meg. Buridan János (megh. 1350 után), egy Ockham-tanítvány a párizsi egyetemen, kétségbevonja, hogy az államhatalom közvetlen isteni rendelkezésre vagy a természetjogra menne vissza. Keletkezését — akárcsak Quidort János — pusztán a pozitív emberi jogban keresi és az idők változó igényeinek és viszonyainak az államformák kialakulásában nagy szerepet tulajdonít. A *necessitas* elve még leplezetlenebbik érvényesül. Kiábrándult, fanyar naturalizmus-sal tekintenek az emberre, kit saját ösztönei vezetnek és pénzvágy, birtokéhség tart fogva. Már Szent Tamás az állam esetenkinti megvalósítását a természetes örök adottságokból emberi megállapodásra, egyfajta hallgatólagos vagy tényleges szerződésre vezeti vissza. Ilyen értelemben beszél az észről mint az állam tulajdonképpeni teremtőjéről (*ratio constituens civitatem*). Most ez a szerződés-elv a gondolatrendszer alapja lesz és teljesen pozitív jogi formát vesz fel. A politikai közösség elveszti szemünkben kész organikus egységét, amit Szent Tamás oly meggyőzően fejtett ki. A társadalom ugyanis önmaguknak élő egyedekből áll, kiket épp egyes felsőbb kultúrembereknek kell „társadalmi szerződésre“ politikai egységre bírni. A *vis communis* — ahogy magát Quidort János kifejezi — valósítja meg és azután összetartja a politikai közösséget (*principatus politicus*), mely inkább gazdasági (a cipész feltételezi a földművest stb.), mint metafizikai követelmény. Az atomjaira bontott társadalom képe Marsiliusnál is kísért és természetszerűleg vezetett az atomisztikus államelmélet megteremtéséhez. Az egyedek önként mondanak le veleszületett szabadságukról — a paradicsomi szabadság és egyenlőség gondolata épp a XIII. században új erőre kap — és vetik alá magukat a törvények kötelékének. Innen már csak egy ugrás Aeneas Sylvius renaissance-államelméletéhez, mely a politikai közösség elsőbbsége helyett (aristotelesi tomizmus) az *individuum* elsőbbségét hirdette. Ezzel szabaddá vált az út Hobbes és Rousseau atomista és mechanikus államelméletéhez.

Még két irányban haladta túl az ifjabb nemzedék Aquinói Szent Tamás gondolatrendszerét: kiépítik az alkotmányosság elvét, mely a nagy skolasztikusnál csak csirájában található s a társadalom rendi tagozódását még jobban kiemelik. Marsilius nem elégszik meg azzal, hogy az államhatalom hordozója a szuverén nép (*universitas civium*), mely aztán uralkodót választ magának, hanem a népet megteszi a hatalom közvetlen gyakorlójává is. Szerinte a törvényeket magának a népnek vagy a többségnek (*eius valentiorum partem*) kell hoznia, hiszen ő tudja legjobban, hogy mire van szüksége, de különben is, a

nép, ha önmagának ad törvényeket, jobban fogja azokat tisztelni. A törvényeknek azonban nemcsak a közjót kell szolgálniok, hanem meg kell egyezniük a nép akaratával is. íme, a XIV. századi voluntarizmus még a politikai elméletből is előbujik! A politikai közösség tehát tevékeny erő, amivel mindig számolni kell. A nép összesége azután is az egyedüli szuverén államhatalmat testesíti meg (*superiore carens*), hogy törvényhozói jogát a népképviselőlet formájában tapasztalt és tanult megbízottakra ruházza. De az általuk vagy a szűkebb bizottságokban kidolgozott törvényjavaslatok sorsáról maga a közösség gyűlése dönt. Az államformát is a nép választja magának. Marsilius legegyénibb és legnagyobb jelentőségű gondolatának kell tekintenünk, hogy különbséget tud már tenni törvényhozó és végrehajtó hatalom között. E kettőt azonban még képtelen elvonatkoztatni a személytől, mely viseli. A legislator humánus maga a népközösség, ezzel szemben a végrehajtóhatalmat az uralkodó, a *pars principans* kezébe helyezi. Az egységes, minden felett álló államhatalom fogalma még ismeretlen nála és tegyük hozzá, az egész késő-középkorban. Kétségtelen, hogy e kettéválasztást a város-szervezet mintájára képzelte el, melyben a közhatalom a törvényhozói tanácstestület és a magistratus mint végrehajtóhatalom között oszlott meg. Az uralkodó így pusztá végrehajtó szerv, kit a hivatalnokokkal együtt maga a nép választ s kinek hatáskörét, kötelelességeit ugyancsak a nép állapítja meg. Nem is egyéb egyszerű „köztársasági elnökinel, a hivatalnokok sorában az első hivatalnoknál, ép ezért a nép által bármikor számadásra vonható és súlyos törvénysértés esetén le is tehető. Hogy Marsilius nem tudja magát felszabadítani a középkor monarchia-eszméje alól, jellemző, de elméletének demokratikus szellemén már nemsokat változtat.

Az új állam demokratikus szellemű, de — akárcsak a késő-középkori város-alkotmányok — alapjában véve még nem demokratikus tagozódású. Szent Tamás organikus államában minden tagnak megvan a maga különös helye és funkciója, a lovag-nemesnek, a polgárnak, a parasztnak, stb. és mindenkit annyi rész illet meg a köz javából, amennyi az organizmushoz való arányában (*secundum proportionalem*) belőle kijár neki. Nem a pusztá egyenlőség, hanem az érdem uralkodik a társadalomban, mely ennek következtében értékfokozatok szerint arisztokratikusan tagozódik. Ez a hierarchikus társadalmi rend határozza meg Marsilius „demokratáját“ is. Csakhogy nála az egész rendi-szemlélet valami polgári-gazdasági szellemmel telítődik. Munkamegosztásról van szó. Hat rendet ismer, közülük három a felső (egyházi, harcos és bírói) és három az alsó (paraszt, iparos és kereskedő)

rendbe tartozik. Összhangjukat, akárcsak Quidort Jánosnál, maga az államhatalom, a vis coactiva teremti meg, erőszakkal. E harmónia kedvéért, melynek fenntartása az államhatalom legfőbb feladata, a polgároknak túrniök kell, hogy a vis coactiva a pillanatnyi szükséghez képest maga gondoskodjék a foglalkozás-ágak egészséges elosztásáról, különben egyes foglalkozás-ágakban könnyen túlszűfoaltság következhetnék be. A korai középkorban, sőt magában Aquinói Tamás rendszerében, egy ilyen szabályozó „erőszak“ fogalma még ismeretlen volt. Ekkor még úgy érezték, hogy a világegyetem egy nagy isteni rend, melyben mindenkinek természeténél fogva meg van a maga helye. A késő-középkor számára már idegen ez a beágyazottság egy felsőbb, isteni rendbe. Bár továbbra is azt vallják, hogy az emberek természetes hajlamaik révén más-más rendbe, foglalkozás-ágba születnek bele, de ez a természetes hajlam mint zabolátlán, önző, individuális erő jelentkezik, melyet éppen az államhatalomnak kell féken tartania a tranquillitas, a polgári béke érdekében. Hogy ez az elv nem volt pusztán szó és elmélet, mutatja a céh-rendszer kialakulása. Mai értelemben vett demokráciáról, egyenlőségről és szabadságról tehát még a demokrata Marsiliusnál sem beszélhetünk. Szabadság helyett államilag szervezett „erőszak“. egyenlőség helyett rendi különbözőség, nép-hierarchia jellemzi rendszerét. A rendek zárt világot alkotnak, ami a gyakorlatban csakhamar az első „osztályharcokat“ robbantotta ki, maguk az egyes polgárok pedig a politikai jogok szempontjából csak annyit érnek, amennyit számukra rendi hovatartozásuk megállapít.

A szellem csodálatos berendezését mutatja, hogy Marsilius és társai amikor a népfelség elvét a végsőkig feszítették, egyúttal az első fordulatot is megtették az abszolutizmus felé... A reformáció és a renaissance államelméletének közeledését érezzük éppen államelméletüknek túlzásaiban. „Ex Aristotelismo Machiavellismus“ — jelentette ki egyszer Campanella, már pedig ezek a népfelségelv-hirdetők ízig-vérig Aristoteles-követők voltak. Marsilius ellentétben a renaissance államfelfogásával, még igenis moralitást követel az uralkodótól, ám a vis coactiva fogalmának erős hangsúlyozása, leplezetlen naturalizmus egyben már erősen emlékeztet Machiavelli hatalom-imádatára. Ugyanígy jelzi Marsilius és köre, hogy a közelgő reformáció mily álláspontot foglal majd el az állammal szemben. Mint láttuk, Ockham és Marsilius népfelség-elve, akár az elmélet, akár a gyakorlati élet világában, már előzményekre támaszkodott, tételeik a szó igaz értelmében „korszerűek4*“ voltak. Ezt kell mondanunk az egyházzal szemben elfoglalt magatartásukról is. A legtöbb ellenséget Marsilius azáltal

szerezte, hogy az egyházat az államhatalom fősége alá rendelte. Nem teokratikus meggyőzések vezették ennél, hanem éppen ellenkezőleg: nézete rendi meggyőződésből fakadt. Az investitúra-harc óta azt figyelhettük meg, hogy a főpapságot ugyanaz a szellem kezdi áthatni, mint a főnemességet: akárcsak az, a központi hatalommal szemben rendekbe különül. Amikor azonban az egyház rendi formát vett fel, egyúttal elhagyta isteni officiumának szent minden-feleltvalóságát és mintegy a társadalommal egy sorba helyezte magát. Nem lehet tehát a szegénymozgalomtól, melyhez Marsilius és köre is tartozott, zokon venni, hogy az egyházat a társadalom különböző rendjei közé sorozza mint *pars civilis sacerdotalis*-t. De ha ez így van, akkor az egyház is éppúgy tartozik a *vis coactiva* fősége alá, akár a nép maga. Sehohsem tűnik a késő-középkor gondolkodásának iránya oly pörén elénk, mint itten. Minden fogalma, azt lehet mondani, még a középkorból maradt reá, ám ezek a fogalmak mint csavarok a nagy gépezetben, meglazultak, kiestek metafizikai összefüggésükből és valahogy a föld sarába hullottak. Mi lett az egyházból, mely az Eget és a Földet egybeforrasztó öikumene, világrend alapja volt. Mi lett belőle! Pusztá társadalmi rend. A pap magasztos foglalkozása már csak olyanforma mint az iparosé! Feladata az, hogy az embereket tanítsa és erkölcsükben szelídítse. Működésük államérdekből fontos és kívánatos. A reformáció államfelfogása — hogy előre jelezzük — nem erről a töről fakadt, de kétségtelenül alkalmas volt arra, hogy a népfelség elvét önmaga ellen lehessen fordítani. De ugyanígy a reformáció az antikizált abszolút monarchia elméletét se tette magáévá. Miként az egész reformáció az ókeresztény kora-középkori egyházfogalom felújításának tekinthető, államfelfogása is a kora-középkori, bibliás-ízű teokratikus királyeszmé újjáéledését jelentette. Az angol Wycliff volt az első, aki a *De officio regis* c. művében (1379) a királyt ismét megteszi Krisztus-helytartónak, rexnek és sacerdosnak, úgy hogy Wycliff nemcsak a vallás-egyházi kérdésben, hanem a politikai eszmevilágban is a német reformáció szellemi ősatyjának fogható fel.

Mit nevezünk rendeknek és mit értsünk tulajdonkép rendi állam alatt? Az újkori világrend első szintézise, a rendi állam, még erősen magán viseli a középkor szellemi bélyegét. Minden rendi társadalom lényegéhez tartozik, hogy tagjai egy szociális egész részének tekintik magukat. Csak ez a „hozzátartozás“ ad az egyesnek értelmet és értéket. Ennek megfelelően az egyes rendek úgy mutatkoznak be, mintha az organikus társadalom-egésznek különféle funkciói, szervei lennének. Minden rend valami feladatot lát el az egészben s ez a hivatás mintegy

meghatározza és igazolja létformáját. Ez másképp azt jelenti, hogy az egyesnek nincs is magánélete, az valamiféle közfeladattal, hivatással már kezdettől fogva összenőtt. Másrészt az egész szempontjából nem minden tevékenység egyenlő értékű, vannak alsóbbrendű és felsőbbrendű szervek, akárcsak az emberi szervezetben. Így a rendeknek bizonyos hierarchiája áll elő. Mindez röviden úgy is kifejezhető, hogy a rendi társadalomban az állampolgári egyenlőség helyett jogi egyenlőtlenség uralkodik, mely az előjogok különbözőségéből ered. Lényegét tekintve, ebben az egész rendszerben nincs semmi olyan, amit az előző korszakban ne lehetne feltalálni. Es mégis, így együtt, az elemek egészen más képet adnak. Miért? — kérdezhetjük és a felelet nem lehet kétséges. Mert már hiányzik belőle a transzcendens vonatkoztatás, a metafizikai alap, mert a maga teljességében társadalmi-gazdasági rend akar lenni. Minden rendben megtalálható az a törekvés, hogy saját maga számára külön eszméket, külön erkölcs-kodexet alakítson ki. Ez azonban a gyors felaprózódás, csoport-elkülönülés veszélyét rejti magában. S valóban, már a késő-középkorban megfigyelhetünk olyan jelenségeket, amelyek a felbomlás látható jegyeit viselik magukon: a rendekből eltűnik a mindent átfogó nép-egység tudata — metafizikai egységről nem is beszélve —, elsorvad a hivatás gondolat, így például amikor a nemes már csak „magánszemély“ és nem tölt be többé közfunkciót az állam életében.

A rendi társadalom természeténél fogva önmagában hordja azt a hajlandóságot, hogy az államtól közfunkciókat vegyen át. Ez összefüggésben van hivatás-tudatával. Amilyen mértékben vesznek részt a rendek a politikai életben, olyan mértékben kerül az állam a társadalom befolyása alá. Társadalmi szervek és szervezetek gyakorolnak olyan közfunkciókat, melyeket állami hivatalok is végezhetnének. Így az államnak meg kell osztania a hatalmat a politikai élet formálásában a társadalommal. Az állami közegek mellett feltűnnek a rendi közegek, az állami szervezet mellett a társadalom is kiépít magának egy külön „államszervezetet“. A rendi államot a dualizmus jellemzi. A rendi államban hiányzik az államhatalom egysége, mivel a fejedelem és a vele szemben álló rendi társadalom államhatalmát nem egy és ugyanazon államszemélyiség megnyilatkozásainak tekinti. Az államszemélyiség fogalma ekkor még ismeretlen. A kétféle államhatalom merev egymásmellettsége, sőt ellentéte valami szervesen, kiegyensúlyozatlan jelleggel kölcsönzött a rendi államnak. Egyáltalán a késő-középkor az ellentétek korának nevezhető. Mint minden átmeneti kor, kiforratlan, ellentétekben tobzódó, formátlan. A rendek az „országot“, a „birodal-

mat“ képviselik a fejedellemmel szemben, ki viszont a dinasztia érdekeinek megtestesítője. A képviseltetés a rendi állam legfontosabb fogalma. A rend azáltal tud részt venni a kormányzásban, hogy képviselteti magát. Természetesen a képviseltetés még sok tekintetben különbözik ennek az intézménynek mai fogalmától. A megbízottak a rendet vagy az „országot“ pusztán hagyományos társadalmi állásuk folytán képviselik, ha nem egyenesen, a — fejedelem parancsára. De tényleges mandátumokkal is találkozunk.

Ha a rendi állam kialakulását nem szisztematikus, hanem történeti szempontból nézzük, úgy lehetetlen fel nem ismernünk, hogy a rendiség tulajdonképpen a régi, XII. században felbomlott hűbér-rendszer hagyományát örökölte. Tőle vette át például a kölcsönös szerződés gondolatát. Ma már különösen hat ránk, hogy a fejedelem és „az ország411 szerződő felek módjára alkudoztak. Ez a „magánjogi szellem“ azonban a hűbériség lényegét alkotta. Ugyanígy a felbomló hűbériség örökségének kell tartanunk azt is, hogy ezek a szerződő, egymással szembenálló felek hatalmukat jobban vagy kevésbé patrimonális, magánuralmi erőforrásokra alapítják. A hűbériség felbomlási terméke gyanánt a tisztség (officium) fogalmát teljesen beleveti a földesúri-patrimonális gondolkodásmód. A tisztség, mely már eddig is magánkézen volt, a magánbát&lom tartozékává változik át. Mindennek következtében hiányzik a mai értelemben vett magánjog és közjog különválasztása. Nemcsak a rendi társadalom, hanem maga az uralkodó sem tesz merev különbséget magán- és közhatalom között, hanem ellenkezőleg, a közhatalmat úgy gyakorolja, mintha az magántermészetű, patrimonális hatalmának kiegészítő része volna. A fejedelem ugyanis teljesen dinasztikus politikát űz és az országot uradalmi mintájára a dinasztia tulajdonának tekinti, amelyet családi intézkedésekkel továbbadni vagy felosztani is lehet. A politikai történetből mindez kellőképp ismeretes. Fent, a központi hatalom birodalmában, a társadalmat földesúri népesség módjára akarják kormányozni. Lent a rendek világában pedig úgy kormányoznak, mintha nem lenne király. Ez a különös rendszer úgy alakult ki, hogy az abszolutizmussal szemben sikerült a feudális ellenállást megszervezni. Miként előbb láttuk, a XII. század közepén a királyság abszolutizmusba csap át és a modern hivatalnok-szervezet kiépítésével a hűbériség letörésére törekszik. Az abszolutizmussal szemben azonban már a XIII. század elején társadalmi ellenállás mutatkozik, amely idők folyamán mindinkább elveszti hűbéri jellegét és alkotmányos, preventív eszközökhöz nyúl. Az újkori rendi államot

Szemben Kelettel és a keleties Bizánccal, a nyugati szellem kezdetől fogva arra törekedett, hogy az uralkodó elé korlátokat emeljen. A középkor is ismerte az „alkotmányosság“ fogalmát, hiszen az uralkodót magasabb normák parancsának vetette alá. E normák megsértése esetén az egyháznak és a népnek megvolt az a joga, hogy a királynak ellentálljon (az ellenállás joga). Nyugat nem ismerte az egész középkor folyamán az uralkodói felelőtlenség elvét. Ha megsértette az erkölcsi és jogi világrendet, ipso facto elvesztette jogát a kormányzásra, tirannus lett. Krisztus felkent helytartója volt, de csak addig, amíg ténylegesen Krisztus képében uralkodott. Fennkölt hivatala nem mentette meg személyét attól, hogy felelősségre ne vonják. Az egyház, mint az isteni világrend legfőbb tudója, törvényszéke elé állította és ünnepélyesen kijelentette „alkalmatlanságát“ a trónra. Alattvalói pedig, akár a hűbérjog szigorú formáiban, akár a nélkül, formátlanul, pusztá fegyveres ellenállással büntetlenül szembehelyezkedhettek vele.

Az alkotmányosság tekintetében mégis nagy a különbség középkor és újkor között. A középkor, azt lehet mondani, csak elvi korlátozásokat tett, csak nagy általánosságban kért a királytól ígéretet arra, hogy a jogot tisztelni és a szabadságot megtartani fogja (uralkodói eskü). Mozgásszabadságát azonban pontosan körülírt szabályokkal nem szorította meg, preventív hatású, intézményes biztosítékokat nem épített ki. A királyság szervezete még annyira a király magánhatalmához tartozott, hogy ilyen királlyal szembenálló intézményekről nem is lehetett szó. A Krisztus-helytartó király kezeit jogi formulák béklyóiba kötni szinte istenkísértés számba ment volna. A középkori állam még nem volt csak politikai és jogi alakulat, ép ezért a jogi és politikai biztosítékok rendszerét sem ismerte. A középkor az alkotmányos életet valahogy alkotmány nélkül gondolta megvalósíthatónak. Csak utólagos megtorlások formájában, az ellenállás jogának alkalmazásával kényszerítette a királyt arra, hogy a jus és a justitia ösvényére visszatérjen. Ez a rendszer a maga egész szervezetlenségével és formátlanságával bizonyos anarchikus jelleget adott a középkori államiságnak. Az „alkotmányosság“ még csak vallásos-teológiai elvek fomájában volt jelen, valahol még fenn lebegett az állam felett, a helyett, hogy a rendet lent, a politikai életben biztosította volna. Ép ezért csak rendkívüli körülmények között, egyfajta istenítélet alakjában tudott megnyilatkozni. Vihart támasztott, megrázta az egész politikai rendet, holott az lett volna feladata, hogy az államélet természetes működését elősegítse. Ha hatni akart, — anarchiára volt szüksége.

Az újkori alkotmányosság csak lassan bontakozott ki a középkori alkotmányosság formáiból. A fejlődés kezdetén a társadalom még úgy akar az abszolutizmusnak gátat vetni, hogy a középkor anarchikus jellegű ellenállásját papíron intézményszerűen biztosítja. Csak ilyen értelemben tartalmaz újat maga az angol Magna Charta (1215) is, amelyet különben az újkori alkotmányosság alapítólevelének szoktunk tekinteni. A Windsor melletti Runnimeade nevű mezőn a lázongó főurak a régi hűbéri ellenállás formájában királyuktól, Földnélküli Jánostól nem kívánnak egyebet, mint hogy ismerje el a jó ősi jogot. János király és hivatalnokainak önkényeskedéseivel szemben azonban már írásba foglalják, hogy szabad embert csak bírói ítélettel lehet elfogni és hogy adót csak az ország hozzájárulásával vethetnek ki (12. és 14. cikk). A bárók, akiknek élére Langton István canterbury érsek állott, tulajdonkép nem gondoltak a régi hűbéri kor felújítására. A Plantagenet-ház hivatalnok-szervezetét ők is életben akarták tartani. Ez a hivatalnok-gépezet amilyen mértékben önállósult az udvarral szemben, oly fokban vált a nemzet életének szerves részévé. Lassanként az ország és nem a dinasztia szervezetét látták benne. A lázongó bárók tehát kísérletet tesznek arra, hogy a királyi szervezet ellenőrzésük és befolyásuk alá vessék. A király és közöttük küzdelem indul meg a hivatali szervezet birtokbavételéért. A kancellária és az exchequer már Földnélküli János uralkodása alatt annyira függetlenítették magukat a királyi udvartól, hogy a királyi udvarnak lassanként új szervekről kellett gondoskodnia. Az országos hivattalá előlépett kancelláriával szemben a tulajdonképpeni vezetés a controller kezébe kerül, aki a királyi kis vagy titkos pecsétet kezeli. A controller a wardrobe (garderoba) egyik feje volt, míg ennek másik feje, a keeper látta el a tulajdonképpeni államkormányzást. Így hovatovább a rendi befolyás alá jutott kancellária és exchequer kezéből az állam kormányzata teljesen a király közvetlen környezetéhez tartozó „ruhatár“ (garderoba) tisztviselőinek kezébe ment át. III. Henrik, I. Edvárd és II. Edvárd (1307—1327) a rendek törekvéseit azzal keresztezték, hogy még a grófságokat is^ közvetlenül házi hivatalnokaikkal, a garderoba embereivel kormányozták. Amikor pedig végül a bárók a garderobát is hatalmukba kerítették, II. Edvárd győzelmükre azzal felelt, hogy saját számára egy külön camerát rendezett be. A modern hivatalnokszervezet további történetét a rendeknek a királyi magánkormányzás ellen vívott küzdelme határozta meg.

A rendek az abszolút monarchia modern hivatalnok-szervezetét azért kívánták országos hivatalszervezetté átalakítani, hogy a királyság

dinasztikus és abszolutisztikus kormányzásának útját állják. A királyi önkény meggátolásának azonban még egy másik módja is volt, a királyi tanács átalakítása népképviselőten nyugvó parlamentté. A Magna Carta e tekintetben is az első bárdolatlan kísérletnek tekinthető. A lázongó bárók ugyanis nem elégedtek meg pusztá ígéretekkel, hanem a Magna Carta rendelkezéseinek betartását egy 25 tagú grémiumra bízták (61. pont). Ennek a grémiumnak volt a feladata, hogy a jog útjáról letért királyt megintse és ha ez sem használt, a királlyal szemben az ellenállást megszervezze. A nélkül, hogy a királyt el kellett volna üzni, a grémium átvette az ügyek vezetését és a koronajavaknak lefoglalásával kényszeríteni tudta a királyt, hogy a jog uralmának újra alávesse magát. Végeredményben tehát a Magna Carta csak a régi, középkori ellenállás jogot építette ki, ilyen értelemben tehát újat nem tartalmaz. Amikor azonban egy intézményre kívánta bízni az ellenőrzés jogát, előkészítette a kibontakozás útját. Az új elvet, az alkotmányosság elvét, még csak régi formában tudta megvalósítani. A helyett, hogy a rendeknek a királyi kormányzásban részt biztosított volna, a királlyal szemben egy szükség-kormányzatot állított fel, a „huszonöt király“ időleges uralmát. Érthető, hogy a grémiumnak kormányzata nem bizonyult életrevalónak. A bárók, akik bölcsőjénél állottak, maguk sem tudtak mit kezdeni vele és még ugyanabban az évben a régi eszköz-höz folyamodtak: Földnélküli Jánost letették és a francia trónörökös személyében ellenkirályról gondoskodtak. Bár így a kísérlet kudarcba fulladt, később is találkozunk azzal a gondolattal, hogy a király fölé egy bírát, egy *judex medius*-t kell helyezni. Angliában a Leicester grófsággal egybekötött *Senescalsia Angliáé*, Németországban a Pfalzgraf elnökölte alatt üléselő választó-fejedelmek gyülekezete, Aragóniában és Magyarországon is egy külön bíró (nádor) érezte magát hivattottnak arra, hogy a király és nép között mint döntőbíró működjék.

Mindezeknél a kísérleteknél sokkal jelentősebb volt a rendi országgyűlés megalakulása. Ezt a fejlődést is a legkézenfekvőbbben Angliában tanulmányozhatjuk. III. Henrik (1216—1272) kormányzata Hubert de Burgh bukása (1232) után egészen az udvar idegenvérű kegyencei kezébe került. Amikor ezek garázdálkodásai ismét forradalomba döntötték Angliát (1258 *Provisions of Oxford*), a királyságnak végre is meg kellett értenie, hogy a nép közreműködésével a kormányzás sokkal veszélytelenebb. A megmozdulás vezetője, Simon de Montfort, Lewes-nél győzhetett (1264) és Evesham mezején elbukhatott (1265), a gondolat nélküle is tovább élt és tovább hatott. III. Henrik fia, I. Edvárd (1272—1307) volt az első, aki kormányzatát

már a parlamentre alapította. A parlament tulajdonkép a királyi udvar tanácsából alakult ki, amidőn tagjai között a király tisztei és a bárókon kívül a grófságok (shires) és városok választott képviselői is megjelentek. Az így kibővült curia regis tekinthető a mai parlament ősének. Ennek a reformnak gyökerei azonban még Oroszlánszívű Richárd uralkodásának idejébe nyúlnak vissza. Walter Hubert canterbury érsek kormányzata nemcsak a városoknak biztosította az önkormányzatot, hanem a vidéki kisebb nemességet is bevonta a grófság ügyeinek intézésébe. A királyság arra kényszeríti a grófságban szervezkedő nemességet, hogy a korona érdekeit a sheriffel szemben megvédelmezze. A grófság törvényszékén ezentúl a helyi nemesség (gentry) négy saját maga-választott tagja látta el az ülnök tisztét, miként a jury tagjait is ez a négy megbízott választotta (1194—98). A vidéki köznemesség bevonása a tanácsba a királyság új politikáját juttatta kifejezésre, mely a bárókkal szemben a köznemességben és az ezzel erősen összeforrott városi polgárságban keresett támaszt. Ez okozta azonban azt is, hogy Angliában a parlament két házra oszlott. A bárók és az egyház fejei, vagyis a peers (az ország nagyjai) alkották a felsőházat, míg az alsóházban a városi és nemesi communitasok képviselői ültek. Ez a rendszer mindazokban az országokban is megtalálható, amelyek a régi Karoling birodalom határán kívül feküdtek, így az északi államokban, Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban. Ezzel szemben Franciaország képviseli a parlamentarizmus másik típusát, a hármaskamararendszert, melyhez viszont az aragón korona országai, Nápoly-Szicília tartoznak. A párizsi parlament (1319 óta székel Párisban) is az udvari gyűlésekből alakult ki és akárcsak az angol, nemcsak tanács, hanem igazságszolgáltatási feladatot is ellátott. A XIV. század folyamán azonban a párizsi parlament pusztán bírói székké változik át, úgyhogy az états généraux egybehívásának szokása tulajdonkép nem kapcsolódott a parlamenthez (1302 óta). A nemesség, az egyház és a polgárság képviselte a három rendet.

MÁSODIK FEJEZET

HANYATLÓ CSÁSZÁRSÁG

A német történetírás a császárság korát II. Frigyes halálával (1250 december 13) lezártnak tekinti és nem minden alap nélkül. A császárság még a Staufok alatt is Itália és az Örök Város, Szent Péter és a római Caesarok városának birtokához fűződött; Róma nélkül a római császárság pusztá cím maradt. A német uralom összeomlása Itáliában a Staufok kihalása után oly teljes volt, hogy mindazok a német királyok, akik ezután Rómába császárkoronázásra mentek, ép csak átvonultak az országon, mint valami idegen területen és VII. Henrik és Bajor Lajos próbálkozásaitól eltekintve, többé nem gondoltak Itália leigázására. Igaz, a császárság továbbra is a német királyok koronájának fényét díszíti, ám ekkor már végkép elvesztette tényleges politikai tartalmát. A német királyok ismét nem birodalmi, hanem német politikát folytatnak, egész működési körük *kizárólag csak Németországra korlátozódik. Itália függetleníti magát* a német befolyástól és a hatalmon részben a pápa, részben a város-államok polgársága és a délitáliai nápolyi (szicíliai) királyság osztozik.

Miután a Staufok lépésről-lépésre politikailag mintegy kiűrtették Németországot és a hatalmat a kialakuló fejedelemségeknek és tartományurasságoknak engedték át, a német királyságnak mindenekelőtt új alapról kellett gondoskodnia. Magának a királyságnak nem volt többé annyi ereje, hogy a felszabaduló partikularizmussal szemben fenn tudja magát tartani. Ilyen körülmények között a pápaság könnyűszerrel érvényesíthette azokat a jogigényeket, melyek III. Ince pápa kezdeményező lépése után a XIII. század közepére egész elméletté épültek ki. Az ellenkirályok uralmuk megerősítését a pápától kéri, a pápa azonban lehetőleg tartózkodik attól, hogy komoly döntésre kerüljön a sor és hogy a királyság végre hatalomhoz jusson. Királyok küzdenek a hatalomért és elismertetésért: e szempontból nézve az eseményeket, a kettős királyok koráról beszélhetünk a német történelemben. Ez a kor II. Frigyes uralkodásával kezdődik: Raspe Henrik (1246) és Hollandiai Vilmos (1248) már ilyen ellenkirályok voltak. A Stauf IV. Konrád halála után (1254 májusában) az ellenkirály, Vilmos, közel volt ahhoz, hogy hatalmát megszilárdítsa. Frieslandban azonban vérbosszú-háborúságnak esett áldozatul (1256)

és halála után az ellentétek ismét fellángoltak. Az egyházi párt (a Welfek) az angol király testvérét, Cornwall Richárd grófot emelte a trónra, mialatt a másik párt, mely a Stauf hagyományokat képviselte, Castiliai Alfonzot jelölte, ki anyja révén Fülöp sváb herceg unokája volt. De egyik sem uralkodott közülük ténylegesen, Alfonz nem is mutatkozott Németországban, úgyhogy uralkodásuk — pápai helytartóság alatt — interregnummal volt egyértelmű.

Amilyen mértékben a trónviszályok aláásták a királyság tekintélyét és anyagi alapját, oly fokban segítették elő a területi államfejlődést. Központi szabályozó szerv hiányában a partikuláris erők szabadon törhettek elő, ami teljes zűrzavart és állandó harcot eredményezett. Az egyes dinasztiák különféle címeken szerzett hatalmukat kiterjeszteni és megerősíteni iparkodtak; ez az az idő, amikor az eddig egységes államhatalom egyes helyi gócek között felaprózódik s számos apró államocskára oszlik. Az állami élet, mely még a Staufok alatt is a birodalom széles medrében hömpölygött, ettől kezdve a területi fejlődés szűk határai közé húzódik vissza. Mindaz, ami újat adott és az újkor felé vezetett, nem a birodalom, hanem egyedül a territóriumok talajából fakadt. Még a Hohenstaufok alatt is a birodalmi kormányzat mintául szolgált a territóriumok számára. Most ez a helyzet megfordult és a birodalmi kormányzat a territóriumok példája után igazodik. A Staufok törekvéseit tulajdonképpen a *domini terrae*, az egyes tartományurak valósították meg. Mialatt a birodalom a XIII. században elpusztul, még pedig javarészt a hűbérjog éles szikláin, a territóriumok éppen a hűbérjog segítségével letörlik a hűbéri korlátokat és megvetik a modern államigazgatás alapjait. Minden újítás a fejedelemség területéről terjedt át a birodalom kormányzatába.

A fejedelmek általánosságban véve csak egyetlenegy grófságot tartottak közvetlenül kezükben, territóriumuk javarészt hűbérgrófok útján igazgatták. A fejedelmek ép ezért minden eszközzel arra törekedtek, hogy ezeket az ősi grófságokat szétzúzzák és a hűbérgrófságokat egyszerű hivatalnokokkal cseréljék ki. E cél elérésében maga a hűbérjog segített nekik. Németországban, nem úgy mint Itáliában, hol a hűbérbirtok az első adományos valamennyi leszármazójára szállhatott, csak az utolsó birtokos gyermekei örökölhettek; a felmenő- és oldalági rokonokat, sőt még a testvért sem vették figyelembe. Így a hűbér korán megüresedett és visszaszállott a fejedelem kezére. A visszaháramló hűbért azonban a fejedelmek megtarthatták tulajdon igazgatásukban, a hűbérjog nem kötelezte őket újraadományozásra.

Még a Karoling-szervezetből maradtak fenn azok a tartományi gyűlések (Landtäidinge, placita, colloquia), amelyeket kezdetben a gróf a király nevében (XII. század), később a tartományúr saját hatalmából háromszor egy évben, bizonyos meghatározott helyeken összehívott. Ezek a „Landtäidinge“-napokon a tartomány előkelőinek (meliores et maiores terrae) a hűbérjog értelmében meg kellett jelenniük, hogy a tartományúrral együtt törvényt üljenek és a felmerült ügyekben intézkedjenek. Amióta azonban a hűbéri társadalom rendi testületekben szervezkedni kezdett és mint valami tárgyaló fél a központi hatalommal szemben önálló politikai erőt képviselt, a tartományurak nem tartottak többé törvényt napokat — Alsó-Bajorországban 1255-ig, Meissenben 1278-ig hallunk róluk —, mivel abszolutisztikus hajlamaiknak csak korlátokat jelenthettek volna, így veszi át az udvari tanács az egykori Landtäidinge feladatkörének javarészét, tehát a legfelsőbb bíraskodást is. A tanács azonban nem a maga, hanem a fejedelem nevében, vagy egyenesen elnöklete alatt, hozta ítéleteit; tagjai esetenként változtak, minden alkalomkor mintegy új bírói szék ült össze. A XV. század végén és a következő elején a tanács bíraskodása mint collegia formata modern hivatali formát kap és „Kammergericht“ válik belőle (szász: 1488, hesseni: 1500, badeni: 1509, stb.). Amikor a tanács a XIII. század második felében megalakult, a tartományurak udvarában már egy bírói széket találunk, még pedig az udvarbíróét (Hofrichter), amely a fejedelem állandó helyettesítéséből fejlődött ki.

A territóriumok fejedelmei, amidőn az újjászervezett vidéki igazgatást és a központi kormányzatot bármikor lehetővé, díjazott hivatalnoki kar kezébe rakták, egy abszolutizmusra hajló uralom alapjait vetették meg a XIII. században. Territóriumokat sikerült nekik egységesítésre célzó intézkedésekkel, mint pl. a mérték- és súly-, a pénz- és adóügy szabályozása s sokhelyütt egy territóriális jog (pl. Ausztria) kialakítása által egyetlen egészévé kovácsolni. Ennek nyomán a fejedelmek hatalma a territóriumokban mindenütt megszilárdult. Szászországban Henrik és I. Frigyes, Ausztriában I. Albrecht, a későbbi király, Brandenburgban az Askaniak dinasztiájának két tagja: I. János és III. Ottó, Bajorországban Wittelsbachi II. Lajos, Badenben Zähringeni I. Rudolf, Württembergben Ulrik „mit dem Daumen“. Tirolban II. Meinhard — valamennyien még a XIII. század folyamán az egész államhatalmat saját magukban összpontosították. Az új laikus állam, amelyért Barbarossa már küzdött, de csak unokája, II. Frigyes valósította meg Szicíliában, a német territóriu-

mokban is felüti fejét. Ezek az államfők az államhatalmat dinasztiajuk tulajdonának tekintik, az országgal pedig úgy rendelkeznek, mintha az patrimoniumuk volna. Míg régebben a fejedelemségek nem kerülhettek felosztásra, addig a XIII. század közepétől kezdve mind gyakrabban találkozunk azzal a számunkra ma már különös szokással, hogy a dinasztia az országot a fiúk közt felosztja, elidegeníti, egyik-másik részét elzalogosítja. Ezt az önző, dinasztikus politikát, persze, az alattvalók nem látták szívesen és szembehelyezkedtek vele. Régebben is volt rá példa, hogy a társadalom a központi hatalommal szemben ellenállásra kényszerült. De most ez a politikai élet mélyén bekövetkezett nagy átalakulásra mutat. A társadalom nem vonja kétségbe, hogy a fejedelmet a közhatalom megilleti, de nem tekinti többé a közhatalom egyedüli képviselőjének. A társadalom részt kér magának a politikai élet formálásában és irányításában s természetesnek találja, hogy közhatalmat ruházzon magára és hogy politikailag tömörüljön. Már a XIII. században hallunk egyes társadalmi rétegek, csoportok egyesüléseiről, érdekszövetségeiről (Einungen), amelyek javarészt a fejedelem adóztatása miatt keletkeztek. A XII. század végén az egyházi és a világi fejedelmek általában adóztatják territóriumukat. Amint azonban az új hivatalnok-állam mind több és több pénzt igényelt, a fejedelmek pénzügyi nehézségeit a társadalom arra használta fel, hogy a fenyegető abszolutizmusnak gátat vessen. A XIII. század végén nem egy territóriális úr „eladja“ alattvalóinak az adóztatás jogát egy ízben fizetett összegért; ezentúl már csak gyermeke házassága vagy fia lovaggá való ütese és országos baj esetén vethetett ki adót. Az egyre inkább eladósodó fejedelem arra kényszerül, hogy majd ezzel, majd azzal a csoporttal adóért alkudozzék. Lépten-nyomon engedményeket kell tennie, kiváltságokat kell osztogatnia. A rendek elismertetik a fejedelemmel, hogy szabadon szövetkezhessenek és, ha kell, törvénysértés esetén jogosan ellenállhassanak. A rendi ellenállás joga már a XIII. század végén feltűnik. Kellő adójövedelem híján a fejedelmi házak mind jobban eladósodtak, anyagi helyzetük annyira rosszabbodott, hogy mindenüket elzalogosítják. A XIV. században csak ilyen zálogolásokkal tudják magukat egyik napról a másikra fenntartani.

A XIII—XIV. században még nem beszélhetünk rendi államról; ez utóbbi csak a XV—XVI. század folyamán bontakozott ki teljesen. De beszélhetünk a rendiség kezdeteiről. A társadalom egyes rétegeiben még kevés az összetartó erő, csak kisebb csoportok verődnek össze, akkor is alkalmilag, rövid időre, általában mindenki még

egyénként érez és egyéni kiváltságokra, jogokra áhítozik. Mindennek ellenére azonban már jól kivehetők az eljövendő rendi állam vonalai: eredendő dualizmusa. Mindkettő, a tartományúr és az „ország“ (Land), amelyet a lassan kialakuló rendek képviselnek, sőt alkotnak, egymástól független hatalom, az egyik épügy, akár a másik, a közhatalom birtokában van. Ezért állnak szemben egymással egyenlő jogú szerződő felek módjára. A modern állam egységes és zárt, mivel a fejedelem és az ország (népképviselő) egyazon államszemélyiség szerveként jelenik meg. Nem így a rendi állam, mely kettőzött, benne minden kettős: államhatalom, hivatalnoki kar, bíróság, pénztár, sőt katonaság is . . . Hol az egyik fél kerül felül, hol a másik, e szerint a rendi állam hol az abszolutizmus, hol a parlamentarizmus felé hajlik. E kettő küzdelme és a küzdelemben e kettő kibontakozása egymás mellett és egymással szemben határozta meg a későközépkori fejlődést. A XIII. század elején a fejedelmi hatalom rövid felvirágzása után a XIV. század hanyatlást, felbomlást hoz. A rendi gondolat győz, megerősödik, sok helyt magát a fejedelmi tanácsot is a rendiség közegévé teszi. Még tart a központi hatalom ajultsága, amikor — a XIV. század közepén — egy új felemelkedés kezdeteivel találkozunk. A rendi állam kialakulása ilyenformán a két szembenálló hatalom, a fejedelem és a társadalom kiegyezésével áll összefüggésben.

Ez a fejlődés természetesen nem maradhatott hatás nélkül a királyság helyzetére. Magának a királyságnak újraalapítása is csak azokon az alapokon volt elképzelhető, amelyeken a fejedelmek megvetették hatalmukat. Territoriális fejedelmek, kik királyi mivoltukban is dinasztiajuk hatalmára és territóriumukra támaszkodtak, tudhatták csak a birodalmi sást a porból, hová az interregnum által jutott, újra felemelni. Semmi sem mutathatja a német királyság teljes összeomlását jobban, mint az, hogy éppen maga az eddigi ellenség, a római Szentszék volt az, amely megelégette az ellenkirályok korát és a fejedelmeket közös királyválasztásra kényszerítette. A Staufok lehanyatlása után Anjou Károly, Nápoly királya, kiterjesztette hatalmát az egész itáliai félszigetre s magát Toscanát is a pápa adományából mint birodalmi helytartó hatalmába kerítette. Mihelyt a francia pápák után ismét egy olasz, X. Gergely (1271—76) lépett Szent Péter trónjára, a kúria a német császárság felélesztését vette tervbe, hogy a tűrhetetlen Anjou-befolyástól megszabaduljon. Az ellenkirályok egyike, Cornwall Richárd éppen meghalt (1272), a másikat, a Castiliait, pedig sikerült Gergelynek lemondásra bírni.

Egy új választásnak nem állt tehát semmi útjába. A XIII. század elején a királyválasztáson még azok a grófok és nemesek is résztvettek, akik kiszorultak a birodalmi fejedelmek sorából. Az a teljes közöm-bösség, amellyel a partikularizmusba gubódzó territóriumok a birodalom sorsát kísérték, lehetővé tette, hogy a választás joga egy hét tagból álló, szűk testületre korlátozódjék. A mainzi érsek, ki a választást régtől fogva vezette, s a királyt felszentelte, két segítő-társával, a trieri és a kölni érsekekkel együtt s a négy udvari méltóság birtokosai: a rajnai Pfalzgraf, a brandenburgi örgróf, a szász herceg és a cseh király — ezek alkották a választófejedelmek (Kurfürsten, első említésük 1257-ből, a kifejezés a „küre“ electio szóból eredt) kollégiumát. A Szász Tükör hatása alatt jogukat a választáshoz senki sem vonta kétségbe. A pápa azzal fenyegette őket, ha nem választanak egyértelműen királyt, választójoguk felfüggesztésével maga fog adni királyt Németországnak. Erre a fejedelmek attól való félelmükben, hogy a Szentszék saját választójogát fogja érvényesíteni, egy egyszerű, nem is fejedelmi rangban lévő gróft emeltek maguk fölé, Habsburg Rudolfot.

„Királynak nevezünk“ — ezekkel a szavakkal erősítette meg a pápa Rudolfot (1273—1291), ki azonban sohasem fogadta el azt a szerepet, amelyet X. Gergely az Anjouval szemben neki szánt, mert a pápa korai halála után a franczia-Anjou befolyás Rómában újra megerősödött. Rudolf engedte, hogy a Szent Szék Romagnát, a birodalom egykori birtokát a magáénak tekintse és Lombardiában, Toscanában pápa-kezes királyságok felállítására gondoljon. Epígy tétlenül nézte a francia királyság terjeszkedését, ami Szép Fülöp trónralépése óta (1285) mind nagyobb arányokat vett. Flandria a Maasig, a lotharingiai határ, Tóul, a burgund szabad grófság, Lyon sorra francia főség alá kerültek. A nagypolitikában csupán a dinasztia és szókébb délnémet hazájának érdeke vezette. Családi birtokai Svájc Aar-és Zürichgau tartományában, továbbá Elzászban és Breisgauban feküdtek. Csak természetes, hogy minden törekvése a szomszédos burgund-savoyai terület megszerzésére irányult. Második fiát, Hartmannt a burgund (Arelat) királysággal akarta megajándékozni és I. Edvárd angol király lányát szánta neki feleségül, mivel az angol királyi ház Edvárd anyja révén szoros kapcsolatot tartott fenn Savoyával. A savoyai gróf terjeszkedését Nyugat-Svájcban megakadályozta és Bernt, Freiburgot a birodalom számára biztosította. Burgundiát olyképpen óhajtotta megszerezni a dinasztia számára, hogy első felesége halála után 66 éves korában nőül vette Izabellát, a burgundi herceg mind-

össze 14 éves leányát. A burgund szabad grófság, a későbbi Franche-Comté ellen azonban, mely a francia királynak alávetette magát, két hadjáratot kellett vezetnie (1288—9, Besangon ostroma). Vállalkozását siker koronázta.

Mindez az erőfeszítés azonban csak külső keret volt igazi munkájához, a német királyság újraalapításához. Itt is olyan eszközök-höz nyúlt, amelyeket mint tartományúr egykor a központi hatalom megszilárdítása érdekében maga is felhasznált. Egész politikájának középpontjában a dinasztia politikai és gazdasági hatalmának emelése állott. De ha tisztában volt is azzal, hogy a birodalom jogainak és birtokainak töredékein nem építhet fel királyságot, korántsem mondott le a veszendőbe ment és menő birodalmi javak visszaszerzéséről. Már az első birodalmi gyűlésen felhatalmazást szerzett a II. Frigyes letétele óta (1245) elorzott birodalmi javak visszakövetelésére. Ezt a tervét, természetesen, csak a választófejedelmek pártfogásával hajthatta végre, kiket birtokharácsolásaikban — megerősített. Ilymódon a birtokvisszaszerző politika a nagyok helyett inkább a kisebbeket sújtotta. Különösen a sváb, elzászi, frank vidékeken gyűjtethetett össze nagyszámú birtokot. Várak rendbehelyezésével és birodalmi Vogt-ok kinevezésével — e tekintetben már II. Frigyes császár egyengette útját — a dinasztia számára egy olyan hatalmi alapot fektetett le, amelyen a politika viharaiiban tényleg megállhatott. Rudolf még mint tartományúr erős kézzel valósította meg szűkebb hazájában korának hivatalnokállam-ideálját. A királyság újjászervezéséhez a dinasztia régi territóriumát szolgáltatta nemcsak a mintát, hanem az alapot is.

A birodalmi kormányzat egész terhe a Staufok idején még magán az uralkodón nyugodott. Fáradhatatlanul járta az ország különböző részeit — még nem volt állandó székhelye —, hogy vagy szűkebb környezetével, az ú. n. familiával, vagy nagyobb udvari gyűlések keretében, hol hívására a birodalom fejedelmeinek és vazallusainak meg kellett jelenniük, igazságot osszon és kormányzati ügyekben intézkedhessen. Miután kormányrendeleteit a fejedelmek hozzájárulása nem kötötte — rendelkezéseinek azonban az élő joggal egyeznie kellett —, teljesen tőle függött, hogy a felmerülő kérdéseket és pereket az udvarban, avagy a gyűlésen kívánja-e tárgyalni. Az egész birodalmat érintő ügyekben általában frank földön egybehívott udvari gyűléseken döntöttek, ezeken kívül az uralkodó egyes territóriumok fejedelmeivel külön udvari gyűléseket tartott. (Udvari gyűlésekről szólunk, mivel rendi birodalmi gyűlésekről ekkor még nem beszélhetünk.) Ennek a kormányzati módnak meg kellett változnia, amint — a XIII.

sz. harmincas éveitől kezdve — az udvari gyűlések a fejedelemségek kialakulása következtében mind ritkábbá váltak. Lassanként nem akadt tartományúr, aki a király hívásának engedelmeskedett volna. Amilyen mértékben a tartományok önálló államokká alakultak, oly fokban zárkóztak el a király közvetlen beavatkozása elől, melynek szerve ép az udvari gyűlés volt. A tartományokban összehívott udvari gyűlések a XIII. sz. végére egészen eltűntek és az udvar birodalmi gyűlései is elvesztették régi jelentőségüket. A királyság számára nem maradt más mód, minthogy a territóriumok mintájára az ügyek intézését az udvar „famíliájára“ bízta, mely esküt tett, kinevezett hivataltanács formáját vette fel.

A hivatalnok-igazgatás kezdetei még az interregnum idejébe nyúlnak vissza. Hollandiai Vilmos ellenkirály, ki a hivatalnok-szervezetet elsőnek vezette be tartományába, a birodalmat is holland tanácsosokkal igazgatta. Mindezek a kísérletek azonban halála után nyom nélkül elmerültek az interregnum viharáiban, miként a közép-rajnai város-szövetség (székhelye Mainz 1254—57) is, amelyre leginkább támaszkodott, rövidesen darabjaira hullt. Így az új hivatalnoktanács megszervezése Rudolfnak maradt; az első, általunk ismert ilyenmű szolgálati szerződés Kleve grófja, Detre nevére tőle eredt (1279). De a dinasztiaiák gyakori váltakozása a birodalom élén meggátolta azt, hogy a királyság kormányzata egy magból szervesen bontakozzék ki. A német királyság trónjára Rudolftól kezdve tartományurak kerültek, kik kormányzatukat természetesen teljesen tartományuk kormányzati szerveire alapították. A Rudolf által bevezetett Habsburg ügyvitelnek és szervezetnek meg kellett hátrálnia, midőn VII. Henrik (1308—1313) személyében egy luxemburgira esett a választófejedelmek választása. Javarészt francia-luxemburgi tanácsosok igazgatják a birodalmat és főleg francia-luxemburgi szokások, intézmények szolgálnak mértékadóul. A francia-luxemburgi hatást azonban már Bajor Lajos (1314—1347) felsőbajjossal cseréli fel.

IV. Károly (1347—1378) és Vencel (1378—1400) viszont egy félszázadra biztosította a cseh tartományi szervezet uralmát a birodalmi kormányzatban.

A tanács a territóriumokban csak a XV. század második felében vetette le magáról változékony, alkalmi jellegét és vált tényleges hivattallá (consilium formátum, Köln: 1469, Bajorország 1489—1501, stb.); így a birodalmi tanács is, miután a birodalom mindenben a tartományi fejlődés nyomában haladt, elég későn bürokratizálódott. Miként a tartományurak tanácsa, a birodalmi tanács is csak a XV.

század elején vesz fel jogképzett, hivatásos „doktorokat“ tagjai közé, akiknek feltűnése alighanem a kölni egyetem alapításának tudható be. A birodalomban Zsigmond(1411—1437), Kleve tartományban 1426, Brandenburgban 1440, Bajorországban 1448 óta találkozunk „doktorokkal“ a tanácsban. Még mielőtt a tanács hivatali consiliariusok testületévé alakult át, a birodalmi kormányzatnak már két „hivatala“ működött az udvarban: a kancellária, mely az iratok kiadása folytán a kormányzás legfontosabb segédszerve volt, és az ú. n. Reichshofgericht. A Staufok idejében az udvarnak csak egyetlen egy bírója volt — maga a király. A király természetesen nem mindig ítélkezett személyesen az eléje vitt ügyekben, rendszerint esetről-esetre megbízott valakit a bíró tisztevel. A helyzet megváltozott, amikor II. Frigyes az 1235-i mainzi gyűlésen szicíliai mintára a Hofrichter elnöklete alatt egy önálló bírói széklet állított fel, mely épp ezért külön nótariusokkal és hivatali pecséttel rendelkezett; hatásköre azonban nem terjedt ki sem a birodalmi átok (Reichsacht) kimondására, sem a fejedelmek nagyobb ügyeire (causae maiores). A Hofgericht nem a király személyében, hanem saját hivatali jogán ítélkezett. Épp ezért már Rudolf uralkodása alatt mind több területiális úr vonta ki magát a Hofrichter bírászkodása alól (privilegium de non evocando et non appellando), hogy csak a király törvényszéke elé tartozzék. De miután a király a törvényszéken rendszerint a tanáccsal hozta ítéleteit vagy távollétében a tanácsot bízta meg az ügy elintézésével, a tanács alkalmi bírászkodásából idővel egy külön bírói szék, a Reichskammergericht, alakult ki. E néven először 1415-ben szerepel. A Kammergericht ekkor azonban még egyértelmű a király személyes bírászkodásával („eamergericht, das die kaiserlichen person bedeutet“), még nem külön hivatal, ami abból is kitűnik, hogy ítéleteit a király nagy pecsétje alatt a kancellária bevonásával adta ki. Külön bírói székké csak Miksa király fejlesztette (1495). Nyugathoz viszonyítva az egész német központi kormányzat nagyon differenciálatlan, fejletlen képet mutat. Ezt igazolja az is, hogy a pénzügyekre vonatkozólag az egész középkor folyamán nem létesült külön hivatal. A tanácsból, hol eddig a financiákat is intézték, csak Miksa alatt válik ki az udvari kamara. Ennek a feltűnő elmaradásnak okát kétségtelenül a sajátos német államfejlődésben kell keresnünk. A föderalizmus hozta magával, hogy a fejedelemségek tartományi szervezete elnyomta a birodalom központi kormányserveinek kifejlődését.

Rudolf éles szemmel felismerte, hogy a királyság csak akkor tehet szert új erőre, ha a dinasztia tartományúri hatalmára támasz-

kodik. A királyság birtokain és tartományaiban is az eddigi helybeli állami közegek helyét kinevezett hivatalnokok foglalták el, ami több-helyütt — mint pl. Svájcban — már ekkor a nép és nemesi társadalom körében sok elégedetlenségre adott okot. Rudolf azonban nem elégedett meg a dinasztia eddigi birtokaival, újakkal próbálta emelni a dinasztia és ezzel egyúttal a királyság hatalmát. A „királyság újra-alapítója“ Svábsországban a régi, eltűnt hercegség feltámasztásán fáradozott, hogy ily módon egész Dél-Németországot a dinasztia hatalmába vonja. Terve azonban a helybeli erők, elsősorban a württembergi grófi ház ellenállásán hajótörést szenvedett. Sokkal több szerencse kísérte politikáját Ausztriában, mely Stíriával együtt a Babenbergiek kihalása következtében (1246) a császár, a magyar és a cseh király közötti nagy küzdelmek színhelyévé vált. A cseh Premyslidák uralkodóháza a német interregnum zavarait arra használta fel, hogy az egész keleti német határterületre rátegye a kezét (1251). Midőn az Andechs-Meráni hercegi ház 1269-ben szintén kihalt, Karinthia és Krajna is Ottokár cseh király uralma alá került. Rudolf természetesen nem nézhette tétlenül ezt a hatalom terjeszkedést. Már II. Frigyes császár az osztrák területek bekebelezésétől várta a német királyság megerősödését. A Habsburg-ház a cseh királlyal szemben természetes szövetségest talált a magyar királyban, ki Stíriát egy ideig a maga számára tudta biztosítani. A Dürnkrutnál (Béctől északkeletre) megvívott csata (1278 aug. 26) végkép eldöntötte, hogy a királyság keleti részein is a Habsburgok uralkodjanak. Ottokár a csatában életét vesztette; Csehország gyermekfiára, II. Vencelre szállt, Morvaországot azonban Rudolf zálogként visszatartotta magának. A békét kettős eljegyzéssel pecsételték meg: Vencel Rudolf leányát, Rudolf hasonnevű kisebb fia pedig Vencel nővérét jegyezte el. Karinthiát viszont, mely egyúttal fejedelmi rangot nyert, szolgálatai jutalmáért Meinhard tiroli (Görz) gróf kapta, kinek lányát azután a király legidősebb fia, Albert vette el feleségül. Rudolf nem gondolt arra, hogy Ausztriát és Stíriát — miként azt II. Frigyes császár tette — magának tartsa vissza és a központból kormányozza. De győzelmét a dinasztia számára mindenképp ki akarta használni. Csak akkor adta ki kezéből az osztrák tartományokat (1282), amikor a választófejedelmek belementek abba, hogy ezek a gazdag területek együttesen fiainak jutnak. De a királyság ügye Rudolf előtt csak akkor látszott biztosítva, ha a trónutódlást sikerül rendeznie. A választófejedelmek azonban féltették választójogukat és a jövőre nézve semminemű ígérettel nem voltak hajlandók megkötni kezüket.

XI. térkép

Rudolf halála után (1291) a választás nem is Habsburg Albertre, hanem egy egészen igénytelen grófra, Nassau-i Adolfra (1292—98) esett. Ez volt az a német király, aki magas zsoldért előbb Anglia szolgálatába állott, hogy azután a kiszemelt ellenségtől, Franciaországtól megfizettesse semlegességét (1294). Az így szerzett pénzen Albert örgróftól, ki fiaival összekülönbözött, megvette a meissen-thüringiai kettős örgrófságot, amivel azonban csak a választó-fejedelmek haragját vonta magára. A fejedelmek nemcsak azt a jogot követelték maguknak, hogy a német királyt egyedül ők válasszák, hanem azt is, hogy a megválasztottat le is tehessék. Ez történt Adolffal is (1298). A trónfosztó ítélet végrehajtására Habsburg Albert vállalkozott, ki seregeivel Adolfot Göllheimnél (Alzery mellett) megverte és a királyt megölette (1298). A választók számára ilyen körülmények között nem maradt más hátra, minthogy a gyűlölt Habsburg I. Albertét (1298—1308) királynak megválasszák. I. Albert egészen apja nyomdokain haladt, amikor a dinasztia hatalmát szerencsés kézzel még újabb tartományokkal gyarapította. Nemcsak Meissen és Thüringia, hanem maga Csehország is Habsburg-birtok lett, miután Ottokár unokája, III. Vencel meggyilkolásával (1306) a cseh uralkodóház férfiágban kihalt. Albert Ottokár két leányának örök-jogát semmibeveve, legidősebb fiát, Rudolfot helyezte a cseh királyság trónjára. Atyja hő óhaját fia, ez a rideg, félszemű, tetterős uralkodó, szinte játszi könnyűséggel elérte: a sváb hercegség is ifjabb fiának, Frigyesnek kezén újra felújult. Ezen a módon az uralkodóház birtokába oly nagy számú fejedelemség jutott, hogy I. Albert alatt a királyság fölénye a többi fejedelemséggel szemben már vitathatatlan volt. Így Németország is rálépett arra az útra, amelyen Franciaország már egy századdal előbb, még II. Fülöp Ágost korában megindult a központi monarchia megvalósulása felé ... A föderalizmusból hovatovább egységes királyság alakult volna ki.

nyokkal gyarapította. Nemcsak Meissen és Thüringia, hanem maga Csehország is Habsburg-birtok lett, miután Ottokár unokája, III. Vencel meggyilkolásával (1306) a cseh uralkodóház férfiágban kihalt. Albert Ottokár két leányának örök-jogát semmibeveve, legidősebb fiát, Rudolfot helyezte a cseh királyság trónjára. Atyja hő óhaját fia, ez a rideg, félszemű, tetterős uralkodó, szinte játszi könnyűséggel elérte: a sváb hercegség is ifjabb fiának, Frigyesnek kezén újra felújult. Ezen a módon az uralkodóház birtokába oly nagy számú fejedelemség jutott, hogy I. Albert alatt a királyság fölénye a többi fejedelemséggel szemben már vitathatatlan volt. Így Németország is rálépett arra az útra, amelyen Franciaország már egy századdal előbb, még II. Fülöp Ágost korában megindult a központi monarchia megvalósulása felé ... A föderalizmusból hovatovább egységes királyság alakult volna ki.

De Franciaországban a királyság már kezdettől fogva előnyösebb helyzetben volt: nem kellett viaskodnia a választó- királyság gondolatával. Mennyi vért, mennyi energiát áldoztak már a Staufok arra, hogy a dinasztia örökjogát a királyságra elismertessék. Rudolf és most Albert is ezért küzdött. Miután a pápaság fokozatosan elfogadtatta a német királyokkal, így IV. Ottóval, Rudolffal, legfelsőbb államfői hatalmát, minden attól függött, hogy mit szól az örökös- királyság kérdéséhez maga a Szentszék. Albert tehát kapcsolatba lépett VIII. Bonifaciuszal, magáévá tette nemcsak a translatio- elméletet a császárság továbbadományozásáról, hanem az egész kuriális, hierokratikus felfogást, ahogyan az a pápa híres Unam sanctam bullájában szövegezésre talált. Promissiója (1303) által a német király maga is beilleszkedett mint alattvaló, világi közeg a pápa- monarchia egyetemes szervezetébe. De nemcsak a német királyság, hanem maga a fejedelmek kollégiuma is a pápát tekintette minden hatalom forrásának. Választó- jogukat egy pápa, a német V. Gergely (995—999) adományának tartották. Albert tehát így gondolkodott: Ha a választó- fejedelmek joga a pápaság adományán alapszik, nem lehet annak akadály, hogy a pápa ezt az adományt visszavonja és a királyságot, mint valami hűbért, örökletessé tegye.

Mindeme remény, terv közepette I. Albert hirtelen meghalt. Sáját unokaöccse, János (a Parricida) oltotta ki életét személyes bosszúból. E balga tett halomrahányta mindazokat az eredményeket, amelyeket a két Habsburg, apa és fiú, szívós kitartása elért. Miután I. Albert fiai még mind kicsinyek voltak, sem a királyságot, sem az újabb szerzeményeket nem tudták a dinasztia számára megtartani. A Habsburg háznak több mint egy századig kellett arra várni, hogy Rudolf és Albert politikai végrendeletét, egy nagy keleti nagyhatalom kialakulását a Habsburg- dinasztia jogára alatt, megvalósítsa. A Habsburgok Elzászból, Svájcból, a Felső- Rajna vidékéről jöttek Ausztriába, hogy ezen a határterületen, hol a különleges határszervezetnél fogva a politikai felaprózódás még nem következett be és hol ennél fogva még nagyobb összefüggő politikai egységek feküdtek, Cseh- és Morvaország, sőt talán Magyarország bevonásával is a német királyságot új erőre segítsék. A dinasztikus politika volt az egyedüli lehetséges út, amelyen a királyság céljai felé haladhatott. De ép ez a dinasztikus politika sok veszélyt rejtett magában. A dinasztiaival együtt maga a királyság is vagy felemelkedett, vagy a porba hullott. Valamikor a német királyság legerősebb hatalmi magja északon, a szászoknál terült el, ám ezt az északi politikai központot még Barbarossa Oroszlán Henrik ellen vívott harcában szétrombolta. Még délen, Bajorországban mutatkoztak

erők a királyság életbentartására, de ezek eltörpültek azon lehetőségek előtt, amelyeket a szláv-német határsáv nyújthatott. Miután a Habsburgok Ausztriája és Stíriája egy időre háttérbe szorult, a cseh királyság vette át a vezetést a birodalomban. A cseh hegemonia kora I. Albert halálától (1308) egészen II. Albert trónralépéséig tartott (1438).

Természetesen nem helybeli, cseh dinasztia uralma alatt, hiszen az ősi, Boriwoi-ra visszamenő Premyslidák III. Vencellel fiágon kihaltak. A cseh királyság (1212 óta), a morva örgrófsággal együtt a német birodalom hűbér-országa volt és a birodalom területéhez szervesen hozzátartozott. Ép ezért a birodalmi kormányzat magának tartotta fenn azt a jogot, hogy a visszazálló hűbér sorsáról gondoskodjék. Így jutnak a Habsburgok — mint láttuk — a cseh királyi trónra. A csehországi rendek, a nemesek és városok, azonban rendi öntudatukban a királyválasztás jogát maguknak követelték és az utolsó Premyslidának, III. Vencel nővérének, Annának férje, Henrik karinthisi herceg pártjára állottak. Ez volt a helyzet, amikor I. Albert meghalt. A német trón betöltéséről újra a választó-fejedelmek gondoskodtak, a választásra azonban a mainzi érsek, a tudós Aspelt-i Péterem keresztül a gascognei

V. Kelemen (1305—1314) is nagy befolyást gyakorolt, aki, hogy a nyomasztó francia gyámság alól megszabaduljon, X. Gergely gondolatát felevenítve a francia jelölttel, Károly Valois grófjával szemben Balduin trieri érsek testvérét Henrik luxemburgi gróft segített a királyi koronához. VII. Henrik (1308—1313), ki nyelvben, nevelése után egészen francia volt, mindjárt megválasztása után a cseh korona után nyúlt: Henrik karinthisi herceget Aspelt-i Péter érsek cseh összekötései révén ártalmatlanná tette és a trónt János fiának biztosította (1310). A gyermek János, hogy a rendeket a Luxemburgok uralmával megbarátkoztassa, feleségül vette III. Vencel másik nővérét, Erzsébetet. Így kerültek a Luxemburgok Csehországba, mely ettől az időtől kezdve hatalmuk alapjává vált. Maga VII. Henrik a pápa hívását követve, már 1310-ben Itáliába vonult, hol a guelf-párti városok szövetsége Róbert nápolyi király (1309—1343), Anjou I. Károly unokájának vezetése alatt a legnagyobb harcba keveredett a ghibellinekkal. (E pártharcok még a régi Welf [— innen — guelf] és Stauf ellentétekre mennek vissza.) VII. Henrik azonban röviddel rá, hogy császárrá koronázták (1312), Itáliában meghalt (1313).

Halála után mindjárt jelentkezett a Habsburgok Ausztriája, hogy visszaszerezze elvesztett királyságát. De a Luxemburgok sem engedtek — így újra két királyt választott Németország. Miután VII. Henrik fia, János cseh király túlfiatal volt ahhoz, hogy a luxemburgi

párt érdekeit kellően védeni tudta volna, helyette Wittelsbachi Lajos, Felső-Bajorország hercegeére esett a választás. Ilymódon a Wittelsbach-dinasztia mint a luxemburgi párt jelöltje és védőkarja szólt bele a választási küzdelembe, később azonban — mint látni fogjuk — önálló politikát kezdett folytatni. Az osztrákok Lipót herceg vezérlete alatt I. Albert fiát, Szép Frigyes osztrák herceget választották királynak. Bajor Lajosnak (1314—1347) megkönnyítette a helyzetét, hogy a Habsburg-ház örökös birtokain, a Vierwaldstätti-tó környékén a tartomány-úri hatalommal szemben nagyarányú ellenállás mutatkozott. A mozgalom, mely évek múltán végül Svájc állami önállósodásához vezetett, tulajdonkép még akkor kezdődött, amikor Habsburg Rudolf az interregnum idején az önállósághoz szokott, helybeli, hűbéri hatalmakat (Amtmanner, Schultheissen) mindenhol a dinasztiatól függő, elmozdítható hivatalnokokkal (Vögten) cserélte ki. Még olyan városok is, mint pl. Zürich, Bázél, St. Gálién, amelyek az interregnum alatt saját maguk választották bírójukat, királyi közegek hatalma alá kerültek. Ma már nem tudjuk megállapítani, hogy abban a mondananyagban, melyet az Úriból való Teli Vilmos köré szőttek, mennyi a történeti valóság. A mondát csak egy késői, XV. sz. végéről való feljegyzésből ismerjük. De még így is kiérezzük belőle azt a határtalan gyűlöletet, amellyel a svájciak ezeket a királyi és fejedelmi hivatalnokokat fogadták. Röviddel Rudolf halála után három vidék, Úri, Schwyz és Unterwalden lakói szövetkeztek egymással, hogy a latrokkal szemben együttes erővel fognak eljárni (v. ö. Landfriede-mozgalom) és hogy idegenből jövő hivatalnok-bírókat nem ismernek el maguk felett (1291). A „Bund“ azonban csakhamar egyenesen a Habsburgok tartomány-úri hatalma ellen fordult, midőn a korona más uralkodóházra szállott. Ekkor a szövetkezők természetes támaszt találtak Habsburg-ellenes törekvéseikben a királyságban. Már Nassau-i Adolf oklevelébe foglalja nekik, hogy csak a birodalomtól függnék és VII. Henrik ezt a szabadságot újra megerősíti (1309). 1315-ben megverik Morgartennél (Egeri-tó mellett) Lipót osztrák herceg lovag-hadát és még ugyanez év decemberében (9-én) Brunnen-ben felújítják az „rök-Szövetséget“. Bajor Lajos örömmel erősítette meg az „Eidgenossen“ számára — így nevezték el magukat — fogadalmukat és birodalmi szabadságukat, csak hogy ezzel is ártson az ellenpárti Habsburgoknak. Ebből a szövetségből, melyhez Luzern (1332), Zürich (1351), Glarus, Zug (1352) és Bern (1353) egymásután csatlakoztak, született meg a svájci állam. Állami függetlenségüket azonban csak akkor tudták végleg biztosítani, amikor a XIV. sz. végén, Sem-

pachnál (1386) és Náfelsnél (1388) az osztrák herceg lovagjait paraszthaduk tönkreverte.

Több éve húzódtott már a harc a két párt között, végül is Bajor Lajos 1322-ben Mühltdorfnál döntő csatát nyert és magát Szép Frigyeszt is foglyul ejtette. Lajos a béke kedvéért megengedte Szép Frigyesnek, hogy saját területén királyi címmel királyi jogokat gyakoroljon (1325). Brandenburgban az Aszkánok örgrófi háza már 1320-ban kihalt és azóta a két szomszéd, a szászok és a csehek veszekedtek érte. Bajor Lajos hirtelen közbelépett és az értékes tartományt idősebb fiának adta (1324), a Luxemburg-párt tiltakozásával nem sokat törődve. Még 1340-ben háza egyik ágának kihalásával Alsó-Bajorország is neki jutott, sőt házasságkötések révén Hennegau-Holland gazdag tartományban és Tirolban is megvetette a lábát. Ilyen nagy hatalomkiterjesztésre szüksége is volt, mert időközben Itália és a császáreszme miatt a Szentszékkal súlyos harcba keveredett. Bajor Lajos párviadala a pápasággal hevesség dolgában semmiképp sem maradt el a Száliak és a Staufok hasonló jellegű küzdelmei mögött. Bukása végleg eltemette a középkori császárságot, melyet Nagy Károly hívott életre és Nagy Ottó megújított. Ebben az utolsó küzdelemben lobbant el a középkori császár-eszme. Am a XIV. sz. közepe nemcsak a császárság történetében zárókő; a pápaság is, miután az avignoni korban elérte fejlődésének tetőpontját, a nagy európai szkizma idején mélyen alázuhan. Így méltán tekinthetjük a XIV. sz. közepét a középkori világrend szélső határjelének.

Nagy csapást jelentett a pápaságra, amikor a Staufok a dél-itáliai normann királyság bekebelezésével egész Itáliára kiterjesztették hatalmukat. Hogy a harapófogóból kikerüljön, Róma — mint láttuk — szövetkezett Anjou Károllyal, Szent Lajos francia király fiával, kinek sikerült azután Szicíliát és Nápolyt, a hajdani normann királyság területét elfoglalni (1267—68). Az Anjouk Dél-Itália birtokbavételével együtt a normann királyok és a Staufok politikáját is örökölték. Nemcsak Bizánc, hanem Közép- és Észak-Itália felé is kinyújtották kezüket. A Szentszék egy ideig saját erejéből próbálkozott azzal, hogy az uralkodó nélkül maradt Itáliában a császárság helyét elfoglalja. Lombardiát ekkor még sorsára hagyja, de Toscanát „Isten és a pápa kegyelméből“ kormányzó podestákkal, legátusokkal közvetlen igazgatásba vette. Különösen Firenze panaszkodhatott. Ám amikor a pápai kúria látta, hogy seregei nem elegendők a hatalom fenntartására, kénytelen-kelletlen mégis igénybe vette Anjou Károly segítő karját és Toscanának kormányzatát előbb paciarius (1267), később köve-

telődzésének engedve, egyetemes birodalmi helytartó (vicarius generalis) minőségben (1268) rábízta. A nápolyi király azonban nem állt meg ennyinél, Róma senatusságát megszerezte és Lombardiában is számos város podestája lett. Sem Alfonz német király, sem Habsburg Rudolf nem tudta elérni, hogy tiltakozó szavára a pápa Anjou Károlyt birodalmi helytartóságától megfossza. Erre csak 1278-ban került a sor, amikor III. Miklós pápa (1277—1281) a dél-itáliai királyság és a Szentszék között a hagyományos hűbérköteléket megújította. Itáliára nézve az érdekeknek bizonyosfokú felosztása jött létre: Toscana most már végleg a pápaság kezén maradt, ennek fejében viszont Róma ígéretet tett Rudolfnak, majd I. Albertnek, hogy a választókirályság felfüggesztésére és a dinasztia örökjogának bevezetésére irányuló törekvéseiket támogatni fogja. Lombardia mintegy közös igazgatásba ment át: a birodalmi kormányzat úgy próbálta uralmát helyreállítani, hogy a pápai legátusok támogatását igénybe vette. E „közös“ igazgatást maga a német helytartó biztosította a legjobban, ki nem volt más, mint Lavagna-i Percival, a pápa káplánja.

Ezt az egyensúlyállapotot az Anjou-hatalom előtörése teljesen halomra döntötte. Miután a nagy szicíliai lázadás, az ú. n. szicíliai vecsernye (1282) a Stauiókkal rokon aragón királyi ház birtokába juttatta Szicíliát, a nápolyi területre visszaszoruló francia Anjouk ismét Toscanában és Lombardiában kerestek terjeszkedési lehetőséget. A gyöngye és beteges V. Kelemen pápát (1305—1314), ki még kevéssel előbb VII. Henriket legátusaival — ő maga 1309 óta Avignonban székelt — császárrá koronáztatta (1312), Róbert nápolyi királynak, Károly unokájának (1309—1343) sikerült arra rávennie, hogy Itália egész helytartóságát neki adja. Az Anjouk ilyen úton-módon kívánták Nápoly vezetése alatt Itáliát politikailag egyesíteni (1314). Hogy azonban a helytartóságból (vicariatus) állandó uralom váljon, Anjou Róbert a német császárság megszüntetésén mesterkedett. Terjedelmes emlékiratában, amelyet a pápai kúriánál nyújtott be, a németek vadságáról (Germana feritas) beszélt és Itália felszabadítását követelte a német elnyomatás alól. Az új pápa, XXII. János (1316—1334) azonban, bár mint az Anjouk embere — Róbert királynak egykor tanítója, majd kancellárja volt — került Szent Péter székébe, nem engedte, hogy a pápaság a nápolyi és a francia érdekek puszta eszközévé süllyedjen le. Épp ezért a Szentszék maga vette kezébe a császárelenes politika vezetését és a nápolyi királynak már csak a „segítő világi kar“ szerepe jutott. XXII. János Lombardiában is vicariusokat nevez ki a városok élére és az összes *imperial is felségjoga-*

it, mint pl. a legfelsőbb bírói hatalmat, a hűbér-rendelkezés és pénzverés jogát, stb. magának követeli. Legátusa Pármában pénzeket veretett, melyeknek egyik oldala jellemzően kulcsokat, másika János pápa nevével és ecclesie Románé felirattal püspököt ábrázol. A pápai kúria eleinte Lombardiát is az egyházi államhoz akarta csatolni közvetlen igazgatással, később azonban a nehézségek láttán az Anjouk, V. *Fülöp* francia (megh. 1322) és János cseh király (megh. 1346) bevonásával hűbér-királyságok felállításán fáradozott.

Mindeddig XXII. János nem avatkozott be a német ügyekbe, sőt örült, hogy egyszerre két király marakodik a hatalomért. A harc azonban elkerülhetetlen volt, amikor a Mühlendorf melletti győzelem után Bajor Lajos a német királyság itáliai és imperiális érdekei védelmére kelt. A pápa és a vele szövetséges guelfek ellen a milánói Visconti Bajor Lajoshoz fordultak segítségért és a német király küldött is Milano felmentésére sereget egy sváb gróf mint birodalmi vicarius vezetése alatt (1323). XXII. János tűrhetetlennek találta, hogy a német király egyszerre csak megjelenjen a küzdőtéren és terveit halomra döntse. Épp ezért, amilyen szenvedélyes volt, azonnal a legélesebb egyházi fegyvereket fordította Bajor Lajos ellen. A küzdelem — akárcsak régebben — nemcsak a fegyverek, hanem az elvek és szavak csatája is volt. A Szentszék a kánonjogi gyűjtés egész fegyvertárát mozgósította a német királlyal szemben és a legtúlzottabb kúriális követelések elismerését kívánta tőle. Ha Bajor Lajos enged, Németország állami önállósága megszűnt volna. Mindazok tehát, akik az államot az egyházzal szemben védelmükbe vették, sőt a pápaság ellen fordultak, most zászlója alá sereglettek. Leghívebb politikai tanácsadói és munkatársai a „hivatalos egyházzal“ harcban álló minorita barátokból kerültek ki. Ők fogalmazták meg a nagy császári vitairatokat és manifesztációkat, így pl. az ú. n. Sachsenhauseni Appellatio vagy a Fidem catholicam lángoló sorait. Lajos udvarában talált az inkvizíció elől menedéket korának két legnagyobb gondolkodója, Ockham Vilmos és Padua-i Marsilius, az állam szuverenitásáért a pápa ellen harcoló Defensor Pacis (A béke őre) c. munka írója.

Kard karddal, elmélet elmélettel állt szemben. A kúriális felfogás mindenekelőtt arra hivatkozott, hogy a pápa mint vicarius Dei a Földön mindkét hatalomnak, az egyházinak és a világinak egyaránt birtokában van, következésképp mindazok a fejedelmek, amelyek más világi fejedelem alá nem tartoznak, a hatalmat az egyház megbízásából a pápától nyerik el. És ha így a pápa a világi hatalmat közvet-

lenül nem gyakorolja, mégis tagadhatatlanul joggal avatkozott be a világi ügyekbe minden olyan esetben, amikor a világi hatalom képtelen hivatásának megfelelni. Még inkább vonatkozik ez a császárságra, mely az Apostoli Szék védelmének (*advocatia sedis apostolicae*) vállalásával egyfajta egyházi hivatalt tölt be. III. Ince óta nyíltan hangoztatta a kúria, hogy a görögöktől a császárságot a pápaság vonta meg és ruházta át Nagy Károly császár-koronázása alkalmából a német népre (*translatio imperii*). Ezen az alapon a mindenkori német király joggal tekintheti magát leendő római császárnak, ő az *in imperatorem postmodum promovendus*. De az is nyilvánvaló, hogy a három egyházi és a négy világi választófejedelem választójoga szintén pápai adományra megy vissza. Miután a császár a pápa közege, helytartója (*officialis eius seu vicarius*), hűbérese (*miles Petri*), a megválasztott német király csak abban az esetben gyakorolhatja a királyi hatalmat, ha a pápa a választást megerősítette (*approbatio*). Ugyanis *vacantia* esetén a birodalom kormányzata egyesegyedül a pápát illeti meg. Ahogyan a hűbér vagy az egyházi hivatal arra száll vissza, kitől ered, úgy a pápa is *vacante imperio* a császár helyét foglalja el. Az egyházi *devolutio*-jog mintájára a pápa maga rendelkezik a császárság fölött, ha a választás lefolyása vagy a választott a követelményeknek nem felel meg. Ugyanígy kettős választás esetén is a pápa ítél. Semmi sem állhat annak útjába, hogy a pápa a német király helyett más nemzetből való királyt szemeljen ki császárnak. A pápa mindaddig helytartója a birodalomnak, míg hűbéreskü és a Szentszék jogainak megerősítése ellenében a választáshoz hozzá nem járult. Csak ettől a pillanattól kezdve kötelesek az alattvalók a választott királynak engedelmeskedni. Maga a császárkoronázás már nem ad új hatalmat, pusztán méltóságot . . .

Ez a felfogás, mely a pápa birodalmi helytartóságában csúcso-
sodott ki, természetesen nem ered mindenben XXII. Jánostól, hiszen III. és IV. Ince pápa kezdeményezései után már a XIII. sz. közepén teljesen kialakult. De kétségtelen, hogy e jogokat csak XXII. János iparkodott következetesen érvényesíteni. Azután meg XXII. János elődei különbséget tettek a német *regnum* és az itáliai *imperium* között és csak ez utóbbira vonatkozólag tették az imperiális hatalom gyakorlását a pápa *approbátójától* függővé. Az eredetileg egész *imperiumra*, a német királyságra is, kiterjedő legfelsőbb hatalmat tehát gyakorlati-politikai érdekből pusztán Itáliára korlátozták. XXII. János volt az első, ki az elvi követelményekből egy csipetnyit sem engedett és Németországban is legfelsőbb úrként kívánt fellépni. A helytartóság jogán

megtiltotta Bajor Lajosnak, hogy approbatio nélkül királyi jogokat gyakoroljon Németországban. Megrója Bajor Lajost a szabaddá vált Brandenburg örgrófság eladományozásáért, mivel a vicariatus idején minden hatalom, így tehát a hűbérek felett való rendelkezés joga is, a pápára hármlik.

Bajor Lajos természetesen tagadta, hogy vacantia idején a birodalmi helytartóság a pápát illeti meg s hogy a német fejedelmek által megválasztott király csak a pápa vizsgálata és megerősítése után viselheti a királyi címet s rendelkezhet királyi hatalommal. Valóban Rudolf óta, kinek megválasztásához a fejedelmek tényleg kikérték a pápa approbatioját, a választásról csak egyszerű értesítést küldtek a pápai udvarba. Ha XXII. János pápa isteni jogra hivatkozott, Bajor Lajos viszont a birodalom ősi szokására utalt, mely a királyi szék megürese-, dése esetén csak a rajnai palotagróf (Pfalzgraf) helytartóságáról tudott. Imperium és regnum, római császárság és német királyság minden német számára elválaszthatatlan fogalmak voltak. Ezért hívták a választott német királyt a „rómaiak királyának, rex Romanorum“. Magától értetődő tehát, hogy a császárság — miként azt már Barharossa Frigyes egy ízben (1157) kifejtette és később a német fejedelmeknek egy határozata (Braunschweig 1252) megerősítette — a fejedelmek választása révén közvetlenül és egyedül Istentől származik (immediate a solo Deo), nem pedig, mint ahogy a pápa állítja — mediante ecclesia. Ugyancsak tagadták a császáriak azt is, mintha az eskü, amelyet a német király szokott letenni a császárkoronázáskor, hűbéreskü volna.

Midőn Rómában a polgári réteg ismét kikergette a nemeseket és a kúria hivatalnokait s újra egy polgár-republikánus város-igazgatás meghonosításán fáradozott, Bajor Lajos és a szövetséges ghibellin-párt elérkezettnek látta az időt, hogy a pápát mialatt Avignonban székel, Rómában megbuktassa. Az udvar szélsőséges, forradalmi felfogású minoritái, Marsiliusszal az élen, a Róma-úttól álmaik megvalósulását várták. Költők és gondolkodók, az új-kor szellemi előharcosai, Dante (megh. 1321) és Petrarca (1304—1374) fajtájából, a császárban az isteni gondviselés küldöttét, a mindenség egységének örét ünnepelték. Maga a nép, ez a háborúkban agyonsanyargatott és kifáradt olasz nép, Lajost örömrivalgás közt fogadta, „dicsértessék annak neve, ki az Úrtól jön“ — szavakkal üdvözölte, mert a „szelíd, könyörületes és igazságos béke-fejedelmet“ látta benne. A császár-mítosz fénykörébe burkolva vonult be Lajos 1328 januárjában Rómába, hogy ott minden eddigi szokástól eltérően nem a pápa vagy legátusa, hanem Róma dicső népének kezéből nyerje el a császári koronát. Marsilius, az udvar szellemi

vezére, meg lehetett elégedve művével, hiszen ő volt az, aki Defensor Pads c. indexre került művében a népfölség elvét az elsők között hirdette. Róma viszont elérte álmai beteljesülését: császárt koronázott! Amilyen furcsa formák közt folyt le a koronázás, ugyanolyan szokatlan volt a letett XXII. János helyére választott Cordara-i Péter minorita barát (V. Miklós) investitúrája: az ellen-pápa a trónszéken ülő császár kezéből vette át a főpapi jelvényeket. Lajos és minorita környezete ezzel is tudtára akarta adni a világnak, hogy vacantia idején a császár a pápa helytartója.

Lajos szinte egymaga kezdte meg a küzdelmet, az évek múltával, midőn a béke reménye mindinkább elveszett, már az egész ország mögötte állott. A rendek csakhamar belátták, hogy ebben a harcban nem Bajor Lajos személyes ügyéről van szó, hanem magának a német államnak sorsa forog veszélyben. Csodálatos fejlődésnek lehettünk tanúi: a rendek egymásután jelentkeznek a politikai élet porondján, hogy állást foglaljanak a pápa ellen. Szinte úgy látszik, mintha a rendi öntudat, a birodalom királytól elvonatkoztatható fogalma, ezekben a gondterhes években érlelődött volna ki. A püspökök speyeri értekezlete (1338 március) után Frankfurtban a nem-fejedelmi nemes-ség és polgárság gyűlt össze (1338 május) a maga képviselőivel mint valami parlament, hogy később Rhens-ben (1338 július) a választó-fejedelmek mint a fejedelmek fejei hozzanak határozatot. Az ezt követő frankfurti (augusztus), majd koblenzi és megint frankfurti (1339 március) birodalmi gyűléseken viszont már valamennyi rend képvisel-teti magát. Épp eire a felsorakozásra nem számított a pápai udvar Avignonban. Különösen kiábrándítólag hatott a Szentszékre a választó-fejedelmek Rhens-i gyűlése, mert ezáltal nyilvánvalóvá vált, hogy nem játszhatja ki őket a királlyal szemben mint egykor, az investitúra-harcban. A fejedelmek teljesen magukévá tették Bajor Lajos felfogá-sát az approbatióról és a pápa birodalmi helytartóságáról, sőt hatá-rozataikhoz még egy új pontot csatoltak: ha a pápa a választott német királyt vonakszik császárrá koronázni, jogában áll bármely érseknek vagy püspöknek a pápa helyét a koronázási szertartásban elfoglalni; és ha Róma bezárja kapuit, az electus bármely más toscanai város-ban megkoronáztathatja magát. Látnivaló, hogy a fejedelmek nem vonják kétségbe a pápa császár-koronázási jogát, de azt teljesen meg-fosztják jelentőségétől, a császárságot mintegy elszakítják a pápaság-tól. Már nincs messze az az idő, amikor a német császárok pápa nél-kül koronáztatják meg magukat. III. Frigyes volt az utolsó, aki Rómába ment császár-koronáért (1452).

De épp ez a rendi önállósulás, mely Bajor Lajost megvédelmezte, okozta egyben bukását. A birodalom érdekeit a rendek oly jól tudták már megkülönböztetni a király személyes érdekeitől, hogy az utóbbiakat, ha kellett, könnyű szívvvel feláldozták. Bajor Lajosnak buknia kellett, amikor — akárcsak IV. Henrik az investitúra-harc idején — útjában állt a kibékülésnek. A kezdődő százéves háborúban Bajor Lajos, kinek neje az angol királyné testvére volt, az angolok mellé állott (1337), sőt az első összecsapásban (1339) német csapatok is küzdöttek a franciák ellen. Ilyen körülmények között nem volt kilátás arra, hogy a francia befolyás alatt élő avignoni pápaság békejobbot nyújtson Lajosnak. Dinasztikus politikája egyben elkésértette a Luxemburg-házat, elsősorban János cseh királyt, ki természetesen Lajossal szemben a pápához és a franciákhoz húzott. Károly fiát, a morva örgróft, francia hercegnővel házasította össze és a francia udvarban neveltette. Rhens-ben, hol pár évvel ezelőtt a pápa-ellenes határozatokot hozták, ezt a Károlyt a választó-fejedelmek többsége a pápa utasítására ellen-királynak jelölte (1346 július). Egy újabb polgárháború veszélyét csak Bajor Lajos hirtelen halála (1347 okt.) hártotta el.

IV. Károly (1347—1378) józan, latin szellemben kibontakozott egyénisége által egyenesen arra volt hivatott, hogy két kor között állva, a múlttal könyörtelenül leszámoljon és rendező munkájával a jövőt előkészítse. Az új-kor vele köszöntött be Németországba... őt kell tekintenünk az első német humanista uralkodónak, ki fiatal éveinek *történetével maga is az írók. közé lépett (1350)*, udvarát pedig kitarta kora művészei és tudósai *előtt. Kancellárja a széplélek Johann von Neumarkt volt, környezetében találjuk az első mesterdalmokot, Heinrich von Mügelnt és az olasz renaissance első hírnökét, a költő és humanista Petrarcát. Prágát ő ajándékozta meg egyetemmel (1348), — az első a német határokon belül —, továbbá szép épületekkel.*

Mint politikus is újrakezdő és betetőző egyszemélyben. Az alkotmányjogi helyzet tisztázását híres Arany Bullájában (1356) kísérelte meg, melyet arany pecsétje után neveztek így el. IV. Károly egy hosszú fejlődésre tett zárókövet, amikor Németországot törvényileg is a föderalizmusra helyezte. Nem akart más lenni, mint első a hasonlók közül, mint egy fejedelem-gyülekezetnek választott feje. A fejedelmeket a „birodalom megrendíthetetlen oszlopainak“ nevezte, meg is tett mindent érdekükben, hogy hatalmukat állam-területeiken növeljék: megkapják a teljes állami szuverénitást. IV. Károly az utolsó felségjogokat is feláldozta a territóriumokban; a vám- és pénzregále, a

bányajog, a zsidóvédelem teljesen a fejedelmek kezébe ment át. A királyi Hofgerichtet a Kurfürst valamelyik alattvalója csak akkor vehette igénybe, amikor nem kapott jogorvoslatot. Kétségtelen, IV. Károly minden törekvése arra irányult, hogy a fejedelmek állását a rendekkel szemben megerősítse. A tartományúri dinasztiai országokat vettek és adtak el, zálogosítottak vagy kelengyeként tovább adtak, más szóval úgy bántak az országgal, mintha az puszta birtokuk lett volna. Az államhatalom a dinasztia erejére támaszkodott, ám a dinasztiaiak mondhatni földesúri kormányzási módja egészen elhomályosította az államiság fogalmát; a társadalmat, az „országot“. viszont szervezkedésre, védekezésre kényszerítette. A rendek nagy feladatot láttak el: az országot képviselték a tartományúr állami „magángazdálkodásával“ szemben. Politikai érdek-közösségeik, csoportosulásaik azonban csak még jobban elsorvasztották a minden fölött álló állam fogalmát. Ezeket az anarchikus állapotokat akarta az Arany Bulla megszüntetni, amikor az állam fogalmát római-jogi elvek hatása alatt ismét erőhöz segítette. Míg egy részről a dinasztikus gondolkozásmód visszaszorításán fáradozott, más részről a társadalmat ismét a központi hatalom tekintélye alá vetette. Ezentúl a választó-fejedelmek már nem oszthatták fel kényük kedvük szerint az országot; a fejedelemségek oszthatatlanok — mondja ki az Arany Bulla. Az elsőszülött trónöröklési jogának és a *crimen lesae maiestatis*, a felségsértés fogalmának bevezetésével IV. Károly a fejedelmek állami tekintélyét emelte. Hogy a belső anarchiának véget vessen, megtiltotta a rendeknek, hűbéruraknak és városoknak a király vagy a tartományúr engedélye nélkül a szövetezéseket. IV. Károly ezzel az intézkedésével utat mutatott a kibontakozás felé . . . Csak amikor a tartományurak a rendektől megvonták a szabad egyesülés jogát s a rendi gyűlések összehívását maguknak tartották fenn, alakult meg a rendi alkotmány. Míg előbb, ha a tartományúr adóztatni akart, mindenkivel külön-külön kellett alkudoznia, most az általa szükség szerint összehívott rendi országgyűlés, melyen az egyes tagok képviseltették magukat, döntött többségi szavazattal az adó nagysága és behajtási módja felől. A XV. sz. nagyarányú reform-munkálataira várt a feladat, hogy az új rendi államot kiépítse.

A múlt likvidálása és a jövő rendjének előkészítése sehol sem olyan feltűnő mint IV. Károly császár-politikájában. IV. Károly a pápa kegyéből lett német király, majd római császár (1355), természetesen tehát, hogy trónraléptekor a kuriális felfogást magáévá kellett tennie (pl. az approbatiós jogot). De a „pap- király“ — ahogy őt Ockham gúnyolta —, mihelyt gyökeret vert, szinte észrevétlenül

megoldozta a pápa által kezére rakott kötelékeket és teljesen a Bajor Lajos harcaiban kiforrott birodalmi felfogáshoz csatlakozott. Nem Avignon, hanem Rhens lett politikája számára irányadó. Amikor ugyanis az Arany Bullában a királyválasztás lefolyását a többségi szavazat elve alapján egészen a részletekig szabályozta, a francia diplomácia jól bevált módszerével a pápa approbiációs igényét egyszerűen agyonhallgatta. A királyi jogok gyakorlását pusztán a német fejedelmek választásától tette függővé. Hasonlóképp a birodalom eddigi politikáját szentesítette, hogy *vacantia* esetére a birodalom helytartóságát a rajnai palotagrófnak (Pfalzgraf) és a szász hercegnek, nem pedig a pápának biztosította. A Szentszék szemet hunyt, de nem adta fel igényét. IV. Károly különben oly szabad kezet adott a pápaságnak és a papság jogait annyira tiszteletben tartotta (*Constitutio Karolina* 1377), hogy a Szentszék tanácsosabbnak látta, ha nem kezd a német királlyal új háborúba.

Az itáliai viszonyok ismét összehozták a pápát a császárral. Amióta Róbert nápolyi király meghalt (1343), az Anjou királyság gyors hanyatlása következtében már nem nyújtott kellő támaszt a kúriális politika számára. A pápa távollétében és a császári hatalom hiányában Róma és az egyház-állam a legnagyobb anarchiába süllyedt. „A pásztor felfegyverkezve örökdió itt az erdőben, de amitől fél, azok nem a farkasok, hanem a rablók. A paraszt a szántáshoz páncélba öltözik és a csökönyösködő bikát lándzsával piszkálja. A madarász pajzsot borít hálójára. A halász a horgot a megtévesztő csalétekkel kardjára köti fel. És te nem fogod hinni, a vizet merítő rozsdás sisakot akaszt egy madzagra. Fegyver nélkül semmi sem történik itt. Egész éjszakán át hallik le a falakról az őrség kiáltása vagy a riadó: „fegyverbe!“ így ír Petrarca ebből az időből nagylelkű támogatójához, Colonna Giovanni bíboroshoz Avignonba. Nincs okunk kételkedni leírása hűségében. Nem csoda, ha minden igaz olasz és patrióta római az egykori Pax Romana boldog időszakának fellevenítését a nemzeti és politikai egység megteremtésétől (*universa sacra Italia*) várta. Ez volt a főcél, minden más, pápa, császár, — már csak pusztá eszköz ennek az eszmének szolgálatában. Egyfajta Messiás-várás szállta meg a lelkeket, várták a papa angelico-t vagy a prófeciákban említett béke-császárt, ki az Örök Városban székelve, az egész világra az arany Pax Romana áldásait szórná. Ebben a szellemi környezetben lép fel Rómában Laurentii Miklós jegyző, másképp Cola di Rienzo, hogy Itália egységét megvalósítsa. Rövid, de annál ragyogóbb tribunatusa alatt (1347 máj. 20. — dec. 15), mindenek-

előtt letörte a nemesek uralmát és a város vezetését kollégialis alapon egy polgári testületre bízta. Róma belső megszervezése után egy nagy nemzeti zsinaton, amelyen Itália java képviseltette magát, az itáliai város-államok testvéri szövetségét hirdette ki és a Lex Regia alapján minden felségjogot az imperium Romanum-ban a római nép számára követelte (aug. 1). Míg azonban mindeddig csak Róma népéről volt szó, most Rienzo a *populus Romanus* fogalmát az egész olasz népre kiterjesztette. Az imperium Romanum a németektől visszakerült a római néphez, mely ismét császárt fog magának választani, de már saját fiai közül. Rienzo, ki VII. Henrik törvénytelen fiának adta ki magát, ekkor kétségkívül magára gondolt. Így az egész program német császár-ellenes élet kapott.

Rienzo kezdetben abban a hiedelemben élt, hogy a pápa jóváhagyja terveit. A Szentszéknek azonban a legkevésbé sem volt Ínyére Itália politikai egyesítése, akár idegen, akár honbeli világi hatalmaság kezében, így aztán Rienzo pütkösdi királyságát megbuktatta. Rienzo erre IV. Károlyhoz fordult (1350), ki azonban a tribünt egyszerűen bebörtönöztette és a pápának kiadta. A császárt nem lehetett a pápa ellen mozgósítani. De a véletlen úgy akarta, hogy Rienzo csillaga még egyszer felragyogjon. Az új pápa, VI. Ince (1352—1362) ugyanis, midőn a pápaság itáliai uralmának megerősítésén fáradozott, Rienzot e célból fel akarta használni. Ám a nép a Rómába vonuló tribünt, egykori vezérét, árulónak tekintette és egy felkelés alkalmával agyonverte (1354). Nem Rienzo unió nationis programja, hanem a pápa győzött. Aegidius Albomoz bíborosnak már 1353—57 és 1358—67 évekre eső legátussága az egyházi állam területét ismét a Szentszék uralma alá hozta. Ebben a restaurációs munkában, mely végül a pápai udvar visszaköltözésére vezetett (1367—70 években rövid időre, 1377 óta végleg Rómába telepszik),

IV. Károlyra várt a feladat, hogy mint a kuriális politika hathatós „világi karja“ a Bolognáig merészkedő Visconti uralmát tönkrezúzza.

Amikor IV. Károly az Alpokból 1354-ben Itáliába alászállt, sokan — köztük Petrarca, kivel levelezésben állott — tőle a római imperium hajdani nagyságának és Itália egységének visszaállítását várták. IV. Károly azonban az idők változását emlegette és az álmodóknak ezekkel a józan szavakkal felelt: szép, szép a császári cím, de most már tartalom nélkül való. IV. Károly nem gondolt harcra, esze ágában sem volt, hogy Itáliát újra birtokába vegye. Megelégedett teljesen a címmel és a veszendőbe ment birodalmi jogokat csupán pénzügyileg próbálta kamatoztatni. A Visconti-ház a birodalmi hely-

tartóságért 200.000 forintot, Firenze egyéb jogokért feleannyit fizetett. Ugyanezt a kufár-politikát folytatta második római útja alatt is (1368—69). Nagy volt e miatt a császárság híveinek felháborodása. Matteo Villani a császári majestas lealacsonyításáról beszélt, Petrarca pedig megvetőleg ezeket a szavakat írta a császárhoz: „Derekasság és vitézség, sajnos, nem örökölhettek . . . Egy vas — a lombardiai — és egy arany — a császári — koronát viszed haza magaddal, de nem a dicsőséget, hanem csak üres császári címet. Ezentúl császárnak fogod magad nevezni, valóban azonban csak cseh király maradsz.“ A császárhoz írt utolsó levelében így sóhajtott fel (1363): „Kimerült a lelkem, annyit könyörögtem trónod előtt, berekedt a torkom, megbomlott a hangom, már könnyeim sincsenek, mily gyöngék sóhajaim is. Már csak szívemmel tudok beszélni. Mint Jézus Atyjához, úgy kiált Itália az ő császarához: Caesar, caesar, caesar, miért hagytál el engemet?“

HARMADIK FEJEZET

A SZÁZÉVES HÁBORÚ

Sok francia keveselte a párizsi béke eredményeit. Szent Lajos azonban röviden csak azt felelte az elégedetlenkedőknek: Az angol király nem volt hűbéresem, most pedig hűbérviszonyba lépett velem (Il métait pás mon hömmé et il entre en mon hommage). A francia király számára a legnagyobb eredmény az volt, hogy a hűbér-viszony megint felújult. Mennyire igazán francia volt ez a francia király! Mily világosan fejezte ki a francia diplomácia szellemét, mely elvi megállapításoknak még ma is oly nagy gyakorlati jelentőséget tulajdonít. A százéves háború egész lefolyása a francia királyoknak ezt az „ügyvéd-szellemű“ politikáját bizonyítja. IX. Lajos képes volt egy elvi fenntartás kedvéért Guyenne meghódításáról lemondani, de ez az elvi fenntartás veszedelmesebb eszköznek bizonyult minden hadsereg-nél. Egyúttal itt jelentkezik a francia politika másik jellegzetes vonása. Nemcsak racionálisan jogászai, hanem egyszerre a „békés“ eszközök barátja. A francia királyság felfegyverzett sereg helyett működésbe hozta egész jogász-hivatalnoki szervezetét, a párizsi parlamentet mint bírói széket, a helybeli Vózegeket, hogy a „suvéraineté“ nevében ügyesen alkalmazott hűbérperekkel mind több és több vazallus

földjét vegye közvetlen királyi fősége alá. Ellenkezés esetén természetesen fegyveres végrehajtás következett. A francia állam-gépezet mintegy hivatali úton húzta ki az angol király lába alól a földet. Nem lehet azon csodálkozni, hogy az angol királynak újból és újból fegyvert kellett fognia jogai védelméért. „Nem király, hanem ügyvéd ellen kell harcolnunk“ — panaszkodnak az angolok elkeseredetten. De a visszás állapoton nem tudtak segíteni. A francia király a hűbéri eszmevilággal szövetkezett, márpedig a hűbéri hagyomány-nak ereje még igen nagy volt. Mint minden átmeneti korban, úgy ebben is az emberek még a hagyomány rabjai, a múlt normáit még kötelezőnek, bár egyúttal igazságtalannak is érzik. Az Edvárdok voltak még annyira lovag-királyok, hogy a hűbériség parancsa előtt fejet hajtsanak. Egész politikájuk, államuk lényegében ellentmondott a hűbériségnek, mégis él bennük a hűbériség eszméje, még fogva tartja lelküket. Az Edvárdok küzdenek a francia király hűbér-fősége ellen, de alapjában véve elismerik jogosságát. Így a százéves háborúban volt valami Don Quijote szélmalomharcából, a küzdelem elavult képzetek és elvek ellen folyt, melyeket azonban a bennük való hit újra és újra felidézett. Ebből a szemszögből nézve, a százéves háború a hűbériség ellen vívott betöltő harc egyik nagy fejezetének tekinthető.

Az angol királynak nemcsak Guyenne védelméért kellett fegyvert fognia, hanem flandriai érdekeiért is. Guyenne birtokához Angliának sok anyagi érdeke fűződött. Az angol nemesek, kik különben még franciául beszéltek és műveltségüket is Franciaországból szereztek, Guyenne-t amolyan szőlőbirtokuknak tekintették. Még fontosabb érdekek forogtak kockán Flandriában. Anglia ebben az időben még nem dicsekedhetett nagy városokkal és hazai iparral és kereskedelemmel. A szigetország fő gazdasági kincse, „le souverain trésor de sa téré“ — miként az angol parlament 1347-ben kijelentette — a gyapjútermelés volt, melyet azonban a flandriai szövőipar dolgozott fel. Így Anglia és Flandria gazdaságilag teljesen egymásra voltak utalva. Ep ez a függőség indította III. Edvárdot (1327—1377) arra, hogy Bristolban a flandriai szövetyártást meghonosítsa (1339). Ugyanez a politika vezette a királyt kereskedelmi téren is, melyet mindeddig ép a királyság által finansziális szempontból támogatott idegen kereskedők, flandriaiak, majd olaszok és Hansa-polgárok tartottak kezükben. III. Edvárd itt is frontot változtatott és minden erejével a hazai kereskedelem megerősítésére törekedett: a királyság, hogy Angliát gazdaságilag az idegenek uralma alól felszabadítsa, az angol iparos és keres-

kedő mögé állott. Ettől a perctől kezdve az angol polgárság szívvel-lélekkel támogatta a királyságot, melyben az angol gazdasági érdekek főképviselőjét látta. Az önállósodás jele volt, hogy a tengerfeletti uralmat is ki akarta ragadni az idegen hajósok kezéből. A „power of the sea“ programja ekkor alakult ki (hadihajóhad két tenger-nagy vezetése alatt). A francia királyság Flandriát ugyanúgy fel akarta magába szívni, miként délen Guyenne-t: a grófságot csakhamar francia királyi tisztviselők lepték el, kik pereket akasztottak a vazallusok nyakába, adókat szedtek be, városokat foglaltak el, más szóval a király hűbér-felsőbbségének kívántak érvényt szerezni. A francia terjeszkedés itt is, akárcsak Guyenne-ban, angol érdekeket sértett. Az angol polgárnak és gyapjútermelőnek, de pénzügyi szempontból magának az angol királynak is, félnie kellett attól, hogy a franciák a ki- és bevétel főhelyeinek, Calaisnak és Brugesnek megszállásával gazdasági életüket bármikor megbéníthatják. A flandriai érdekellentét nélkül talán sohasem tört volna ki a százéves háború.

Amilyen mértékben polgári jelleget öltött az angol királyság, abban az arányban vált küzdelme a francia királysággal a feudális és a polgári-kapitalista világ harcává. Az angol király mögött az új gazdasági és polgári Európa sorakozott fel, míg a francia királyság továbbra is a nemesség és a lovagi ideál büszke fészke maradt. Ez a különbség a legélesebben a haderő társadalmi összetételében mutatkozott. A Plantagenet királyok nem elégedtek meg a feudális urak számszerűleg pontosan megállapított hadkontingenseivel, hanem az ősi, angol-szász fyrd felelevenítésével minden fegyvertforgató szabad embert 16 és 60 év között hadba szólítottak, amiáltal a régi feudális had szinte teljesen eltűnt az új népi milícia mellett. Akinek jövedelme a hús fontot meghaladta, nemesi módra lóra ülhetett, míg a szegényebbek az íjjal felszerelt gyaloghadat alkották. Miután így a nép nagy tömegei szereztek jártasságot a fegyvertforgatásban, az angol hadügy oly széles alapon nyugodott, amilyennel egyetlen európai királyság sem rendelkezett. III. Edvárd aztán az egyes grófságokba küldött bizottságok révén jól kiválogathatta ebből a tömegeből a legalkalmasabbakat. Eleinte kényszersorozást rendezett, később azonban, amikor a százéves háború kitört, jobbnak látta, hogy hivatásos harcosokat fogadjon zsoldjába (companies). Ezekkel a companiekkal, melyeket zsoldos vezérek gyűjtöttek össze javarészt zsákmány reményében, vívta meg az angol király az évtizedeken át tartó háborúkat.

A skót hadjáratokban megtanulták az angolok, hogy a nyilazó gyalogság is helyt tud állni a páncélos lovagokkal szemben. Ezen a

felismerésen alakult ki az új harcászati módszer, mely világosan mutatja a régi hűbéres harcmodor teljes bukását. Az angol lovagok leszálltak lovaikról és teljes vértzetben egy sorba álltak a könnyen mozgó, gyalogos nyilasokkal. Még más tekintetben is az újkor első seregének tekinthető az angol had. III. Edvárd volt az első Nyugaton, aki ágyúkkal lövöldözött, melyek persze nagyobb félelmet, mint kárt okoztak. A tüzelőfegyverek alkalmazása azonban kétségkívül új fejezetet nyitott a hadviselés történetében.

A fegyverforgatás demokratizálása egészen új szellemet vitt be a társadalomba. A harc túlnő a feudalizmus szabályain: a franciáknak megdöbbenve kellett Crécy-nél (1346) tapasztalniok, hogy az angolok nem tartják be többé a lovagtorna előírásait. De hogyan is tarthatták volna be, amikor királyuk, III. Edvárd egyenesen megtiltotta nekik, hogy lovagtornákat és ünnepélyes bajviadalokat rendezzenek. A lándzsatörés szokása nem is felelt meg az új, demokratizált hadsereg paraszti és polgári összetételének és életmagatartásának. A csillogó, de alapjában véve haszontalan lovagjátékok helyett III. Edvárd szívesebben látta, hogy ha népe inkább a nyíllövészeten gyakorolja magát. A hadi kiképzést sportnak jelentette ki és ezen az alapon rendeleti úton bebörtönzés büntetése alatt megtiltott minden más játékot. A handball, football s a hocky játékokat (pilam manualem, pedivam, vei bacularem) tilalom alá vetette. Így aztán a XIV. században egészen általánossá vált, hogy a nép a falvakban és városokban a templomudvarban gyűlt össze és nyilazással szórakozott. Az angol nyíllövőknek nem is akadt párjuk Európában! Hatalmas, öt lábnyi íjokkal, mely egyszerre három nyilat is ki tudott löni, verhetetlenek voltak, még azután is, hogy a késő-középkorban a nyílpuska Európaszerte a legfontosabb hadiszerszámmá vált.

A feudális hadrendszer legyőzése azonban csak azáltal vált lehetővé, hogy maga az angol társadalom is túljutott a középkor arisztokratizmusán. A mai angol arisztokráciának sajátos formája, amely oly szerencsésen olvasztja magába a polgári demokráciát a nemesi elzárkózással, tulajdonképp a százéves háború folyamán alakult ki. Franciaország ezzel szemben továbbra is féltő gonddal ápolta a lovagi szellemet s a polgárt és parasztot mélyen lenézte. A király maga is az ország első nemesének és lovagjának tekintette magát. Ugyanakkor, amikor az angol király a lovagi életnek még külsőségeiben is véget vetett, Franciaországban egy III. Fülöp a legnagyobb kedvvel vett részt a lovagi tornákon, amelyeket különben az egyház kívánságára — eltiltott. Nemes és polgár között Franciaországban széles szakadék

tátongott. A királyság csak addig járt a városok kedvében, ameddig azok a hűbér-fejedelemség uralma alatt állottak. A királyság domíniumain, Orléansban, Poitiersban a kommunális mozgalmat vérbe fojtotta. Maga Páris, a francia szellem és közigazgatás székvárosa sem nyert városi önkormányzatot. Igaz, a polgárok előtt nem zárták el a nemesi társadalomba vezető utat. A polgárt lovaggá üthették, vagy — de csak a XIII. sz. utolsó harmadától kezdve — levéllel nemesíthették. Általában azonban úgy szerzett nemességet, hogy nemesi hűbérbirtokot vett. De már a XIII. sz. végén egy ellenmozgalom indult meg a nemesség részéről, aminek következményeként ettől kezdve — legalább is a korona-birtokokon — a hűbér nem nemesített. A rendi gyűlölet és harc egyedül Midi olasz formájú, konzulszervezetű városait kímélte meg, melyeknek falai között a nemesség együtt élt a polgársággal. A legnagyobb szociális bajt az okozta, hogy magának a királyságnak és nemességnek szelleme változatlan maradt. Arisztokratizmustól és lovagi szemlélettől a francia nemesség nem akart megválni. Büszkeséggel tekintettek magukra, mint a keresztény világ lovag-hőseire. Lovagi módjukat, műveltségüket — jól tudták — az egész világ irigylő és tágranyílt szemekkel csodálja. Még Szép Fülöpnek oly gyűlölöje is, mint Ottokár rimeskrónikás, készségesen elismerte a franciák fölényét a lovagi életben, úgyhogy amikor a magyarok hadi művészetét a March-mezei csatában megdicséri, a franciákhoz hasonlítja őket:

si dructen hin und herwider
in dem strit so hurticlichen,
als si datze Francríchen
hieten vehten gelernt.

A német birodalomban a flandriaiakat és brabantiakat is azért becsülték oly nagyra, mivel — Adenet le Roi szavaival élve — „Franciaországhoz, a fegyver és becsület virágzó, tiszta hazájához“ leginkább hasonlítottak. Nem lehet ezért a franciáktól rossz néven venni, hogy ragaszkodtak lovas-páncélos hadi életükhöz és a lóról nem voltak hajlandók leszállni a városok és parasztok megvetett gyaloghada közé.

A XIII. sz. közepétől kezdve — mint egy előző fejezetben láttuk — a társadalom bevonul a politika porondjára, résztvesz a közélet formálásában. Lassanként kialakul a rendi állam és ebben a mélyreható változásban természetesen a külpolitika is egészen új színezetet nyer. A dinasztíának nemcsak az állami életben, hanem a politiká-

ban is túrnie kell, hogy a társadalomnak széles rétegei azt a maguk ügyének tekintsék. A külpolitika továbbra is a királyi dinasztiák érdekei körül forog, de a nemesség, a polgárság, mint közvélemény bekapcsolódik ebbe a házi politikába, azonosítja magát vele és ezzel nemzeti politikává változtatja. A politika elveszti intimitását. Az udvartól kívülálló tömegek a maguk vágyait és a maguk érdekeit látják a dinasztia politikájában visszatükröződni. Csak a felületes szemlélő mondhatja azt, hogy a százéves háborút dinasztikus becsvágy robbantotta ki. III. Edvárd és V. Henrik igénye a francia trónra márcsak külső ok volt, ami az eseményeket „hivatalosan” megindította, de nem idézte elő. Ha maga a parlament, mint az angol közvélemény kifejezője nem áll mögéje, mindössze pár évig — nem pedig százig! — tartott volna. A hadjáratok költségeit az uralkodó nem a saját zsebéből fedezte, hanem azokból a rendkívüli adókból, amelyeket a rendek szavaztak meg. A változás a régi és az új dinasztikus politika között szembeszökő: Földnélküli Jánosnak az angol bárók még azt felelték, hogy nem tartoznak az ország határán kívül küzdeni; III. Edvárdot már ők küldték harcolni. Az angol nép hirtelen önmagára, mint egységes élő valóságra, múltjára és céljaira eszmél, amelyeket megvalósítani akar. A nép pusztán — csak van, a nemzet azonban lesz, mihelyt egy nép önmagára eszmél és a történelem darabjának érzi magát. Ezért beszélhetünk angol nemzetről és angol politikáról a százéves háború óta.

Az új, nemzeti politika pedig első jelentkezésében a legnagyobb mértékben imperialista. A szatócs, aki London utcáin „állást foglal” a nemzetközi politika nagy kérdéseivel szemben, hódítani akar. A kezdődő kapitalizmus messze fekvő vidékeket is érdekkörébe von; az olasz Angliában köt üzleteket és megfordítva. Nem csoda, hogy az érdekeknek e hirtelen szerteágazásában maga a polgári-nemzeti politika is messzi tájakra tekint és határtalan terjeszkedésről álmodozik. A kezdődő rendi állam e tekintetben teljesen magáévá teszi az abszolút hivatalnok-monarchia, egy Fülöp Ágost, egy II. Henrik államának imperialista szemléletmódját. Miután az angol politikai hegemóniát Fülöp Ágostnak sikerült megtörnie, Nyugat a rendi imperializmust főleg francia formájában ismeri meg. IX. Lajosig a királyság hatalmi éhségét csak szűkebb területiális környezetében elégítette ki. III. Fülöp (1270—1285) óta azonban túllépi a szűkreszabott francia határokat és kifejezetten európai hegemóniára törekszik. Ez az az idő, amikor „a Világ első állama” — ahogy flamand és vallon költők Franciaországot emlegetik — mint Nagy Károly frank biro-

dalmának örököse igényt emel legalább is a Rajna balpartjára s amikor több ízben (1273, 1308) a francia király császárnak jelölteti magát. Az uralkodóház egyik tagja (Anjou Károly) a szicíliai-nápolyi királyságot szerzi meg, hogy később egyik ága Magyarországot is birtokbavegye. Egy másik Capeting, Valois Károly, a Valois-ág megalapítója, a pápa, a francia IV. Márton (1281—85) jóvoltából a letett III. Pedro aragón király országának elfoglalásáért „keresztes háborút“ vezet, de rajtaveszt (1285). Dante már úgy látja, hogy Capet Hugó gonosz hajtása az egész kereszténységet beárnyékozza lombjával (Purgatorium):

si che buon frutto rado se ne schianta.

Az embereket félelem fogta el, mivel ez a hatalmi tobzódás rideg, semmitől vissza nem riadó államművészettel párosult. A korona és az állam java minden norma fölött áll. A kormányzat szellemét az a Nogaret-i Vilmos (megh. 1313) tolmácsolja, aki „test lélek nélkül“. De a francia imperializmusnak és sovinizmusnak nem ő, hanem egy normann polgár, Pierre Dubois (megh. 1321) volt első írásbafoglalója. A nélkül, hogy az udvarhoz túlsók köze lett volna, képzeletben királya helyett fél-Európát elfoglalja. Jellemző a francia politikai gondolkozásra, hogy Dubois azért követeli királya számára a viláгурalmat, mert ő a szabad és a civilizált ember mintaképe és feladata a civilizáció terjesztése. Párist az akkori Európa kivétel nélkül mint „a tudás kútját“ ünnepelte és senki sem vonta kétségbe a franciáknak stúdiumban való felsőbbségét. Dubois részéről tehát csak következetesség volt, amikor a Világ politikai vezetését is a franciák számára akarja fenntartani. Imperializmusa tehát a francia kultúrmisszió hitéből táplálkozik és ennek folytán végeredményben — pacifista. A béke, amelyet a „fejedelmek fejedelme“, a „legjobb ember“ biztosít a világnak, arra fog szolgálni, hogy az emberiség tudásban és emberi derekasságban gazdagodjon (virtutibus et scienciis adjuirendis). A mai francia politikai gondolkodás szellemi alapjait Dubois kora vetette meg.

Ezt a fellengzős műveltségterjesztő imperializmust a királyság mindenre elszánt jogász-hivatalnokai váltották aprópénzre. Kegyetlenek, könyörtelenek, de a mellett minden beavatkozásukat erkölcsi követelménynek állítják be kenetteljes szavak kíséretében. Ugyanaz a Dubois, aki a civilizáció „vallásának“ hódol, 1300-ban kiadott művében (A francia hadjáratok eredményes megrövidítéséről) az ellen-

séges ország ellenállását pusztítással kívánja letörni. Tanácsát az angolok a százéves háborúban tényleg nagyon is megszívlelték! Erre a hideg államművészetre mondta a megkínzott Languedoc egyik fia, Saisset Bernát: „A király per fás et nefas terjeszkedni akar; ami francia, az szép kezdet után rosszul végződik“. Ennek a nyomásnak a német király, akit a franciák — egy lübecki híradás szerint — kinevettek, hogy magát még római imperatornak nevezi, tudott a legkevesébbé ellenállani. I. Albrecht már 1299-ben (Quatre-Vaux) feladja Lotharingiát egészen a Maasig (1301-től kezdve Barrois mouvant francia hűbér). Ugyanilyen ügyes politikával a királyságnak Burgundiából is sikerült a birodalmat kiszorítani. Viviers (1287—1307), Lyon (1307), Valentinois (1316), Vienne (1333) és a Dauphiné (1343—49) birtokbavétele után 1378-ban az egész burgund terület, Savoya kivételével, mint birodalmi helytartó a mindenkori francia trónörökös — innen Dauphin neve — kezére szállt. A német császárság márcsak névlegesen volt e határterületek birtokosa.

A francia terjeszkedés nyomása még két hűbérfejedelemségre nehezedett igen súlyosan: Guyenne-re és Flandriára. Champagne már 1285-ben, Szép Fülöp trónraléptekor, a francia király igazgatása alá jutott (végleges bekebelezése 1336). Ilyen körülmények között I. Edvárd angol király (1272—1307) arra kényszerül, hogy ismét egy nagy államkoalíciót hozzon létre Franciaország ellen. A sterlingek újra gurulni kezdtek éppen úgy a Rajna vidéken, mint a messzi Castiliában. A flandriai gróf attól való félelmében, hogy kihívja maga ellen szomszédja bosszúját, eleinte húzódott az angol szövetségtől. Amikor azonban I. Ed várd letiltotta a gyapjúkivitelt és ezzel az ipari proletariátust fellázította ellene, az angol király pártjára állott. Castilián kívül még Nassau-i Adolf német király ígért segítséget, az utóbbi azonban a francia udvar titokban lepénzelte, hogy maradjon semlegesnek. Szép Fülöp ezzel a koalícióval szemben Norvégiát, a Hansát, Skótországot, délen pedig Aragóniát mozgósította. A háború (1294—97), miután az angol erőket Wales és a skótok kötve tartották, a franciák győzelmével végződött: nemcsak Gascogne, hanem az egész flandriai grófság vér nélkül kezükbe jutott (1299). A flandriai polgárság azonban, mely gazdasági érdekeit féltette, Kortrijk-nél (Courtrai 1302) megverte a francia lovagok seregét és ezzel megsza- badította országát a francia beolvasás veszélyétől.

Az angol királyság jól tudta, hogy mindaddig nem képes megvédeni délfraanciaországi birtokát, amíg a francia király Wales-ben és a skót királyságban szövetségest talál. Ép ezért még a francia há-

ború kiújulása előtt megpróbálkozott e két szomszédos terület bekebelezésével. Ellentétben Skótországgal, a kelta Wales a szigetország nyugati hegyvidékén sohasem alkotott egységes királyságot. Lent, a Wye és Severn völgyeiben normann-angol-kelta eredetű feudális urak verekedtek állandóan egymással; fent a hegyekben (Gwynedd, Cardigan, Carmarthen) a pásztornép még ősi, törzsi szervezetlenségben élt. Az angol shire-szervezet nem terjedt túl Offa király hajdani sáncán. Midőn azonban az angol királyság tekintélye az alkotmányos harcokban megingott, Wales hegyvidékén a Llewelyn-dinasztia (1212-től) vezetése alatt politikai tömörülés indult meg. Különösen Llewelyn ap Griffith (1246—1283) törekedett arra, hogy a feudális urak alávetésével Walesi politikailag egyesítse és függetleníse az angolok befolyásától. De ez okozta vesztét. „Principatusát“ I. Edvárd már 1277-ben meghódítja, shire-mintára megszervezi és egy sikertelen lázadás leverése után végleg bekebelezi (1283); a tartományt fia, a későbbi II. Edvárd kapja. Ettől az időtől kezdve hívják az angol trónörököszt Prince of Wales-nek. A feudális urak területét a hadjárat nem érintette.

Sokkal kevesebb szerencse kísérte I. Edvárdot skót hadjárataiban. III. Sándorral (1249—1286) kihalt az ősi skót dinasztia. A két trónjelölttel, Balliol Jánossal és Bruce Róberttel szemben — mindkettő leányági rokonságra hivatkozott — Edvárd a legfelsőbb hűbérúr igényével lépett fel és a viszály elintézését saját seniori jogának tekintette. Az ő segítségével foglalta el a Balliol-fiú a trónt (1292). Az angol király azonban francia mintára állandóan beavatkozott a kormányzatba, az angol parlament elé idézett, stb., úgyhogy Balliol végül a francia királyhoz fordult és fellázadt (1296); de eredménytelenül. Edvárd most már saját magát tette meg skót királynak. Az angol kormányzat azonban oly gyűlöletet ébresztett fel, hogy már a következő évben egy egyszerű lovag, névszerint Wallace Vilmos felveszi a harcot a függetlenség védelmére, majd mikor a skót bárók ellene fordulnak és elbukik (1303), művét, a szabad Skócia biztosítását, Bruce Róbert unokája, ugyancsak Róbert, sikeresen beféjezi. 1306-ban, mint I. Róbert királlyá koronáztatja magát; uralmát nemcsak megvédeni (Bannockburn-i ütközet 1314), de elismertetni is tudta (1328). Így Skótország továbbra is független királyság maradt.

X. Lajos (1314—1316) volt az első Capeting uralkodó, aki fiú-utód nélkül hunyt el. II. Edvárd (1307—27), miután felesége, Izabella, Szép Fülöp leánya volt, a leányági örökösödés jogán magá-

nak követelte a trónt. De a franciák — politikai okosságtól vezettetve — a nőág igényét semmisnek nyilvánítják (1317). A trón nem az angol királyra, ki különben saját koronáját is elveszti (1327 jan. 7), hanem egymásután az elhunyt király két testvérére, V. Fülöpre (1317—1322) és IV. Károlyra (1322—1328) szállt. IV. Károly halálával azonban még egy nagyobb katasztrófa fenyegetett: maga a Capeting-férfiág hal ki. Megint az államraison győzött és a választási harcból Szép Fülöp egy testvérének, Károlynak, a Valois*ág megalapítójának fia, VI. Fülöp (1328—1350) került ki győztesen. A francia nagytanács törvényben kimondja, hogy a nőág férfi leszármazol sem örökölhetnek (1328). III. Edvárd (1327—1377) beletörődik ebbe a megoldásba, sőt 1329-ben Amiens-ben Guyenne és Gascogne birtoka után az új király kezébe leteszi a hűbéresküt. A skótok sok gondot okoztak tbz angol királynak, épp ezért a francia hadjárat ügyének várnia kellett.

Az örökösödési háború, melyet „százéves háborúdnak szoktak nevezni, csak tíz év múlva tört ki (1339). A szövetség-rendszer újra feléledt, sőt még messzibbre terjedt: magát Kelet-Európát is belevonta a diplomáciai küzdelembe. A flandriai gróf, Nevers-i Lajos, hogy angolbarát polgárságával szemben megállhasson, teljesen VI. Fülöp pártjára áll. De a gazdasági érdek ismét erősebbnek bizonyult a dinasztikus politikánál. Mihelyt III. Edvárd kereskedelmi zárlatot rendelt el, a nyomorgó polgárság és takács-munkásság a franciabarát gróf ellen fordult s Jakob van Artevelde, egy genti takács személyében tribunust választott magának (1337). Az egyesült angol-flandriai hajóhad 1340-ben megsemmisíti a francia flottillát Sluisnél és ezzel kivívja az első angol győzelmet. De nemcsak a flandriai városok, hanem Nyugat-Németország hűbér-fejedelmei és városai is, mint pl. a brabant herceg, a holland-hennegau gróf, Geldern az angol királlyal szövetkeznek. III. Edvárd, aki többízben tanujelét adta gyakorlati érzékének, a szövetséget mindjárt gazdaságilag is gyümölcsöztetni kívánta és Anglia, Flandria, Brabant, Észak-Franciaország között pénzünió létrehozását vette tervbe. A nagy francia hűbér-fejedelemségek közül az angol Guyenne, Gascogne és Flandrián kívül csupán Bourgogne és Bretagne őrizte meg önállóságát a koronával szemben. 1341-ben a bretagnei hercegi ház fiágon kihal, az ezáltal felidézett trónviszályban Anglia az egyik fél pártját fogja és a „Bretagne bretonnante“ részt megszállja, amivel felbecsülhetetlen értékű hadi támpontot szerez magának. A pápával hadilábon álló Bajor Lajos német király és az osztrák herceg zárja be az angol szövetségesek sorát.

VI. Fülöp ezzel a koalícióval szemben négy ország barátságára támaszkodik: északon a hagyományos skót-segítségre és Dánia közreműködésére számíthat, az utóbbi francia szövetségben Nagy Knut örökének visszavételét tervezi, délen Castilia támogatja, melynek hajóhada hatalmas hadi erőt képvisel, keleten pedig, a császárság hátában, a cseh királyság a nagyhatalommá növekedett Lengyel- és Magyarországgal a francia politika komoly tényezője.

De a győzelmet Crécy-nél (1346 aug. 26) és Calais bevételét (1347 aug. 3) az angol király nem szövetségeseinek, hanem saját jól felfegyverzett, modernizált seregének köszönhette. A francia lovaghad iszonyú veresége nem tudta a franciákat arra indítani, hogy a feudális hadviselést feladják és az ellenség új harcmodorához alkalmazkodjanak. Az új király, II. vagy Jó János (1350—1364) még apján is túltett a pompakedvelésben s a lovagi élet szeretetében. Így a harci csend, melyet azonban nem a béke vágya, hanem a Fekete Halál szörnyű pusztítása (1349) hosszabbított meg újra és újra (1347—1355), a nélkül múlt el, hogy a megpróbáltatásokból a franciák tanultak volna. Az angol trónörökös, a népszerű „Fekete Herceg“, szinte akadálytalanul nyomulhatott Bordeaux felől Narbonne-ig (1355) és a következő évben Limousin, Berry és Touraine területén keresztül egészen a Loire-ig. Amikor a király seregével Poitiers-nál (Maupertuis) eléje toppant, a harc kimenetele nem lehetett kétséges: a „Fekete Herceg“ nagyszerű hadművészete és az angol íjászok nyílzápora a francia sereg színe-javát megsemmisítette (1356). A király egyik fiával angol fogságba esett. A fej nélkül maradt királyságnak csakhamar belső zavarokkal is kellett küzdenie. A polgárság és a parasztság körében úrrá lett az elkeseredés a nemesek uralma ellen, mely emberszámba se vette őket. Egy párizsi takács, Etienne Marcel az angolbarát navarrai király támogatásával a polgárság forradalmi mozgalma élére állott, sőt a nemesek és a nemes-párti királyság ellen még a pusztító paraszt-gyűlevészhaddal („Jacquerie“: is szövetkezett (1357—58). Hogy védhette volna meg magát ez a nyomorúságba taszított Franciaország az angolokkal szemben! A Brétigny-ben, Chartres mellett kötött béke (1360), melyet aztán Calaisban megerősítettek, az angoloknak biztosította Guyenne-t és Gascogne-t Poitou és Calais birtokával együtt, mégpedig szuverén joggal, ami által megszakadt az angol és francia király közötti hűbéres viszony. III. Edvárd a foglyul ejtett francia király váltságdíjaként 3 millió arany tálért kért. Mindezzel szemben lemondott a francia korona birtoklására támasztott igényéről. A helyzet akkor fordult meg, amidőn lovag helyett V. vagy

Bölcs Károly személyében (1364—1380) egy könyvbarát uralkodó lépett Franciaország trónjára. Az új Valois-sarj, elődeivel ellentétben, szívesebben iüt otthon, könyvei között, mint a nyeregben. Miután a lovaghad nem volt szívügye, követni tudta az angol példát. A nagy vereségek után a francia lovagok úgy próbálták megvédeni magukat a gyilkos nyilak elől, hogy még több és vastagabb páncélba burkolódtak. De ezáltal még nehézkesebbek, még mozdulatlanabbak lettek. V. Károly a hadvezetést hivatásos zsoldos-kapitányokra bízta. Ezek között az első helyen állott egy egyszerű breton hadvezető (condottiere), Bertrand Du Guesclin, ki a fegyelmezetlen lovag-sereg helyett zsoldosokat fogadott szolgálatába (compagnies). Persze, ha lovagok jelentkeztek zsoldos katonáknak, fel kellett szabadságukat adniok és a kapitány szigorú fegyelme alá kellett vetniök magukat. Ezzel Franciaországban is megindult a hűbérvilág felbomlása. Mint minden zsoldoshad, úgy a Du Guesclin-é is került az összeütközést és csak akkor támadt, ha az ellenfél kedvezőtlen helyzetbe jutott. Nagy érdeme volt, hogy ágyúkat vonultatott fel az angol várak ellen, melyek az idegen uralomnak biztos támpontul szolgáltak.

A Brétigny-béke felszabadította az angol birtokokat a hűbér-főség alól. Ez azonban a francia parlamentet nem gátolta meg abban, hogy a „Fekete Herceget“ egy appellatióból kifolyólag maga elé ne idézze (1368). Így a harc ismét kiújult. Nagy politikai előnyt jelentett V. Károly számára, hogy Castiliában a francia és aragon jelölt, Trastamare-i Henrik Montielnél legyőzte (1369) ellenlábását, az angolbarát Kegyetlen Pedrót (1350—69) és ezzel a castiliali hajóhadat rendelkezésre tudta bocsátani. A castiliali szövetség, akárcsak a skót, évszázadokon keresztül a francia politika főtámasza maradt, ezzel szemben Portugália Angliát pártolta. Másrészt, amióta Bretagne megnyílt az angolok előtt, a szigetország elhanyagolta Flandriát és engedte, hogy a polgárságot grófjuk megzabolázza. Anglia ennek következtében elvesztette a flandriai hajóhad támogatását. III. Edvárd hiába lépett a génuai köztársasággal érintkezésbe, hogy hajóhadát bevonja a küzdelembe. Az egyesült francia-castiliali flotta La Rochelle előtt az angolokon döntő győzelmet aratott ((1372) és Anglia tengeri hegemoniáját megdöntötte. Amikor a felek Bruges-ben a pápa közvetítésével fegyverszünetet kötöttek (1375), egy-két kisebb megerősített helyen kívül pusztán Calais, Bordeaux és Bayonne maradt angol kézben.

Az angol-francia hadak csatazaja jó időre elcsendesült. Az új angol király, III. Edvárd unokája, a hatéves II. Richárd (1377—

1399) összeütközésbe került a rendekkel és így háborúra nem gondolhatott. De a béke nem adta vissza az ezer sebből vérző Franciaország számára a nyugalmat. Itt is belső ellentétek kötötték le a királyság minden erejét. Még Jó János uralkodása alatt történt, hogy a burgundi hercegi ház, a Capeting-dinasztia egy mellékága, 330 éves uralma után kihalt. Utolsó tagja Rouvres-i Fülöp volt (megh. 1361). Bizonyára helyesebb lett volna, ha a királyság a visszaháramló koronafejedelemséget magának tartotta volna meg. De meggyökeresedett szokás volt már, hogy a királyi hercegek birtokokat kapjanak apanázs-módra és hogy ezek a kiadott birtokok egyenes leszármazóikban a nőág kizárásával öröklődjenek. A király, Jó János második fia, Lajos így szerezte meg pl. Anjou-Maine grófságot, ami egy új ág, az ifjabb Anjou-dinasztia megalapítására adott alkalmat. A burgund hercegséget már két év múlva a király negyedik fia, Merész Fülöp (1363—1407) birtokában találjuk. Ő is dinasztit alapít, az ifjabb burgund hercegi házat. Merész Fülöp kezén azonban a hercegség birtokállománya csakhamar félelmetesen növekedni kezd, aminek arányában mindjobban önállósodik.

V. Károly a francia diplomácia nagy győzelmének tekintette, hogy Flandria trónvárományosát, Lajos gróf Margit leányát a pápa segítségével el tudta választani jegyesétől, az angol király fiától. Merész Fülöpnek ez a Margit jutott házastársul (1369). Így aztán ez az értékes terület, amely 1361 óta Artois és Franche-Comté grófságokat is magába zárta, Lajos gróf halála után Burgundiával egyesült (1384). V. Károly bizonyára azt hitte, hogy Flandriát ezáltal végleg kiragadta az angolok kezéből és a királysághoz láncolta. A burgund herceg azonban a grófsággal együtt ennek politikáját is örökölte és rövidesen nem a királyság, hanem szűkebb hazája érdekeit tartotta szem előtt. A királyságot csupán arra használta fel, hogy területiális terjeszkedését elősegítse. Ez az önző politika természetesen ellenállást váltott ki az udvarban. Miután VI. Károly on (1380—1422) az elmezavar tünetei kezdtek jelentkezni, az ellen-mozgalom élére a király testvére, Lajos orléansi herceg állott. A harc nyíltan kitört, amint Merész Fülöp meghalt és fia, Rettenthetetlen János (1404—1419) még ridegebb eszközökkel folytatta apja politikáját. Ettől a perctől kezdve nincs többé királyi, hanem csak burgund és orléansi politika. A burgund herceg javarészt Észak-Franciaországra támaszkodott és a polgári Flandria kedvéért Franciaországban is a polgárság és a nép védőjének adta ki magát. Ezzel szemben Orléansi Lajos a feudális, nemesi gondolatvilágot képviselte, a városokat adókkal sanyargatta és

pártját javarészt a délvidék erősen lovagi szellemű nemesi közül toborozta. Bernát, Armagnac grófja, kinek leányát a herceg fia, Károly vette el feleségül, a vad Gascogne feudális urait mozgósította az orléansi párt számára.

Midőn Orléansi Lajos a királynő szövetségében az udvart hatalmába kerítette, János a herceget csapdába csalta és Páris utcáján meggyilkoltatta (1407). A burgundi pártnak azonban már 1410-ben meg kellett hátrálnia és ettől az időtől kezdve, majd ez, majd amaz tartja kezében Párist. Egy alkalommal a fővárosban az alsó néprétegek fellázadtak, a hivatalnokok közül sokat megöltek, a Bastille-t bevették és alkotmányos követelésekkel ostromolták az udvart (1413 Simonnet Caboche nevű vezérük után: Cabochiens). Ezekben a válságos órákban az angol nagyhatalom újra megjelenik a küzdőtéren. A legszomorúbb a dologban az volt, hogy maguk a civakodó pártok, előbb az armagnaci, majd a burgundi, kérik segítségét. V. Henriknek (1413—1422) az alkalom éppen kapóra jött. Cyöngé, parlamenttől függő kormányzatát úgy próbálta megerősíteni, hogy az egyes pártok figyelmét egy nagy, nemzeti vállalkozásra terelte. A királyi ház igényét a francia trónra újra felfrissítette, bár ennek, amióta a Lancaster-ház uralkodott Angliában (1399), többé nem volt jogalapja. Mihelyt tehát a fegyverszünet (Arras 1396) lejárt, Franciaország jogszerűen királyának jelentette ki magát és a Szajna-torkolatnál seregével partraszállt. Szövetségesei közt ott találjuk a Párisból kiűzött burgund herceget, lepénzelt német és németalföldi fejedelmet, továbbá a távoli aragon Sziciliát, míg VII. Károlynak Genua hajóhadát, Skótország és Milano zsoldosokat bocsátott rendelkezésére. Mindez azonban nem menthette meg a franciákat, akik időközben elfelejtették Du Guesclin tanítását és a kisszámú, de jól felfegyverzett angol sereget ismét lovagmódra várták. Az azincourti ütközet (1415) a franciák teljes vereségével végződött. Maga az orléansi párt feje, Károly herceg is életét veszítette. A győzelem V. Henrik számára meghozta a burgund herceg nyílt pártállását (1416) és Normandia meghódítását (1417—18).

Ezeknek az eseményeknek következményeként Franciaország teljesen két részre szakadt. Párisban 1418 óta, Isabeau királynővel egyetértésben, a burgund herceg parancsolt, mialatt a dauphin, Károly, mint az orléansi párt új feje Bourges-ban székelt. A kötelék Burgundia és Anglia között még erősebbé vált, midőn az orléansiak bosszúból János burgund herceget Montereau-nál, az Yonne-hídon, egy tárgyalás alkalmával, leszúrták (1419). Erre a burgund-párt Troyes-

ban elismerte V. Henriket a francia trón örökösének (1420). Henrik aztán elvette a francia király leányát, Katalint és nagy pompával bevonult Párisba. A menetben ott volt VI. Károly is! Röviddel rá mind az angol, mind a francia király meghalt. Az előző évben született kiskorú VI. Henrik (1422—1461) nevében az elhunyt két bátyja uralkodott, Angliában a gloucesteri, Franciaországban a bedfordi herceg. Mialatt a dauphin, VII. Károly (1422—1461) magát Poitiersben megkoronáztatta, az angol Henriket francia királlyá kiáltották ki. Már-már úgy látszott, hogy a Valois-ház hatalma végleg összeomlik, amidőn lassan megfordult az események folyama.

A burgund hercegség kezdetben olyképpen iparkodott terjeszkedni, hogy a francia királyságra támaszkodott. Amikor azonban Flandria megszerzésével az angol érdekkörbe került, köpenyt fordított, mert a szigetország jóindulatára rá volt szorulva. Burgundia angol védelem alatt nőtt nagygyá. Anglia a burgund szövetség ellenében elnézte, hogy a herceg Hollandiában, Brabantban, tehát érdekkörébe tartozó területen, hatalmát kiépítse. Ez a politika már Merész Fülöp alatt megindult, gyümölcseit azonban csak az unoka, Jó Fülöp (1419—1467) aratta le. A szomszédos Hennegau, Holland és Seeland egyesült fejedelemségek még 1345-ben Bajor Lajos császár felesége révén a Wittelshachoknak jutottak. Tíz évvel később egy másik német dinasztia, a Luxemburgok ütnek tanyát a közeli Brabantban (székhelye Brüsszel) és az 1288 óta ehhez csatolt Limburgban. Merész Fülöp pár év leforgása alatt ezt az egész területet kivonta a németek kezéből és sorsát házasságkötések, szerződések révén saját dinasztiájához kötötte. Így Jó Fülöp már jól előkészített talajon mozoghatott, amikor a namuri grófság megvételével (1421) megindította birtokszerző politikáját. Hét év múlva, 1428-ban, Bajor Jakobát, Vilmos hennegau (IV.) és holland-seelandi (VI.) gróf leányát és örökösét (1417) arra kényszeríti, hogy birtokaiban örökösének ismerje el, bár férje nem volt más, mint a gloucesteri herceg. Ettől az időtől kezdve burgundok kormányoznak Hollandiában. Jó Fülöp 1430-ban unokatestvérének, St. Pol-i Fülöpnek halálával, a császár minden tiltakozása dacára, Brabantot és Limburgot örökli. A császári politika azt sem tudta megakadályozni, hogy a luxemburgi hercegség Görlitz-i Erzsébet hagyományából Jó Fülöp kezére szálljon (1441). De burgund befolyás alá kerültek egyes egyházi fejedelemségek is, mint pl. Liége, Cambrai és Utrecht, miután a pápa a herceg kérését, hogy a burgundi házból jelöljön ki oda püspököket, nem tudta megtagadni. Mindezek a területek azonban részben a francia,

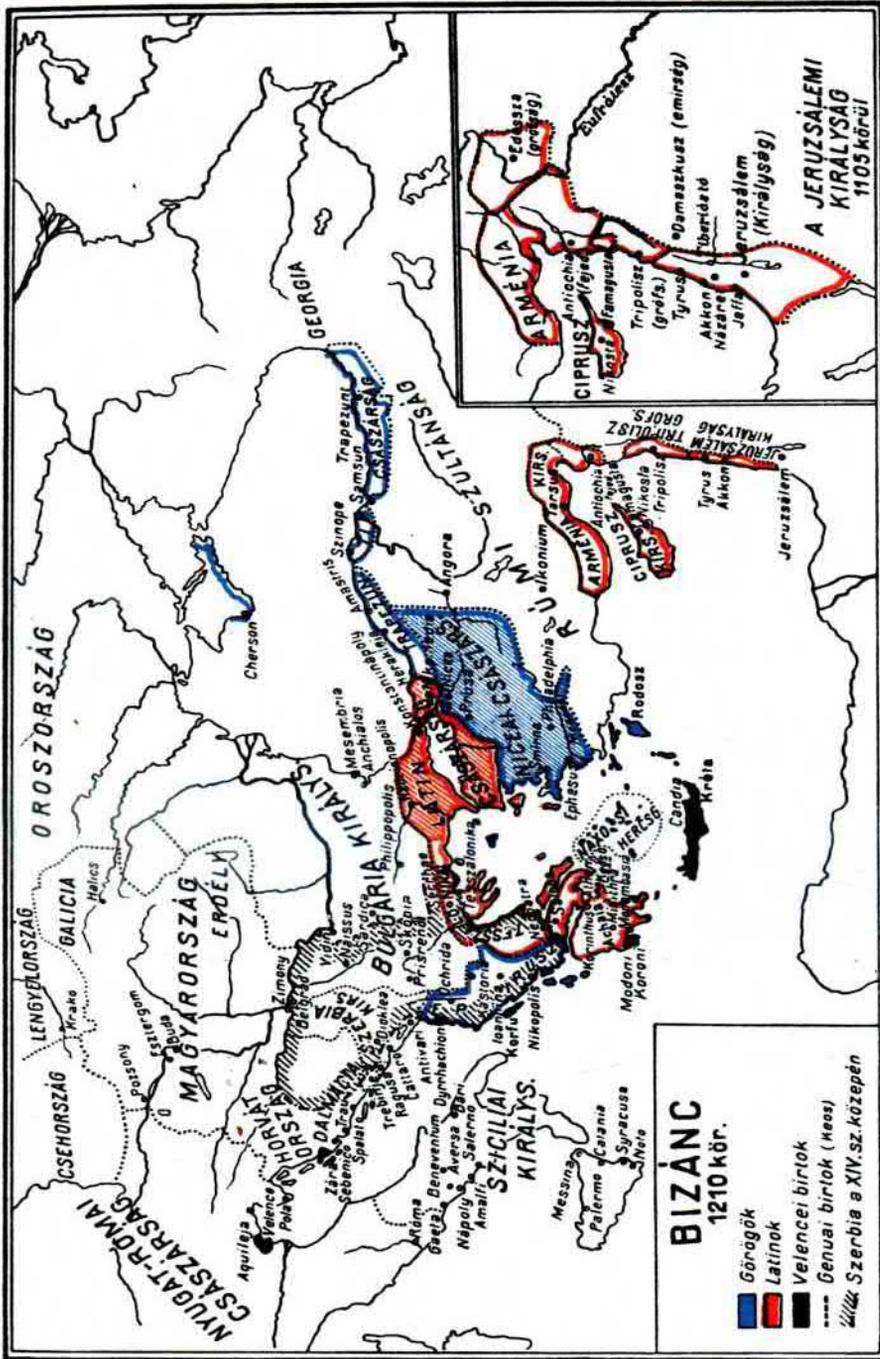
részen a birodalmi korona alá tartoztak, úgyhogy a herceg tulajdonkép nem uralkodott teljes, szuverén-hatalommal. Az ilymódon kialakuló burgund fejedelemség nem alkotott egységes államterületet, hanem — a dinasztikus szerzési módnak megfelelően — birtokai hol itt, hol ott feküdtek.

Amíg a burgund hercegség kialakulóban volt, angolbarát politikát kellett folytatnia, hogy francia és német földön akadálytalanul terjeszkedhessen. Midőn a birtokszerzés ideje lejárt, éppen ellenkezőleg közelednie kellett a francia királysághoz és a német császársághoz, mert csak így remélhette a teljes szuverénitást elnyerését. Ez a páfördülés azonban gyöngítette az angolok helyzetét Franciaországban, hiszen főtámaszuk ép a burgund párt volt. Még egy másik ok is közrejátszott abban, hogy az angol uralom francia földön fokozatosan összeomlott. VII. Károly, „a Bourges-i királyi alatt új erő hatja át a királyságot. A hűbériség, mely oly hosszú ideig tartotta magát Franciaországban, nem engedte, hogy a nemzeti érzés elhatalmasodjon. Most azonban a francia társadalom is a megalázás és széthúzás e nehéz óráiban nemzet módjára kezd érezni és gondolkodni. Ennek a mély forrásból fakadó mozgalomnak, míg élt, lelke, s mikor mártírhálált halt, szentje egy egyszerű parasztlány, Jeanne d'Arc, volt, kit katona-bajtársai egyszerűen la Pucelle-nek, az Orléansi Szűz-nek hívtak.

Jeanne d'Arc Domrémy-ben, Champagne-nak és Barrois-nak legszélsőbb részében született, ott, ahol francia király sohasem járt. De ez a vidék talán épp azért mély ragaszkodással csüngött a francia királyon. Jeanne égi szózatot vélt hallani s ez az égi hang arra szólította fel, hogy a Dauphin-t Reimsben megkoronáztassa. Az angolok azonban már Orléans-t vívták, a Loire-on túli terület utolsó várát, — ki is hihetett volna a Szűz szavainak? Ám a közeli Vaucouleurs Armagnac-érezsű kapitánya, Robert de Baudricourt a férfimódra fegyverbe öltözött szüzet emberei kíséretében Chinon-ba a király elé küldte (1429). A bizalmatlanság irányában lassan olvadt és inakor egy pár hívével keresztülverte magát az angol hadakon, a nép hite küldetésében bizonyossággá válik. A hit azonban még nem lett volna elég Orléans felmentéséhez, ehhez igazi katona és hadvezér is kellett. Ez volt Dunois, ki Du Guesclin nyomdokain haladva, ismét becületet tudott szerezni a francia zászlóknak. Orléans felmentése hosszú idő óta az első francia győzelem. Két hónap után a Szűz küldetése beteljesedett: Reims újra a Dauphin kezére került. A Szűz azonban a burgundiak fogságába esett, akik őt jó pénzért eladták az angolok-

nak (1430). Mily különös ellentét! A Szűz, aki mint a francia nemzeti feltámadásnak apostola a mártír-halál felé halad és az ugyan-csak francia burgundok, akik a szentet politikai és üzleti céljaira kihasználják. Az udvar talán maga is örült annak, hogy megszabadult ettől a nyugtalan leánytól. Mindenesetre nem gondolt váltságdíj fizetésére. Így a Szüzet az angolok Rouenban inkvizíció elé állították, melyet a Beauvais-i püspök vezetett. Az ítélet nem lehetett kétséges: miután beismerő vallomását visszavonta, mint visszaeső eretneket máglyahalálra ítélték (1431, a per újrafelvétele és az ítélet megsemmisítése: 1456, szenttéavatás: 1920),

Az angolok azt hitték, hogy a Szűz életével együtt megsemmisül az az erkölcsi erő is, amely lényéből kisugárzott. De épp ellenkezőleg történt: a Szűz, akit már életében a nép dicsfényvel övezett, tragikus halála után még nagyobb hatalommá nőtt. A burgund-párt is mindjobban elidegenedett az angoloktól, kiknek támogatását már a politikai érdek sem követelte. Az Orléansi Szűz hódításai különben is éket vertek a burgund terület és az angol megszállás közé. A burgundfranda kiegyezést még az is sürgette, hogy Zsigmond császár a túlságosan veszélyes szomszéd, a burgund herceg ellen VII. Károlyal szövetekezett (1434). Ennek a politikai helyzetnek megfelelően Burgundia az arrasi béketárgyalásokon (1435) cserbenhagyta Angliát, mely különben is túlzó követelésekkel állt elő. Követeli VI. Henrik francia királyságának elismertetését és a megszállt területekből sem akart semmit visszaadni. A régebbi viszonynak fordítottjaként nem az angol királynak, hanem a francia VII. Károlynak kellett volna hűbérviszonyba lépni. A burgund diplomácia győzelmét jelentette, hogy az angol-ügy elárulása fejében oly nagy árat tudott kapni. A francia királynak Mácon és Auxerre és a Somme-menti határterület átengedésén kívül el kellett ismernie a burgund herceg teljes szuverénitását. Jó Fülöp megszűnt francia vazallus lenni. Kétségtelenül Burgundia elpártolása jelentette a legnagyobb veszteséget az angolok számára. A bajt még tetézte az, hogy a bedfordi herceg személyében elvesztették legjobb generálisukat. A francia sereg lassanként mind tovább nyomult előre. VII. Károly hadi reformjai kezdték éreztetni hatásukat. Du Guesclin példaadása nyomán a zsoldos-bandákból sereget kovácsolt össze és midőn egy 1439-ben kibocsátott ordonnance-ával megtiltotta a magánseregek tartását, egy állandó, királyi haderő felállításának útját egyengette. A főurak természetesen ragaszkodtak eddigi előjogukhoz, a katona-tartáshoz, s lázongani kezdtek (az ú. n. „Praguerie“ 1440). De a király ura maradt a helyzetnek. 1449-ben

már új offenzívába kezd, egy év leforgása alatt visszafoglalja Normandiát, aztán Aquitania kerül sorra: Bordeaux, Bayonne 1451-ben már francia kézre jut. Midőn azonban a beígért szabadságot a meghódított terület nem kapta meg, egy öreg angol hadvezér, Talbot vezetése alatt lázadás tört ki (1453). De a lázadás vérbefulladt: Castillon bevételével (1453 júl. 17) befejeződött a francia felszabadító háború, egyedül Calais maradt 1558-ig angol kézben.

NEGYEDIK FEJEZET

BIZÁNC ÉS AZ ISZLÁM

A perzsa nagy-királyok és görög város-államok harcában már Herodotos Kelet és Nyugat, Ázsia és Európa mérkőzését látta. Ez az ellentét érvényesül a későbbi századok folyamán egészen napjainkig is így indokolt, hogy a középkor történetében külön fejezetet szenteljünk a Keletet megtestesítő bizánci-arab kultúrkörnek és államrendszernek.

A perzsa háborúk lezajlása után a Kelet-Nyugat ellentét teljesen elveszítette régi élességét. Nagy Sándor és a Diadochosok uralma Perzsia szívéig vitte a hellén műveltséget, mely az iráni magas kultúra hagyományaival elkeveredve egy sajátos iráni görög szinkretizmusnak adott életet ezen a területen. A kölcsönhatások közül bennünket most elsősorban azok érdekelnek, melyek Keletről, az iráni műveltség állományából áramlottak a Nyugat, azaz a görögség és annak szerepét átvevő Róma felé. Így elsősorban a világbirodalmi eszme és az uralkodónak azzal a legszorosabban összefüggő istenítése játszott hellenisztikus közvetítéssel döntő szerepet a római császárkultusz és ezzel az abszolutisztikus birodalom kormányzási gyakorlatának kialakulásában. Ezek a hatások a Szaszanidák új perzsa birodalmának megalakulása (Kr. u. 226) óta még csak erősebbekké váltak. Diocletianus és Nagy Constantinus korától kezdve a politikai elmélet, az udvartartás etikettje, a méltóságok rangsorolása és a császári omátus tekintetében ugyanúgy iráni befolyások tanúi vagyunk, mint ahogy a római büntetőjog hirtelen megszigorodása, a nehéz lovasságnak a fegyvernemek között játszott döntő szerepe és a politikai szervezettel szorosan összefüggő államegyház kialakulása mind a rivális keleti nagyhatalom ösztönző példájára vezethető vissza.

Egészen természetes, hogy ezek a hatások elsősorban a római birodalomnak keleti, görög nyelvű és műveltségű területeit érték s ezzel már a III. században egy meglehetősen éles különbséget teremtettek a keleti és nyugati, a görög és a latin provinciák között, mely azután az idő folyamán egyre mélyült. A haderő értékes elemeinek a keleti tartományokba való összevonása, a nyugati tartományok stratégiai tartáhatatlansága teljessé tették Kelet és Nyugat szétválásának folyamatát, melyet azután a fővárosnak a Bosporus partjára helyezése (326) és a birodalom részeinek végleges felosztása (395) koronázott meg.

Bizánc tehát szinte észrevétlenül lép elő a késő római történetből s benne a keleti tartományok görög-iráni műveltsége jut immár Rómától függetlenül szóhoz. Bár az egész államszervezet felépítésében római volt, a császár és alattvalói magukat mindvégig rómaiaknak vallották, mégis, a politikai, egyházi, gazdasági és irodalmi életben egyaránt a görög etnikumú és nyelvű elem tört elő. Bizánc sohasem mondott le elveszett nyugati tartományairól és a világalomra való igényéről, ez azonban csak hagyományhű jogfenntartás, nem pedig politikai valóság volt. A bizánci birodalom a Duna-vonaltól délre eső balkáni és a megmaradt ázsiai tartományokban rendezkedett be új, immár görög életre. Ez a berendezkedés és ennek tudatossága határolja el a bizáncit a késő római történettől, kezdete Heraclius császár uralkodásának (610—641) és az azt megelőző évtizedeknek sorsdöntő eseményeihez fűződik. A VII. század alakítja ki a bizánci birodalomnak jellegzetes középkori képét.

Ennek az eseménysornak első nagy jelentőségű ténye az avarok belsőázsiai eredetű lovasnomád népének megjelenése a hajdani római Pannónia területén (568). Az avarok a szlávok hatalmas tömegeit maguk előtt terelve intézik sorozatos támadásaikat a balkáni-bizánci tartományok és maga a főváros ellen (623, 626). -Az avar népmozgalom sodorja a szláv népeket a Balkán-félsziget területére, mely a későbbi századok folyamán bizánci fennhatóság alá kerül. A bizánci történetre annyira jellemző szláv-görög politikai és kulturális kapcsolat tehát szintén a VII. században jött létre.

Pontosan ugyannerre az időre esik azon nyugati tartományok végleges leszakadása is, melyeket Justinianus még a régi római összbirodalom szellemében csatolt a már keleti erőforrásokra utalt császárság testéhez. Így a Pyreneusi félszigeten rövid néhány év leforgása alatt az összes hódítások a nyugati gótok kezébe estek (616—631), Itáliában pedig már ekkor feltűntek az avarok elől délre húzódó langobardok, akiknek megjelenése már sejtetni engedte Belizár és Narzesz

szerzeményének, a ravennai exarchátusnak elkerülhetetlen bukását (751).

Észak és Nyugat e nagy változásai mellett főként a keleti szomszédság determinálta elsősorban Bizánc világhelyzetét. Heraclius császár idejére esik a Szaszanidák utolsó nagy erőfeszítése örök riválisuk megsemmisítésére: a perzsák átkeltek az Eufráteszen, tönkreverik a görögöket, 611-ben elfoglalják Antiochiát, 614-ben Damaszkuszi, majd 615-ben kezükbe kerül a Megváltó szent városa, Jeruzsálem is, ahonnan diadalmi jelként magukkal viszik a szent keresztet fővárosukba, Ktezifónba. Az előnyomulás a következő években is folytatódik, 619-ben elfoglalják Ankyrát, annak a közlekedési vonalnak gócpontját, mely a fővárost Szíriával kötötte össze s még ugyanabban az esztendőben meghódítják a birodalom éléskamráját, Egyiptomot is. 626-ban pedig az avarokkal szövetségben magát Konstantinápolyi fogják ostrom alá, hogy a rómaiság végső fellegváraival is leszámoljanak. A megpróbáltatásnak ezekben az évtizedeiben császár, papság, hadsereg és nép oly hallatlan szívósságról és alkalmazkodóképességről tettek tanúságot, melyben a bizánci jellem eljövendő tulajdonságai már teljes fényükben megmutatkoztak. A bizánci történetnek egyik legjellemzőbb vonása ugyanis, hogy az összeomlás szélén nagy uralkodók és államférfiak a társadalomtól támogatva mindig megtalálták azokat az orvosszereket, melyekkel a birodalom beteg testét új életre ébreszthették. A rendelkezésre álló erővel való pontos számolásnak, az államigazgatás észszerűségének, a hadvezetés tudományos színvonalának és a pénzügyi politika leleményességének antik erényei sohasem vesztek ki Bizáncból s ezek a tulajdonságok magyarázzák sikereit a különböző barbár népek felett, melyek aránytalanul több erővel és lendülettel, de nem öreges bölcseséggel és szívóssággal rendelkeztek.

Heraclius császár 622-től kezdve 629-ig újjászervezett és az ellenfél harcvonalához alkalmazkodó seregével egyik csapást a másik után mérte a perzsákra, akik kénytelenek voltak az összes elfoglalt tartományokat kiüríteni és megalázó feltételek mellett békét kérni. A sors azonban nem sok pihenést juttatott Bizáncnak. A Szaszanidák Perzsiája a bizánciak csapása alatt annyira legyengült, hogy nem tudott többé ellenállani egy újonnan feltűnő és Bizáncre nézve sokkal veszedelmesebb ellenség, az arabok támadásainak (651). Egyidejűleg a fáradt Bizáncnak is éreznie kellett az új ellenfél fegyvereinek erejét: Omár kalifa 634-ben elfoglalja Szíriát, tönkreveri a rómaiakat, Jeruzsálem újból a hitetlenek kezébe kerül (637) s sorsában osztozik Antióchia, Mezopotámia, majd a nemrég visszaszerzett Egyiptom is

(643). Az egész VII. századot az arabokkal vívott küzdelmek töltik ki s ezek során felmorzsolódnak mindazok a bizánci tartományok, melyeket a birodalom még Róma világhatalmától örökölt, de amelyeknek megtartásához erői már nem voltak elegendők. A szívós ellenállás azonban elhárította a teljes összeomlás veszedelmét. IV. Constantinus 677-i és III. Leó 717-i győzelmei biztosították Bizánc számára Kis-Ázsia birtokát, azét a területét, melyen a Balkánfélsziget mellett a császárság hatalma a későbbi századokon nyugodott. Bármennyire változtak is a századok folyamán a birodalom határai, az alap változatlanul Kis-Ázsia és a Balkán maradt, melynek centrumában az óriás méretű főváros mint valami hellenisztikus polisz helyezkedett el. A római örökség elvesztésével egyidőben, éppen Heraclius uralkodása alatt indul meg a birodalom régi közigazgatási szervezetének az új viszonyokhoz való alkalmazása is. Az állandó szorongatás éveiben a polgári és katonai kormányzás megosztásán alapuló diocletianusi rendszer tarthatatlannak bizonyult s felmerült annak a szükségessége, hogy egy-egy territórium egyetlen megbízható császári főtisztviselő kezébe kerüljön. A birodalmat tehát katonai körzetekre, témákra osztották s a közigazgatási szempontokat teljesen a katonai érdekeknek rendelték alá. Az egyes témák élén nem egymás mellé rendelt katonai és civil közegek, hanem polgári ügyekben is illetékes katonai parancsnokok, sztratégoszok állottak. A késő rómaiságnak a szoldateszka felé haladó fejlődése Bizáncban az állami központosításnak és fejedelmi autokráciának e mindmáig utolérhetetlen alakulatában éri el tetőpontját s fejleszti ki hadseregben, hivatalnok-kasztban és császári udvarban egyaránt a gépszerű engedelmesség „bizánci“ szellemét, melynek a birodalom legnehezebb óráiban is szabadulását köszönhette. Róma késői örökösének életberendezéseiből így már a VII. század folyamán teljesen kivész a *civis romanus* ősi szelleme.

Az antik Rómától való területi és szervezeti elszakadás, a birodalom visszaszorulása a görög többségi területekre új politikai, gazdasági és műveltségi erőforrásokat nyitott meg Bizánc számára. A görögség visszahatása a latin rómaisággal szemben meglehetősen régi keletű. Nyomai már a III. században kimutathatók, azonban inkább általános hellenizált és keleti alakban. Most a görög lakosságra támaszkodó állam és az azt hordozó társadalom egyaránt tudatosan görögségre törekedtek. Nem véletlen, hogy éppen Heraclius idejében indul meg a latin nyelv lassú háttérbeszorulása. A római állameszme továbbélése Bizáncban megmagyarázza, hogy ez a folyamat nem egykettőre játszódott le: római állameszme és latin nyelv annyira össze-

forrottak egymással, hogy még a latin birodalomrészek zömének elvesztése után sem változott meg a törvénykezés, a közigazgatás és a katonai vezénylet nyelve, noha az a gyakorlati célokra a lakosság etnikuma folytán már alkalmatlan volt. Miután minden megalkuvás ellenére sem veszett ki a bizánci vezető körökből Itália visszaszerzésének gondolata, a latin nyelv elejtése a birodalomnak állandóan hangoztatott rómaiságát veszélyeztette volna. A hagyomány azonban végül ezen a ponton is meghátrált az új szükséglet előtt és az élet különböző területein változó tempóban elhatalmasodott a római kifejezés. Ennek a folyamatnak lényegét a latin és görög feliratoknak a pénzekre való szereplése tárja fel. Nem véletlen, hogy a görög felírás éppen a perzsa-heráclius, a bizánci-görög nemzeti érzés nagy felébresztőjének érmein tűnik fel először, még pedig kezdetben azokon a réz váltópénzekre, melyek elsősorban a katonák és a tartományok lakóinak kezén forogtak. Csak fokozatosan hódít tért a görög felírás az ezüst, majd az arisztokratikus aranypénzekre, melyeken még a XI. század közepén olvashatunk latin feliratot. A pénzfeliratok példája meggyőzően mutatja, hogy a bizánci patrióta mozgalom nem a római hagyományú hivatali szervezetből és az udvarból, hanem a társadalom egyszerűbb rétegeiből tör elő. A görögnyelvű bizánciak előtt már régóta gyűlöletesek voltak a latinok és ezt az ellenszenvet a Nyugat hatalmaival való későbbi érintkezés még csak szította.

Ugyancsak erre az időre esik a vallási viszonyok, a jellegzetes bizánci egyházi helyzet kialakulása is. A monofizitizmus és az ortodoxia küzdelmét, mely már 451-ben a császár egyháziőségének, a caesaropapizmusnak első világos megfogalmazására vezetett, szintén a korjelző VII. század zárta le. A monofizitizmus elsősorban az iráni jellegű keleti tartományokban örvendett elterjedésnek és az az ellentét, mely a monofizita keleti tartományokat a főváros vezető ortodox köreitől elválasztotta, a perzsa és arab támadásokkal egy jelentőségű tényezője volt e birodalomrészek elidegenítésének. A 680—681-i konstantinápolyi zsinat eretnekségnek bélyegezte ezt a tant s ezzel végleg biztosította a megmaradt tartományok vallási egységét, melyet a görög elem túlnyomósága révén a nyelvi és etnikai egység támasztott alá. Bár a monofizitizmus elítélése Rómának tetsző cselekedet volt, közvetve mégis Bizánc eljövendő egyházi önállóságát segítette elő. Ismét mély szimbólumot kell látnunk abban, hogy a konstantinápolyi patriarcha szerepe éppen Heraclius és utódai alatt nyomul előtérbe. Elvileg ugyan továbbra is a római püspök az egész keresztény ökumene elismert feje, a politikai megosztás és az udvarral való

szoros kapcsolat mégis a főváros patriarcháját teszi meg a birodalmi egyház fejévé, különösen azóta, hogy a jeruzsálemi, antiochiai és főként a sokáig rivalizáló alexandriai patriarchátusok idegen kézbe kerülve elvesztették jelentőségüket.

Ugyancsak a görög elem lassú térfoglalása érvényesül az uralkodók nemzetiségi megválogatásában is. Justinianus előtt többnyire romanizált barbárok ülték meg Konstantinápoly trónját. 578-ban a justinianusi dinasztia kihalása után tűnik fel Tiberios személyében az első görög származású császár, akit azután a trónon különböző barbár, de elgörögösödött területről származó uralkodók és dinasztiák követnek. A görög elem túlsúlya a császárság történetének utolsó évszázadaiban érvényesül teljesen. A Komnenosok, Dukasok, Angelosok, Paleologok és Kantakuzenosok már szintiszta görög származással dicsekedhetnek.

Területi, államszervezeti, nyelvi és vallási téren tehát ugyanannak a folyamatnak tanúi vagyunk a bizánciasságot kialakító VII. században. Az egész vonalon a görög jelleg vonul előtérbe, természetesen nem ősi hellén alakjában, hanem az iranizált Kelet, a kereszténység, továbbá a római birodalmi hagyományok befolyása alatt kialakult változatában.

A Heraclius császár házát leváltó Izauri dinasztia (717—867) 150 éves uralkodása is végeredményben ennek a jellegnek tisztulását eredményezte. A dinasztiaalapító III. Leó (717—741) uralkodásának egyik legnagyobb jelentőségű eseménye a Heraclius által kezdeményezett témaszervezet teljes kiépítése volt, mégpedig a feltétlen autokrácia irányában. A császár, aki ekkor már nem Augustus, hanem Basileus, közvetlen nevezi ki az egyes katonai körzetek sztrategoszait, akik így a tartományokban a központi kormányzat akarátának vak végrehajtói csupán s akik ott minden helyi érdek befolyásától függetlenül látják el egyesített katonai és polgári tisztüket. Ez a központosítás fejleszti ki a bizánci élet egyik legjellegzetesebb sajátosságát, tudniillik Konstantinápoly jelentőségének rendkívüli megnövekedésé^ A gazdag, népes és művelt császárvárosba fut össze az összes témák adója s így a bizánci adóprés eredményei ismét csak a fővárost látják el. Az előbb Konstantinápolyi egy hellenisztikus polisshoz hasonlítottuk, mellyel szemben a vidéknek csak alárendelt szerep jut. Ez a hatalmas erődrendszerrel védett gyönyörű fekvésű város nem csupán a gazdagságnak és műveltségnek, de egyúttal a biztonságnak is egyetlen szilárd pontja volt a barbárok által évről-évre végigszántott birodalomban. A megmaradt területek nem dicseked-

hettek semmiféle jelentősebb városkultúrával. Szíria, Mezopotámia és Egyiptom vetélkedő nagy városai idegen hódítók prédájává váltak, a törzsökös, hellén terület nagymultú poliszai, így maga Athén ebben az időben már nem egyebek szerény falvaknál, melyekben csak a romok emlékeztetnek az egykori nagyságra. A központosításnak az a minden időkből és minden népnél megtalálható következményei, hogy az állam közegei száműzetésnek tekintik a provinciában való szolgálót, Bizáncban a világváros és a falusi szegénység nyomasztó ellentéte következtében egészen kirívó formát öltött s a polgárok és a bürokrácia viszonyában mindvégig éreztette kártékony hatását. Néhány nagyobb, iparral és kereskedelemmel rendelkező város, mint pl. Szaloniki, Korinthos, Trapezunt és Místra kivételével a régi ipari és kereskedelmi tevékenység az egész vonalon a mezőgazdaságnak ad helyet: a provinciák valósággal elparasztosodnak, s a központi hatalom legfőbb gondja, hogy a földművelő lakosság jogviszonyait rendezze, miként erre Heracliustól III. Leóig több kísérlet történt. Bizánc polisz jellege ebben a vonatkozásban is határozottan kidomborodik, a provinciák rendeltetése nem más, mint a nagyraduzzadt fejnek, Konstantinápolynak mezőgazdasági terményekkel való ellátása. Főváros és tartomány tehát Bizáncban olyanféle viszonyban vannak, mint Nyugaton a középkori város és annak agrikulturnyugati körzete.

Ugyancsak jellegzetesen „bizánci“ irányba terelte a fejlődést a képpromboló mozgalom kirobbanása III. Izauri Leó uralkodása alatt, mely több mint száz esztendőn keresztül alapjaiban támadta meg a bizánci államiságot. A mai gondolkodás elképedve áll meg az előtt a tömegek legalsó rétegébe hatoló teológiai érdeklődés előtt, mely a bizánci életnek egyik legfőbb sajátossága s nyilvánvalóan nem görög, hanem keleti örökség. A monofizitizmus eretneksége egész tartományokat idegenített el a császároktól, eldurvult katonákat avatott szórászhatosogató teológiai viták közönségévé, sőt egy ízben a császári hatalomnak a Szentháromság példájára történt hármass felosztására vezetett. A középkori Bizáncban az a szellem él tovább, mely a sorsdöntő III. század óta a keleti misztikus-transzcendens szellemiség átütő erejű hullámaival árasztotta el a római birodalmat, mely azonban az idők folyamán a germanizált Nyugattól teljességgel elveszett.

Izauri Leó, ez a zord katonacsászár egész lelkével csüngött a valóság és a kultusz aprólékos kérdéseiben. Mint Kis-Azsia fia, megszemélyesítője volt a birodalomban annak a nyilvánvalóan keleti színezetű szigorú egyisten-hitnek, mely a legélesebb ellentétben állott a görög gondolkodás színes politeizmusával és az abból táplálkozó, a hőszer-

kultusz keresztény alakját jelképező vallásos képtisztelettel. Miután ez utóbbi irányzat elsősorban az egyház és azon belül is a szerzetesség ügye volt, a képromboló mozgalom tulajdonképpen az államot és a görög érzésű tömegekre támaszkodó egyházat állította szembe egymással. Míg a VII. században a birodalomra zúduló barbárság szüntelen támadásai akadályozták Bizáncot antik kultúrörökségének továbbvitelében, addig most a Kelet rideg vallási dogmatizmusa iparkodott a lelkeket a görög hagyománytól eltéríteni. Így a fejlődés természetes erői, a bizánci terület etnikai, nyelvi és kulturális adottságai érvényesültek abban, hogy a nagy harc végül is a képtisztelek fényes győzelmével végződött. Ez a diadal azonban nem jelentette az egyház győzelmét az állam felett, éppen ellenkezőleg, a szentek színes világa állami támogatás mellett foglalta el régi helyét az ortodoxia templomaiban és ezzel az egyház és az állam egymáshoz való viszonya továbbra is a caesaropapizmus szellemében nyert megoldást. Ez a caesaropapizmus messze túllépi az egykorú nyugati államegyház mértékét. Nyugaton a király, mint az egyház védője, csak quasi sacerdos, a bizánci basileus azonban dogmatikai tekintély, aki mellett a patriarcha nem más, mint udvarának első papja. A császár elnököl a zsinatokon s nyilvánít tételeket igazaknak, másokat kárhozatos eretnekségnek.

A képrombolók és képtisztelek harcának kimenetele világosan mutatja a fejlődés feltarthatatlan erőit, annak szükségképességét, hogy Bizánc a görög hagyomány útján maradjon. A görög törzsterületektől keletre elterülő vidékeken Nagy Sándor és utódai által létrehozott iráni-hellén kevert műveltség e kultúrzóna nyugati felében, Bizáncban, a hellenisztikus elemek végső felülkerekedésének adott helyet. Minél jobban közeledik Bizánc feltartóztathatatlan vége felé, annál inkább tudatosul benne saját görögsége: minden tagadhatatlan iráni hatás ellenére a bizánci kultúra a Komnenosok, Angelosok és Paleologok idejében a hellén hagyományhoz tért vissza, ez a cél azonban nem valósult meg, mert a régi megőrzésének vágya mindig erősebb volt Bizáncban, mint a felhasználására való törekvés egy teljes lelki megnyugodás szolgálatában.

A VII., VIII. és részben még a IX. sz.-ban is a görögség erőit a barbárokkal vívott élet-halál harc és a nem kevésbé vérremenő teológiai vita kötötte le, úgyhogy ezekkel a századokkal kapcsolatban a bizánci szellemi életről a szó későbbi értelmében alig beszélhetünk. Bár az élet egyéb területein ez a korszak hozta meg a bizánci jelleg kialakulását, műveltségi téren az elgörögösödés folyamata egy negatívumban,

a keleti veszély elhárításában jelentkezett. A határozottan műveltség-ellenes jellegű képromboló mozgalom egész természetesen a bizánci élet eljövendő kulturális alapjának, tudniillik a klasszikus görög irodalomnak is ellensége volt és annak terjedését minden erejével akadályozni iparkodott. Kelet reakciója után viszonylag lassan indul meg a kulturális élet: kezdetét a IX. század derekára kell tennünk, amidőn a III. Mihály (842—867) nevében uralkodó Bardas cézár újból engedélyt ad a képromboló császárok által bezárt konstantinápolyi egyetem megnyitására.

Az első igazán jelentős politikai és kulturális virágzást Bizánc a makedón dinasztia (867—1056) uralkodása alatt éri el. A makedóniai születésű, de örmény származású I. Basilios (867—886) véres palotaforradalommal ragadja ki az uralmat a frigiai dinasztia kezéből és házának jövőjét azokkal az eredményes arab hadjáratokkal alapozza meg, melyekben hosszú idő óta először ismét Bizánc volt a támadó fél. Utódai közül VI. Bölcs Leó (886—912) és Konstantinos Porphyrogenetos (912—959) a birodalom eljövendő nagyságának elméleti és tudományos alapjait rakták le. Leó császár egy nagy hadtudományi munkában foglalta össze a bizánci taktika évszázados tapasztalatainak kincsestárát, fia pedig egy egész tudományos munkaszervezet élén több nagy enciklopédikus műben gyűjtötte össze a külpolitikai viszonyokra, a birodalom közigazgatására és az udvari szertartásokra vonatkozó ismeretek anyagát. Ezt a tudatosító, konzerváló munkát azután a X. század végének és a XI század első évtizedeinek vaskezü katonacsászárai, Nikephoros Phokas (963—969), Tzimiskes János (969—976), de főként II. Basilios (976—1025) a ragyogó katonai és külpolitikai sikerek sorozatával koronázzák meg, melyek bizonyos vonatkozásban Justinianus korát varázsolták vissza. E császárok egymás nyomdokaiba lépve szívós következetességgel indították támadó hadjárataikat, egyrészt az arab kalifák, másrészt a bolgárok ellen, akik a VII. században a Balkán-félsziget északkeleti részében telepedtek meg s a birodalomhoz való viszonyukban az avarok örökösei voltak. Nikephoros Phokas 960-ban visszafoglalja az araboktól Kréta szigetét, 965-től kezdve több gondosan előkészített expedícióban egymásután foglalja el Szíria és Mezopotámia legfontosabb városait. Művét azután Tzimiskes János és II. Basilios hasonló eréllyel és sikerrel folytatták. Az uralmi akaratnak ugyanez a szívós következetessége vezette e három császár fegyvereit észak felé a bolgárok ellenében is. Hosszú és elkeseredett küzdelmek után 971-ben Tzimiskes János anektálta Bulgária keleti részét, melyet II. Basilios a megújuló fel-

kelések leverése után 1000-ben végleg biztosított birodalma számára, sőt 1014-ben a nyugati részeken is megtörte a bolgárok ellenállását. Miként az avarok megjelenése előtti időben, a birodalom most is a Duna—Száva védelmi vonalára támaszkodhatott.

A makedón dinasztia császárai azonban nem csupán a görög szellem irodalmi fölélesztése, a régi görög műveltség enciklopédikus összefoglalása és a birodalom határainak kiterjesztése tekintetében bizonyultak a nagy hagyományok képviselőinek, hanem belső kormányzásuk jellegének szempontjából is.

Bizánc antik elődjétől egy kialakult hűbérrendszert örökölt, melynek alapja a katonai szolgálat kötelezettségével terhelt kis parasztbirtok volt. Ezt a római eredetű hűbériséget perzsa hatás alatt megbontotta a nagy latifundiumok kialakulása, melyeknek gazdasági és politikai túlsúlya különösen Keleten volt nyomasztó. A nagybirtok a hivatali és katonai arisztokráciának a kezében volt, mely magán* vagyont és hivatali hatalmát egyaránt felhasználta területének és befolyásának növelésére. Nyilvánvaló, hogy a központosított bizánci állam érdekei a parasztbirtokok fenntartása mellett szólották, melyeket a feudális, hivatali, főként katonai arisztokrácia teljes elnyeléssel fenyegetett. A VII századtól kezdve napirenden voltak az erőszakos foglalások, a birtok eladására irányuló hatalmi kényszerítések s általában mindazok a törvénytelen eszközök, melyeket a középkori nagybirtok nyugaton is igénybe vett területének növelésére és kikerekítésére. A nagybirtok túlsúlya különösen Kis-Ázsiában volt nyomasztó, ahol a szabad parasztság teljesen felszívódott a nagybirtok szolgánységében s így az arisztokrácia erejét növelve teljesen kicsúszott a központi hatalom kezéből. Miután pedig a nagy latifundiumok urainak kezében óriási hivatali hatalom is összpontosult s a császárok semmiféle hatalmi biztosítékkal nem rendelkeztek többé velük szemben, napirenden voltak a központi hatalom elleni katonalázadások, melyek mögött rendszerint egy-egy nagybirtokos generális hatalmi ambíciói állottak. Bár a szabad parasztság és a nagybirtok viszonyának rendezésére Heraclius óta történtek kísérletek, az első komoly lépést a vagyoni, hivatali és születési arisztokrácia letörésére mégis a makedón császárok tették meg. Már I. Basilios útját állta a parasztbirtok további felmorzsolódásának, utódai pedig egészen radikális rendszabályokkal állították helyre annak épségét. Megtiltották, hogy a nagybirtokosok bármily módon, akár tényleges, akár fiktív ajándékozással vagy eladással újabb parasztbirtokokhoz juthassanak s ezzel egyideig minden ellenszolgáltatás nélkül visszavették azokat a ré-

gebben gazdát cserélt telkeket, melyek erőszak vagy kényszer alkalmazásával gyarapították a nagybirtokot (996). Ugyancsak a makedón dinasztia uralma alatt tűnik fel a helyi kormányzati és katonai tényezők ellenőrzésére a császár elnöklete alatt működő és teljesen bürokratikus szervezetű államtanács, mint a császári autokrácia központi hivatalszerve. A feudális arisztokráciától függetlenített központi kormányzás a császár mindennapi életét a szertartások szinte rituális rendszerével szabályozza s VII. Konstantinos Porphyrogenetos maga állítja össze az udvari ceremóniák kódexét, melyet így ő állított a bizánci politika nagyon is reális céljainak szolgálatába. „A szertartások szépségében — mondja — ragyogóbbnak látszik a császári hatalom s époly csodálatot vált ki az idegenekből, akárcsak a birodalom alattvalóiból.“ Éppen ennek a csodálatnak kiváltására számított elsősorban a mindenkor presztízs-politikát folytató Bizánc, A fővárost felkereső barbár követek, akiket jelentőségüknek megfelelő, de mindig raffinált szertartások közepette vezettek a császár elé, elámulva szemléltek a tekintélynek, gazdagságnak, műveltségnek és hagyománynak a Basileus személyében összpontosuló sugárzását, s hajlandók voltak engedményeket tenni még akkor is, midőn jól tudták, hogy a fény nem áll arányban a tényleges hatalommal. A Komnenosok udvari életének nagyvonalúságát így a makedón dinasztia kezdeményezése alapozta meg.

Ugyanennek az uralkodóháznak emlékéhez fűződik a bizánci államegyházáság teljes kialakulása s annak a sorsdöntő szakadásnak megtörténte, mely mind a mai napig szembeállította Kóma és Konstantinápoly egyházait s bennük megszemélyesítve egyrészt a görög-szláv, másrészt a nyugati román-germán nemzetek hívó világát. Bár a pápa egyházi fennhatósága már régóta csak névleges volt Bizáncban, primátusát a nyugati politikai viszonyokban bekövetkezett nagyarányú változás nélkül még sokáig elismerték volna Konstantinápolyban. A Nagy Károly által a pápa közreműködésével és támogatásával végrehajtott renovatio imperii (800) császárságot adott a Nyugatnak és így lehetetlenné vált a konstantinápolyi és a római egyházak eddigi viszonyának fenntartása. Az első kezdeményező lépések a IX. század nagy patriarchájának, Photios-nak nevéhez fűződnek, aki végleg fel akarta szabadítani a bizánci egyházat a nyugati birodalom egyházfőjének fennhatósága alól. Igazi bizánci szívóssággal végrehajtott kísérletei azonban hajótörést szenvedtek I. Basilio ellenkezésén, aki nem akarta — nyilván politikai okokból — Nyugattal való összeköttetésének utolsó szárait is elszakítani. Photioszt eltávolítva, a

869-i konstantinápolyi zsinattal ünnepélyesen kimondatta a pápa primátusát. A görög néphangulat azonban a nagy főpap mellett nyilatkozott meg és Photios második patriarchátusa alatt (877—886) végképpen függetlenítette magát Rómától. Bár 920-ban hosszas tárgyalások után újból kimondták az uniót, az egykori római birodalom egyházi felbomlásának folyamatát ez a kompromisszum fel nem tartóztathatta. Midőn a XI. század derekán Bizánc délitáliai birtokai normann kézbe kerültek és Róma ezekre a területekre is kiterjesztette egyházi fennhatóságát, az egység külsőséges fenntartása is lehetlenné vált. Így került sor a végleges szakadásra 1054-ben IX. Leó pontifikátusa és Kerularios Mihály patriarchasága idején.

II. Basilios gyenge utódai kitarítottak ugyan a nagy elődök hagyománya mellett, mely azonban igazi kormányzati érzék hiányában bürokratikus rendszerből kegyencrendszeré alakult át. Ezekben a kétségkívül művelt, sőt pedánsan művelt udvari körökben vétkes kormányzati széplelkűség és naiv antimilitarista szellem alakult ki, melynek végzetes hatása igazán csak a szeldzsuk veszedelem közepette érvényesült. A kemény katonacsászár, Komnenos Izsák lemondása után (1059), melyben a hivatalnok-kaszt bojkottjának nagy része volt, X. Konstantinos személyében (1059—1067) a Dukasok uralkodóháza lépett trónra, az a dinasztia, mely a bizánci történetben az udvarhivatalnokok, rétorok, tudósok és nagyravágyó asszonyok uralmának korszakát nyitotta meg. A császár kormányzásában elsősorban a késő antik Rómától örökölt szenátori osztályra támaszkodott, a fővárosnak erre a nem túlságosan régi keletű nemességére, melynek számát plebejus! elemek, meggazdagodott kereskedők, iparosok és a fővárosba költözött barbárok befogadásával megnövelte. A IX. és X. század nagy makedón császárajának hűbérelles politikája, mely éppen a hadsereg érdekeit szolgálta, utódainak kezén antimilitarista hivatalnokuralommá változott. A hadseregben tevékeny, vidéken élő régi görög családok sarjai teljesen kiszorultak az államéletből s a plutokrata szenátori osztály az udvar élősdi entellektüeljeivel együtt lefőlözte az összes állanái jövedelmeket. Hogy egy Komnenos Izsákéhoz hasonló katonauralomnak még a lehetőségét is megakadályozzák, az udvari klikk, élén az ügyes fináncpolitikus császárral, egyszerűen nem adott pénzt a generálisoknak. Ezzel a gyűlölt és uralmukra veszélyes hadsereg felbomlását segítették elő. Ez a politika a birodalmat a tönk szélére sodorta. Éppen a bizánci politikai dekadencia mélypontján a szeldzsuk törökség friss vért ömlesztett az Iszlám ereibe s hiába került Romanos Diogenes révén ismét a katonapárt uralomra (1067), az

évtizedes mulasztásokat, a hadsereg felszerelésének elavulását többé helyrehozni nem lehetett. Így az arméniai Manzikert-nél 1071-ben lezajlott döntő ütközet főként a régi udvari párthoz tartozó csapatvezérek árulása miatt Alp-Arslan szultán teljes győzelmével és a derék katonacászárra bukásával végződött. A fővárosban újból a civil párt kerekedett felül s a szeldzsukok tovább garázdálkodtak Kis-Azsiában. A végső felbomlás ez óráiban nyilvánvalóvá vált, hogy a hivatalnokpárt a maga antimilitarizmusával képtelen a birodalom csődjét fel-tartóztatni s hogy javulást a katonai megújulás hozhat. A hadsereg sorozatos lázadásai végül is eredményre vezettek. S 1081-ben a legtekintélyesebb és legügyesebb tábornok, a nagymultú és vagyonú Komnenos-család sarja, I. Alexios lépett trónra, aki hosszú és eredményes uralkodása alatt a keleti szeldzsuk és a nyugati normann veszedelmet egyaránt elhárította Bizánc feje felől.

Alexiossal és utódaival, Jánossal és Manuellel a bizánci történetnek új korszaka kezdődik, melyben az államhatalom teljesen más erőforrásokra támaszkodik, mint az előző években. Alexios a hadsereg és a hadsereget vezénylő feudális tábornokok képviselője volt a trónon s ennek megfelelően gyökeresen szakított a levitézlett bürokráciával. A Komnenosokkal a provinciák törzsökös görög családjai vonulnak be az államkormányzatba és ezzel a császárság épülete a korrumpált hivatalnoki és szenátori réteg helyett az értékesebb és férfiasabb elit hűségén nyugszik. Ha a császár le is mondott a feudális nagyuraknak a bürokrácia útján való ellenőrzéséről, éppen azáltal, hogy uralmát rájuk alapította, tette őket a monarchia értéktársaivá és híveivé. A Komnenosok udvarában bontakozik ki a főméltóságoknak az a tarka hierarchiája, mely a bizánci életet mindvégig jellemzi s amelynek kisebb-nagyobb fokozataival a feudális arisztokráciát kapcsolta személyéhez a Basileus. A bizánci császárok és a hűséges hatalmak viszonyát a birodalom e fénykorában különben sem szabad nyugati szemmel megítélni. A császárok oly anyagi erőforrások felett rendelkeztek, melyek mellett a leggazdagabb nyugati uralkodók bevételei valósággal eltörpültek. Az arányok szemléltetésére elég arra hivatkoznunk, hogy amíg a XII. századi Európa egyik leggazdagabb uralkodójának, III. Béla magyar királynak egész évi jövedelme 15 millió aranykoronára rúgott, addig Bizánc urai egyedül a főváros vám- és egyedárusági bevételeiből évi 500 millió frank haszonhoz jutottak. Pedig a magyar király jövedelmei alig maradtak el az angol és a francia uralkodók bevételei mögött. Ez a horribilis jövedelem, mely csak sejtetni engedi az egész állambevétel nagyságának kontúr-

jait, lehetővé tette az uralkodó számára a generálisok földesúri hatalmától független és közvetlen császári irányítás alatt álló zsoldos sereg tartását. Így a Komnenosok idejében a császár 24.000 főnyi testőrgárdával rendelkezett, mely nem a birodalom polgáraiból, hanem warég, normann, német, francia, angol és szeldzsuk zsoldosokból rekrutálódott és vak eszköze volt a császári akaratnak. A birodalom minden tekintetben a Komnenos császárok idején éri el a jólétnek és hatalomnak tetőpontját. Nem véletlen, hogy a bizánci műveltség, irodalom és művészet éppen az ő kormányzásuk alatt hozza azokat a leg szebb és legérettebb gyümölcsseit, melyek a formai kifejezés tökélyében, a kultúra beidegzettségében messze meghaladják az egykorú Nyugat alkotásait. Míg a makedón dinasztia utolsó periódusában egy keleties színezetű világpolgáris hellenizmus hatalmasodik el az udvari körökben, addig a Komnenosok, Dukasok, Angelosok és Paleologok régi görög családjaik hegemoniája idején a tiszta görög szellemiség előretörésének tanúi vagyunk. Ebben az irodalmi megújulásban a császári ház tagjai is kivették részüket. Alexios, János és Manuel az irodalom bőkezű ösztönzői voltak, Alexios leánya, Anna Komnena pedig megalkotta az új bizánci humanizmus egyik legjelentősebb, úttörő alkotását atyja uralkodásának finomművű történeti előadásában. A kiváló műveltségű, az ókori görög kultúra egész területén otthonos hercegnő már nem a közvetlen múlt bizánci történetírásának mestereihez fordul példáulért, hanem Thukydidest és Polybiost választja mintául. Műve a nyelvi kifejezés tekintetében is szimptomatikus jelentőségű: míg a makedón dinasztia korának írói, köztük maga a nagyműveltségű Konstantinos Porphyrogenetos császár is, azon a görög nyelven közölték mondanivalóikat, mely a Kr. u. I. századtól kezdve mindinkább eltávolodott az ógörögtől s tele volt vulgáris és idegen eredetű szavakkal, addig a Komnenosok udvari irodalma s elsősorban Anna hercegnő, a tiszta attikai nyelvhez tér vissza, amely már nála is nem anyanyelv többé, hanem tanulással elsajátított kifejezésforma. E kor írói a mindennapi életben egy közgörög nyelvet beszéltek, tol-lat fogva azonban a klasszikus görögséghez folyamodtak s így menthetetlenül egy pedáns akadémiizmusba kellett tévedniök. Az élő és az irodalmi nyelv közötti különbség ekkor már kiegyenlíthetetlen volt, azok a körök, melyek az irodalmi termelés szempontjából számítottak, egész mereven az atticizmus mellé állottak és csak állandó mentegetőzés kíséretében vették be koruk egy-egy jellemző, régivel nem pótolható szavát. Így a bizánci irodalomnak a Komnenosok alatt bekövetkezett fellendülése nem volt egyéb, mint a kétségtelenül magas mű-

veltségű udvari körök exkluzív kedvtelése, mely nem termékenyíthette meg a társadalom alacsonyabb görög nyelvű rétegeit és így nem is hívhatott elő egy oly renaissance-ot, mely az európai szellemnek a XV—XVI. században osztályrészül jutott. Míg az antik műveltség utáni érdeklődés nyugaton a vulgáris nyelv nagyarányú előretörésére és egy antik eszmény után formált, de lényegében új tartalom kialakulására vezetett s a kultúrát addig nem sejtett lehetőségekkel és szépségekkel gazdagította, addig a bizánci mozgalom oly meddő klasszicizmus maradt, mely az étellel való összefüggést teljességgel nélkülözte és éppen a népnyelv és ezzel a kultúra megújulásának állott útjába. Az antikhoz való visszatérés a XII. századi Bizáncban s még inkább az elkövetkező, hanyatló századok folyamán múmiaszerű konzerválással, élettelen hagyománytisztelettel volt egyértelmű. Az élet és az irodalom közötti szakadék így feltárja a bizánci műveltség mély tragikumát. Éppen az a nép, melynek az antikkal való folytonosság páratlan lehetősége megadatott, nem tudta magáévá tenni azt, ami az antik szellemben a legnagyobb volt, t. i. a lelki hajlékonyságnak azt az adományát, mely a rómaiak és a nyugati népek számára lehetővé tette az örök kultúridealnak új és új alakban való kifejezését. Míg a rómaiak és a Nyugat népei nem utánczóik voltak a görögöknek, hanem tanítványai, addig Bizáncra, földrajzi helyzeténél és kultúrszomszédságánál fogva, ránehezedett Kelet bénító hagyománytisztelete és igazi alakításra való képtelensége. Bármennyire előretör is a bizánci életben a görög hagyomány, ennek a hagyománynak kezelése oly orientális sajátságokat mutat, melyhez párhuzamért az Iszlám és a hellenizmus viszonyához kell fordulni. A bizánci népszellem a mindennapi élet megnyilatkozásaiban a vallásos és népszerű irodalomra szorult, az életnek ezen a területén azonban nem a görög, hanem a keleti szellem uralkodik. Bizánc egész kultúrmissziójának értékét és sorsát megszabja az a tény, hogy a szlávokra gyakorolt hatása kizárólag vallási téren érvényesült és így ezeknek a friss, új népeknek görög műveltséget átadni nem tudott.

Ahogy a % műveltségi tartalom egészséges felszívódásának útját álló holt irodalmi nyelv művelése valóságtól idegen jelleget kölcsönöz a Komnenosok korának, ugyanúgy felismerhető ez a jelleg a bizánci politika irányváltozásaiban is. Egészen Komnenos Manuel koráig a bizánci állambölcseiség alaptétele a Balkán és Kis-Ázsia feltétlen biztosítása volt és az ezen a területen való nyugodt berendezkedés. A távolabbi keleti aspirációk, továbbá a délitáliei politika mögött inkább a római hagyomány kötelező ereje, mintsem tudatos imperializmus

állott. A Bizánc megváltozott helyzetére annyira jellemző megalkuvás az uralkodói hivatástudat megfogalmazásában jelentkezik. Míg a késő római imperátorok hellenisztikus közvetítéssel a világbirodalom iráni eszméjét tették magukévá s ezzel hódító jelleget adtak méltóságuknak, addig a VII. sz.-tól a XII. sz.-ig terjedő kor bizánci császárai, a valósággal számot vetve, lemondottak a világuralom ábrándjáról s céljukat a római és keresztény eszme védelmében jelölték ki.

A ragyogó megjelenésű, hatalmas termetű, nagy szellemi képességekkel, teológiai érzéssel és eleven kultúrérdeklődéssel megáldott Komnenos Manuel (1143—80), Szent László királyunk unokája, szakított a régi uralkodói hivatástudattal s a rómaiság iránti csodálatában túlmént elődeinek bölcs, reálpolitikus megalkuvásán. Ő már nem elégszik meg a balkáni, kisázsiai, továbbá néhány távolabbi keleti tartomány birtokával, hanem visszatér ahhoz a koncepcióhoz, melyet utoljára Justinianus képviselt Konstantinápoly trónján.

Mindjárt uralkodása elején görög-normann-francia szövetséget akart létrehozni, hogy erre támaszkodva világuralmát előkészítse. Midőn pedig ez a terv a normannok ellenkezésén megghiúsult, a Németbirodalomhoz közeledett, s a várva-várt unió érdekében a közbeeső Magyarországot is érdekkörébe kívánta vonni. A justinianusi eszméhez való visszatérés megnyilvánul Manuel egyházpolitikájában is, mely az ortodoxia felháborodását semmibevéve, a Rómával való egyesülés megvalósítására irányult, Manuel egész egyénisége érthetetlen maradna, ha nem számolnánk azzal a döntő hatással, melyet a nyugati lovagvilág gyakorolt a bizánci típustól annyira elütő lényére. A kereszties hadjáratok ledöntötték azt a válaszfalat, mely régebben Bizáncot a nyugati keresztény népektől elválasztotta. Nem véletlen, hogy éppen a Komnenosok Bizánca vette fel az érintkezés fonalát Nyugattal, az a Bizánc, melynek élén akkoriban a francia nagyseigneur-ökhöz annyira hasonló hatalmas görög hűbérurak állottak. Ez a latinbarátság azonban az udvar legfelsőbb köreire szorítkozott csupán s maga Manuel sem vett át mást mint a francia lovagi életforma külsőségeit, a lovagjátékok kedvtelését és azt a meggondolásnélküli, fantasztikus külpolitikai lendületet, mely a normann és francia bárókat minden cselekedetükben vezette. Ismét jellemző a bizánci kultúra egész szellemére, hogy a Nyugattal való érintkezés kizárólag a műveltség izolált elemeinek átvételére szorítkozott, oly vonás, melyhez párhuzamért ismét az Iszlámhoz kell fordulnunk.

Manuel latinbarát kezdeményezése utódainál nem talált folytatásra, nagyvonalú, de a birodalom teherbírásával egyáltalán nem szá-

móló külpolitikája aláasta az állam életerejét. Unokatestvérének, Andronikosnak szörnyű zsarnoksága (1182—1185), a Komnenosokkal rokon Angelos Izsák tehetetlen kormányzása, majd utódainak a trónért folytatott küzdelme a mindinkább kelet felé tekintő nyugati lovagvilág kész prédájává tették a birodalmat. Manuel halála után egymásután ér^c Bizáncot helyrehozhatatlan területi veszteségek: a normannok és magyarok támadásai nyomán összeomlik a balkáni uralom s a XII. század legvégén megalakulnak a szerbek és bolgárok Bizánccal ellenséges szláv nemzetállamai. VI. Henrik császár kereszteseitől csak nagy váltságdíj árán szabadult meg a főváros s a Manuel által nagyra-növelt Velence is oly privilégiumok birtokába jut, melyek az államháztartás eddigi bevételeinek nagyrésztétől megfosztják, a nélkül azonban, hogy a kalmárszellemű köztársaság étvágya ezáltal kielégült volna. A döntő támadás mögött is Velence állott, melynek ravasz Dogé ja, Dandolo Henrik volt az értelmi szerzője, aki a IV. kereszties hadjárat kalandvágó lovagságát a pápa minden tiltakozása ellenére a pártokra oszlott Konstantinápoly falai alá vezette, melynek tehetetlen ura, III. Alexios Angelos még a hadjárat megindulása előtt elismerte a Szent Szék fennhatóságát. A velenceiek kezében levő keresztieseknek azonban ez nem volt elég s miután már 1203 júniusa óta a városban tartózkodtak, a különböző és egymást gyorsan leváltó bizánci trónkövetelőkkel nem tudták feltételeiket elfogadtatni, 1204 tavaszán megindították a döntő rohamot, melynek a császárváros nem tudott ellenállani. Konstantinápoly és a birodalom balkáni részének déli tartományai a szigetekkel együtt a keresztiesek és Velence kezébe kerültek. A latin császárság és balkáni hűbérfejedelemségei megalakulásával a francia lovagvilág vette át Bizánc szerepét és olymódon rendezkedett be, miként azt már előbb az Iszlám tartományaiban megcselekedte.

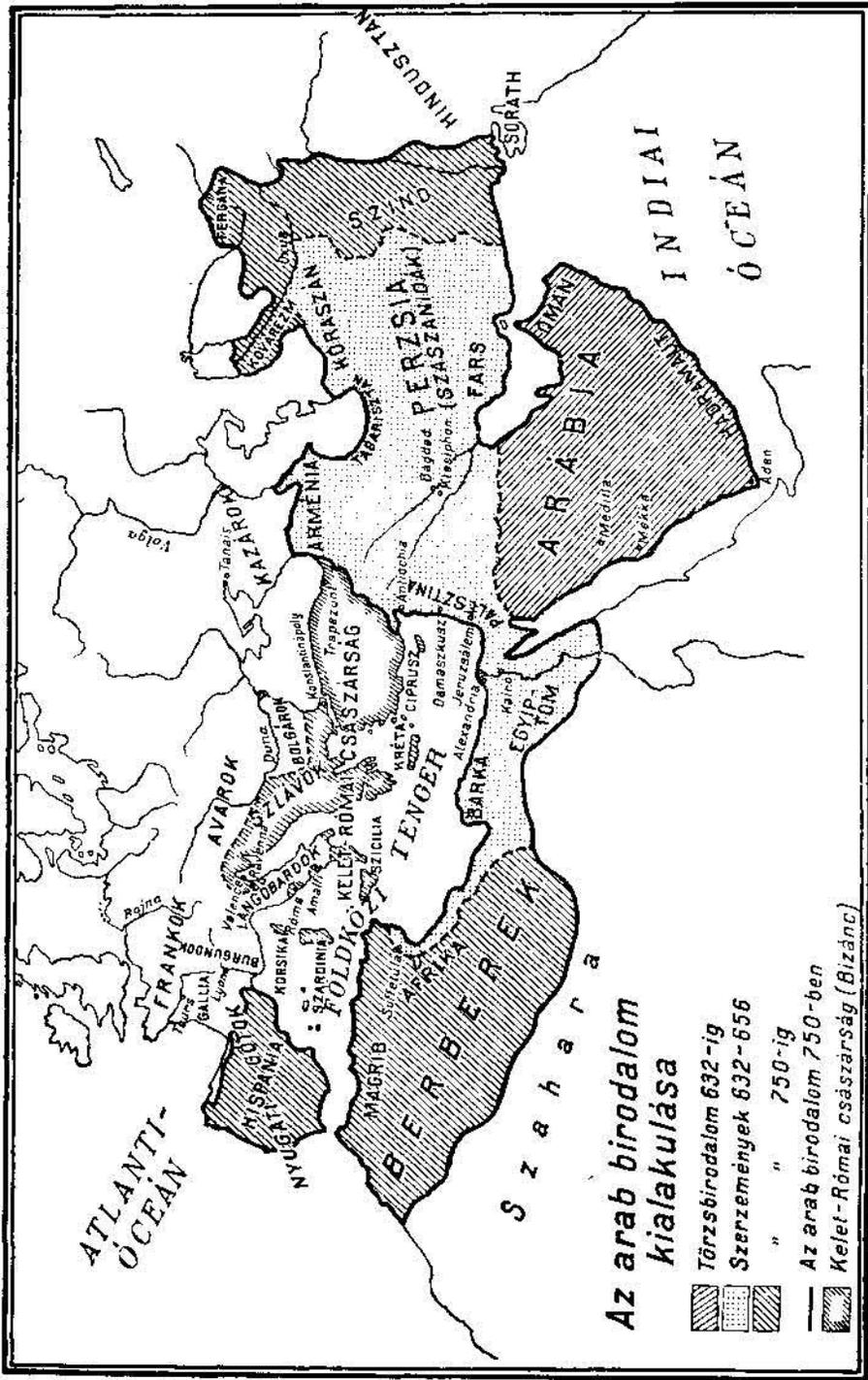
A bizánci elem tehát kiszorult a főváros birtokából, de évszázadokon át belenevelt politikai öntudatát el nem veszítette s gondosan ápolt latingyűlöletében csak a kedvező alkalomra várt. A régi birodalom területén több bizánci utódállam is keletkezett: az Adriai-tenger nyugati partvidékén Angelos Mihály az epirusi despotátust szervezte meg, míg Kis-Ázsia bizánci kormányzás alatt levő részein Konstantinápoly ostromának hőse, Laskaris Tódor rendezkedett be. A fővárosból menekülő emigránsokat, főként az ortodox papságot maga köré gyűjtve Nikaia-ban rendezte be fővárosát, rövidesen patriarchát választott, aki őt 1208-ban császárrá koronázta. A bolgárokkal összeköttetésben megállította a latinok előnyomulását s jogara alatt egyesítette a Konstantinápoly elfoglalása után keletkezett kisebb keleti

görög fejedelemségeket. Semmi sem jellemzőbb a bizánciak hallatlan szívósságára, mint az, hogy ezen a szűkreszabott területen a latinok és szeldzsukok közé szorulva is fenn tudták magukat tartani. A nikaiai császárság Vatazes János (1122—1254) és II. Laskaris Tódor (1254—1258), főként azonban Palailogos Mihály (1259-től) ügyes kormányzása alatt egyre jobban nyugatra szorította a latinokat, akik a bolgárok és szerbek támadásaival szemben a Balkánon is tehetetleneknek bizonyultak. A latin uralom 1259-től kezdve már csak Konstantinápolyra és közvetlen környékére szorítkozott s Palailogos Mihály 1261-ben a velencei flotta rövid távollétét felhasználva, rajtaütés-szerűen elfoglalta a fővárost, melynek lakossága közel hat évtizedes gyűlölt idegen uralom után határtalan lelkesedéssel fogadta falai közé a basileusok jogutódját.

A Palailogosoknak közel kétszázévszázados konstantinápolyi uralma a lehető legtipikusabb politikai restaurációk egyike, melyet a világtörténet felmutathat. A latingyűlölet elzárja a görögséget minden friss idegen áramlat befogadásától s így a fejlődés a Komnenosok által megjelölt vonalra kanyarodik vissza. Az irodalmi élet minden területén nagy fellendülés észlelhető, ez azonban a mennyiségre és nem a szellem megújulására értendő. Az a merev atticizmus, mely már a Komnenosok idején is idegen volt az orientális színezetű bizánci népelettől, még nagyobb nyomatékkai érvényesül. A Palailogosok kora így valóban jellegzetesen „bizánci“ korszak, amennyiben e jelzőn tartalom nélküli megmerevedett formákat, dekadens kultúrmegnyilatkozásokat értünk. Az erőknél az a mesteri átcsoportosítása, mely a Heraclius dinasztiaától a Komnenosokig mindig új és új színeket vitt a bizánci államéletbe és műveltségbe, az utolsó dinasztia egyoldalúan konzerváló uralma idején élettelen merevségnek ad helyet, melyet különösen az úniótól reszkető papság magatartása jellemez.

Bizánc egész története és kultúrfejlődése azt mutatta, hogy a görög nyelv és görög etnikum, az attikai kifejezés és az ógörög műveltségi tartalom őszinte kultusza sem tudta ezt a kultúrát eredeti hellenisztikus adottságaiból kiragadni. Ez a beidegzett hellenizmus, melyben rengeteg iráni és általános keleti elem volt jelen, szívós makacssággal állta útját egy igazi megújulásnak. Ha ennek a sajátos jelenségnek okát keressük és azt kérdezzük, hogy miért voltak erre a nyugati népek képesek, míg a keletiek nem, akkor arra a lényegbevágó különbségre kell rámutatnunk, hogy míg Nyugat népei a rómaiaktól egészen a germánokig nem jutottak el a magaskultúra állapotába, akkor, amikor őket a görög, illetőleg a görög-római kultúrhatás érte,

addig Elő-Ázsia térségein a görög műveltségi expanzió korában egy teljesen kiforrott magaskultúra, az iráni állott delelőjén. Ha ennek a világnézeti lényegében kiegyenlíthetetlen két műveltségtípusnak a különbségét szemléltem akarjuk, akkor arra az ellentétre kell rámutatnunk, mely a kosmosnak mint jól tagolt és részeiben összhangzó egésznek megismerésére irányuló görög szellem és az embernek Istenhez való személyes viszonyán az emberi tökéletlenség és az isteni tökély ellentétén tépelődő keleti lélek között már a görög-iráni érintkezések első korszakában mint változtathatatlan adottság fennállott. Kelet embere létének e nagy kérdésére mindenkor a kinyilatkoztatás formájában talált feleletet s ez a kinyilatkoztatás a feltétlen tekintélynek ugyanazzal az igényével lépett a hívő elé, mint ahogy politikai viszonylatban a perzsa nagy-király sem tűrte alattvalói ellentmondását. Ebbe a hagyományok súlya alatt görnyedő világba hintették el Nagy Sándor és hadvezérei a görög műveltség magvait. Az eredmény a már említett hellén-iráni szinkretizmus volt, mely lényegében Bizáncon is uralkodott s amely a távolabbi keleten még határozottabban érvényesült. Ez az iráni magasműveltség ugyanúgy befogadta a görög hatásokat, akárcsak a görögök és a rómaiak az irániakat. Teljes kialakulásban lévén azonban, nem eszményt látott a görög életfelfogásban, hanem csupán beolvasztotta a maga épületébe annak egyes elemeit, főként azokat, melyeknek gyakorlatilag hasznát vehette. Így vallási, filozófiai téren megelégedett azzal, hogy vallásának kaotikus isten- és démon-világát a görög logos fényében megfürdesse és leegyszerűsítse a nélkül, hogy a világhoz való alapbeállítottságán változtatott volna. Őszinte csodálattal tette magáévá a görög természet- és orvostudomány s a technikai ismeretek eredményeit, de ezeket csak elraktározta, enciklopédiákba foglalta s képtelen volt arra, hogy görög szemmel, elfogulatlan csodálkozással nézzen szét a világban, mert ezzel önmagával került volna szembe, az egyén és az istenség viszonyának központi élményét tagadta volna meg. Bármily nagy tehát Nagy Sándor vállalkozásának korjelző jelentősége, az általa megteremtett hellenizmus végeredményben oly műveltség volt, melyben a görög szellemnek csak külsőségei, nem pedig igaz valója jutott szóhoz. Hogy pedig az élet minden vonatkozásában ez volt a helyzet, azt legszembetűnően a Seleukida birodalom egész területén a Nagy Sándor és utódai által alapított városok sorsa mutatja, melyek megkapták a görög polis összes előjogait a nélkül, hogy azokkal élni tudtak volna. A keleti ember évszázadok óta hozzászokott ahhoz, hogy csak egyetlen úr van s mindenki más szolgál, mit sem tudott tehát a polgári személyi és

Az arab birodalom kialakulása

- Törzsbirodalom 632-ig
- Szerzemények 632-656
- " " 750-ig
- Az arab birodalom 750-ben
- Kelet-Római császárság (Bizánc)

erkölcsi autonómia görög gondolatával elkezdni. Ha a görög és az iráni műveltség egymáshoz való viszonyát el akarjuk képzelni, a mai Japán és az európai kultúrjavak kapcsolatára kell gondolnunk. Japánban a nő elnyomott társadalmi helyzete, a mikádó istenítése, a harakiri gyakorisága egészen jól megfér az európai haditechnika, bank-szervezet és üzemi racionalizáció átvételével.

Ezen az eredendő iráni jellegén kívül a kereszténység sem tudott változtatni: a római birodalom keleti provinciáiban gyorsan gyökeret vert, de nyomban a környezethez, a hagyományokhoz idomult. A monofizitizmus eretneksége jellegzetesen iráni vallási tan volt. A legkülönbözőbb kulturális áramlások megtörték tehát az iránizmus szirtjein, azon a hihetetlenül szívós asszimiláción, mellyel ez a műveltség minden idegen tartalmat felszívott magába.

Az iráni jellegben való felolvadás jutott osztályrészül annak a vallási és politikai mozgalomnak is, melyet Iszlámnak szokás nevezni. Ezzel már meg is jelöltük azt a viszonyt, amely Keletnek látszatra oly ellentétes, egymással élethalálharcot vívó két alakulata, Bizánc és az Iszlám között fennállott s amely végeredményben rokon történeti képződményekké teszi őket. A különbség csak fokozati: Bizáncban a római intézmények fennmaradása, a klasszikus irodalom kultusza, a görög etnikum folytonossága útját állották a Keletben való teljes feloldásnak, míg az Iszlám által birtokbavett területeken a hódítók egy már feloldódott görög kultúralapot találtak. Az antik hagyomány azonban sem itt, sem ott nem tudott új élet forrásává válni s ez a mélyreható különbség mint egy zárt kultúrkör részeit állítja szembe Bizáncot és az Iszlámot Nyugattal.

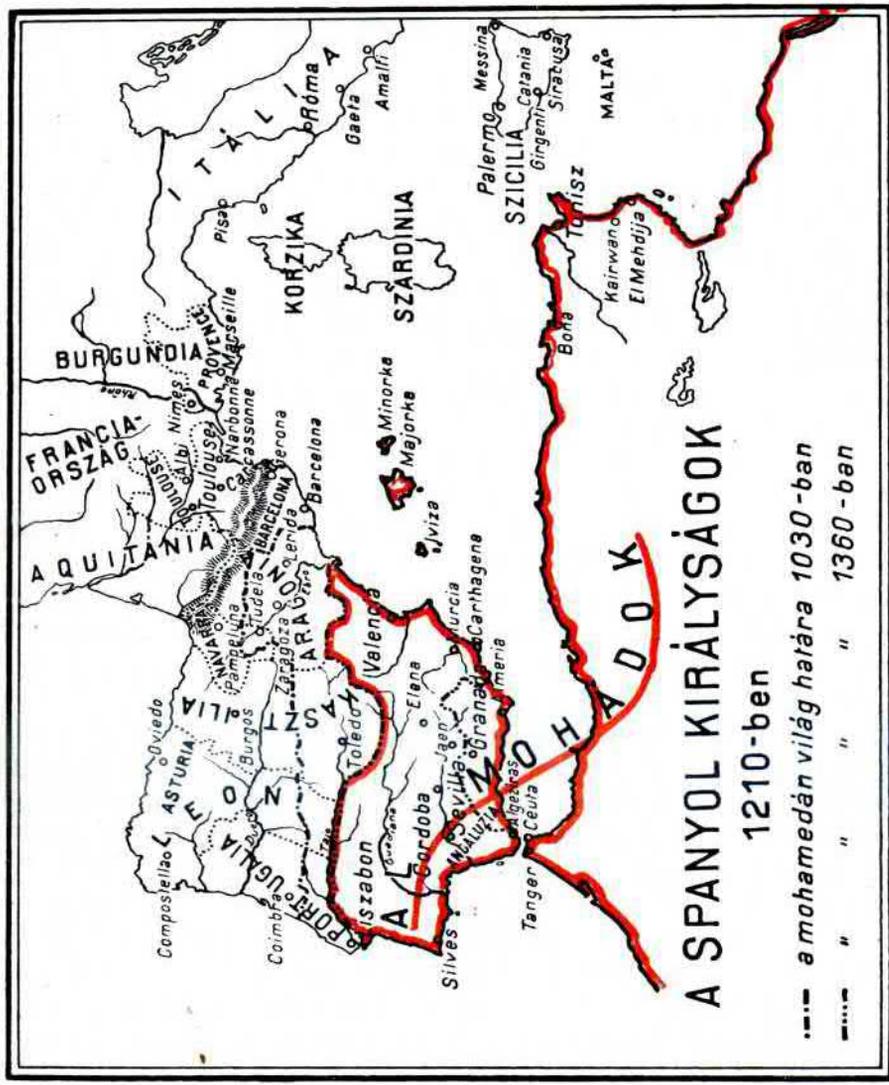
Ezt az ősrégi kultúrterületet éri a VII. században az a vallási és politikairpegrázkódtatás, melyet Iszlámnak szoktunk nevezni. Az új megmozdulás nem a hellenisztikus kultúra valamely régi központjából, hanem annak egyik félreeső perifériájából, Arábiából indult ki. Arábia egy átlagban ezer méter magas fennsík, amelynek nagy-része kopár sivatag, csak a Vörös-tenger partvidékének délnyugati része, az ú. ψ Jemen volt alkalmas földművelésre. A félsziget egész területét arab-nomádok lakták, akiknek életmódja a klimatikus viszonyokhoz alkalmazkodott. Míg Jemenben és az attól északra elterülő partvidéken, Hidzsászban, a lakosság földművelésből, kereskedelem-ből és iparból tartotta fenn magát, addig a déli belterületek kopár sivatagjainak és az északi belterület steppéinek lakói állattenyésztő nomádok voltak. Az életformának ezek a különbségei a nyelv és a faj egysége ellenére Arábia különböző tájain más és más társadalmi és

politikai viszonyokat teremtettek. Míg a sivatag- és steppelakó beduinok társadalma kizárólag vérségi alapon nyugodott s a nemzetségek nagy halmazából legfeljebb laza törzsi kötelékek keletkeztek, addig a régi kultúrájú Jemenben, mely Indiával is élénk kereskedelmi összeköttetésben állott, már viszonylag korán monarchikus intézményt és feudális nemességet találunk. Bár ez a terület meglehetősen kívül esett a nagy hódító kultúrák hagyományos útvonalán, asszír, babilóniai és perzsa kultúrhatások és politikai kapcsolatok ugyanúgy érték, mint ahogy nem kerülte el ez a terület Róma és Bizánc figyelmét sem. A hódítások és műveltségi hatások azonban felületesek és szórványosak voltak. Mivel ez a terület semmiféle nagyobb gazdasági vonzóerőt a szomszédokra nem gyakorolt, az egymást leváltó perzsa, római és bizánci hatalmak inkább csak arra ügyeltek, hogy a nomád arab törzsek rablótámadásaitól szomszédos kultúrtartományaikat megvédelmezzék. Arábiának ez a viszonylag elszigetelt helyzete leginkább az Iszlám előtti arab vallási viszonyokban tükröződik. Az arabok az északkeurázsiai steppevidék nagystílusú nomádjaihoz hasonlóan animisztikus képzeletvilágban éltek: fantáziájuk a szellemek és démonok színes világával népesítette be az őket körülvevő természetet. Minden nemzetségnek és törzsnek megvoltak a maga házi szellemei, istenei, akiknek tiszteletére bálványokat emeltek. A nemzetségek és törzsek egymással való érintkezése így egész természetesen politeizmusra vezetett. Ebből a politeizmusból már a Mohamed fellépését megelőző időkben kiemelkedett egyetlen istenségnek, Allahnak eszméje, aki mellett azonban a nemzetségi, törzsi és természeti szellemek is megtartották régi szerepüket. Az arabok vallása így nem monoteizmus, hanem henoteizmus volt. Ezt a lényegében pogány hitvilágot már régóta érték hatások különböző egyistenhívő vallások részéről. Különösen délen, Jemenben telepedtek meg nagy számmal zsidók, akik a környék arabjai között sikerrel térítettek, az északi törzsek viszont az iráni kultúrterület egymást leváltó, divatos vallásaival, majd a kereszténységgel ismerkedtek meg. Már az Iszlám előtt a palesztinai és sinai félszigeti remetek telepei mélyen belenyúltak az arab steppébe, melyet különösen a monofizita hitviták idején a menekülő eretnekek is azilumuknak tekintettek. Ezek a szórványos hatások egy eklektikus pogányságot teremtettek Arábiában, amely különösen a tengerparti hidzsászi városokban, így elsősorban a zarándokhelyként már régóta nagy szerepet játszó és a Kába kövének birtokával dicsekvő Mekkában virágzott. Ebben a városban látta meg 571-ben Mohamed, Abdallah fia a napvilágot. Szegény arab családból származott és ifjúkorát, sanyarú

körülmények között, pásztorkodással töltötte. Csak egy gazdag kereskedő özvegyével kötött házassága javított életkörülményein. Mekkában, Arábiának ebben a fontos vallási centrumában, mely fellendülését elsősorban a jámbor zarándokok által teremtett forgalomnak köszönhető, Mohamed lelkében is felébredt a vallásos érdeklődés. Bár az Iszlám prófétája mindvégig tanulatlan, írni-olvasni nem tudó ember maradt, Mekkában mégis megismerkedett a zsidó és keresztény tanítások elemeivel, melyek folytonos töprengések közepette és sokszor elferdített torz alakban, izzó, keleties vallásossággal telt lelkében forrottak egységbe. A keleti ember vallásos alkatának megfelelően az ő tépelődéseiben is az emberi lélek és az istenség egymáshoz való viszonya foglalta el a főhelyet. Hite a kinyilatkoztatások sorozatában erősödött meg, melyek biztossá tették őt elhivatottságában és arra készítették, hogy szülővárosának lakói elé Allah prófétájaként, Ábrahám vallásának helyreállítójaként lépjen. Mohamed vallásának tételeit élő hitéből merítette s legfőjebb azokra a sokszor apokrif útmutatásokra volt utalva, melyeket alacsonyrendű környezetének zsidó és keresztény tagjaitól szerzett. Fellépése idején gondolatainak középpontjában az utolsó ítélettől való rettegés állott, mellyel Allah lesújt a bálványimadásba sülyedt népre. Az ember és az Isten viszonyán való jellegzetes keleties töprengése mindinkább szigorú egyistenhit felé terelte őt s talán ez volt hitvilágának egyetlen szilárd magva. Híveitől Mohamed ezt a feltétlen egyistenhitet követelte meg, belenyugvást Allah akarataiba (Iszlám). Medinába való menekülése után (622 július 16), mely a mohamedán időszámítás kiindulópontjává vált, kinyilatkoztatásaiból eltűnik a mekkai évek fanatikus istenkeresése és a keleti prófécia jellegzetes hangulata, hogy száraz, rituális szabályoknak adjon helyet. Az Iszlám hitvallásának lényegét „nincsen isten Allah-on kívül és Mohamed az ő küldöttje“ — mondás tartalmazza. A hellenisztikus vallásokkal és a kereszténységgel éles ellentétben Mohamed tanításából hiányzik a megváltás gondolata. Isten és ember között nincs közvetítő. Mindaz, ami az Iszlám dogmatikájában ezen alaptétel köré csoportosul, nem egyéb, mint közvetlen zsidó és keresztény, közvetve pedig hellenisztikus és iráni elemek keveréke, melyet Mohamed szétfolyó prófécijája époly kevéssé olvasztott egy fogalmi rendszer egységébe, akárcsak az Iszlám későbbi teológiája. Így különösen az akaratszabadság kérdése maradt homályban s a mohamedán vallás fatalizmusa csak később öltött határozott alakot az Iszlám előtti arab néphit determinizmusának befolyása alatt. Medinai tartózkodása óta Mohamed tudatosan elfordul a keresztény, de főként a zsidó tanítás-

tói s mindinkább az arab lélek alkatának megfelelően építette ki az Iszlám vallását. Ez az arab lélekhez való alkalmazkodás nyilvánul meg mindenekelőtt a hitetlenek elleni hadbavonulás parancsában. Az arabok, mint többségükben pásztorkodó, egymással és szomszédaikkal örökös vérbosszúharcban álló nomádok, nem igen tudtak volna oly vallást tenni magukévá, mely a békét és a szeretetet állítja oda legfőbb parancsként. A hitetlenek elleni küzdelem jelszava módot adott ősidő óta űzött rablóhadjárataik nagyarányú folytatására, a szomszédok megtámadására, vagyonelkobzásokra, sarcok kivetésére, egyszerre a társadalmi, gazdasági és politikai felülrétegzésnek mindazon eszközeire, melyeket harcos-nomád népek a letelepült védtelegebb szomszédsággal szemben ősidők óta alkalmaztak. Mohamed 630 táján már egész Arábia beduin törzseinek feltétlen ura volt s közvetlenül halála (632) előtt már a hatalmas bizánci és perzsa birodalmak megtámadására szervezte népét. Az arabok természetes ösztöneinek a vallás parancsaival való találkozása biztosította az Iszlámnak azt a páratlan lendületet, mellyel néhány rövid évtized leforgása alatt megsemmisítette a perzsa birodalmat, elfoglalta Szíriát, Mezopotámiát, Egyiptomot és Tuniszt (647) s a VIII. században Spanyolország meghódításával a nyugati világ közvetlen közelébe, a távolkeleten pedig egészen Indiáig hatolt. Ez az arab jelleg érvényesül a korai Iszlámnak abban az álláspontjában is, hogy csak az arab eredetű megtértek kapták meg a teljes polgárjogot, azaz élveztek adómentességet, míg a többieknek éppen úgy kellett a türelmi fejadót fizetniök, akár csak a zsidó, keresztény vagy tűzimádó hitetlennek.

Amilyen sovány és határozatlan teológiát adott híveinek a próféta, époly bizonytalan volt az általa megteremtett politikai keret is. Mohamed egyáltalán nem gondoskodott az utódlás kérdéséről és halálával híveit a legnagyobb bizonytalanságban hagyta hátra. Az arab mozgalom kezdetben nem volt dinasztikus jellegű. Mohamed első utódai magukat kalifáknak, azaz a próféta helytartóinak nevezték s ez a tisztség kezdetben inkább politikai és vallási vezetést, mint intézményes uralkodást, monarchikus szervezetet jelentett. Csak az Omajáda-ház uralkodása idején, amidőn az arab birodalom már berendezkedett az iráni és bizánci kultúrterületeken s a hódítók megismerkedtek elődeik kiforrott intézményeivel, került sor a kalifátus dinasztikus megalapozására. A birodalom fővárosa már nem Medina volt, a régi arab nemzeti centrum, hanem a szíriai Damaszkusz, ahol a kalifák udvarában rövidesen világias életmód cserélte föl a régi, szigorú, vallásos életstílust. Viszont e terület rokonfajú lakossága révén, mely már régóta

zsidó és keresztény vallási hatások, továbbá bizánci és perzsa politikai és műveltségi befolyás alatt állott, az arabság műveltsége és látóköre jelentékenyen megnövekedett a nélkül, hogy az egész mozgalom arab jellegéből kivetkőzött volna. Bármily nagy volt is az a különbség, amely az Omajádok korát (661—749) a mozgalom hősi korszakától elválasztotta, az arab elem hegemoniája még töretlen volt. Csak az Omajádok kiirtása és az Abbasszidák (750—1258) trónfoglalása után következett be az Iszlám eredeti nemzeti jellegének elhomályosulása. Az Abbasszidák nem Damaszkuszról, hanem az Irak tartománybeli és újonnan alapított Bagdadból kormányozták birodalmukat. Az új főváros a Tigris balpartján, nem messze a Szaszanida nagykirályok egykori székhelyének romjaitól, épült fel s így szimbolikus kifejezést kap benne az Iszlám súlypontjának áthelyeződése a meglehetősen kezdetleges műveltségű, de friss energiákat tartalmazó arab területekről az iráni kultúrhagyományok új, hódított területeire. Az a szívós átütő erő, amely az iráni műveltséget mindenkor jellemezte s amely Nagy Sándor és a Diadochosok görög kultúrhagyományát a Szaszanidák uralma alatt egy nacionalista iráni műveltségben oldotta fel, rövid idő alatt átalakította az egész Iszlámot. A vallási tanok befogadásának az irániak részéről semmiféle akadály nem volt, hiszen Mohamed is azt az alapvető keleti vallási élményt fogalmazta újra, amely mindenkor elevenen élt ezeknek a népeknek tudatában. Az Abbasszidák uralma alatt az Iszlám összes vezető, pozícióit irániak foglalják el, s az arab elem a politikai, a gazdasági és a kulturális élet színteréről egyaránt letűnik. Iráni közvetítéssel ismerkednek meg az arabok a hellenizmus szellemi hagyatékával. Az Iszlám műveltsége nem más, mint iszlamizált hellenizmus. Az esetek nagyrésztében kimutatható, hogy az arabok ma is megcsodált természet- és orvostudományi ismeretei csak részben táplálkoznak közvetlen görög forrásokból, s többségükben a Szaszanida birodalomban elevenen élő természettudományi hagyományra mennek vissza. Az arab természettudományos irodalomból rekonstruálható az ősi perzsa terminológia, melynek helyére az Iszlámmal csak arab szavak, de nem arab tartalmak kerültek. A bagdadi kalifátus korának nagy tudományos és művészi teljesítményei, az arab nyelv tudományos tanulmányozása, görög grammatikai alapra helyezése az Iszlám jogalkotás első termékei, az északi népekkel foglalkozó földrajzi és történeti irodalom kivétel nélkül iráni származású tudósok nevéhez fűződik. Ezek az irániak kezdetben arab nyelven írtak s ezt a költői lehetőségeket magában rejtő, bár egyszerű nyelvet új szépségekkel

gazdagították. Ahogy azonban befolyásuk az Iszlám életében megnövekedett, ugyanabban az arányban tért vissza az elfojthatatlan perzsa nemzeti öntudat, amely azután a X. századtól kezdve a perzsa nyelvű irodalom renaissance-ára vezetett. A perzsa költészet legszebb virágai a líra és az epika terén egyaránt az Iszlám korából származnak: elég e tekintetben Firduszi halhatatlan époszára hivatkoznunk, mely az újjáéledt iráni öntudatot és a történeti hagyomány elevenségét tükrözi. Az Abbasszidák és a Szamaninák (903—1103) uralkodása idején tehát tulajdonképpen az Iszlám vallási és politikai formájában zavartalanul él tovább az iráni kultúra, nyelv és fajiság. A birodalom székhelyének Bagdadba való helyezése átalakítja az Iszlám politikai arculatát is. Bár a rakoncátlan arab törzsek megrendszabályozását már az Omajádok megkezdték, a kalifák uralma jellegzetes deszpotikus színezetét mégis a hajdani perzsa nagykirályok országában, az önkényuralom e klasszikus földjén kapta.

Az Abbasszidák hatalmas birodalmának gyors elvirágzásában és az egész Iszlám politikai széthullásában az iráni elemnek szintén döntő szerep jutott. A régi arablakta területek, melyeknek lakosságában még elevenen élt az Iszlám első korszakának puritán vallásos szelleme, elidegenedtek attól a bagdadi udvartól, amelyben minden tisztség perzsáknak jutott, s ahol a birodalom fontos ügyeinek intézésében a háremintrikák, palotaforradalmak és testórlázadások — ez is perzsa örökség — játszották a döntő szerepet. Az iráni területek lakosságának transzcendens spekulációra való hajlama, nyugvópontra sohasem jutó vallási tépelődése már igen korán az Iszlám kebelében egy egész sereg eretnekség kialakulására s ezzel a régi hitegység megbomlására vezetett. Ezek az eretnekségek ugyanúgy aláásták az Iszlám életerejét, mint ahogy Bizáncban a monofizitizmus volt a politikai bomlás egyik fontos tényezője.

Az ősi kultúrájú és így enervált iráni elem nem tudta átvenni az Iszlám első nemzedékének hódító lendületét s az arabság háttérbeszorulásával egyidőben elenyészett az a katonai fölény is, melynek alapja a beduin törzsek vad harckészsége volt. A katonáskodásra alkalmatlan s magát mindinkább a hitvitáknak átengedő perzsa elem uralma idején mind nagyobb és nagyobb szerephez jutottak az Iszlám hadjárataiban a belsőázsiai steppének nagy katonai átütőerőt képviselő török nomádjai, akik kezdetben zsoldosokként léptek a kalifák szolgálatába, később azonban a trónviszályok, palotaforradalmak idején ugyanahhoz a szerephez jutottak, mint a hanyatló Róma pretoriánusai. A nagy török népcsaládhoz tartozó szeldzsukok

a XI. század első felében önálló államot alapítanak, elfoglalják Perzsiát és Mezopotámiát, a század második felében pedig a kalifátussal és Bizánccal vívott szüntelen harcok közepette megvetik lábukat Kis-Azsiában és Szíriában is. A XII. század folyamán őket is kikezdi az egész moszlim világ bomlási folyamata s birodalmuk apró emírségekre oszlik. A távolabbi tartományokban még kevésbé tudták az Abbasszidák uralmukat biztosítani s az egykor egységes kalifátus területén a helyi hatalmak áttekinthetetlen sokasága tűnik fel. Spanyolországban az Omajádok (755) megalakítják a virágzó kultúrájú cordobai emírséget, Szíriában és Egyiptomban a Fatimidák (970—1171), akik egyidőre Sziáliában is uralkodnak, Észak-Afrikában az Almorádok nyomába lépő (1174) Almohádok, Korasszánban pedig a Samanidák (903—1103) alapítanak a kalifátustól legföljebb névleg függő államokat. A kalifátus sorsát a XIII. századi nagy belsőázsiai mongol mozgalom pecsételte meg. Hulagu mongol fejedelem 1258-ban megöli az utolsó Abbasszida uralkodót, Mutaszimot és elfoglalja a nagymúltú fővárost, ahonnan utódai száz évig kormányozták Perzsiát s helyüket csak az oszmántörök uralomnak engedték át.

Az Iszlámnak ebben a korszakában a helyi politikai központoknak megfelelően az Omajádok korának viszonylagos műveltségi egysege is megszűnt. Miután az arabok nem hoztak magukkal kultúrát, viszont tagadhatatlan fogékonyság élt bennük, csaknem mindenütt annak a területnek kultúr hagyományai hatalmasodtak el rajtuk, melyen uralkodtak. E helyi műveltségi központok között a legjelentősebb és az Abbasszidák Bagdadjával egyértékű szellemi életet teremtő Cordoba volt, melyet az ide menekült Omajádok és utódaik csodálatos építkezésekkel gazdagítottak. Az arabok természetesen nem rendelkeztek építő kultúrával s első építkezéseik teljesen az iráni-hellenisztikus stílus hatását mutatják. A szíriai Omajádok mecsetjein már bizánci mesterek dolgoztak s az arab stílus nem volt más, mint ezeknek az alapelemeknek a különböző helyi hagyományokkal való eklektikus összeolvasztása. Ez az eklekticizmus azonban csodálatos alkotásokat hozott létre, különösen Spanyolországban: a délszaki táj szépségétől ihletett érzéki arab fantázia a román stílus elemeinek bevonásával oly csodálatos alkotásokat teremtett, mint a cordobai mecset, melynek szépítésén a nagy nyugati dómokhoz hasonlóan az uralkodók egész sora dolgozott, vagy a világi építészet remeke Cordobának egy kedvelt háremhölgy számára Abderrahman (912—961) által emelt külváros (as-Sachra). Hogy a politikai dekadencia nem merítette ki az

íteni arabság műveltségi erőit, annak örök időkre szóló bizonyítéka a XIII. és XIV. században épített granadai várkastély, az Alhambra. Ez az építészet azonban szintén az Iszlám alkotása s éppen úgy hiányzik belőle a továbbfejlesztés lehetősége, akárcsak az arab filozófiából. Avicenna (f 1037) ennek az Iszlám filozófiának és tudományosságának legjellemzőbb alakja, teljesen idegen minden humanisztikus műveltségtípustól. Ez az egyszemélyben gyakorlati politikus, orvos és filozófus nagyszámú műveiben a hellenisztikus tudásnak olyan tárházát hagyta az utókorra, mely valóban csodálatra méltó. A műből azonban hiányzik az önállóság s alig egyéb nagyvonalú kompilációnál, filozófiai rendszere pedig minden miszticizmusa ellenére sem más, mint egy hideg agy dialektikus bravúrja. A Bagdadban és Spanyolországban egyaránt virágzó történeti irodalom jelentősége is kimerül kútfői értékében. Feneketlen gyűlölködés, egyáltalán nem politikai és vallási célzatosság jellemzik, melyből teljességgel hiányzik a görög nyomokon haladó históriaírásnak, a nil humánus a me alienum-nak szelleme.

Az Abbasszidák Iszlámjának belső és külső bajait még csak tetézte az a kétirányú támadás, mely a próféta híveit közel egyidőben kelet és nyugat felől érte. A kereszties hadjáratok és a szeldzsukokkal kezdődő török invázió volt a fő oka annak, hogy az Iszlám egysége többé nem valósulhatott meg.

Kétségtelen, hogy a nyugati nemzetek a kereszties háborúkkal léptek először arra az útra, mely végül is a kontinensen túli nagyvonalú és tudatos terjeszkedés, a modern gyarmatpolitika irányába vezetett. Ennek az első európai terjeszkedésnek a motívumai azonban a középkori lélekből fakadtak s így a gazdasági érdekek inkább csak a kereszties hadjáratok utolsó periódusában jutnak nyíltabban szóhoz. Az első kereszties hadjáratokkal kapcsolatban ez a terjeszkedés a kereszténység kiterjesztését jelenti s azzal a lelkeket legmélyükben átható mélységes tisztelettel függ össze, mellyel a keresztény világ népei a Megváltó születésének, szenvedésének és halálának megszentelt színtere iránt viseltettek.

A keresztény világ és az Iszlám súrlódásai már meglehetősen régi keletűek. Gondoljunk Martell Károlynak az arabokkal vívott küzdelmeire és Nagy Károlynak a Pyreneusi félsziget visszaszerzésére vonatkozó terveire, továbbá arra az egész keresztény közvéleményt foglalkoztató hősi önvédelemre, melyet az ibér félsziget megmaradt keresztény királyságai a cordobai emírekkel folytattak. Éppen a kereszties hadjárat eszméjének megvalósítása előtt újult ki a harc Castilia

és Leon királyságai és a moszlimok között, mégpedig a reformpápaság kezdeményezésére és a francia lovagság nagyszámú részvételével. VI. Alfonz uralkodása alatt (1073—1109) indul meg a keresztények offenzívája, melynek eredménye Saragossa elfoglalása volt (1118). Ezeknek a küzdelmeknek visszhangja a francia Roland-ének, amely jól mutatja, hogy minő szerepet játszott a francia lovagi felfogásban az Iszlám elleni küzdelem eszméje. Nem véletlen tehát, hogy az első keresztes hadjáratot a reformpápaság, II. Orbán indítja meg, akinek a piacenzai és clermont-ferrandi (1095) zsinatokon elhangzott szózatára a francia lovagság nagy tömegei gyűltek a kereszt zászlaja alá. A keresztes hadjárat közvetlen indítóoka az a kedvezőtlen fordulat volt, melyet a szeldzsukok megjelenése idézett elő a keleti kereszténység és a Szentföldre induló zarándokok helyzetében. A Szentsek és a francia lovagság eszményi indítékai mellett nem hiányoztak más tényezők részéről a reális gazdasági motívumok sem. Itália kereskedővárosai, elsősorban a névleges bizánci fennhatóság alatt álló Velence, továbbá Genova és Pisa már hosszú idő óta kereskedelmi összeköttetésben voltak Kelettel és az Iszlám országaival. Még jóval a keresztes hadjárat megindulása előtt itáliai városok kereskedelmi telepei hálózták be a bizánci birodalom, Egyiptom és a távolabbi kelet kikötővárosait. Ezeknek a városoknak üzletemberei hamarosan rájöttek arra, hogy a keresztény hatalmaknak az Iszlám országaiban való esetleges térfoglalása érdekeiket mennyire elősegítené és a keleti kereskedelemben divatos monopóliumok rendszere révén milyen kézzelfogható előnyöket biztosítana nekik. A kereskedővárosok mellett Dél-Itália normann fejedelmeiben és lovagságában kell megjelölnünk azon másik elemet, mely a keresztes hadjáratban nemcsak egy nagy cél megvalósításának, hanem hatalom- és vagyongyarapodásnak a lehetőségét köszöntötte. A normannok Ugyanis éppen a keresztes hadjárat megindulása előtti időben nagy erőfeszítéseket tettek arra, hogy Dél-Itáliából az otrantói szoroson átkelve, Albániában a bizánci birodalom rovására lábukat megvessék. Így tehát már az első keresztes hadjáratban bennszunnyadtak azok a tendenciák, amelyek ezt a nagy mozgalmat lépésről-lépésre térítették el eredeti céljától és a keresztény meggyőződésű, de nagyravágyó lovagság politikai és az itáliai városok józan kalmárainak gazdasági vállalkozásait süllyesztették.

Ugyancsak megvolt a politikai felhasználás célzata az elsősorban érdekelt keresztény keleti nagyhatalom, Bizánc részéről is. I. Alexios császár tisztában volt a keresztes hadjáratnak reávarakozó előnyeivel és hátrányaival egyaránt. Tartania kellett attól, hogy a ke-

resztesek döntő sikere esetén a birodalom egykori keleti tartományai-
ban olyan keresztény nagyhatalom alakul meg az Iszlám romjain,
mely a nyugati államokkal természetes szövetségben Bizánc létét ve-
szélyezteteti. A kereszties had vezérei között ott voltak a seregben: a fő-
vezér Bouillon Gottfried és Raimund toulousei gróf és több más, az
eszmétől tényleg áthatott lovag mellett Dél-Itália fejedelmei: a hi-
degen számító Bohemund tarentói fejedelem és unokaöccse, Tankréd,
akikkel még néhány évvel azelőtt elkeseredett harcot vívott az adriai
tengerpart birtokáért. Jól tudta, hogy ezeket az urakat nem Bizánc
megmentésének vágya vezeti a Szentföldre, hanem saját nagyratörő
ambícióik kielégülését remélték a hadjárattól. Ezért a Boszporuszon
való átkelés ellenében hűbéresküt követelt már előre mindazokra a
területekre nézve, amelyeket a keresztiesek esetleg meghódítanak. Célja
az volt, hogy a keresztieseket a Tarsus hegységig terjedő bizánci terü-
letek visszaszerzésére felhasználja, viszont az azon túleső vidéken le-
hetővé tegye számukra oly keresztény államok alapítását, melyek a
birodalommal hűbéri viszonyban vannak és kivédik a szeldzsukok
támadásait. Alexios feltételeit a kereszties had vezérei, az egy Tankréd
kivételével, el is fogadták és a császár kezébe letették a hűbéresküt.

A nyugati lovagság átütő lendülete és a szeldzsukok előtt ismer-
etlen harcmódora már az első összecsapások alkalmával sikert hozott
s Nikaia 1097 májusában ismét a bizánciak kezén volt. A döntő össze-
csapás 1097 július elsején Dorylaionnál a keresztiesek teljes győzel-
mével végződött és Kilidzs Arszlán szultán vert hadai képtelenek vol-
tak a további előnyomulást megakadályozni. A szeldzsukok az egész
vonalon visszavonultak s a hódított területeken megindult a hűbéres
keresztény fejedelemségek szervezése. Elsőnek az edessai örgrófság
alakult ki, melynek élére Balduin, Alsó-Lotharingia hercege került.
Ezt követte a második keresztény fejedelemségnek, Antiochiának ala-
pítása, melynek fejedelme tarentói Bohemund lett. A kereszties sereg
ellenállhatatlanul nyomult végső célja, Jeruzsálem felé. 1099 július
15-én több heti ostrom után a keresztiesek kezébe került a Megváltó
városa, melynek mohamedán lakosságát napokig tartó vérengzésben
kivétel nélkül kardélre hányták. Miután Raimund, toulousei gróf, el-
hárította magától a francia nagyok feléje forduló bizalmát, Bouillon
Gottfriedot választották meg az elfoglalt terület fejedelmévé, aki azon-
ban csak „a szent sír védője“ címet vette föl, mert nem akart királyi
koronát viselni ott, ahol az Üdvözítő töviskoronát hordott. Jeruzsálem
elfoglalását néhány esztendővel később, 1105-ben a negyedik kereszt-
ény tartomány, Tripolisz megalapítása követte. A kereszties had sike-

reinek láttára feltűntek a láthatáron az itáliai kereskedő-városok, hogy az elfoglalt területek feletti gazdasági uralmat kezükbe kaparintsák. Először Genova létesített kereskedelmi telepet a Szentföldön s csak később követték példáját Velence és Pisa. Ezek a keresztény uralom árnyékában meggazdagodó városok segítették anyagilag a kereszties had zömének széteszlása után az új fejedelemségeket, melyeknek az anyaországgal való kapcsolata egyébként megszakadt volna. A szeldzsukok azonban nem nyugodtak bele területük jelentős részének elvesztésébe és csak a kedvező alkalomra vártak, hogy a gyűlölt keresztényekkel leszámoljanak. 1144-ben elfoglalták Edessát s tartani kellett attól, hogy támadásaiknak az első kereszties hadjárat összes eredményei áldozatul fognak esni. Ily körülmények között indította meg Clairvauxi Bemát nagyhatású propagandáját egy újabb kereszties hadjárat érdekében, melyet teljes siker is koronázott, amennyiben VII. Lajos francia királyon kívül III. Konrád császár is felvette a keresztet. A keresztény Európa két leghatalmasabb uralkodójának vállalkozása azonban csúfos kudarcba fulladt és 1147 októberében az első keresztiesek nagy győzelmének színhelyén egységes vezetés és egyetértés hiányában a szeldzsukok kerekedtek felül. Bár a keresztény sereg nem szenvedett döntő vereséget, a hadjárat folytatására még sem került sor, sőt a fejedelmek meghasonlása, egy francia-normann és egy német-bizánci hatalmi csoport hosszú időre lehetetlenné tett minden keresztény összefogást.

A kereszties hadjáratok közel hozták Keletet Nyugathoz. Bármily gyűlölettel viseltettek egymás iránt kezdetben a szembenálló felek, ez a gyűlölet a szentföldi keresztény lovagok körében lassankint egészen más érzelmeknek, az ellenfél megbecsülésének adott helyet. A sors iróniája, hogy a cluny szellemű reformpápaság által kezdeményezett kereszties hadjáratok, a várakozással ellentétben, a vallási tolerancia szellemét segítették uralomra s bámulattal töltötték el Nyugat lovagságát a szakadár Bizánc ősi kultúrája és a hitetlen keleti fejedelmek fényűző életstílusa iránt. Főként az itáliai városok közvetítésével ekkor termékenyíti meg a Nyugatot az Iszlámnak kétségkívül magasabb színvonalon álló technikai civilizációja, ipari és kereskedelmi haladottsága. Hozzájárul a közhangulat megfordulásához az investitúraharc utáni kimerülés: VII. Gergely és II. Orbán korát az óvatos szkepszis és a finomabb élet utáni vágy korszaka váltja föl. Ezt a kereszties hadjáratot is egy katasztrofális esemény váltotta ki. 1187 júliusában Szaladin szultán a Genezareth tava melletti Hittinnél döntő csapást mért a jeruzsálemi királyság haderejére s a királyt, Lusignani Guidó fog-

ságba ejtve, ez év októberében elfoglalta Jeruzsálemet. A Szentföld elvesztése megrendítette egész Európát. VIII. Gergely, majd III. Kelemen felszólítására a nyugati világ három leghatalmasabb uralkodója: Fülöp francia, Richárd angol király, sőt maga az agg Barbarossa Frigyes császár is felvették a keresztet. Ezt a kitűnő kilátások között meginduló keresztes hadjáratot tragikus esemény hiúsította meg: Frigyes császár fürdés közben a Salef folyóban lelte halálát és bár a francia és az angol uralkodók tovább folytatták a hadműveleteket, pozitív eredményt elérni nem tudtak, amiben nagy része volt a két uralkodó állandó viszályának.

A negyedik keresztes hadjárat kitűzött céljával ellentétben nem a Szentföld, hanem miként azt a bizánci történet tárgyalásánál láttuk, Konstantinápoly elfoglalásával, a latin császárság megalapításával és Velence keleti kereskedelmi hegemoniájának végleges biztosításával végződött. Ebben a keresztes hadjáratban mutatkozik meg legtisztábban a régi szellem elhanyaglása az egoista, haszonleső ösztönök felülkerekedése. Szent Lajos királynak 1248-i és 1270-i keresztes hadjáratai kivételével az összes ilyenmű vállalkozások részben a naív és kellő hatalmi eszközökkel alá nem támasztott rajongás megnyilatkozásai voltak, részben pedig a pápai tekintély nyomására létrejött kényszervállalkozások, melyek őszinte meggyőződés és siker elérésére irányuló szilárd akarat hiányában megfelelő eredményt nem is hozhattak. Az elsőre a gyermekek keresztes hadjárata, az utóbbira II. Endre magyar király 1217-i és II. Frigyes 1228-i hadjárata szolgálhat például. A nagyravágyó magyar király a latin császári trón megszerzéséről ábrándozott és az egész keresztes hadjáratot kizárólag keleti összeköttetések megszerzésére használta fel. Még aránylag a legtöbb eredménnyel II. Frigyes vállalkozása járt, aki 1229-ben békés megegyezéssel tíz évre visszaszerezte Jeruzsálemet. A nyugati világ mindinkább magára hagyta a keleti keresztény államokat. A kialakulóban levő nemzetállamok politikai önzése, az egész európai közszellemnek átalakulása, a lovagság lehanyaglása mind elősegítették a keresztény pralom végleges bukását. Lépésről-lépésre való előnyomulás után 1291-ben az utolsó keresztény birtok, Akkon is a hitetlenek kezébe került és ezután már csak a kis Örményország tartotta magát, egészen 1375-ig, amidőn ott is a mohamedánok jutottak uralomra. Ennek a küzdelemnek utolsó szakasza azonban már nem a keresztény lovagság és az enervált kalifátus vagy a felbomló szeldzsuk hatalom mérközése volt, hanem benne az oszmán törökök elhasználatlan katonai és politikai energiái diadalmaskodtak. A törökségnek ezek az oguz

csoporthoz tartozó törzsei a XII. századtól kezdve a szeldzsukokhoz hasonló szerepet játszottak a bizánci császárok és szeldzsuk emirek szolgálatában. Nevüket a dinasztia alapítójától, Oszmántól kapták, aki 1258-ban a bagdadi kalifátus bukásának esztendejében született. A szeldzsukok uralmát megdöntve, Kis-Ázsiában alapítják meg szigorúan központosított államukat. A XIV. században a bizánciakkal vívott harcok során egyre közelebb nyomulnak a fővároshoz, kisebb csoportjaik pedig a Balkán-félsziget görög kézben maradt tartományait pusztítják végig, 1326-ban már a kisázsiai Brusszába tolják előre székhelyüket, egymásután foglalják el Nikaiát és Nikomediát, 1354-ben pedig Gallipoli elfoglalásával először vetik meg lábukat Európa földjén. I. Murad elfoglalja Filippopoliszt és európai fővárosául 1366-ban Hadrianopoliszt rendezi be, I. Bajazid pedig 1389-ben a Rigómezőn összetöri a szerbek ellenállását s 1393-ban Bulgáriát hódoltatja. A bizánci birodalmat ekkor már csak a gazdaságilag is elhanyagoltó Konstantinápoly jelképezi, az összes európai és ázsiai birtokok már a török szultán kezében vannak. Hogy mennyire elhanyagolható mennyiség volt már ekkor a császárváros, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a törökök hosszú ideig kísérletet sem tettek elfoglalására. Mikor azonban 1453-ban Mohamed szultán hadai végső leszámolásra megjelentek a Hellespontusnál, Nagy Constantinus, Justinianus és a Komnenosok városa hősi ellenállás után ugyan, de érett gyümölcsként hullott a hódító kezébe.

Elő-Azsia és Kis-Ázsia hellenizált területein tehát végül is az Iszlám győzedelmeskedett. A török nagyhatalom a következő évtizedekben a nyugati kultúra keleti előőrsének, Magyarországnak közvetlen szomszédságába nyomult. Ez az eseménysor azonban már Kelet-Európa történetére utal.

ÖTÖDIK FEJEZET

A KÖZÉPKORI KELET-EURÓPA

A VII. századtól kezdve Bizáncban és a távolabbi hellenisztikus területeken meginduló politikai és kulturális fejlődés és az ugyanakkor nyugaton a germán és román népek összeforrása egy keleti és egy nyugati szférára tagolta az egykori római világbirodalmat. A román-germán és bizánci-izlám kultúrkörök kialakulása és egymás-

sal való ellentéte adja meg a középkori Európának politikai és műveltségi jellegét. A germán törzsek településterületétől keletre és délkeletre, a bizánci és az Iszlám világtól északra fekszik az a hatalmas terület, melyet Kelet-Európának nevezhetünk, a szónak nem földrajzi, hanem történeti értelmében. E kultúrterület jellegzetességét az a körülmény határozza meg, hogy itt viszonylag későn, akkor került sor a népek végleges megtelepedésére, az etnikai viszonyok tisztulására, amidőn keleten és nyugaton ez a folyamat már végképpen lezárult. A másik sajátosság, mely Kelet-Európa helyzetét a középkorban jellemzi, az antik-hellenisztikus kultúralap hiánya. Kelet-Európa jórészt limesen túli területeket foglal magába, az itt lakó népek tehát már az ókortól kezdve ki voltak téve a délről és nyugatról feléjük forduló római, hellén és iráni magaskultúrák hatásának. Ezeknek a hatásoknak iránya kezdettől fogva bizonyos éles területi és kulturális megkülönböztetésekre vezetett. Míg a délorosz steppe és a mai Erdély egészen a Tisza vonaláig görög és iráni hatás alatt állott, addig a Dunántúl, továbbá a Kárpátok északnyugati vidéke felé egészen az Elba vonaláig a római világhatalom nyújtotta ki csápjait. Ez a történeti helyzet a középkor folyamán sem változott: Kelet-Európa sorsát továbbra is a nyugati, illetőleg a déli kultúrhatások határozzák meg és mindmáig terjedő érvénnyel egy nyugati és keleti orientációjú részre bontották.

Kelet-Európa etnikai viszonyainak tisztázása a nagy germán népvándorlás lezajlásával és új népek, elsősorban a szlávok megjelenésével veszi kezdetét. Alkalmunk volt látni, hogy a késő-római élet éppen a VI—VII. század folyamán vesz jellegzetesen bizánci irányú fejlődést. Pontosan egyidőben ezzel indul meg Kelet-Európában annak mai képét kialakító szláv népmozgalom. A szlávok legrégebb ismert hazája a Kárpátok, a Dunatorkolat, a Visztula és a Dnyeper által határolt terület volt, ahová a finn kultúrától mentes, magasabb, északi régiókból jutott. Erről a területről már viszonylag korán, az V. század közepe táján megindul az egyes törzsek széttelődése, nyilvánvaló összefüggésben az európai népvándorlás nagy mozgalmával. A szlávok zöme azonban az avaroknak a VI. század második felében való megjelenéséig kétségkívül régi lakóhelyén tartózkodott. Midőn az avarok a VI. század derekán átlépik a Volgát, nyomban a szlávok telepeibe ütköztek és rövidesen kialakul köztük a hódítók és alávetettek jellegzetes viszonya.

Gazdasági, kulturális és politikai érzék tekintetében a szlávok ősei messze elmaradtak az iráni, germán és török népek mögött. Idegen kultúrhatástól nem érintett törzsek még a IX. században is sűrű

erdőségekben, egy kezdetleges föld- vagy mocsárar körül nemzetségek szerint elkülönülve tanyáztak. Főleg apró állatok tenyésztéséből és kezdetleges formák között űzött földművelésből tengették életüket, melyben a zsákmányoló élelemszerzésnek is döntő szava volt. A nemzetséget meghaladó politikai szervezettel nem rendelkeztek, rétegezetten társas közösségeik csak egy-egy vérbosszúhadjáratra egyesültek, hogy azután ismét atomjaikra bomoljanak. Fejlettebb katonai és politikai kultúra kialakítására képtelenek voltak: a világtörténet nem ismer egyetlen olyan államalakulatot sem, mely valamely szláv nép idegen hatástól mentes műve volna és ne germán vagy török fajú népek szervező tevékenységének köszönhetné létét. A régi szláv hagyományban élő kegyetlen bánásmód ellenére a szlávok egyik legnagyobb hatású tanítómesterévé az avarok váltak. Miután földművelése, mint hamisítatlan steppenépnek, nem volt, növényi táplálékkal terményadó formájában a szlávok látták el őket. A szláv nemzetségek élére már korán avar vezetők kerültek, akik ezt az adót rajtuk behajtották és később politikailag is megszervezték őket.

Az avarok a Kárpátok medencéjét már a szlávok nagy tömegét maguk előtt terelve vették birtokukba s őket mindenütt a településük perifériáján helyezték el. Így a Visztula—Kárpátok—Dnyeper—Alduna közötti területről kiinduló kelet-nyugat irányú szláv vándorlást s a Dunavidéken való elhelyezkedést nem egy szervezett nép honfoglalásának, hanem kizárólag hatalmas urai tudatos helyváltoztatásának kell tekintenünk. Miután pedig az avar uralom a történeti Magyarország területén kívül Csehországra is kiterjedt, nyugodtan állíthatjuk, hogy a szlávok cseh, morva és tót ágainak mai elhelyezkedése az avarok műve volt. Ugyanez a hatalmas nomád nép indítja meg délre, a Balkán-félsziget irányába való vándorlásukat is. A keletrómai császárság ellen vívott harcaikban már óriási számban vesz részt az avarok által jórészt gyalogsággá szervezett szlávok. A rájuk vonatkozó bizánci leírások már szemléltetik azt a hatást, amelyet életmódjukra az avarok gyakoroltak. Kezdetleges szokásaikhoz avar allűrök járulnak. János ephesosi püspök szerint „minden gond nélkül laknak és tanyáznak a római provinciákban, rabolnak, pusztítanak és gyűjtogatnak. Meggazdagodtak, aranyuk és ezüstjük, méneseik és sok fegyverük van és megtanultak háborút viselni, akárcsak a rómaiak. És mégis együgyű emberek ezek, akik az erdőkön és a fátlan területeken kívül nem mernek mutatkozni“. Avar vezetés alatt az Aldunán és a Száván át óriási tömegekben lepik el a balkáni provinciákat, nem csupán azért, hogy ott uraik parancsára pusztítsanak, hanem, hogy állandóan meg is tele-

pedjenek. A szlávok szereplése a Balkánon így a VI. századdal veszi kezdetét és avar kezdeményezés eredménye volt. Ahogy azonban az avar uralom aláhanyatlott, az ottlakó szlávok kapcsolata egykori uraikkal megszakadt. A Balkán-félszigetnek északi része az Antivari—Ochrida—Kasztoria—Thesszaloniki vonalig a VII. század közepén szláv törzsek kezébe került, melyek lassú asszimilációval magukba olvasztották a régi illir-trák és romanizált lakosságot. Ezzel szemben a félszigetnek déli része, Thesszália, Epirusz és Hellasz a szláv elem jelenléte ellenére is görög maradt, illetőleg később elgörögösödött. Minden valószínűség szerint a délibb részekről indult meg a X—XI. század folyamán a vlachnak nevezett romanizált pásztornép, a mai oláhság őseinek mozgalma északkelet felé. A Balkán-félszigeten az egész középkor folyamán a szlávok a Száva forrásaitól egészen a pontusi síkság pereméig egyetlen összefüggő nyelvi és etnikai egészet alkottak. Ezen a területen tűnnek fel a IX. századtól kezdve horvát és szerb néven emlegetett néptörzsek, míg a Balkán-félsziget északkeleti szlávok egy hódító török népnek, a VII. század második felében a Balkánon megtelepedő bolgárságnak nevét vette fel. A vékony török uralkodóréteget a szláv lakosság rövidesen felszívta, a nélkül azonban, hogy a népből a török tulajdonságok, a politikai érzék kiveszett volna. Míg a szerbek és horvátok csak később, a bizánci birodalom gyengülésével párhuzamosan építik ki államalakulataikat, addig a bolgárok a Balkánon Bizánc félelmes riválisaiivá nőttek ki magukat. A déli szomszédság, a bizánci kultúrfölény hatásától mégsem tudtak szabadulni és különösen a kereszténységnek a IX. század második felében történt fölvétele után megindult a feltartóztathatatlan bizánci terjesztés, mely végül is az önnálló bolgár államiság teljes bukásával végződött (1018). A szerbek és horvátok kezdetben ugyanolyan laza nemzeti szervezetben éltek, mint általában a régi szlávok. A szerbek különböző törzsei felett zsupánok gyakorolták a bizánci főhatalom nevében a fennhatóságot s szerepük csak a XI—XII. században, a bizánci hatalom hanyatlása óta mutat emelkedő tendenciát. A XII. század második felében ölt csak határozottabb alakot az első szerb nemzeti dinasztia, a Nemanidáknak a szerb nép feletti uralma. I. István 1217-ben a pápától nyert koronával megkoronáztatja magát, azonban rövidesen függetleníti magát Nyugattól és testvére, Szent Száva megalapítja az önálló ortodox szerb nemzeti egyházat. A bizánci hatalomnak a XII. század végén történt felbomlása után az évszázadokig elnyomott bolgárok is felszabadítják magukat. 1186-ban az Asenidák egy bolgár, kún és oláh etnikumra támaszkodó államot alapítanak,

mely egyházi tekintetben rövidesen a szerb példához igazodik. A Kapella hegység és a Kulpa folyó között megszálló horvátok kezdetben szintén bizánci fennhatóság alatt állottak, az avar uralom bukása után azonban a frankok terjesztették ki rájuk hatalmukat. Az önálló politikai fejlődés a X. században indul meg és a Tirpimiridák horvát királysága az Adriai-tenger és a Száva között pápai támogatással a XI. században jelentékeny nyugati hatalommá nő ki magát. A keleti Alpokban ugyancsak avar kezdeményezésre megtelepedő szlovének a IX. században frank, majd német fennhatóság alá kerülnek. A délszlávságnak ebben a politikai és kulturális megoszlásában is érvényesülnek Kelet és Nyugat rivalizáló erői. Míg a szerbek, bolgárok és a XIV. század elején az államalakulás stádiumába jutó oláhok Bizánc politikai és kulturális örökségét veszik át s a legújabb időkig társadalmi fejlődés, szellemi beállítottság tekintetében is elkülönültek Nyugattól, addig a horvátok és szlovének katolikusok és ezzel nyugatiak maradtak.

A szlávságnak az avar uralommal összefüggő délre-költözése nem érintette Pannónia és Erdély térségeit, melyeket az avarság szállott meg. A szlávok nagyobb arányú beszüremkedése Pannónia területére csak az avar hatalom összeomlása és a dunavölgyi frank uralom kialakulása óta vette kezdetét. A frankok már a IX. század folyamán érintkezésbe léptek a Dunától északra és a Kárpátoktól északnyugatra elterülő vidékek szláv népeivel, melyeknek politikai megszervezése, a keresztény hitre való térítése is az ő nevükhöz fűződik. A frank hatalom bomlása következtében a mai Morvaország és az északnyugati felvidék szlávsága politikailag is függetleníti magát és a IX. század harmincas éveiben megalakult az úgynevezett nagy-morva-birodalom, amely azonban nem volt egyéb rokonyelvű törzsek laza halmazánál. Sokkal később indul meg a cseh nép politikai fejlődése. A IX. században a csehek még számos nemzetségszű uralma alatt élnek, akik 845-ben Regensburgban felvették a keresztiséget és elismerték a frankok fennhatóságát. Egyideig a nagy-morva-birodalom kötelékébe tartoztak s csak annak bukása után mutatkozik náluk nyoma az egység felé haladó politikai fejlődésnek. A X. század folyamán a cseh föld a Przemysl-család részfejedelemségei között oszlik meg s csak a század legvégén mutatkoznak a német fennhatóság alatt álló egységes cseh fejedelemség körvonalai.

A Kárpátok övének gyéren lakott szláv, frank, avar és bolgár töredékei fölé egy új steppenép, a magyar terjeszti ki hatalmát. Ez az uralvidéki eredetű, finn-ugor nyelvű, de megjelenésekor bolgár-török

műveltség jellegét mutató lovasnomád nemzet a keletről előrenyomuló besenyőktől szorítva 896-tól kezdve birtokába veszi az egész Duna-medencét, melynek elsősorban központi és nyugati területeit szállotta meg. Marcus Aurelius császár óta a honfoglaló magyarok fejedelme, Árpád volt az első, aki a letelepedés tervszerűségéből megállapíthatóan ennek a területnek természetes egységét és az uralomnak ebből adódó következményeit felismerte s ezzel az 1000 éves magyar államiság alapjait lerakta. A magyarság a X. század folyamán egymásután vezette portyázó hadjáratait Németország, Itália és a bizánci birodalom kultúrterületei felé. Mindent elsöprő lendületük hosszú ideig nem talált ellenállásra s csak a X. század harmincas éveitől kezdve az európai államrendszerben bekövetkező tisztulási folyamat állította meg előnyomulásukat. A riadei (933), lechmezei (955) és arkadiopoliszi (970) vereségek, melyek a portyázó magyarokat az újjáéledő bizánci és német nagyhatalom részéről érték, kényszerítették őket régi életmódjuk feladására. A két világhatalom az osztrák határgrófság megalakításával és Kelet-Bulgária bekebelezésével a magyar törzsek szállástelepeinek közvetlen közelébe nyomult és úgy látszott, hogy ez a nép sem kerülheti el az avarok sorsát. Ebben a válságos helyzetben ismerte fel Géza fejedelem és nagy fia, Szent István, a kibontakozás egyedül lehetséges útját, tudniillik a keresztény Nyugat életformájának elfogadását. Az a keresztény királyság, melyet Szent István a nomád törzsszervezet romjain megalapított, ugyanarról a politikai érzékről és bölcseségről tanúskodik, mint amely a honfoglalás hőisében, Árpádban nyilatkozott meg. Az a keresztény szellemű, de sajátjában a keleti eredetet eláruló monarchia, melyet az Árpádok a Kárpátok övében megteremtettek, napjainkig szóló bizonyítéka nem csupán a pusztai népek politikai érzékének, de egyben kulturális fogékonyságuknak is. Ez a XIII—XIV. és XV. század folyamán magát nagyhatalommá kinövő magyar királyság társadalmi és politikai szervezetében éppen úgy a nyugati kultúra gyermeke, miként egyházi berendezkedése, műveltsége és világszemlélete is annak mutatja. Egész középkori l^te folyamán előretolt őrsé volt a Nyugat életformájának a bizánci-izlám kultúrkörrel szemben.

A magyar medencétől északra, északkeletre és északnyugatra lakó szláv népek a IX. századtól kezdve germán politikai alakulatok befolyása alá kerültek. A csehek mellett e szlávok közül az Elba mentén lakó liuticokat, szorbokat és dalamancokat kell megemlítenünk, akiket a X. században kelet felé terjeszkedő szász hatalom szervezett határgrófságokba. Az Oderától keletre és a Kárpátoktól északkeletre lakó

lengyelek, illetve oroszok felé szintén a germánság nyújtotta ki kezét. A délorosz folyamrendszer vidékének egyes pontjain a dél felé irányuló kereskedelmi forgalom természetes következményeként árulerakodó telepek, nagyobb községek, majd városok keletkeztek. Ezekben a városokban tűnnek fel a IX. század folyamán a germán Északnak élelmes kereskedői, a varégoknak nevezett normannok. A központokban lassan magukhoz ragadják a politikai vezetést és egy-egy tekintélyes kereskedő köré, vagyonának védelmére, jobbára varégokból álló és az ógermán „kíséretre“ emlékeztető harcos alakulatok, druzsinák, csoportosulnak. Ezek a normann városközpontok a X. század folyamán öltenek határozottabb állami formákat. Egymásután születik meg a kievi, novgorodi, majd később a volodineri, szmolenszki fejedelemség. Ezek a délorosz államalakulások városi jellegüket mind* végig megtartották s csak a középkor végén előtérbe lépő moszkvai nagyfejedelemségben jelentkezik először a későbbi orosz államiságra jellemző autokratikus színezet.

Ebben az átalakulásban az a nagy változás tükröződik, amely az orosz életben bizánci hatásra végbement. Bár a délorosz államrendszer kialakítása a germán Észak műve volt, ez az eredeti jelleg az idők folyamán e terület ősi kultúradottságainak megfelelően fokozatosan halványodott. Dél-Oroszország az ókortól kezdve a pontusi kereskedővárosok révén állandóan görög hatás alatt állott. Az államalapító varégok is a világ nagy központja, Konstantinápoly felé tekintettek és így nem véletlen, hogy a kereszténységet és a magasabb műveltséget a Boszporusz partjáról importálták városaikba. Ciril és Metód nagyjelentőségű tevékenysége révén Bizánc rendelkezett azokkal az eszközökkel, melyekkel ortodoxiáját a szlávok felé eredményesen közvetíthette. Az ószláv irodalmi nyelv hódította meg Bizánc számára a bolgárokat és ugyanezen a nyelven szóltak az oroszokhoz a Konstantinápolyból importált szent könyvek is, melyek rövidesen egy nagy ószláv irodalom kialakulására vezettek. Ezzel a nagyjelentőségű ténnyel a varégok alapítása mindinkább eltávolodott germán alapjaitól s vált Oroszország, különösen» a későközépkortól kezdve, Bizánc egyházi és politikai hagyatékának örökösévé (caesaropapizmus) és folytatójává.

Ugyancsak egy normann kalandor, Dago szervezte meg az Ode-rán túl lakó lengyel szlávokat is, aki I. Mieszkó (960—992) néven a Piasztook dinasztiájának megalapítójává vált. A német határgrofságoknak szívós előnyomulása következtében azonban ennek a normann alapításnak másként alakult a sorsa, mint aminő Rurik orosz kezdeményezésének osztályrészül jutott. A lengyelek történetük első szá-

zadaiban nem vonhatták ki magukat a szomszédos német nagyhatalom befolyása alól és így náluk a politikai, társadalmi és egyházi szervezetnek nyugati formája honosodott meg. Bár a későközépkori Lengyelország lerázta magáról a német fennhatóságot, ez a változás nem érintette a nyugati latin jellegét. Lengyelország Csehországgal, Magyarországgal és Horvátországgal egyetemben a középkor folyamán Nyugatnak egy sajátos, egyéni színezetű kultúrterületét alkotja, mely éles ellentétben áll az orosz és délszláv alakulatokkal, melyekben kezdetben a bizánci, később a szerbekenél és bolgároknál az Iszlám hatása érvényesült. Ha mármmost ennek a latin-keleti szférának a nyugati kultúra törzskerületeihez való viszonyát akarjuk jellemezni, akkor azt kell mondanunk, hogy a lengyel, cseh és magyar kultúrák jellegzetes színezetüket a feljükk áramló germán-román hatások szláv és magyar népi műveltséggel való találkozásának köszönhetik. A nyugati kultúra tanulékony és fogékony népekre talált, akik a maguk ízlése szerint alakították át azt, amit a Nyugat nyújthatott nekik. Így ennek a keleteurópai szláv-magyar területnek a jellegzetességét a fejlődésnek a nyugatitól sokban eltérő tempója adja meg. Bizonyos intézmények átvétele elől ez a terület következetesen elzárkózott: a cseh, lengyel és magyar politikai és társadalmi szervezetben Nyugat legjellegzetesebb középkori intézménye, a hűbériség — például — sohasem jutott komoly szóhoz. Ugyanezzel a periférikus helyzettel függ össze, hogy ezekben az országokban Nyugat legfrissebb „divatjelenségei“ mellett francia, német és angol földön már régen letűnt archaikus formák még elevenen hatnak. Oly jelenség, melyet e népek életében mind a mai napig megfigyelhetünk.

HATODIK FEJEZET

A KÖZÉPKORBÓL AZ ÚJKORBA

Alig fejeződött be a román kor nagy rendszerező munkája a transzcendens életmagatartás jegyében, amikor már ismét új fordulatot vett a fejlődés. A XII. század közepén megoldódik a román szobor monumentális merevsége és egyszerre csak életmelegség kezdi áthatni tagjait. Ha eddig csak puszta anyag, formátlan tömeg akart maradni, most organikus tagozódást nyer, a részek, amelyek csak jelezték, de nem alakították ki az emberi test formáit, hirtelen kiemelkednek a tömeg-

ből, levetik az anyag nehéz súlyát és valóban organikus tagokká hasonulnak át. Külseje simábbá, tetszetősebbé válik, a vonalak felszabadulnak a stilizálás és ornamentika elvont törvénye alól és ezzel együtt az arc archaikus jellege is eltűnik. A szerves anyag élő lény módjára mozgásba jön, ezzel együtt a ruha leválik a testről, hogy a mozdulatot világosabban éreztesse, sőt maga is hullámokat kezd vetni. És mintha az arcra leesné a sablonszerűség álarca, vonásain egy lélek ébredését tudjuk követni. Az alakok beszélni akarnak egymással, taglejtéseket tesznek egymás felé, miként a bambergi dóm vitatkozó prófétái (1235 kör.). Aszkéta magányuk megszűnik. Ezzel a belső, lelki felszabadultsággal együtt visszaszerzik személyiségüket. Mozdulatuk többé nem elvont, szinte kívülről rájuk kényszerített lelki tartalmat fejez ki, hanem egyéniségük varázsát. Tartásuk nemességet, vagy belső megilletődést, érzelmes derűt sugároz. Kedves szeretettel néz le ránk az Istenanya, ki gyermekét magához szorítja. Lány harmónia és báj ömlik el testén, mely tényleg testként is akar hatni.

Ha ezt az új életmagatartást szavakkal próbálnók kifejezni, önkéntelenül is azt kell mondanunk: ez az új, éppen hogy kialakuló művészet immanens célokat követ. A külső forma még román, még a transzcendens stílus sajátosságait mutatja, de a lélek, amely már élte, az új, immanens. Az ábrázolt embert mintegy saját belső tengelyére állítja, ráhelyezi erre a földi világra, ahol éreznek és mozognak és ahol ezer és ezer szál fűz össze embert és embert, embert és természetet. Ezzel az új beállítottsággal párhuzamosan megváltozik azonban az ember viszonya az egyetemeshez is. Míg a román kor az embert a természet összefüggéseiből és társadalmi környezetéből kiragadta, hogy annál korlátlanabban ágyazza be őt egy elvont, egyetemes isteni rendbe, ez az új kor megérti már az ember földhözköötöttségét és meghagyja személyi autonómiáját. Annak veszi, ami: embernek, földi teremtménynek. A román szobor mindig egy nagyobb egésznek volt a része, az architektonikus háttértől sohasem szakadt el. Az új stílus is meghagyja az alaknak az egyetemeshez való vonatkoztatását, az új szobor is architektúrát tételez fel. Mégis, a módban, ahogyan az alak viszonyát az egészhez szabályozták, nagy a különbség közöttük. A román szobor szinte csak a falból emelkedik ki, hátulról kifelé, ezzel szemben az új stílus a fal elé állítja az alakot, mintegy szembehelyezi vele. Előretolt oszlop módjára illeszkedik a háttérbe. Ezért kap csakhamar architektúrából összerakott baldachint feje fölé, vagy egy kis helyet a falban, egy félkör alakú beugrót. Úgyszintén szüksége van egy külön tartó talpazatra.

Már ez a pár vonás is elegendőképp jelzi, hogy az új fejlődés teljes ellentétben áll a közvetlen múlttal, a román korról. Belőle már hiányzik a román kor elvonatkozása a földi létől, az élet és az ember értelmét nem fent, valahol az Égben és földöntúli létben, hanem itt, lent, az anyag megkötöttségei között keresi. E változás kezdetét a XII. század közepére kell helyeznünk. Az egyes országok, Franciaország, Németország, Itália, rövid egymásutánban távolodnak el a román kifejezésformától és alakítják ki az új stílust. Már a román időkben a nyugati kultúra szíve Franciaországban dobogott. Minden új onnan terjedt szét, vagy ott talált gyors befogadásra. A gall szellem mintegy összegyűjti az egész kultúrterület szellemi erejét, messzieső népeknek fiait magához vonzza. Így megy át a német határon Norbert és Bruno, hogy aztán szerzetesrendjeiket francia földön megalapítsák. Franciaország tehát vezet, vezet még akkor is, ha idegen föld fia az alkotó ember. Így egészen természetes, hogy az új szellem első hírnökeit Franciaországból (Ile-de-France) ismerjük. Chartres hatalmas székes-egyházának nyugati homlokzatán a királykapu ótestamentumi alakjai már egy új világról hoznak hírt (1145—55). Angers (Maine-et-Loire) templomának ugyancsak ótestamentumi királyai és királynői az új stílust még érettebb formában szemléltetik (1155—1165). Németországban az első példák valamivel későbből valók (1170 kör.). Angliában az „Early English“ stílust 1170—1250-re teszik. Általában azonban joggal mondhatjuk, hogy az új stílus, a „maniera moderna“, a XII. század második felében már mindenütt kiforrott.

Az új kor immanens törekvései a követendő mintát és az ihletet az ugyancsak immanens szellemű antikból merítették. Ismét beszélhetünk renaissance-ról a középkori kultúra történetében és ez a renaissance ismét humanizmussal párosult. Különösen azokon a mediterrán vidékeken, ahol az antik még mindig élő hagyomány volt, kapott a renaissance-áramlat egy erősen klasszikus színezetet. Dél-Franciaországban a római emlékek hatását az első pillanatra felismerhetjük. Saint-Gilles (1160—70), Arles (XII. sz. vége), Toulouse (XIII. sz. eleje) nemcsak a plasztikában, hanem az egész templomépület arányaiban is az* antik-bizánci emlékeket utánozzák. Provence sajátos délvidéki kultúráját tehát az új stílus-mozgalmakban is egészen egyénien tudja érvényesíteni. Ezek az emlékek mintegy képzőművészeti illusztrációi a provençei troubadour-költészetnek és az albigenes eretnekségnek. Az antik szenzualizmust egy helyütt sem utánozzák nagyobb beleéléssel mint ezen a tengerparti területen. Sokkal nemesebbek, tisztábbak ennek a protorenaissance-nak emlékei Párisban (Székesegyház nyugati

homlokzat, 1165—70 kör.), Reimsben (Székesegyház, trónoló Madonna, XII. sz. közepe) és Sens-ban (Székesegyház nyugati oldal, 1195—1210). Már ezek az emlékek arra figyelmeztetnek, hogy a renaissance-mozgalom túllépett minden népi határt. Nyomát a burgund templomokon is megtalálhatjuk. Valamennyi renaissance-mozgalom közül a továbbfejlődés szempontjából a toscanait illeti meg az elsőség. Alkotásai már finomságuk miatt is messze kimagaslanak; azután meg nem szabad elfelejtenünk, hogy az olasz Quattrocento mestereit ép ezek az emlékek ihlették meg. Vasari, az olasz humanizmus történetírója (1511—1574) tanú erre. Úgy tudja, hogy Brunelleschi (1377—1446) és Donatello (megh. 1466) városuk, Firenze románkori templomait behatóan tanulmányozták. És valóban, formakincsük, néhány szarkofág-motívumtól eltekintve, szinte hiánytalanul megmagyarázza számunkra csodálatos művészetük eredetét. Természetesen azt hitték, hogy a Baptisterium, a Sti. Apostoli vagy a S. Pietro Scheraggio antik eredetűek. Bramante (1444—1514) Milanóban hasonlóképpen járt el. Velencében pedig a Fondaco dei Turchi román kori, de római palota-stílust utánzó épülete adta a mintát a renaissance-paloták homlokzata számára. Így nyújt kezét a román kori renaissance a nagy olasz renaissance-századnak. Niccolo Pisano reliefje (1260) a pisai Baptisterium szószékén fogalmat ad arról a nagy antik újjáéledésről, amely Itáliában végbe ment. De nemcsak a latin országokban, hanem az idegenebb Németországban is, ahová az új irány a Rajna-völgyén át Dél-Franciaországból nyomult be (Paderbom, Münster dómjai francia minták után készültek), a renaissance-mozgalom, kiváltképp Szászországban, erős visszhangra talál. A hildesheimi bronz keresztelőmedence (1220 kör.), Oroszlán Henrik sírja Braunschweigban (XIII. sz. közepe) az új stílusnak legszebb emlékei közé tartozik.

Az antik ismét minta és csodálat tárgya. A régiség-kereskedések áporodott szaga terjed szét a koron... Régi antik holmik, antikvitások gyűjtésére egyszerre csak kedvet éreznek az emberek. A XII. sz. közepén *egf* angol püspök már antik szobrokat gyűjt. II. Frigyesről tudjuk, hogy messzi vidékről hordott össze antik emlékeket. Gállá Piacidia ravennai mauzóleumát ő ásatta ki századok piszkából. A XII. század közepén Rómában erősebben mint valaha áldoznak a régi, nemzeti-római hagyományoknak. A felújított senatus egyik határozatával elrendelte a Traján-oszlop karbantartását „ad honorem . . . totius populi Romani...” Ki ne ismerné manapság azt a csodálatos antik ifjút, aki lábából tövist húz ki? Már a középkor is ismerte: alak-

ját egy művész Wettin-i Frigyes megdeburgi érsek (megh. 1152) sír- emlékére merete helyezni. Az irodalom is egészen új viszonylatba lép az antikkkal. Míg a régibb chanson de geste az antikot a kor szigorú egyházi szellemének megfelelően a legélesebben elveti, addig Chrétien de Troyes Cligés c. regényében (1173 kör.) már így ír: „Azokból a könyvekből, amelyekkel rendelkezünk, megismerjük a régiek tetteit és a múltat. Megtudjuk belőlük, hogy műveltség és lovagi élet dolgában az elsőség dicsősége a görögöket illeti, akiktől mindez először Rómára, majd onnan Isten rendelkezéséből örökre Franciaországra szállt át“. A lovagi társadalom költője Aeneas, Nagy Sándort, Julius Caesart, az antik világ e heroizált alakjait, saját szellemi őseinek tekinti. Az antik mondák (pl. Theba és Trója mondája) alkalmat adnak a francia irodalmi eposz megalapítására (1150 kör.). Körülbelül ugyanebben az időben ültetik át francia közvetítéssel német nyelvre az also antik tárgyú darabot, Nagy Sándor énekét (Lamprecht pap, 1130 kör.). Heinrich von Veldeke „Eneit“-je, Herbert von Fritzlar trójai háborúja az új iránynak nagy népszerűséget biztosított. Különösen Ovidiust, mint a gáláns udvaronc mintaképét, akitől illemt lehet tanulni, becsülik nagyra.

Az antik imádat természetszerűleg vezetett a pogány okkal szemben való türelmességre. A „nemes pogány“ alakját a spanyolországi arabokkal és a szentföldi hitetlenekkel hadakozó franciák alkotják meg. Irodalmuk csodálattal szól a pogány ok harcos erényeiről s vitézség dolgában egy síkra állítja őket a keresztényekkel. Ez a gondolat antik hatások alá kerül, majd átplántálódik a német irodalomba, ahol Wolfram von Eschenbach (megh. 1220 kör.) Feirefiz személyében mutatja be azt, hogy a pogány is lehet lovagi értékek hordozója. A régi, pogány nemzeti múlt hősei egyszerre egészen más fényben jelennek meg. Akárcsak a mi Anonymusunk, Nyugat gesta-írói is a pogány múltért lelkesednek. A natio, a patria fogalma ekkor formálódik ki. A német Császárkrónika (1147 után) a német császárt, miután minden fejedelemnél dicsőbbnek festette, az Antikrisztussal vívott csata után így énekli meg:

Sanguine patriae honor est retinendus
Virtute patriae est hostis expellendus.

A nemzeti öntudat első jelentkezései egybeesnek a költő-személyiség antikos kultuszával. A XII. század előtt csak véletlenül ismerjük egykét költő nevét, most egyszerre az írók kilépnek az ismeretlenség ho-

mályából és követelik bérüket — a hírnevet és a dicsőséget. Büszkén biggyesztk művük alá nevüket. A humanista jellegű önimádat a XIII. században már egészen beteges kinövéseket is mutat. Amilyen mértékben nő azonban a fogékonyság a hírnév és az én-kultusz iránt, oly fokban tűnik a tekintély tisztelet. Nem véletlen, hogy a XII. század második felében hirtelen megsokasodik azok száma, akik a túlzott tekintély-imádatot ostorozzák. St. Victor-i Richard (megh. 1173), a misztikus-irány képviselője, de főleg az új tudomány előharcosai, a természetbölcselek, mint pl. Bath-i Adelard (XII. sz. eleje), Alanus de InsuWs (megh. 1202), Mhextus Magmis (megli. V2SKV), \koge Bacon (megh. 1294) korholják az oktan tekintélytisztelet. Kétely, türelmesség, felvilágosultság kap lábra.

Ám ennek a felvilágosodásnak volt az érdeme, hogy a magasabb fokú oktatás egyetemi, autonóm szervezetet nyert. A talajt itt is a hanyatló Karoling-humanizmus készítette elő. Ugyanis a kolostori és székesegyházi iskolák mellett szabad, laikus iskolák is keletkeztek, a nélkül azonban, hogy ezek az iskolák valami állandó szervezetet alkottak volna. Itt a tanítás teljesen az ú. n. szofisták, vándor-bölcselek kezében nyugodott, akik állandóan cserélték működési helyüket. Eleinte csak egyes karok alakultak ki, így pl. a ravennai, bolognai és paduai jogi iskolák s az orvosi karok Salernóban és Montpellier-ben. Párisban 1200 körül a teológia, a jog, az orvostudomány és a filozófia hallgatói a Szajna szigetén, hogy érdekeiket sikeresebben megvédelmezhessek, testületbe tömörültek, mely azután királyi és pápai kiváltságok alapján autonóm szervezetet kapott (személyes biztonság, saját bíraskodás, adómentesség, stb.). Az így kialakuló főiskolát nevezték stúdium generale-nak. A filozófiai karon mindenkinek át kellett mennie, élén a hallgatók köréből választott rektor állott. Az egyes „nemzetek“ azután külön szervezkedtek. A filozófiai (artes) karba belépőnek előbb a karbizottság előtt vizsgát kellett tennie (baccalaureatus, determinantia), két-három év után elnyerhette a licentiatust, amit a magisterség, majd a doktorátus követhetett. Az első egyetemek még szabadon, ex consuetudine alakultak ki (Páris, Oxford, Bologna), de már a XIII. században ünnepélyes alapításokkal találkozunk. Így vetette meg IX. Gergely pápa a toulousei (1229), IV. Ince a római (1244—45), II. Frigyes császár a nápolyi (1224) egyetem alapjait. Egészen a XIV. századig csak latin területen és az erősen elfranciásodott Angliában találkozunk egyetemekkel. A német egyetemi oktatás csak a XIV. században indult meg (Prága 1348, Bécs 1365, Heidelberg 1386, Köln 1388, Erfurt 1392, stb.). Ahogyan a skolasz-

tika az egyház felügyelete alá vetette a dialektikát, úgy az egyetem is, bár autonóm testület volt, az egyház vezetése és felügyelete alatt állott. Semmi sem mutatja jobban a kor keresztmetszetét, mint éppen a humanizmusnak ez az új alkotása, az egyetem, mely bár önmagát kormányzó, immanens szellemű testület, azért mégis egy még nagyobb egység, az egyház főségé alá hajtja fejét.

Az immanens szellem párviadala a középkori univerzalizmussal és transzcendenciával már a XII. század második felében megkezdődött. A XII. század közepe nemcsak a művészet, hanem a gondolkodás történetében is nagy fordulópontot jelent. A középkori világkép, amelyet még Szent Ágoston öntött formába, hirtelen szemben találja magát az immanens életérzéssel, az újkor hírnökével. Az új szellem olvasztó erejében felbomlik Anzelm és Bernát román szintézise. A gondolkodás ugyanazt a válságot éli át, mint a művészet, az állam, mint az élet többi formái és formálói. Az új szellem az antik humanizmus és új-renaissance alakjában bevonul a középkorba, hogy azután annak rendszerét végleg felbomlassza. Anzelm és a dialektikai irány hagyománya Salisbury Jánosnál (megh. 1180) és Alanus de Insulisnál (máskép Lille-i Alain, megh. 1202) erősen klasszicizáló humanista formát vesz fel. De már náluk is látni, hogy a humanizmusban nincs meg az erő a nagy egyéni alkotásokhoz. Náluk is a tudomány inkább praktikus életforma. A kor renaissance esztétizmusának megfelelően mindkét humanistánk a latin stílus elsőrangú képviselője, mely kezük alatt klasszikus fényben, könnyű eleganciában ragyog. Erezni rajta, hogy Cicero nyelvén edződött. Két humanistánk ünnepelt költő és dialektikus egyszemélyben.

Ez a nemes humanizmus naturalizmussal társul. Bizonyára nem tarthatjuk pusztá véletlennek, hogy a kor egyik vezéralakja, Salisbury János először foglalkozik önálló tanulmány keretében a politikai tudománnyal (Polycraticus 1155). Vonzalma a lélektan iránt, melyben kortársa, Alanus is osztozik, szaktudományos érdeklődésre utal. Salisbury az első, akiben a kritikai szaktudomány szellemét látjuk előtűnni. Az ókor nagy szkeptikusaira hivatkozva, csak olyat akar leírni, aminek igazságát ellenőrizni tudja. A szaktudomány szelleme magára a dialektikára is rányomja bélyegét. Ennek az átmeneti kornak egyik névtelen munkájában (De arte catholicae fidei), amelyet újabban Amiens-i Miklósnak tulajdonítanak, Spinoza geometriai módszerét látjuk érvényesülni. Euklides geometriájának mintájára a dialektikának meghatározásokból és axiómákból kell kiindulnia. A szám a gondolkodás igazi formája. Euklideszt az angol Bath-i Adelard fordí-

tóttá le arabról latinra (1116 kör.), spanyol és görög útjának alkal-
mából. O és Robert Grosseteste (1175—1253), mindkettő természet-
tudós, szükségét érzik annak, hogy az antik tudomány tiszta forrásá-
hoz járuljanak. Így a humanizmus, akárcsak a művészetekben, az
antik elemeknek újabb recepciójára ösztönözte a tudósokat. Platon
művei közül csupán a Timaios-t ismerte a kora-középkor, részben
Cicero, részben Chalcidius latin fordításában. Aristoteles pedig a
középkori irodalomban csak két munkájával (*Categoriae* és *De inter-
pretatione*) szerepel Marius Victorinus és Boáthius fordításában.
Miután már Henricus Aristippos Platon Menonját és Phaidonját át-
ültette, Velence-i Jakab pedig a latin világgal az egész aristotelesi
Organont megismertette, különösen Cremona-i Gerhard (megh. 1187),
Scotius Mihály (megh. 1235 kör.) és a német Moerbeke-i Vilmos
(megh. 1286) fordítómunkájának tudható be, hogy a középkori szel-
lemi élet újabb antik elemekkel gazdagodott. Az antik kultúra új
recepciója természetesen az egyházat aggályokkal töltötte el és tény-
leg, volt is mitől félnie. A szaktudós Aristoteles bölcseleté a lények
lényegének természetes kibontakozásáról mindjárt erős visszhangot
keltett a rokonlelkű új, immanens-irányban. A párisi synodus (1210),
majd egy pápai legátus is, a következő években (1215), a kiközösítés
terhe alatt megtiltotta, hogy az aristotelesi fizikát és metafizikát az
egyetemi tantervbe beállítsák. Pár évtized múlva (1254), ennek elle-
nére, Aristoteles már a *facultas artium* hivatalos tananyagához
számított.

A román renaissance és humanizmus antik-közvetítő munkája
tette lehetővé, hogy a nagy rendszerezések korában (1250—1350)
Aristoteles már „a filozófus“ lehessen. E nehéz humanista-munka nélkül
Aquinói Szent Tamás és Albertus Magnus nagy bölcseleti rendszere-
zése elképzelhetetlen. A román renaissance számára azonban Aristoteles
még idegen maradt. Az ő kedvence Platon volt. Akárcsak előtte a
Karoling renaissance és akárcsak mögötte az olasz renaissance, ez a
román-kori renaissance is már esztetizmusából kifolyólag mély von-
zalmat érzett § költői Platonhoz. Természetesen Platont filológia hiá-
nyában ekkor még csak félreérteni lehetett, épp ezért sokkal fontosabb
annak felkutatása, hogy vajjon mit kerestek Platon elméletében. Egy
renaissance sem szokott visszamenni az ősi mintához, a román renaiss-
sance sem tette ezt. A Karoling renaissance nagy bölcselője, Scotus
Eriugena, mutatta meg az utat számára Platon világában. Eriugenát,
miután eretnekségnek kinyilvánított írásait a román kor teljesen agyon-
hallgatta, újra felfedezik. Chartres humanista iskolája, amely Salisbury

Jánost is az életbe eresztette, az Eriugena-renaissance-nak nagy hatóerőt biztosított. Eriugena természet-istenítése, vitális filozófiája, panteista világmagyarázata a kor emberének legrejtettebb gondolatait fejezte ki. Thierry de Chartres (megh. 1155) és ennek tanítványa, a materialistának csúfolt Silvestris vagy Tours-i Bernát egészen a neoplatonista és panteista Eriugena nyomdokain haladnak. Isten, akit már Clairvaux-i Bemát misztikára hajló szíve mindenben felfedezni vélt, elveszti személyiségét, amit eddig a középkor sohasem tagadott és világiélekké változik át. Amalrik de Béne Chartres hatása alatt a panteizmust még tovább építi gondolatrendszerében. Számára a dolgok Istenben gyökereznek és alapjában véve egyek (Omnia unum, quia quidquid est, est Deus). Már csak ebben a gondolatban szunnyadó lehetőségeket emelte ki, amikor az embert is Isten megjelenésének tekinti. Nem lehet azon csodálkoznunk, hogy az egyház mint eretneket üldözni kezdte. Eretnek-pere még nem fejeződött be, amikor 1204-ben meghalt. Tanait, állítólag Dinant-i Dávidtól vette át, aki úgy látszik a panteizmust egészen a materializmusig durvította, őt is eretneknek nyilvánították.

Már ezek az eretnek-perek sejtetni engedik, hogy a kor renaissance-panteizmusa mily könnyen jutott ellentétbe az egyház tanításával és a középkori világrenddel. Addig azonban, amíg csak bölcselek és teológusok hirdettek panteista elveket Páris tanszékeiről, a szakítás a középkorral még nem vált teljesen nyilvánvalóvá. A dialektika ezer és ezer módot nyújtott arra, hogy az új, eretnek-gondolatok túlságosan éles világitásba ne kerüljenek. Mihelyt azonban már nemcsak elvekről és bölcséleti irányokról van szó, hanem vallásos meggyőződésről és a lélek új életformájáról, a törésnek elkerülhetetlenül be kellett következnie. Az átmenetet a kor egyik legérdekesebb és legegységibb gondolkodójánál, Joachim florisi apátnál (megh. 1202) figyelhetjük meg a legszemléletesebben. Mögötte már a reformáció alakjait látjuk feltűnni.

Joachim rendszeréből a kor historizmusa szól hozzánk. A román protorenaissance az Idő hatalmát ugyanúgy felfedezi nekünk mint a XIV—XV. századi renaissance humanizmusa. Ez a kor a gesták és az eposzok kora. Az epikai szellem a XII. század közepétől kezdve egészen elhatalmasodik az irodalomban. A régi nemzeti, mondhatni, népi eposzforma, a Chanson de Roland mellett újabb, tudakosabb, irodalmibb és udvaribb hősi énekek is keletkeznek, a francia király- és vazallusgesták, a kereszteshadjáratok történeti énekei vagy antik mitológiai és mondái feldolgozások, Spanyolországban a Cantar de mio Cid

(XII. sz. közepe), Németországban a Császárkrónika, mindez a nagyarányú, sokszor bizony mesterségbeli termelés fogalmat ad nekünk a történeti érzék ébredéséről. A historizmus első jelentkezése a teológiában és a bölcséletben is nyomot hagyott — elég, ha Joachim rendszerére gondolunk. Joachim felfedezi a történelem mélyében munkálkodó törvényszerűséget, melyet azután a kereszténység történetére alkalmaz. Felfogása szerint az Ótestamentum jelképezi az emberiségnek első korszakát az Atya-Isten uralma alatt; az Újtestamentummal új kor kezdődik a Fiú-Isten jegyében ... De épp a zsidó és keresztény éra között megfigyelhető megfelelések mutatnak arra, hogy a kereszténység után még egy új korszaknak kell eljönnie a Szent Lélek nevében. Csak, ha ez az éra is véget ér, következik be a világ vége. A „Romana ecclesia in qua regnat Christus“, vagyis a jelenlegi krisztusi egyház és tanítása minden szervezetével együtt el fog tűnni a Földről, amikor az ecclesia spirituális a nemzedékek bizonyos száma után (42) az emberek lelkében megalapítja uralmát. Joachim tehát tulajdonkép nem lázadozik a meglévő egyházi rend ellen, hisz jól tudja, hogy önmagától fog az összeomlani, ha az „idő beteljesedik“. A katolicizmust azért mégis alapjaiban támadja meg. Nem ismeri el azt az igényét, hogy az Újtestamentum, a papság és a szentségek már véglegesen kijelölték a lélek számára az üdvözülés útját. A Szent Lélek egyházában nincs törvény, nincs írás, miként a szentségekre és a papokra sincs szüksége a léleknek. Ami azonban a legjelentősebb gondolatrendszerében, Joachim hisz abban, hogy a túlvilág már itt a Földön megvalósulhat. A középkor transzcendens magasságokba helyezte el a lélek célját, amire neki, ha tökéletes akar lenni, törekednie kell. Joachim ezzel szemben az eddig transzcendens igazságot beállítja a történelem folyamába és az életnek immanens célt ad. A viri spirituales megvalósítják magukban a tökéletes életet, az igazságot szemtől-szembe látják, a nélkül, hogy az Igére és a Szimbólumra támaszkodnának. A dogma elveszti értelmét. A Szent Lélek, az intellectus spirituális, göröghöz, zsidóhoz egyaránt eljut, egysége minden dogmatikai eltérést felold magában.

Joachim gondolatait nem szabad elszigetelten vizsgálnunk, mint ahogy Amalrik panteizmusa is mélyebb alapokba eresztette le gyökereit. Mindkettő gondolatait csakhamar eretnek-szekták sajátították ki, félművelt és tanulatlan emberek, akiket nem kell minden árcyi még parasztnak tekintenünk (a rustici kifejezés az illiterati-nak felel meg). Dialektikához és szofisztikához nem szokott lelkületükkel Amalrik és Joachim gondolatait kifejezett spiritualizmusba vezették.

A Szent Lélek emberi inkarnációjáról beszélnek (*spiritus sanctus in nobis cotidie incarnatur*) és mindenekelőtt hisznek abban, hogy lelkekben Isten közvetlen birtokába jutottak. A léleknek tüzes keresztsége minden kötöttséget leoldoz bennük és a világban. A pap, a szentség, szóval az egyház közvetítése nélkül is, pusztán saját maguk erejéből (*se soli scientiae subiacere*), a kegyelem részesei lesznek. Nem hihetjük, hogy feslett életet akartak volna élni. De a morális kötöttségeket és normákat túlságosan külsőnek, lényegtelennek tartották, amikor magukban a Szent Lélek jelenlétét érezték. „*Deus operatur omnia in omnibus*“ — Szent Pálnak ezeket a szavait folyton-folyvást idézték és spiritualizmusuk javára értelmezték. Hogy is gondolható el az, hogy Isten, aki bennünk cselekszik, rosszat tehet. Mind ez a mozgalom, amely egyszerre, közvetlen összefüggés nélkül, Európa különböző sarkaiban, Páris környékén mint amerikaiak, Provence-ban mint katarok és waldensek (Waldes lyoni polgár hívei), Németországban mint *virii spirituales*, Lombardiában mint humiliatok mozgalma tört elő, az egyházat alapjaiban veszélyeztette. Egy-két eltéréstől eltekintve tulajdonképpen egyet akartak: a tökéletes, evangéliumi életet, ahol nincs bűn és nem-bűn, mivel nincs törvény és parancs. Amit tesz a lélek a kegyelemnek ebben az állapotában, azt nem ő, azt Isten teszi vele. A libertás *spiritus* neve másképp: *perfectio*, tökéletesség.

Az egyházi szervezet — mint annak idején láttuk — úgy alakult ki, hogy a püspök magát az Apostolok utódjának tekintette. Ezáltal nemcsak az oldó és kötő hatalom, hanem a szentségek kiszolgáltatása is a püspök tisztéhez tartozott. A lélek, hogy üdvözljön, nem nélkülözhetette az egyházat, mely mintegy Isten és közéje állott. Ezzel szemben a spirituális mozgalom az Apostol-utódlás tisztét minden ember számára követelte. Ezek az eretnekek — ahogy az inquisitorok kifejezték magukat — abban kevélykedtek, hogy az apostoli életet követik. Az apostolok követése a világi javak elhagyására bírja őket; az apostoli szegénység az evangéliumi élet megvalósítását jelenti számukra. Faluról-falura járva, az Apostolok módjára prédikálnak és rendszerint csak alkalmi szövő-munkával tartják fenn magukat. Szent Pál is így tett, ők is így akarnak élni. Ezért hívták őket „takácsoknak“ (*texerants, textores*). Az egyháznak persze szemére vetették, hogy leterít az igaz ösvényről és a helyett, hogy követné a szegénység parancsát, javakat javakra halmoz. De nem ez a lényeges a mozgalomban. Sokkal fontosabb ennél, hogy „Krisztus szegényei“ — ahogy magukat nevezték — a tökéletes életet már itt, a Földön el akarták élni, még pedig az egyház és papjainak, szentjeinek, szentségeinek kizárásával.

Nekik nincs szükségük az egyház közvetítésére; ezért vetik el a szentségeket, mindenekelőtt a házasság szentségét, az oltáriszentséget a mise kapcsolatában, a gyermek-keresztelést, de ezért bírálják a tisztítóűz gondolatát és a szentek imádását is; s ami ezzel egybefügg, a közbenjárást. A „homo unitus Deo“, a „homo bonus“ akaratát Isten akaratával összhangba hozta és ezért „non posse peccare“. nem tehet bűnt. A pap ordinációjával szembehelyezik saját „ordinációjukat“. a consolamentum-ot. Úgy, ahogy Szent Pál is tett, a Szent Lélek megjelenését kézfeltétellel fejezték ki. Miután így önmaguk papjai lettek, már a XII. századi katharok körében találkozunk „egyházi“ szervezkedés nyomaival. A katharok és albigensek még nem készítettek prédikáló tagjaik és híveik számára biblia-fordításokat. Erre nem volt szükségük; közöttük a latin-tudó elem még szép számmal lehetett képviselve. Más volt a helyzet Waldesnél és híveinél. Ok nem tudtak latinul, de szerették volna a bibliát és egyes teológiai munkákat eredetiben olvasni, így indult meg a népnyelvű vallásos irodalom, először még csak a prédikálók számára előadás végett, később már maguknak a hívőknek közvetlen elmélkedésére (Lambert lüttichi pap, megh. 1177, fordításai: Apostolok cselekedetei és Ágnes-legenda). A népnyelvű vallásos irodalom kialakulását az mozdította leginkább elő, hogy amikor a vallásos nő-mozgalmat (beginák) a kolduló szerzetesrendek szervezétébe beillesztették, a nőtagok számára, kik se írni, se olvasni nem tudtak latinul, megfelelő olvasni-valóról kellett gondoskodni. A német vallásos és misztikus irodalom kialakulása a XIII. század végén ilyen előzményekkel áll kapcsolatban.

A pápaság ekkor érte el hatalmának tetőpontját. Az a renaissance mozgalom, mely a világi uralkodók hatalmát egészen az abszolutizmusig tudta fokozni, az ugyancsak monarchikus szervezetű pápaság számára is egy új felemelkedés lehetőségét rejtette magában. III. Ince (1198—1216) pápasága ennek a politikai renaissance-nak jegyében folyt le, A világi hatalom engedelmesen nyújtotta a pápaegyháznak segítő kardját, hogy az eretnekekkel leszámoljon. Az inquisitio, az eretnekek kifürkészése és elítéltetése egyházi bíróság által, de a világi hatalom igénybevételével, III. Ince pontificatusa alatt fejlődött ki. Az albigensek ellen viselt irtóhadjárat (1209—29), mely Provence egész elpusztítását idézte fel, fogalmat ad az eretnek-üldözések mértékéről. Ebből a véres háttérből Assisi Szent Ferenc alakja (megh. 1226) úgy hat, mint maga a krisztusi szelídség. Ő is a katharok és waldensek köréből jött 11 társával a hatalmas pápa elé, hogy apostoli lelkipásztorkodáshoz engedélyt kérjenek. Az egyház természetesen

a legjobban annak örült volna, ha Ferenc beállt volna valamely elfogadott szerzet tagjai közé. *Ám Ferenc nem akart szerzetes lenni, ő az apostol-követést választotta élete céljául.* Hogy azonban a pápa vándor-prédikálását elismerje, fel kellett vennie a tonzúrát és engedelmességet kellett fogadnia, miként ahogy viszont követői neki tartoztak engedelmességgel. Ez volt a kezdet, pár év múlva már rendje, a minoriták (fratres minores) egy nő-renddel, a klarisszákkal bővül (1212). Azután Ostia-i Ugolino bíbornok közreműködésével 1221-ben a harmadik ferences rend is megalakult, melynek tagjai azonban a laikusok köréből kerültek ki. A minorita-szabályt III. Honorius 1223-ban ünnepélyesen megerősítette. A ferencesekkel egyidőben bukkannak fel a dominikánusok vagy prédikáló barátok (Ordo fratrum praedicatorum), Szent Domokos (1170—1221) hívei. A dominikánusok szereplése a kathar-mozgalmakban indult meg. A karmeliták és a különféle itáliai Augustinus-kongregációk tulajdonkép régebbi eremita-mozgalmakból fejlődtek kolduló szerzetesrendekké.

Ha keressük Szent Ferenc (Giovanni Bernardone, 1182—1226) helyét korának szellem-áramlataiban, azt lehet mondani, hogy az egyes irányok benne találkoznak és kibékülnek. A neoplatonista renaissance-pantheizmus az ő egyszerű népies lelküidében elvesztette minden teológiai nehézkességét és artisztikus élményben olvadt fel. Szent Ferencet azért szeretjük oly annyira, mivel misztikájában a művész természetélményét véljük felfedezni. Ő az a modern ember, aki a természetben minden lényt testvérének érez és minden jelenséget szubjektív élményben zár magába. „Mortem cantando suscepi“ — írja életrajzírója, Celano-i Tamás. A kor renaissance-pantheizmusának szellemében Szent Ferenc is a világot „megisteníti“. Ha Istennel akar társalogni, szüksége van a természet élményére, melyből Isten szavát hallja ki. Míg korának spirituális mozgalma a befelé fordult embert tekinti eszményének, addig Szent Ferenc a világot keblére öleli. Az újkori érzelmes jámborságnak Szent Ferenc volt első nagyhatású képviselője. Ez az érzelmes, hangulatszerű, merengő vallásosság jelzi az újkor beköszöntét. Ott, ahol eddig maga a Megváltó trónolt, Mária jelenik meg a kis Jézussal az ölében (Chartresi székesegyház, 1150 kör.). Nem lehet véletlen, hogy az irodalomban a XII. század közepén Mária-dalok bukkannak fel. A Mária-kultusz a XII. század közepén nagy vallásos mozgalmá nő meg.

A román renaissance idejére esik a lovagkultúra virágzása is. Amint az élet visszakapta legalább is viszonylagos önértékelését, mindjárt jelentkezik a laikus társadalom, hogy kivegye részét az ál-

lami életben épúgy, akár az irodalomban. Mindeddig a népi nyelvnek csak jelentéktelen, alkalmi emlékeivel találkozunk, a XII. század közepétől kezdve már megtörik a latin nyelv egyeduralkodása és a népi nyelvből irodalmi nyelvet teremtenek. A nemzeti irodalom megindulása a XII. század második felére tehető. Nép nyelven szerzett költészet már előbb is volt, de nem irodalom. Spielmann-ok (Jongleurs) járnak vásárról-vásárra, komédiások és költők egyszemélyben, akik mint a Múza hivatásos mesteremberei a népnek, vagy udvari környezetben ilyen népi énekeket adtak elő. Ebből a durva, irodalminak nem tekintett költészetből bontakozott ki a troubadour-költészet, amint a laikus szellem jelentkezésével ideje elérkezett. A hivatásos énekekkel versenyre kelnek a fejedelmek, átveszik népi költészetük formáit, de rendi kultúrájukhoz idomítják. IX. Vilmos, Poitiers grófja és Aquitania hercege (1071—1127) üti meg először azokat a hangokat, amelyek aztán kb. 1250-ig teljesen betöltik az irodalmat. Németországban valamivel később, a XII. század második felében élt az a kürenbergi lovag, akit az első német lovagi költőnek tekinthetünk. A Loire és a Garonne közén, a fantázia, lirizmus és regényesség igazi hazájában alakítják ki a gascognei Cercamon (1150 előtt), Marcabru (1150 kör.) a lovagköltészet formáit, melyeket aztán Bemart del Ventadorn (XII. sz. második fele), Arnaut Dániel (1180—1200), Guilhem de Cabestanh (1212) nagy tökélyre emeltek. A délfraancia lovagkultúra hatása mindenfelé kiterjedt. Németországban hasonló szellemben énekelnek az epikus Hartmann von Aue, Walther von der Vogelweide, Wolfram von Eschenbach (Parzival) és Gottfried von Strassburg (Tristan és Izolda), mindnyájuk még 1190—1210 körül, hogy csak a legjelesebbeket említsük.

A Minnesang — Minne annyit jelent, mint áhítatos szerelem — egy arisztokratikus életfelfogás kifejezője. A régi nemesi társadalom, amely épp ebben az időben kihalófélben van és kénytelen túrni, hogy alsóbb társadalmi rétegek (ministerialisok, polgárok) soraiba benyomuljanak, a Minnesangban egy külön világot teremtett magának. Az egyházi életideállal szembehelyezi a maga erkölcs-kódexét, antik ízű erénytanát, asszonyszolgálatát, a szerelemnek és nemesi gondolkodásnak játszi, artisztikus formáit. Szemben a polgárral, ki számol és a valóság talaján áll, életét udvari szabályokkal stilizálja. Rendi elzárkózás, személykultusz, a valóság idealizálása társadalmi játékformákban, a köznapi élet felemelése az ideák világába — körülbelül ebben lehetne összefoglalni a Minnesang és Frauendienst korának lényegét. Jellemző erre a letűnő társadalmi rétegre, mely az egész közép-

koron át kezében tartotta az állami és egyházi életet egyaránt, hogy saját dicsőítését az artisztikum világában a feltörekvő alsó lovagokra, a ministerialisokra bízta. Ezek a félnemes, földesúri lovagok büszkébbek címerükre, mint verseikre és egészen feloldódnak a felettük álló arisztokratikus társadalom életideáljaiban. A maze, az aristotelesi mértékletesség az udvari életforma alap-normája. Arányérzék és arisztokratizmus azonban renaissance-kori tulajdonságok. A Minnesang hiánytalanul beilleszthető ennek a késő-román és kora-gót korszaknak többi nyilvánulásai közé.

Miképp határolható el a román renaissance a gótikával szemben? E proto-renaissance korát körülbelül 1150—1250 közé tehetjük. A XIII. század második felében az udvari-lovagi kultúrának már csak paródiájával találkozunk. Még ekkor is akadnak lovagköltők, de alapjában véve rendjük artisztikus forma-kultuszát már neveltségnek találják (pl. Tannhauser, 1240—1270). Franciaországban is mintha az emberek megalégték volna az artisztikumban és romantikában való tobzódást, a XIII. század közepe táján benyomul a költészetbe a tudákos, józan polgári szellem. A lovagkor költészete is tulajdonképp a társadalom szolgálatában állott, egészen egy társadalmi réteg törekvéseiben gyökeredzett. Ez a társadalmi jelleg a most következő korszaknak (1250—1350) irodalmára is rányomja a maga bélyegét. Csakhogy most már nem a nemesség gondolatvilágát, hanem a reális, racionális gondolkozású polgárságot szolgálja. A polgár komolyan veszi az életet és a költészettől is okulást, tanítást kíván. A regényességnek megmaradnak epikus keretei, még lány lírai hangokat is hallhatunk, alapjában véve azonban vége már a régi lovagvilágnak és az artisztikus életfelfogás helyébe intellektualizmus és racionalizmus lépett. Az allegória a maga tanítató, tudákoskodó módján rácsavarodik a regényre és elfojtja benne a művészi fantáziát. Guillaume de Lorris *Roman de la Rose* c. regényében (1225—1240 kör.) már ilyen eszközökkel el tudta bájolni hallgatóit. A regény azonban korai halála miatt csonkán maradt. Ezen akart segíteni Meun-i Jean (Chopinéi), de toldásában elődjét tudákoság dolgában még sokszorosan túlszárnyalta. Látnivaló, hogy a kor stílusiránya merre mutat. Németországban is már a XIII. század második felében a polgárság szelleme diadalmaskodik. Az udvari dalköltészet helyet enged a céhekben és iparosmódra daloló mesterdalnokoknak (Meistersinger). Heinrich Frauenlob (1250—1318 között működött) már ennek az iránynak képviselője. Ezek a mesterdalnokok a forma pontos betartására törekednek és cikornyás stílusban adják elő tanításukkal telitűzdelt éne-

keiket. Konrád von Würzburg, ki pontokba foglalta az új költészet követelményeit, írja, hogy a költő „die siben künste muoz er haben“. A költőnek egyetemet kell végeznie, mert különben nem tud megfelelni magas hivatásának. Poézis és tudomány azonos fogalmak. A költőnek társadalmi a hivatása. Azért van, hogy tanítson. Ilyen nevelő-költők voltak maguk a Minnesangerek is, ám számukra a műveltség még lovagi eszményt jelentett. Azzal a társadalmi átalakulással, amely a korakapitalizmusra támaszkodó polgárságot a nemesi világ fölé emelte, új kultúreszme, új ízlés is jutott uralomra. A polgár, ismerve elmaradottságát, mindenekelőtt ismereteket, új elveket, reáliákat akar tanulni és az udvari erények helyett a keresztény erénytan jelöli ki útját az életben. Tudásszomját is javarészt az egyház irányítja és elégíti ki az új, kolduló szerzetesrendek segítségével. Így alakul ki keresztény alapon egy új, polgári humanizmus, mely élesen szembenáll a román-kori renaissance arisztokratikus, művészi beállítottságú humanista embertípusával.

Ezt a polgári, demokratikus stílust nevezzük par excellence gót (késő-gót) stílusnak. Azért jött és úgy állt elő, hogy a román renaissance-ban szétbomló középkori világot még utoljára összefogja egy új szintézis keretében. A román renaissance mintegy kiemelte a középkori embert évszázados élet-összefüggéseiből és egészen új alapokra, egy immanens világba állította. Eretnekségek jelzik az új szellem útját. Az utána következő kor megegyszer megpróbálkozik az újnak és a középkornak a kibékítésével. De épp azért, mivel mindkét kor már az újkori immanens életérzést szólaltatja meg, szinte észrevétlenül ment át a román-renaissance a gót stílusba. A gót plasztika is az antik arány és forma megvalósítását mutatja. Reims székesegyházának szobrai a legszebb tanúi ennek az immanens formaérzésnek. De ezek az alakok valahogy lebegnek és mozdulataik mély lelki életet fejeznek ki. Az „édes új stílus“ az érzelmes, lelkes kifejezésnek és az antik arálynak bensőséges egybeolvadása által jött létre. Beszélni szoktak az „égbetörő gót stílusról“ és ezalatt elvonatkozást, transzcendenciát értenek. A gót stílus tényleg szintézisre, univerzalizmusra törekszik. De ezt a hatást azáltal éri el, hogy a külsőt a belsővel — a szobornál a ruhát a testtel — a földit az istenivel szembeállítja.

Ezen a kettősségen alapulnak a nagy rendszerezések, amelyeket a költészetben Dante, a filozófiában Aquinói Szent Tamás képvisel. Dante Alighieri (1265—1321), a Divina Commedia, a Vita Nuova, a Convivio halhatatlan szerzője, ugyanarra a feladatra vállalkozott, mint kortársa, Aquinói Szent Tamás, a nagy bölcselő: ratióval és syl-

logisztikával hidat akar verni a Föld és az Ég között, miután a köztük lévő kötelékek megszakadtak. Egész élete egy szüntelen tántorgás volt az ellentétek között. Guido Cavalcanti, Lapo Gianni, Guido Frescobaldi, az „édes új stílus“ költőinek társaságában megtanulja érteni és érezni ennek az új stílusnak földi mámorát, édeskés aromáját. A könyvelő, a harcos kalandokat kereső, szerelmes Dante korának irányát követve, a másik pillanatban már skolasztikus tanokban vész el, s racionális gondolatrendszereket épít fel az aristotelesi logika segítségével. A Vita Nuova-ban ez az ellentét már jelentkezik Beatrice idealizált és földi alakjában, hogy azután mind mélyebb, de egyúttal mind tudakosabb beállításban munkáiban végig megismétlődjék. Divina Commediája olyan, mint egy dóm: széthúzó és szétcsúszó, egymást tagadó erők egybefogása Isten-szolgálatra.

A költő problémáját viszonttaláljuk a kor legnagyobb bölcselőjének, Aquinói Szent Tamásnak (1225—1274) gondolatrendszerében. Ennek az elvont gondolkozásra hajló kornak igazi hőse a filozófus. Aquinói Szent Tamás mellett és mögött a nagy elméleti rendszerezők egész hada sorakozik. Mialatt Hales-i Sándor (megh. 1245) és Bonaventura (megh. 1274) még a régi középkori augustinizmus átmentésén fáradoznak, az aquinói gróf fia, mestere, a német Albertus Magnus (megh. 1280), útmutatása nyomán, példát ad arra, hogy lehet valaki újkori, immanens gondolkozású ember, a nélkül, hogy elvesztené kapcsolatát az érzékfölötti világgal. Ahogy az előző renaissance-kor az Eriugena-hagyomány szárnyán Platonhoz emelkedett, akként lett Szent Tamás rendszerének viszont Aristoteles a lelke. Az aristotelizmus segítette át a középkort az újkorba. Szent Tamás nem akarja visszaállítani a középkort, amely augustinizmusával együtt már a XII. században összeomlott. Egyedülálló szisztematikus képességével azonban a nagy törmelékhalmból mindent átment, ami még a régiből felhasználható egy új világ összeácsolására. A világtörténetben körülbelül az a szerep jutott neki, mint Szent Ágostonnak. Két világ határmezgyéjén állva egy nagy szintézisben lezárja a régit és megalapítja az újat. Szent Tamást kell az első újkori gondolkozónak tekintenünk. Nem hiába alapszik a modern katolicizmus az ő gondolatain.

Az igazi, transzcendens középkorban a világ annyira közel állott Istenhez, hogy önállóságát és önértékelését szinte egészen elvesztette. Szent Tamásnál Isten már csak a *causa remota*, úgyhogy a világ öntörvényeit követheti. Ez a természettudományi látásmód ad Szent Tamás rendszerének annyira józan, reális jelleget. Szent Tamás azonban nem hagyja teljesen magára a világot, immanentiáját univerzaliz-

mus egészíti ki. Minden teremtményben ugyanis az isteni bonum valami része lakozik, ami felé, mint lényegének beteljesülése felé, olt-hatatlan vágyal törekszik. Az immanens földi erők, akárcsak a gót székesegyházak égbetörő ívei, amikor természetes törvényeiket köve-tik, Istenhez mint minden jó forrásához érkeznak. Ez a tamási har-mónia, amely immanens erők küzdelméből alakul ki, a középkor to-vábbi folyamán mind többet veszített univerzális keretéből, a világ és Isten között a távolság mind nagyobb lett. Istent mindinkább számúz-ték a köznapi életből, amely így egyre jobban vált a siralom sivár völgyévé. A protestánsok már ezt a világképet öröklük. Másrészt a lé-tezők lényegükben mindinkább individuumoknak tűntek fel. Duns Scotus (megh. 1308), a kései középkor utolsó nagy bölcselője az in-dividuális létezőt már *ultima realitas*-nak nevezi és mint *haecceitas*-t az örökformák világába helyezi. Mindezzel a fejlődéssel kapcsolatban nő az empirikus tudás és megismerés értéke. A természettudomány-nak és a természettudományi gondolkozásnak tulajdonképp ez az új-korba hajló középkor az alapvetője. Albertus Magnus, Vitelo és Roger Bacon már sokat tesznek a természettudomány érdekében. Robert Grosseteste és Bacon a tudomány alapjának a matematikát tekintik (*omnis scientia requirit mathematicam*). Oresme-i Miklós, Buridan, Szász Albert már Kopernikus és Galilei számára egyengetik az utat. Amilyen mértékben azonban a megismerés empirikus formát vett fel, tágult a szakadék a hit és a tudomány igazsága között. Az ú. n. kettős igazság elméletét állítják fel, mely szerint lehet valami igaz a hit és nem-igaz a tudomány világában. A hit már csak a megismerés egy durvább formája.

Így megy át a középkor az újkorba. Ez az átmenet — mint ahogy ezekből a vázlatosan felrakott vonalakból kitűnik — már a XII. század közepén indult meg és körülbelül a XIV. század közepén, úgy 1350—1400 körül, végleg beér az újkorba. A XV. század már ismét más alapokra helyezkedik mint a gótika, melynek hovatovább lelket-len racionalizmusát és tudákosságát mély lenézéssel elveti. A re-naissance és a reformáció már az újkorhoz tartozik. Még egy tekintet-ben szükséges meghúznunk azokat a vonalakat, amelyek a középkor-ból az újkorba vezetnek. A korai protestantizmusra gondolunk. A XII. századi eretnek-mozgalomnak rövid áttekintése is sejtetni engedi összefüggését a későbbi angol és német reformációs törekvésekkel. A protestantizmusnak ha nem is dogmatikája, de szelleme már benn szunnyad a XII. századi eretnek-mozgalomban. Mintha csak a későbbi reformátorokat hallanék, oly sok közös vonás fedezhető fel a katharok,

a waldensek, de főleg Joachim spirituális tanai és a reformáció szellemi alkata között. A kapcsolat eszmetörténetileg is kimutatható. A spirituális mozgalom Németországban a XIV. századra is kiterjed. A három nagy német dominikánus misztikus: Eckhart mester (1260—1327), Johannes Tauler (inogh. 1361) és Heinrich Seuse (Suso, megh. 1366) tanai sok tekintetben érintkeztek a spirituális mozgalommal. „Leben daz heisset dér geist“ visszajár az ő írásaikban is. Lehetett Eckhart mégolyan igazhívő is, hitt a homo perfectus megvalósításának lehetőségében még itt, a Földön. A Szent Lélek nála is az emberben jelenvaló. Bizonyára ezek miatt az elvei miatt ítélte el XXII. János pápa 1329-ben Eckhart tanait. Misztikus spiritualizmus és skolasztikus (antik-arab) pantheizmus a kornak oly mély formáló erői voltak, hogy még az igazhívő német misztikus sem tudta magát hatásuk alól felszabadítani. Ő és társai mint magányos nagyságok emelkednek ki a „Gottesfreunde“ és a „szabad szellem hívei“ tengeréből, akik minden vallásosságuk és jámborságuk ellenére az életet nagyon is jól el tudják képzelni papok nélkül. Ugyanez áll a kor többi nagy misztikusára is. A „csodálatos“ Jan van Ruysbroeck (megh. 1381), Gerhard Groot (megh. 1384), Szent Brigitta (megh. 1373) hasonlóképpen több ponton találkoztak a kor rejtett törekvéseivel. Ez a mindent átfogó, mélyen gyökeredző spirituális, befelé fordult, a belső élményre beállított jámborság volt az a talaj, amely a reformáció elveit Németországban magába fogadta.

Angliában az önkéntes szegénység és az Apostol-utódlás vallását Fitz-Ralph Richard (megh. 1360) és tanítványa, Wycliff János (megh. 1384) vezette át a reformációba. Wycliffet kell tulajdonképp a reformáció elindítójának tekintenünk. Nála a viri spirituales mint „kiválasztottak“ tűnnek fel. A „caesari“. Constantinus adományára visszamenő pápa-egyházzal szemben felállítja a maga universitas praedestinatorum-nak egyházát, a mult, a jelen és a jövő kiválasztottjainak egyetemét, Krisztus misztikus testét. Senki, még a pápa sem tudhatja azt, hogy a kiválasztottak közé tartozik. Egészen a XII. századi eretnekmozgalom szellemében a hierarchikus egyház ellensége. Csak a Szentírást fogadja el a hit igaz zsinórmértékének — az ő ösztönzésére, részben közreműködésével, fordítják le a Vulgatát angolra, — más törvény nem lehet irányadó az üdvözülést kereső lélek számára. Az új pap-fogalom, amely a XII. századi eretnek-mozgalomban formálódott először ki, Wycliffnél már végsőkig kifejlesztve jelenik meg. A „kiválasztottak“ egyháza tulajdonképp már csak lelkipásztort ismer. „Bárki, aki üdvözült kíván lenni, Isten által kiválasztott igazi pap

(a real preest maad of God)“. „Minden igazhívőnek egyúttal teológusnak is kellett lennie . . . Wycliff így legfeljebb csak fokozati különbséget tud felfedezni laikus és pap között. A pap-egyház, amelynek végét már Joachim megjósolta, ezzel megszűnt. Minden laikusnak nemcsak joga, de kötelessége is, hogy megtévedt egyházi előjáróját — mily jellemző ez a kifejezés — az igaz útra térítse. Hogy a püspök szálka szemében, az csak természetes. Az apostoli egyház — jelenti ki — csak lelkipásztorokat és diakónusokat ismert. A szentségek tana ellen épügy küzd, akárcsak az előző spirituális eretnek-mozgalom. Az érzület, a belső szenttéválás a lényeges számára. Az egyházi élet reformációja így mindent összevetve, az ó-keresztény apostoli egyház visszaállítását kívánja. Ahogyan a renaissance az antikra, úgy nyúl vissza a reformáció az ó-keresztény pneuma-egyház fogalmára, mint követendő ideál-állapotra

Wycliffnek elveit azután a német birodalomba a cseh Húsz János (megh. 1415) plántálta át, akinek főműve, *De ecclesia*, számos szövegmegegyezést mutat fel angol elődjének hasonló című munkájával. Nagy prédikációi, amelyekkel a népet oly elemi erővel magával ragadta s amelyeket azután megégetése előtt (1415 júl. 6), a konstanzi zsinaton saját védelmére tartott, tulajdonképpen Wycliff-prédikációk átdolgozásai voltak. Csupán egyben tért el elődje gondolatvilágától: nem osztotta nézetét a szentségek elvetésére nézve. Így történt, hogy az ő halála után követői két részre szakadtak: a kelyhesek vagy *utraquisták*, akik az úrvacsorát 1420-ból való hitvallásuk szerint a kehely (*calix*) használatával, mindkét formában (*sub utraque specie*) vették magukhoz és akik a bázeli megegyezés által (1433) bizonyos engedmények elnyerésével visszatértek a katolikus egyházba, szembenálltak a taboriták, akik egészen ótestámentumi alapra helyezkedtek és szörnyű háborúkbán Isten országát kívánták a Földön megvalósítani. Öröküket az 1457 óta szervezkedő ú. n. cseh testvérek vették át.

A kezdődő protestantizmus helyzete ebben a bomladozó középkori rendben egészen világos. Wycliff tana a laikus egyházzól, a pap-szervezet felbomlasztása és a hierarchia megszüntetése ugyanazoknak az erőknek munkáját mutatja az egyházi életben, mint amelyek a politicumnak egészen új arcot adtak. Amit rendi szellemnek nevezünk az állam világában, annak a protestantizmus volt egyházi megfelelője. A rendi állam úgy bontakozott ki, hogy a társadalom bevonult az államkormányzásba. Az abszolút királyság, amelyet a román renaissance idején alapítanak meg, kénytelen megosztani a kormányzást a rendekbe tömörült társadalommal. Ez a *participatio* jelentkezik az-

után a reformáció előtti egyházi törekvésekben is. Érdekes már most, hogy a protestantizmus nem az új, késő-középkori politikai elv, a népfelség elve alapján kívánt a királynak az egyházban részesedést juttatni, hanem — akárcsak egyházfogalmában — a közvetlen, „gótikus“ kor átugrásával egy távolabbi, mégpedig a kora-középkori király-eszme fogalomkörébe nyúlt vissza. Wycliff számára, akárcsak a kora-középkor augustinizmusa számára szent ez az elv: *Oportet... Deum habere in ecclesia duos vicarios, se. regem in temporalibus et sacerdotem in spiritualibus* (*De Officio Regis*, 1379). Az angol pre-reformátor tehát az egyházat ismét augustinusi értelemben ökumenével fordítja, melyben Isten helyett két vicarius, a király és a pap uralkodik. A király újra Krisztus-helytartó. De ahogyan az investitúra-előtti időkben a király mint valami „laikus püspök“ az egyház vezetését magához ragadta és a püspökök, a többi vicarii Christi, fölébe került, úgy most is a király tiszte a papénál előbbrevaló (*ráció regalie est ratione sacerdotii prestancior*). Wycliff Melchisedekre hivatkozva, újra felruhazza a királyt az egyház főségével, ki szakrális-klerikális jelleget vesz fel, hatalma — *potestas spirituális et evangelica*. Prédikálhat és a szentségeket kiszolgáltathatja. Jellemző az is, hogy Wycliff SevilJa-i Izidorral együtt a királyt hívei lelki üdvéért is felelőssé teszi. Az abszolút monarchia elmélete és gyakorlata Plantagenet II. Henrik országában érthetővé teszi számunkra hatását Wycliff rendszerére. Wycliff szerint a király „*legibus solutus*“ — ahogy a királyhű jogászok fogalmazták — és csak az isteni természetjognak van alávetve. Nyilvánvaló: Wycliffnek és vele a protestantizmusnak azért kellett a királyt a teokratikus királyeszme varázskörébe vonni, mivel magát a laikus társadalmat is az egyházba „beeresztette“. Wycliff et követik azután a protestáns teológusok, ami Angliában az anglikanizmus, Németországban a választófejedelmek egyházi őségéhez vezetett. Ezzel szemben a skolasztikusok, Aquinói Szent Tamást követve, az államhatalmat közvetve (*mediate*) Istentől, közvetlenül (*immediate*) a néptől származtatták. Így az a különös helyzet állott elő, hogy a protestáns egyház államelmélete „középkoribb“ alapon nyugodott, mint a katolikus tomizmus, mely a népfelség elvét hirdette.

De nemcsak az újjáéledő teokratikus királyság, hanem maga a rendiség is, a lassanként rendi formában gondolkozó klérussal együtt, a pápai abszolutizmus ellen fordult. A pápák avignoni tartózkodását (1309—1378) már a kortársak a „babilóniai fogsághoz“ hasonlították. Ez az elnevezés azonban félrevezető, mert önkéntelenül a bukás képzetét társítja. Ezzel szemben a pápaság számára Avignon a végső ki-

bontakozás és hatalomgyarapodás éveit jelentette. Az, amit VII. Gergely akart és III. Ince már közel hozott a megvalósításhoz, szinte önmagától, a történelem erejénél fogva, végső formát nyert. A plenitudo potestatis elméletét ekkor építik ki a legkisebb részletig (XXII. János, 1316—34), a pápa-monarchia tulajdonkép ekkor kap csak igazi szervezetet. Az előző nagy és harcoss pápák győzelmeit Avignon jelentéktelennek látszó utódai biztosították, amikor kiépítették a pápai központi igazgatást és a pápai fiskalizmust. Miután a kúria kezéből az egyházállam lassanként kicsúszott, új anyagi forrásokról kellett gondoskodni, hogy a nagyarányú hivatalnok-apparátust, a világpolitikának és a háborúknak költségeit fedezni lehessen. A pápai fiskalizmus megalapítójának XXII. János pápát kell tekintenünk, aki elődje, V. Kelemen (1305—14) nyomdokain haladva, az adóknak és jövedelmeknek egész rendszerét fejlesztette ki. Megüresedett javadalmak bevonása, melynek fogalmát XXII. János minden általa betöltött egyházi állásra kiterjesztette (*fructus medii temporis*), továbbá az újonnan betöltött javadalmak első évi jövedelmének beszédese (*annalia, annatae*) és állások *reservatio*ja, stb. mindez biztos alapot adhatott a pápa-egyház világuralmának. Így történt, hogy már XXII. Jánost kora leggazdagabb fejedelmének tekintette. A királyok eleinte nem mutattak ellenállást a pápai fiskalizmus terjeszkedésével szemben. Bizonyos fokig a pápát és az uralkodót közös pénzügyi érdekek fűzték egymáshoz az adópolitikában. Anglia és Franciaország uralkodói el tudták nyerni a pápa engedélyét, hogy a klérust is bizonyos célokra (keresztes hadjárat) egyházi tized formájában megadóztassák. Az angol és a francia parlament azonban másképp gondolkozott. A klérusnak nemzeti és rendi szellemben érző részével együtt a pápával szemben ugyanazt a politikát kezdték folytatni, mint amilyent űztek a királlyal szemben. Mindenekelőtt pedig a pénzt nem akarták az országból kiengedni. Legelőször (Carlisle-i parlament, 1307) és leghevesebben Angliában keltek ki a pápai fiskalizmus adóprése ellen, Angliában, ahol a polgári gondolkozású parlament joggal országuk ellenségének szövetségét látta az Avignonban székelő pápában. Az 1351-i parlament-státutum már a províziók ellen fordul, de csakhamar megkezdődik a pápa hatalmának teljes visszaszorítása (1376-i konkordátum). A pápának lassanként bele kellett abba törődnie, hogy a javadalmak betöltése felől nem rendelkezhetik (1407, *execrabile statutum*). Így már ekkor, ha nyíltan nem is, a király lépett Angliában a pápa helyére. Ez a fejlődés akkor zárult le, amidőn VIII. Henrik (1509—1547) magát országos egyháza fejének nyilvánította ki.

Franciaországban a nemzetegyházi törekvések (gallikanizmus) többféle körülmény találkozása folytán sokkal kisebb tényleges eredményeket értek el, mint a szigetországban, de annál nagyobb elméleti vitát keltettek. Nem hiába székelt Nyugat legnagyobb tekintélyű egyeteme Párisban. Ahogyan a rendi ellenállás a királlyal szemben a budget-jog körül forgott, úgy a gallikanizmus előharcosai is — egy Pierre d'Ailly, egy Pierre Leroy — tagadják, hogy a pápának korlátlanul hatalmában állna az adók kivetésének joga. A pápa nem lehet ura az egyháznak és javainak, hanem csak pásztora. „A juhokat, melyeket legeltet, nem nyírhatja meg tetszése szerint“. Elégedjen meg az egyházállamból folyó jövedelmekkel s legfeljebb csak különös szükség esetén kérhet híveitől „segélyeket“. E tekintetben azonban nem járhat el önkényesen, hanem az adómegajánlás céljából össze kell hívnia az egyház fejeit, hogy azok aztán a szükséghez képest az adó nagyságában megállapodjanak. Mindezek a gondolatok természetesen nem jelentettek mást, mint a rendi adópolitikának alkalmazását a pápa abszolutizmusával szemben. A rendi ellenállás mintájára a „*reductio ecclesiae gallicanae ad antiquam libertatem*“ szószólói egyenesen a gall egyház és nép lelkiismereti kötelességének tekintik, hogy az engedelmességet felmondják, ha a pápa a *status universalis ecclesiae*, vagyis az egyházi jogrend ellen vét.

A minorita szegénymozgalom szellemi vezérei, egy Ockham, egy Padua-i Marsilius, voltak aztán az elsők, akik a népfelség elvét az egyházra kiterjesztették, ők már a zsinat-szervezetet az új, rendi parlamentarizmus mintájára képzelték el. Régebben az egyház olyan volt mint a templom: a hívőket magába fogadta, hogy a papság közvetítésével hallják Isten szavát. Most az egyházat maguk a hívők gyülekezete alkotja, mely mint a szuverenitás legfelsőbb birtokosa a zsinaton képviselteti magát. Ezért kívánja Ockham, hogy a zsinatra mindenki, az egyháziakon kívül a laikusok is, képviselőket küldhessenek. Míg régebben a synoduson csak a püspökök szavazhattak, mert csak ők voltak a Szentlélek parancsainak közvetítői, most az alsóbb papság is befogadást nyert és az egyetemek, a doktorok és magisterek is szavazati jogot kaptak. Ockhiám a legszívesebben az egyetemet végzett teológusok kezében szeretné látni az *universalis ecclesia* vezetését. Miután a zsinat a keresztény népet képviseli, helyénvaló, hogy minden nemzet egyenlőképpen vegyen ott részt a felmerülő feladatok elvégzésében. Ezáltal teljessé vált a régi zsinati szervezet rendi átalakítása. Az egyetemes zsinat az *universalis ecclesia* minden tagját és szervét egyesíti magában és így hivatott arra, hogy a legfelsőbb egyházi hatalmat közvetlen isteni adó-

«lányból akár a hit, akár a törvénykezés és igazságszolgáltatás dolgai-
ban gyakorolja. A római Szent Szék és a bíbornok-testület épúgy fősege
alá tartoznak, miként az egyház más intézményei és szervei. A conci-
lium-elmélet, melyet először Ockham fogalmazott meg s melyet a né-
met Gellnhausen-i Konrádon, Langenstein-i Henriken s a francia conciliaristákon (Ailly, Gerson) kívül elsősorban a nagyszerű Cues-i
Miklós (Cusanus 1401—1464) alakított tovább, lezárta az eddigi pápa-
egyház rendi szellemű átreformálását. A zsinatok kora, ahogyan a XV.
század első felét nevezni szokás, azonban márcsak egy régen megindult
folyamatot segített végső kifejléséhez. A kezdetek itt is még a XII.
század második felébe nyúlnak vissza. Amióta az investitúra-harc ered-
ményeként a káptalan választó-testületté alakult át és amióta III. Sán-
dor pápa a pápaválasztást a bíbornok-testület kizárólagos kiváltságá-
nak jelentette ki (1179), a provinciákban a püspök, a kúriában a pápa
hova-tovább egy rendi szellemben érző és gondolkozó testülettel találta
szembe magát, mely a püspök monarchikus kormányzása elé kifejezet-
ten „alkotmányos“ korlátokat kívánt emelni.

Mindezek a rendi és nemzetegyházi törekvések a nagy nyugati
szkizma (1378—1417) idején a pápaságot alaposan megviselték. Már-
már úgy tűnik fel, hogy az egyház végleg leveti magáról monarchikus
szervezetét. A nagyhatalomra emelkedő Franciaország, mely szellemi
téren Nyugat vezetését már régóta magához ragadta, a pápasággal szem-
ben császári cím nélkül is a császárság örökébe kívánt lépni és miután
már VIII. Bonifaciust (1294—1303) Anigniban pecsétőre, a rideg
Nogaret-i Vilmos által elfogatta (1303 szept. 7), a francia V. Kelemen
(1305—1314) tényleg arra indította, hogy a római Szent Széket
Avignonban francia földre költöztesse és az eddig olasz jellegű bíbor-
nok-testületet franciákkal rakja meg. Ez a francia királyság természe-
tesen akkor sem volt hajlandó lemondani a pápaság felett való uralmá-
ról, amikor a pápaság visszaköltözött Rómába (1377). Addig-addig
nem nyugodott, amíg az olasz VI. Orbánnal egy másik, francia pápát
(VII. Kelemen) nem állított szembe. Ezzel kitört a nagy nyugati
szkizma, mely a conciliarizmus híveinek alkalmat adott arra, hogy
több, egymásután tartott nagy zsinaton (Pisa 1409, Konstanz 1414—
1418, Basel 1431—1449) a pápaság fölé a zsinati szervezetet helyez-
zék és az eddigi abszolút pápa-monarchiát alkotmányos, rendi alapon
újjászervezzék. Ám a nemzetegyházi törekvések még a conciliarizmus-
nál is erősebbnek bizonyultak, úgyhogy hova-tovább az egyes „nem-
zetek“ a concilium kikerülésével külön-külön kezdtek egyezkedni a
pápával. Pontosán szabályozott képviseltetési rendszer hiányában a

zsinatokon mindinkább az egyetemi teológus-réteg és az alsóbb papság lett a hangadó, ami kétségkívül sokban hozzájárult ahhoz, hogy a püspökök és a világi fejedelmek a zsinati szervezettől elfordultak. A XV. század közepén a monarchikus elv már mindenhol győz a rendi gondolat felett. A renaissance az állami életben is a monarchikus elv győzelmét mutatja. Így aztán az egyház monarchikus szervezete továbbra is megmaradt, de a pápának bele kellett törődnie abba, hogy a világi fejedelmek egyházukat hatalmuk alatt tartományi különállással ruházzák fel. Anglia már a XIV. század folyamán elérte ezt, a francia király pedig első ízben 1408-ban, majd rövid visszaesés után (1418), a bourgesi nemzeti zsinaton (1438) a bázeli határozatok szabad átfogalmazásával megvetette a gall egyház szabadságának alapját. Ezzel szemben Németországban a nyugati fejlődést csak az egyes területek követték, míg maga a császárság éppen amiatt, hogy velük szemben megállhasson, a pápával szemben a bázeli pontok feladására kényszerült (bécsi konkordátum 1448). Ennek következtében a pápa abszolutizmusa a birodalomban továbbra is uralmon maradt. Ez teszi érthetővé azt is, hogy a reformáció miért éppen Németországból indult el.

A monarchikus elv megerősödése vezeti be a nagy XV. századi renaissance-ot, melynek ábrázolása azonban már az újkor történetébe tartozik. A renaissance fogalmához önkénytelenül is a polgári szabadság és az ember belső kötetlenségének képzetét társítjuk. Ezzel szemben mennyire mást mondanak a kor emlékei! A renaissance az élet minden terén egybemarkolja a széteső elemeket, köt, nem bont. Azt látjuk, hogy a művész a képeket a matematika pontosságával építi fel zárt, szigorú kompozícióba, a polgárnak pedig ismét fejet kell hajtania a pompakedvelő arisztokratizmus előtt. A gótika korának bensőséges ember-közelsége, szociális és etikai fogékonysága eltűnik, hogy helyet adjon egy hideg, önző és individuális artisztikus életszemléletnek. A polgári és rendi gótikával szemben a renaissance újra feleleveníti az abszolutizmus korát, melyet — azt hittük már — a XIII. századi nagy rendi ellenállás végleg eltemetett. A század közepe határjelző e tekintetben. Angliában a yorki ház, mely a Plantagenet-örökségre több igényt formált, mint az uralkodó Lancaster-ház, IV. Edvárd (1461—1483) személyében uralomra jut és újra egy abszolutisztikus kormányzatot honosít meg. Az ú. n. rózsaháború, mellyel a Lancaster (piros rózsza) és a yorki ház (fehér rózsza) ellenségeskedései idéztek elő, már ennek a jegyében folyt le (1459—1485). A rendi gondolat visszaszorítása és egy abszolút, központi uralom megalapítása Franciaországban XI. Lajos (1461—1483) korára esik.

A polgári szellem bukása sehosem oly nyilvánvaló, mint a társadalmi és gazdasági életben. Korai kapitalizmusról és városi életről sok szó fog még esni az újkor történetében, itt elegendő arra rámutatnunk, hogy a kapitalizmus kezdetei még a kalmár szellemű gót korszakba nyúlnak vissza. A racionalizmus szelleme, mely az élet minden viszonylatában megnyilatkozik, kiszabadítja a gazdasági rendet a tradicionalizmus szellemének uralma alól és a haszon, gazdaságosság követelményeinek veti alá. A szám és a számolás az arab rendszer meghonosodásával együtt bevonul az emberek mindennapi életébe. Az egyszerű gazdálkodás biztos alapot kap azáltal, hogy az olasz városok már a XIII. században rátérnek nemcsak az egyszerű, hanem a kettős könyvvitelre is. Titkairól Fra Luca Pacioli egy egész könyvet tudott írni (1494). A pénzgazdálkodás nagyarányú kibontakozását jelzi, hogy a XII. század utolsó évtizedei óta új lendületet vesz a nemesérbányászat. Váltók jönnek forgalomba és a hitelélet a különféle városi és magán bankokban, biztosítási társaságokban (montes) szerteágazó, nemzetközi szervezetet nyer. A gazdaság is, miként az élet valamennyi nyilvánulása, immanens szellemben öncélúságra törekszik. A pénz önmagáért kezd dolgozni, mint tőke visszajár a gazdasági életbe, hogy bizonyos körforgás után megkétszereződve visszatérjen gazdájához. A szerzés magáért a szerzés vágyáért egészen átalakítja a gazdasági életet. A kapitalizmussal együtt megjelenik az egyszerű kereskedő-iparospénzváltó sorsból kiemelkedett nagyvállalkozó, ki különösen a textil (a flandriai, angol, firenzei gyapjúipar, olasz selyemszövés, sváb barchet) és a fémiparban (Belgium, Alsó-Rajna, Nürnberg, Milano) az export és az iparosság megszervezésével nagyarányú pénzszerzési lehetőségekhez jut. A gazdasági fejlődés élére Olaszország állott, mely a XI. században Bizánc kezéből kiragadja a keleti kereskedelem irányítását és ezzel újra megnyitja Nyugat előtt a Földközi-tengert.

Javarészt a rohamosan fejlődő pénzgazdálkodásnak kell betudnunk, hogy a régi feudális-földesúri keretek a legnagyobb mértékben éppen az urbanizációban leginkább előrehaladott Itáliában lazultak meg. Bár a földesúri szolgaság itt sem tűnt el egészen, a parasztok javarészt felszabadulnak — már állami parasztfelszabadításokról is hallunk (Firenze 1289) — és az egykori földesúri magán-kötöttség helyére a szabad szerződés, az időre szóló bérlet vagy felerészesedés (mezzeria) lép. A régi feudális urak beköltöznek a városba és ezzel kapcsolatban maga a város is kibontakozik a földesúri keretektől és a közösségi önkormányzat formájában város-állammá, egy egész teritórium urává fejlődik. Szemben a régi, szinte kizárólagosan szükséglet-

fedező földesúri gazdálkodással, mely a robot- és termény-szolgáltatások rendszerén alapul, a pénzgazdálkodás hatása alatt a mezőgazdaság is rátér a piac számára való termelésre. Ennek a törekvésnek természetesen csak útját állták a kezdetleges paraszt-szolgáltatások, amelyeket nem a szükséglet és kínálat, hanem évszázados hagyomány határozott meg. Így aztán az Alpokon túli országokban is, ahol a földesuraság továbbra is a mezőgazdaság uralkodó, ha nem is egyedüli formája maradt, felbomlik a régi, középkori gazdálkodás szervezete, a földesúr feladja allódiális magángazdaságát és a földeket kiadja bérletbe, a robotokat és a termény szolgáltatásokat átváltoztatja pénzbeli szolgáltatásokra s eddigi földesúri parasztjait bérlő-sorba helyezi. A földesúri viszony elveszti személyes megkötöttségét és tisztán dolog-jogi formát vesz fel. A paraszt számára így lehetővé válik, hogy falu-közösségben szervezkedjen — Észak-Franciaországban és Németalföldön „paraszt-városok⁶⁴ sem voltak ritkák — és hogy a szociális felemelkedés útján önmagának gazdálkodjon. A nagy gazdasági fellendülésnek, a pénzgazdálkodás kibontakozásának végeredményben tehát nem annyira a földesúr, hanem a paraszt látta hasznát. A mezőgazdasági árak a XII. és XIII. században erősen emelkedő irányzatot mutatnak, ami elsősorban természetesen a parasztot gazdagította. A polgárisodó nemes, a gazdagodó polgár mellé a pöffeszkedő, jósorban élő szabad parasztot is oda kell állítanunk, hogy a késő-középkor szociális forradalmáról helyes képet kapjunk. De ez a paradicsomi állapot nem tartott sokáig. A sorsdöntő fordulatot itt is a XIV. század közepén kell keresnünk. A renaissance az urasági, nemesi hatalom megerősödését hozza. A földesúr saját kezébe veszi a gazdálkodást és a parasztot mezőgazdasági munkásnak kezdi tekinteni. Munkakényszer, robot, földhözkööttség, paraszt-szökés jelzi a változás útját. Franciaországban Guillaume Caillet parasztjainak felkelése a nemesek ellen (1358), majd az ú. n. Jacquerie és Etienne Marcel kispolgári lázadása, Angliában Wat Tyler parasztfelkelése (1381), Németországban az 1524—25-i parasztháború fogalmat ad az alsóbb néposztályok elkeseredéséről. Ekkor alakul ki a jobbagység, mint a kapitalizmusra áttérő földesuraság következménye. De ugyanígy a városokban is a XIV. században felbomlik a céhekben szervezkedő polgárság „demokráciája“. hogy itt is helyet adjon arisztokratikus, urasági formáknak. A Medici, a Visconti, a Sforza családok tirannus-uralma és másutt is egyes patrícius-családok diktatúrája vezeti be a renaissance-ot.

IRODALMI TÁJÉKOZTATÁSUL a felhasznált munkák közül csupán a legfontosabbakat és a legújabbakat emeljük ki: E. Stein, Geschichte des spätromischen Reiches I. 1928, G. Rodenwaldt, Die Kunst der Antike (Propylaen-Kunstgeschichte III.), H. Lietzmann, Geschichte der alten Kirche I. 1932, P. Batiffol, Le Siège Apostolique (359—450) 1924, O. Bardenhewer, M. Schanz, P. de Labriolle több kötetes kézikönyvei, M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich I—II. 1929, H. Schaal, Vöm Tauschhandel zura Welthandel 1931, F. Lot, La fin du monde antique et le début du Moyen Age 1927, J. Bury, The Invasion of Europe by the Barbarians 1928, A. Dopsch, Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung I—II. 1923—24, Fr. Kauffmann, Deutsche Altertumskunde I—II. 1913—1923, E. Wahle, Deutsche Vorzeit 1932, B. Nerman, Die Herkunft und die frühesten Auswanderungen der Germanen 1924, L. Schmidt, Geschichte der germ. Frühzeit 1934 (2. kiad.) és Geschichte der deutschen Stamme 1934 (2. kiad.), G. Neckel, Altgermanische Kultur 1925, G. Steinhausen, Germanische Kultur in der Urzeit 1927 (4. kiad.), H. Nollau szerkesztésében: Germanische Wiedererstehung 1926, W. Schulz, Staat und Gesellschaft in germanischer Vorzeit 1926, C. Jullian, Histoire de la Gaule több kötetes összefoglalása és H. Hubert, Les Oltes et l'expansion celtique 1932, M. Rostowzew, Iranians and Greeks 1922 és Skythien und der Bosphorus 1931, A. Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I—II. 1926, S. Hellmann, Das Mittelalter bis zum Ausgang der Kreuzzüge (L. M. Hartmann: Weltgeschichte 4) 1920, F. Schneider, Mittelalter bis zur Mitte des 13. Jhs 1929, K. Hampe, Das Hochmittelalter 1932, G. Schnürer, Die Anfänge der abendlandischen Völkergemeinschaft 1932, A. Propylaen Weltgeschichte III. és IV. kötet, L. Halphen és Ph. Sagnac, Peuples et civilisations V, VI, VII. 1. 2. kötet, The Cambridge Medieval History 8 kötet, E. Eyre, European civilization: its origin and development (III.) 1935-től, Brunner-Dopsch-Eibl, Das Mittelalter in Einzeldarstellungen 1930, Th. Steinbüchel, Christliches Mittelalter 1935, A. Cartellieri, Die Weltstellung des deutschen Reiches (911—1047) 1932, E. Lavisse, Histoire de France 1911 óta, H. Pirenne, Histoire de Belgique I. 1929, G. M. Trevelyan, History of England I. 1926, E. A. Jolliffe, Pre-Feudal England 1933, Ch. H. Haskins, The Normans in European history 1915, A. Kleinclausz, Charlemagne 1934, F. Schneider, Rom und Romgedanke im Mittelalter 1926, P. E. Schramm, Kaiser, Rom und Renovatio I—II. 1929, E. Kantorowicz, Kaiser Friedrich der Zweite I—II. 1931 (3. kiad.), W. v. den Steinen, Das Kaisertum Friedrichs II. 1922, Schröder-Künsberg, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte 1922 (6. kiad.), F. Keutgen, Der deutsche Staat im Mittelalter 1918, G. B. Adams, The Constitutional History of England 1935, Ch. Petit-Dutaillis, La monarchie féodale en France et en Angleterre Xe—XIIIe s. 1933, H. Mitteis, Lehnrecht und Staatsgewalt 1933, A. Dempf, Sacrum Imperium 1929, K. Müller, Kirchengeschichte I—II. 1. 1922, E. Caspar, Geschichte des Papsttums

I—II. 1930—33, Fr. X. Seppelt, *Dér Aufstieg des Papsttums* 1931, H. Grundmann, *Religiose Bewegungen im Mittelalter* 1935, J. Hashagen, *Staat und Kirche vor dér Reformation* 1931, H. Pirenne, G. Cohen és H. Focillon, *La civilisation occidentale au Moyen Age* (Glotz egyetemes történetében VIII.) 1933, R. Müller-Freienfels, *Bildungs- und Erziehungsgeschichte* 1932, Ch. H. Haskins, *The Renaissance of the twelfth century* 1927, H. Naumann, *Höfische Kultur* 1929, E. Male, *Art et artistes du Moyen Age* 1927 és *L'art allemand et Part frangais du Moyen Age* 1917, E. Gilson, *La philosophic au Moyen Age* 1925 és *L'esprit de la philosophic médiévale* 1932, R. Kötzschke, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters* 1924, H. Pirenne, *Les villes du Moyen Age* 1927, G. Espinas, *Les origines du capitalisme I.* 1933, H. Spangenberg, *Territorial-Wirtschaft und Stadtwirtschaft* 1932, J. Huizinga, *Herbst des Mittelalters* 1928, R. Stadelmann, *Vom Geist des ausgehenden Mittelalters* 1929, J. Huizinga, *Problem der Renaissance (Wege zur Kulturgeschichte)* 1930, A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin I—II.* 1932, F. Schevill, *History of the Balkan Peninsula* 1933, C. H. Becker, *Vom Werden und Wesen der islamischen Welt* 1924, Gaudefroy-Demombynes és Platonov, *Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades* 1931, R. Grousset, *Histoire des croisades I* 1934, G. F. Platonov, *Geschichte Russlands* 1927, E. Hanisch, *Die Geschichte Polens* 1923, Hóman B. — Székfü Gy., *Magyar történet I—III.* 1936.

Fontosabb részletmunkák: R. Laqueur, H. Koch, W. Weber, *Probleme der Spátantike* 1930, J. Geffcken, *Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums* 1920, H. Naumann, *Friihgermanentum* 1926, C. Clemens, *Altgermanische Religionsgeschichte* 1934, T. D. Kendrick, *A History of the Vikings* 1930, A. Olrik, *Viking civilization* 1930, R. Schlierer, *Weltherrschaftsgedanke und clddeutsches Kaisertum* 1934, H. Spangenberg, *Vom Lehnsstaat zum Stándestaat* 1912, F. M. Stenton, *The first Century of English Feudalism* 1932, J. Declareuil, *Histoire générale du droit franQais* 1925, R. Holtzmann, *Französische Verfassungsgeschichte* 1910, Fr. Kern, *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht* 1913, E. Bernheim, *Mittelalterliche Zeitanschauungen I* 1918, R. W. és A. J. Carlyle, *A History of mediaeval political Theory* több kötetben, H. v. Schubert, *Geschichte der christlichen Kirche im Friihmittelalter* 1921, W. Wühr, *Studien zu Gregors VII. Kirchenreform und Weltpolitik* 1930, (J. Hartmann, *Der Primát des römischen Bischofs bei Pseudo-Isidor* 1930, E. Denis, *Huss et la guerre des Hussites* 1930, E. K. Rand, *Founders of the Middle Ages* 1928, St. d'Irsay, *Histoire des Universités frangaises et étrangères I* 1933, M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I—III* 1911—31, F. J. E. Raby, *A History of Christian latin Poetry* 1927 és ugyanattól *A History of Secular latin Poetry in the Middle Ages I—II* 1934, G. Ehrismann, *Geschichte der deutschen Literatur I—II* 1918—22, L. Olschki, *Romanische Literaturen des Mittelalters* 1928, H. Brinkmann, *Zu Wesen und Form mittelalterlicher Dichtung* 1928.

TARTALOM

ELSŐ KÖNYV

HALDOKLÓ ANTIK — ANTIK KÖZÉPKOR

BEVEZETÉS	3—6

Oldal

A középkor fogalma. A gót stílus. A renaissance értékelése a középkorról. Antik hagyomány. Transzcendens és immanens életérzés.

I. RÉSZ. A NAGY INVÁZIÓ	7—54

J. FEJEZET. A GERMÁNSÁG KIALAKULÁSA. Őshaza. Szomszédos népek és kultúrák. A keleti germánság kiválása. Az első rajok a Pontusnál. Vandálok és gótok. A Pontus régi és új népei.

Ermanarik birodalma. Az alánok és gallok iskolájában. Gallia kulturális kibontakozása. A kultúrhatások kérdése 7. 2. FEJEZET. A GERMÁNSÁG HEROIKUS KORA. A barbár stílus.

Germán istenvilág. Germán gazdálkodás. A nép és fejedelme. Az ősgermán államszervezet. Heroikus életérzés 28. 3. FEJEZET.

A HÚNOK EURÓPÁBAN. A húnok Ázsiában. Az első hún támadás. Hadrianopolis. A második hún támadás. Pannónia megszállása. Attila és Aetius. A hún uralom jellege 40.

II. RÉSZ. AZ ANTIK KULTÚRKÖZÖSSÉG FELBOMLÁSA . .	55—132

I. FEJEZET. A KÉSŐ-ANTI KULTÚRA ÉS A KÖZÉPKOR KEZDETEI. Egy Janus-arcú kor. A középkori szellem jelentkezése. Hanyatlás és megújulás. Kereszténység és antik kultúra.

A bburgeois pusztulása. Az egység hiánya 55. 2. FEJEZET.

KÍSÉRLET A RÓMAI BIRODALOM FENNTARTÁSÁRA.

A barbárok uralomra jutnak. Római légiók, barbár auxiliák.

Barbárbarát politika. A kultúrkiültetés hite. Nagy Theodosius államrendszere. A zsoldos vezérek uralma. Barbárgyűlölet. Elbarbárosodás 69. 3. FEJEZET. A FÖDERÁLT KIRÁLYSÁGOK KIALAKULÁSA. Haldokló provinciák. Barbár népáramlások.

Afrikai romanizmus. Föderált csapatok. Települések. Földosztás.

Germán megszállás. Róma-eszme és népi felbuzdulás. A hanyatló

foedus-rendszer 83. 4. *FEJEZET.* A RÓMAI IMPERIUM ÉS AZ ITÁLIAI KIRÁLYSÁG. Zavarok Attila halála után. A hún birodalom felbomlása. A birodalom új egysége, Theoderik vérengzése. Theoderik királysága. Gót berendezkedés. Róma és a gólok. Bizánc győzelme 103. 5. *FEJEZET.* A KLIENS-KIRÁLYSÁGOK RENDSZERE. A virtuális Róma. Barbár királyságok. Rangok és címek. Törvénykönyvek. A római egyház győzelme. A germánság tragédiája. A germán kultúrerő hanyatlása 118.

MÁSODIK KÖNYV

KÖZÉPKOR

I. RÉSZ. NAGY GERGELY KORA..... 135—220

1. *FEJEZET.* A NYUGATEURÓPAI KULTŰRKÖZÖSSÉG KI-ALAKULÁSA. A mediterrán kultúrterület. Latinság és Bizánc.

Itália és Bizánc. A galliai kultúrtáj. Kapcsolatok Kelettel. Anyaggyűjtés a középkor számára. Latin szellem. Egyház és császár. Civitas Dei. Caesaropapizmus. A pápaság primátusa 135.

2. *FEJEZET.* ÚJ VILÁG SZÜLETÉSE. A pogány műveltség halála. Az első renaissance. Cassiodorus. Nagy Gergely. Népies teológia. Szerzetesség. Udvari kultúra. Venantius Fortunatus.

Az ornamentika mint művészet. Ír szerzetesek. Humanista áramlatok 158. 3. *FEJEZET.* A FRANK HEGEMÓNIA MEGALAPÍTÁSA. Gót hegemonia. Klodvig győzelme. Gót-frank ellentét. Klodvig halála. A thüringek. A kiterjedt Meroving-birodalom.

Bizánc és a germánok. A langobardok Itáliában. A romanizált langobardok 180. 4. *FEJEZET.* A KÖZÉPKORI ÁLLAM ELSŐ KORSZAKA. A barbár rex. A barbárok koronája. Barbár törvények. Katonai szervezet. Politikai berendezés. Hivatalnokok. A hűbériség előhangja. Gazdálkodás. Patrimonializmus. A királyi familia. Társadalmi zavarok 198.

II. RÉSZ. A KAROLINGOK 221—329

1. *FEJEZET.* A HŰBÉRISÉG KIALAKULÁSA. A maior domus-ok. Pippin. Új ellenség. A Karolingok sikerei. A hűbériség fogalma. Hűségeskü. Beneficium és vazallusság. Állam és hűbériség. Birtokviszonyok 221. 2. *FEJEZET.* A KAROLING

RENAISSANCE. Egyház-reform. Antik névadás. Humanista iskola. Tankönyvek és kultúrközpontok. Az antik utánzása. Naturalizmus. Az erkölcsi személyiség. A Karoling-humanizmus alkonya 240. 3. *FEJEZET.* Az itáliai forradalom. A pápai udvar.

Róma, Bizánc, Ravenna. A képviszály. A bizánci császár egyháza 255. 4. *FEJEZET.* RÓMA NYUGATHOZ CSATLAKOZIK.

A szigetországi misszió. Szent Péter új nyája. Nyugat a pápáé.

A frank szövetség. Pippin mint Szent Péter fia. Szent Péter védelme 265. 5. *FEJEZET*. A CSÁSZÁRSÁG FELÚJÍTÁSA. Nagy Károly első győzelme. Az egyházi állam és a frank birodalom.

A kuriális császárszeme. Nagy Károly és a pápaság. Nagy Károly megkoronázása. Bizánc és az új császárság. Róma felfogása a császárságról 278. 6. *FEJEZET*. NAGY KÁROLY IMPERIUM CHRISTIANUMA. Európa elkülönül. Az államterület. A bajor ellenállás. A határöv jelentősége. A frank birodalom küldetése.

A Karoling egyházreform. A király egyházi fősege. A király viszonya a püspökökhöz és a pápához 292. 7. *FEJEZET*. A KAROLING-BIRODALOM FELBOMLÁSA. Egyházzállam. Jámbor Lajos. A megalázott császárság A verduni osztozkodás. Tehetetlenség a pápasággal szemben. A császárt koronázó pápa. Területi elkülönülés. Családi osztozkodás. A nyugati birodalom átalakulása. A francia trónviszály s az itáliai zavarok, Gallia és Germánja elkülönülése 307.

///. RÉSZ. A ROMÁN KOR 330—504

7. *FEJEZET*. A NÉMET „BUNDÁTÓL NAGY OTTÓ ÁLLAMRENDSZERÉIG. Törzshercegségek. Arnulf politikája. Invesztitúra. Magyar kalandozások. Küzdelem az egységért. Északnémet és délnémet front. A hercegi politika letörése. I. Ottó. Hivatalnokeskü 330. 2. *FEJEZET*. NAGY OTTÓ CSÁSZÁRSÁGA. Berengár. A Theophylaktus-dinasztia. Küzdelem Itáliáért. Németországi zavargások. Császárpolitika. A rómaiak császára. A császár hivatása. Ottó politikája, Ottó keleti politikája. Keresztény misszió 349. 3. *FEJEZET*. RENOVATIO IMPERII ROMANORUM.

Bizánci hatás. Trónváltozás. A császár Rómában. Gyakorlati intézkedések. Apostoli programra. A pápa fősege alatt. Világi uralom. A keleti front 370. 4. *FEJEZET*. AZ ÚJ CSÁSZÁRESZME.

Társadalmi különbségek. A hercegségek. Egyház és világi hatalmak.

Róma a birodalom érdekkörében. Rex Romanorum. Egyetemes császárság 385. 5. *FEJEZET*. FRANCIAORSZÁG ÉS ANGLIA HASTINGS ELŐTT. A hűbér-fejedelemség. Hűbéri bíróság. Francia király-eszme. Normandia és a királyság. Francia hűbér-rendszer.

Normandia küldetése. Gazdasági kapcsolatok. A vikingek. Angolszász humanizmus. Angol szász intézmények. Dán terjeszkedés 397. 6. *FEJEZET*. A ROMÁN KOR SZELLEMI ARCULATA.

.Szerzetesi életideál. Racionalizmus. Anzelm és Bernát. Skolasztika és misztika. Extázis és csoda. Természetfölötti világkép.

Szobrászat 420. 7. *FEJEZET*. A CLUNY MOZGALOM. Szerzetesi szigorúság. Új szerzetesrendek. Társadalmi reform. Gregoriánus szemlélet. Kánoni választás. A pápaság küzdelme. Császár és egyházi hatalom. Az irodalom szerepe. Pápa választási határozat.

Normann szerzemények. A pataria 433. 8. *FEJEZET*. AZ IN-VESZTITÚRA-HARC. Az első összecsapás. Az alsóbb rétegek.

Szimónia-perek. VII. Gergely pápa. A pápa mint császár. IV. Henrik kiátkozása. A wormsí gyűlés. Canossa. Henrik talpraáll. Szövetség Henrik ellen. Apa és fiú. Fordulat. A wormsí konkordátum 456. 9. *FEJEZET. AZ EGYHÁZ URALMA ALATT.* Angol partikularizmus. Angliai hűbériség. Hűbéri viszony. Angol investitúra-harc. Flandria szerepe. Franciaország és Anglia. Német partikularizmus. Egyház és hűbér. A kúria és a normannok. A pápa mint főhűbérúr. Forradalom Rómában 482.

HARMADIK KÖNYV

AZ ÚJKOR KEZDETEI

I. RÉSZ. AZ ÁTMENET 507—582

I. FEJEZET. AZ ABSZOLÚT MONARCHIA MEGALAPÍTÁSA.

Az új állam. A szent király. Az uralkodó fogalma. Jogász szellem. A római jog hatása. Hivatalok és hivatalnokok. Központi hatalom. Közigazgatás. Királyi jövedelmek. Franciaország központósítása. Francia szervezet. Bíraskodás. Zsoldoshadak 507. 2. *FEJEZET. A NEMZETKÖZI POLITIKA KEZDETEI.* Angol egyház. Flandria helyzete. Koalíció Franciaország ellen. Jogi háború. A bouvinesi ütközet. Szerencsétlen hadjárat 534. 3. *FEJEZET. STAUF CSÁSZÁRESZME ÉS CSÁSZÁRPOLITIKA.* Világiás főpapság. Felújított rómaiság. A szuverén császár. A roncgiai gyűlés. A ministerialisok. A szkizma vége. Szicília és az imperium. A világalmai gondolat 549. 4. *FEJEZET. A NÉMET FEJEDELEMSÉGEK KIALAKULÁSA.* Észak és Dél küzdelme. Heerschiid-rendszer. Német hűbériség. Világi fejedelmek. Trónviszály. A távoli tartomány. Kialakult territóriumok. Antik caesar-cszme 565.

II. RÉSZ. AZ ÚJ VILÁGREND 583—706

1. *FEJEZET. RENDISÉG ÉS PARLAMENTARIZMUS.* Új fel fogás az államról. Népfelség és abszolutizmus. A tomizmus. Alkotmányosság. Rendi egyház. Magánjogi szellem 583. 2. *FEJEZET. HANYATLÓ CSÁSZÁRSÁG.* A fejedelmek. Új hivatalnok-rendszer. Társadalmi ellenállás. Választófejedelmek. Hivatalnok-igazgatás. A Habsburg-ház. Dinasztikus politika. A svájci szövetség. Itáliai viszonyok. Birodalmi helytartóság. Rendi öntudat. Arany Bulla. Rienzo 597. 3. *FEJEZET. A SZÁZÉVES HÁBORÚ.* Angol érdekek. Új harcászati. Angol nacionalizmus. Francia terjeszkedés. A háború kitörése. A brétigny béke. Pártküzdelem. Jeanne d'Arc. A háború vége 624. 4. *FEJEZET. BIZÁNC ÉS AZ ISZLÁM.* A perzsa támadás. Görög ellenhatás. Képrombolás. A makedón dinasztia. Szerbartások. Katonai megújodás.

Hagyománytisztélet. Területi veszteségek. Iráni kultúra. Az Iszlám. Mohamed. Az Iszlám műveltsége. A kalifátus. A keresztes hadjáratok. Szent Bernát propagandája. Török nagyhatalom 641.

5. *FEJEZET. A KÖZÉPKORI KELET-EURÓPA.* Avarok és szlávok. A magyarok. Oroszok 673. 6. *FEJEZET. A KÖZÉPKORBÓL AZ ÚJKORBA.* Immanens célok. Antik hatások.

Iskolák. Naturalizmus. Historizmus. Vallásos mozgalmak. Lovagi kultúra. Gót stílus. Szent Tamás, protestantizmus előhangja.

Pápaság és rendi szellem. A nyugati szkizma. Korai kapitalizmus 680.

IRODALMI TÁJÉKOZTATÁS..... 707—708

TÉRKÉPEK

- I. A GERMÁNOK ÖSHAZÁJA ÉS TERJESZKEDÉSE 8—9
- II. A KELETI GERMÁNSÁG KIVÁLÁSA 14
- III. A KELETI GERMÁNSÁG A VANDÁL TERJESZKEDÉS KORÁBAN 16
- IV. AZ ANTIK KAPITALIZMUS DECENTRALIZÁCIÓJA 24—25
- V. AZ Ó-GERMÁN KULTÚRA KORSZAKAI 128—129
- VI. CHUR-RAETIA 298
- VII. A MEROVING ÉS A KAROLING NÉMETORSZÁG 304—305
- Viii. NAGY KÁROLY BIRODALMA ÉS A VERDUNI OSZTOZKODÁS 312—313
- IX. NÉMETORSZÁG A KAROLING-KOR VÉGÉN ÉS A SZÁSZ DINASZTIA ALATT 352—353
- X. FRANCIAORSZÁG 545
- XI. A HABSBURGOK, A LUXEMBURGOK ÉS A WITTELSBACHOK BIRTOKAI 610
- XII. BIZÁNC 640—641
- XIII. AZ ARAB BIRODALOM KIALAKULÁSA 660
- XIV. A SPANYOL KIRÁLYSÁGOK 664—665
- XV. OROSZ FEJEDELEMSÉGEK 672—673

*

Az Egyetemes Történet II. kötetének szerzője kötelességének kíván eleget tenni, amikor megjegyzi, hogy Kelet-Európa és az északi népek történetének előadását eredeti céljától eltérően egészen rövidre kellett fognia, miután a kötet terjedelme már így is túllépte a megengedett határt. Ugyanebből az okból ki kellett hagynia Kína és az ázsiai nomádok legrégibb történetét, noha kéziratának erre vonatkozó részét a nyomda kiszedte. Egyben a legnagyobb hálával mond köszönetét dr. Beér József egyetemi magántanár úrnak, aki baráti segítségével munkája egész tartama alatt támogatta